



Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>



DANMARK



DANMARK

LAND OG FOLK

HISTORISK-TOPOGRAFISK-STATISTISK

HAANDBOG

UDGIVET VED

DANIEL BRUUN

UNDER MEDVIRKNING AF EN RÆKKE FAGMÆND

BIND II

GYLDENDALSKE BOGHANDEL - NORDISK
FORLAG - KJØBENHAVN OG KRISTIANIA
M D C C C C X I X

*COPYRIGHT 1919 BY GYLDENDALSKE BOGHAANDEL
NORDISK FORLAG*

**GYLDENDALS FORLAGSTRYKKERI
KJØBENHAVN**

INDHOLDSFORTEGNELSE

B O G III

	Side
DE DANSKE KØBSTÆDER OG DERES ERHVERV.....	1
<i>De danske Købstæders Oprindelse og Udvikling af Dr. phil. Villads Christensen</i>	3
Købstædernes Grundlæggelse	3
Middelalderens Købstæder	14
Købstædernes Blomstringstid	18
Nedgang og Forfald	20
Det 19. Aarhundrede	29
<i>Grundplan og Byggeskik i de danske Købstæder af Mag. art. Hugo Matthiessen</i>	34
Bytyper og Byplaner	34
Gadenet og Gadenavne	42
Bygninger og Byggesæt	54
 KØBENHAVN	 75
<i>Københavns Oprindelse, Udvikling og Vækst af Dr. phil. Villads Christensen</i>	77
<i>Københavnsk Arkitektur af Museumsinspektør Chr. Axel Jensen</i>	122
 BYERHVERV, INDUSTRI, HANDEL OG TRAFIK	 169
<i>Byerhvervenes Udvikling i den nyere Tid af Fuldmægtig, cand. polit. Henning Kiørboe</i>	171
<i>Industri af samme</i>	181
<i>Handel af samme</i>	211
<i>Trafik af Cand. polit. Sven Røgind</i>	248
 LANDETS INDELING OG ADMINISTRATION	 265
<i>Landets Inddeling og Administration af Dr. phil. Villads Christensen</i>	267
<i>Landets gamle Inddeling</i>	279



	Side
<i>Skematisk Oversigt over de vigtigste administrative Inddelinger, udarbejdet paa Grundlag af Det statistiske Departements Publikationer</i>	283
I. Almindelig verdslig Inddeling	283
II. Gejstlig Inddeling	285
III. Retslig Inddeling	287
IV. Finansiell Inddeling	289
V. Hygiejnisk Inddeling	292
VI. Militær Inddeling	293
VII. Politisk Inddeling	293
VIII. Kommunal Inddeling	295

B O G I V

SØNDERJYLLAND	1
<i>Sønderjylland, en geografisk Oversigt af Mag. art. H. V. Clausen</i>	3
Indledning	3
Overflade og Jordbund	4
Landskabstyper	12
Befolkning	20
Folkemængde og Bebyggelsesforhold	23
Næringsveje	26
Menneskets Prægen af Landet	30
Byernes Trivselsbetingelser	38
<i>Vort Folks Sydgrænse af P. Lauridsen</i>	40
Sachsergrænsen	46
Frisergrænsen	64
Yngre Sproggrænser og Sprogkampe	86

B O G V

HJØRRING AMT	1
<i>Indledning af Mag. scient. J. O. Bøving-Petersen</i>	3
<i>Geologiske Forhold af Statsgeolog Axel Jessen</i>	17
<i>Klima af Afdelingschef Mag. H. Hansen</i>	34
<i>Plantevækst af Professor, Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	35
<i>Forhistoriske Mindesmærker af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	41
<i>Vendsyssel og Vendelboerne af Dr. phil. Villads Christensen</i>	46
<i>Voldsteder og Herregaarde af Mag. art. Chr. Axel Jensen</i>	62
<i>Kirker af samme</i>	66
<i>Købstæder</i>	86



	Side
Hjørring af <i>Hugo Matthiessen</i> og <i>Henning Kiørboe</i>	86
Skagen af samme	92
Sæby af samme	98
Frederikshavn af samme	105
<i>Hjørring Amts Landdistrikter, Statistik af Henning Kiørboe</i>	112
<i>Nogle Erhverv: af Niels Siggaard, Johs. Helms og J. O. Bøving-Petersen</i>	116
<i>Sognebeskrivelser af Arkivsekretær S. Nygård med Bidrag af Mu-</i> <i>seumsinspektør H. Kjær</i>	121
<i>Fortegnelse over de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte Sogne</i> <i>hører</i>	157
<i>Sognekommunerne. Statistik af Henning Kiørboe</i>	160
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 75000 Kr. Ejendomsskyld</i>	165
THISTED AMT	179
<i>Indledning af Mag. scient. J. O. Bøving-Petersen</i>	181
<i>Geologiske Forhold af Professor O. B. Bøggild</i>	190
<i>Klima af Afdelingschef Mag. H. Hansen</i>	197
<i>Plantevækst af Professor, Dr. phil. C. H. Ostenfeld</i>	198
<i>Forhistoriske Mindesmærker af Museumsinspektør Hans Kjær</i>	203
<i>Thy og Thyboerne af Dr. phil. Villads Christensen</i>	208
<i>Voldsteder og Herregaarde af Mag. art. Chr. Axel Jensen</i>	222
<i>Kirker af samme</i>	225
<i>Købstæder</i>	234
<i>Thisted af Hugo Matthiessen og Henning Kiørboe</i>	234
<i>Nykøbing paa Mors af samme</i>	240
<i>Thisted Amts Landdistrikter, Statistik af Henning Kiørboe</i>	245
<i>Nogle Erhverv: af Niels Siggaard, Johs. Helms og J. O. Bøving-Petersen</i>	249
<i>Sognebeskrivelser af Arkivsekretær S. Nygård med Bidrag af Mu-</i> <i>seumsinspektør H. Kjær</i>	257
<i>Fortegnelse over Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte Sogne</i> <i>hører</i>	281
<i>Sognekommunerne, Statistik af Henning Kiørboe</i>	284
<i>Fortegnelse over Gaarde, vurderet til mindst 75000 Kr. Ejendomsskyld</i>	289
FORTEGNELSE OVER ANVENDTE FORKORTELSER	299

FORTEGNELSE
OVER
BILAGSBILLEDER OG KORT

B O G I I I

	Side
<i>Chr. Mølsted</i> : Fiskerbaadene gaar ud. Dragør. (Farvebillede)	Titel
Assens 1745. Set fra Nord. (Efter Maleri af <i>H. H. Egberg</i> i Nationalmuseet). (Farvebillede)	32
Roskilde set fra Øst. (Efter Maleri fra det 18. Aarh. i Nationalmuseet). (Farvebillede)	32
Helsingør, Stengade 20. (Fot.)	64
Biskop Peders Stadfæstelse af Jacob Erlandsens Stadsret, 20. Febr. 1275. (Efter Københavns Privilegier)	88
Første Side af Københavns Privilegier af 8. Juni 1639. (Efter Københavns Privilegier)	96
Københavns Privilegier af 24. Marts 1659. (Efter Københavns Privilegier)	104
København. Graabrødretorv med Ulfeldts Skamstøtte i det 18. Aarh. (Efter Maleri i Nationalmuseet). (Farvebillede)	136
København. Citadelskirken 1749. (Efter Maleri i Nationalmuseet). (Farve- billede)	136
København. Østerport 1749. (Efter Maleri af <i>Rach</i> og <i>Egberg</i> i National- museet). (Farvebillede)	144
København. Nørreport 1749. (Efter Maleri af <i>Rach</i> og <i>Egberg</i> i National- museet). (Farvebillede)	144
<i>Chr. Mølsted</i> : Dagen gryr. Sommernat i Sundet nord for Dragør	256
Danmark. Oversigtskort	288

B O G I V

Runestene fra Egnen tæt syd for Slesvig By	48
--	----

B O G V

	Side
<i>Carl Locher</i> : Skagens Strand. (Farvebillede).....	16
Skagens Fisker. (Fot.)	48
Vrag paa Skagens Strand. (Fot.)	48
Voergaard. Frontparti med Portal. (Fot.)	64
Voergaard. Gaardparti. (Fot.)	64
Hjørring. Kort	88
Skagen. Kort	96
Sæby. Kort	96
Frederikshavn. Kort	104
Frederikshavn. (Fot.)	112
Frederikshavn: Postdampskibet „Skagen“ forlader Havnen. (Fot.)	112
<i>Chr. Blache</i> : Hirshals (Farvebillede)	144
Thisted. Kort	236
Nykøbing. Kort	244
Hjørring Amt. — Kort	164
Thisted Amt. — Kort	288



DANMARK
BOG III





DE DANSKE
KØBSTÆDER
OG DERES ERHVERV



Aalborg: Gammel Torv med Kong Hans' nu nedrevne Gaard i Baggrunden.
(Eldre Fot. af Tønnies.)



Prospect af Købstaden Callundborg i Sædland at see fra Gissel-Øen Anno 1755.
(Fecit. Johan Jacob Bruun.)

DE DANSKE KØBSTÆDERS OPRINDELSE OG UDVIKLING

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

1. KØBSTÆDERNES GRUNDLÆGGEISE

Her i Landet som andensteds er Købstæderne gennemgaaende af langt yngre Oprindelse end de gamle Landsbyer, i hvilke Befolkningen slog sig ned, da den først begyndte at tage faste Bopæle. Alligevel træffer vi adskillige af vore Købstæder nævnte allerede i den ældste Tid, som vore historiske Kilder overhovedet fortæller os noget om. *Ribe* var saaledes en betydelig Handelsstad, da Ansgar byggede en Kirke her ved Aar 860. I *Roskilde* byggede Harald Blaatand († 985) den første Tre-foldighedskirke, og paa hans Tid omtales ligeledes *Viborg* som en betydelig Stad. *Odense* nævnes i udenlandske Breve Aar 987, og *Ringsted* omtales i den ældre Edda.

Man skelnede i Middelalderen mellem to Slags Købstæder: Akselkøbinge og Strandkøbinge. Selve disse Benævnelser viser os Købstædernes forskelligartede Oprindelse.

Akselkøbingen er den Markedsplads inde i Landet, hvor Bønderne i Bygden mødtes for at udveksle deres egne Produkter med andre Egnes. Transporten af Varerne foregik langsomt og besværligt paa Vognakserne, og mange Hjulspor viste derfor ind mod en saadan Markedsplads. Torvet, som var Købingens Midtpunkt og Betingelsen for dens Liv og Vækst, kaldtes Akseltorvet eller — som man endnu kan træffe

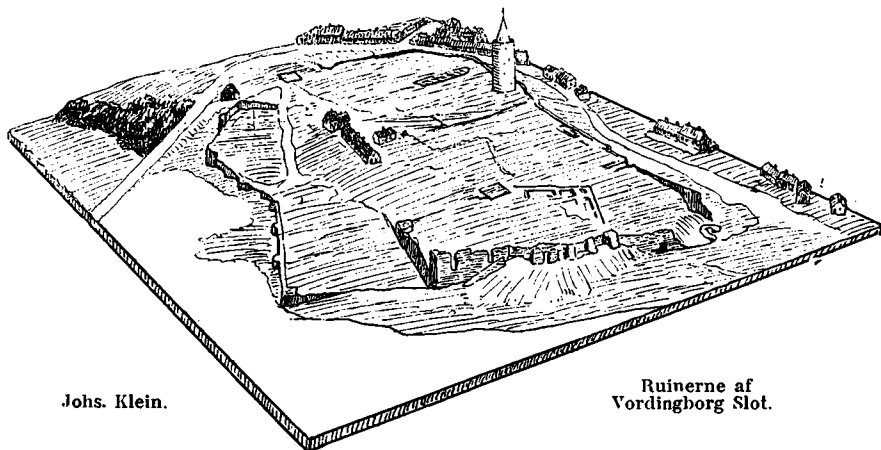
det i en gammel By som Viborg — Hjultorvet. I Begyndelsen holdtes disse Markeder kun en Gang eller to om Aaret; men naar Folketallet og Omsætningen var steget saa stærkt, at der kunde holdes aabent Torv paa bestemte Dage Aaret rundt, var Markedspladsen godt paa Vej til at blive en Købstad.

Strandkøbingen derimod skylder Havet sin Tilblivelse. Sejladsen og Fiskeriet skabte det samme travle Liv rundt om ved Kysterne, som allerede længe havde udfoldet sig ved Markedspladserne inde i Landet. Fremmede Købmænd kom over Havet med deres Varer, Færdselsvejene mødtes ved de almindeligst benyttede Overfartssteder mellem vore Øer og Kyster, Fiskerlejet voksede op til en Købing.

Men det varede længe, før Menneskene lærte ret at udnytte Havets Veje. Derfor er vore Strandkøbinge i Regelen af sen Oprindelse — mange af dem opstod først i Valdemarstiden —, og kun langsomt og forsigtigt nærmede de sig det aabne Hav.

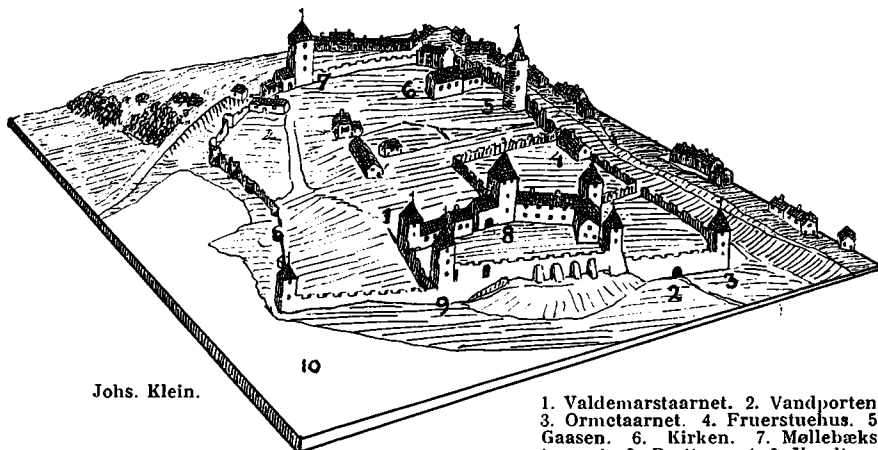
Thi Havet skræmmede, lige saa vel som det lokkede. Vikinger og Sørovere forstod fuldt saa vel som den fredelige Købmand at haandtere Aarer og Sejl. Tiderne var urolige, og Havet bar hyppigt fjendtlige Flaader til de danske Kyster. Hundrede Aar igennem var der ikke Sikkerhed nogen Dag for Vændernes talløse Skibe. De Byer, som vilde have Døren aaben ud mod den vide Verden, maatte derfor samtidig dække sig og skjule sig, saa godt de kunde. De lagde sig kun sjældent ved den aabne Strand, men næsten altid et Stykke inde i Landet ved en sejlbare Aa eller i Bunden af en Fjord. Saaledes ligger næsten alle Byerne paa Jyllands Østkyst, Ribe ligger halvanden Mil fra Havet, Roskilde og Nakskov inderst inde i langstrakte Fjorde.

De ældste af vore Købstæder ligger derimod inde i Landenes Midte. Adskillige af dem er opstaaede omkring hedenske Offersteder; thi her, hvor saa mange Mennesker søgte hen, og hvor Stedets Hellighed lovede Fred og Beskyttelse, var de bedste Betingelser til Stede for Omsætning og Handel. Navnene Viborg (det hellige Bjærg) og Odense (Odins Helligdom) har endnu bevaret den gamle nordiske Benævnelse for et Tempel (Vi). I *Viborg* var i den hedenske Tid Hovedofferstedet for Nørrejylland, her fik senere Landstinget sit Sæde, og her foregik Kongevalg og Hyldinger. *Odense* havde en lignende Betydning for Fyn, og i *Ringsted*, som laa midt i Sjælland og midt i det gamle danske Rige, var i Hedenskabets Tid Sjællands Hovedtingsted og Offersted. Her holdtes hvert tredje Aar et Hovedblot (Offer) for Øerne, hvert niende Aar et Hovedblot for hele Riget. Som et Minde fra den Tid, da Sjællands



Johs. Klein.

Ruinerne af
Vordingborg Slot.



Johs. Klein.

10

1. Valdemarstaarnet. 2. Vandporten.
3. Ormstaarnet. 4. Fruerstuehus. 5. Gaasen.
6. Kirken. 7. Møllebækstaarnet.
8. Portaarnet 9. Vandtaarnet.
10. Vordingborg Noer.

Slottet ved Vordingborg. Rekonstruktion (nederst), dels efter Resen, dels paa Grundlag af den til det nationalhistoriske Museum paa Frederiksborg udførte Model af Ruinerne ved Johs. Klein (øverst).

Landsting holdtes her, ligger endnu tre Tingstene fredlyste paa Byens Torv.

Ligesom der i disse større Landsdele fremstod en Hovedstad, saaledes samlede ogsaa hver af de mindre Bygder sig om et Midtpunkt. Nord for Limfjorden blev *Hjørring* den betydeligste By; her holdtes Vendelboernes Sysselting, og her var senere Stiftets Hovedstad. Harsyssel i Vestjylland fik sit Midtpunkt i *Holstebro*, der fremstod paa det Sted, hvor den bekvemmeste Overgang over Storaen var, og hvor

den gamle Kvægdriftsvej gik; her var den naturlige Plads for Harboerne at samles til Ting og Marked. Længere Syd paa havde Vestjyderne et Samlingspunkt i den ældgamle By *Ribe*.

Paa Sjælland fandtes foruden Ringsted gamle Byer som *Slagelse*, hvor der allerede blev præget Mønter paa Knud den Stores Tid (1018—1035) ligesom i Ringsted og Odense. *Slangerup*, der er en af Landets allerældste Byer, er nu kun en Landsby; og en anden gammel Købstad *Høgekøbing*, der skal være Roskildes Stamby og endnu nævnes som Købstad i Kong Valdemars Jordebog fra Midten af det 13. Aarhundrede, er nu ganske forsvundet.

Selv om det muligvis ikke er paalideligt, at Kong Roar flyttede Høgekøbing fra sin gamle Plads inde i Landet ned til Issefjordens Bred og knyttede sit eget Navn til den nye By, saa er Fortællingen om denne Flytning dog symbolsk. Det var den Vej, Bevægelsen gik. Saa snart der blot nogenlunde var bleven Fred paa de danske Strømme, voksede *Strandkøbingerne* frem; de blev hurtigt mange i Tal, og i Tidens Løb tog de ganske Magten fra de gamle Akselkøbinge.

I Regelen kan deres Navne endnu fortælle os noget om de Forhold, som de skylder deres Tilblivelse. Havets Nærhed har præget mange af dem, saaledes *Aarhus* (Aa-Munding) og *Randers* (Rand-Aaens Munding) eller *Kerteminde* (Udløbet af Kertinge Fjord). Navnet *Vejele* betyder Vadested, *Sæby* er Byen ved Havet, og *Lemvig* en Vig af Limfjorden neden for Landsbyen Nørlem, ligesom *Løgstør* er Strandbreden uden for Løgsted. *Hobro* er opstaaet ved Broen over Ho, og *Grenaa*, der i gammel Tid skrives Grindhøgh, og som fører en Bro i sit Bysegl, er vel afledet af Ordet Grind, der ogsaa betyder Bro. *Helsingør* er Byen paa den stenede Strand ved Øresundets „Hals“, — det samme Ord, der findes som Navn paa en Flække ved Limfjordens Indløb. *Skælskør* betyder Skælfisk-Ør (Muslinge-Strand), og paa en lignende stenet Strand opstod *Korsør* og det i Middelalderen saa stærkt besøgte Fiskerleje *Dragør* paa Amager. *Middelfart* er det midterste af de tre Overfartssteder fra Nørrejylland til Fyn, *Bogense* er det bøgeklædte Næs, og den samme Endelse findes i Navnene *Horsens* og *Assens*. I andre Bynavne er det ikke Stedets Beliggenhed, men dets Betydning som Handelsplads, der har været det afgørende: Byen har været en Købing, og som saadan har man betegnet den, saaledes som Indbyggerne paa Ærø endnu stadig kalder Øens Købstad for Købing, ikke *Ærøskøbing*. *Ringkøbing* er Købingen paa Rindom Mark, og hele tre Byer i Danmark maa nøjes med Navnet *Nykøbing* og derved endnu, trods mange Aarhundreder paa Bagen, stadig betegne sig som nys ankomne i de gamle Byers Lag.



Kristoffer af Bayerens Stadsret af 14. Oktober 1443.
(Efter Originalen i Raadstuearkivet).

Af de to Købinger paa Falster er nu Nykøbing langt den største; men allerede dens Navn fortæller, at *Stubbekøbing* er den ældste.

Mange Købstæder er voksende frem af en ældre Landsby, hvis Navn de da har taget i Arv. *Bogense* paa Fyn og *Rødby* paa Lolland vides at have været Landsbyer, før de blev Købstæder. *Holbæk* siges at være opstaaet af to Landsbyer, af hvilke den ene hed Holbæk. I Kong Valdemars Jordebog nævnes Sakstorp paa Lolland; men et andet Sted i Jordebogen kaldes den samme Bý for *Sakskøbing*. Her er altsaa et Vidnesbyrd om, at en Bondeby, en Torp, netop paa den Tid, da Jordebogen blev affattet, er gaaet over til at blive en Købing.

Saaledes skabte det voksende Handelsliv og navnlig det rige Sildefiskeri allerede i Middelalderen en Krans af Byer omkring paa de danske Kyster. Inde i den sikre Limfjord blev *Aalborg* en vigtig Plads med Handelsforbindelser ud over det aabne Hav. Fjorden selv var stor nok til at give Vækst til Købstæder omkring sine Bredder: Skive, Lemvig, Thisted og Nykøbing paa Mors, foruden Fiskepladser som Nibe og Løgstør, der ogsaa engang skulde blive Købstæder, og andre som Hovsør og Hals, der aldrig blev det, men maatte ligge under i Konkurrencen med Thisted og Aalborg. Paa Jyllands alleryderste Sandbanke opstod Fiskerbyen *Skagen*, der blev Købstad under Kong Erik af Pommern. Fyn og Bornholm omkransedes af Kystbyer, og *Nakskov* og *Stubbekøbing* drev stor Handel paa Østersølandene og videre om. *Ribe* var længe Danmarks aabne Dør ud mod Vesteuropa, og paa begge Bredder af Øresund gav det rige Sildefiskeri Liv og Vækst til en Række af Byer. *Malmø* og *Køge*, der tidligere laa længere inde i Landet, flyttede ud til Kysten; Falsterbo og Skanør i Skaane eller Dragør paa Amager blev Mødested for Tusinder af Mennesker, og paa Møen skabte Fiskeriet en nu forsvunden Købstad *Borre*.

Det er saaledes Naturforholdene, som skaber de ældste Byer. Hvor Betingelserne har været til Stede for livligt Samkvem til Lands eller Vands, opstod af sig selv en Købstad, og uden saadanne naturlige Betingelser vilde ingen By i Længden kunne vinde frem. Men snart kom dog den Tid, da Mennesket begyndte at blive Naturen jævnbyrdig under sin aldrig hvilende Kamp for helt at gøre sig den underdanig, og da mærkedes ogsaa Menneskenes Indgriben i Købstædernes Skæbne. I Regelen har deres Virksomhed fremmet Købstædernes Betydning og øget deres Tal, kun i enkelte Tilfælde eller i forbigaaende Perioder har den hæmmet dem.

Dette gælder begge de to store Organisationer: Kirken og Staten. Paa en Maade har jo *Kirkens* Indflydelse paa Købstædernes Udvik-



Segl for Sct. Knuds Gilde i Slesvig.

ling allerede givet sig til Kende i den hedenske Tid, idet de allerældste Byer er opstaaet omkring de store hedenske Templer og Offerlunde. Men den hedenske Kirkes Magt var dog altid svag, og Befolkningen var endnu i Oldtiden saa spredt, at der ikke var Betingelser til Stede for mange eller store samlede Bebyggelser. Dette blev anderledes, da Kristendommen var bleven Landets Religion. Nu mødte Kirken frem med ganske anderledes stærke Magtmidler, end den havde haft i den hedenske Tid: store Rigdomme, et talrigt Personale, stærk Magt over Sjælene og en mægtig Støtte i hele sin internationale Organisation. Denne Stormagt greb nu ind ogsaa i de smaa danske Købstæders Liv, dels ved at forøge de ældre Byers Betydning, dels ved selvstændig at fremkalde nye.

For de Byer, som fik et talrigt Præsteskab med Kirker og Klostre og gejstlige Stiftelser, betød dette ikke blot en Tilvækst i Folketal, i Rigdom, i Beskæftigelse for mange Hænder og i Udsigt til øget Om-sætning, men det betød tillige et helt nyt *aandeligt Liv*, som de gamle Bondebyer og Fiskepladser ikke havde kendt til. Hele Tidens Lærdom, Skoler, Bøger og aandelige Interesser førte Kirken med sig ind i Køb-stæderne og bidrog derved til, at det hele Levesæt i Byerne mere end tidligere blev forskelligt fra Landbefolkningens. De Byer, som blev Stiftshovedstæder, mærkede Forandringen stærkest; men den sporedes i nogen Grad i næsten alle.

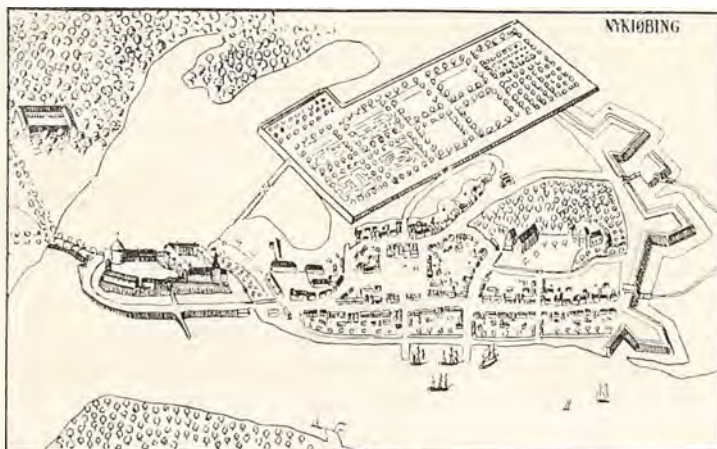
Hvad betød det f. Eks. ikke for en By som *Viborg*, at den nu blev Bispesæde med Domkirke og Domkapitel, 12 Sognekirker foruden nogle

Kapeller, 3 Klostre, et Helligaandshus, et Sct. Mikkels Hospital, en Sct. Jørgensgaard, 5 hellige Kilder, mange gejstlige Gilder og sin egen Helgen! *Ribe*, der allerede paa Ansgars Tid havde faaet sin egen Kirke, formentlig en Bygning af Træ, fik nu denne ombyttet med den endnu staaende mægtige Domkirke, opført af Tufsten fra Rhinegnene, og snart talte Byen en halv Snes Kirker og 4 Klostre. *Aarhus* fik en lignende gejstlig Befolkning, og *Odense* blev ikke blot Fyns Bispesæde, men ved en enkelt historisk Begivenhed tillige et Midtpunkt for hele Landets kirkelige Liv. Aar 1086 blev Kong *Knud den Hellige* dræbt foran Alteret i Sct. Albani Kirke i Odense. Hans Lig blev bisat i den nye Stenkirke, der fik Navn af *Sct. Knuds*, og Paven erklærede ham for Helgen. Hans Helgenry gav Anledning til mange Valfarter til Odense; der stiftedes et *Sct. Knuds Kloster* og et *Sct. Knuds Gilde*, og Tilstrømningen af de mange fremmede blev en stor Indtægtskilde for Byen og Oprindelsen til det store *Sct. Knuds Marked*. Med god Grund fører Odense By Knud den Helliges Billede i sit Segl.

Ogsaa Sjælland fik sin egen Helgen, da Hertug *Knud Lavard* blev dræbt 1131 og senere kanoniseret af Paven. Han blev begravet i *Ringsted* Kirke, og Helgenen Knud Hertug fik snart en lignende Betydning for Ringsted, som Knud Konge havde for Odense. Ogsaa her bragte Valfarter til Helgenens Grav Byen stor Fordel, og da Knud Lavards Søn Valdemar I blev Konge i Danmark, valgte han og hans Efterfølgere indtil Erik Menved Ringsted Kirke til deres Begravelsesplads, hvor de kunde hvile i Nærheden af deres hellige Stamfader.

Det blev dog ikke Ringsted, men *Roskilde*, der blev Sjællands Stifts Hovedstad. Her var Harald Blaataand bleven jordet i den Trækirke, han selv havde opført, „den første Konge, der blev begravet i indviet Jord“, siger Knytlinge Saga. Under Svend Estridsen (1047—1076) paabegyndtes Opførelsen af en Domkirke af Sten, og foruden den fik Roskilde 12 Kirker og 5 anselige Klostre. Snart var der næppe en af de ældre Byer i Danmark, som ikke rummede et eller flere Klostre inden for sine Planker og Grave.

Men ogsaa helt nye Byer opstod omkring de gejstlige Stiftelser. Midt i Sjælland grundlagde den mægtige Høvding Asger Ryg og hans Brødre Klosteret i *Sorø*. Det blev yderligere støttet og fremhjulpet af hans Søn Biskop Absalon, der opførte den endnu staaende Klosterkirke, og omkring denne rige Stiftelse fremstod da Købstaden Sorø. I Sydsjælland voksede Landsbyen *Store Næstved* op til en Købstad, da et Kloster, det senere Herlufsholm, var bleven anlagt her. Paa Lolland har Byen *Nysted* en lignende Oprindelse, og Øens Hovedstad *Maribo* skylder baade sin



Nykøbing F. (Efter Resen).

Tilblivelse og sit Navn til det rige og fornemme Brigittinerkloster, som blev grundlagt her under Kong Erik af Pommern. Paa samme Maade og paa samme Tid opstod *Mariager* i Jylland, og lidt senere grundedes Klosteret *Mariested* i Vendsyssel, hvorved den lille Kystflække *Sæby* blev sat i Stand til at opnaa Købstadret. For Byen *Nykøbing paa Mors* havde Anlægget af Klosteret *Dueholm* en lignende Betydning.

Men samtidig var ogsaa *Statsmagten* bleven stærk nok til, at den kunde sætte sit Præg paa Landet. Allerede fra Oldtiden af havde det offentlige Liv haft *nogen* Indflydelse paa Købstædernes Udvikling: Kongevalg og Hyldinger, Landsting og Sysselting havde givet deres Bidrag til de ældste Byers Vækst. Da senere *Danehoffer* holdtes for hele Riget, blev disse Sammenkomster af Landets Stormænd til ikke ringe Gavn for Byer som *Vordingborg* og *Nyborg*. Men endnu mere betød det, at Kongerne efterhaanden foretrak bestemte Byer, hvor de paa deres Rejser omkring i Landet tog Bopæl for kortere eller længere Tid. *Roskilde* var Kongernes Hovedsæde i den ældre Middelalder. Valdemarerne opholdt sig hyppigt i *Vordingborg*, hvor derfor Rigsforsamlinger og *Danehoffer* holdtes, og hvorfra Togterne mod Venden udgik. Saa meget betød dette for den lille By, at da Slottet i Middelalderens Slutning ikke længer var Kongebolig, gik ogsaa Byen tilbage. I *Næstved* opholdt Kongerne sig ofte, ligeledes i *Skelskør*, hvor dog ingen Konge skal have været siden Erik Menveds Tid. Paa Fyn nød *Odense* og *Nyborg* godt af Kongernes hyppige Besøg, og i Jylland gælder det samme for *Kolding* og *Ribe*. Men ellers blev fra Erik af Pommerns Tid *Københavns* Slot Kongernes sædvanlige Opholdssted og Regeringens Sæde.

Men af større Betydning for Købstædernes Udvikling end disse Møder og enkelte Kongebesøg blev dog de varige Anlæg, som Regeringen skabte. Ligesom Gejstligheden byggede Kirker og Klostre, anlagde Kongen Fæstninger og Borge, og for Byerne fik disse ganske den samme Betydning: de fremhjalp ældre Anlæg og de skabte andre af ny.

Først i Læ af en befæstet Borg kunde Strandkøbingerne ret vokse sig frem, og de mange danske Købstadnavne, som ender paa -borg, vidner noksom om, hvor stor Betydning saadanne Anlæg har haft. Mange af dem er meget gamle. *Vardehus* er vistnok ældre end *Varde*, og *Aalborgs* Navn tyder paa, at Byen er opstaaet omkring en gammel Borg. Ved *Vejle* laa i Middelalderen to Befæstninger, Borgvold og Rosborg, og uden deres Beskyttelse havde Vadestedet vel næppe kunnet afføde den fremvoksende By. Grænsebyen *Kolding* dækkedes af den gamle Befæstning *Skindelborg*, der senere afløstes af *Koldinghus*, ligesom *Riberhus* dækkede den store Handelsplads ved den anden Ende af Grænse-skellet mellem Nørre- og Sønderjylland.

Paa Sjællands nordligste Pynt laa i Middelalderen en nu forsvunden Købstad *Søborg* omkring et stærkt befæstet Slot af samme Navn. Denne Fæstning var meget gammel, selv om den Indskrift ikke skal tages bogstaveligt, der siges at have staaet over Borgens Port: at Alexander og Aristoteles levede, dengang Søborg Slot blev bygget. I *Roskilde* skal Harald Blaataand have bygget en Kongsgaard, og da den var forsvundet, anlagdes ved Aar 1100 Borgen *Haraldsborg* uden for Byen, paa hvilken Kongerne derefter ofte boede. *Helsingør* er kommen frem i Ly af de vekslende Befæstninger ved Øresundets Indløb: Flynderborg, senere Krogen eller Ørekrog, til sidst Kronborg. *Kalundborg* er opstaaet omkring det Slot, som Biskop Absalons Tvillingbroder Esbern Snare anlagde her ca. 1170. *Vordingborg* var et gammelt Overfartssted fra Sjælland til Falster, men fik først større Betydning, da Kong Valdemar I (1157—1182) her havde bygget en mægtig Borg. Paa Fyn opstod *Nyborg* og paa Falster *Nykøbing* ligeledes omkring befæstede Slotte fra Valdemarernes Tid, og det samme gælder *Stege* paa Møn. Dette Navn er det samme som det svenske Borgnavn *Stäke*; det afledes af det oldnordiske Ord *Stik*, en Pæl, der nedrammes i Vandet. — Endnu langt op i den nyere Tid kunde et kongeligt Slot kalde en Købstad til Live. *Skanderborg* Slot er ganske vist gammelt, men Købstaden, som bærer dets Navn, fik først sine Privilegier under Frederik II 1583. Og *Hillerød*, der opstod omkring Slottet Frederiksborg, blev først Købstad ved Tiden omkring 1660.

Men den navnkundigste af de danske Stæder, hvis Oprindelse kan



Viborg: Gaard i St. Mogensgade.
(Hugo Matthiessen fot.)



Ribe: Taarnborg.
(Hude fot.)



Næstved: Middelalderlige Stenhuse.
(Hude fot.)

føres tilbage til Anlægget af et befæstet Slot, er dog Landets Hovedstad *København*. Paa dens Grund laa fra gammel Tid en Landsby *Havn*, der første Gang nævnes ved Aar 1043, og paa Stranden neden for den var Markedsplads og Anlægssted for Fiskere og Købmænd. Men for at der af disse to Bestanddele kunde fremgaa en betydelig By, maatte endnu en tredje komme til: Befæstningen, der gav det voksende Handelsliv Sikkerhed og Beskyttelse.

Saa anlagde Absalon, Sjællands Biskop, ved Aar 1167 sin befæstede *Borg i Havn* paa en Holm tæt uden for Kysten; og mange Aar var ikke gaaet, før en blomstrende Købing stod bag Borgen inde paa Sjællands Kyst, og Landsbyen *Havn* var forvandlet til Købstaden *Køpmannahavn*.

Saa mange Købstæder opstod omkring de faste Borge eller nød Beskyttelse under dem, at *Borgere* efterhaanden blev den almindelige Benævnelse for de Folk, der boede i Byerne. Forhen kaldtes de endnu undertiden Bønder, senere Bymænd.

2. MIDDELALDERENS KØBSTÆDER

Paa Valdemarernes Tid, omkring Aar 1200, fandtes allerede de fleste af vore nuværende Købstæder. De havde faaet deres Omraade udskilt fra det omgivende Land og skulde ikke længer svare under det almindelige Herredsting. De havde deres eget Tingsted inde i Byen, deres egen Øvrighed og deres egen *Byret*, der gjaldt, saa langt Købstadens Jord naaede. Ude hvor Landevejen førte ind over Byens Grænseskel, stod *Fredskorset* oprejst som Tegn paa, at her begyndte den særlige Ret og den særlige Beskyttelse.

Thi Lovene var strengere og Bøderne højere inde i Byen end ude paa Landet. Handel og Omsætning kunde ikke trives, hvor Ufred herskede og Voldsomheder kunde befrygtes. Derfor lystes Fred over Torvet, saa længe Markedet holdtes, og denne *Torvfred* blev senere til den almindelige *Byfred*, som der var streng Straf for at bryde. Efterhaanden samledes de Bestemmelser, der gjaldt for de enkelte Byer, til særlige *Stadsretter*. Den ældste Stadsret, vi kender fra det gamle danske Landomraade, er Byen *Slesvigs* fra omtrent Aar 1201; senere fulgte *Roskilde* efter, saa *Ribe* med den for sin Strenghed særlig bekendte „Riberet“ og efterhaanden de andre større Byer.

Retsbeskyttelsen var dog trods alle Bestræbelser stadig mangelfuld i Middelalderen, og ved frivillige Sammenslutninger søgte Borgerne at bøde derpaa. Saaledes opstod de talrige *Gilder*, som kan spores her i Landet fra Svend Estridsens Tid. Det var halvt gejstlige Fostbroder-



Randers: Helligaandshus.
(Hude fot.)



Odense: Overgade 18.
(Hugo Matthiessen fot.)

skaber, hvis Medlemmer edelig havde forpligtet sig til at forsvare og beskytte hverandre. Blev en Gildebroder dræbt, skulde de andre hævne hans Død, og hvor alvorligt dette blev taget, ses f. Eks. deraf, at Gilde-



Ribe: Porsborg.
(H. M. fot.)

brødrene i Slesvig dræbte Kong Niels til Hævn for Knud Lavard, der havde været Medlem af Gildet. Hvis omvendt en Gildebroder selv gjorde sig skyldig i Manddrab, skulde de andre hjælpe ham til at flygte eller sammenskyde Penge til at udrede Mandeboden. Alle Gilder var indviede til en Helgen, under hvis Beskyttelse de stillede sig, og hvem de ved deres Sammenkomster viste særlig Ære. I *Odense* stiftedes et Sct. Knuds Gilde allerede faa Aar efter Kongens Drab, og det blev snart saa anset, at ingen kunde blive Købmand i *Odense* uden at være Medlem af det. Selskabelige Sammenkomster spillede en stor Rolle ved Gildevæsenet, og under denne Form lever adskillige af disse middelalderlige Sammenlutninger endnu, saaledes det gamle „Guds Legems Lav“ eller „Papegøjegildet“ i *Aalborg*.

Købstadens ældste Ret er Retten til at holde Torv, og fra første Færd var saaledes Byernes Næringsliv knyttet til *Handelen*. Ved at forskaffe sig kongelige *Privilegier* og ved en uafsladelig Kamp mod „Landprang“ og „ulovlige Havne“ forsøgte Købstæderne at afskaffe al anden Omsætning end den, der foregik paa Købstadens Torv. Kongerne støttede villigt disse Bestræbelser, thi de havde gode Indtægter af Købstæderne; men Klagerne over Landprang forstummede dog aldrig. „Ingen have Havn uden ved Købstæderne, som de af Arild haver været“, hedder det under Dronning Margrete. Hendes Efterfølger Erik af Pommern fastslaar, at Byerne har Eneret til al Handel; men Kristian I maa atter til at indskærpe, at „Bønder skal bjærge sig af Ager og Eng, og Købmænd af Købmandsskab“. Siden forsøgte man i stor Udstrækning at anvende Læbæltet uden om Købstæderne. Under Kong Hans fik saaledes *Viborg* et Læbælte af fire Mils Omkreds. Lige meget hjalp det.

Ogsaa *Haandværkerne* søgte man at tvinge inden for Bygrænsen. Her boede i Regelen hvert Haandværk samlet for sig, saaledes som mange Gadenavne i *København* mindede om: Skoboderne, Saltboderne, Skindergade, Kødmandergade, Vognmandsgade. Haandværkerne blev dog aldrig saa ansete som de „fornemme Borgere“, Købmændene, af hvis Kreds de styrende i Byen altid udgik. Endnu saa sent som Aar 1800 var det noget af en social Begivenhed, da den første Haandværker, en Smed, valgtes ind i *Københavns* kommunale Raad.

Af indgribende Betydning for det danske Købstadsliv blev det nære Naboskab med de store tyske Handelsstæder. Naboskabet bragte baade godt og ondt. Tyskerne var de danskes Læremestre; fra *Lybæk* og de andre Hansestæder kom Foretagsomhed og Kapital til Danmark, og mange Tyskere indvandrede til de danske Byer. Minder om dem kan endnu træffes rundt om i vore Provinsbyer, saaledes i *Randers* med



Odense: Paaskestræde.
(H. M. fot.)



Ribe: Fiskergade.
(Hude fot.)

de gamle tyske Gadenavne Kehreweder, Trangstræde, der før hed Tra-venstræde, og den nu forsvundne Peberslip, der stammer fra „Peber-svendenes“ Tid. Men vore Købstæder var endnu for smaa og Borger-skabet for fattigt til at kunne holde Konkurrencen ud, og det endte let med, at de fremmede helt tog Magten og Fordelen. I *Næstved* betød de hanseatiske Købmænd saa meget, at deres Fordrivelse svækkede Byen føleligt, og *Ribe* maatte allerede i Middelalderens Slutning træde i Skygge for de tyske Handelsbyer. Men var det et tvivlsomt Gode at have Hansestæderne som Venner, blev Ulykken des mere aabenbar, naar de kom som Fjender. Talrige Fejder er bleven udkæmpede med dem, og mange danske Byer har de plyndret og brændt. 1368 indtog de selve København og ødelagde baade Slottet og Byen i Bund og Grund.

Det sidste store Opgør med Hansestæderne fandt Sted i Grevens Fejde (1534—1536), og Sammenstødet blev denne Gang saa voldsomt og ødelæggende, fordi det var tilsat med Klassekampe og Borgerkrig. Næsten ingen Købstad gik uskadt ud af Landets Hærgning. I Jylland var det særlig Byerne i det nordlige og vestlige, som det gik ud over. *Varde* led meget, og *Aalborg* blev stormet og udplyndret. Alle de fynske Byer blev plyndrede eller brændte. Paa Sjælland blev *Søborg* Slot og By ødelagte, og ingen af dem rejste sig igen. Haraldsborg ved *Roskilde* forsvandt ved samme Lejlighed, og Borgerne i *Stege* paa Møen nedbrød

selv deres Fæstning Stegeborg. *København* blev tvungen til Overgivelse efter en haard og langvarig Belejring og forvandt først sent det Knæk, den ved denne Lejlighed havde faaet. Alle Købstæder var mere eller mindre udsugede af Krigsfolkene, og endnu længe efter, at Fejden var endt, vedblev de at tynge af svære Indkvarteringer.

Men Grevefejdens Ulykker var ikke ene om at svække Købstædernes Betydning ved Overgangen til den nyere Tid. Kirkereformationen virkede i samme Retning. Ligesom den katolske Kirkes mægtige Gejstlighed og store Stiftelser i sin Tid havde gavnet Byerne, saaledes kom det nu til særlig at gaa ud over dem, da Kirkens Magt blev brudt. Byer som *Ribe* og *Roskilde* kunde ikke taale det store Tab, da den talrige Gejstlighed forsvandt, og alle Klostrene og mange Kirker blev nedlagte. Med Reformationen var deres Storhedstid uigenkaldelig forbi. For *Ringsted*, *Næstved*, *Mariager* betød Klostrenes Nedlæggelse Tabet af deres vigtigste Støtte. *Viborg* og *Odense* mistede deres stærkt gejstlige Præg, om de end paa forskellig Vis vedblev at indtage en fremragende Stilling hver i sin Landsdel. *Hjørring* og *Aakirkeby*, der i Middelalderen havde været Sæde for deres Landsdeles kirkelige Styrelse, maatte nu se deres Betydning overflyttet til *Aalborg* og *Rønne*. I næsten alle Købstæder blev ældre Kirker nedlagte: I *Viborg* forsvandt 12 paa een Gang under Frederik I, og lige saa mange nedlagdes i *Roskilde*. Disse sidste henstod som øde, indtil Kristian IV lod de Fraadsten, hvoraf de var byggede, male til Cement til Brug ved Opførelsen af sit nye Tøjhus i København.

3. KØBSTÆDERNES BLOMSTRINGSTID

Men trods Borgerkrigen og Kirkeforandringen blev det følgende Aarhundrede dog alt i alt en stor Opgangstid for Købstæderne. De havde i Middelalderens Slutning faaet saa kraftig en Vækst, at forbigaaende Uvejr ikke kunde knække dem. I Tidsrummet mellem Grevens Fejde og Krigen med Sverrig 1657—60 naaede vore Købstæder den mest blomstrende Tid, de endnu havde kendt.

Indvandringen af fremmede vedblev, men deres Herredømme var brudt efter Grevefejden, og de kom ikke længer som Udsugere og Herrér, men som det friske Blod, der bragte forøget Liv i Danmarks Handel. Det var særlig Tyskere og Nederlændere, som søgte hertil, delvis trængte fra deres Hjemstavn af Religionskrigenes Ødelæggelser. I *Helsingør*, *København* og den af Kristian IV grundlagte nye By *Kristianshavn* var de saa talrige, at de havde deres egne tyske Kirker. Ogsaa i *Køge* og *Næstved* dannedes tyske Menigheder. Driftige Købmænd virkede i dette Tids-



Randers: Storegade 13.
(H. M. fot.)



Ribe: Sönderportsgade.
(Eldre Fot.)

rum i næsten alle Byer: Jørgen Kock i *Malmø*, Oluf Bager i *Odense*, Jens Bang i *Aalborg*, Henrik Rosenvinge og Sander Lejl i *Helsingør*, Mikkel Vibe, Johan Braem, Hans Nansen og Henrik Müller i *København*. Handelsselskaber stiftedes, og danske Handelsskibe viste sig paa alle Have.

Paa Fyn hævdede *Odense* sig stadig som den vigtigste By. Sejladsen gik op ad *Odense Aa*, men da denne ved Aar 1600 begyndte at sande til, brugte de *Odense Købmænd Kerteminde* som Udskibningssted og bragte derved ogsaa denne lille By i Flor. Paa Lolland havde *Nakskov* en udstrakt Handel paa Tyskland, Norge og Vesterlandene; og *Nykøbing paa Falster* fik sin Glansperiode, da Frederik II's Enke, Dronning Sofie, boede paa Slottet i en lang Aarrække og ivrigt ophjalp Byen, som i denne Periode tog Luven fra *Stubbekøbing*, der tidligere havde været Falsters vigtigste By. I Jylland blev *Aarhus* og *Horsens* vigtige Søstæder, og *Randers* kom i saadant Ry for sine driftige Købmænd og mange rede Penge, at Byen kaldtes „det liden Kiel“. Allerede i Slutningen af Middelalderen havde Paaskesønnerne, tre Brødre i *Randers*, „forbygget alle Borge“, og bygget Huse i Byen større end Adelsgaarde; og det er en Efterklang af den Tids Storhed, naar det endnu en halv Snes Aar efter Svenskekrigen hedder poetisk om *Randers*: „Du fede Laksestad, berømte Rigdomskiste!“ Den betydeligste af de jyske Byer var dog *Aalborg*, der laa godt for Sildefiskeriet og drev stor udenlandsk Handel. En gammel Indtægtskilde for Jylland, nemlig Studedefning og Studehandel, udvikledes stærkt i det 16. og 17. Aarhundrede og bragte Penge til de

Byer, som laa ved de store Kvægdriftsveje. Særlig gavnede den *Ribe* og *Kolding*, hvor Øksentolden skulde betales; men ogsaa en Smaastad som *Ringkøbing*, der efter Reformationen fik Tilladelse til Udførsel af Stude, og som dengang havde bedre Forbindelse med Havet end senere hen, opnaaede herigennem en forholdsvis blomstrende Stilling.

En stedse voksende Indtægtskilde for Riget var ogsaa den Told, der siden Erik af Pommerns Tid maatte erlægges af alle Skibe, som sejlede gennem de danske Sunde. Betydeligst var denne Indtægt i det stærkt befærdede Øresund, og Opkrævningen af *Øresundstolden* gav *Helsingør* et overordentligt Opsving. I Begyndelsen var al Sejlads gennem Store- og Lillebælt forbudt; men senere oprettedes en Toldstation i Nyborg, hvor Strømtolden kunde erlægges, og til sidst kom en lignende i Fredericia.

Kongemagten havde hjulpet Købstæderne frem, men til Gengæld begyndte den at gribe mere ind i deres Styrelse end forhen. Allerede kort efter Grevefejden havde Kongerne begyndt at indsætte Borgmestre og Byfogder, som tidligere var bleven valgte af Byerne selv. Medens Velstanden steg, gik Selvstyret tilbage.

Og snart var Byernes gode Tid forbi. Kristian IV's Politik havde allerede to Gange kaldt fjendtlige Hære op i Jylland, og Wallensteins og Torstensons Hærgninger blev som et Forvarsel om de svære Tider, der skulde komme. Medens Regeringens Politik førte Danmark til Undergangens Rand, blev Landets samlede Rigdom spredt for alle Vinde, og den sidste Rest af borgerligt Selvstyre forsvandt.

4. NEDGANG OG FORFALD

Efter de gode Tider kom Faldet pludseligt og dybt ved den ulykkelige Krig med Sverrig 1657—60. En Hjem søgelse som denne havde ikke ramt Danmark siden Middelalderens uroligste Tider, — selv Grevens Fejde, der ellers minder saa meget om Svenskekrigen, kan ikke side-stilles med denne i Henseende til Ulykkernes Omfang og Varighed. Fra først til sidst førtes denne Krig inden for Landets egne Grænser, og tre forskellige Hære — den danske, den svenske og de allierede Brandenburger og Polakker — skulde i disse Aar leve paa Danmarks Bekostning. Da endelig Krigen var forbi, var Landet udpint til den sidste Skilling; alle Virksomheder var ude af Drift, al Handel standset, Byernes Næringsliv lammet for lange Tider. Det varede 100 Aar, inden den Tilbagegang, som Krigen havde foraarsaget, blot nogenlunde blev oprettet igen, og paa Købstædernes Skattemandtaller kan det ligefrem



Helsingør: Stengade 64.
(Hude fot.)



Aalborg: Vestergade, Hotel Phønix.
(Hude fot.)



Randers: Raadhus, 18. Aarh.
(H. M. fot.)

maales, hvor stærk og hvor langvarig Tilbagegangen har været. Gennemgaaende formindskedes de skatteyndende Borgeres Tal med en Tredjedel, og paa mange Steder gik det endnu værre. *Odense* havde før Krigen c. 5000 Indbyggere, efter Krigen c. 3800, og først i 1760 naaede Byen igen sit gamle Indbyggertal. I Tiden fra 1642 til 1735 er Antallet af Skatteyndere i *Helsingør* gaaet ned fra 877 til 427, i *Næstved* fra 395 til 170, i *Vordingborg* fra 212 til 108, i *Ribe* fra 591 til 278, gennemsnitlig altsaa til under det halve. Ingen Del af Landet gik fri for Indkvartering, Udplyndring og Brandskatning, og da Freden endelig var sluttet, var en Tredjedel af det gamle danske Landomraade givet i Fjendernes Haand.

Nogle Eksempler skal nævnes paa de uhyre Summer, som Byerne havde maattet udrede, og paa de Ødelæggelser, som de havde været Genstand for.

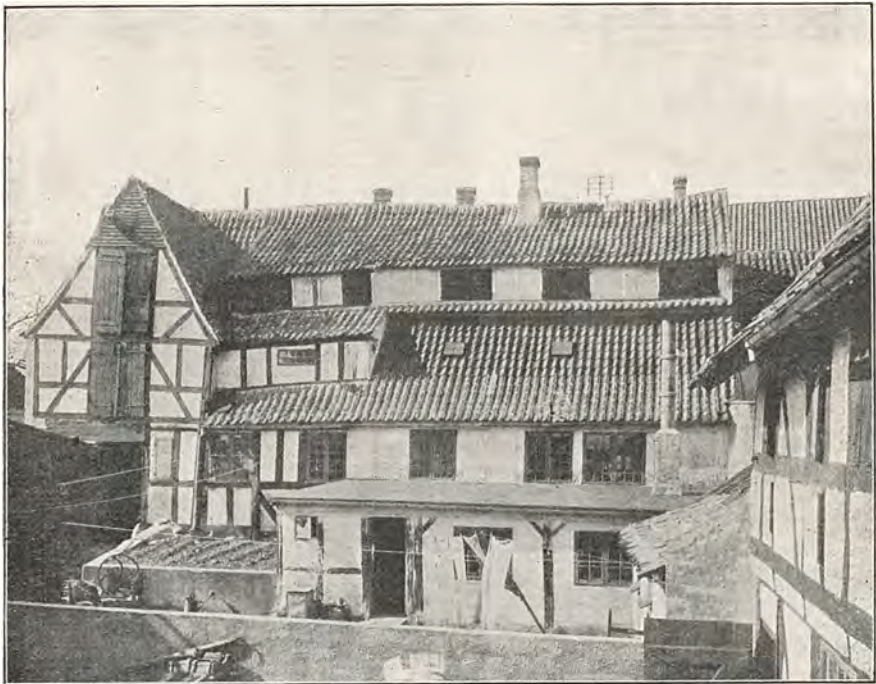
Aalborgs Udgifter til Krigsfolkene opgøres efter Fredslutningen til 166,500 Rdlr., foruden hvad de private havde maattet give de indkvarterede Soldater „inden Døre“. Alle Spaniefarere og andre store Skibsrum var borte og kun nogle faa og smaa Skuder tilbage. Før 1657 udredes fra Byen aarlig 6000 Øksne, efter 1660 næppe 300. I *Vejle* var allerede under Wallensteins Indfald omtrent 200 Huse bleven ødelagte; efter Svenskekrigen var i det hele kun 29 Bygninger beboede, de øvrige var brændte eller ødelagte og deres Beboere bortflygtede eller omkomne. Endnu i 1793 havde Byen ikke naaet den Størrelse igen, som den havde paa Wallensteins Tid, idet der da kun fandtes i alt 169 Gaarde og Huse i Byen. Paa Fyn var *Assens* bleven udplyndret saa fuldstændigt af Svenskerne, at Indbyggerne endogsaa blev tvungne til at afføre sig de Klæder, de havde paa Kroppen; og Byens egne Heste og Vogne maatte derefter bortkøre det plyndrede Gods. I *Svendborg* var af 138 Gaarde over 70 helt nedbrudte, medens mange var øde og ødelagte, og Byen havde til Svenskerne maattet betale 88,177 Rdlr. I *Faaborg* var der kun 5 eller 6 Borgere tilbage, som efter Krigen kunde sættes i Skat. I *Kerteminde* var 131 Gaarde ødelagte eller helt afbrændte. — Paa Lolland var *Nakskov* aldeles ødelagt, da den efter en haard Belejring og 11 Ugers Bombardement maatte overgive sig til de Svenske. Borgerne forlod Byen, og i flere Aar derefter stod den næsten øde.

Korsør havde betalt i Pengeskatter og ved Udplyndring 81,025 Rdlr., *Næstved* 72,843 Rdlr., *Roskilde* 108,796 Rdlr. I *Vordingborg* var over 60 Gaarde og Boliger ganske nedbrudte, i *Kalundborg* 22 nedbrudte og 53 øde, — saaledes lyder de officielle Indberetninger fra den ene By efter den anden.

Landets Genrejsning efter Krigen foregik overordentlig langsomt; eller rettere: Tilbagegangen fortsattes endnu længe efter Freden. Endnu i 1717 fandtes i *Helsingør* ikke mindre end 226 forfaldne Huse og øde Gaarde. *Viborg*, som i 1672 havde haft 2704 Indbyggere, havde i 1769 kun 1990.

I mer end 100 Aar laa Virkningerne af denne Krig som et knugende Tryk over de danske Købstæder. Fattigdom var til Huse overalt, den sidste Rest af Selvstyre var forsvundet under det uindskrænkede Enevælde, som indførtes i Staten efter 1660, og al Forbindelse med den store Verden var afbrudt. Nu blev der snævert og trangt bag Accisebommene. Al Standsfølelse og alt ægte Borgersind veg fra Købstæderne og gav Plads for en slavisk Underkastelse under Magten og en krybende Ærefrygt for de fornemme. Alle Horisonter lukkedes, Spidsborgerligheden bredte sig, og den Smule Foretagsomhed, der kunde tænke paa at vove sig frem i Provinsbyerne, blev kvalt af Regeringen, der nu udelukkende samlede sin Interesse om *København*. Den kongelige Residensstad blev privilegeret paa det øvrige Lands Bekostning. Her byggedes Slotte, her anlagdes Fabrikker og stiftedes Handelskompagnier, her underholdtes en talrig Garnison, og her bortødsledes utrolige Summer til det pragtfulde Hof. Men Hovedstaden voksede da ogsaa med forbavsende Fart. Under Belejringen 1658—1660 havde den kun 25—30,000 Indbyggere; en Menneskealder senere talte den 60,000. Men hvilket Spring herfra og ned til Provinsbyerne! Efter Folketællingen 1672 havde de to største af dem, *Aalborg* og *Helsingør*, lidt over 4000 Indbyggere, de næste i Rækken, *Odense* og *Aarhus*, 3—4000. Af de øvrige havde kun 17 over 1000 Indbyggere, 12 havde under 500! Træffende er det bleven sagt om vore Provinskøbstæder i det 18. Aarhundrede, at de ikke var andet end teglhængte Landsbyer med Ret til at brænde Brændevin.

Endda var det knap nok, de kunde kaldes teglhængte. *Straatagene* vedblev at brede sig i Købstæderne langt op i det 19. Aarhundrede, trods den uafsladelige Kamp, som Regeringen havde ført imod dem lige siden Kong Hans's Dage. Endnu i 1811 hedder det om *Storehedinge*: „De fleste Huse ere straatækte og ligne udentil Bønderhuse; man ved en Tid ikke ret, om man er i en Landsby eller i en Købstad“. Derfor hærgede ogsaa *Ildebrande* den ene Købstad efter den anden og lagde dem halvt eller helt i Aske. I Regelen traadte Regeringen til med Skattelettelser og direkte Hjælp, naar en saadan Ulykke var overgaaet en By; men det kunde ogsaa hænde, som i *Kerteminde* 1560, at den afslog en saadan Ansøgning fra de brandlidte Borgere med den Motivering, at de ikke havde efterkommet den kongelige Befaling om at afbryde deres



Svendborg: Pakhuse i Kyseborgstræde. 18. Aarh.
(H. M. fot.)

Straatage. I *Hobro* brændte 1690 Halvdelen af Byen, „alt hvad der var oven for Kirketrappen“. *Slangerup* brændte 1724. I *Skive* brændte 1725 „al den Del, som var tilbage og ikke afbrændte 1715“. 1726 brændte over Halvdelen af *Viborg* med Domkirken, Sortebrødrekirken, Bispegaarden og Raadhuset, og i 1728 ødelagde en tre Dages Ildebrand Halvdelen af *København*, hvorved 3700 Familier blev husvilde. I alt brændte her 16—1700 Huse med 5 Kirker, Raadhuset, Universitetet og mange andre offentlige Bygninger. — *Faaborg* var saa stærkt hjemsøgt af Ildebrande, at Magistraten i 1750 fandt sig foranlediget til at forbyde Tobaksrygning paa Gaderne samt i Baghuse og paa Lofter. Disse ødelæggende Brande har i de fleste af vore Byer helt udsløttet det gammeldags Præg og tilintetgjort mange interessante Fortidsminder. Det er hovedsagelig gennem Ildebrande, at f. Eks. en gammel By som *Roskilde* har mistet ethvert Præg af fordums Storhed.

Ulykker af mere lokal Natur hærgede andre Byer. Stormfloder anrettede Skade i Byerne ved Jyllands Veskyst, ved Limfjorden og paa Lolland; og *Skagens* Marker blev overløbne af Flyvesand, der til sidst tog saaledes Overhaand, at endogsaa Byens Kirke fæg til i 1775.



Aarhus: Købmandsgaard i Vestergade. 18. Aarh.
(H. M. fot.)

Men fuldstændig ødelæggende for Købstæderne blev det, da deres Havne og Udskibningssteder begyndte at sande til. En stor Mængde af vore Kystbyer ligger jo ved Udløbet af en Aa, og denne Aas Munding dannede oprindelig Byens Havn. Men i det 17. og 18. Aarhundrede høres rundt om fra, at nu er Aaen groet eftér eller Udløbet sandet til. Saa-danne Klager lyder fra *Aarhus, Horsens, Varde, Sæby, Køge* havde tidligere haft en anselig Havn, i hvilken de største Lastdragere kunde flyde; men i 1731 var der kun 2—3 Fod Vand i Havnen. *Stubbekøbing*s Havn tilsandede aldeles, og *Rødby* mistede paa samme Maade sin Ud-havn Dragsminde, der maatte nedlægges 1749. *Ringkøbing* blev næsten helt udelukket fra Havet, da Sejlløbet gennem Nymindegab blev ødelagt af Sandflugt. Allerede tidligere var *Borre* paa Møen paa den Maade bleven helt afskaaret fra Havet. — Aarsagen til disse uheldige Forhold var vel den, at Landets oprindelige Vandrigdom efterhaanden formindskedes; men den almindelige Fattigdom, som forhindrede Befolkningen i at holde de ældre Anlæg vedlige, bidrog ogsaa sit dertil. Da der fra *Kolding* som sædvanlig klages over, at Aaen og Havnen gror til, hedder det samtidig, at Byen ikke har Raad til at anskaffe en Mudderpram.



Horsens: Hospitalsgade 6. 18. Aarh.
(H. M. fot.)

Byerne havde i det hele taget ikke Raad til nogenting. Trods den bestandige Rædsel for Ildebrande var der mange Smaakøbstæder, som ikke ejede en Sprøjte med Slange. Skolevæsenet var elendigt, Kundskaberne faa, selv de tarveligste Bekvemmeligheder maatte man undvære. Fra *Grenaa* berettes i 1711, at der ikke findes anden Læge i Byen end „en gammel Mand, som er over sine 80 Aar, hvilken lidet formaar eller forstaar at hjælpe sig selv end sige andre“. Og fra samme By indberettes i 1720, da der blev lagt en Skat paa Karosser og Chaiser: „Dette Slags bruges intet her; thi de fleste rejser til Fods; og de bedste, naar de vil op at age, bruge Bønder- og Trævogne“. Der var mange Steder i disse Aar, hvor Forskellen mellem Land- og Bynæringen var ved at udslættes. Naar hverken Handel eller Haandværk længer kunde trives i Købstæderne, maatte de leve af, hvad de havde. *Slagelse* dyrkede sine store Bymarker, og Borgerne i *Vejle* passede deres Humlegaarde. *Storehedinge* ernærede sig af Landbrug og Brændevinsbrænden, og det siges i 1787. at dens Indbyggere „snarere ere at anse for Agerdyrkere end Borgere“.

Hvad Regeringen kunde gøre for at ophjælpe det dybt sunkne Næringsliv, var kun lidt, og uden for København mærkedes næsten intet



Svendborg: Købmandsgaard i Møllegade. 18. Aarh.
(H. M. fot.)

dertil. Dog anlagde Kristian V et Tapetvæveri i *Køge*, fra hvilket de berømte Tapeter paa Rosenborg udgik; og fra Frederik III.s Tid stammer et Par Anlæg, der bærer Navn efter ham. Fæstningen *Fredericia* var allerede anlagt før Krigen 1657—60, men blev i denne erobret af Svenskerne og til Dels ødelagt. Efter Freden blev den paa ny udstyret med store Privilegier. Den fik Stapelret, Religionsfrihed for alle Sekter og Asylret for alle Fallenter samt for udenlandske Manddrabere, der her kunde leve i Fred i 10 Aar mod at betale 1 Rdlr. om Aaret til Magistraten. Katolikker og Jøder havde her deres egen Menighed, og der indkaldtes franske Reformerte, som begyndte at dyrke Kartofler og Tobak. Men Byen trivedes dog kun smaat i de daarlige Tider, og den havde ingen Havn.

Ogsaa Frederikssund er opkaldt efter Frederik III, under hvem Byen fik Købstadret. Tidligere var den Udskibningssted for Slingerup og hed Sundby Færge. Handelspladsen *Frederiksværk* har Navn efter Frederik V, der her anlagde et Krudtværk, som bestaar endnu. *Frederikshavn*, der tidligere hed Fladstrand, fik Købstadret 1818 og er altsaa opkaldt efter Frederik VI.

Op imod Aar 1800 begyndte der at komme Liv igen i den danske Handelsstand, og hele Landet vaagnede af sin lange Dvale. De store Landboreformer havde forynget vort Landbrug, en 80-aarig Fredsperiode havde atter tilladt Befolkningen at samle lidt Velstand, og de store Krige mellem England, Frankrig og Amerika skabte gunstige Betingelser paa Verdensmarkedet for det neutrale Danmarks Handel. Saaledes oprandt den „glimrende Handelsperiode“, der vel nok paa Overfladen saa ud af mere, end den virkelig var, men som i hvert Fald fortjente at kaldes glimrende paa Baggrund af den tidligere Tids Elendighed. Det var som sædvanlig *København*, der gik i Spidsen, og just ved Aarhundredeskiftet naaede denne By det første Hundredetusinde i Indbyggertal. Af Provinsbyerne var *Aalborg* fremdeles den betydeligste, og næst den kom *Odense*, der i det 18. Aarhundrede paa ny fik en Indvandring af driftige tyske Borgere og atter blev Samlingsstedet for den fynske Adel. I en Aarrække (1795—1800) havde Byen endog sit eget Teater længe før nogen anden Provinsby. *Helsingør*, der stadig havde haft et Rygstød i Øresundstolden og i Garnisonen paa Kronborg, fik en ny Havn og tog nu et Opsving, der næsten mindede om Byens fordums Glanstid. Den havde Skibe, der fór i udenrigs Handel, og i Slutningen af det 18. Aarhundrede nedsatte ikke faa engelske Handelsmænd sig i Byen, saa den endog en Tid havde en særlig engelsk Kirke. Ogsaa fra *Randers* begyndte driftige Købmænd igen efter mere end 100 Aars Stilstand at sende Skibe til Udlandet. En lille By, der i det 18. Aarhundrede svang sig op ved egne Kræfter, var Handelspladsen *Marstal* paa *Ærø*. Medens alt andet stod stille eller gik tilbage, gik *Marstal* frem. Den skaffede sig en anselig Handelsflaade og tog Magten fra *Nakskov*, der forhen havde haft en betydelig Fragtfart. I 1784 ansøgte *Marstal* hos Regeringen om at faa anlagt en Havn; Ansøgningen blev afslaaet, men Byen anlagde da Havnen selv.

Men disse Tilløb til bedre Tider og nyt Opsving i Næringslivet skulde endnu en Gang stækkes af politiske Forviklinger. Den syvaarige Krig med England (1807—14) og Norges Adskillelse fra Danmark kastede paa ny Landet tilbage i den fordums Fattigdom og de gamle snævre Forhold. Alle Købstæder led haardt ved Handelsskibenes Opbringelse af Engländerne og ved hele Omsætningens Standsning; og for de Byer, der særlig havde besørget Kornhandelen paa Norge, saasom *Aalborg* og *Kalundborg*, betød Adskillelsen af de to Riger et længe føleligt Tab. Kun en enkelt By som *Ringkøbing* høstede Fordel af Krigen. Med Smaafartøjer, der kunde gaa Kysten saa nær, at Engleskmændene ikke kunde tage dem, førtes Varer fra *Hamborg* og andensteds til *Ringkøbing*, hvorfra de

atter fordeltes over hele Jylland. Ringkøbing blev i disse Aar som en Stapelstad for Vestkysten og tjente Penge paa Bekostning af Holstebro og de andre Vestkystbyer.

5. DET 19. AARHUNDREDE

Krigen med England var den sidste alvorlige Krise, som de danske Købstæder maatte overvinde; men Virkningerne af den mærkedes ogsaa længe. Endnu i 1840 havde ingen af Provinsbyerne naaet et Indbyggerantal af 10,000, og selv *København* gik kun meget smaat og langsomt frem. Her havde ogsaa Ulykken ramt haardest, — Hovedstaden havde jo foruden Tabet af sin store Handelsflaade tillige maattet bære Ødelæggelsen ved Englændernes Bombardement. Alene i 1816—20 forefaldt 250 Fallitter i *København*, hvoraf de 100 ramte store Forretningshuse. Det var i de følgende Aar ikke længer Handelslivet, men, ligesom i fordums fattige Tider, alene Hoffet, Militæret og Embedsstanden, der gav Hovedstaden sit Præg.

Men omtrent fra 1840 var den Forarmelse, som Krigen havde medført, endelig overvunden, og paa een Gang begyndte nu en blomstrende Udvikling i næsten alle Byer. Landets almindelige Velstand steg, og Folketallet var i stærk Vækst; og den forholdsviis største Part heraf kom Købstæderne til Gode ved en almindelig Indvandring fra Landet til Byerne. *København* tog Hovedparten heraf og har ved sin overrørende Størrelse holdt de sjællandske Købstæder noget tilbage; men i de andre Landsdele, navnlig i Jylland, har Fremgangen været stor. *Aarhus* er Danmarks næststørste By og har over 65,000 Indbyggere. I Kapløbet mellem de jyske Byer er den ved sin fortrinlige Havn og sine gode Jernbaneforbindelser kommen forrest. Omkring 1840 gik den forbi *Randers* og ved 1850 foran *Aalborg*. Som Udførselshavn maa *Aarhus* dog vige for den ny Købstad *Esbjerg*, der har den største Udførsel i Danmark næst efter *København*. Denne By er opstaaet omkring en Havn, hvis Anlæg paabegyndtes i 1868 i en øde Hedeegn paa Jyllands Vestkyst. I 1874 var Arbejdet saa vidt fremskredet, at en regelmæssig Dampskibsforbindelse kunde aabnes mellem *Esbjerg* og *London*, og siden da er Byen vokset med en Hurtighed, der er helt enestaaende i vort Land. Den tæller nu c. 19,000 Indbyggere, og dens gode Havn, der aldrig fryser til, er bleven Danmarks altid aabne Port mod Vest. *Esbjerg* er paa Vej til at blive det samme for Nutidens Danmark, som *Ribe* var i den tidlige Middelalder. — Paa Jyllands Østkyst har *Frederikshavn* den bedste Havn næst efter *Aarhus*; men ogsaa alle de andre Kystbyer —

Randers, Hobro, Horsens, Vejle, Grenaa, Kolding o. s. v. — har i det 19. Aarhundrede faaet deres Havneforhold meget forbedrede, selv *Ska-gen* har faaet sin Havn.

I dette Kapløb har den gamle Stad *Aalborg* ikke kunnet holde sin Plads. Den var i Aarhundreder Jyllands største og Danmarks næststørste By; men Udviklingen har ikke været den gunstig. Efter 1814 mistede den en stor Del af sin Handel paa Norge, og da *Aggerkanalen* aabnedes efter et Gennembrud af Vesterhavet i 1825, forandredes alle Forhold ved Limfjorden, nærmest til Aalborgs Skade. Det forhen saa rige Sildefiskeri ophørte næsten helt, hvad der ikke blot svækkede de egentlige Fiskerbyer som *Nibe* og *Løgstør*, men ogsaa Aalborg. Derimod gav-nede det nye Sejlløb Købstæderne i de vestlige Limfjordsegne: *Skive*, *Lemvig*, *Thisted* og *Nykøbing* paa Mors, og i samme Retning virkede *Løgstorkanalen*, der aabnedes i 1861, og som befriede Fartøjerne til den vestlige Limfjord for den vanskelige Sejlads over *Løgstør Grunde*. Aalborg mistede saaledes sin Stilling som selvskreven Leverandør af Handelsvarer til alle Limfjordsegnene, og samtidig begyndte dens nære Nabo *Nørre Sundby* at svinge sig op ved at drage en Del af Vendsyssels Handel til sig. Alligevel er ogsaa Aalborg gaaet godt fremad og befinder sig netop for Øjeblikket i rask Vækst.

Det var i første Række de forbedrede *Besejlingsforhold*, der mulig-gjorde Købstædernes stærke Udvikling. Ved *København* strækker Ski-benes Anlægsplads sig over mere end en Mil i Længden fra Nord til Syd; og midt inde i Fyn findes en god Havn ved *Odense*, der ved en flere Mile lang Kanal staar i Forbindelse med Havet. Men i det sidste Slægt-led har ogsaa Jernbanerne begyndt at faa en lignende Betydning for Købstædernes Opkomst, som den, Havnene allerede længe havde haft.

Jernbanerne danner af sig selv nye Veje for Trafikken og nye Knudepunkter for Omsætningen. De kan skabe helt nye Købstæder ude paa aabent Land, og de kan bringe forøget Liv og Virksomhed til de gamle. Banenettet drager Oplandet efter sig. Men de Byer, som de travle Dampheste kun flygtigt berører eller gaar helt uden om, vil blive trængt tilbage af deres heldigere Konkurrenter. De blanke Skinner er Oldtidens Hjulspor i moderne Form, og de faar den samme Betydning for Landets Bebyggelse nu som dengang. Strandkøbingerne er ikke længer saa ube-stridt Herrer paa Markedet, som de i Aarhundreder har været.

Før Jernbanernes Anlæg havde *Kalundborg* stor Betydning som regelmæssigt Overfartssted mellem Sjælland og Jylland. Jernbanen flyt-tede Forbindelsen til Linien Korsør-Nyborg, og Kalundborg har ikke siden forvundet Tabet derved. Andre Steder har en enkelt By i en Lands-



**Horsens: Søndergade,
Claus Cortsens Gaard (nu nedrevet).
(Hude fot.)**



**Æbeltoft: Raadhus.
(H. M. fot.)**



**Aarhus: 18. Aarh.
(H. M. fot.)**



**Aarhus: 18. Aarh.
(H. M. fot.)**

del været i Stand til at suge Oplandet til sig, saa den alene har haft Fordelen af Jernbanerne. Dette gælder saaledes *København*, der gennem Jernbanerne strækker sine Arme ud over hele Sjælland, ja, til Dels over hele Danmark. Det gælder Odense, der ved sin centrale Beliggenhed med Baner straaformigt ud til alle Sider har faaet næsten hele Fyn i sin Magt. Og det gælder *Nykøbing paa Falster*, der til den ene Side har taget Oplandet fra Stubbekøbing og til den anden fra Nysted paa Lolland, efter at de to Øer er bleven forbundne ved Jernbanebroen over Guldborgsund. — Paa samme Maade har *Esbjerg* skadet begge sine Nabobyer Ribe og Varde. Men gennemgaaende har dog de jydsk Byer alle haft Fordel af de forbedrede Samfærdselsmidler, og Afstandene har været store nok til, at ikke en enkelt By har kunnet bemægtige sig den hele Provins. Selv om Aarhus har taget Broderparten, er der dog bleven noget til hver af de andre; og en By som *Fredericia*, der trods al anvendt Umage aldrig vilde komme rigtig i Flor, saa længe den var Fæstning, har i vor Tid hævet sig stærkt som Følge af de store Jernbane-, Dampfærge- og Telegrafanlæg.

Sønderjyllands Afstaaelse i 1864 har øvet nogen Indflydelse paa de Byer, som ligger Grænsen nærmest. *Ribe* mistede en Del af sit Opland, og *Assens* den regelmæssige Dampskibsforbindelse med Hertugdømmet. Men *Kolding* fik sin Kundekreds forøget derved, at syv frugtbare Sogne, der før hørte til Sønderjylland og søgte Haderslev som nærmeste Købstad, nu kom til at ligge Nord for Grænsen og derfor søger til Kolding. —

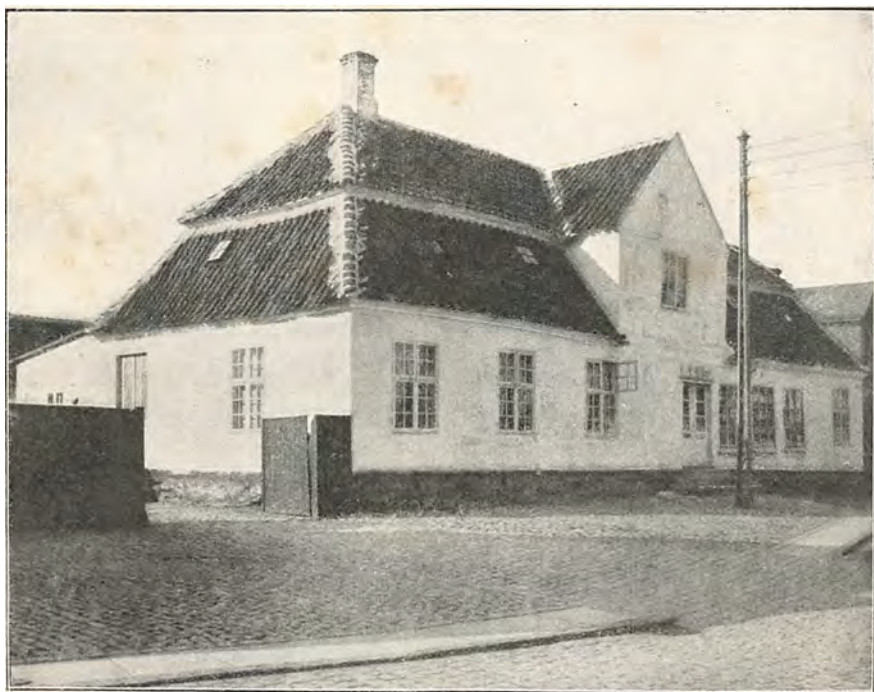
I det hele blomstrer nu Liv og Virksomhed i vore Købstæder. Deres Indbyggerantal er i stadig Stigen, — overalt vokser Bybefolkningen stærkere end Landbefolkningen, og over Halvdelen af alle Danmarks Indbyggere lever nu under bymæssige Forhold. Købstædernes Antal er bleven forøget. *Esbjerg* fik Købstadret fra den 1. Januar 1899, og Aarsdagen derefter, den 1. Januar 1900, kom tre nye til, nemlig de to Limfjordsbyer *Nørre Sundby* og *Løgstør* og Industribyen *Silkeborg*, der havde rejst sig midt inde i Jylland omkring et Fabrik anlæg, der drevs af Gudenaas Vandkraft. *Herning*, en Stationsby paa den jydsk Hede med 7000 Indbyggere, blev Købstad i 1913, Ladepladsen *Struer* ved Limfjorden i 1917. Og mange andre Steder er der rundt om ved Jernbanestationerne opstaaet nye købstadlignende Bebyggelser, der ofte er større end mangan gammel Købstad og kun mangler en Lovbestemmelse for at kunne indlemmes i disses Tal. Landsbyer med 3—4000 Indbyggere er ikke sjældne, saaledes *Brønderslev* i Vendsyssel, *Odder* i Østjylland, *Haslev* paa Sjælland o. s. v., — for ikke at tale om Villakommunerne i Hovedstadens Nærhed og langs Øresund, hvis Bred snart



(Efter Maleri af H. H. Egberg i Nationalmuseet).
Assens 1745. Set fra Nord.



(Efter Maleri fra det 18. Aarh. i Nationalmuseet).
Roskilde set fra Øst.



Rødby: Købmandsgaard i Vestergade. 18. Aarh.
(H. M. fot.)

er som en sammenhængende Villaby fra København til Helsingør. Alle Byer kappes i Omsorg for de kommunale Anliggender og i kommunale Fremskridt. I Regelen gaar *København* med sin store Nabokommune *Frederiksberg* i Spidsen; men af og til har dog en fremadstræbende Pro vinsby vundet forrest, som da *Odense* blev den første By i Danmark, der fik anlagt Gas- og Vandværk og ligeledes først benyttede det elektriske Lys.

Byernes *Selvstyre*, der helt forsvandt i det 17. Aarhundrede, er i vor Tid vundet tilbage paa et nyt og bredere Grundlag. I 1837 udkom en ny Kommunallov for Købstæderne, og 1. Januar 1840 fik København sin særlige Forfatning med større Selvstyre end de øvrige Købstæder. Senere er Udviklingen fortsat i dette Spor; Borgernes Indflydelse paa deres Bys Styrelse er stadig bleven øget og Valgretten til Byraadene udvidet. Den sidste Rest af en privilegeret Overklasse blev fjernet ved den kommunale Valglov af 1908, og nu vælger alle vore Købstæder deres Raad ved lige og almindelig Stemmeret for Kvinder saa vel som for Mænd.

Vort Land er jo ikke større, end at det let kan overses af de styrende. Derfor har det ogsaa Krav paa at blive styret godt.



Saxkøbing. Widemanns Gaard,
Hj. af Brogade og Brostræde.
(H. M. fot.)



Grenaa. Købmandsgaard paa
Søndergade.
(H. M. fot.)

GRUNDPLAN OG BYGGESKIK I DE DANSKE KØBSTÆDER

AF MAG. ART. HUGO MATTHIESSEN

1. BYTYPER OG BYPLANER.

Trods Aarhundreders Omskiftelser er de danske Købstæder i sig selv en værdifuld Kilde til Belysning af deres Fortid og Tilblivelse, idet den Grundplan, de nu udfylder, i sin oprindelige Kerne den Dag i Dag uomtvisteligt afspejler Sporene af den middelalderlige Bebyggelse, som blev bestemmende for Bylegemets topografiske Udformning.

Gang paa Gang er Landets Byer hærgede af Fjender, ruinerede af Ildsvaade og ombyggede i Løbet af de skiftende Aarhundreder, men i Kraft af den personlige Ejendomsrets Ukrænkelighed har Grundene vist en forbavsende Evne til i det store og hele nogenlunde at fastholde deres gamle Form og Udstrækning; thi selv om Byen totalt lagdes i Aske, hævdede hver Borger sit ubeskaarne Areal, naar Genrejsningens Time kom, og i de fleste Tilfælde gentoges til Punkt og Prikke hver Uregelmæssighed og lunefuld Skævhed i Gadelinjen, hvor ofte en Købstad end i fornyet Skikkelse rejste sig af Asken. Udgravninger og Fund af Bygningsrester vil atter og atter bekræfte, at Gaderne saa at sige ligger paa samme Plet og har samme Grundform, som da de for Aarhundreder siden blev til. Den private Ejendomsret og dens Krav bandt



Byplan fra 1767.

solidt sammen paa det gamle Bylegeme, Hensynet til det Offentlige traadte mere i Baggrunden, og først fra Slutningen af 18. Aarhundrede benyttede Købstæderne i større Udstrækning en Bybrand som Lejlighed til at regulere en Gade eller give Færdselsaarerne en efter Tidens Krav mere afpasset Form. I endnu højere Grad har naturligvis vore Dage vist Tilbøjelighed til at gribe ind paa dette Omraade, uden dog i Regelen at kunne gennemføre sine Planer i større Udstrækning, fordi den gamle Bykerne, indkapslet i en Aar for Aar voksende Skal af moderne Bebyggelse, aflejrer saa stærkt stigende en Grundværdi, at den til en vis Grad værner Fortidens uregelmæssige Gadelinjer mod Tilintetgørelse. Set fra et historisk Synspunkt er dette en Fordel, da der med Bevarelsen af den gamle Byplan reddes en Kilde, som tolket med Kritik kaster et ejendommeligt Lys over Stadens Udvikling.

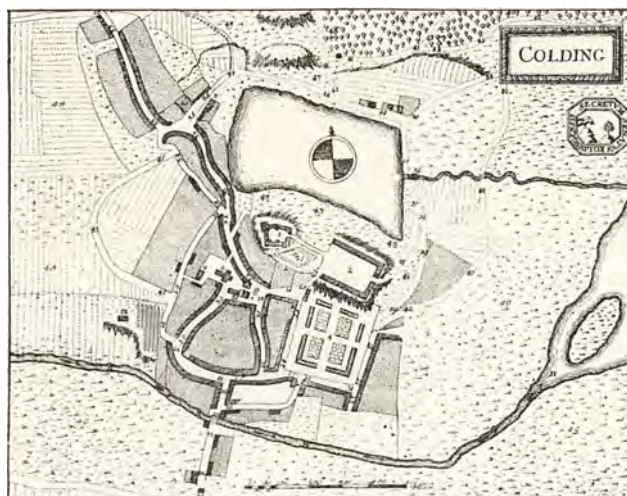
Et flygtigt Blik paa Planen af de ældgamle *Akselkøbinger* inde i Landet, der — som *Viborg*, *Hjørring* og *Ringsted* — er groet op om en Helligdom, et Tingsted eller en søgt Handelsplads, vil være nok til at vise, hvor afgjort de er udformede om et Vejknodepunkt, hvor de nærmeste Stykker af Landevejene omformes til *Adelgader*, efterhaanden som de sluttedes inde af Husrækker. Lidt efter lidt borede mindre Stræder sig ind mellem Vejarmene som kortere Forbindelseslinjer, og Byer af denne Art er derfor i Regelen stærkt centraliserede, ja stundom — som *Slagelse* — af Form som et Edderkoppespind med Torv og Hovedkirke i Midten.

Sammenløbet af Veje fra forskellige Verdenshjørner er her kerne-

dannende, medens Smaakøbstæder, som blomstrede frem ved en enkelt alfar Vej, formedes af denne, som — udvidet til et langstrakt Torv med Bebyggelse paa begge Sider — kom til at udgøre den enlige Adelgade, der i sig indbefattede saa at sige den hele By. *Rødby* og *Store Hedinge* er gode Eksempler paa denne Bytype, og Købstæder, som laa ved Enden af en Landevej, hvor denne førte til et Færgested, kunde — som *Middelfart* — til Tider antage samme Form; thi den historiske Forskel mellem *Aksel-* og *Strandkøbinge* dækkes ikke af nogen tilsvarende i Byplanernes Struktur, der — for disse som for hine — aldeles overvejende betinges af Landevejene.

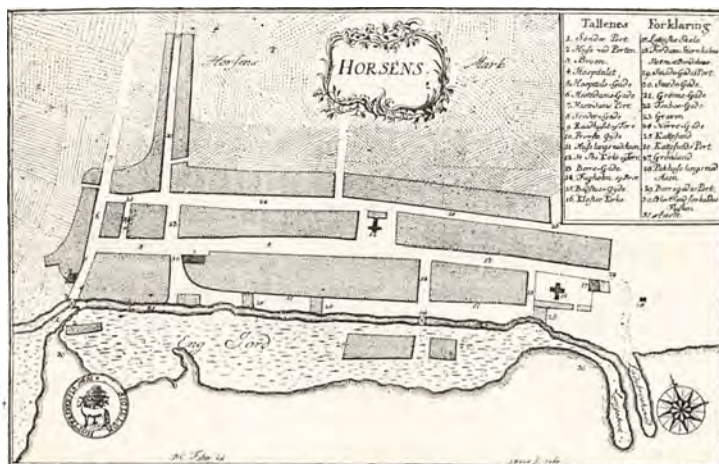
Før Byerne vovede sig nærmere ud mod Kysten, viste de en afgjort Forkærlighed for at placere sig tæt op ad et sejlbart Aaløb, saa at de — skærmede mod overhængende Fare fra Søen — dog til en vis Grad kunde være i Forbindelse dermed og med den Verden, som aabnede sig bag Havet. Denne Beliggenhed ved et større Vandløb, et Fjordminde eller en smal Havarm maatte paa forskellig Vis blive afgørende for Bylegemets Udformning, men dog paa en saadan Maade, at Landevejene ogsaa her trækker de dominerende Linjer; thi ved et Vadested eller en Bro over Strømmen kommer Vejnettet til at spille Hovedrollen, selvom det — netop fordi Vandet paa en længere Strækning satte Bom for Samfærdsel pr. Akse — antog en særlig Karakter paa de Steder, hvor der aabnede sig Mulighed for Passage. Jo anseligere en Hindring Vandløbet var for Vejene, des mere ensartet formede sig Planen af det Bysamfund, hvis Opgave blev fra forskellige Verdenshjørner at forene Landevejene og samlet lede dem ad en Bro eller et Vadested over Strømmen. Pilen for Hovedfærdselen i Jylland gaar som rimeligt er i Nord-Syd. Om *Holstebro*, hvor de gamle Studeveje løb sammen fra det nordvestlige Jylland for dér at slippe over Storaæn, gælder det derfor ligesom om *Randers* ved Gudena, at de i sig forener Landevejene fra Nord og fører dem i sluttet Trop over Broen, saaledes at Byplanen i store Træk har Skikkelse som et Træ, hvor Bro og Hovedgade er Rod og Stamme, Landevejene Grene, som strækker sig til alle Sider.

Særlig gunstige Betingelser har tydeligt nok her lagt Grund for Bydannelse, og Købstæder som *Kolding*, *Varde* og *Saxkøbing* har uden Tvivl paa lignende Maade taget Form af et Sammenløb af gamle Drifts- og Handelsveje, som skulde over Aæn. Maatte disse passere et anseligt, hæmmende Engdrag, furet af forgrenede Vandløb, kunde det hændes, at Spiren til et opblomstrende Bysamfund lagdes i Ly af disse — som *Vejle* og *Ribe*, hvor Bebyggelsen oprindelig krøb sammen paa Øer og Smaahalvøer i Engene, omslyngede af Aærnes Arme.



Byplan fra 1768.

Endelig møder man blandt vore, ved Aaer liggende Købstæder en tredje Type, hvis ejendommeligste Karaktertræk er en Samhørighed med Vandløbet, som synes at vidne om, at dette paa forskellig Maade har været af indgribende Betydning for Bysamfundets økonomiske Liv. Modsat de ovennævnte — afgjort af Vejnettet bestemte — Byanlæg har Købstæder som *Odense*, *Sæby* og *Næstved* lagt sig tilrette parallelt med Strømmen, og i denne Anordning af Bebyggelsen sporer man tydeligt et bevidst Ønske om lettest og nemmest at drage Fordel af de Muligheder for Varetransport og Sejlads, Aaen rummede.



Byplan fra 1767.

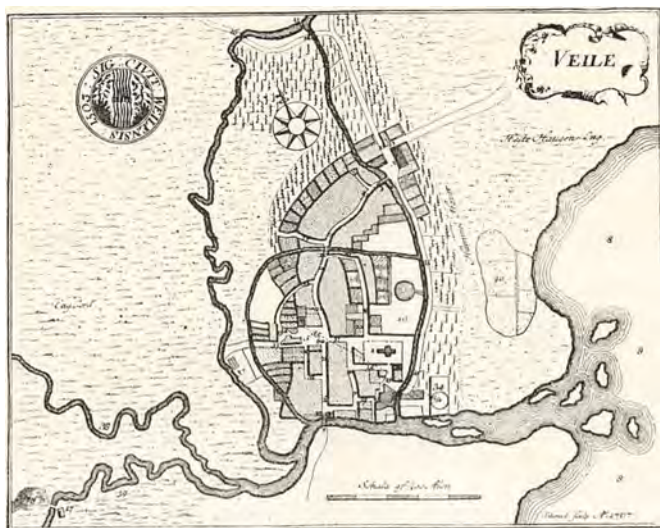
I enkelte Strandkøbinge fandt dette Hensyn dog langt mere prægnante Udtryk, idet Gadenettet klart afspejler den Rolle, Søfarten kom til at spille for Købstadens Trivsel og Vækst. Selv for de mest udprægede Søkøbstæder gjaldt det imidlertid, at de kun tøvende og usikkert vovede sig nær ud til Kysten; thi Havet vedblev længe at vække Uro, og de Havneanlæg — i Regelen en enkelt eller et Par Skibbroer — man byggede, fik derfor en underlig uorganisk og tilfældig Stilling i Byplanen, som forsigtigt udviklede sig efter god gammel Skik om Torv og Landeveje et Stykke inde paa Land og kun strakte et lille Brostræde ned til Skibbroen paa Stranden. Stundom lukkede Ringen af Volde, Planker eller Mure oven i Købet Havnearealet helt ude fra selve Byen. Typisk for denne Klasse Strandkøbinge er *Rudkøbing* og *Assens* i deres gamle Skikkelse, før moderne Udvidelse og Bebyggelse fik draget Havnen mere organisk ind i Byplanen.

I Modsætning hertil tog — som ovenfor nævnt — nogle faa Byer forholdsvis tidligt Skridtet fuldt ud ved at lade Strøm eller Kystlinje drage Hovedtrækkene i Gadenettets Struktur. *København* er saaledes blomstret op og præget i nøje Tilknytning til Sejløbet, hvis Længdeakse dikterede Gadenettets, og endnu skarpere springer dette i Øjnene, naar man kaster et Blik paa *Helsingør*, hvor de gamle Adelgader strækker sig parallelt med Stranden, hvor Broer og Brygger fandtes, medens en Mængde smalle Tværgyder løber ned mod disse.

I *Nakskov* — som fra gammel Tid var Udskibningssted for et bugnende fedt Opland — har Fjorden paa samme Maade været bestemmende for Byens Bygning, idet ogsaa her de to Hovedgader følger Kystlinjens Bue. I disse Gader — særlig i Søndergade — flokkede de rige Købmandsgaarde sig Side om Side, strækkende de dybe Grunde med Varehuse, Lader og Kornmagasiner helt ned til Stranden, medens talrige Smaagyder — i det 17. Aarhundrede ikke færre end 12 — borede sig ned imellem dem for at bringe ogsaa den øvrige By i Rapport med de vigtige Skibbroer.

Mest typisk har disse Træk sat Præg paa en Handelsby som *Horsens*, hvor det dog — karakteristisk nok — ikke er Fjorden, men det anselige, nu overdækkede Aagab, der tjente som Havn og dikterede Byens Længdeakse. Den imponerende Søndergade med sine store Købmandshuse løb parallelt med Aaen, der saa intimt var knyttet til Byen, at Gaardenes Varehuse og Magasinbygninger tilmed mange Steder rejste sig paa Stolper i selve Bølværket, saa at Varerne direkte fra Paklofternes Luger kunde hejses ned i Baade og Pramme.

For adskillige Byers Vedkommende kunde det synes besværligt nu

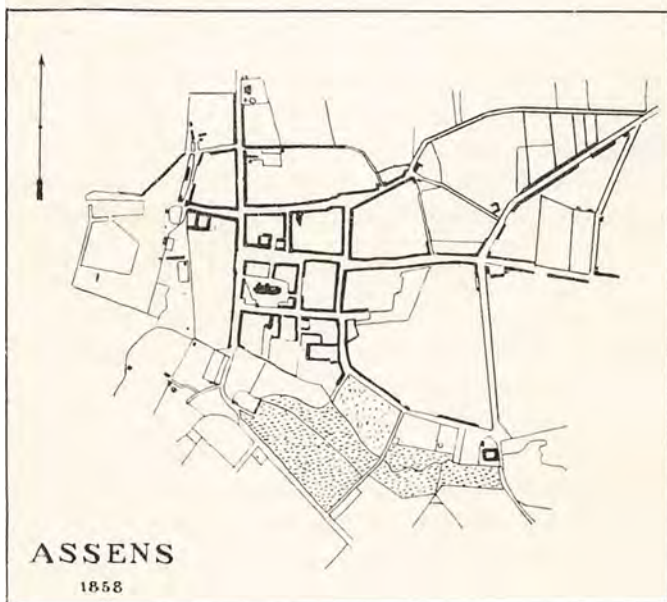


Byplan fra 1767.

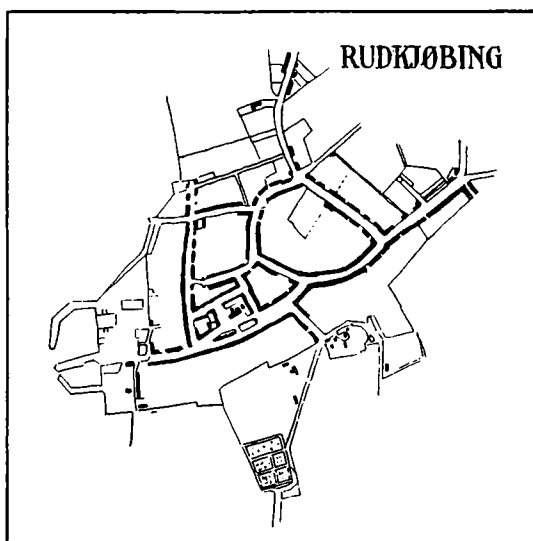
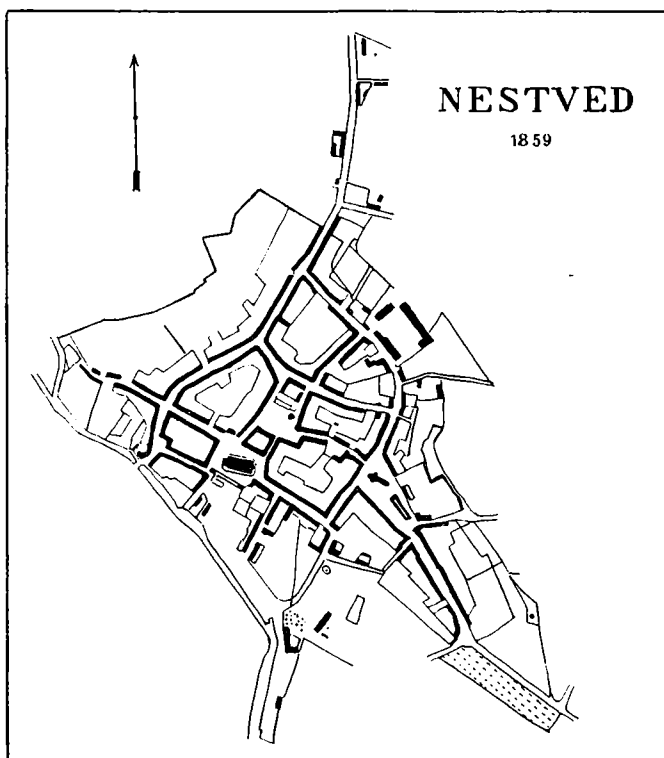
at gøre Rede for Byplanens logiske Sammenhæng; thi allerede fra første Færd har Tilfældigheder, Naturhindringer og lignende, kunnet gribe forstyrrende ind, og til andre Tider har forskellige Principper i Løbet af Byens Levetid virket hvert i sin Retning og gjort Hovedlinjerne i Billedet uklare. Dette kan saaledes siges om *Næstved*, der oprindelig var en udpræget Flodby med sin gamle Hovedgade — „*Købmændenes Gade*“ — lagt parallelt med *Susaaen* og forbunden med denne ved en Række Smaastræder. Torvet holdtes da ved *St. Peders Kirke*. Efter Reformationen da Byen paa det afbrudte Graabrødreklusters Terræn fik et rummeligt Akseltorv og *Susaaen* som Sejløb efterhaanden mistede en Del af sin Betydning, trak Bebyggelsen ud langs Adelvejene og grupperede sig mere og mere om det nye Torv som Centret for Stadens Trivsel.

Ogsaa *Aarhus* omfatter i sin Grundplan to forskellige Elementer, idet den østlige Del med Domkirken afgjort bærer Præg af at være skabt og formet om Aamundingen, som gav Byen Navn, medens den vestlige Halvdel udenfor Borgporten og den Vold og Grav, som i Middelalderen omgav Domkirkestanden, er vokset op om et Vadested eller en Bro ved *Aaen*. Paa samme Maade som *Storegade* i *Randers* samler i *Aarhus* *Gaden Immervad*, som i Navnet uden Tvivl bevarer et Minde om det ældgamle Vadested, Landevejene fra forskellige Sider for forenede at føre dem over Vandløbet.

Igennem Aarhundrederne er Bylegemets Centrum i flere Købstæder



BYPLANER 1858—59



BYPLANER 1858 – 59

saaledes forskudt og har skiftet Plads for at give Stødet til en ny Udvikling, og naturligvis har dette fortrinsvis gjort sig gældende under den stærke Opblomstring i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede. Først gjaldt det om at faa den de fleste Steder saare løst tilknyttede Havn indarbejdet mere fast og organisk i Gadenettet, og da Jærnbannerne spandt deres Staatspor fra Stad til Stad og Banegaarde byggedes i ærbødig Afstand fra de gamle Byer, fik Bebyggelsen og Gadeanlægene nye Maal at stræbe efter. Mangen ærværdig Byplan, som fra Stadens Barndom havde holdt sig saa nogenlunde uanfægtet gennem Tiderne, er i den Anledning — som *Aalborgs* — fuldstændig forskudt, og vil man lære den at kende, maa man søge tilbage til Kortplanerne fra 19. Aarhundredes Midte, da disse i det store og hele endnu stadig er bestemte af de Hovedlinjer, det middelalderlige Bysamfund havde skabt.

Hemmeligheden ved disse var, at de var groede frem paa egen Haand, udformede efter Behovet, og kun i ganske faa vil man i Gadenettets fornuftige Anordning ane Spor af en planlæggende, ordnende Aand. Medens den østlige Del af *Kalundborg*, Nederbyen, er vokset frem af sig selv som en Forstad langs den bugtede Kordelgade, er Højbyen — Esbern Snares gamle Stad — uden Tvivl bygget over et Skema regelmæssigt og symmetrisk paa Bakkeaaen mellem Slot og Kirke indenfor de trange Bymure.

Skønt udformede i Middelalderen synes baade *Helsingør* og *Assens* paa samme Maade at afspejle en bevidst Stræben efter Hensigtsmæssighed og Klarhed, og gaar man til de langt yngre, ved et Magtbud i 17. Aarhundrede opstaaede Byanlæg — f. Eks. *Christianshavn* og *Fredericia* —, taler de i deres nøgterne Regularitet tydeligt nok om, at Ingeniører har trukket Linjerne op, før den borgerlige Byggelyst blev sluppen løs.

2. GADENET OG GADENAVNE.

De gamle Byplaners ejendommelige Tæthed og Sluttethed beror vel for en Del paa, at de har udviklet sig indenfor tidligt fæstnede Rammer, som Bebyggelsen maatte respektere; thi et Købstadsamfund kunde i Middelalderens urolige Tider ikke ligge aabent og værgeløst som et Bytte for Fjender og Ransmænd. Truede af Farer maatte Byerne fra første Færd slutte sig inde bag en Krans af Grave og Volde, paa hvilke de mindre Stæder satte et Hegn af Planker, medens de rigere yderligere søgte Værn bag Taarne og Mure, der som en Brynje lukkede fast om Staden og kun aabnede Adgang gennem tunge Porthvælvinger. Med



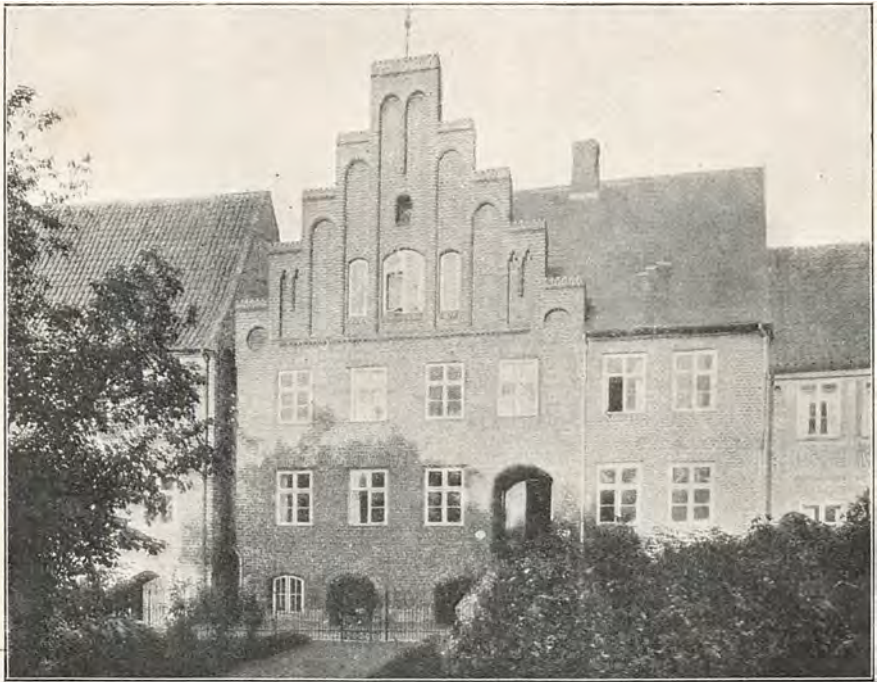
Helsingør: Apothekets Østgavl.
(Hude fot.)



Næstved: Det gamle Raadhus.
(Hude fot.)



Ribe: Raadhus.
(Bodil Hauschild fot.)
MIDDELALDERLIGE STENHUSE



Viborg: Hus i St. Mogeusgade.
(H. M. fot.)



Kalundborg: Stenhuse ved Kirkegaarden.
(H. M. fot.)

MIDDELALDERLIGE STENHUSE



Næstved: Apostelhuset.
(Hude fot.)



Køge: Torv; Daldorphs Hus.
(Chr. Axel Jensen fot.)

MIDDELALDERLIGE BINDINGSVÆRKSHUSE

Vished vides saaledes *København, Malmø, Flensborg, Kalundborg, Randers og Stege* at have været omgivet af Mure, og i mangen gammel dansk By fortæller Gadenavne som *Graven* og *Volden* om de snævre Grænses, som var afstukne for det middelalderlige Bylegemes Vækst.

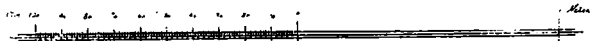
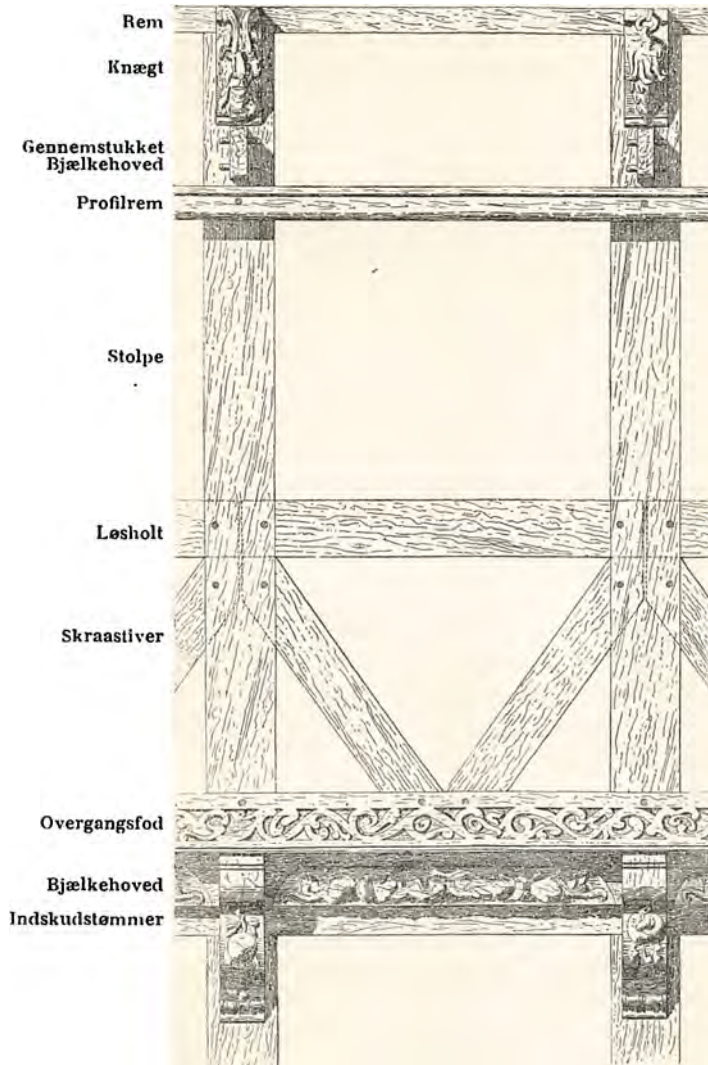
Da Christian den Fjerde fandt det fornødent at skærme *Helsingørs* Søsiede med en Mur, var dette Værns fortifikatoriske Betydning dog i Færd med at tabe sig, og fra 17. Aarhundredes Midte forsvandt eller forfaldt saa at sige samtlige Landets Bybefæstninger, idet kun enkelte Købstæder — foruden *København Nakskov, Nyborg* og det nyanlagte *Fredericia* — omsluttedes af tidssvarende Voldanlæg efter Vauban's System. Men selvom de gamle Bymure, Grave og Volde efterhaanden lagdes øde, bibeholdtes der dog stadig et Lukke om Staden, der af Hensyn til Consumptionen og det Smugleri, som gik i Svang, saa sig tvungen til at fastholde en vis Afgrænsning af selve Byområdet.

Aarhundreder igennem har Købstæderne saaledes været spærret inde paa et snævert Omraade, hvis Skranker kun vanskeligt lod sig udvide, og det sammentrængte, lunefuldt og tilfældigt formede, som præger Flertallet af deres Grundplaner hænger til en vis Grad sammen med disse Forhold.

Trods det tilsyneladende saa uregelmæssige og tilfældige spores der dog i Byernes Gadenet bestemte Træk, som Gang paa Gang gaar igen og angiver visse Hovedlinjer i dets Udvikling; thi ligesom *Torvet* alle Vegne er Hjertet i Bebyggelsen, saaledes er Landevejsgaderne — *Adelgaderne* — Rygraden i Stadens Skelet. Langs dem maa de store, gamle Grunde søges, hvor de rige Borgeres Købmandsgaarde bredte sig, medens Påkuse, Bagbygninger og Stalde vendte ud mod en Bagvej, ad hvilken Udkørsel til Strand og Bymark mere nemt og uforstyrret kunde finde Sted. Disse Bageveje antog efterhaanden Karakter af Gader, og til hver anelig Adelgade kom der vel i Regelen til at svare to saadanne *Baggader*, én for hver af Adelgadens Husrækker. Jo dybere Grundene var, des lettere udskiltes der med det stigende Krav om større Bebyggelsestæthed indenfor Byens Volde mindre Byggepladser af deres Areal ud mod Baggaderne, som paa denne Maade lidt efter lidt i mere eller mindre Grad frigjorde sig for Afhængighedsforholdet til Adelgaden og tilkæmpede sig en større selvstændig Betydning. Udkørselen fra Hovedgadens Baggaaarde kunde da delvis ske ad de Tværgyder, som efterhaanden skød frem som Ribben fra Adelgadens Rygrad, og jo mere Baggaden emanciperede sig, des talrigere blev disse Sidegader.

Den Dag i Dag har *Nedergade* i *Odense* for den nordlige Husrækkes Vedkommende bevaret Præget af sin Afhængighed af Adelgaden, *Over-*

*St. Anna Gade Nr. 19. Helsingør.
Enkeltfæder.*



(Maalt i Oktober 1897, Poul F. Holsøe).
Foreningen af 3. December 1892.

RENAISSANCE-BINDINGSVÆRK

gade, hvis Grunde tildels endnu gaar igennem eller i hvert Fald kun levner Plads for et smalt Grundareal mod *Nedergade*, hvortil dettes Huse klamrer sig med et synligt Tilfældighedspræg. Og denne aarhundredgamle Afhængighed af Hovedgaden synes yderligere at understreges af den Omstændighed, at der — fraset de yderste Forbindelser ved hver Ende af *Nedergade* — ikke findes en eneste Tværgyde mellem de to Parallelgader. En typisk *Baggade* er ogsaa bevaret i Korsør, hvor den tilmed stadig gaar under denne Benævnelse, og *Strandgade* i *Kjerteminde* er afgjort præget af at spille samme Rolle for *Langebade*, Stadsens vigtigste Færdselsaare.

Adel- og *Baggaderne* er saaledes de store Knogler i Byens Skelet, men mellem dem og udenom dem grupperede der sig i Tidens Løb et ret indviklet System af *Smaastræder*, *Stier*, *Gyder*, *Gange* og *Kroge*, *Slipper* og *Smøger*, ofte af de mærkeligste, mest uregelmæssige Former som tænkes kan; thi den voksende By maatte kæmpe sig frem, og mangan *Gadekrumning*, som nu synes upraktisk, har maaske fra første Færd været den eneste mulige Form, da *Bebyggelsen* førte en dobbelt Strid baade mod *Naturhindringer* og *ukrænkelige Ejendomskrav*, som ubønhørligt tvang *Gaden* til at bøje af og vige til Siden. Først i Løbet af Aarhundreder, naar Byen havde ryddet alle *Hindringer* bort, *Bække*, *Sumpe* og *Smaabakker*, naar de stadig tættere *Fyldlag* og *Afgravninger* havde banet *Terrænet*, kunde *Bebyggelsen* ogsaa indtage de *Arealer*, man i *Begyndelsen* gik uden om, men *Gadens Form* var da forlængst givet og garanteret af de ældre Huse, brudt og kroget som et *Vandløbs*, naar det paa egen Haand maa bore sig *Vej fremad*.

Denne *Uregelmæssighedernes Mangfoldighed* lettede *Fremvæksten* af *Gadenavnene*; thi ogsaa disse groede frem af sig selv og brugtes Mand og Mand imellem, indtil *Vanens Magt* naglede dem saa forsvarligt fast i *Bevidstheden*, at de siden har kunnet leve videre i Aarhundreder. Alt i *Byernes Barndom* kendte man *Nørre-*, *Sønder-*, *Øster-* og *Vestergade*, om hvis *Beliggenhed* ingen kunde være i Tvivl, da man altid i *Kirkernes Orientering* med *Længdeakse* Øst — Vest, *Taarn* i Vest og *Kor* i Øst, havde faste *Holdepunkter* for *Verdenshjørnerne*.

Naar man talte om *Store-* og *Bredegade*, *Langebade*, *Smallestræde* eller *Snæversti* vidste alle *Besked*, *Vraaen* og *Krogen* maatte naturligvis være en *uregelmæssig Udvidelse* af *Gadelinjen* eller et *Tilløb* til et *Stræde*, som var *kvalt* i *Fødselen*, *Blindestræde* eller *Endeløs* en *cul-de-sac*, *Naboløs* og *Genboløs* *overflødiggjorde* yderligere *Forklaring*, og det samme gjaldt *Gader*, hvis *Navne* skabtes ved *Sammenligning* med en eller anden fra det daglige *Liv* kendt *Genstand* af *tilsvarende Form*



Køge: Nørregade 31.
(Hude fot.)



Middelfart: Brogade 6.
(H. M. fot.)



Ribe: Sønderportsgade.
(H. M. fot.)



Randers: St. Kirkestræde.
(H. M. fot.)

RENAISSANCE-BINDINGSVÆRK

— som *Vimmelskaflet*, der minder om Snedkerens store, krumme Vimmelbor, eller *Spegerborgade*, som har Navn af samme „Spegerbor“, *Kordelgade*, afledt af Kordel, den spundne Line i et Stykke Tovværk, *Vindelgade*, *Vommegade* og mange flere.

Om Bylivets Sejr over Naturen fortalte Gadenavne som *Grønnegade*, *Mosegade*, *Bjergegade*, *Dammen*, *Dyndet*, *Dybensgade* og lignende, medens *Strandstræder*, *Havggyde*, *Aa-* og *Søstræde* markerer afgørende Grundlinjer i de gamle Byers Topografi, og slap dette Stof op, tog man sin Tilflugt til Gadernes Mission i Byplanen. Hoved- eller *Adelgaderne* havde allerede tidligt faaet deres Førerstilling fæstnet, til Raadhuset førte et *Raadhusstræde*, til Torv og Tinge *Torve-* og *Tingstræder*, til Havnen *Skibbrogader*, til Kirken *Kirkegader*, *-stræder* eller *-gyder*, alt efter deres Størrelse. Fandtes der flere Kirker, indgik disses Værnehelgeneres Navne — *St. Morten*, *St. Olaus*, *St. Matthias*, *St. Mikkel* eller hvad de nu hed — naturligvis som yderligere Forklaring i Gadebenævnelsen, ligesom *Sortebrødre-*, *Graabrødre-* og andre Klostre, *Helligaandshuse* og lignende gejstlige Stiftelser paa samme Maade døbte det Stræde, som førte dertil.

De gamle Byer fik et ejendommeligt Præg derigennem, at de respektive Lav hvert for sig fortrinsvis søgte samme Nabolag, fordelte efter Fag i samme Gader, hvor de boede Side om Side eller i alle Tilfælde havde Udsalgsboder og Værksteder. Sudere og Skomagere, som hørte til de mest ansete Haandværkere, holdt gerne til paa en fornem Plads, helst en større Gade ved Torvet i Hjærtet af Byen, hvor derfor *Skomagergaderne* i Regelen maa søges, medens *Smedene* af Hensyn til den Brandfare, deres Erhverv medførte, maatte ty ud i en Yderkant af den tætte Bebyggelse eller langs en Kirkegaardsmur, hvor Gløder og Gnister fra Esserne voldte mindst Fortræd. *Reberbaner* og *Rebslagerstræder* var at finde i samme Nabolag, medens Storkøbmændene naturligvis som de mægtigste Borgere i Byen, af hvis Midte Borgemestre og Raadmænd udtoges, hævdede *Adelgaderne* for sig. Embedsboliger for Præster og Kirkens Mænd i det hele havde oftest Plads i Nærheden af Kirkerne, og det samme gjaldt Latinskolerne og Kirkeladerne, der for det meste laa paa selve Kirkegaarden; thi ogsaa denne hørte til i Stadens Midte, indtil man i 16. Aarhundrede saa smaat begyndte at indrette nye *Assistenskirkegaarde* udenfor Bygravene, hinsides hvilke man allerede i Middelalderen havde forvist Spedalskhedshospitalerne, de saakaldte *St. Jørgensgaarde*.

Gamle Gadenavne viser Vej i Købstædernes oprindelige Topografi, i dem bevares Mindet om mangan, nu ellers glemte Borger, som for Aar-



Helsingør: Stengade 20.
(Hude fot.)



Kalundborg: Lindegade.
(H. M. fot.)
RENAISSANCE-BINDINGSVÆRK

hundreder siden levede og virkede i Staden, og paa den ejendommeligste Maade belyser de svundne Dages Livsforhold indenfor Bymurene. *Vandgange* og *Vandgyder* beretter om Borgernes besværlige Hentning Vand i Byens Bæk, *Blegdamsstræder* om de grønne Enge udenfor Staden, hvor Lærredet soledes, *Tyve-* og *Galgestræder* om Fortidens skarpe Justits, for hvilken Bøddelen stod som Repræsentant, den skyede Embedsmand til hvis Hus et afsides *Bøddelstræde* gik, ligesom *Natmandsstrædet* luskede til Rakkerens Bolig og Aadselkule. Denne usselige Fremtoning, hvis Hverv det var at slæbe døde Dyr af Gaderne, varetog Byens primitive Renovation. Sølede og snavsede, fyldte af Skarn og Møddinger, var alle Gader, særlig *Ko-* eller *Fægyderne*, optrampede Baggader, ad hvilke Stadens Hyrde drev Kreaturerne til og fra Bymarken Morgen og Aften. Løsgaaende Svin, som — sine Steder endnu langt op i Frederik den Sjettes Dage — uanfægtede af de Gang paa Gang gentagne Forbud hørte ind i det gamle Bybillede, bidrog naturligvis ikke til at bedre Forholdene, og værst i Henseende til Urenlighed var de Gyder, *Skidengyder* eller *Skidenstræder*, hvori en stinkende, forpestet *Byens Rende* bredte sin Kloakflom over de tilstødende Gader.

Fra Middelalderen havde Byøvrigheden efter fattig Evne stræbt efter at holde Adelgaderne i nogenlunde sømmelig og renlig Stand, men disse Bestræbelser frugtede kun lidet og bukkede atter og atter under i Kampen mod indgroet Uvane og Slendrian. Allerede i meget gammel Tid havde man brugt at dække Gaderne med de saakaldte *Broffjæle*, Træstammer eller Tømmerstokke, som Side om Side lagdes tværs over dem for at gøre dem nogenlunde faste og farbare, men fra det 15.—16. Aarhundrede — muligvis endda tidligere — trængte *Stenbrolægning* mere og mere igennem, og de anseligere Gader, som i første Række udstyredes paa denne Vis, fik undertiden Navn deraf og kom til at hedde *Bro-* eller *Stengader*. Lige op til vore Dage omtrent vedblev Brolægningen i vore Købstæder dog at være i en Stand, hvorom det folkelige „*Benbrækkerstræde*“ giver en levende Forestilling, og med *Gadebelysningen* stod det kun usselt til. Naar Solen var gaaet ned, naar Aftenklokken havde ringet og Byens Porte lukkedes, rugede Staden i tæt Mørke, hvis ikke Maanen tilfældigvis lyste op, — ja i enkelte trange Gyder, hvor Bindingsværkshusenes Stokværksudkragninger stængede Lyset ude, kunde der selv om Dagen herske halvvejs Skumring. Med god Grund kunde man derfor i vore gamle Byer tale om *Mørkegyder*, og „*den mørke Gang*“, en smal Smøge i *Aalborg*, der borer sig som en dyb Rende ind mellem høje Bindingsværksgaarde fra Maren Turisgade til Østeraa, bærer den Dag i Dag sit Navn med Rette. Først 1670 gjorde



Aalborg: Den Klingenbergske Gaard.
(H. M. fot.)



Køge: Vestergade.
(Hude fot.)



Svendborg: Fruegade.
(H. M. fot.)

RENAISSANCE-HUSE

Hovedstaden det indledende Skridt til kunstigt at belyse Gaderne om Natten for — som det hed — „at hindre og afværge Røveri og Overlast, som slemme Mennesker tilforn ved Aften- og Nattetid plejede sammesteds at øve“, men over 100 Aar gik yderligere hen, inden vore Provinsbyer en for en fulgte Eksemplet. —

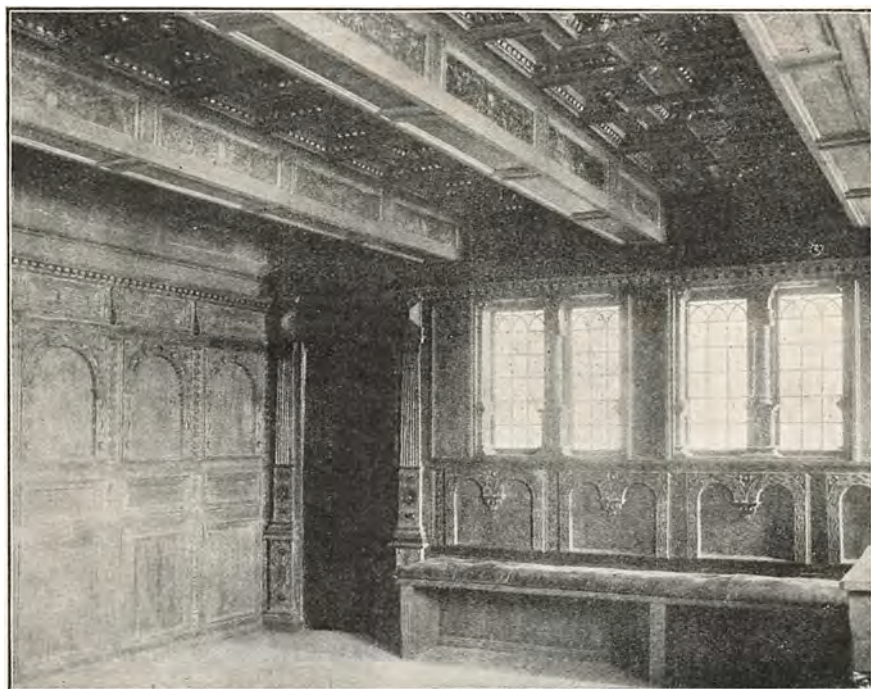
3. BYGNINGER OG BYGGESÆT.

Middelalderen. Om de borgerlige Huse, som i Middelalderens ældste Tid fyldte de opblomstrende Byer, ved vi i Virkeligheden intet med Vished, da hvert Spor af dem forlængst er udslettet og det Kildemateriale, som staar til Raadighed, ingen faste Holdepunkter giver. Dog tør man sikkert kunne gaa ud fra, at de i det store og hele har svaret til Bøndergaardene, Bykulturen var endnu i sin Vorden, og der maatte sikkert Aarhundreder til, før der indenfor Købstædernes Planker og Grave udfoldede sig et mere speciel bypræget Byggesæt. Baade *Bulhuse*, Bygninger opførte udelukkende af Tømmer og Planker, og *Bindingsværk*, Huse „murede mellem Stænger“, nævnes i vore middelalderlige Købstæder, men det er umuligt at afgøre, hvilken af disse to Bygge- maader man anvendte mest, og *Stenhuse* forekom kun yderst sjældent. Selv længe efter at brændte *Teglsten* var trængt igennem som Byggemateriale, fandt de i borgerlige Beboelseshuse kun Anvendelse i Udmuring af Tavlene i Bindingsværket, hvor de tilmed havde en farlig Medbejler i den ældre *Lerklining*, som endnu langt op i det 17. Aarhundrede var i Brug, ja selv til Tagdækning foretrak man trods Lovenes Forskrifter Græstørv, Halm, Lyng og Rør for de dyre „*Tagpotter*“ uden at tage Lære af de frygtelige Ildsvaader, som Aar efter Aar lagde Byerne i Aske.

Kirker, Klostre og gejstlige Stiftelser repræsenterede Byens monumentale Stenarkitektur, og først fra Middelalderens sidste Aarhundrede har man bevaret borgerlige Huse, som grundmurede af Munkesten vidner om, at de velhavende Borgere efterhaanden vovede sig i Lag med et mere storstilet privat Byggeri.

Med kamtakkede, blændingsprydede Gavle og smaa fladbuede Vinduer har disse middelalderlige Borgerhuse afgjort Gothikens Præg og svarer i det Ydre i alt væsentligt til de mange Bygninger til kirkelig eller gejstlig Brug, man kender fra samme Periode.

I Regelen synes Stenhusene at have ligget med Langside mod Gaden — som Tilfældet er med den gotiske Bygning i *Ribe*, Byen nu bruger som Raadhus, vel det rigest udstyrede middelalderlige Privathus, Dan-



Aalborg: Haandværkerforenings Panelstue paa Aalborg Museum.
(Fot. paa Nationalmuseet).



Aalborg: Østeraa 25.
(Gl. fot.)



Helsingør: Strandgade 55.
(Hude fot.)

RENAISSANCE-HUSE

mark ejer —, og samme Regel følger det to Stokværk høje Stenhus paa Torvet i *Randers*, Stenhuset i *Kalundborg* Præstegade, samt et Par ligeledes to Stokværk høje, af Munkesten opførte Bygninger paa Sydsiden af Stengade i *Helsingør*.

Selvom disse Huse vender Langsiden mod Gaden, er der med Forkærlighed kælet for deres Gavle, som smykkes af Tinder og Blændinger, en Dekoration som fuldt ud kom til sin Ret, naar Bygningen indtog et Hjørne, men som fastholdtes, selvom Huset laa i Række med Naboerne. Disse var vel i Regeln saa lave, at de knejsende Gavle alligevel formaaede at gøre sig gældende, men under Paavirkning fra de nordtyske Hansestæder, hvis Købmænd oversvømmede Danmarks Købstæder, trængte Skikken at vende Gavlen direkte mod Gade som en monumental Afslutning paa Façaden ogsaa igennem herhjemme.

Det nu forsvundne gothiske Stenhus i *Aalborg*, som gik under Navnet Kong Hans' Gaard, vendte ganske vist Langsiden som Façade mod Gammeltorv, men prangede dog med Sidelængens gothiske Gavl i Forsiden foruden den blændigsprydede Gavl mod Syd. I Gavlhusene i St. Mogensgade i *Viborg* er Skridtet dog taget fuldtud, og det samme gælder det middelalderlige Raadhus i *Næstved* lige overfor St. Peders Kirke, samt et Stenhus med Minuskelindskrift i *Helsingør* Stengade.

En typisk Række gothiske Stenboder er den Dag i Dag bevaret Syd for St. Peders Kirke i *Næstved*, et Stokværk høje mod Kirkepladsen, to mod Aasiden, hvor Terrænet falder stærkt. I denne underste, kælderagtige Etage har der uden Tvivl været Stalde, Lagerrum for Varer og lignende, medens Lejlighederne ovenpaa brugtes til Beboelse.

Naar man i Middelalderen kunde karakterisere en bestemt Gade som *Stenbodgade*, er dette et talende Vidnesbyrd om, hvor sjældne de grundmurede Huse i Virkeligheden var, Bulluse og *Bindingsværk* havde afgjort Overtaget og fyldte op langs Gaderne i de gamle Byer, men netop om disse Købstædernes mest almindelige Bygningsformer ved vi desværre saare lidt. Bybrande og voldsomme Nedbrydninger har i Aarhundredernes Løb raset saa frygteligt iblandt dem, prisgivne Undergang som de var, naar Ilden tog fat, at ikke et eneste Hus er bleven skaanet for Eftertiden, og kun fra Middelalderens sidste Menneskealder har vi bevaret nogle faa borgerlige Bindingsværksbygninger, som giver enkelte Holdepunkter for Forstaaelsen af Konstruktionernes Udvikling.

Stolperne er det bærende i Bindingsværket, Grundpillerne som tager mod Trykket af hele det opbyggede Tømmerskelet. Det gjaldt derfor om saa meget som muligt at sikre dem mod en Svækkelse, som kunde blive skæbnesvanger for Bygningen, og i Købstæderne har man uden



Nykøbing F.: Czarens Hus.
(H. M. fot.)



Aarhus: Dynkarken.
(H. M. fot.)

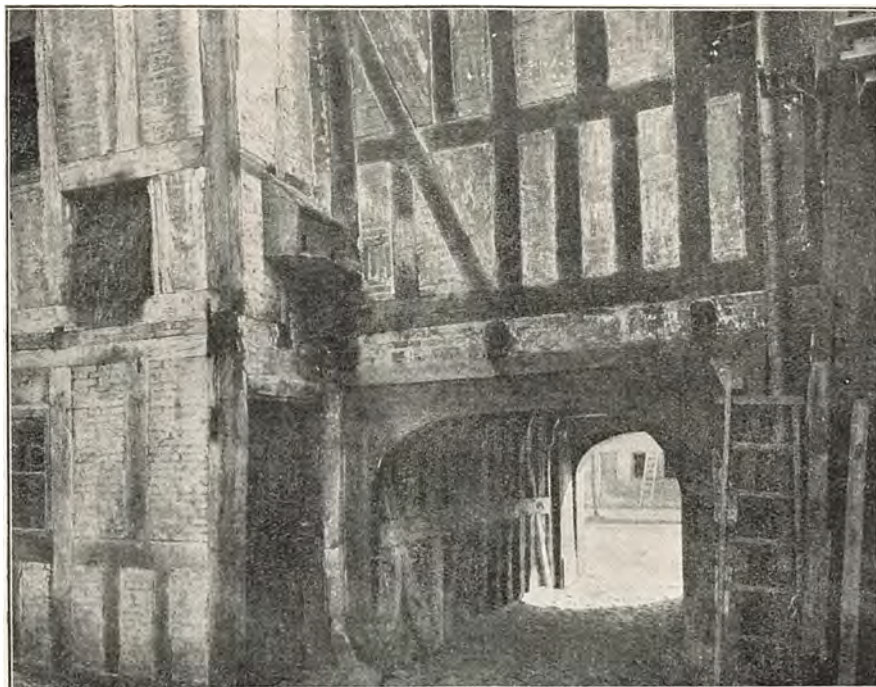
18. AARHUNDREDES BINDINGSVÆRK

Tvivl tidligt opgivet at grave dem med Enderne ned i Jorden paa primitiv Vis og i Stedet nedtappet dem i et vandret, solidt Stykke Fodtømmer, hævet en Smule over Terrænet paa en muret Sokkel eller en Grund af svære Kampesten. Stolpernes nederste Del beskyttedes ikke alene paa denne Maade mod at raadne bort under Fugtens Angreb, men man opnaaede tillige at holde Stolperækkerne fast og give den Bygning, man rejste, et mere solidt Sammenhæng. I Stolpernes øverste Ende fastgjorde man Bjælkerne enten ved at tappe dem ind eller stikke dem igennem med et smalhugget Hovede, forankret paa Ydersiden med Træ-nagler, og til yderligere Sikring af Sammenholdet anbragte man indvendige Skraabaand i Hjørnet mellem Bjælke og Stolpe, „bladede“ paa disse med „Svalehaler“.

I et Hus, som kun havde et enkelt Stokværk, voldte Konstruktionerne ingen større Vanskelighed, men Kravene steg, naar der skulde bygges i Vejret, alt eftersom Grundarealernes Begrænsning og det øgede Tryk af Befolkningstætheden tvang Husene op i flere — herhjemme i Regelen dog kun to — Stokværk.

Med Vished vides det ikke, hvorledes man fra først af søgte at løse denne Opgave rent teknisk, men ret nærliggende turde det have været ganske simpelt at gribe til den Udvej: at gøre Stolperne dobbelt saa høje, at indtappe de to Bjælkelag deri, yderligere fastholdte i Hjørnerne af korte Skraabaand — de saakaldte „Bjørne“ —, paabladede med „Svalehaler“, samt at afstive det hele Tømmerskelet ved en gennemført Anvendelse af lange indvendige Skraabaand, „Ranker“, der løbende over flere Fag med Træ-nagler var fastgjort i Indsnit i Fodtræ, Stolper, Løsholter og Tagrem. Et i Cortesgyde i *Aalborg* 1917 nedbrudt, to Stokværk højt Bindingsværkshus, med Tavlene udmurede med Munkesten, viste disse Konstruktioner.

Allerede i Middelalderen — og sandsynligvis endda paa et ret tidligt Tidspunkt af denne — havde man dog fundet en Form for Bygning i Stokværk, der blev afgørende for Bindingsværkets yderligere Udvikling. Det konstruktive Fremskridt i denne Methode var at afværge den Fare for Højstolpens Bæreevne, Indsnittene til underste Bjælkelag maatte medføre, naar Stolpen belastedes videre af de øvre Stokværk, og dette kunde undgaas ved at lade Forsidens Overetage krage et lille Stykke ud over den nedre. Ikke alene opnaaede man herved at faa større Gulvplads i de øverste Etager — et Hensyn som voksede i Betydning med den stigende Tæthed i Byen —, men denne Konstruktionsform gav tillige Bygningen langt større Fasthed og Sammenhold. Stokværksudkragningen maatte nemlig som en naturlig Følge med-



Horsens: Baggaard ved Aaboulvard.
(H. M. fot.)



Viborg: Gl. Raadhus.
(Hude fot.)



Nakskov: Torvet Nr. 1.
(H. M. fot.)

18. AARHUNDREDE. BINDINGSVÆRK OG GRUNDMUR

føre, at hver Etage fik sit Sæt Stolper, idet den nederste Etages med Tapper gik op i Loftsbjælkerne, hvis Hoveder, baarne af udskaarne, paa Stolperne anbragte Konsoller — de saakaldte „Knægte“ — sprang et Stykke frem. Over disse udkragede Bjælkehoveder lagdes et svært, vandret Stykke Tømmer — „Overgangsfoden“ —, der gjorde Tjeneste som Fodrem for 2. Stokværks Stolper, som var tappede ned deri.

Af Interesse er det dog at bemærke, at Bagsiderne af de to Stokværk høje Bindingsværkshuse i Middelalderen vedblev at være glatte, med gennemgaaende Højstolper fra Fod- til Tagrem; Etageudkragningen og Knægtkonstruktionerne fandt *udelukkende* Anvendelse i Façaderne, ja endnu helt op til omkring Aar 1600 bibeholdt man — tro imod gammel Tradition — som Regel de lange Stolper mod Gaarden.

Med Stokværksudkragningen og de dermed sammenhængende Knægtkonstruktioner opnaaede Bindingsværks-Façaderne ikke alene betydelig konstruktiv Elasticitet, men tillige en malerisk Effekt, som man vel vidste at tage til Indtægt og yderligere fremhævede ved en rig Dekorering af Knægtene. Et Par middelalderlige Smaahuse i *Kjøge*, som karakteriseres af en aflang, gothiserende Knægttype, hvis videre Udvikling kan følges op gennem det 16. Aarhundrede, giver et lille Indblik i, hvorledes jævnt borgerligt Bindingsværk saa ud mod Middelalderens Slutning, medens det gothiske Tømmerværk i Apostelgaarden i *Næstved* med de fantasifuldt og rigt udskaarne Knægte er et sidste, tilfældigt bevaret Minde om, hvor frodig en Blomstring denne Byggesmaaede havde naaet, før Renaissanceen brød igennem. De Rester af gothiske Stilmotiver, som sammenblandede med fuldblods Renaissance-Ornamentik længe haardnakket holdt sig paa Knægtene i *Helsingør* og andet Steds, er desuden indirekte et talende Vidnesbyrd om, at man i Middelalderen havde lagt megen Vægt paa Tømmerværkets dekorative Udsmykning.

Som en interessant Overgangsform mellem gammelt og nyt har den af Ejler Rønnov 1547 opførte, nu istandsatte Bindingsværksgaard paa *Odense* Nørregade ikke ringe Interesse, idet den har bevaret de fleste af de for den tidligere Periode ejendommelige Træk, nemlig Højstolper til Gaards, Etageudkragning og Knægte til Gaden, samt indvendig Afbinding med „Bjørne“ og „Ranker“.

Renaissancetiden. I den følgende Menneskealder blev Knægtkonstruktionerne yderligere udformede, da Renaissance med dens levende konstruktionerne yderligere udformede, da Renaissance med dens levende tryksform, som i enestaaende Grad formaaede at gøre Bindingsværks-



Grenaa: Købmandsgaard.
(H. M. fot.)



Randers: Hattensstræde 7.
(H. M. fot.)



Varde: Storegade.
(Stenders' Forlag.)

18. AARHUNDREDE. BINDINGSVÆRK OG GRUNDMUR

façaderne festlige og pyntelige; thi Knægtene, hvis rent tekniske Mission i Tømmerværket i Virkeligheden var ret minimal, da den indskudte Rem, som løb gennem Fagene om Stolpetapperne under Bjælkerne, holdt disse Bygningsled samlede, brugtes nu ikke alene paa Forsiderne, understøttende Stokværksfremspringet og det udladende Tagskæg i øverste Etage, men forplantedes ogsaa til fritstaaende Gavle og Kviste, flyttede ind i Stuerne og overtog de gamle „Bjørnes“ Funktioner. Endelig udstrakte de sig — især efter Aar 1600 — ogsaa til Bygningernes Bagsider, hvor Højstolperne gik af Brug og en Stokværksudkrægning gennemførtes svarende til Façadens. Svalegangene, som mere og mere paany vandt Indpas — thi ogsaa i Middelalderen har der utvivlsomt været saadanne, uden at man dog med Sikkerhed er i Stånd til at gøre Rede for deres Konstruktion — bidrog samtidig til at give Bagsidens gennemgaaende Stolper Dødsstødet. Underste Stokværks Bjælker forlængedes nemlig saa langt ud over Stolperne, at der paa deres udkragede Ender blev Plads til at anbringe Svalen.

Renaissance-Bindingsværket formeligt bugner af Egetømmer. De lange, gammeldags „Ranker“, man forhen havde brugt, forsvandt efterhaanden helt, en Mængde svært, kort Fyldetømmer, symmetrisk og methodisk ordnet Fag for Fag den hele Bygning rundt, overtog deres Rolle, og foruden Løsholten fra Stolpe til Stolpe i hvert Bindingsfag indtappedes i Hjørnerne mellem Stolpe og Fodrem — eller i 2. Stokværk Overgangsfoeden — yderligere korte Skraastivere mellem disse. Ind mellem de fremskudte Bjælkehoveder under Etagefremspringet fastgjordes et svært Mellemstykke, som i Regelen prydedes af Billedskærerarbejde, og sine Steder erstattede man de ovennævnte smaa Skraastivere med tresidede Hjørneplanker ved hver Side af Stolpens nederste Del, saaledes at der her dannedes en trekantet Flade, der var som skabt til at rumme en i Relief skaaret dekorativ Palmet.

Den Sans for Façadens Skønhed, som i hvert Fald allerede i Slutningen af Middelalderen havde gjort sig kraftigt gældende, udvikledes yderligere i Løbet af det 16. og 17. Aarhundrede. Født af Renaissancens frodige Skønhedsglæde bredte Ornamentiken sig friskt og festligt som en Slyngplante over Egetømmerets mørke Skelet, idet ikke alene Knægte og Mellemstykker, men ogsaa Bjælkehoveder, ja selv Stolpernes nederste Del smykkedes af Billedskærere med Renaissancedekorationer: Acanthusblade, Baandslyng, Dukatrækker, Perlesnore, Æggestave, Palmetter og Volutter, der hen i det 17. Aarhundrede lidt efter lidt afløstes af bruskarokke Masker og Ornamentter.

Særlig Omhu viede man Porte og Døre, foran hvilke sidste der alt i



Horsens: Lichtenbergske Palæ (Jørgensens Hotel).
(Ældre Fot.)



Aalborg: Raadhus.
(H. M. fot.)

18. AARHUNDREDE. GRUNDMUR

Middelalderen havde været anbragt Bislag med Bænke, hvor Borgerne kunde sidde og trække frisk Luft, og hvorom to Bislagsten i *Kjøge* Kirkestræde og to andre ved „Kong Hans' Gaard“ i *Aalborg* giver et Indtryk. Over Døren prangede en kunstfærdigt skaaren Overligger, hvori Ejerens Bomærke eller Navn, Aarstal eller gudelige Betragtninger stod at læse, en Skik som ligeledes gaar tilbage til Tiden før Reformationen — i *Ribe* findes saaledes en gothisk Dørhammer med Aarstal 1529, i *Kjøge* en med Aar 1523 —, men som i Renaissanceen først for Alvor satte Blomst.

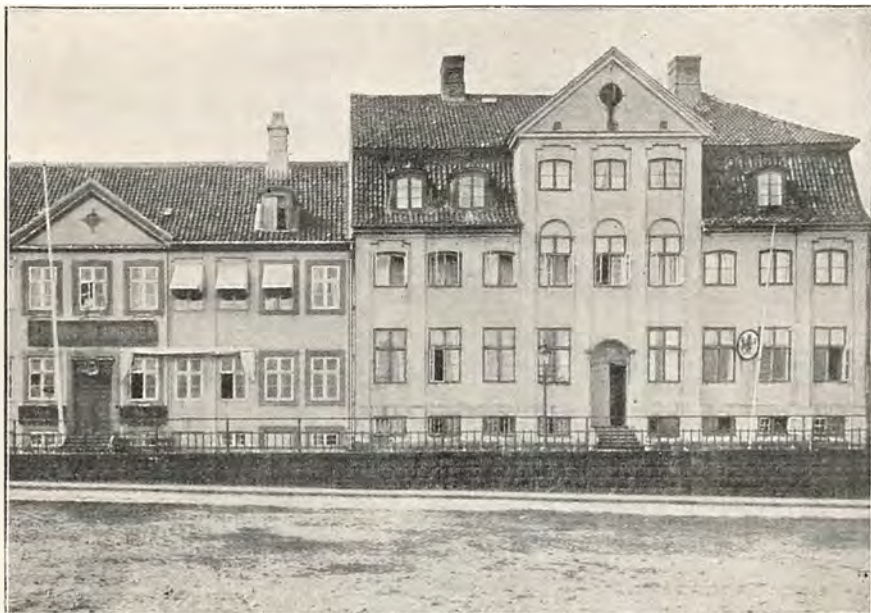
Bindingsværksfaçadernes Præg af hyggeligt Velvære understregedes desuden af det mørke, stundom malede Tømmer, af de broget stafferede, ja af og til delvis forgyldte Udskæringer, af de i Mønster pynteligt udmurede Tavler og de smaa Vinduer, sammensat af farvede, blyindfattede Ruder, og til dette Ydre svarede Udstyret af de indre Rum; thi ogsaa her gjorde Tømmeret sig kraftigt gældende i de tunge, lave Bjælkelofter, baarne i Siderne af indvendige Knægte. Høje, undertiden rigt udskaarne Paneler rakte fra Gulv til Loft — som i den fra Haandværkerforeningen i *Aalborg* stammende Panelstue — eller i hvert Fald et Par Alen højt, saaledes at det øverste, pudsdækkede Stykke af Væggen stod nøgent, dekoreret med kalkmalede Blomster og Bladværk.

Indenfor Stilens Rammer formede Bindingsværket sig dog ret forskelligt i de forskellige Byer, hvor lokale Traditioner og Tømmere mestre i Forening skabte Typer af en egen Karakter. De skønne, gamle Renaissancehuse i *Kjøge* har saaledes et uomtvisteligt Særpræg, der først og fremmest skyldes Storheden af det mellem øverste Stokværks gennemstukne Bjælkehoveder og Tagremmen indskudte „Styrterum“, og ejendommeligt for *Kjøge-Gaardene* er tillige de som Halvsøjler formede lange Knægte, som foroven bærer Tagets Skalk, medens deres nederste Del i sig optager og omslutter øverste Stokværks gennemstukne Bjælkehoveder. Ligesom *Kjøge* udmærkede *Næstved* sig ved sine overdaadigt udskaarne Bindingsværksdele, og det samme gælder *Helsingør*, hvis Bygninger desuden karakteriseres af to forskellige Knægt-Typer, dels volutsvungne og acanthusmykkede, dels gothiserende med kjølbueformede Indsnit, kronede af et Kors. I samme By yndede man tillige at lade en af Tandsnit eller Tunger bræmmet Profilliste løbe hen over Façaden under øvre Stokværks gennemstukne Bjælkehoveder, et Træk, som ogsaa genfindes i de mere enkle Bindingsværksgaarde i *Holbæk*. De sjællandske Byers rigt pyntede Tømmerværk møder man i noget afvigende Former ogsaa paa Fyen, ikke mindst i *Odense*, hvor blandt andet de af den byggelystne Storkøbmand Oluf Bager opførte Huse i



(K. Hude fot.)

Helsingør: Stengade 20.



Helsingør: Stengade 77 og 79.
(Hude fot.)



Odense: Overgade 60.
(H. M. fot.)

18. AARHUNDREDE. GRUNDMUR

høj Grad bærer Præg af denne Skønhedsglæde. Baade i *Odense* og *Assens*, *Middelfart*, *Kolding* og *Ribe* yndede man fortrinsvis at dekorere Stolpens nederste Del og de to flankerende, tresidede Plankeindsrud med store, reliefskaarne Palmetter, og i *Lillebæltsbyerne*, de fynske saavel som de jydskke, samt i *Nakskov*, forekommer de simpelt affacede Knægte, Overgangsfødder og Mellemstykker hyppigt, en diskret, men smagfuld Form for Udsmykning, som særlig mindre velstaaende Bygherrer gjorde Brug af. Storladent og rigt formede Bindingsværket sig som rimeligt var i en By som *Aalborg*, hvor et vist sobert Maadehold holdt Dekorationen i Tømme og Tømmerkonstruktionerne utilslørede fik Lov til arkitektonisk at gøre sig gældende, og gennemgaar man de øvrige jydskke Købstæder, som endnu har gammelt Bindingsværk i Behold, vil man By for By kunne fremdrage ejendommelige lokale Træk. Særegen for *Ribe* er saaledes Gaardenes vinkelformede Grundplan og deres karrige dekorative Udstyr, som mest bestemmes af de flade, sparrelagte eller af Skraabaand smykkede Knægte, medens en udpræget lokal Knægtform og vandrette Indsnit i Bjælkehovederne er et Særkende for Renaissancegaardene i *Randers*. Ja selv en liden Stad som *Sæby* synes at have sine plumpe, støvleformede Knægte for sig selv.

Med Hensyn til Bygningens Grundplan gjaldt det nu som før, at man i det store og hele holdt fast ved gammel Sædvane og lod Langsiden følge Gaden, men hist og her brød Gavlene dog igennem, saaledes at Sidelængens selvstændigt kom til Syne i Façaden, og ret ofte drejedes Bygningens Længdeakse radikalt paa tværs af Gaden med Gavl imod denne. Særligt i *Nakskov* synes dette at have været almindeligt.

Ogsaa blandt *Stenhusene* var der adskillige, som gjorde Gavl til Façade, men i Sammenligning med Bindingsværket vedblev de stadig at være et Faatal af Byens Bygninger, og en klart udformet borgerlig Type havde derfor svært ved at udforme sig. Om Taarnborg i *Ribe*, opført omkring Midten af 16. Aarhundrede, er det med Rette sagt, at den ved et flygtigt Blik minder om de halvt befæstede Herregaarde fra samme Periode, og det var først i Frederik den Andens og Christian den Fjerdes Tid, at de borgerlige Stenhuse fandt fastere Form.

Egenartet og bygget over belgiske Forbilleder er Strandgade 55 i *Helsingør* (1592), medens Stengade 76 i samme By, et Gavlhuis med Trekantgavle med Figurhoveder over Vinduerne, langt mere fortroligt slutter sig til vor hjemlige Renaissance (1579). Denne Bygning har dog endnu paa middelalderlig Vis Trappegavle, men disse afløses snart efter af stejle, spidse eller dristigt svungne og udtungede Gavllinjer, medens



Aarhus: Studsgade 70.
(H. M. fot.)



Horsens: Nørregade 31.
(H. M. fot.)

18. AARHUNDREDE. GRUNDMUR

Façadernes røde Murværk brydes af vandrette Sandstensbaand og dekorativt smeddede Jærnkre. En enlig, isoleret Renaissancegavl med kækt svungne Profiler er bevaret i *Holbæk*, ogsaa Oluf Bagers mødrene Gaard i *Odense* har udtungede Gavle, men over alle rager Storkøbmanden Jens Bangs Stenhus i *Aalborg* (1623—24), der i sin prægtige Rejsning, sine knejsende Gavle og sin frodige Ornamentik betegner Højdepunktet af dansk borgerlig Stenarkitektur. Gavlhuset Østeraa 25 i samme By — med Urette kaldet Ellen Marsvins Hus — er med sin høje Stentrappe, sin rige Portal og sine rummelige Kælderrum en værdig Type paa en Storkøbmands Gaard, medens Porsborg i *Ribe* — trods Overlast og moderne Mishandling — i al sin rolige Myndighed giver et Indtryk af, hvor solidt og bredt med Langsider mod Gade sligt et gammelt Stenhus har lagt sig til Rette paa Byens fornemste Grund.

Stundom er Renaissance-Façaderne meget enkle, idet de kun virker ved deres Murværk og Jærnkre, men de rigere Gaarde tog flittigt Sandstenen i Brug til Vindusomfatninger, Profilbaand, Gavlkonturer og pompøse Portaler, og fandt man det fornødent yderligere at dekorere Forsiden, kunde man tage sin Tilflugt til de fra Lybæk importerede Terrakottarelieffer, som fandtes i Mængde i det gamle Løveapotek i *Odense*, og af hvilke et Par Stykker den Dag i Dag ses i *Køges* nu delvis ombyggede Renaissance-Raadhus.

Tiden efter 1660. Den Nedgangsperiode, som fulgte efter Svenskekrigenes Ulykke sætter trøstesløst tydeligt Spor i Købstædernes Bygningshistorie, hvor Overgangsformerne mellem Renaissance og Barok er forholdsvis sjældne, hvad Bindingsværk angaar, medens der for Stenhusenes Vedkommende er et gabende Hul. Det lammede, forarmede Borgerskab magtede ikke mere at bygge Grundmur i mangfoldige Aar efter Trængselstiden, og selv da Byerne i Løbet af det 18. Aarhundrede atter saa smaat kom til Kræfter igen og Byggelysten vaagnede paany, var og blev Stenhusene sjældne.

Mest bestemmende for Byernes Fysiognomi vedblev *Bindingsværket* at være, men dette skiftede lidt efter lidt Karakter. Endnu i Frederik den Tredjes sidste Tid fastholdt Gaardene dog i det væsentlige Renaissancepræget i Konstruktionerne, medens Ornamentiken naturligvis mere og mere opløstes i vilter Bruskarok, men allerede i Christian den Femtes Tid træder en ny Type skarpere og skarpere frem. Sammenlignet med Renaissancens frodige Fylde er den af et mere tørt, fantasiløst Præg, Bygningens kraftige Leddeling er i Færd med at udslettes, Stokværksudkragningen, som vedblivende fastholdes, mister sin Kraft og afdæmpes kendeligt, Styrterummet skrumper mere og mere



Horsens: Hus fra 18. Aarhundrede.
(H. M. fot.)



Horsens: Aaboulevard 14. 18. Aarhundrede.
(H. M. fot.)

ind, og Aar for Aar bliver Dekorationen af Tømmerværket fattigere, indtil den helt forsvinder. Husene fra denne Periode er faa i Tal, mange er naturligvis tilintetgjorte siden da, men særlig talrige har de ikke været; thi faa havde Evne til at bygge, og de fleste af dem, som byggede, byggede af Nød, ikke af Lyst.

Skønt Skovene var frygteligt ruinerede i Krigsaarene, mærker man dog i de bevarede Bygninger ingen Mangel paa Tømmer; thi Husene bugner endnu deraf, men Konstruktionerne er afgjort undergaaet en Forandring. Knægte og Etagefremspring bibeholdtes endnu til omkring Aar 1700 — ja i *Randers* og *Nakskov* endda omtrent et Halvthundredaar senere —, men de smaa Skraastivere paa hver Side af Stolpen faldt bort og erstattedes af kort, lodret Fyldetømmer under Løsholten, de saakaldte „Peblinge“, der til Tider optraadte i stor Mængde og væsentligt bidrog til at ændre Façadens Karakter. I de allerfleste Tilfælde er Husene kun et Stokværk høje, Bjælkehovederne er stukne igennem Stolperne og fornaglede med Trænagler, og hvis der undtagelsesvis i disse Bygninger optræder Knægte, viser de sig reducerede til magre, smaa Stivere, udsavede af en Fjæl og brugt til at understøtte Tagskæggets Skalke.

Jo længere man rykker op i 1700erne, des mere simplificeres Bindingsværket yderligere, idet særlig Fagenes Fyldetømmer bliver sparsommere og spinklere, og en Pragtbygning som Claus Cortsens 1718 opførte, nu desværre nedrevne Gaard paa *Horsens* Søndergade var i Virkeligheden en sjælden Fugl.

Først en Menneskealder hen i Aarhundredet, da Velstand atter begyndte at brede sig mere i Byerne og Handelen saa smaat at blomstre, tog Byggeriet efterhaanden mere og mere fart. Knægtenes Rolle er da udspillet, Stokværksudkragningen i det store og hele forsvunden, kun efterladende en svagt betonet Udladning af øvre Etage, der skyder en Ubetydelighed frem paa afrundede Bjælkehoveder, mellem hvilke der under Overgangsfoden løber en buet, muret Gesims af Profilsten. Bygningerne vender alle Langside mod Gade, Gavlhusenes Tid er forbi. Tømmeret er glat, uden nogen Pynt, og kun Dør- eller Portoverligger bærer — trofast mod gamle Traditioner — Aarstal og Indskrifter i udskaarne dekorative Rammer i Regence, Rococco eller senere hen Louisseize-Stil. Særlig smukt er denne Type udformet i *Aarhus*, *Grenaa* og *Æbeltoft*, ligesom den i en By som *Svendborg* har et lokalt Præg, idet man har foretrukket en bred, profileret Træliste for den murede Gesims mellem Bjælkehovederne.

Rigest er det 18. Aarhundredes glatte Bindingsværk dog repræsen-



Grenaa: Raadhus.
(H. M. fot.)

teret i *Horsens*, hvor saa at sige hele den velstaaende Købmandsby ombyggedes i denne Periode og en Række storartede Gaarde rejste sig langs Hovedgaderne; thi selv om Façaderne ofte fremtraadte i Grundmur eller tykt dækkede af Puds, fandt Bindingsværket dog i Forhusenes Bagsider, i Stalde og Magasiner rig Anvendelse, og disse glatte, i Regelen to Etager høje Bygninger, hvor ethvert Spor af Stokværksudkrægning er forsvunden, virker i deres strenge, lidt tørre Enkelthed meget harmonisk. Tømmerværkets Konstruktioner er her simplificerede til det yderste, og selv den for 18. Aarhundredes Bindingsværk typiske lange Skraastiver, løbende fra Hjørne til Hjørne skraat over det hele Fag, optræder forholdsvis sjældent. Porthamrene derimod er stadig rigt udskaarne efter skiftende Generationers Smag og Tavlene i Fagene stundom pynkeligt murede i Mønster.

I *Vejle* møder man Gaarde, som er samtidige med dem i *Horsens* og af beslægtet Karakter, en sidste Opblomstring af Bindingsværket i dets Renhed; thi hvad man de fleste Steder ellers byggede i det 18. Aarhundrede var — selvom Materialet var Tømmer — dog ofte arkitektonisk

bestemt af de for Grundmur raadende Regler, først og fremmest Barokkens Krav om Midtaksens Betoning, og store, kvistprydede Mansardtag, dobbelte Trapper og lignende vandt Indpas i Strid med de Traditioner, Bindingsværket hidtil havde fulgt. Særlig i *Rudkøbing*, men ogsaa andet Steds — f. Eks. i *Faaborg* —, gik saaledes en Del af det gamle Byggesæts Selvstændighed tabt, men nægtes kan det ikke, at de Typer, som fremstod her, var af en egen fordringsløs Skønhed.

I Modsætning hertil havde Bindingsværket i *Horsens* saa stærkt et Tag i Byen, at selv de murede Façader, man opførte, bibeholdt en god Del af dettes Væsen, hvilket særligt fandt Udtryk i den bestemte Markering af Etageskellet og de Façaden dominerende vandrette Linjer.

— Den sidste Menneskealder af 17. Aarhundrede, en Fattigdoms og Nedgangstid for Købstæderne, kunde naturligvis ikke forme nogen Type paa grundmurede Borgerhuse, og først omkring Midten af det følgende Aarhundrede begyndte Stenhusene atter at rejse sig i Gaderne. Selv da var og blev de dog sjældne, og det er egentlig kun i *Helsingør*, at man finder Stenarkitekturen repræsenteret i en Række karakteristiske Barokhuse, hvis Ejendommelighed er en konsekvent Pointerings af Façadens Midte og lodrette Akse. I Regelen er Midtpartiet som Risalit skudt et lille Stykke frem eller i hvert Fald markeret af Pilastre, samt foroven af en Fronton eller Kvist.

Betegnende er det dog, at det de fleste Steder ikke var Privatmænd, men Kommunen selv, som gik i Spidsen, og By for By rejstes i Løbet af det 18. Aarhundrede nye Raadhuse af Grundmur, barokke Bygninger, som nu for Størstedelen atter er forsvundne, men hvorom det i *Viborg*, opført 1728, det i *Aalborg* (1759—62) og det i *Randers* (1778) giver et Begreb. Borgerskabet holdt sig dog nølende tilbage, og kun enkelte Rigmænd fulgte det Eksempel, det Offentlige gav; thi Bygninger som Lichtenbergs Palæ i *Horsens* (1744), Amtsgaarden i *Viborg* (1767) og nuværende Hotel Fønix i *Aalborg* rager som enlige Monumenter op over alt samtidigt borgerligt Byggeri, og først hen mod Aarhundredets Slutning brød Grundmuren endeligt og afgørende igennem for efter 1800 saa at sige fuldstændigt at trænge Bindingsværket i Skygge.

Alle de i denne Periode opførte Huse af Grundmur bærer Nyclassicismens og Empirens Præg, rene og strenge, i Regelen meget prunkløse som de er af Ydre, og taaler paa ingen Maade Sammenligning med Hovedstadens kraftigt og rigt udformede Hustype fra samme Periode. Kun i *Helsingør* fandt Stilen en baade original og arkitektonisk værdifuld Udtryksform, som stiller den i Rang med København; thi saa smuk en Gaard den Kampmannske Ejendom i *Varde*, Hjørnet af Store- og Kræm-



Odense: Vestergade 60. Empire.
(H. M. fot.)



Frederikshavn: Raadhus.
(H. M. fot.)



Bogense: Raadhus.
(H. M. fot.)

CHRISTIAN VIII'S TID

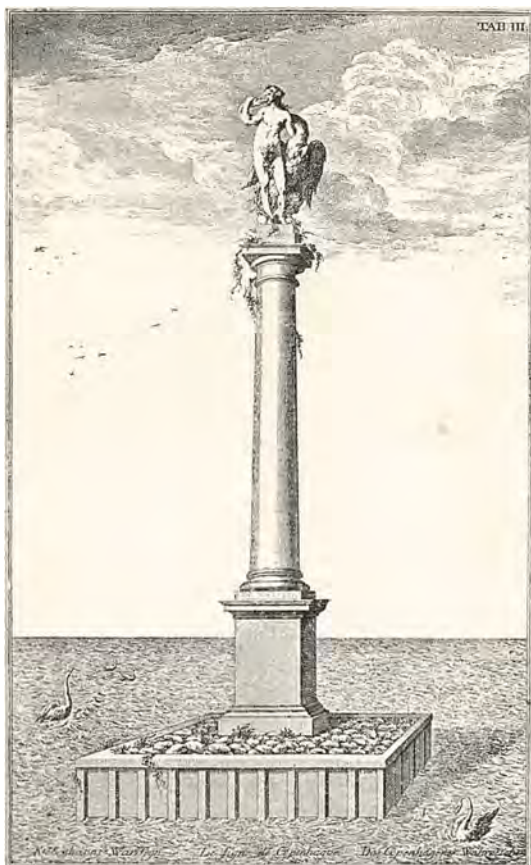
mergade, end er, hører den dog baade i Anlæg og Façadeinddeling Barokken til, selvom Detaillerne præges af Classicisme. Baade i *Odense*, *Aalborg* og *Randers* opførtes der omkring Aarhundredskiftet ret anseelige grundmurede Gaarde, som udmærker sig ved en vis Lokalfarve, men i Empiretiden — og især under Christian den Ottende — antog Købstadbyggeriet et mere og mere ensartet Præg og omformede stilfærdigt en ikke ringe Del af de mindre Byer i et Billede af jævn, hyggelig Smaaborgerlighed. Enkle, gulkalkede Huse med hvide Gesimser, net udskaarne Gadedøre og røde Tegltag rejste sig tæt Side om Side i Gaderne, hvor de mange, nye Raadhuse, som netop i denne Periode opførtes i Smaabyerne, prunkløst og harmonisk gled ind i Helhedsbilledet.

Dette arkitektoniske Enhedspræg, som endnu for et Par Menneskealdre siden forlenede vore Købstæder med en egen, indsmigrende Skønhed, var det den følgende Periode forbeholdt skaanselsløst at sprænge i Stumper; thi til ubodelig Skade for Danmarks Byer gik deres mægtige økonomiske Opsving Haand i Haand med et desværre i de fleste Tilfælde smagløst og planløst Byggeri. Ikke alene tilintetgjordes værdifulde, gamle Gaarde i sørgelig Mængde, men med en mærkelig Brutaltitet plantede man paa Tomten af det ødelagte Kulturminde Bygninger af en saadan Art, at hele Gadebilledets Skønhed fik et ulægeligt Saar. Hvad der i saa Henseende er slaaet i Stykker, lader sig nu vanskeligt hele, men de sunde, kraftige Bestræbelser, som i de senere Aar har arbejdet sig frem, tilsigtende dels at bevare Fortidens mest ejendommelige og værdifulde Byggemonumenter, dels at forme Nybygningerne harmonisk baade i Forhold til sig selv og til Omgivelserne, synes at berettiget Haabet om, at vore gamle Byer atter maa finde tilbage til de gode, gamle Byggetraditioner, som betinger deres Skønhed og Ejendommelighed.

K Ø B E N H A V N



Absalon-Statuen paa Københavns Raadhus.



„Københavns Vartegn“. Søjle rejst af Kr. IV
foran Indsejlingen til Tøjhusbassinet.

KØBENHAVNS OPRINDELSE, UDVIKLING OG VÆKST

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

I Hallen paa Københavns Raadhus findes paa en omløbende Frise en Række Aarstal og korte Sætninger, der giver Oplysning om de vigtigste Begivenheder i Byens Historie. Den første af disse Indskrifter lyder saaledes:

Biskop Absalon opfører Borgen ved Købmanne-Havn ved Aar 1167.

Den Udtryksform, som her er vælt, viser, at man nu ikke længer opfatter Biskop Absalon som Københavns Grundlægger i den bogstave-

lige Forstand, hvori en tidligere Tid har brugt denne Betegnelse; Indskriften siger jo, at Købmanne-Havn eksisterede, allerede før Absalon byggede sin Borg.

I gamle Krøniker hedder det derimod: „Aar efter Guds Byrd 1168 eller ved det Pas begyndte Biskop Absalon at lade bygge nogle smaa Fiskerboder nede paa Strandbakken, som nu staar København“, eller lignende. Og endnu for c. 100 Aar siden kunde man tænke sig Absalon staa op af sin Grav og udbryde om det daværende København: „Er dette det *Fiskerleje*, som jeg har rejst op af Støvet?“

Et Fiskerleje i dette Ords nuværende Betydning — altsaa en Kystby med en fast bosiddende Fiskerbefolkning, som Skovshoved eller Gilleleje — har København aldrig været, ej heller har Absalon bygget de første Huse paa dets Grund. Men selv om vi nu ved, at Byen er ældre end Biskop Absalon, er ikke derved hans Betydning for den blevet forringet; vi har kun faaet den noget klarere belyst og faaet lidt sikrere Viden om, hvori den egentlig bestod.

Bebyggelsen paa Københavns Grund gaar tilbage helt til Stenalderens Tid, — Fund af Oldsager i Byens Grund vidner derom. Byen *Havn* nævnes i en islandsk Saga ved Aar 1043 i Anledning af Kampene mellem Magnus den Gode og Svend Estridsen, men uden at vi faar andet at vide om den, end at den laa paa Sjælland og at der stod først et Søslag, derefter en Kamp til Lands i dens Nærhed. Havn var oprindelig en agerdyrkende Landsby. Dens Gadekær har man ved Udgravninger ment at kunne paavise under Vestergade og Studiestræde, og omkring dette har altsaa den oprindelige By ligget. Den har haft sin egen Sognekirke, indviet til Vor Frue og liggende paa Toppen af den Bakke, der endnu, trods mange Fods Opfyldninger, skraaner fra Frue Kirkes Sokkel ned mod Kanalerne og Havnen¹⁾. Som den eneste Sognekirke mellem Brønshøj og Taarnby paa Amager søgtes den af flere omliggende Byer: Valby, Vigerslev, Solbjerg og Serridslev. Havns egne Bymarker strakte sig fra Valby Bakke ud til Østerbro i et Bælte af højst en Fjerdingvejs Bredder og 3 Fjerdingvej i Længden; Kirken og Byen laa midt

¹⁾ Vor Frue Kirke nævnes allerede i Absalons Levetid og der var paa den Tid (Aar 1193) kun een Kirke i Havn. Se Dr. A. Heise i Hist. Tidsskr. 5. R. II, 544. — Den lille Sct. Klemens Kirke, der laa i Nærheden af Vesterport, har dog nogle Muligheder for at gøre Vor Frue Kirke Rangen stridig som Byens ældste Kirke; der er ved Udgravning af dens Fundamenter fundet Levninger af en ældre Træbygning paa samme Plads. Hvis dette betyder, at der her tidligere har staaet en Trækirke, maa man i hvert Fald tillægge Sct. Klemens Kirken en høj Ælde. De til Sct. Klemens indviede Kirker var gennemgaaende meget gamle, og de fleste af dem nedbrødes allerede i Middelalderen. De fortrængtes af Kirker indviede til Sct. Nikolaus.



Flintflækker fundne i Københavns Undergrund (Frederiksberggade).
(Efter Historiske Meddelelser om Kbhvn. I).

imellem begge Yderpunkterne. Mod Vest har altsaa Bymarkens Grænse været den samme som i vore Dage, den har her stødt lige op til Valby Mark. Men mod Nordvest og Nord har rimeligvis den Sænkning, hvori Søerne ligger, og Afløbet fra dem ud i Sundet dannet Bymarkens oprindelige Grænse. Udenfor Søerne laa de nu forsvundne Landsbyer: Solbjerg, der er bleven til det nuværende Frederiksberg, og Serridslev, hvis Jorder forlængst er bleven opslugte af København.

Nede ved Stranden gik Grænsen mellem Land og Vand selvfølgelig langt højere oppe end nu til Dags. Det er jo ikke saa længe siden, at Vesterbro blev gjort dobbelt saa bred ved Opfyldninger i Kallebodstrand, eller at Østerbro skød sin Kystlinie saa langt ud i Sundet, at det gamle Kalkbrænderi, der tidligere laa yderst paa en langt fremspringende Landtunge ude i Vandet, kom til at ligge et godt Stykke inde i Landet. Saadanne Forandringer er foregaaet bestandig i Aarhundredernes Løb, og for at danne os et Billede af Kystlinien paa Absalons Tid maa vi til alle Sider lade det salte Vand brede sig frit hen over de nu saa indsnævrede Grænser.

Vi maa tænke os alle Gaderne mellem Løngangsstræde og Langebro oversvømmede af Kallebodstrand. De nuværende smalle Kanaler omkring Slotsholmen maa udvides til et aabent Strømløb, der overskyllede det meste af Holmen og gik et Stykke op over de nuværende Gader paa Sjællandssiden, vistnok i det mindste til Snaregade og Mag-

stræde. En anden Havarm skilte Bremerholm — en Ø, der omtrent svarede til det senere Gammelholm — fra Sjælland; og fra disse Vandskar Bugter og Vige sig ind under den nuværende Byes Huse. En saadan Vig, der fra gammel Tid kaldtes „Dybet“, skar sig ind i det faste Land i Nærheden af Nikolaj Kirke, hvor endnu Dybengade har bevaret dens Navn. Foruden Slotsholmen og Bremerholm laa ogsaa enkelte andre endnu mindre Holme og Grunde udenfor Kysten. En af dem kaldtes Skarnholmen, hvilket Navn brugtes indtil Frederik III.s Tid; da var den vokset sammen med Slotsholmen og danner nu Grunden under Thorvaldsens Museum. Alle disse Smaaholme ragede kun lidet op over Vandet, og da ligeledes hele det nuværende Kristianshavn endnu laa paa Havets Bund, har man fra Strandbredden ved Vartov haft det aabne Vand for sig lige over til Taarnby paa Amager. Imellem de to Øer, hvor nu en Bro kan spænde over Løbet, har der paa Absalons Tid været et Farvand af henimod en Fjerdingvejs Bredde.

Hvis man, i den rette Aarstid, nærmede sig Havn fra denne Side, vilde man ikke faa Indtryk af, at man kom til en agerdyrkende Landsby. Thi udad mod Sundet fremviste Byen et helt andet Ansigt end det, der vendte mod Solbjerg og Serridslev. Det Farvand, der strakte sig her inden for Holmene, fra Indløbet ved Bremerholm til Udløbet i Kallebodstrand, har sikkert fra fjerne Dage været en kendt og benyttet *Havn*, — det var jo den, som havde givet hele Pladsen sit Navn. Den Virksomhed og Travlhed, der rørte sig hernede, skyldtes ikke Bønderne oppe ved Vestergade, — den kom ude fra Havet. I Markedstiden kom Købmænd fra fremmede Lande søværts til Havn med deres Varer, og i den rette Fisketid mellem Bartholomæi og Dionysii Dag (24. Aug.—9. Okt.) søgte Sundfiskerne herind for at tilberede og afsætte deres Fangst. Navnet Bremerholm er formodentlig et Minde fra hine gamle Tider, — det har været paa denne Holm, at Købmændene fra Bremen havde deres Fed under Markederne. Nogen fast Bebyggelse har der før Absalons Tid sikkert ikke været hernede, derimod nok af Telte, Boder og Skur til de fremmedes Brug. Som alle Forstrande hørte ogsaa denne Kyststrækning Kongen til, og til ham maatte der betales Jordleje eller Jordskyld for at faa Tilladelse til at rejse Boder paa Stranden. Da Kongen skænkede Havn til Biskop Absalon, fulgte altsaa ogsaa denne Ret til Jordskyld med; fra Absalon kom Byen over til Roskilde Bispestol, og i lange Tider, efter at der forlængst var lagt Gader og bygget Huse paa den tidligere Strandbred, vedblev Beboerne i denne Del af Byen at svare Jordskyld til Bispem, — i Modsætning til Københavnerne i den gamle Landsby, der ikke kendte noget til denne Afgift.



Det ældste Prospekt af København, forestillende Belejringen 1536.
(Efter Hamelman: Oldenburg Chronicon.)

Midtpunktet for Handelsrøret og Sejladsen var Egnen omkring den senere Nikolaj Kirke. Her har man ved Udgravninger fundet ældgamle Bolværker nede i Grunden og Stensætninger, i hvilke Jernringene til Fortøjning af Skibe endnu sad paa deres Plads. Her var altsaa Byens ældste Havn, hvis Navn er os overleveret som „Gamlebodehavn“, Havnen ved de gamle Boder. Og da der senere byggedes en Kirke hernede, blev den indviet til Sct. Nikolaus, de søfarendes Beskytter.

I disse Egne kan der ogsaa paavises en gammel befæstet Gaard, formodentlig en Kongsgaard, der under Navnet *Østergaard* nævnes første Gang 1298, men rimeligvis gaar helt tilbage til Tiden før Biskop Absalon. Den har været omgivet med Grave, men noget Forsvar mod Fjender fra Søen kan den dog ikke have været i Stand til at yde; thi først efter Anlæget af Absalons Borg fremtræder Havn som en befæstet Plads. Derimod kan Kongsgaarden vel have haft Betydning derved, at fra den

kunde den kongelige Foged have Tilsyn med Markederne, holde Justits mellem det urolige Selskab, som samledes her, indkræve Jordskylden o. s. v. *Østergaard* forsvinder allerede i Middelalderen, men kommer senere igen under det nye Navn *Vingaarden*. Det er den, der har givet *Vingaardsstræde* Navn, og gennem Optegnelser om dens forskellige Ejere kan dens Historie føres saa langt ned mod vor egen Tid, at dens Plads endnu har kunnet paavises; det er Gaarden Nr. 6 i *Vingaardsstræde*,

Saaledes har altsaa de to Forudsætninger for Byens Opkomst været tilstede allerede før Absalons Tid: Landsbyen med sin faste Befolkning, sin Sognekirke og sin Bymark, der gav Plads til fremtidig Udvidelse, — og den gode Havn med det blomstrende Markedsliv paa Kongens Forstrand. Der har været Strid om, hvilken af disse to Bestanddele, der er det ældste og oprindelige København. Derom kan dog næppe siges andet, end at baade Landsbyen og Markedspladsen utvivlsomt gaar langt tilbage i Tiden, at den første faste Bebyggelse fandt Sted oppe i Landsbyen, men at det i Tidens Løb blev Havnen og Havnebyen, der kom til at bestemme Udviklingen og skabe Fremtiden. Allerede hos Sakso træffes det nye Navn, som det voksende Handelsliv paatrykte det gamle Havn: „Købmandshavn“, *portus mercatorum*. Ved Købmænd forstodes i hine gamle Tider ikke bosiddende Handlende, men alene de fremmede, der for Handelens Skyld besøgte Pladsen som farendé Gæster.

Til disse to Elementer føjede da Absalon det nye tredie: han gjorde København til en Hovedfæstning for Riget og skabte først derved Muligheden for den fulde Udnyttelse af Stedets naturlige Fordele; han gjorde Byen til en Bispestad, hvorfra den senere gik over til at blive Kongesæde.

Efter Saksos Angivelse var det i Aaret 1167, at Absalon byggede det første *Københavns Slot* paa den lave, sumpede Holm, der først gennem Aarhundreders Opfyldning har hævet sig til sin nuværende Højde over Havfladen. Med denne ene Oplysning er i Grunden sagt alt, hvad der direkte er overleveret os om Absalons Byggevirksomhed i København og om hans Arbejde for Byens Opkomst. Men vi tør vistnok gaa ud fra, at den handlekraftige og fremskuende Statsmand ikke har ladet sit Værk forblive en halvgjort Gerning. Han, som ejede baade Havn og det halve Herred der omkring, har villet gøre en stor Stad, en betydningsfuld Plads for Riget i Krig og Fred, ud af de Muligheder, som han saa, var til Stede. Derfor gjaldt det først og fremmest om at spærre for Sørøvere, som i de Dage gjorde alle aabne Kyster usikre; men Befæstningen var kun Mid- del, ikke Maal. I Læ bag de faste Mure skulde den Udvikling foregaa,



København set fra Landsiden, ca. 1587.
(Efter Braunius: „Theatrum urbium“).

som af Landsbyen Havn og af Træboderne paa Stranden kunde skabe en Fremtidens Storstad.

Vi tør vist antage, at det er Absalon, som har forandret den gamle Landsby til en *Købstad*. Bøndernes Marker er gaaet over til at blive Kommunejord, medens deres Gaarde og Toftejorder inde i Landsbyen er bleven til Byggepladser. De gamle Veje, der førte fra Byens Midtpunkt ved Gadekæret ud til Vangene og ned til Stranden, er bleven de første Gader i den nye By: Vestergade, Nørregade og den bugtede Vej mod Øst, der dog ikke vides nogensinde at være kaldt Østergade, men allerede fra gammel Tid havde forskellige Navne: Klædeboderne, Skoboderne, Tyskemannegade og Fisketorvet (nu Skindergade, Skovbogade, Vimmelskiftet og Amagertorv). Den aabne Plads ved Gadekæret, hvor Bystævnet plejede at holdes, blev Købstadens ældste Torv, *Gammeltorv*, der i hin Tid strakte sig helt op til Frue Kirke. Og endelig opførte Absalon den første *Befæstning* omkring Byen.

Man har villet finde et bestemt Vidnesbyrd om denne Befæstning i et Udtryk hos Sakso, der et Steds fortæller, at Absalon lod Hovederne af nogle fangne Sørøvere opsætte paa Murene omkring *Urbs Absalonica*, Absalons Stad eller Absalons Borg. Uheldigvis kan Udtrykket efter Saksos Sprogbrug oversættes paa begge Maader, saa det ikke kan afgøres, om der er tænkt paa Murene omkring Slottet eller paa Mure omkring Byen. Men ogsaa uden noget direkte Bevis derfor fejler vi næppe i at antage, at Absalon har sørget for at sikre Byen, og i hvert Fald nævnes Befæstningen udtrykkelig kort efter hans Død.

Hvor gik saa denne Københavns første Befæstningslinie, Byens ældste Grænse? Der er et Stykke af Fæstningslinien, som trods alle senere Udvidelser synes at have holdt sig saa temmelig uforandret fra de ældste Tider; det er Strækningen fra Nørreport til Vesterport og videre ned til Vartov. Her har den første Plankebefæstning fulgt omtrent den samme Linie som de Volde, der blev sløjfede i vor egen Tid, dog med Undtagelse af det fremspringende Hjørne ud for Sct. Pedersstræde. Her har man ved Udgravninger fundet Levninger af en Fæstningsgrav, formodentlig Byens ældste, der fra Nørrevold omtrent ved Teglgaaardsstræde gik ind under den nuværende Husrække, tværs over den yderste Ende af Sct. Pedersstræde (under Nr. 49 og 51) og atter ud til Vestervold ved Helmerhus. Her var „Jermers Gab“, opnævnt efter Fyrst Jaromar af Rygen, der i 1259 indtog baade Byen og Slottet, „og kom han ind ad Byen ved Jermers Gab, hvor som endnu staaer Jermers Skanse“, siger Arild Hvitfeldt. Maaske denne Katastrofe har belært Borgerne om, at her var et svagt Punkt i Befæstningen; i hvert Fald blev Muren



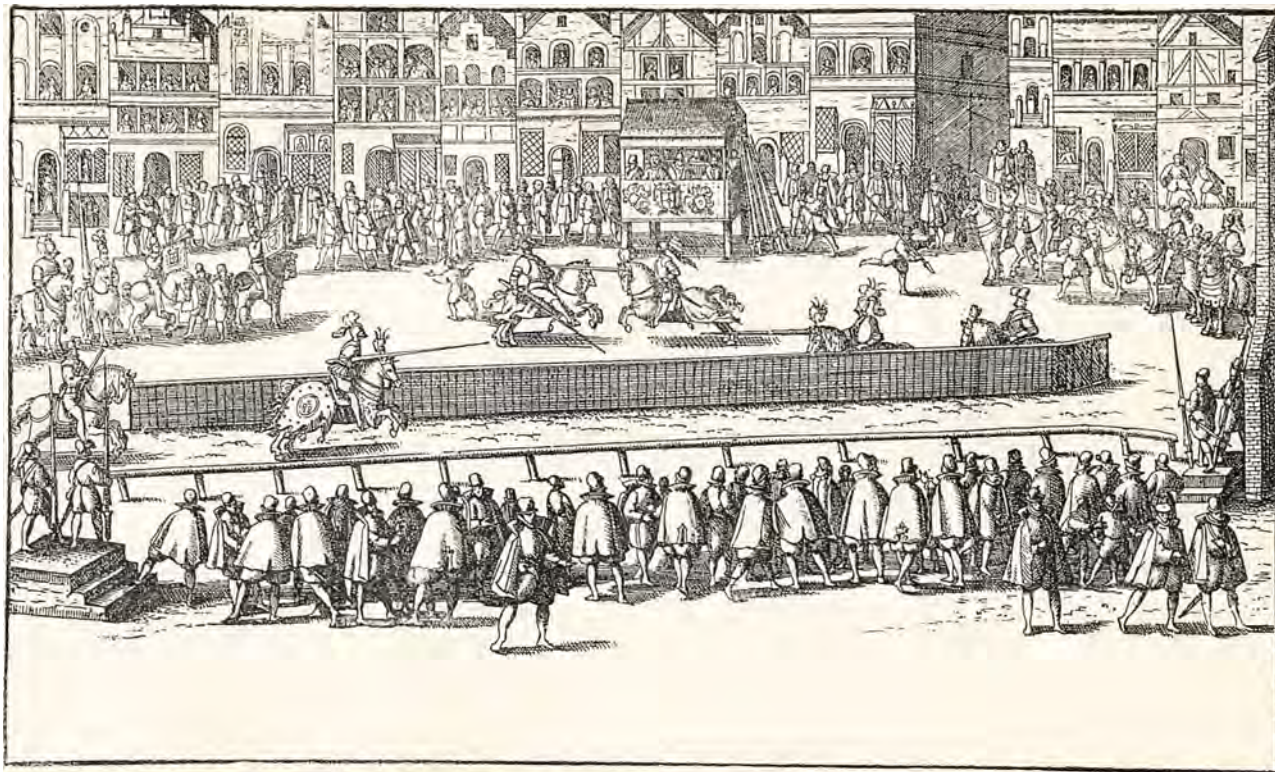
København set fra Søsiden, ca. 1587.
(Efter Braunius: „Theatrum urbium“.)

paa dette Sted senere rykket længere ud, og det ejendommelige skarpe Knæk fremkom. „Jermers Skanse“ blev senere til „Helmers Bastion“, og i sin oprindelige Form er Rygerfyrstens Navn knyttet til de endnu staaende Ruiner af „Jermers Taarn“.

Syd for Vesterport gik Befæstningen omtrent i samme Linie som nu indtil Vartov; her naaede den Stranden, og Afslutningen betegnedes, i hvert Fald senere, med et fast Taarn, der stod midt i Vartovs Gaard. Herfra gik saa en Mur et Stykke øst paa langs Stranden, hvor langt hen kan næppe siges, men et gammelt Fæstningstaarn, som hed „Vestre Mag“, synes at have staaet i Nærheden af Magstræde. Forøvrigt har Befæstningen paa Slotsholmen været Byens Beskyttelse paa denne Kant. — Paa den modsatte Side af Nørreport har Befæstningen strakt sig langs Husrækken paa Skidentorvet, under Købmandsskolens Bygning og hen til de Sumpe og Vandhuller, der fandtes i Egnen omkring Pustervig og Aabenraa, og hvorfra der var Afløb ned til Stranden. Paa denne sidste Strækning har rimeligvis det sumpede Terræn, der bredte sig mellem Købmagergade og Gothersgade, foreløbig gjort særlige Befæstningsanlæg overflødige. Der har paa den Tid næppe endnu været nogen fast Bebyggelse i Egnen omkring „Dybet“ og Østergaard, og Nikolaj Kirke har endnu ikke været bygget.

Saaledes stod Byen der allerede i Absalons Levetid. *Han* havde afstukket den Udviklingsbane, paa hvilken Havn skulde naa frem til at blive Rigets Hovedplads, og hans Efterfølgere i Herredømmet over Byen — Roskildebisperne og senere Kongerne — kappedes om at hjælpe den frem og vinde dens Borgeres Velvilje. Snart fik Byen et Domkapitel og en ny, mægtig Kirkebygning for Vor Frue; andre Sognekirker, Klostre og milde Stiftelser grundedes — det var jo slige Ting, som det tilkom Bisperne at sørge for, og det blev ikke glemt. Byen fik sine første Stadsretter af Biskopperne Jakob Erlandsen (1254) og Johannes Krag (1294); og de Ulykker, som i hine urolige Tider overgik Byen — den blev plyndret af Lybækkerne, indtaget af Fyrst Jaromar, atter ødelagt og afbrændt af Hansestæderne —, kunde ikke sætte Byen i Knæ. Fra Erik af Pommerns Tid blev København Kongesæde og dermed Midtpunktet i Landets Historie. Under Kristian I fik den Universitet, under Kong Hans blev den Orlogshavn — flere og flere af Rigets betydningsfuldeste Institutioner optoges indenfor dens Mure.

Og Slag i Slag vider Byen sig ud, Befolkningen øges rask, og snart trænges der baade til mere Boplads for Menneskene inde i Byen og til Græsgange for Kreaturerne ude paa Bymarken. Det sidste naaes først. Allerede i en tidlig Tid — vi ved ikke naar — har Byen skaffet sig sin



Turnering paa Gammeltorv ved Frederik II.s Kroning den 24. August 1559.
(Efter et samtidigt Stik).

første *Udvidelse* paa sine Naboers Bekostning, idet den havde faaet Ret til at græsse sit Kvæg indtil Rosbæk. Rosbæk var Navnet paa det lille Vandløb, der endnu flyder fra Emdrup Sø og Lersøen over til Dammene paa Ingeniørkorpsets Øvelsesplads og derfra ud i Stranden lidt syd for Tuborg. Paa det sidste Stykke, mellem Strandvejen og Sundet, danner dette Vandløb endnu Byens Grænse, og dets gamle Navn, der længe har været ude af Brug, er i vor Tid bleven mindet i Gadenavnet Rosbæksvej. Som tidligere nævnt maa vi antage, at Bymarken oprindeligt kun har gaaet til Søerne, og det er altsaa hele Strækningen langs Stranden fra Sortedamssøen til Hellerup, som Byen paa denne Maade har erhvervet Brugsret til. Disse Jorder maa tidligere have hørt til Landsbyen Serridslev eller maaske til Kongsgaarden Serridslevgaard, der skal have ligget i Nærheden af Rosbæks Udløb. I Begyndelsen har Københavns Borgere betalt *Græspenge* for denne Rettighed; men i Jakob Erlandsens Stadsret af 1254, hvori Rettigheden paany bekræftes, nævnes samtidig, at Græspengene for Fremtiden skal bortfalde. Københavns Borgere er saaledes bleven Ejere eller Medejere af en Del af Serridslev Mark.

Hele Resten og Byen selv maatte senere følge efter. I Belejringen 1523 blev Serridslev By ødelagt, og i Stedet for at lade den opbygge paany fandt Frederik I det mere tjenligt at overlade dens hele Bymark til Københavns Borgere. Han imødekom derved et Ønske hos Borgerne om paany at faa deres Bymark udvidet, og fik saaledes Lejlighed til at vise, at han, skønt han kom som Erobrer, dog gerne vilde staa sig godt med Indbyggerne i hans fremtidige Residensstad. Og selvfølgelig overlod han dem heller ikke Marken gratis.

Serridslev By var saaledes bleven det første Offer for den fremadstræbende Hovedstads Udvidelsestrang. Byen selv menes at have ligget ude paa Fællederne ved Tagenshus eller ved Store Vibenshus, og dens Markjorder har omfattet Strækningen imellem de københavnske Søer og Lersøen, der saaledes nu blev Byens Grænse mod Nordvest. Den nordligste Del af Serridslev Mark, det som nu kaldes Ryvangen og som ligger norden for Rosbæk, afstod Byen dog atter i 1530 ved et Mageskifte med Københavns Domkapitel. Ryvangen blev lagt til Gentoftes Sogn, men ved et nyt Mageskifte med Kongen i 1621 kom ogsaa denne Del af den gamle Serridslev Mark atter tilbage til Byen. —

Fra disse Udvidelser paa Bymarkens Yderkanter vender vi os nu til den indre By for at følge de Forandringer, som i Tidens Løb er foregaaet med det Areal, der omsluttedes af Befæstningslinien.

Omtrent 100 Aar efter Absalons Tid, ved Aar 1290, træffes samtidige bestemte Udtalelser om, at København paany blev befæstet. Hvori

Biskop Jacobo Erlandsens
fyrhed paa Jussengott og
fandra fregder

1275

oversigteligt i den forældte
Dag fra dato 1 til dato 7
og paa den 8de indstaaet paa 7
dato 13.

Num 5

R. H.



(Eft. Københavns Privilegier).
Biskop Peders Stadfæstelse af Jacob Erlandsens Stadsret, 20. Febr. 1275.

denne Befæstning har bestaaet, fortæller Datidens magre Optegnelser os ikke; men det er en rimelig Formodning, at de nye Anlæg havde til Hensigt at drage hin østlige Staddel omkring Gamlebodehavn og Østergaard ind under Befæstningens Omraade. Paa den Tid vides Nikolaj Kirke at være bygget — den nævnes 1261 —, og Kvarteret har altsaa nu haft sin fast bosatte Befolkning. Den endelige Sammensmeltning af Landsbyen og Havnestaden er herefter altsaa først foregaaet Aar 1290. København har oplevet den første store *Indlemmelse*.

Under Forudsætning af denne Gisnings Rigtighed maa vi da tænke os, at Byens Fæstningsværker i 1290 blev trukne i den Omkreds, hvor de i Hovedsagen holdt sig til Kristian IV.s Tid. Den vestlige Halvdel af den ovale Ring — fra Nørreport til Vartov og derfra langs Stranden hen mod Slotsholmen — var allerede givet; men den østlige Halvdel blev først nu føjet til. Det tidligere naturlige Værn af Vandløb og Sumpe blev altsaa afløst af en Mur og Grav, der førtes fra Nørreport i den ældre, skraa Retning over mod Gothersgade, langs denne Gade indtil Hjørnet af Grønnegade, derfra atter skraat over mod Østerport for Enden af Østergade og videre ned til Holmens Kanal.

Det var altsaa — foruden Nikolaj Kirke og dens Omegn — særlig Strækningen mellem Købmagergade og Gothersgade, som nu blev inddraget i København. Denne Del af Byen var endnu i lang Tid derefter kun lidet bebygget, men henlaa mest som Moradser, Haver og Grønninger. Herude laa Sct. Gertruds Kapel og Sct. Klara Kloster, hvis Pladser endnu betegnes ved de Gader, der har bevaret deres Navne. Andre gamle Gadenavne minder endnu om Stedets landlige Karakter: Grønnegade og Pilestræde, Regnegade, der oprindelig hed Regnfanggade, Tornebuskegade og Rosengaarden. Hjørnet af Regensgaarden vedblev længe efter Byens Udvidelse i 1290 at regnes for Byens egentlige Grænse; dens Nordside kaldtes „Byens Ende“, og herfra udgik Landemærket og Slippen, hvilke Navne betyder noget lignende som „Byens Ende“.

Hele dette store, ubebyggede Kvarter inden for de nye Volde kaldtes ofte under et for „Rosengaarden“; det blev senere til Rosengaardens Kvarter og derefter til det nuværende Rosenborgs Kvarter. Stedet var kun ilde anset. Herude laa Retterstedet, hvor bl. a. Torben Okse blev henrettet; her boede Rakkeren, og her havde utugtige Kvinder deres Tilhold. Endnu efter Reformationen, da det nye Kvarter dog for Størstedelen var bleven bebygget, var Mindet om Rosengaarden og det Levned, som førtes derude, stærkt levende, og Biskop Peder Plade skriver herom i sin Visitatsbog: „Hvor mange mistede ikke deres Liv i København, for den Rosengaard var ved Magt! Ikke visker Bøddelen sit Sværd saa



København om Aar 1500.
(Rekonstruktion i Raadstuearkivet.)

tit nu udi denne Tid, som han gjorde i den Tid“. — Det kan vække lidt sentimentale Stemninger hos en Nutidskøbenhavnner at læse om alle de mange Haver og grønne Træer, der her har maattet vige Pladsen for et Kvarter, der længe var et af Byens smudsigste og skumleste; hvor nu Aabenraa, Vognmagergade og Gammelmønt strækker sig, laa dengang sammenhængende Haver og Grønninger lige fra Nørreport til Nikolaj Kirke: Rosengaarden, Pilegaarden, Urtehaven, Hushaven og Vingaarden. Nu findes der næppe et eneste Træ paa den hele Strækning. Men vi faar da trøste os med, at dengang de mange Haver laa derude, synes Byen aldeles ikke at have sat Pris paa dette Naboskab.

Efterhaanden som Bygningerne fyldte det inddragne Rum inden for Voldene, opstod en ny „Rosengard“ uden for dem. Atter brede Ha-



København om Aar 1620.
(Rekonstruktion i Raadstuearkivet.)

ver og Smaahuse sig i ubunden Lovløshed foran den laasede og stængede Fæstnings Porte, og atter fik de det samme Skudsmaal som sidst. I 1575 skriver Frederik II til Lensmanden i København, at der skal bo meget Folk uden for Byen, „og skal det mesten Delen være et løst Folk og Selskab, som fast uddrage af Byen af den Aarsag, at de ikke kunne lyde et kristeligt Regimente og Øvrighed, men heller ville bo uden for Byen, paa det de der kunne bruge deres ukristelige Handel og Levned“. Kongen vilde derfor have alle disse Huse, Haver og Boder ryddede, og det skulde fremtidig ganske forbydes at bo uden for Byen. Men Magistraten fandt dog denne Fremfærd for haard og fik udvirket, at Planen ikke blev udført. Men Forstadens Rygte blev ikke bedre. Kristian IV klagede over, at Omegnens Bønder, der efter Forordningen skulde være

ude af Byen Kl. 12 Middag, sad den øvrige Del af Dagen og drak ude i Forstæderne. Og da der blev Tale om at henlægge Valby og Vigerslev, der hidtil havde søgt til Vor Frue Kirke, til den nye Kirke, som skulde bygges uden for Nørreport, maatte denne Plan igen opgives, „at Bønderne ikke skal foraarsages til Drik“, og de to Byer blev da i 1625 henlagte til Hvidovre Sogn. Disse nye Forstæder fik da heller ikke nogen lang Levetid. Kristian IV opkøbte alle de Haver og Grunde, som laa uden for den daværende Østervold, og indlemmede dem i Byen ved den næste store Udvidelse af Landbefæstningen; de øvrige, uden for Nørre- og Vesterport, blev afbrændte ved Belejringen 1658 og derefter ikke mere bebyggede igen.

Det var i Aaret 1606, at Kristian IV købte alle Haverne uden for Østervold, det vil sige hele Terrænet mellem Kongens Nytorv og Botanisk Have og fra Gothersgade helt ud til Stranden. Det var Befæstningens anden store Udvidelse, som forberedtes, og med virkelig store Planer for Øje lagde Kristian IV nu et nyt Areal, lige saa stort som hele det gamle København, ind bag Voldene. Her opførte han Slottet Rosenborg, Nybordershusene og den aldrig fuldendte Kirke Sct. Anna Rotunda, ligesom han gjorde Begyndelsen til Anlæg af Kastellet. Og uden om det hele trak han saa den nye lange Østervold fra Nørreport til Kastellet, og Københavns Befæstning fik derved den Udstrækning mod Landsiden, som den i det væsentlige beholdt, saalænge Fæstningen stod. Det var i 1629, Kongen lod grave en Grøft og opkaste et Dige fra Nørreport til Sct. Anna Bro ved Stranden; i 1642 paabegyndtes Anlægget af de egentlige Volde og Grave, og det hele store Arbejde var næppe nok færdigt, da Svenskerne i 1658 stod uden for Byen. I Kristian IV.s sidste Aar sløjfedes saa den gamle Østervold, og tværs hen over de jævne Volde og de tilkastede Grave anlagdes den lange og lige Gothersgade, der blev Grænsen mellem den nye og den gamle By. Hele den Bydel, som Kristian IV indlemmede, kaldtes en Tidlang Ny København; den udgør nu de to Kvarterer Sct. Anna Øster og Sct. Anna Vester Kvarter.

Af Sjællands Fastland blev derefter i et Par Hundrede Aar intet nyt lagt ind under Københavns Bygrænse. Derimod foregik en aldrig hvilende Udvidelse af Byen til den anden Side — ud i Vandet.

Kystlinien skød sig stedse længere frem, og Holmene voksede. Byens Affald, Fejeskarn og Gødning blev aflæst nede ved Vandet, for saa vidt det ikke fik Lov at blive liggende i Gaderne. Ballastede Skibe, der fik Fragt i København, udkastede deres Ballast i Havnen, — snart maatte Kongerne til at give strenge Bestemmelser herimod, for at ikke Havnen skulde ganske tilstoppes. Fund af svære, ned-

gravede Egepæle paa begge Sider af Kanalen ved Højbro tyder paa, at allerede Absalon har ladet slaa Bro mellem Sjælland og Slotsholmen. Ved Aar 1400 nævnes Broen der med sit nuværende Navn *Højbro*, men den har naturligvis den Gang været en Del længere end nu. Byens ældste *Vejerhus* laa mellem Kompagnistræde og Snaregade og har sikkert oprindeligt ligget lige ved Stranden. I Tidens Løb kom det længere og længere bort fra den, og i 1581 byggede da Kristoffer Valkendorf et nyt *Vejerhus* længere ude, saa langt ude, at Huset stod i den aabne Strand. „som ingen havde tænkt eller troet, at der skulde have nogen Tid kunnet staa Hus derpaa“. Men ogsaa dette *Vejerhus* kom paa fast Land; det stod ved sin Nedbrydelse i 1857 paa Torvet ved Gammelstrand for Enden af Assistenthuset.

Ved de bestandige Opfyldninger gik det ud over den gode Havn. Farvandet mellem Holmene og Stranden blev stedse snævrere; „Dybet“ ved Nikolaj Kirke blev opfyldt i Frederik I.s og Kristian III.s Tid, og sidstnævnte Konge skænkede da Københavns Borgere *Grønnegaards* Havn paa Amagersiden til Vinterleje for deres Skibe. Et Hundrede Aar senere var ogsaa denne Havn opfyldt af Renovation fra Kristianshavn; men da var ogsaa det store Skridt gjort: ganske at opgive den gamle Havn mellem Sjælland og Holmene og at indrette en helt ny *udenfor* Holmene, mellem disse og Amager.

Det er ligeledes Kristian IV, som har Æren for dette store Arbejde. For at skabe en sikker og bekvem Havn søgte han at nærme Sjælland og Amager saa meget som muligt til hinanden, og Opfyldningsarbejderne, der tidligere havde været af mere tilfældig Art eller helt ulovlige, blev nu fremmede med Kraft og efter Plan. *Slotsholmen* blev ved Opfyldninger forlænget ned til Knippelsbro, hvorved der indvandt al den Grund, som nu Børsen, Tøjhuset og Kancellibygningen ligger paa. *Skærnholmen* var vokset helt sammen med Slotsholmen, og i 1650 blev det under Straf forbudt at bruge det gamle Navn. Længere mod Nord blev Bremerholm først nu inddraget under Byens Befæstning, og i det „nye København“, som Kristian IV selv havde skabt, regulerede han Kystlinien og anlagde her en ny *Toldbod* paa Opfyldninger i Stranden.

Endnu mere storslaaede var de Nyanlæg, som Kristian IV planlagde og udførte paa den modsatte Side af sin nye Havn. Ogsaa Amagersiden skulde jo rykkes længere frem, og i den Hensigt skabte Kristian IV en helt ny By, *Kristianshavn*, paa opfyldt Grund mellem Sjælland og Amager. I 1618 blev Anlægget begyndt, og i 1620 aabnede Knippelsbro for første Gang en landværts Forbindelse mellem de to Øer. Byggegrunde i den nye Købstad kunde faaes gratis, endda med 12 Aars Skattefrihed;

men „Grundene“ bestod ganske vist af det bare Vand, og de nye Ejere maatte selv opfylde og pilotere, inden de kunde komme til at bygge. Kongen sørgede selv for Befæstning omkring de nye Byggepladser, og Bønder fra Amager og fra Københavns Len havde nok at gøre med at skaffe Fyld til de store Arbejder.

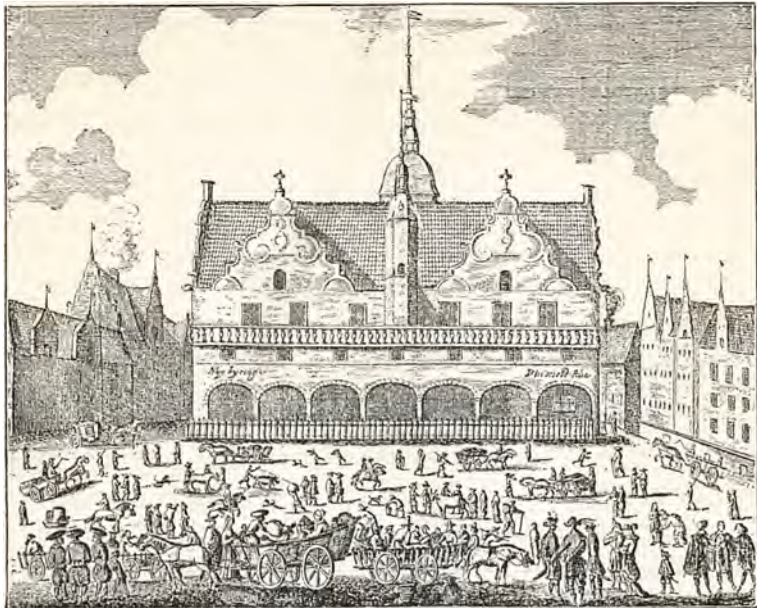
I 1639 blev Kristianshavn gjort til en selvstændig Købstad; den fik sin egen Magistrat og egne Privilegier. Det var en delvis *tysk* By; den første Sognepræst, der kaldedes 1640, skulde prædike afvekslende paa tysk og dansk, senere fik den tyske Menighed baade sin egen Præst og sin egen Kirke. Den nye Købstad bestod som selvstændig Kommune indtil 1674, saa *indlemmedes* ogsaa den i København. —

Kristian IV.s lange Regeringstid er som et Hvilepunkt i Byens Historie. Dens ældre, halvt middelalderlige Præg blev i dette Tidsrum ud-slettet og de Grænser trukne, inden for hvilke Hovedstaden skulde udvikle sig i de næste 200 Aar. Lad os forsøge paa at danne os et Billede af Byen, som den saa ud, da dens „anden Grundlægger“, Kristian IV, havde lukket sine Øjne.

Hovedadgangen til Byen var ad Roskilde Landevej og gennem Vesterport, og naar man kom ad denne Vej, var det altsaa oppe fra Valby Bakke, man fik det første Blik ind over Hovedstaden. Udsigten hindredes ikke af Trævækst; Søndermarken og Frederiksberg Have er først plantede langt senere, og hele Bakkedraget var dengang en nøgen Aas.

I Dalsænkningen neden for Bakken laa som nu de tre Søer, hvis Vandflader endnu ikke var bleven indsnævrede mellem høje Dæmninger, men bredte sig frit og naturligt i Landskabet. Peblingsøen sendte en Arm helt ud til Parcelbroen, en anden ind mod Byen omtrent ved Gyldenløvesgade, medens Sortedamssøens Vand gennem et sumpet Terræn sivede over nuværende Østerbro ud i Sundet. Kristian IV havde haft en stor Plan om at inddrage disse Søer som Led i Byens Befæstning, og alle Adgangene over dem var derfor spærrede ved Fæstningsanlæg. Ved den østre Ende af Sortedamssø laa Vartov Hospital som en lukket Skanse med Volde og Grave; derpaa kom Ravnsborg Skanse, den befæstede Ladegaard og endelig en sammenhængende Linie af Volde og Grave fra Sct. Jørgens Sø ned til Kallebodstrand. Men denne fjerne og langstrakte Forsvarslinie blev aldrig taget i Brug; og da Krigen kom, en halv Snes Aar efter Kongens Død, var det kun Svenskerne, som havde nogen Fordel af disse Anlæg.

Inden for Søerne kom Forstædernes lave Huse og grønne Træer.



Rådhusets Façade til Nytorv.
(Efter Resen ca. 1650).

Forstaden uden for Vesterport laa i Egnen omkring Frihedsstøtten. Den var kun lidet anselig og bestod mest af Slagterboder, Reberbaner og Møller med enkelte Beboelseshuse iblandt. Men paa højre Haand, omtrent paa Tivolis og den nuværende Jernbanestations Grund, laa dog et særdeles herskabeligt Anlæg, nemlig *Dronningens Enghave*, der dengang svarede til sit Navn og var Dronning Sofie Amalies egen Lysthave. Den var smukt indrettet med Fiskedamme, Lysthuse og sjældne Planter; men i Belejringens Tid blev den fuldstændig ødelagt, og „Dronningens Enghave“ var efter den Tid kun Navnet paa en almindelig Eng, der brugtes til Græsning og Høslet.

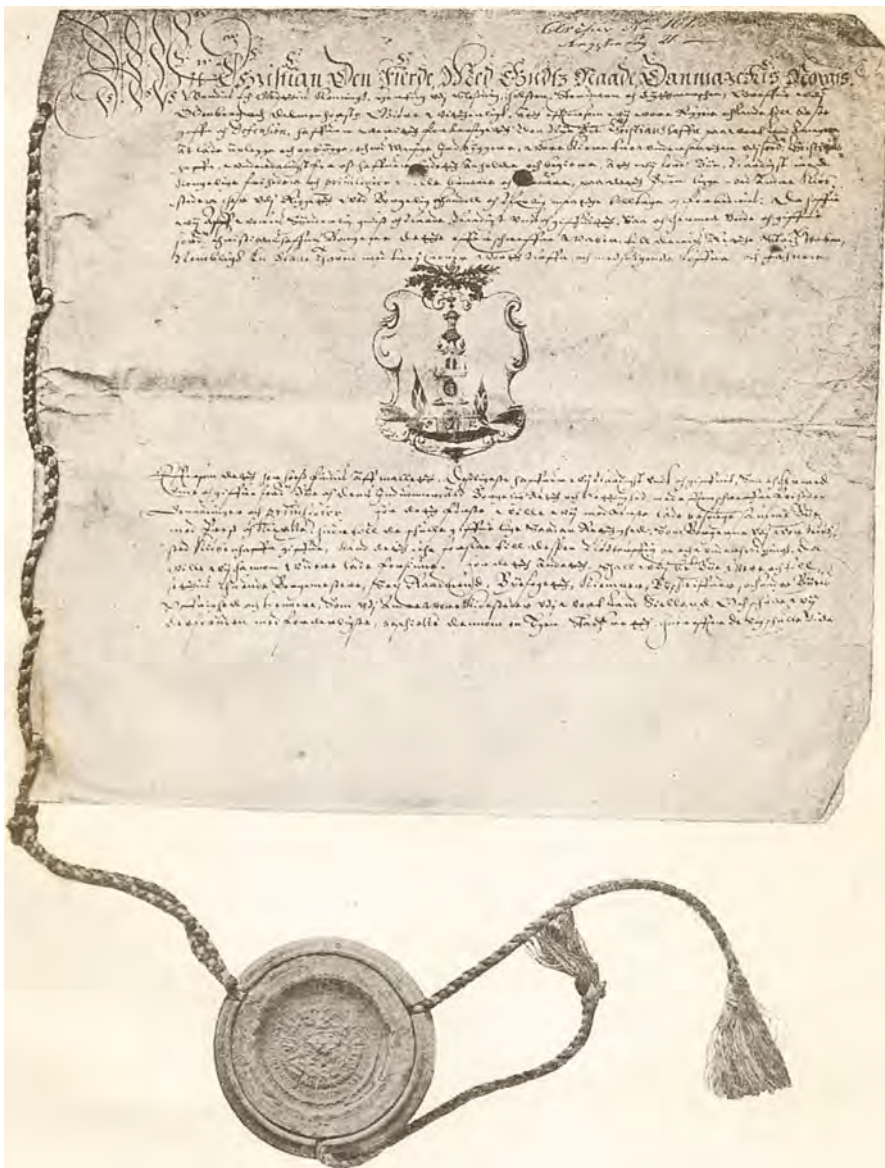
Forstaden uden for Nørreport var anseligere, den havde endog i 1628 faaet sin egen Kirke, der dog blev nedbrudt under Belejringen og ikke siden genopført. Forstaden var en hyggelig Haveby med slyngede Stier mellem grønne Træer, og her var Midtpunktet for Byens Friluftsliv. Etatsraad Johan Monrad, der selv i Belejringensaaarene stod som Student paa Volden, fortæller i sine Erindringer om de dejlige Haver og smukke Lysthuse, som fandtes derude, om „den Have, som hed *Stokholm*“, om Kirkegaarden, der var fuld af store Linde og om Søndagen blev saa stærkt besøgt af Folk, der slog sig ned paa Grønsværet om

deres Madkurve, „saa Jorden var som skjult af dem“; men især om „den lille Have ved Nørreport“, hvor han og hans Venner sad „under de grønne Træer og sang af de gamle Kæmpeviser“.

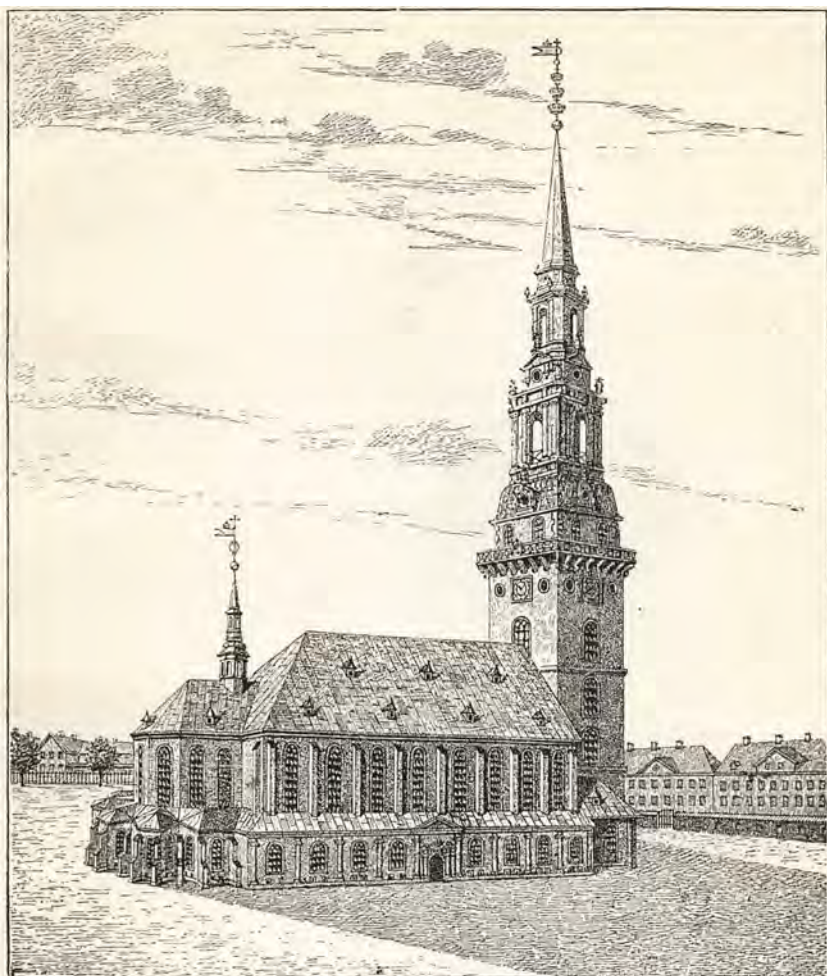
Forstaden uden for Østerport blev først bygget efter Kristian IV.s Død, og dens Levetid blev kun kort. Den blev som de andre Forstæder ødelagt i Belejringen og dermed udslettet for bestandig.

Op over de grønne Volde og de røde Teglstenstage bag dem knejsede Byens Taarne og Spir, — mere fremtrædende end i vore Dage, fordi ingen høje Huse tog Synet fra dem. Midt i Klyngen og op over alle de andre ragede *Frue Kirkes* himmelstræbende Spir, det højeste i Landet og viden om. Alene det kobbertækkede Spir var 100 Alen, Fløjstangen der oven paa 14 Alen, og den forgyldte Krone paa dets Top kunde ses i mange Miles Afstand. Tæt ved Siden af søgte *Sct. Peders Kirkes* Spir at gøre sig gældende, — det var dog kun 60 Alen højt og tækket med Skifer. *Nikolaj Kirke* maatte derimod holde sig beskednere tilbage; dens ældre Spir var blæst ned i Kristian IV.s Tid, og et nyt var endnu ikke opsat, saa Kirken maatte nøjes med en lille Kuppel eller Hat til at dække Taarnet. Men *Helliggeistes Kirke* viste sit lette og elegante Spir, og i samme Omegn saas Toppen af *Raadhustaarnet* paa Gammeltorv. *Trinitatis Kirke* var knap nok færdig, — den blev indviet 1656; dens høje Skib bar ogsaa et Spir midt paa sin Rygning, prydet med tre Guld-kroner, og for Enden af Kirken stod som nu Genstanden for alle Fremmedes Forbavselse og for de Indfødtes venlige Smil, det brede gemytligelige *Rundetaarn*. Til højre i Billedet optaarnede sig de vældige Murmasser af *Københavns Slot*, sammentrængte paa en lille Ø inde paa den nuværende Slotsholm og kronede af et mægtigt, kobbertækket Taarn, hvis Fløjstang ligeledes bar tre forgyldte Kroner over hverandre — det dyrekøbte Symbol, som Danmark endelig havde tilkæmpet sig Ret til at føre. Ved Siden af dette pegede *Børsens* fine og slanke Spir i Vejret, de fire sammenslyngede Lindorme, som vi ser den Dag i Dag, og ligesom nu med de tre Guld-kroner øverst paa Halespidsen. Og længst til venstre afsluttedes denne Skov af Taarne og Spir af det fantastiske Bygningsværk, der kronede den gamle *Nørreport*: et højt Spir, besat fra øverst til nederst med Rækker af mindre Spir eller Kviste, som Lysene paa et Juletræ. — Østen for Nørreport hørte Bebyggelsen op, kun *Rosenborg* løftede sine fine Gavle og gennembrudte Spir op over Havens grønne Træer.

„Den lange Stenbro“ førte ind til *Vesterport*, der stod for Enden af Vestergade. Den var prydet med en Stenbuste af Kristian IV, der trods megen Beskydning slap uskadt gennem Svenskernes Belejring og endnu



(Eft. Københavns Privilegier).
Første Side af Københavns Privilegier af 8. Juni 1639.



Frue Kirke i Kr. VI.s Tid.
(Efter Carl Bruun).

findes i Behold paa Tøjhuset. Lidt syd for Vesterport var Vandet i Stadsgraven ledet ind gennem Volden, hvor det fortsatte som et Vandløb ned langs Voldgaden. Det drev først en Vandmølle tæt inden for Vesterport, løb derpaa ned gennem Løngangsstræde, der var den yderste Gade i Byen paa denne Kant og kun bebygget paa den ene Side, og faldt saa ud i Slotsholmskanalen i Nærheden af Vandkunsten, hvor det endnu en Gang maatte gøre Nytte ved at drive en Valkemølle og afgive Vand til det kongelige Vaskerhus. Langs Vandløbet laa en Række Smaahaver;



København ved Aar 1650.
(Rekonstruktion i Raadstuearkivet.)

i en af disse, ud for Lavendelstræde, var opsat en Indskrift om, at her laa i fordums Tid Sct. Klemens Kirkegaard.

Inde i Byen fandtes de fleste af de nuværende Hovedgader; men desuden vrimlede det med Gange og Smøger, som en senere Tids Ombygninger og Ildebrandene næsten helt har udryddet. Straks inden for Vesterport, hvor nu Frederiksberggade er ført igennem, traf man dengang et saadant Fattigkvarter. Her laa Store og Lille Sct. Klemensstræde, Helligkorsstræde, Vombadstuestræde, Smedebakken, Hendrik Fiurens Gang, Pøsegaarden, Perlegaarden og Smækkenborg. I Kvarteret omkring Nikolaj Kirke laa Skvaldergaarden (senere Skvaldergade), Hans Havemanns Boder, Jokum Trompeters Gang, Bødkergangen og Murmestergangen, der endnu er bevaret under Navn af Smedens Gang. Paa



København ved Aar 1700.
(Rekonstruktion i Raadstuearkivet.)

den anden Side Østergade traf man Peder Madsens Gang, Pistolstræde, Didrik Badskærs Gang og Prammandens Gang i Grønnegade. Men forøvrigt fandtes saadanne Gange i alle Byens Kvarterer: Nissegangen i Læderstræde, Kandestøberens Gang i Fiolstræde, Kærlingegaarden i Sct. Pedersstræde, Tjæreballen i Studiestræde, Næbbybet, Sortefejerens Gang, Hattemagergangen osv. I disse snævre Gyder og lukkede „Gange“ var Fattigfolk stuvet sammen i lave Bindingsværkshuse eller lerklinede Hytter mellem Baghuse og Plankeværker, medens de velhavende ødslede med Plads til deres store Gaarde med tilhørende Haver og vidtløftige Udbygninger. Den sociale Lagdeling prægede Husenes Ydre tydeligere og skarpere end nutildags.

Gammeltorv var Byens oprindelige Midtpunkt og længe dens eneste

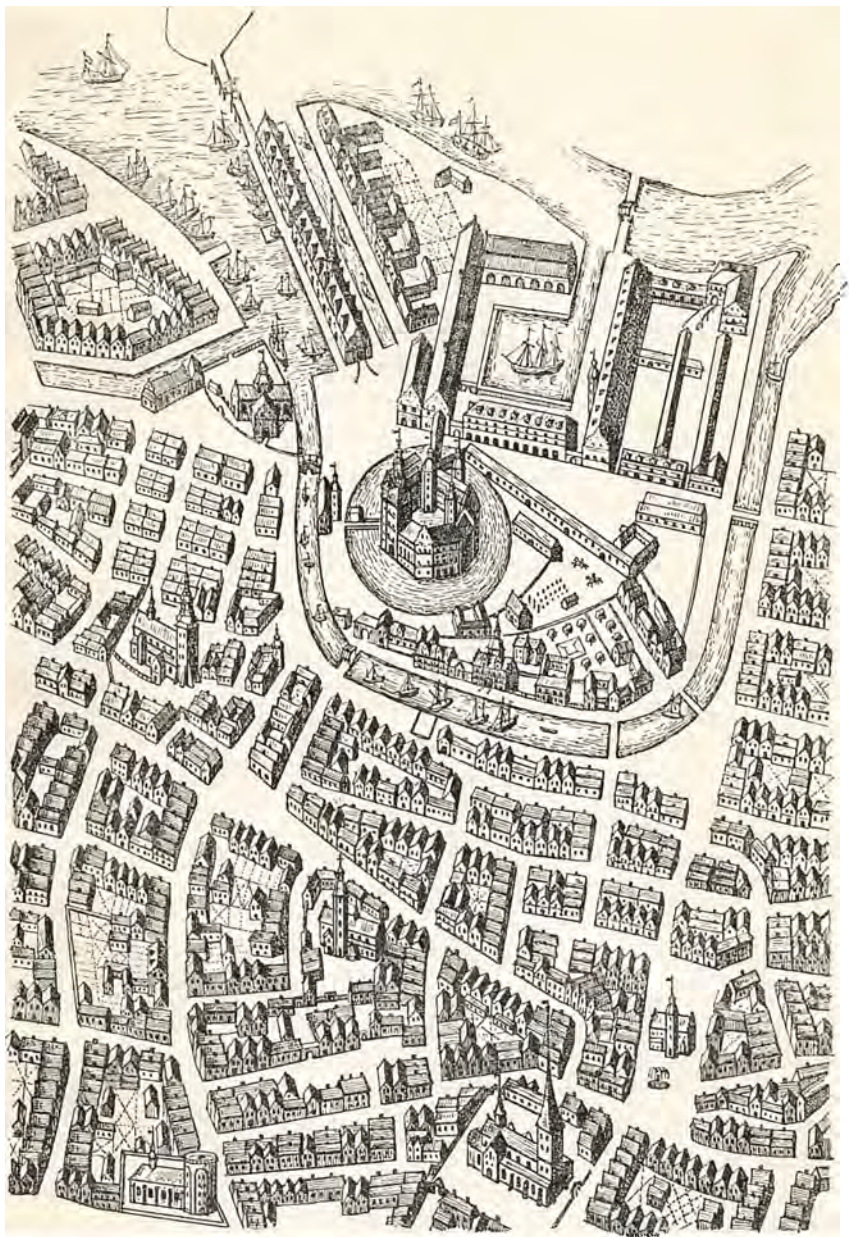
aaabne Plads. *Nytorv* var bleven indrettet i Kristian IV.s Tid, og imellem de to Pladser stod Byens Raadhus. Midt foran Raadhusets Façade stod Springvandet paa Gammeltorv, til hvilket Vandet indleedes gennem Trærender fra Emdrup Sø; bag ved Raadhuset stod Retterstedet paa Nytorv med tilhørende Træhest og Kag. *Amagertorv* var dengang som nu kun en lidt bredere Gadestrækning, og Byens andre Torve er alle af senere Oprindelse. Graabrødretorv blev anlagt under Frederik III, da Korfits Ulfelds Gaard blev nedrevet; Kongens Nytorv, der længe var et Uføre, som skæmtende kaldtes Hallandsaas, blev først ordnet under Kristian V. Kulturvet fremkom efter Ildebranden 1728 og Højbroplads efter Branden 1795.

Byens vigtigste *Forretningskvarter* var Vimmelskiftet og Amagertorv samt tildels Østergade. En smuk Type paa en Borgergaard fra den Tid kan endnu ses i den kongelige Porcelænsfabriks Gaard, Amagertorv Nr. 6, der væsentlig har samme Udseende, som da den i 1616 blev opført af Borgmester Mathias Hansen. En anden smuk Borgergaard fra den Tid var indtil for faa Aar siden „Efterslægtens“ Ejendom paa Østergade, bygget af den rige Handelsmand Henrik Müller. Paa Hjørnet af Amagertorv og Østergade laa Byens fineste Hotel, *Store Lækkerbidsken*, der tilhørte Byen og havde Københavns Vaaben som Skilt over Indgangen. En anden fornem Gæstegaard vor *Fortunen*, nuværende Hotel Royal ved Stranden.

Som en Fæstning for sig inde i Fæstningen laa *Københavns Slot* bag Grave og Vindebroer midt paa Slotsholmen. Pladsen var snever derinde. Ydermurene rejste sig brat op af Slotsgraven, og den lille femkantede Gaardsplads var som en dyb Brønd mellem Bygningerne. Trods mange Ombygninger i Kristian IV.s Tid boede Kongen ikke saa rummeligt og bekvemt som mange af hans Undersaatter.

Fra Slotsholmen førte Knippelsbro over til *Kristianshavn*, som dengang endnu kun var en lille Ø, ikke større end Slotsholmen. En lang Dæmning førte videre paa den anden Side over til Amager. Sønden for Knippelsbro, paa „Havfruegrunden“, stod ude i Vandet Københavns *Vartegn*, en Søjle med Leda og Svanen paa Toppen.

Hele det nye Kvarter, som Kristian IV havde inddraget under Befæstningen, var endnu længe efter hans Tid væsentlig ubebygget. Nogle Haver og Smaahuse fandtes nærmest Hallandsaas; langt ude laa Nybodershusene, og i Nærheden af dem, paa Sølvgadens Kasernes Grund, Sct. Anna Rotunda. Den gamle Østervold, der tidligere havde dannet Byens Grænse paa denne Kant, var endnu næppe helt jævnet med Jorden. Grønnegade, Regnegade og Møntergade, der før stødte ud til



Brudstykke af Resens Kort over København 1674.

den svagt buede Fæstningsvold, var bleven forlængede ud til den nye snorlige Gothersgade, og de viser endnu alle et Knæk i Husrækkerne som Minde om den Linie, hvor den gamle Vold havde gaaet.

Bag de Grænser, som Kristian IV saaledes havde afstukket, var det, at København tog mod Svenskernes Stormløb i 1659, at den erhvervede sig sine nye Privilegier med Titel af „en fri Rigsstad og Rigens Stand“ og med adelige Rettigheder for alle sine Borgere, og at den snart derefter saa den nye Enevælde hæve sig op over alle baade adelige og borgerlige Privilegier. —

Kristian IV havde naaet at nærme Sjælland og Amager saa meget til hinanden, at de dannede en beskyttende Ramme omkring hans nye store Havn. Et Blik paa Kortet fra c. 1650 viser, hvor vidt han var naaet, inden han døde, — det viser tillige, hvor meget Vand der endnu bredte sig paa Steder, hvor der i Fremtiden skulde ligge Gader og Husrækker. Ejendommeligst er vel den Forskel fra vor Tids By, at det salte Vand stadig, lige som paa Biskop Absalons Tid, gik lige op til Vartov. Her var fremdeles Hjørnet af Vestervold, og herfra gik Bymuren langs Løngangsstræde og over Vandkunsten ned til Stranden, hvor den ved en bedækket Bro, en saakaldet Løngang, af Kristian IV var bleven sat i Forbindelse med Befæstningsanlægene paa Slotsholmen. Men under Frederik III skete der en stor og betydningsfuld Forandring paa dette Sted. I Aarene 1667—68 førtes Vestervold frem i lige Linie fra det gamle Hjørne ved Vartov og midt igennem det aabne Vand ned til nuværende Langebro. Dermed var et nyt Areal indvundet for Staden, nemlig Terrænet mellem den nye Voldlinie og Slotsholmen. Foreløbig var det hele Areal dækket af Vand, men Opfyldningsarbejderne begyndte straks og fremmedes paa samme Maade, som det var sket paa Kristianshavn: Private fik gratis Jord mod Forpligtelse til selv at besørge Opfyldningen. Snart rejste sig her en helt ny Bydel, der i daglig Tale beholdt Navn efter det Vand, hvoraf den var opstaaet, og kaldtes *Kalleboderne*, men hvis officielle Navn blev *Frederiksholm*. Det blev et herskabeligt Kvarter med brede Gader og palæagtige Gaarde, de fleste byggede af Arkitekten Hans Wiedewelt. — I 1668 fjernedes „Løngangen“, som nu var uden Betydning.

Efter Afslutningen af dette Landvindingsarbejde var der paa Sjællandssiden mellem Kastellet og Langebro ikke stort mere Plads til Udvidelser i Havnen. Hvad der senere blev foretaget her, var kun Reguleringer af de ældre Hovedlinier. *Toldbodvejen* gik dog endnu paa Kristian V.s Tid ude i Vandet; den blev gjort landfast og enkelte nye

Arealer inddæmmede uden for den. I et Par Hundrede Aar forblev Grænsen mellem Land og Vand derefter saa temmelig uforandret, og da man i vor Tid paany skred til store Inddæmningsarbejder, maatte de foregaa nord for Kastellet og syd for Langebro.

Ovre paa Kristianshavnsiden sluttede Befæstningsanlægene sig til den nye Vestervold nede ved Kallebodstrand, saa *Langebro* kunde bygges i 1686. Og tilbage stod saa kun, for helt at lukke Kredsen om Byen og Havnen, at føre Kristianshavns Vold saa langt op gennem Vandet, at den ved Havnens Nordende kunde slutte sammen med Kastellet. Dette Arbejde blev udført under Kristian V, og paa Kortet fra c. 1700 ses Omkredsen helt fuldendt. Inden for Voldens Ramme begyndte efterhaanden Øerne at dukke frem. Hvor nu *Nyholm* ligger, stod i 1671 to høje Pæle oprejste ude i Vandet, med Hænder, der pegede, hvor Skibene skulde kaste deres Ballast. Saaledes blev her en Holm dannet. Lidt senere kom *Kristiansholm* og de andre Øer til, og med Begyndelsen af det 18. Aarhundrede kan det regnes, at Byens Landvinding fra Sundet væsentlig var afsluttet for denne Gang.

Der gik næsten to Hundrede Aar, inden man igen tog fat paa Oplydningsarbejder i større Stil, og over halvandet, inden der skete nogen Forandring paa Byens Grænse mod Landsiden. Territorialt voksede Byen ikke i dette lange Tidsrum; Voldene trak deres skærmende, men tillige spærrende Grænse omkring den og slog Bom for al yderligere Udvidelse. I denne lange Pavse kan vi da kaste et Blik paa de Sider af Byens Vækst og Udvikling, der ikke giver sig tilkende gennem Grænsernes Flytning.

Om Byens *Indbyggerantal* i de ældste Tider kan naturligvis ingen paalidelig Oplysning faaes. Man har paa Grundlag af forskellige Beregninger anslaaet Folkemængden paa Dronning Margrethes Tid til 4000, under Kong Hans til 10.000; men saadanne Tal bliver dog kun Gissninger. Først fra Kristian IV.s Tid foreligger der tilstrækkeligt Materiale, navnlig gennem Kirkebøger og Skatteemandtaller, til at disse Sandsynlighedsberegninger kan faa et nogenlunde sikkert Fodfæste.

En Gennemarbejdelse af dette Materiale er foretaget dels af Direktør Marcus Rubin, dels af Professor Fridericia. De kommer til det Resultat, at København ved Tiden 1630 havde c. 25.000 Indbyggere, og at dette Tal ved Svenskekrigens Udbrud i 1657 var steget til c. 29.000. I Tredserne naaede Tallet c. 31.000, i Halvfjerserne c. 42.000, og i Firserne steg det til omtrent 60.000.

Dette Resultat er saa forbavsende, at man kun med Undren kan se

paa denne rivende Tilvækst. „Man maa gaa til vor Tid og til den nye Verden, for at se en By paa 30.000 Indbyggere i tyve Aar fordobles og faa 60.000“, siger Direktør Rubin. Resultatet er dog sikkert rigtigt. Den engelske Forfatter King, der i 1694 udgav et Modskrift imod Molesworths tendentiøse „Account of Denmark“, og som var bleven forsynet med autentiske Oplysninger fra dansk Side, siger netop nøjagtigt det samme: „København har nu dobbelt saa mange Indbyggere som for 20 Aar siden“.

Kristian V.s Regeringstid har saaledes været en vistnok enestaaende Udviklingsperiode for Hovedstaden. Hans Bedstefader havde skabt de rumlige Betingelser for denne stærke Vækst: den nye store Havn og Plads inden for Voldene til det dobbelte Antal Mennesker. Men i de første Aar efter Kristian IV.s Død hæmmedes Folkeforøgelsen ved hyppige Epidemier i København, der kulminerede i Pesten 1654, og kort derefter kom Svenskekrigen med den langvarige Belejring. Men da Freden atter var vundet, da Borgernes Mod og Selvfølelse var styrket ved den Prøve, de havde bestaaet i de trange Tider, og da Byen nu stod med nye Privilegier og kongelige Løfter, beredt til med Kraft at gennemføre en ledende Stilling paa alle borgerlige Omraader, — da var Tiden kommen til den store Udvikling.

Af Listerne over Børnefødslernes Antal i de forskellige Kirkesogne lærer vi yderligere, i hvilke Distrikter af Byen denne store Folkeforøgelse særlig fandt Sted. I den egentlige gamle By, i Vor Frue, Helligøjst og Nikolaj Sogne, var Tilvæksten i de fødte Børns Antal jævn, ikke overvældende; her har Bebyggelsen allerede tidligere været ret tæt. Men Forøgelsen falder paa Trinitatis Sogn og Kristianshavn, paa de militære Menigheder (Holmens Sogn, Garnisons Sogn og Citadellet), samt endelig paa den over hele Byen boende tyske Menighed, der søgte til Sct. Petri Kirke. Til Trinitatis Sogn var omtrent hele Ny København bleven henlagt, og her er da ogsaa Folkemængden vokset enormt. Medens der i Tredserne gennemsnitlig døbttes 4 (!) Børn aarlig i Sognet og i Halvfjerdserne 8 (!), døbttes der i Firserne 138 Børn om Aaret. Herude er altsaa Pladsen for det egentlige Borgerskabs Vækst. Paa Kristianshavn og i Sct. Petri Sogn vokser Fødslernes Antal til omtrent det dobbelte, i Holmens Sogn, hvortil ogsaa Landmilitære dengang hørte, til det tredobbelte. Man faar gennem disse sidste Tal et Indtryk af, at den Indvandring, som saaledes pludselig har fordoblet Byens Befolkning, har været af en særegen Art: Den store Tilvækst, uden for Ny København, skyldes de militære Etater og de tyske Menigheder (thi Kristianshavn var jo, som tidligere nævnt, halvvejs tysk). Noget helt glædeligt Fænomen er det altsaa ikke, vi bliver Vidne til: Den danske Borgerby fra



(Eft. Københavns Privilegier).

Københavns Privilegier af 24. Marts 1659.

1659 er bleven til Enevoldskongernes halvtyske Residens- og Garnisonsstad. Allerede i 1662 havde de danske Præster i København klaget til Kongen over, at „deres Sogner dagligen forringes og mærkeligen aftager, formedelst mange og fast de bedste Huse i Sognerne beboes enten af tyske Folk, eller af danske, som sig med tyske i Ægteskab begiver, hvilke fast alle den tyske Kirke skal søge“; og under Kristian V, i 1678, fik den tyske Kirke endnu yderligere forøgede Privilegier: En af de kongelige Ministre skulde være Kirkens Patron og ved alle forekommende Lejligheder søge og fremme dens Bedste; i Kirken skulde Stole reserveres ikke blot for ham, men ogsaa for de andre kongelige Ministre, Overhofmarschallen og Hofbetjentene. Hoffet selv regnedes altsaa som hørende til den tyske Menighed.

Garnisonens Kirkebøger, der er førte særskilt for den danske og den tyske Garnison, viser ikke blot, at Militæret forøgedes stærkt, men tillige at den tyske Bestanddel stadig var den overvejende, og at denne Overvægt forøgedes op gennem det 18. Aarhundrede.

I 100 Aar var København saaledes en halvvejs tysk By. Først ved Loven om Indfødsretten i 1776 blev dette tyske Herredømme endelig brudt.

Efter den voldsomme Befolkningsforøgelse i Firserne, gaar det atter langsommere opad. I Halvfemserne naaede Folketallet til c. 62.000, og i det første Aarti efter 1700 kom det op til c. 66.000. Saa kom den store Pesttid 1710—12, der brat gjorde Ende paa mange Aars opsamlede Folkeforøgelse. Da den treaarige Ulykkestid var forbi, var Folketallet højst 44.000; Staden havde saaledes mistet en Trediedel af sit Indbyggerantal og var bleven sat et Trediedel Aarhundrede tilbage i sin Vækst. Men forbavsende hurtigt blev det tabte atter vundet tilbage. Indvandringen til København har altid været stor; men i den første Snes Aar efter Pesten naaede den et saadant Omfang, at kun en Sjettedel af dem, der tog Borgerskab i Byen, var indfødte Københavnere, de fem Sjettedele indvandrede. Saa hurtigt fyldte de fremmede op paa de tomme Pladser, at Byen i 1728 ikke blot havde naaet sit tidligere høje Folketal, men endogsaa overskredet det med en halv Snes Tusinde.

I 1769 afholdtes den første Folketælling i Danmark, og København kunde da opvise et Indbyggerantal af 92.571. Just ved det nye Aarhundredes Begyndelse overskred Tallet det første Hundredetusinde; Folketællingen d. 1. Febr. 1801 viste for København et Indbyggerantal af 100.975.

De store Ildebrande i det 18. Aarhundrede udslettede efterhaanden Byens gammeldags Præg; men nogen Standsning i Byens Fremvækst

betød de ikke. En Mængde af de gamle Smøger og Gange forsvandt for bestandig; Gaderne blev ved Genopførelsen udvidede og regulerede, og nye Gader og Pladser blev anlagte. Efter Ildebranden 1728 fremstod saaledes Frederiksborggade og Kultorvet, efter Branden 1795 Højbroplads, ligesom Gammel- og Nytorv forenedes til een Plads ved Raadhusets Flytning. I Aarhundredets Midte paabegyndtes de store Byggeforetagender i Sct. Anna Øster Kvarter. De fire Palæer paa Amalienborg opførtes, og den stort planlagte Marmorkirke blev paabegyndt, men rigtignok kun for at henstaa som ufuldført i over Hundrede Aar.

Grundlaget for Byens Vækst var stadig den store *Handel*, som Beliggenheden ved Sundet og den gode Havn fremkaldte. Byen vedblev, som i Absalons Tid, at være „Købmændenes alfare Havn“. I en gammel Beskrivelse over Danmark fra 1591 siges det, at København drev en stærk Handel med Korn, Brænde, Voks, Tjære og andet, som udførtes til alle Kystlande lige fra Rusland til Spanien. Og nogle Aar senere giver en lybsk Rejsende, Herman von Zesterflet, der besøgte København i Aaret 1600, et malende Billede af Skibenes, som det forekom ham, endeløse Tog gennem Sundet ved Danmarks Hovedstad:

„Nær ved Havnen er en Stendæmning, som strækker sig fra Strandbredden langt ud til Dybet, den kaldes Sct. Anna Bro, og her er det meget bekvemt at bade sig.

Her stod vi og saa paa den utrolige Mængde af forbisejlende Skibe. Uagtet de tydelig nok gik for fulde Sejl, saa kom det os dog i Førstningen næsten for, som vi ikke ret vidste, om de stod stille eller gled frem, saa jævnt og uophørligt kom der nye Fartøjer i samme Sted og Stilling som de forrige, og altid var der lige mange; dette stod vi længe og betragtede, og tabte os selv i Glæde og Henrykkelse over dette Syn“.

Alle disse Skibe har vel ikke haft Ærinde til København, og i hvert Fald taler de nøgterne Tal, hvor saadanne haves, ikke ganske det samme Sprog, som den begejstrede Fremmede, der stod hin Sommerdag paa Sct. Anna Bro. Men Liv og Fremgang har der været i disse Aar; selv Magistraten, der ellers tidt nok klager over Tidens Vanskeligheder, udtaler i 1622, at „Søhandelen og Købmandstrafikken (Gud være lovet) dagligen vokser og tiltager“.

Københavns egen Handelsflaade har dog efter vore Forestillinger ikke været stor. Vi har en Opgivelse om, at den i 1635 bestod af 88 Skibe og Skuder, hvis samlede Læstedrægtighed viser, at de gennemgaaende kun har været halvt saa store som Sejlskibene i det 19. Aarhundrede. Tallet er i 1678 vokset til 116 Skibe, — den jævne Fremgang, som passer



Vesterbrogade, 1761.
(Efter Joh. Jacob Bruun.)

med Folketallets Vækst. Men saa kommer ogsaa her under Kristian V en pludselig og stærk Forøgelse. Handelsflaadens Tonnage voksede til det dobbelte. I 1704 var der 208 Skibe hjemmehørende i København og blandt dem adskillige af en Størrelse, som man ikke før havde kendt, med henved 100 Mands Besætning. Fremgangen fortsattes jævnt Aarhundredet igennem, og ved Aar 1800 talte Københavns Handelsflaade 327 Skibe.

Det var ikke alene de gode Naturbetingelser og Borgernes egen Driftighed, der førte København frem. Den blev tillige paa mangfoldige Maader støttet og begunstiget af Landets Konger, ofte paa det øvrige Riges Bekostning.

Allerede Kristian II havde Planer om at gøre København til en *Stapelplads* for hele Riget, saa al Ind- og Udførsel skulde foregaa over den. Den af sine Lægebøger bekendte lærde Malmøbo Henrik Smith skriver herom i sin Aarbog 1516: „Vilde Kong Kristiern gjort en vældig Købstad af København og lagt der Købmands Handel; thi forbød han alle, som bosiddende var i Smaalandene og andensteds i Riget at føre deres Varer uden Lands eller uden Riget, men de skulde føre dem til

København og ind til Købstæderne i Øresund“. Kristian II flyttede ogsaa Øresunds Toldsted fra Helsingør til København, men som saa meget andet gik det tilbage igen efter Kongens Fald.

Tanken om at gøre København til Rigets eneste Oplagsplads kom dog stadig frem paany. I Privilegierne af 1661 blev der givet Byen udtrykkeligt Løfte om Stapelrettighed for Sjælland. Dette blev vel aldrig helt overholdt; men talrige Forrettigheder faldt dog Tid efter anden i Hovedstadens Skød. I 1726 fik Byen Eneret paa de saakaldte fire Species: Salt, Vin, Brændevin og Tobak. Disse fire Varesorter skulde hele Landet hente i København; men Privilegiet vakte saa stærk Misnøje i de andre Købstæder, at det efter faa Aars Forløb atter maatte opgives. Men i 1732 fik København udelukkende Oplagsret paa en Mængde andre Produkter: Eddike, Sejldug, Jern, Staal, fremmed Rug og Hvede, Beg og Tjære m. m., og dette Privilegium blev, om end med nogle senere Indskrænkninger, hovedsagelig i Kraft gennem hele det 18. Aarhundrede. I København fandtes fremdeles saa godt som alle de af Staten anlagte og understøttede Fabriker, og her havde de store, privilegerede Handelskompagnier deres Sæde. Intet Under derfor, at denne By alene blomstrede, medens Landets øvrige Købstæder hensygnede i dens Skygge. Toldregnskaberne viser Resultatet: i Aarene 1760—70 var Landets Toldindtægter aarlig c. 250.000 Rdlr.; af disse indkom de 200.000 i København, de 50.000 ved alle de øvrige Toldsteder tilsammen.

Et saa iøjnespringende Resultat af Enevoldskongernes Bestræbelser for at centralisere alt i Hovedstaden maatte selvfølgelig give Stof til Eftertanke, vække Misfornøjelse og Kritik og endelig fremkalde det Spørgsmaal, om ikke hele denne Bestræbelse var mere til Skade end til Gavn for Riget i dets Helhed. I Slutningen af 18. Aarhundrede drøftedes dette Spørgsmaal med en Iver og Interesse, der drog Næring fra mange Sider: Nationaløkonomer angreb eller forsvarede Regeringens Politik; norske og danske Provinskøbstæder klagede over det Tryk, den begunstigede Hovedstad lagde paa dem, og gammeldags vante Moralister raabte op om den Fordærvelse, som København mentes at være Hjemstedet for.

Allerede i „Danske Atlas“ fra 1764 kommer disse Overvejelser frem. „Om det er godt for Staten i Almindelighed“, hedder det, „at just een Stad saaledes beriger sig paa alle andres Omkostning, det er et Spørgsmaal, som af de fleste og bedste Statister benægtes“. Pengene kunde maaske „udrette langt mere, naar deres Omløb var fordelt i det ganske Legeme, end naar de hendrages næsten alene til eet Sted i Statslegemet,



Alleen udenfor Nørreport, Slutn. 18. Aarh.
(Efter F. L. Bradt.)

ligesom dette deraf ogsaa tager Anledning til desto mere Overmod og Overdaadighed“.

Til Forsvar for den store By peger „Danske Atlas“ kun paa det før nævnte Forhold, at der igennem København gaar saa mange Penge ind i de offentlige Kasser: Told, Konsumtion og Accise beløber sig i Hovedstaden til omtrent 400.000 Rdlr. aarlig. „Heraf ses, at dersom København maaske misundes af nogle andre Stæder det store Fortrin i Brug og Næring, da bør og af gode Patrioter betænkes dette, at den ene Stad i de offentlige Byrder giver større Understøttelse end en hel Provins“. Noget overbevisende Forsvar er dette i og for sig ikke; thi det var jo ikke givet, at Statens Indtægter vilde blive mindre, fordi Opkrævningen af dem fordeltes paa flere Steder.

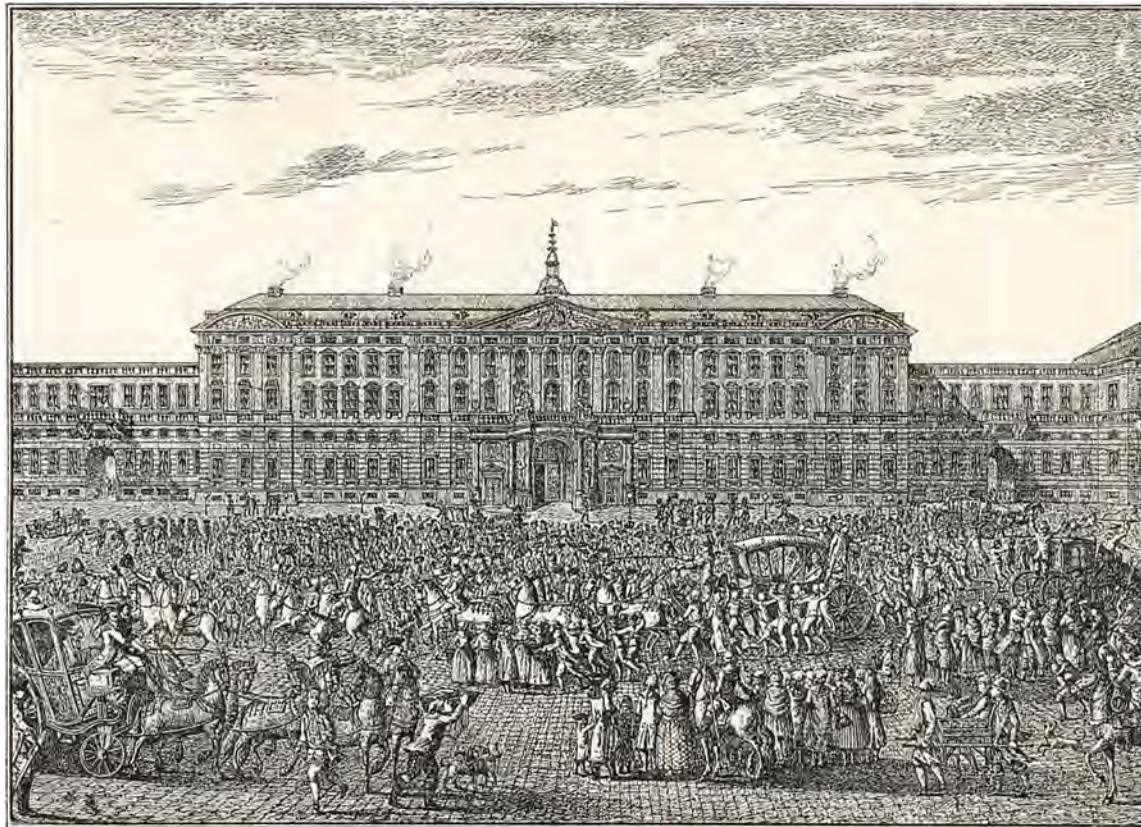
Det var dog først i Trykkefrihedsperioden efter 1770, at Drøftelsen af Københavns Betydning som begge Rigers Hovedstad rigtig tog Fart, og den fortsattes nu med usvækket Kraft til ind i det 19. Aarhundrede. Det blev da ikke blot Hovedstadens økonomiske Betydning for det hele Statslegeme, men fuldt saa meget dens „Overmod og Overdaadighed“, der blev taget Sigte paa.

Medens *Guldberg*, den senere Statsminister, forsvarede København som „Circulationens Middelpunkt“ og fremhævede, at den alene ydede en Femtedel af de kongelige Indtægter, blev den store By angrebet f. Eks. af Nationaløkonomen *Christian Martfeld* i Skrifter fra 1771. „Skulde Hovedstaden“, skriver han, „være Circulationens Middelpunkt, som Philodanus (o: Guldberg) kalder den? Jeg tænker den er det lige saa lidet, som en Blodigle paa Legemet er Middelpunktet derpaa. Hovedstaden kan, tænker jeg, anses som vor Stats Scylla og Charybdis. Den er og lig et opsvulmende Lem paa Legemet, der bliver ved at hovnes unaturlig, uden at den naturlige Føde giver det den rette Kraft og Styrke. Man har længe set det, og bliver nu først var, at de andre Lemmer kan svækkes derved, og at hele Circulationen kan med Tiden standse.“

Paladser og Mængder af andre Bygninger, siger han videre, er i de sidste Aaringer opført her, og Grundvold er lagt til et andet Babylon. Men alt dette gør ikke København til Cirkulationens Centrum. Det bliver den først, naar hele Landets Næringsvæsen er omordnet, den størst mulige Frihed indført, Lovene fuldkommengjorte, og de enkelte Dele stillede i det rette Forhold til hinanden indbyrdes og til det hele Stats-samfund. Da, men ogsaa først da, kan København blive Centrum for Cirkulationen, „ej alene af Penge, men af Varer, af Flid, ja af borgerlige Dyder“.

„Flid og borgerlige Dyder“ savnede altsaa Martfeld, og forøvrigt og-





Kristiansborg Slot og Slotsplads. Kongens og Arveprinsens Udkørsel den 17. Januar 1772.
(Efter samtidig Tegning).

saa Guldberg, i den Tids København, og fra alle Sider i Samtiden høres den samme Dom. Livet i Hovedstaden fremtraadte virkelig i disse Aar med et Præg af Løsslupethed og Yppighed, som den Tids Skribenter ikke bliver trætte af at forbaves over, og som ogsaa for vore Øjne tegner sig saa meget kraftigere, som det staar i den stærkeste Modsætning baade til den foregaaende og til den efterfølgende Periode. Fra smaa og trykkede Kaar i Begyndelsen og Midten af 18. Aarhundrede var man i Aarene efter 1760 ret pludselig naaet ind i de udvortes set saa rige og glimrende Forhold, der betegnes som „Struenseetiden“ og „den glimrende Handelsperiode“. Rige Aaringer og heldige Konjunkturer bragte Penge til Landet og særlig til København. Handel og Søfart tog et ukendt Opsving, og med de let vundne Penge, som Folk endnu var uvante med at eje og bruge, bredte megen taabelig Luksus sig helt ned i Middelstanden. „Købmændene lod opbygge store Palaier, holdt Heste paa Stald, havde sin snurbartede Kusk og et Par Drabanter til at springe bag paa Vognen. Enhver Handelsbetjent holdt selv Ridehest, lustrerede hver Dag, havde ti Damer at give Foræringer til o. s. v.“ —

„Den glimrende Periode“ fik sit Grundskud ved Begivenhederne i 1807. Men Periodens Pragt og Glans, der altid havde været noget forloren, fortsattes dog endnu, for Kapernes hastigt vundne og ødselt brugte Penge, i de følgende syv Krigsaar. Livet i København førtes fremdeles i det samme hastige Tempo, rigt og spillende paa Overfladen, kun endnu en Grad mere forlorent end før. Først ved Kielerfreden, med Norges Tab og Statens Bankerot, ender det 18. Aarhundrede i København. Saa standser al Tale om det nye Babylons Overmod og Overdaadighed. Ned-sunken i den samme Fattigdom og Tarvelighed som det øvrige Land, berøvet sine Forrettigheder og Monopoler, deler Hovedstaden fra nu af Landets almindelige Kaar. Det 19. Aarhundredes strænge men styrkende Arbejdsdag er begyndt.

I Frederik VI.s Dage laa Byen da igen bag sine Volde, smaaborgerlig og dansk, som den havde ligget der, da Karl Gustav red over Valby Bakke. Det tyske Befolkningselement var nu trængt tilbage; de lette franske Sæder fra Struenseetiden bortvejredes under Landsfaderens nøjeseende Regimente og den haarde Kamp for Udkommet. Storhandelns og Aktiesvindelsens vidtflyvende Planer afløstes af Døgnslidets ensformige Graat i Graat. Tidens eneste Luksus var at drømme sig bort fra Virkeligheden i Theaterinteresser og Æsthetik, og det friere Pust fra Europa, som den franske Revolution havde sendt ogsaa herop, blev lukket ude, naar Fæstningens Porte stængedes, og Nøglerne hver Aften

bragtes til Frederik VI personlig. København var nu kun Danmarks største Provinsby.

Langsomt, ganske langsomt voksede Byens Folketal, — synderlig Plads til Udvidelse var der jo heller ikke mere, selv om Trangen dertil havde været til Stede. Rummet inden for Voldene var allerede tidligere fyldt, og uden for dem maatte der ikke bygges. I 1801 havde Byen over 100.000 Indbyggere; endnu i 1840 var den ikke naaet højere end til 120.000 — en gennemsnitlig Tilvækst af kun 500 Mennesker om Aaret. Plads til disse blev skaffet derved, at man efter Bombardementet havde begyndt at bygge Husene højere end tidligere, — 21 Alen i Stedet for 18. Men omkring ved Aarhundredets Midte var ogsaa dette 3 Alens Rum bleven udfyldt, og da samtidig Folkeforøgelsen tog stærkere Fart — den voksede i Fyrrerne med gennemsnitlig 1000 Mennesker om Aaret —, begyndte det for Alvor at knibe med Plads.

Byen var ved at vaagne, styrket og forfrisket af den lange Søvn. De magre Aar efter Statsbankerotten var forbi, Følgerne af Krigen og Handelens Standsning var overvundne og glemte. Og nu begyndte det 19. Aarhundredes nye Teknik, der overalt har fremmet Storbyernes Vækst, ogsaa at virke paa Danmarks Hovedstad.

I 1819 havde København set det første Dampskib „Caledonia“. Et saadant Fartøj var dog foreløbig kun en Kuriositet, og Havnen og Bolværkerne var ikke indrettede efter den nye Trafik; de Dampskibe, som kom til København, maatte ankre paa Reden, og Passagerer og Gods bringes i Land i Baade. Endnu helt op i Fyrrerne maatte man delvis hjælpe sig paa denne gammeldags Maade; men i Halvtredserne indrettedes rummelige Anlægspladser for Dampskibe ved Toldboden og Kvæsthusbroen, og fra nu af begynder Dampkraftens Betydning at mærkes i Byen. I 1847 aabnedes Jernbanen til Roskilde, i 1856 forlængedes den til Korsør. I 1854 kom København i telegrafisk Forbindelse med Hamborg, Aaret efter med Sverrig og Norge, og saaledes følger nu Slag i Slag nye Opfindelser og Anlæg af nye Kommunikationslinier, der snart bringer København i lige saa let Forbindelse med hele Europa, som den før var det med Sjælland.

Vor Hovedstad stod atter foran en Opgangsperiode, saa vældig og af saa indgribende Betydning for Byens hele Karakter, at man maa gaa tilbage til Kristian V.s Dage for at finde et Sidestykke dertil. Men det var denne Gang ikke en enevældig Konge, der bragte Hovedstaden i Flor ved Privilegier og forøgede dens Folketal ved indkaldte Tyskere og Soldater. Det var Byens egen opsparede Kraft og Udvidelsestrang, der

endelig skaffede sig Luft ved at sprænge det snærende Bælte, som Volde og Grave havde lagt omkring den. Fæstningsringen brast for Befolkningens Tryk, som Rustningen om Uffe hin Spages Legeme, og den frigjorte By skyllede i en ustandselig Strøm sine Beboelseshuse helt ud til Bymarkens yderste Grænser.

Københavns Forstæder var bleven afbrændte ved Svenskernes Nærmeelse i August 1658, og deres Tomter laa derefter ubebyggede hen i over to Hundrede Aar. I 1661 blev det forbudt at bygge mellem Fæstningen og Søerne, en Snes Aar senere udstraktes Forbudet til et Stykke paa den anden Side Søerne, og sluttelig fæstnedes Grænselinien for det ubebyggede Jordsmon omtrent ved Falkoneralléen og Jagtvejen. Alt, hvad der laa indenfor denne saakaldte *Demarkationslinie*, skulde henligge som et aabent Terræn, der kunde beherskes af Skytset paa Voldene, og hvor Fjenden ikke kunde finde Dækning. Helt ubebygget blev dette store Terræn dog ikke. Markmænd og Vangemænd havde deres smaa straatakte Hytter derude; Møller med tilhørende Møllehuse fandtes i stort Tal uden for Voldene; Rebslagere havde især slaaet sig ned uden for Vesterpørt, Blegmænd uden for Nørreport, og hinsides Søerne laa enkelte Lystgaarde med store Haver omkring. Men Husene maatte kun have eet Stokværk, Grundmur maatte kun anvendes til Fundamenter og Sokkel, og Ejerne var forpligtede til at finde sig i, at Militæret nedrev eller afbrændte Bygningerne, saasart nogen Fare mentes at true Byen. Da Englænderne gik i Land paa Sjælland i 1807, blev disse Foranstaltninger straks udførte. Bygningerne afbrændtes og Træerne omhuggedes indtil Søerne og omtrent til Vesterbros Torv. Hvad der laa længere ude naaede man ikke at faa raseret.

Som Boplads for Byens Befolkning var Demarkationsterrænet altsaa omtrent værdiløst. Men Københavns Betydning som Fæstning blev jo ringere og ringere; efter 1807 var den gamle Voldlinie i Virkeligheden opgivet, og det gjaldt nu kun om at faa den endelige Indrømmelse heraf slaaet fast og dermed Dødsdommen afsagt over de gamle Fæstningsværker.

I 1852 gjordes det første Skridt hertil. *Demarkationslinien* blev trukket tilbage fra Falkoneralléen og Jagtvejen til Søerne. Det betød altsaa, at hele Terrænet uden for Søerne blev overladt til fri Bebyggelse.

Nu blev der Travlhed ude paa Broerne. Alle de fornemme Lystgaarde derude: Ravnsborg, Blaagaard, Solitude, Rolighed, Forhaabningsholm og hvad de nu alle hed, blev jævned med Jorden lige saa vel som Blegmændenes og Markmændenes Smaaahytter. De lange Alléer og de gamle Haver faldt for Øksen, og Forstadskvarterernes graa og triste

Stenørkener bredte sig, hvor før de grønne Kroner bølgede, — det var „Rosengaardens“ Saga endnu en Gang. Der var ikke Tid til at tage æsthetiske Hensyn, knap nok hygiejniske; thi Menneskemasserne presede paa, og der var Penge at tjene for Grundejere og Spekulanter. Hver Dag, der gik hen, før Lejekasernen stod færdig, betød en Formindskelse i Gevinsten. Saaledes opstod de triste, ensformige Sidegader paa Nørre- og Vesterbro, som vor Tid ikke ret gerne vil kendes ved, og som man nu bagefter og med store Pengeanvendelser søger saa vidt muligt at bøde en Smule paa. Østerbro kom først senere med i Byggespekulationen, og dens Bebyggelse fik derfor ogsaa et noget andet Præg.

Men det var endnu kun uden for Søerne, der maatte bygges. Fæstningen var ikke officielt nedlagt, Demarkationslinien var kun trukket tilbage, men ikke ophævet. Mellem Fæstningsgraven og Søerne laa fremdeles det aabne Glacis, som ikke maatte bebygges, og gennem selve Volden var der endnu kun Passage ad de samme tre Porte som i Middelalderen, Vester-, Nørre- og Østerport. Byens Forbindelse med Omverdenen blev tilmed yderligere hæmmet ved, at der for Passagen igennem disse Porte skulde betales en Afgift, de saakaldte Port- og Passagepenge. Men Skridt for Skridt begyndte dog Fæstningen at give efter. I 1852 blev Passagen gennem Portene givet fri for Fodgængere om Dagen, i 1853 tillige om Natten. I 1855 anlagdes, ligeledes for Fodgængere, en ny Vej over Volden med en Bro over Graven ud for Sect. Pedersstræde; Aaret efter begyndte Nedrivningen af de gamle Fæstningsporte, og fra 1859 blev al Færdsel igennem dem gratis. Fra den Tid af var Voldene uden Betydning for Byens Forsvar, og de stod nu kun som historiske Minder og som smukke Spadseregange for Byens Befolkning. Over Gabet, hvor Nørreport havde staaet, blev lagt en let Luftbro, der tillod Passage fra Vold til Vold, — den kan endnu ses i Ørstedsparken, hvor den ligger som Bro over Kanalen. I de samme Aaringer blev Flaadens Værfter og Magasiner flyttede bort fra deres ældgamle Plads paa Gammelholm og lagte over paa Øerne ved Kristianshavnsiden, og Gammelholm blev derefter udlagt til Bebyggelse i 1861. Refshaleøen paa Kristianshavns Nordspids blev dannet i 1868, og nye Inddæmninger paabegyndtes kort efter i Kallebodstrand.

Men endnu hvilede altsaa Fæstningens Haand over den indre Del af Demarkationsterrænet inden for Søerne. Det var dog ikke længer militære Hensyn, som holdt dette Areal tilbage fra Bebyggelse, men alene et Spørgsmaal om Penge. Staten var bleven opmærksom paa, hvilke Kapitaler der var tjent ved Frigørelsen af Grundene uden for Søerne, og havde ikke Lyst til endnu en Gang at forære en saadan Gave



København 1850.

bort til nogle enkelte Grundejere. Regeringen forelagde derfor i 1860 et Lovforslag om, at Staten skulde overtage Ejendommene paa den tilbageværende Del af Demarkationsterrænet til de gamle Priser, og derpaa selv realisere Arealerne, naar Fæstningsservituten var faldet bort. Forslaget blev vedtaget i Landstinget, men strandede i Folketinget. Nogle Aar senere forsøgte da Regeringen at naa det samme Maal ad en anden Vej; dens nye Forslag gik ud paa, at de private Ejere vel beholdt deres Jorder, men med Forpligtelse til at afgive Halvdelen af den Værdistigning, der vilde indtræde, naar Servituten faldt bort, til Statskassen. I denne Skikkelse blev Forslaget vedtaget i 1867. Efter Vurdering fastsattes Værdistigningen for samtlige private Ejendomme mellem Fæstningen og Søerne til noget over 4 Millioner Kroner, hvoraf Staten altsaa fik godt 2 Millioner som sin Part.



København 1888.

Saaledes kunde nu endelig hele Fæstningsterrænet bebygges, og i Løbet af faa Aar skød de nye *Voldkvarterer* op af Jorden. Den første Bygning derude var Kommuneskolen i Nansensgade, der blev opført 1869. Selve Fæstningsværkerne overdroges i 1870 til Københavns Kommune, og Sløjfningen af dem blev paabegyndt i 1872. I den Linie, hvor de gamle Volde og Grave strakte sig, ligger nu en Række Parkanlæg, afvekslende med Beboelseskvarterer og offentlige Bygninger. Færdselens Hovedaarer strækker sig nu uden nogen Hindring fra Byens Hjerter til de yderste Forstæder; og de tre Søer, som engang dannede Bymarkens Grænse, ligger nu midt inde i den sammenhængende By.

Folketallets vældige Stigning viser, at Udvidelsen var nødvendig og uopsættelig. Som nævnt havde Byen i 1840 kun 120.000 Indbyggere, i 1860 155.000. Men i de næste 20 Aar steg Tallet til 235.000 i 1880, der-

efter til 312.000 i 1890 og til 360.000 i 1901. I 1916 var det, iberegnet de sidst indlemmede Distrikter, 506.000, og naar Frederiksberg medregnes, rummer Hovedstaden over 600.000 Indbyggere. København er „relativt set Europas største Hovedstad“.

Medens Bebyggelsen saaledes sprængte alle gamle Hindringer og bredte sig over Bykommunens hele Areal, vedblev de ydre Grænser at holde sig uforandrede. Siden Kristianshavns Indlemmelse i 1674 var Københavns Omraade ikke vokset. Den eneste Tilvækst, Byen modtog, var Tilbageerhvervelsen af *Dronningens Enghave* og nogle andre smaa Jordstykker uden for Vesterport, ialt 15¹/₂ Tdr. Land, som Magistraten i 1621 havde afstaaet til Kongen mod Erstatning i Ryvangen (se ovenfor). Kristian IV vilde bruge disse Jorder som Led i nye Befæstningsanlæg og havde derfor helt udsondret dem fra Københavns Bystyrelse og henlagt dem dels til Hvidovre, dels til Frederiksberg Sogne. Befæstningsplanerne var forlængst opgivne, men de smaa Enklaver paa Københavns Grund vedblev i halvtredie Hundrede Aar at henregnes under Amtets Jurisdiktion. Først i 1867 blev Kommunalbestyrelsen ved kongelig Resolution bemyndiget til at indlemme disse Jordstykker, efterhaanden som Ejernes Samtykke dertil kunde erhverves, og i Løbet af den næste Snes Aar faldt de da enkeltvis ind under Københavns Kommune, de sidste af dem i 1888.

Men en saadan Opsugning af fremmede Elementer i Byens Legeme skaffede jo ikke dens Indbyggere nye Bopladsler, og snart var Befolkningen vokset saa stærkt, at selv Bymarkens Ydergrænser ikke længer kunde omspænde den. Paa Amager var allerede Tusinder af Københavneré vandret ind i den nordlige Del af Taarnby Sogn og havde der omdannet de to gamle Landsbyer Sundbyøster og Sundbyvester til en Købstad uden Købstadrettigheder, men med en Snes Tusinde Indbyggere. Paa Sjællandssiden havde Frederiksberg nydt godt af Demarkationsliniens Flytning paa samme Maade som København, og Solbjergs gamle Landsbymarker var hurtigt bleven bebyggede i Flugt med Nørrebro og Vesterbro. Nu er Frederiksberg den næststørste Kommune i Landet og tæller over 100.000 Indbyggere. Og efterhaanden som nye Jernbane- og Sporvejslinier lettede Forbindelsen, trak Hovedstadens Befolkning langs Jernskinnerne længere og længere ud over Bøndernes Marker. De gamle „Forstæder“ blev Dele af den store By, de nye Forstæder laa allerede ude i Valby, Brønshøj og Gentofte Sogne. Men Ulemperne ved at en tæt Befolkning af Købstadfolk, væsentlig Byarbejdere, levede under Landkommuners Styrelse, blev stedse mere iøjnefaldende, og en

ny stor *Indlemmelse*, den største, København nogensinde havde oplevet, stod for Døren.

I 1901 blev *Brønshøj* og *Valby* forenede med København. Fra *Lersøen* og *Lygteaaen* flyttedes Grænsen mod vest ud til *Kagsaa*, *Damhus-søen* og *Harrestrupaa*, saa *Frederiksberg* kom til at ligge midt inde paa *Københavns Territorium*, — en ny Enklave, „*Dronningens Enghave*“ i større Stil. Aaret efter blev de to *Sundbyer* paa *Amager* ligeledes en Del af København.

Det var et Areal af over 8000 Tdr. Land, som ved denne vældige Udvidelse blev lagt ind under *Byens Styre*. *Hovedstadens Territorium* voksede til det tredobbelte, og med *Frederiksberg* iberegnet spænder den nu over omtrent $1\frac{1}{2}$ Kvadratmil. Her er Plads til megen fremtidig *Bebyggelse*; men utvivlsomt vil der ogsaa blive Brug derfor, selv om *Folketallet* ikke vedbliver at stige i samme Grad som hidtil.

Fremtidens Hovedstadsbefolkning vil forhaabentlig kræve mere *Boplads*, end *Fortidens* har maattet nøjes med. Saa længe den hele *Befolkning* skulde sammenstaves inden for de Grænser, der var afstukne 200 Aar tidligere, var den mest minutiøse *Udnyttelse* af *Pladsen* en *Nødvendighed*. Da *Forstæderne* bebyggedes i *Halvtredserne*, gjaldt det endnu om at gøre *Afstanden* mellem de forskellige *Bydele*, mellem *Arbejdspladsen* og *Hjemmet*, saa kort som muligt, og *Bebyggelsen* foregik der efter det samme *Bikubesystem*, som man var vænnet til fra den gamle *By*. Men nu er de kunstige *Skranker* faldne, og vor *Tids fortrinlige Samfærdselsmidler* har gjort det muligt for *Befolkningen* at sprede sig over et langt større *Omraade* end tidligere. *Hovedstaden* er nu i *Færd* med at flade sig ud over hele det omliggende Land. Allerede ser vi *Byen* paa næsten alle dens *Yderkanter* omgivet af *Husklynger* af en helt anden *Type* end det forrige *Slægtleds Lejekaserner*: lave, pyntelige Huse af et halvt landligt *Præg* og med *Haver* omkring. Forhaabentlig bliver det denne *Form* for *Byudvidelse*, som vi i *Fremtiden* vil blive *Vidne* til.

Samtidig tømmer det stærkt i den alt for tæt pakkede indre *By*. I de gamle *Kvarterer* inden for *Voldene* boede i

1860	114.000	Mennesker
1895	84.000	—
1901	81.000	---
1906	68.000	—
1911	60.000	---

I vore Dage har altsaa Indbyggerne i den gamle By omtrent den samme Plads, som de havde paa Kristian V.s Tid; men for et Par Slægtled siden har de maattet nøjes med det halve! — Under Verdenskrigen er Befolkningen i den indre By atter vokset en Smule paa Grund af Bolignød, Tilflytning af Udlændinge og stærk Belægning af de militære Kaserner. Alle disse Aarsager er dog forhaabentlig kun af forbigaaende Natur, og den derved fremkaldte Tilvækst beløber sig kun til et Par Tusinde Mennesker.

Den sidste Regulering af Hovedstadens Grænser foregik i 1907. Da blev der afsluttet et Mageskifte med Gentofte Kommune i den Hensigt at skaffe en heldigere Ordning af Forholdene paa Byens Nordgrænse. Her laa fra gammel Tid en Enklave fra Gentofte, den saakaldte *Tuborg Vang*, midt inde i Københavns Jorder vest for Strandvejen. Denne blev nu indlemmet i København, og samtidig blev Grænsen ved Hellerup Station, der før laa med den ene Ende paa Byens Grund og med den anden i Gentofte, flyttet saa langt mod nord, at Stationsbygningen med tilhørende Terræn helt kom ind under København. Denne Overenskomst traadte i Kraft d. 1. April 1907, og hosstaaende Oversigtskort viser saaledes Københavns nuværende Grænser.

Vor Vandring er til Ende, og fra Maalet søger Blikket endnu en Gang tilbage til vort Udgangspunkt.

Halvottende Aarhundreder tilbage i Tiden ser vi Absalons Borg rejse sig paa den lille Holm i Sundet, — røde Teglstens Huse og Taarne, omgivne af en hvid Kridtstens Ringmur. Lige over for paa Sjællands Kyst ligger den gamle Landsby, der i Læ af Borgen skyder Ham og forvandler sig til en Købstad. Og hinsides dens nye Planker og Grave ligger de Gaarde og Landsbyer, som lyder under Borgen ved Havn, og som opregnes i de Pavebreve, der stadfæster Absalons Gave til Roskilde Bispestol: Otherslef, Serslef, Solbiarge, Huanlosæ, Wigislef, Walbu, Brunshøga, Imbrethorp. Vi genkender dem alle i deres gammeldags Dragt, — og alle er de nu Dele af Absalons By. Kun Solbjerg ligger endnu som den eneste af de gamle Nabobyer fra Absalons Tid med sit gamle Omraade under eget Styre; men sit oprindelige smukke Navn har det mistet.

Den lange Vandring fra Absalons Dage til Nutiden har ført os bestandig opad fra det mindre til det større, overalt har Fremgang, Vækst og Trivsel blomstret langs vor Vej. Hvad den store Statsmand begyndte, har efterfølgende Slægter trolig fortsat. Hans Borg paa den lave Holm mellem Sjælland og Amager er bleven vogtet og værnet, stadig rejst



Københavns Grænser 1. April 1907.
 (Efter Historiske Meddelelser om København I)

paany, naar Fjendehaand eller Ildsluer har villet slette den ud: netop nu er den rejst for ottende Gang paa sin gamle Plads. Og den lille Købing, som Borgen skulde skærme, har vokset sig stor og kraftig; omkring de nylig fremdragne Murrester af Absalons Hus ligger Nordens største Stad.



Sjællandspørt i Kastellet.
(Efter Radering af Tom Pedersen)

KØBENHAVNSK ARKITEKTUR

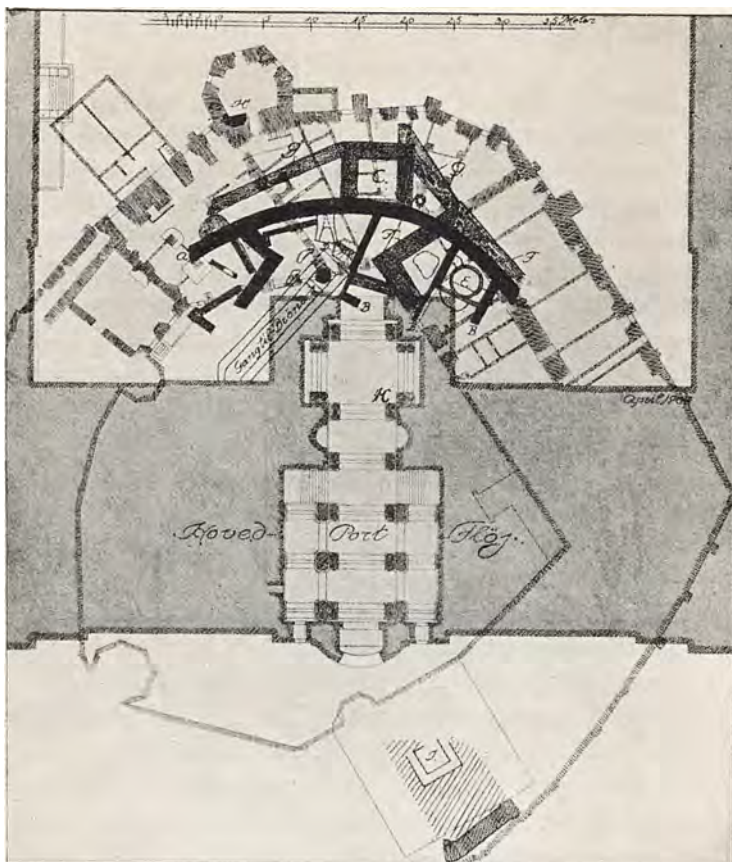
AF MUSEUMSINSPEKTØR CHR. AXEL JENSEN

En By, hvis Skæbne har formet sig saa vekslende som Københavns kan selvfølgelig ikke være rig paa Arkitektur fra Middelalderen. Hvad Modgang, Ildebrande og Bombardement har levnet, er for en stor Del faldet som Offer for Medgangens Perioder, naar Stadens Vækst og Borgernes Krav til deres Boliger og Ejendomme gjorde det gamle forældet. Meget af det, som er forsvundet, har vel ogsaa været ringe, og i Byens første Aarhundreder har grundmurede Bygninger, Stenhuse, utvivlsomt kun været faa i Tal; Grundstammen i Bebyggelsen var sikkert her som i alle andre Købstæder ret primitive Bulluse eller Bindingsværkshytter med lerklinede Tavler og straatækte Tage; endnu langt senere maatte jo overalt Myndighederne kæmpe haardt for at faa disse brandfarlige

Straatage udryddede. Men meget af det forsvundne har ogsaa været godt og værdifuldt, og ikke altid havde det været nødvendigt at lade det vige Pladsen.

Et betegnende Eksempel paa Ustadigheden og de voldsomme Omskiftelser i Hovedstadens Arkitekturhistorie er selve dens Hovedslot, *Christiansborg*, det gamle Københavns Slot. Knap hundrede Aar efter Grundlæggelsen 1161 afbrændtes Absalons Borg, første Gang af Lybækkerne 1249 og faa Aar efter af Fyrst Jaromar af Rygen 1254, og atter hundrede Aar senere, 1368, fulgte Hanseslædernes Ødelæggelse af Slottet, der maa have været meget grundig; det vides, at Valdemar Atterdags hanseatiske Fjender sendte 47 Stenhuggere herop for at nedbryde Murene. Men Slottet rejste sig paany i større Omfang end før, og under Margrete, Erik af Pommern og de første oldenborgske Konger antog det lidt efter lidt den Form, som kendes fra talrige Billeder fra 17. Aarh. Blaataarn maa snarest stamme fra Erik af Pommerns Tid, Kristoffer af Bajern og Christian 1. synes at have bygget Ridder-salsfløjen, hvis Gaardtrappe smykkedes med de høje, nu paa National-museet opstillede Bislagsten med Portrætrelieffer af Kong Hans og hans Svigerdatter, Dronning Elisabet, Christian 2's Hustru. Christian 3. endelig foretog store Arbejder og ombyggede bl. a. den anelige Kongefløj, saa at Christian 4. kun havde at sætte Fjeren i Hatten og rejse Blaa-taarns festlige Spir, der var færdigt til hans Kroning 1596. I denne Skikkelse stod Slottet under Svenskekrigen og under Kristian 5., da Eleonore Kristine maatte tilbringe sine 22 Fængselsaar i Blaataarns tredjeøverste Etage. Men under Frederik 4. kunde de gammeldags, uensartede Bygninger, der længe havde været utilstrækkelige, ikke mere tilfredsstillende Hoffets Luksuskrav, og Kongen iværksatte da i 1720'erne en gennemgribende Ombygning, hvis Resultat dog blev saa lidet tilfredsstillende, at Christian 6. bestemte sig til helt at nedrive sine Forgængeres mindre Slot og bygge sit nye Christiansborg, det, hvis Hovedbygning brændte 1794, genrejstes for atter at fortæres af Luerne 1884 og nu atter er opført med delvis Benyttelse af Murene fra Christian 6's Tid.

Netop under Slottets sidste Genopførelse har vi trods alle Ødelæggelser vundet et interessant Indblik i dets middelalderlige Bygninger. Selv om Københavns Slot blev jævnet med Jorden, og selv om Kældrene under Christian 6's Façadefløj er førte saa dybt ned, at de har naaet dybere end det gamle Slots Fundamenter, er der dog baade inde i den nuværende Slotsgaard og foran Façaden fundet ældgamle Murerer. Takket være Nationalmuseets Udgravninger 1906 og 1918 ved vi nu, at Absalon har omgivet sin Borg med en uregelmæssigt rundet



Plan over Udgravningen af Københavns Borg (1907).

Det graa Felt: Det nye Kristiansborg. a: Absalons Ringmur. B: Teglstensmure fra Absalons Tid. C: Taarn fra Tiden c. 1300. D: Vandafløb. E: Bagerovn. H: Ydermuren af det senere Københavns Slot. I: Blaataarn udgravet 1902. K: Egestammebrøndens omtrentlige Plads.
(Efter Hans Olrik: „Absalon“)

Ringmur, opført af Kampesten med Beklædning af Kridtstenskvadre, hvoraf der er fundet et større Parti indenfor og et mindre udenfor Slotsporten. Vi ser, at der til den har sluttet sig et Virvar af andre, middelalderlige Munkestensmure, nogle fra det 13. Aarh., andre yngre, men næsten alle fra Tiden før den hanseatiske Nedbrydning af Slottet 1368. Vi staar overfor et haandgribeligt Vidnesbyrd om dette Ødelæggelsesarbejde, en svær, væltet Munkestensmur, som man har ladet blive liggende i Fundamenterne af Blaataarn, hvis favnetykke Kældermure hører til de anseligste Dele af Slotsruinerne. Taarnets Plads var mellem den nuværende Slotsport og Frederik 7's Rytterstatue, lidt nord



Fra Udgravningen af Københavns Borg.

A: Absalons Ringmur. B: Taarn fra Tiden c. 1300. C: Teglstensmur fra Absalons Tid.

D: Senere Ydermur. E: Bagerovn. F: Riddersalen fra 15. Aarh.

(Efter Hans Olrik: „Absalon“)



Københavns Slot. Egeholk-Brønden.

Til højre er Stammen ødelagt ved at der senere er rammet en Pæl ned i den. Et Søjleskaft og en tilhugget Sten rager op af Vandet.
(Efter Hans Olrik: „Absalon“)

for Porten, medens den gamle Slotsport i Slottets senere Aarhundreder fandtes omtrent ud for den nuværende og Oldenborgernes Kongefløj laa paa den søndre Side af denne. Disses Mure er dog saa godt som fuldstændigt forsvundne, og af Murværk fra det 15.—16. Aarh. er der i det hele kun bevaret yderst lidt udover Blaataarn og et lille Hjørne af Riddersalsfløjen. — Før Udgravningernes Begyndelse kunde man fra Christiansborgs Kældere besøge Absalons Brønd, der ligger inden-



Københavns Slot, Gårdsiden, ca. 1600.
(Efter R. Mejborg)

for Nutidens Slotsport; den bærer næppe sit traditionelle Navn helt med Rette, idet der paa det ældste Slot har været andre Brønde, saaledes en ældgammel Holk (en udhulet Træstamme), som ved en af Slottets Ødelæggelser er bleven fyldt, og hvorfra man nu har fremdraget smukke romanske Søjledele fra Absalons eller hans Efterfølgeres Tid. Efter Udgravningernes Slutning vil man kunne vandre omkring Ruinerne, der

bliver bevarede under Jordens Overflade, dækkede med moderne Monierkonstruktioner.

Levningerne af Københavns *middelalderlige Fæstningsmure* er ikke behandlede med samme Omhu som Slotsruinerne. Hanetaarnets Murerester, der kom frem ved Nørrevolds Sløjfning i 1874, demoleredes uden Pietet, og senere har Boulevardbanens Gravemaskiner nedhugget de sidste Levninger baade af det og af andre Forsvarsværker. Over Jordan ses nu kun Ruinen af Jarmers Taarn for Enden af St. Pederstræde. Selv af Kirkebygningerne er kun lidet levnet. Grundstammen i *Petri Kirke*, med dens tresidede Korgavl, er en gotisk Munkestensbygning, og noget lignende gælder *Helligaandskirken*, hvor middelalderligt Murværk er bedst bevaret i Taarnet, der ejendommeligt nok er placeret paa Bygningens Nordside; af det 1474 stiftede Kloster, hvortil Kirken har hørt, staar endnu den ene Længe, Helligaandshuset, hvis hvælvede Sal med de slanke Granitpiller en forstaaende Istandsættelse har gengivet dens oprindelige Skønhed. Inde i Universitetsgaarden gemmer sig et lille gotisk Murstenshus med hvælvede Kældere, der i Middelalderen hørte til Roskildebispens københavnske Gaard og siden Reformationen har tjent som *Konsistorium*. En anden Rest af samme Gaard staar stærkt ødelagt i Kommunitetslængen langs Nørregade, og Stumper af middelalderligt Murværk findes ligeledes inde i den nuværende Bispegaard paa den anden Side Gaden, der først tjente som Raadhus og derefter i de sidste Aartier af Katolicismens Tid husede Universitetet.

Af saadanne mindre Murstumper kan der ved Gennemøgning af Københavns Kældere findes en Del, men de tilhører udelukkende Byens underjordiske Del. Endnu fra *den første Renæssancetid*, fra Christian 3's og Frederik 2's Tid, er der yderst lidet bevaret; der kan næsten kun nævnes de i det ydre ganske forandrede Mure og de hvælvede Kældere af Vingaarden i Vingaardsstræde, og saa *Nicolai Taarn*, der blev paa-begyndt 1582 paa Tilskyndelse af Rentemester Christoffer Walkendorf, og som endnu bærer Aarstallet 1591. Da Kirken i øvrigt nedbrødes efter Stadbranden 1795, fik Taarnet Lov til at blive staaende som Brandvagtstaarn og bevaredes saaledes til vore Dage, da det i Stedet for Tidssignalet er bleven kronet af Brygger Jacobsens Spir og har faaet tilbygget den nye Rentzmann'ske Kirkebygning. Spiret efterligner det ved Branden ødelagte, der var rejst i 1660'erne efter Tegning af Albert Mathiesen, og ogsaa den nye Bygning er et Forsøg paa at genskabe den middelalderlige, uden at der dog har været Plads til at genrejse det



Helligaandshusets Indre.
(Hude fot.)



Børsen.
(Hude fot.)

høje Kor fra Christian 4's Tid, og uden at det nye i ringeste Maade for-
maar at erstatte det svundne.

Nicolai Taarn, det første københavnske Vidnesbyrd om Renæs-
sancens Byggeglæde og det ældste, endnu beskedne Eksempel paa dens
nederlandske Forkærlighed for røde Murflader med graa Sandstens-
sirater, aabner paa en vis Maade Rækken af Christian 4's Bygværker.
Næppe var det nogenlunde færdigt, før Kongen selv var myndig og
kunde følge sin Lyst til Byggeriet. Nu skabtes Grundstammen i den
Arkitektur, der den Dag i Dag bestemmer Hovedstadens Fysiognomi.
Rækken af Kongens bevarede Bygninger begynder med de to svære
Længer, som omfattede Tøjhushavnen (nu Bibliotheksgaarden) paa
Slotsholmen, den vestre *Tøjhuset*, der byggedes 1598—1604 og endnu
tjener sin oprindelige Bestemmelse, den østre *Proviaanthuset*, der op-
rindelig husede Flaadens Proviant. Begge har de fra første Færd haft
røde Mure med brede, fladrundbuede Vinduer, og deres rolige, faste
Murflader brydes kun af Vindeltrappetaarnene, af hvilke Tøjhusets
endnu har et Spir omtrent i den oprindelige Form. Det er Nyttebygning-
er ligesom det nærliggende, maleriske *Gamle Bryghus*, ligeledes af
røde Munkesten, som særpræges af sit mægtige, yngre Tegtag. Al Re-
næssancestilens muntre Festlighed udfolder sig derimod i det store Lyst-
hus i Kongens Have, der paabegyndtes 1608 og nogle Aar senere, efter
at have faaet sin nuværende Skikkelse, døbt *Rosenborg*. Den slanke,
smalle Bygning beherskes ganske af sine spirprydede Taarne, paa den
ene Side et større, paa den anden to mindre med et Vindeltrappetaarn
mellem sig, og af Gavlene med deres Karnapper og deres svungne
Kamme. Sandstensbaand bryder de røde Murflader, skulpterede Hove-
der kigger ud fra de smaa Trekantgavle over Vinduerne, og paa Gav-
lene staar der hele Statuer. De irgrønne Kobbertage og de gyldne Vind-
fløje fuldender nu Slottets maleriske Virkning. Fritrapperne, som op-
rindelig paa Siderne af Vindeltrappen førte op til første Sal, er for-
længst forsvundne ligesom den aabne Vægtergang over Tagryggen,
men som Minde om sin første Tid, da det var en Miniaturfæstning
udenfor Voldene, har det beholdt sin Portbygning og Rester (men des-
værre kun Rester) af sine Grave. I det indre findes Københavns eneste
bevarede Renæssancerum, særligt Forstuen og Vinterstuen (hvor Byg-
herren døde 1648), der nu ligesom Slottets senere Interiører danner
Rammen om de danske Kongers kronologiske Samling.

Rosenborgs Bygmester var rimeligvis Nederländeren Willum Cor-
nelisz, medens *Børsen* (1619—40) skyldes Brødrene Lorenz og Hans v.
Stenwinkel, der unægtelig var dygtigere og bedre skolede. Trods en



Rosenborg.

(Efter „Denkmäler der Renaissance“)



Vaabenhus ved Helligaandskirken.

(Efter „Denkmäler der Renaissance“)



Amagertorv 6.
(Hude fot.)



Rundetaarn.
(Hude fot.)

urimelig haardhændet Istandsættelse, Fornyelse af al Sandstenen og uheldig Ommuring af alle Murflader, der oprindeligt har staaet gullige, virker den lange, lave Bygning baade malerisk og kraftigt. Sandstensskulpturernes faste bindingsværkagtige System danner en Enhed med de slanke svungne Kvistgavle, og over Tagryggen rejser sig det genielt komponerede, af fire Drager sammenslyngede Spir (opsat 1624—26).

Den samme festlige Renæssance mødes ogsaa i det lille Vaabenhus ved Helligaandskirken, hvis Sandstensskulpturer fra 1620 er tidlige Eksempler paa Bruskarokkens viltre Ornamenter. Beskednere er *Holmens Kirke*, der blev indviet 1619 i en af Frederik 2. bygget Ankersmedje og 1640—41 udvidedes til dens nuværende Korsform; dens kraftigt barokke Hovedportal stammer vel fra Christian 4's Tid, men har til vor Tid siddet paa Roskilde Domkirke, og først i det indre med dets fladbuede Stukloft faar man et levende Indtryk af Bruskarokkens dekorative Evner. især gennem Altertavlen og Prædikestolen, Arbejder af Abel Schrøder fra Nestved. Ret enkelt virker ogsaa *Regensen*, der toges i Brug 1623 og ombyggedes stærkt efter Ildebranden 1728, men det er dog en Lykke, at den røde Regensgaard trods Færdselskravene har beholdt sin historiske Plads som Genbo til „Studenterkirken“, *Trinitatis* og *Rundetaarn*. I den lave Etage over den lyse stavelige Kirkehal med dens ottekantede Piller og dens stukprydede Hvælvinger havde Universitetsbibliotheket sin Plads; ejendommeligere end selve Kirkebygningen er dog det cylindriske Taarn med dets murede Sneglegang, som sikkert ogsaa skyldes den yngre Hans Stenwinkel, saa robust og storslaaet, at det trods sin rige Portal, sin Rebusindskrift fra 1642 og sit herlige Smedejernsgitter af Caspar Fincke næsten virker som en Kontrast til almindelig dansk Barok, endnu mærkeligere derved, at Bygmesteren har formaaet at indsmelte spidsbuede Vinduer og andre middelalderlige Motiver i den monumentalt massive Helhedsvirkning.

Endelig skylder Hovedstaden Christian 4 sit ældste Springvand paa Gammeltorv, hvis Kobberbækken med Karitasfiguren opstilledes c. 1609, og sit første Monument, Løven og Hesten i Kongens Have, støbt 1618 som Efterligning af en romersk Antik, men allerede af Christian 4 selv forklaret som en bitter Allegori over Hertugen af Brunsvig-Lüneburgs Frafald i Trediveaarskrigen, hvis Vaabenmærke var en Hest. Selv om Tidens Tand har fortæret „Vartegnet“, selv om der af det oprindelige Nyboders lave Længer kun staar en ganske enkelt (i St. Pouls-gade), og selv om adskillige andre af Kongens Bygværker er forsvundne (som f. Eks. Raadhuset paa Nytorv), har Skæbnen dog været

de kongelige Bygninger ret gunstig. Forholdsvis langt mindre er der levnet af de samtidige Adels- og Borgerhuse. Af Hovedstadens rige Renaissance-Bindingsværk kender vi kun smaa Fragmenter¹⁾. Forsvundne er i de senere Aartier alle Rentemester Henrik Møllers Bygninger, hans Gaard paa Østergade („Efterslægten“), hans Spekulationsejendomme ved Knippelsbro, Nybørs, der nu er fortrængt af Privatbankens store Hus, og Pakhuset paa den anden Side af Slotsholmsgade, der dog lever videre i en tiltalende moderne Kopi. Som et værdigt Vidnesbyrd om, at Borgerne formaaede at følge deres Konges Eksempel, staar smukt istandsat nu kun den kgl. Porcellænsfabriks Gaard paa Amagertorv (Nr. 6), bygget 1616 af Borgmester Reinhold Hansen og ganske urigtigt kaldet Dyvekes Gaard. I mere eller mindre forhutlet Tilstand kan man dog finde adskillige Borgerbygninger fra denne Tid, nogle Gavlhuse i L. Kongensgade og i Magstræde og særligt en Række Ejendomme i Strandgade paa Kristianshavn, blandt hvilke det saakaldte „Raadhus“ paa Hj. af Torvegade er det forholdsvis bedst bevarede. En bruskbarok Sandstensportal i Slotsholmsgade Nr. 10 er en Levning af Feltmarskalk Hans Schacks Gaard fra 1666. Om trent paa samme Tid byggede Jochim Irgens en Bygning i Renæssancestil, nu en Del af Artillerikasernen i Strandgade.

I Sammenligning med den første Halvdel af 1600'erne var Enevældens første Aartier kun en fattig Tid, tynget af Krigens Eftervirkninger. Frederik 3 og Christian 5 tumlede forgæves med Planer om at bygge sig et nyt Residensslot, der aldrig naaede videre end til Papiret. Til de Bygninger, som rejstes, søgte man nu som paa Christian 4's Tid helst sine Forbilleder i Nederlandene, men her havde Smagen vendt sig fra den nordiske, dekorative Renæssance til en mere bevidst italiensk Arkitekturretning, der efter Palladios Forbillede lagde Vægt paa en fast, symmetrisk Helhedsvirkning og paa rene, beherskede Detailler af klassisk Tilsnit. Noget puritansk og nøgternt virker denne nederlandske Barokklassicisme efter den hjemlige Renæssances dekorative Orger, men den lærte os for første Gang fuldt at forstaa, hvad Sydens Arkitektur havde naaet under Renæssancen og Barokken, og netop fordi den kom til os fra Holland, har den Egenskaber, som knyttede dens Værker til de forudgaaende. Den røde Mursten (eller Rødkalkning) vedblev sammen med Sandstenen at være det mest yndede Byggeæmne.

Som den nye Retnings første Forsøg staar endnu bevaret Kastellets to Porte fra Frederik 3's Tid (Sjællandsporten 1663), medens Frederik

¹⁾ Det bedste Snitværk, fra Skippernes Laugshus i Lille Kongensgade, opbevares paa Dansk Folkemuseums Lyngbyafdeling.

3's Bibliotheksal i det gamle kgl. Bibliothek (nu Rigsarkiv) har delt Skæbne med Københavns Byporte.¹⁾ Det første, udpræget nederlandsk-klassiske Hovedværk er dog det nuværende *Charlottenborg*, der oprindeligt er bygget 1671—73 som Palæ for Ulrik Frederik Gyldenløve, hvis Navnetræk endnu ses paa Skorstenene, men som fik sit Navn efter den følgende Ejerinde, Enkedronning Charlotte Amalie, og som fra 1753 har været Bolig for Kunstakademiet. Den fint komponerede, fornemt virkende Bygning skyldes den hollandske Arkitekt Evert Janssen, men hjemlige Arkitekter fulgte samme Retning. Lambert von Haven byggede ikke blot *Griffenfeldts runde Gravkapel* ved Helligaandskirken (1672—74, nu Sakristi), men ogsaa *Vor Frelzers Kirke* paa Kristianshavn, en rummelig, lys Korsbygning med rolige, pilastersmykkede Ydermure og Taarn, der en Tidlang stod uden Spir. Beslægtet, men endnu mere protestantisk-nøgttern er *Reformert Kirke*. (1688—89), *Garnisons Kirke* (1703—06) og den beskedne *Citadelskirke* (1703—04, senere en Del ombygget). Fra denne Tid stammer ogsaa de fleste af Bygningerne om *Petri Urtegaard*, lidt gammeldags for deres Tid (1681—83), men maleriske og hyggelige som den *Idyl*, de indrammer, og det lange *Gravkapel ved Holmens Kirke* (1706, af I. C. Ernst), der foruden Tordenskjolds Sarkofag rummer Niels Juels pompøse Gravmæle, et Eksempel paa de rige og kostbare Gravmæler, hvorpaa Københavns Kirker før var saa rige, men som for største Delen er ødelagte.²⁾

I den verdslige Bygningskunst tog Hofadelen Førerskabet. Paa Kongens Nytorv, hvor Christian 5 forherligede Enevælden ved at rejse sig sin egen Rytterstatue af forgyldt Bly, et uholdbart, men ganske pompøst Arbejde af Franskmanden l'Amoureux, byggede Niels Juel skraas overfor Charlottenborg sin københavnske Bolig, det nuværende Thottske Palæ (af Hans Wiedewelt); Pilastrene er de oprindelige, Frontespicen og andre Detaljer tilføjede i 1760'erne af Grev Otto Thott. Ligeledes smykket med Pilastre er det noget yngre Palæ i Stormgade (Nr. 10) oprindeligt bygget af V. v. Eickstedt, men bedre kendt som det Holsteinske Palæ. En lignende Retning tilhører ogsaa den tidligere Rigs-

¹⁾ Af de nedrevne Byporte stammede Vesterport fra 1668, Nørreport fra 1671, Østerport fra 1708 og Amagerport fra Christian 4's Tid, men ombygget 1724. De to første var rigt smykkede med Sandstenskulpturer.

²⁾ Af Renæssancetidens Gravmæler er intet bevaret i København, knap nok en enkelt Ligsten er kommet uskadt til vor Tid. Af Monumenter, der minder om Niels Juels, findes Stumper i Vor Frue og Nicolai. Uskadt er Monumentet over Hans Schack i Trinitatis Kirke.



Charlottenborg. 1671—73.
(Hude fot.)



Petri Urtegaard. 1681—83.
(Hude fot.)

dagsbygning i Bredgade, oprindelig bygget af Frederik 4 som Operahus (indviet 1703) og senere en Tidlang brugt som Kadetakademi. Men i andre Arbejder af Operahusets Arkitekt, Generalbygmester W. F. v. Platen, mærkes tydeligt andre Strømninger, italienske og tyske Paa-virkninger. Omend de nye Hovedkrav til Arkitekturen, Helhedsvirkning, stræng Symmetri og rytmisk Afveksling, vedblivende fastholdtes, blev Kompositionerne efter Aar 1700 mere afvekslende, Profilerne mere barokke, og man gav nu hyppigere Afkald paa den vekslende Materialvirkning og gjorde Bygningerne hvide eller graa. Hvidt var saaledes *Frederiksberg Slot*, hvis Hovedfløj byggedes i flere Partier 1699—1709, medens de brede Sidefløje har faaet deres endelige Form paa Christian 6's Tid; den enkle, men elegante Bygning, der nu bruges som Officerselev-Skole, rummer i sit Indre en Række fine Stuklofter i italiensk Smag. Af Platen er ogsaa den af gullige Mursten byggede *kgl. Staldmestergaard* (nu Bolig for Kirke- og Undervisningsministerierne) ved Frederiksholms Kanal, med kraftigt profilerede Portaler. Usædvanligt rige Dekorationer har det nuværende *Moltkeske Palæ* paa Hj. af Bredgade og Dronningens Tværgade, under hvis Stuevinduer guirlandebærende Elefanhoveder hentyder til, at dets Bygherre var en Grev Danneskjold-Laurvig (Arkitekt: J. C. Krieger), og rig og broget er endnu ogsaa den røde *Kancellibygning* (nu Finanshovedkasse og Ministerialbygning) ved Kristiansborg, opført af I. C. Ernst 1716—21; den lange, noget ensformige Façade domineres af den uforholdsmæssige store Midtfronon med dens dekorative Relief, Vaabentrofæer ordnede omkring det danske Rigsvaaben og Kongens Buste.

Medens disse kongelige og adelige Bygninger rejstes, havde der ogsaa udviklet sig en ny Type for de københavnske *Borgerhuse*. Allerede sidst i Christian 4's Tid var man begyndt at simplificere Bindingsværket og (ligesom senere i Provinserne) at erstatte Knægte og Snitværk med profilerede Led; det ældste kendte Eksempel herpaa var den nu nedrevne Bremerholms Admirals Gaard i Store Kongensgade, fuldført 1649; det eneste bevarede gemmer sig i en Gaard i Pilestræde. Og længe varede det ikke, førend Etagefremspringet helt forsvandt; ved Nybygninger blev det ligefrem forbudt paa denne Maade at gaa ud over sin egen Grund, og i samme *kgl. Forordning af 1683* afskaffedes de „Karnapper og Udvinduer, som vanhælder Husenes Sirlighed og ofte er Naboerne til Præjudits“. Med andre Ord, man sagde nu Farvel til Middelalderens lunefulde Uregelmæssigheder, og Husene saavel som Borgerne indordnede sig under Enevældens Regularitet. Den staaende Hustype baade for Bindingsværk og Grundmur blev en glat, toetages Fa-



(Efter Maleri i Nationalmuseet
København. Graabrødretory med Ulfeldts Skamstøtte i det 18. Aarh.





Frelserens Kirke.
(Hude fot.)



Strandgade. Asiatick Kompagni.
(Hude fot.)



Nybrogade 12.
(Hude fot.)



Klareboderne 3.
(Hude fot.)

gade med meget lætsiddende Vinduer, kronet af en over Midten placeret Kvist med Trekantgavl, enkelt og beskedent, men praktisk og kønt. Fra 1680'erne er der endnu bevaret enkelte Façader af denne Art, som fra Renæssancen har arvet svungne Smedejærnsankre (Brogade 3, Strandgade 38, Nyhavn 9). Senere gik ogsaa disse Prydelser af Brug, men til Gengæld begyndte man at markere Midtparti og Hjørner med glatte eller bosserede Pilastre, og netop denne Udformning af Typen, der er repræsenteret af det 1726 paabegyndte Vartov, blev knæsat af Regeringen, da Byen skulde genopføres efter Ildebranden 1728, og da I. C. Krieger publicerede sine Fortegninger til nye Borgerhuse og ivrigt anbefalede at bygge af Grundmur.

„Ildebrandshusene“ bød mange Variationer over dette Tema, snart store og anselige, snart smaa og beskedne. Thi helt lykkedes det ikke at uniformere Husene. Regeringen maatte en Tid opgive sin Kamp mod Bindingsværket, og dens Fordringer om „Egalitet og Regularitet“ kunde heller ikke gennemføres, skønt den ivrigt stræbte efter at faa ensartede Etage- og Vindueshøjder i de nye Husrækker og endogsaa tvang Folk til af den Grund at ombygge deres Ejendomme. Dette Ønske hang naturligvis sammen med Datidens Sans for arkitektonisk Helhedsvirkning, og selv om det var at spænde Buen for stærkt, kom det dog de enkelte Bygninger til Gode. Enten de er byggede paa smalle Grunde, eller de breder sig velhavende til Siderne, er de vel proportionerede, rolige og hyggelige. Gode Grupper af Ildebrandshuse staar endnu i St. Kannikestræde, paa Graabrødretov og i Nybrogade, og hist og her kan man endnu træffe Stentavler med de Bygningsvers, som Datiden yndede saa meget, f. Eks. „Hvad Ilden har fortært, har Gud igen beskiært“. Baade i de afbrændte Kvarterer og i de andre Dele af Byen finder man ogsaa en Del større Gaarde fra den rige Byggeperiode i 1730'erne, saaledes Hjørnet af Rosenborggade og Frederiksborggade, Hj. af Købmagergade og Løvstræde, Nørregade 13, Dronningensgade 62, det ret ombyggede Assistentshus (Grev Berckentius Gaard) og andre, der mer eller mindre nøje følger Ildebrandskemaet. Men selv om Aarene efter 1728 trods den store Byggevirksomhed ikke betyder noget afgørende Vendepunkt i Byens Arkitektur, er der dog ogsaa mange Bygninger, som viser, at Smagen nu gik i en ny Retning, og at man villigt nærmede sig den franske Rokoko. Der var indenfor de givne, faste Grænser dog rig Afveksling. Asiatisk Kompagnis Bygning i Strandgade, bygget 1738 af Arkitekten Filip de Lange, repræsenterer den kraftigste Barokretning, med stærke Leddelinger og tung, figurrig Frontespice, der endnu tegner sig paa røde Murflader. Gylden-



Vartov. 1726.
(Hude fot.)



Graabrødre Torv. „Ildebrandshuse“ fra 1730'erne.
(Hude fot.)

dals (oprindelig Steus') Gaard i Klareboderne en spinklere Stil, med svage Profiler og Ornamenter om Vinduerne. Postgaarden paa Købmargergade (Møinichens Gaard), det Frijsiske Palæ ved Frederiksholms Kanal (Barkmans Gaard), Ministerialbygningen Slotholmsgade Nr. 8 (det Würtembergske Palæ) viser alle Mure af røde Sten, medens det nydelige Ziegelerseke Hus Nybrogade Nr. 12 har en sirlig Façade helt af Sandsten.

Hvad Ildebranden kostede Byen af gammel Arkitektur og historiske Minder, maales maaske bedst derved, at fem af dens *Kirker* blev et Offer for Luerne. Her formaaede Datiden ikke at erstatte det tabte; det pompøst-barokke Inventar af Ehbisch og andre Billedhuggere har vel sin Interesse, men Bygningerne stod ikke Maal med de gamle; selv om man benyttede det gamle Murværk, var Datiden ganske fremmed for deres middelalderlige Stil. Bedst lykkedes de Spir, som man nogle Aartier efter Branden fik rejst. Frue Kirkes vældige Spir, som atter faldt 1807, var ikke noget arkitektonisk Mesterværk, men originalt og fornøjeligt er Thurahs *Spir paa Vor Frelzers Kirke*, indviet 1752, med dets ydre Sneglegang og dets Kristusfigur med Sejersfanen staaende over den forgyldte Kugle, og smukt og harmonisk virker *Petri Spir* (1757, af Boye Junge). Af nye, nøgternt protestantiske Kirker byggedes den lille, ottekantede *Kirke paa Frederiksberg* 1732—34 og senere den tyske Kirke, nu kaldet *Kristianskirken*, paa Kristianshavn 1755, hvis Arkitekt var Nicolai Eigtved, medens Spiret er rejst 1769 af Anthon. Malerisk og smukt er ogsaa det lille, med en Kongekrone afsluttede Spir over *Nyholms Hovedvagt*, der byggedes 1744—48, og ved hvis Side der under Frederik 5 rejstes den karakteristiske Mastekran.

De to Arkitekter, Kongen betroede de største Opgaver, og som derfor mere end andre kom til at præge Hovedstadens Udseende, var Eigtved og Thurah. Opførelsen af Christian 6's vældige *Kristiansborg* betroedes vel E. D. Häusser, og selve Hovedbygningen, hvis solide Murkærner har overlevet to Brande, udmærkede sig maaske mere ved Størrelse og Rigdom end ved virkelig arkitektonisk Finhed; den var overlæstet med Skulpturer, og den var upraktisk, idet de fire sammenbyggede Fløje forvandlede Slotsgaarden til en mørk Brønd. Bedre blev utvivlsomt Udbygningerne, Buegangene omkring Ridebanen med de elegante Sandstenspavilloner ved den samtidigt anlagte Marmorbro; ypperligt følger disse Dele sig efter Slotsholmens uregelmæssige Bredder og forvandler Slottets Omgivelser til et stort arkitektonisk Hele, symmetrisk ordnet om en Linje midt gennem Slottet og Marmorbroen. Der er ikke blot franske Rokokoornamenter, men fransk Finhed og



Christiansborg Slot set fra Frederiksholms Kanal.
(Efter Thurah 1748)



Kongens Nytorv med „Krindsen“.
(Efter Thurah 1748)



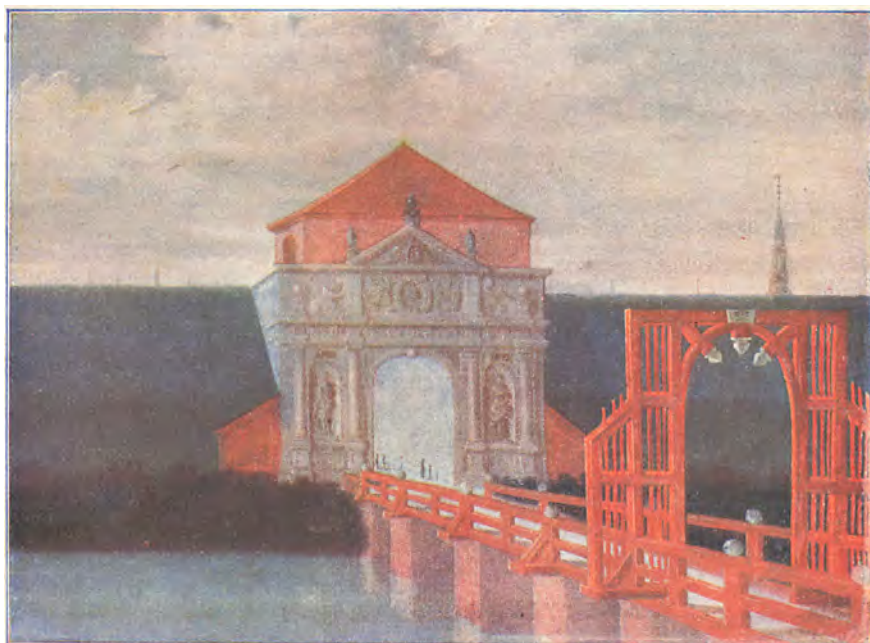
Amagertorv.
(Efter Thurah 1748)



Raadhuset, set fra Nylorv.
(Efter Thurah 1748)



(Efter Maleri af Rach og Egberg i Nationalmuseet.)
København. Østerport 1749.



(Efter Maleri af Rach og Egberg i Nationalmuseet.)
København. Nørreport 1749.



Raadhuset, set fra Gammeltorv.
(Efter Thurab 1748)

Beherskethed i dette store Anlæg, hvori Eigtved og Thurah sikkert har haft Del. Paa den anden Side Frederiksholms Kanal byggede Eigtved 1743—44 til Bolig for Kronprins Frederik *Prinsens Palæ*, det nuværende Nationalmuseum med dets efter franske Forbilleder tilbagetrukne Hovedfløj og den lave Forbygning mellem Sidelængerne. Og store Opgaver fik Eigtved at løse ved Anlægget af Frederiksstaden mellem St. Kongensgade og Havnen. Han byggede de ypperligt grupperede fire Palæer paa *Amalienborg*, som har arvet sit Navn efter Frederik 3's Dronning, Sofie Amalie, der her havde opført et 1689 ved Ilds-vaade ødelagt Slot. Nu var det fire Adelsmænd, der modtog Grundene som Gaver fra Kongen og paatog sig at bygge fire ensartede Hoteller, af hvilke det første, det Moltkeske, blev indviet 1754, medens de tre andre, det Schack'ske, det Brockdorff'ske og det Levetzau'ske, fuldendtes i de nærmest følgende Aar. Og skønt det saaledes var Privatmænd, der bekostede de enkelte Bygninger, fik Anlægget omkring den ottekantede Plads virkelig en fornem Helhedsvirkning, saa at Palæerne senere i mere end hundrede Aar har kunnet tjene som værdige Boliger for vore Konger. Efter Kristiansborgs Brand 1794 købtes de af Kongehuset; det Moltkeske Palæ der er særlig rigt paa pragtfulde Rokoko-sale, beboedes af Christian 7 og har siden 1865 tjent som Majestæternes Festlokaler; det Schack'ske Palæ har været Bolig for Frederik 6. og Christian 9, det Brockdorff'ske for Frederik 8 og det Levetzau'ske for Christian 8 og Christian 10.

Ogsaa de andre Dele af den nye Stad søgte man at gøre saa fornemme og herskabelige som muligt. Selv om jævne Borgere ikke helt lod sig udelukke, hævdede man paany, at Bygningerne overalt skulde være ensartede; og denne Stræben efter faste Vindueshøjder mærkes endnu i mange af Amaliegades Façader. Næsten alle Bygningerne er paavirkede af fransk Rokoko; de undgaar alle stærke Farver og holder sig til hvidt eller graat, og de viser Rokokostilens Evne til at skabe Liv og Afveksling i Murfladerne ved smaa Midler, idet Pilastre, Lisener, Felter og Vinduesindfatninger veksler i Midtparti og Sidepartier; vel er det kun den elegante Ornamentik, som bliver usymmetrisk, men Tendensen til at gøre Arkitekturen let og elegant mærkes stundom derved, at man opløser Palæerne i Bygninger af forskellig Højde. Paa selve Amalienborg er der lavere Sidepavilloner, og Portpartierne mellem dem og Hovedbygningerne har oprindeligt kun haft Stueetage. Eksempler paa saadanne stærkt leddelte Bygninger er de to ensartede Palæer paa hver sit Hjørne af Bredgade og Frederiksgade, begge byggede i 1750'erne af Arkitekten J. G. Rosenberg, det ene for Grev



Frederiksberg Slot. 1699—1709.
(Hude fot.)



Prinsens Palæ. 1743—44.
(Hude fot.)



Kancelliet i Slotsholmsgade. 1716—21.
(Stenders Forlag.)



Amalienborg Plads med Frederik 5's Statue.
(Hude fot.)

J. H. E. Bernstorff, det andet for Grev Dehn. Omtrent samtidigt er det nuværende Koncertpalæ, oprindelig Berckentins Palæ, opført af Eigtved, og det engelske Gesandtskabspalæ, bygget som Lindencrones Palæ, med Mure af Faksesten, samt flere mindre Palæer i Amaliegade, hvoriblandt Nr. 17 fra 1754 og Nr. 25, Thurahs Privatejendom, der senere i en Aarrække tjente til Fødselsstiftelse. Til Palæerne føjedes endelig *Frederiks Hospital*, et for sin Tid dygtigt og anseligt Anlæg, hvis fire Længer omkring Grønnegaarden er opførte 1752—56 af Eigtved, medens de parvis grupperede Gadepavilloner med Jerngitrene imellem sig skyldes Thurah.

Fra Midten af 18. Aarh. stammer ogsaa Søkvæsthuset paa Kristianshavn (bygget 1755 af J. C. Conradi og først bestemt til Opfostringshus), samt enkelte, mindre betydelige Bygninger i de ældre Bydele (Stormgade Nr. 3, Stanleys Gaard i Overgaden o. V. Nr. 6, St. Kongensgade Nr. 45, Sølvgade Nr. 38); men talrige er disse Rokokohuse ikke.

Allerede i 1760'erne vendte Smagen sig atter, og fra Rokoko gik man nu over til det af det nyoprettede Akademi knæsatte Nyklassicisme, der af Samtiden følte som et Brud mod Rokokoens raffinerede Snørkler, men som i Virkeligheden har dybe Rødder i den forudgaaende Arkitekturudvikling og næppe rokker de ledende Grundprincipper i den barokke Bygningskunst. Til at begynde med blev Overgangen saa meget lettere, som den nye Stil importeredes fra selve Rokokoens Hjemland, fra Frankrig. Den franske Billedhugger Saly rejste paa Amalienborgs Centrum den ypperlige Rytterstatue af Frederik 5 (1753—68), der bekostedes af Asiatisk Compagni, og da Eigtved 1754 døde bort fra den store nye *Frederikskirke*, der som et Mindesmærke for den oldenborgske Kongestammes 200 Aars Jubilæum skulde rejse sig som Amalienborgkvarterets mest dominerende Bygning, indkaldtes den franske Arkitekt Jardin til at fuldføre Arbejdet. Hans nyklassiske Projekt til Kuppelkirken blev dog kun en Torso; da man bestemte sig til at opføre „Marmor-Kirken“ helt og holdent af norske Marmorblokke, blev Foretagendet saa urimeligt kostbart, at Arbejdet kun skred langsomt fremad og tilsidst helt standsedes af Struense. Af Jardins københavnske Bygninger er til vore Dage bevaret den nydelige, lille Havepavillon (Volière) bag Christian 7's Palæ paa Amalienborg, det gule Palæ i Amaliegade samt Sølvgadens Kaserne med den indadbuede Portmur paa Hjørnet mellem de enkle, rolige Fløje. Andre af Jardins Arbejder er odelagte, og af Privathygninger, der direkte kopierer hans franske Dekoration med dens sirlige Louis-XVI-Dekorationer, Ovalmedaljoner og Guirlander findes kun enkelte (Lille Strandstræde 14, Antoniegade 9).



Frederiks Hospital i Bredgade. 1752—57.
(Hude fot.)



Thurahs Hus (senere Fødselsstiftelse)
i Amaliegade.
(Hude fot.)



Gitterport foran Berckentins Palæ
(nu Odd Fellow Palæet).
(Hude fot.)

Fra denne Periode stammer ogsaa St. Kongensgade 108, bygget som Christians Plejehus 1765—69. Da Jardin 1771 drog tilbage til Frankrig, efterlod han sig adskillige dygtige Elever, og allerede forinden var hans Efterfølger som Hofbygmester og Akademiprofessor, C. F. Harsdorff, vendt hjem fra sine langvarige Studierejser i Frankrig og Italien, begejstret for Roms antikke Bygningskunst. I et af sine tidligste Arbejder, Petersens Jomfrukloster paa Amagertorv (Nr. 29), minder Harsdorff endnu en Del om Jardin, men allerede i *Herkulespavillonen* i Kongens Have (1773) fik han Lejlighed til at vise sin Begejstring for de klassiske Søjleordener. Især efter at han gennem nyudkomne Værker havde faaet Lejlighed til at studere den græske Arkitektur, dyrkede han med fin Forstaaelse og i nøje Tilknytning til Antikken Søjleordenerne, blandt hvilke han yndede den elegante joniske Orden. Det berømteste Eksempel paa hans nye Dygtighed er *Amalienborg-Kolonaden*, et interimistisk, kun af pudset Træ opført Bygværk, der rejstes for at danne en Forbindelse mellem Palæerne, da disse efter Kristiansborgs Brand skulde gøres beboelige for Kongefamilien. Allerede forinden havde han (1780) bygget sin egen Gaard (nu Udenrigsministerium) paa Kongens Nytorv, hvor han med dygtig Udnyttelse af den uregelmæssige Byggegrund komponerede en pilastersmykket Façade, der viser, at han ogsaa har tilegnet sig den klassiske Barokretnings Resultater; trods hundrede Aars Aldersforskel og trods renere antikke Enkeltheder viser Harsdorffs Gaard et nøje Slægtskab med sin nærmeste Nabo, Charlottenborg. Og efter den store Ildebrand 1795 byggede han i lignende Stil flere andre Gaarde for Datidens Rigmænd, af hvilke Mantheys Gaard (Løveapoteket) paa Amagertorv er nedrevet, medens Erichsens Palæ ved Kongens Nytorv nu tilhører *Handelsbanken* og Peschiers Gaard ved Holmens Kanal *Landmandsbanken*, den første smykket med frie Søjler, den anden med Pilastre, som nu er forhøjede tilligemed hele øverste Etage, og som tegner sig graa mod røde Murflader, medens de nyklassiske Bygninger ellers saa godt som altid er graat pudsede. Med røde Murflader staar dog ogsaa den ganske enkle Harsdorffbygning, St. Kongensgade Nr. 72, og Ostindisk Pakhus ved Toldboden.

I det hele gav Ildebranden 1795, der fortærede Nicolai Kirke, atter de københavnske Arkitekter talrige Opgaver, og en Række Privatbygninger baade i og udenfor de afbrændte Kvarterer er prægede af den nyklassiske Smag. Rigere udstyrede Huse med pilastersmykkede Façadefremspring findes særligt paa Gammeltorv og Nytorv, langs Slotsholmkanalen, f. Eks. det tidligere Kong Georgs Palæ ved Stranden (nu



Peschiers Gaard (nu Landmandsbanken) ved Holmens Kanal. (C. F. Harsdorff.)
(Hude fot.)

Dansk Genforsikring), paa St. Annæ Plads og i den yderste Del af Amaliegade (Clasens Palæ). I Reglen ledsages disse Ejendomme af mindre Nabofaçader, der mangler Pilasterdekorationen og derfor virker uanseligere, men som ofte er lige saa fint proportionerede og kunstnerisk set ingenlunde staar tilbage for de andre, omend Tidens Hang til Symmetri stundom kan være overdrevene. Et tidligt og stort Eksempel paa en saadan Bygning er den 1785 byggede Heering'ske Gaard i Overgaden neden Vandet paa Kristianshavn. De typiske Façader efter Ildebranden 1795 (som f. Eks. Hjørnet af Gothersgade og Kronprinsessegade) er i Reglen noget mere leddelte, med Sidepartier hvori Salsvinduerne fremhæves ved Frontoner; et ornamenteret Baand mellem Midtpartiets første og anden Sals Vinduer fuldender den sparsomme Dekoration. Ofte er Porte og Gadedøre smagfulde Snedkerarbejder. Karakteristisk for Nybygningerne efter Branden 1795 er det ogsaa, at Gadehjørnerne er brudte eller buede, hvilket krævedes af Autoriteterne til Lettelse for Færdslen. I de nye Byggeregler blev der i øvrigt desuden for første Gang sat Grænser for Bebyggelsens Højde, som skulde rette sig efter Gadernes Bredde.

Saaledes var der ved Aar 1800 Trivsel og Grøde i det private Byggeri, og ogsaa udenfor Voldene byggedes der nu adskilligt, Lystgaarde og

Landsteder, mellem hvilke man kan fremhæve Møstings Hus i Smallegade, Rolighed ved Rolighedsvej, Skydebanen paa Vesterbrogade (1782—87), medens mange andre Forstadsbygninger er senere nedrevne. Søndermarken omdannedes 1784—92 og *Frederiksberg Have* 1794—1801 fra fransk til engelsk Stil; af Datidens saa højt yndede Staffagebygninger er bevaret det norske Hus, den kuriøse kinesiske Pavillon samt det efter Abildgaards Tegninger opførte Apistempel (nu Indgangshus til Zoologisk Have). Af Betydning for Forstæderne var det ogsaa, at de udenbyes Kirkegaarde nu vandt større Anseelse. 1785 rejstes det første anselige Rigmandsmonument paa Assistens Kirkegaard, og det efterfulgtes hurtigt af en Række andre over Datidens velhavende eller fortjente Mænd, udførte af Billedhuggere som Wiedewelt, Dajon og Weidenhaupt; 1805 blev Begravelser indenfor Kirkernes Mure helt forbudt. I 1790'erne fik Byen ogsaa sit første borgerlige Monument, *Frihedsstøtten* paa Vesterbro, rejst til Erindring om Stavnsbaandets Løsning 1788. Omkostningerne dækkedes ved frivillige Bidrag, og efter at Grundstenen var nedlagt 1792, stod den slanke Obelisk færdig 1797, udført efter Tegning af Maleren Abildgaard; de fire Marmorstatuer er af Dajon, Weidenhaupt og Wiedewelt. Efter Skærtorsdagskampen 1801 rejstes Krigermonumentet paa Holmens Kirkegaard og Schrødersees Monument paa Batteriet Sixtus.

I det offentlige Byggeri var der mindre Fremgang. 1786 byggedes Kirurgisk Akademi i Bredgade, en karakterfuld Bygning af P. Meyn, der her anslaaer noget andre Strænge end de sædvanlige; under engelsk Indflydelse er Façaden kraftigere og mandigere end den herskende Retnings mere fransk paavirkede Klassicisme. Iøvrigt holdt man sig væsentlig til mindre Nyttebygninger, Gitterværket om Kongens Have (af Meyn, 1800), Kaserne og lignende, bl. hvilke den gamle Hestgarderkaserne ved Frederiksholms Kanal (af Kirkerup 1802) og Søetatens Hospital i Nyboder (af Magens 1806). Efter Slotsbranden 1794 og Bybranden det følgende Aar mærkedes det haardt, at der, trods de tilsyneladende saa glimrende Handelsaar, var Ebbe i de offentlige Kasser. Det blev derfor ikke den Harsdorff'ske Retning, der kom til at bestemme Hovedstadens største Byggeforetagender. Harsdorff døde 1799, umiddelbart efter at hans smukke Projekt til Marmorkirkens Fuldendelse var bleven godkendt af Autoriteterne. Men lige saa lidt som denne Plan kom til Udførelse, lige saa lidt lykkedes det at faa de andre store offentlige Byggeforetagender gennemførte, inden den langt vældigere Ulykke ramte Byen og Landet.

Den Arkitekt, der kom til at staa som den absolut ledende i Frede-



Det gule Palæ i Amaliegade.
1764 (Jardin).
(Hude fot.)



Hj. af Ved Stranden og Boldhusgade.
Efter 1795.
(Hude fot.)



Nytorv 7. Efter 1795.
(Hude fot.)



Gammeltorv 18. Efter 1795.
(Hude fot.)

rik 6's København, blev C. F. Hansen. Født og opdraget i København vendte han efter sin Udenlandsrejse og efter nogle Arbejdsaar i Altona tilbage til sin Fødestad, hvor han overtog Opførelsen af Raad- og Domhuset, det nuværende *Domhus* paa Nytorv (1805—15) og af *Christiansborg* (begyndt 1803, men først indviet 1828 og for det indres Vedkommende aldrig helt fuldført). Efter Bombardementet føjedes til disse Opgaver Genopførelsen af *Frue Kirke* (1811—29), ligesom han nu byggede *Metropolitanskolen* og Soldins Stiftelse. Alle disse Værker er udførte under et haardt økonomisk Tryk, som mærkes paa mange Maader. Domhuset fik aldrig sin paatænkte billedlige Udsmykning, og baade her og andetsteds maatte man nøjes med billige Materialer. Bygningerne kan virke baade kolde og tørre. Men for den urimelige Fordømmelse, som C. F. Hansen en Tidlang var Genstand for, har de senere Aar givet ham en velfortjent Genoprejsning, og vi kan kun beklage, at der af hans Christiansborg kun staar Slotskirken. Hans nøgterne Nyklassicisme, der ligesom Meyns Stil er paavirket fra England, vidner om et stort Syn paa Arkitekturen. Det gælder i første Række Slutterigaden med Fængselsbygningerne bag Domhuset, maaske det mandigste Værk i nyere dansk Arkitektur, men det gælder ogsaa selve Domhusets Façade med den store, søjlesmykkede Forhal, der oprindeligt var bestemt for Borgervæbningen, og Frue Kirke er indenfor Nyklassicismens Rammer maaske den dygtigste Løsning af en kirkelig Opgave, der maatte være vanskelig at løse i denne Stil. Taarnet er godt, som det er, og kun i dette Kirkerum kommer Thorvaldsens Marmor-skulpturer, Frelseren over Alteret, den knælende Daabsengel og de tolv Apostle til deres fulde Ret.

Den private Arkitektur fra Aartierne efter 1807 kan ikke maale sig med den offentlige, og i Hænderne paa C. F. Hansens Efterfølgere ebbede Nyklassicismen ud i en enkel og spinkel Sen-Empirestil, tilslut, i 1840'erne, gerne pyntet med Støbejernsornamenter i Hetsch's Smag. Endnu disse beskedne, borgerlige Façader kan dog være rolige og tiltalende, og man sporer i dem Eftervirkninger af den foregaaende Tids faste og sikre Traditioner. Ogsaa *Universitetet*, der først genrejstes 1831—36 paa Tomterne af de gamle, 1728 brændte og 1807 nedskudte Bygninger, er trods spæde Tilløb til Gotik i væsentlig Grad præget af Empirestilen og passer ganske godt sammen med sine Genboer; Forhallen er senere dekoreret med Freskomalerier af Constantin Hansen, den endnu senere Solennitetssal med historiske Billeder af forskellige Kunstnere (Marstrand, Bloch, Rosenstand og Henningsen).

Henimod Aarhundredets Midte slappedes dog Overleveringens faste



Kirurgisk Akademi i Bredgade
1786 (P. Meyn).
(Hude fot.)



Slutteriet bag Domhuset
1805—15 (C. F. Hansen).
(Hude fot.)



Frue Kirkes Façade 1811—29. (C. F. Hansen).
(Stenders Forlag.)

Baand, og Bygningskunsten forlod de sikre Veje, som den trods alle de skiftende Stilarter havde fulgt i henimod to Aarhundreder. Selv om man saa med Empirestilens Øjne og maalte med dens Alen, begyndte man, i København som overalt andetsteds i Europa, at kopiere ikke blot Oldtidens, men ogsaa Middelalderens og senere Renæssancens Arkitektur. Disse nye Strømninger mærkedes allerede, da en Dilettant i Bygningskunsten gav Nicolai Taarn den Form, det havde indtil de sidste Ombygninger. Selv en Empirekunstner som G. F. Hetsch, der under C. F. Hansen arbejdede paa den indre Udsmykning af Christiansborg og desuden har opført Synagogen i Krystalgade (1833), søgte at læmpe sig efter de nye Tider og prøvede ved Opførelsen af den katolske Kirke i Bredgade (indviet 1842) at efterligne oldkristelige Motiver og paa ny at lade Murstenene virke ved deres Farver. Det blev dog kun et svagt Forsøg, omtrent som de gotiske Elementer i forskellige Privathuse og i de nu forsvundne Støbejerns Slagterboder.

Den geniale Foregangsmand for det nye, fri Stilvalg, der lader en Bygnings Stil rette sig efter dens Bestemmelse og særlige Karakter, var Bingesbøll, Skaberen af *Thorvaldsens Museum*, som byggedes 1839—48. I dette sit Hovedværk arbejdede han ganske vist med klassiske Motiver, men baade i Valget og Behandlingen af dem brød han med de gængse Traditioner. Først og fremmest satte han atter Farven til Højborgs; de graa Mure af den kongelige Vognremise, som maatte benyttes, omdannede han til et Museum, hvis Façade ganske beherskes af de fem vældige, efter etrusiske Forbilleder formede Døre, og hvis andre Sider smykkedes af Freskomalerier, forestillende Modtagelsen af Thorvaldsen paa Københavns Red 1838 og Udskibningen af hans Værker og udførte af Maleren Jørgen Sonne, der løste sin Opgave med en mærkelig Sans for dens arkitektonisk-dekorative Side. Midt i Museets Gaard hviler Thorvaldsen selv mellem alle sine Værker, efter hvilke de vekslende, snart smaa, snart store Museumsrum er ordnede med fin Følelse for Skulpturerens Krav. Skade kun, at den Bingesbøll'ske Individualisme paa et Punkt har straffet sig; ligesom de store Indgangsdøre vanskeligt kan staa aabne i vort Klima, saaledes har den nye Freskoteknik ikke bestaaet det sludfulde københavnske Vejrligs haarde Prøve.

Bingesbøll kom desværre ellers ikke til at bygge meget i Hovedstaden; hans yderst livfulde Projekt til *Zoologisk Museum* blev kasseret til Fordel for Chr. Hansens kunstnerisk set langt ringere (fuldendt 1869); *Landbohøjskolen*, der toges i Brug 1858, er næsten den eneste bevarede Prøve paa hans Arkitektur, efter at Tinghuset paa Nørrebro (1847—48) i de seneste Aar er ombygget. De gule Murstensbygninger har noget af den samme tørre, tegnebrædtsagtige Karakter som yngre Arkitekters



**Petri Spir. 1757. (Boye Junge).
(Fot. i Nationalmuseet)**



**Frue Taarn. 1811—29. (C. F. Hansen).
(Stenders Forlag.)**



**Slotsholmskanalen med Thorvaldsens Museum (1839—48, M. G. B. Bindesbøll).
I Baggrunden Nicolai Kirketaarn.
(Stenders Forlag.)**

samtidige Arbejder, af hvilke man særligt kan fremhæve H. C. Hansens statelige *Kommunehospital* (1859—63) med den grønne Kuppel over den lange, rolige Façade, det samtidigt byggede *Observatorium*, J. D. Herholdts *Universitetsbibliothek* (1857—61), der med megen Forstaaelse kopierer italiensk Murstensgotik uden at bryde Universitetskvarterets klassiske Stemning, og F. Meldahls noget mere anmassende *Blindeinstitut* (1857—58) med dets venetianske Murstengavle. Til samme Retning, der søger at bringe den røde Teglsten til Værdighed, hørte ogsaa Herholdts gamle *Personbanegaard*, der desværre maatte sløjfes efter de københavnske Jernbaneforholds Nyordning og Anlægget af Boulevardbanen, men hvis Toghal med den dygtigt udførte, rundbuede Trækonstruktion nu er efterlignet i den nye Personbanegaard, omend Efterligningen ikke er bleven saa smukt og rigtigt placeret som den forsvundne Original.

Under Hovedstadens vældige Vækst efter de gamle Voldes Sløjfning og Forstædernes Storstadsbebyggelse er der blevet bygget i København som ingensinde før. De gamle Hovedgader har næsten ganske skiftet Karakter; de moderne Bydele indtager langt større Arealer end det gamle Kongens København, og Befolkningens og Samfundslivets Vækst har desuden krævet en Række offentlige Bygninger. Den første nye Forstadskirke, Johanneskirken paa Nørrebro (1856—61) er fulgt af talrige andre, især efter Oprettelsen af det københavnske Kirkefond. Den ene af Statens og Kommunens Institutioner efter den anden er flyttet ind i nye Hjem. Gas- og Elektricitetsværker, Hospitaler, Stiftelser, Lærestalter og Skoler, Museer, Bibliotheker og Arkiver, Havnebygninger, Jernbanestationer, Banker og Forsikringselskaber, Stormagasiner og Hoteller er rejst paa nye Tomter eller har fortrængt gamle Bygninger. I denne overvældende Mængde er det umuligt at nævne alt; det maa være nok at fremhæve enkelte, særlige karakteristiske eller gode Bygninger og søge at vise nogle af de vigtigste Hovedtræk i de seneste Kapitler af Hovedstadens arkitektoniske Udvikling.

Uden Skyggesider har den hastige Fremgang ikke været. Man behøver ikke at gaa til Vesterbros eller Nørrebros Sidegader for at finde moderne Kvarterer, der er anlagte med lidet Fremsyn; selv i Voldkvarteret og paa det fordums Gammelholm er Gadenettet alt andet end heldigt. Og med saa mange andre moderne Storbyer deler København den Skæbne at have haft en af sine stærkeste Vækstperioder i en Tid, der betegner en Nedgang og en Slappelse for Arkitekturen. Da man forlod Nyklassicismen og gik over til at efterligne allehaande

forskellige Stilarter, mistede man den solide Tradition uden ret at kunne tilegne sig sine mangeartede, nyvalgte Forbilleder. I misforstaaet Interesse har man ofte ødelagt virkelig gamle Bygninger ved haardhændede Istandsættelser, og det nye kom ikke til at staa Maal med det gode gamle. Nogle af de nærmestliggende Opgaver, som har den allerstørste Betydning for moderne Byarkitekter, er den Dag i Dag kun delvis løste. Det har været adskillige Aartier, inden man rent arkitektonisk set vovede at vedkende sig, at Beboelseshuse nu maa have fem Etager, og paa en stor Mængde af Københavns Privalbygninger ser det derfor ud, som om den øverste Etage ikke rigtigt hørte med til Façaden. Endnu værre er det dog, at de store Spejlglassruder, som med Rette eller Urette anses for moderne Forretningers Livsbetingelser, slaar Benene bort under Façadekompositioner i de „historiske Stilarter“; den moderne Teknik formaar at lade en Bygning hvile paa tynde Ben mellem gabende Huller, men den har ikke kunnet skabe nogen mønstergyldig og fornem Hustype, saaledes som Fortidens vekslende Byggeperioder evnede det. End ikke vore Reklameskilte har vi kultiveret, selv om der er gjort hæderlige Forsøg i denne Retning.

De større offentlige Bygninger frembød ikke slet saa store Vanskeligheder for de kopierende Stilarter, og blandt dem kan man, uden at begejstres, finde ikke faa gode og tiltalende Løsninger af de givne Opgaver. I 1870'erne og delvis senere var det især den italienske Renæssance, der stod for Arkitekterne som det lysende Forbillede og mer eller mindre nøjagtigt efterlignedes i københavnsk Arkitektur. En af de ældste og bedste af disse Kopier af italienske Bypaladser er *Nationalbanken* ved Holmens Kanal (Herholdt, 1866—70), der i al sin Soliditet svarer til den Institution, som den huser; andre Repræsentanter for samme Retning er f. Eks. Havnevæsnets og Søkortarkivets Bygninger ved Toldboden, selve Toldkammerbygningen (1875, Vilh. Petersen), Vajsenhuset, Opfostringshuset, Statsanstalten for Livsforsikring og Polyteknisk Lærestanstalt (1887—90, Herholdt). Senrenæssancens Smagsretning har været bestemmende for *det kongelige Teater* (1872—74, Dahlerup og Ove Petersen) og med ikke ringe Dygtighed er den italienske Senrenæssance efterlignet i *Frederikskirken*, der vedblivende gerne kaldes Marmorkirken; den rejstes over den ufærdige Ruin, som Tietgen 1874 havde købt af Staten, og som den store Børsmand nu lod fuldende efter Tegninger af Meldahl, saa at den kunde indvies 1894. Den store, smukt formede, kobberklædte Kuppel er blevet et vigtigt Led i Byens Silhuet. Senere har italienske

Senrenæssancemotiver gjort sig gældende i de to lidet heldige Museumsbygninger, *Statens Kunstmuseum* og *Ny Carlsberg Glyptotek*, det sidste rejst som Ramme om Brygger Carl Jacobsens rige Kunstsamlinger og senere øget med en kraftigere og mere personligt præget Tilbygning (Kampmann), der særligt rummer Samlinger af antik Skulptur. Blandt de yngste Eksempler kan nævnes Videnskabernes Selskabs Bygning (1894—98, Vilh. Petersen). Brandstationen bag Raadhuset (1889—93) efterligner italiensk Murstensgotik.

Medens Profanbygningerne saaledes nærmest holdt sig til italienske Forbilleder og kun en sjælden Gang og uden større Held kopierede den hjemlige Renæssance (Kunstindustrimuseet, 1890—94), byggedes de fleste Kirker mest i middelalderlige Stilarter; selv den rigest udstyrede, *Jesuskirken*, hvis italiensk paavirkede Bygning med den fritstaaende Kampanile bekostedes opført af Brygger Carl Jacobsen 1884—95 efter Tegn. af Dahlerup, er præget af den kopierende Bygningskunsts Afmagt. Langt betydeligere er ubetinget *Helligkorskirken* paa Nørrebro, opført 1887—90 af Storck i nordtysk-dansk Murstensgotik. I det hele betegner de af denne Arkitekt opførte Bygninger sikkert et Højdepunkt i den stilkorrekte Bygningskunsts Udvikling; de er fint kultiverede og omhyggeligt gennemarbejdede i alle Detaljer, hvad enten de som *Abel Cathrines Stiftelse*, der desværre er gemt i Sidegade paa Vesterbro, saa tidligt som 1886 benytter hjemlige, barokke Murstensmotiver, eller de følger italienske Forbilleder som Tilbygningen til Landmandsbanken og *Soldenfelds Stiftelse* (1891—94). Som Restaurator har Storck i København kunnet befri Helligaands-huset for senere, uheldige Forvanskninger, ligesom han 1878—80 genskabte Helligaandskirkens Spir paa Grundlag af et lille Billed og dog saaledes, at det blev det smukkeste moderne Spir i København.

Medens de italienske og fremmede Forbilleder dominerede, søgte Hans J. Holm til hjemlige Motiver fra Middelalder og Renæssance, studerede vore Kirker, Herregaarde og Købstadhuse og benyttede dem til sine egne Bygninger; et tidligt Forsøg i denne Retning er Diakonissestiftelsen (1875—77). Senere er af Holmske Bygninger fulgt Kuppet paa Vestre Kirkegaard (1892), Mineralogisk Museum (1888—93), Overformynderiet (med italienske Ungrenæssancemotiver) og det kgl. Bibliotek (1898—1905), der allerede behandler Stilformerne med ret stor Frihed. Kærligheden til den hjemlige Arkitektur gaar ligesom hos Storck Haand i Haand med en Interesse for Materialet, ikke mindst for Murstenen, og idet disse Interesser nu mødtes med Impulser fra beslægtet italiensk Arkitektur, lagdes Spiren til den ejen-



Frue Kirke med Thorvaldsens Skulpturer.
(Stenders Forlag.)



Slotskirken Façade.
(Hude fot.)



Kommunehospitalet 1859—63 (H. C. Hansen).
(Stenders Forlag.)



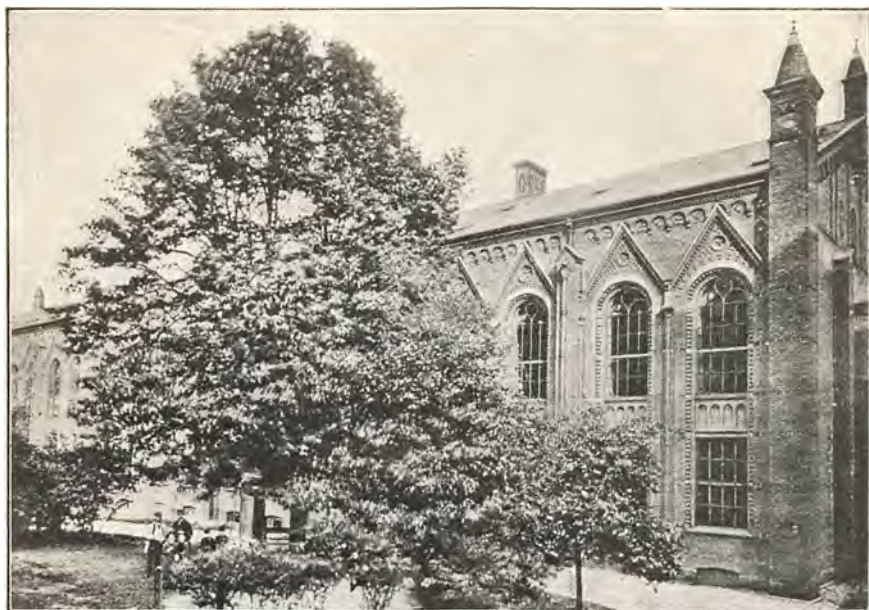
Det kgl. Bibliothek 1898—1905 (H. J. Holm).
(Stenders Forlag.)

dommeligt prægede Bygningskunst, som Holms Elever førte til Sejr i 1890'erne, og som netop ved en Sammensmeltning af disse forskellige Motivkredse har faaet en umiskendelig national Karakter.

Usædvanligt kraftigt og mandigt viser Paavirkningen fra vor hjemlige Middelaldersarkitektur sig i Immanuelskirken i Forhaabningsholms Allé (1892—93, Clemmensen). Men den nye Retnings egentlige Gennembrudsværk var Nyrops interimistiske Udstillingsbygninger 1888, med dristige, lette og kraftigt farvede Trækonstruktioner. Af varigere Bygningsværker rejste Nyrop i de følgende Aar Stormbroen (1899—1900), Landsarkivet ved Jagtvejen (1891—92) og endelig sit Hovedværk, Stadens nye *Raadhus* med det slanke, usymmetrisk placerede Taarn over de rigt dekorerede røde Mure, paa een Gang solidt velhavende og borgerligt hyggeligt, fuldt af omsorgsfuldt gennemtænkte og ofte fornøjelige Enkeltheder, som man møder baade i det ydre og i det indre, i den overdækkede Lyshal og i den aabne Baggaard, i Korridorer og i Værelser. Den anselige Bygning, der begyndtes 1892 og fuldendtes 1905, er vel ikke blot den største, men ogsaa den mest karakteristiske Repræsentant for sin Retning. Senere har Nyrop bygget Eliaskirken (1905—08) paa Vesterbros Torv, hvis Brudstensfaçade med de to Smaataarne trods sin indeklemte Plads mellem Privathuse ævner at dominere de intetsigende eller tomt pralende Bygninger, som ellers omgiver Torvet, samt det store 1913 fuldendte Hospitalskompleks paa Bispebjerg.

Arkitekterne af den Holmske Skole har atter sat de hæderlige, hjemlige Materialer til Højbords; selv paa ringere Bygninger ser man nu ikke de cementstøbte Dekorationer, som forsøger at pynte op paa 80'ernes Spekulationsbygninger, og det altfor glatte, maskinagtige Præg, som selv de gode Arkitekters ægte Materialer i de foregaaende Aartier ofte havde, er vejet for en Behandling, der tager mere Hensyn til Stoffets Karakter; den haandgjorte Mursten har sejret over den glatte Maskinsten. Videre har de brudt Stilkopieringens absolutte Herredømme; Arkitekturen er ikke mere bundet til slavisk at efterligne en enkelt af Fortidens Stilarter, men kan blande Motiver fra forskellige Stilkredse, og ved at hente Motiver fra Gotikkens verdslige Bygningskunst har de frigjort sig for Symmetriens Enevælde; Raadhusets skævt placerede Taarn er kun et blandt mange Eksempler herpaa.

Disse Bestræbelser har mer eller mindre gennemsyret det københavnske Byggeri i de sidste to Aartier og har bidraget til at give det et hjemligere, mere vederhæftigt Præg. Det mærkes i næsten alle de talrige mindre Kirker, der er byggede efter Aar 1900, først og frem-



Universitetsbibliotheket. 1857—61 (J. D. Herholdt).
(Efter „Dansk Arkitektur“)



Abel Cathrines Stiftelse. 1886 (H. B. Storck).
(Efter „Dansk Arkitektur“)

mest i *Andreaskirken* ved Kommunehospitalet (1898—1901, Martin Borch), med romanske Detaljer og med uregelmæssig, malerisk gotisk Gruppering af Bygningens Dele, i den af Kridtsten byggede Kristkirke ved Enghaveplads (1899—1900, O. Koch), i Esajaskirken ved Upsalagade (1903—12, Thorvald Jørgensen) og i mange andre. De samme Tendenser spores selv hos Arkitekter af en ældre Generation eller af afvigende Retninger, og de mærkes kraftig i Privathusene og i Villaerne omkring i Byens Udkanter.

Utvivlsomt har denne Retning gjort det københavnske Byggeri sundere og naturligere og bidraget stærkt til at vække den almene Interesse for Arkitekturen, der en Tid var sunket næsten under Nulpunktet. Men eneherkende er den ikke blevet, thi Haand i Haand med den har der udviklet sig en Interesse for den hjemlige Barokarkitektur, der ligeledes har sat dybe Spor i Bygningskunsten og har virket i noget anden Retning. Tidligst viser saadanne Barokmotiver sig vistnok i Bygninger af A. Clemmensen, f. Eks. Farmaceutisk Lærestalt i Stockholmsgade (1892) og Seruminstitutet (1902); senere har Martin Borch formet Livsforsikrings-selskabet Danmarks Bygning (1903) som et Rokokopalæ, og i samme Stil har G. Tvede komponeret det nye Plessenske Palæ ved Kristianiagade. Ofte mødes og blandes Motiver fra de forskellige Kredse i en og samme Bygning, saaledes som det er Tilfældet med Privatbanken i Børsgade (1904, Axel Berg). I det nye Kristiansborg, hvis Genopførelse vedtoges 1903 ved Christian 9.s 40-aarige Regeringsjubilæum, og hvor Kongen tager Bolig sammen med Rigsdagen og Højesteret, har Thorvald Jørgensen gjort det dristige Forsøg at bruge Granit som Materiale til Arkitekturformer, som nærmest henter deres Forbilleder fra det 18. Aarh., et Eksperiment, hvis store Vanskeligheder ikke kan undlade at mærke den vældige Bygning. Bedre lykkes det at løse beskednere Opgaver, enkle Privathuse, frie for unødvendige Ornamentter, blot virkende ved gode Materialer og heldige Forhold. Et tidligt Eksempel paa en saadan Bygning er Bombebøssen i Overgaden o. Vandet (1891, Th. Bindesbøll); bekendte er Plessners frit og usymmetrisk komponerede Huse ved Aaboulevarden; blandt de senere Aars talrige Bygninger kan f. Eks. fremhæves Belysningsvæsenets Bygning.

Trods enkelte Eksperimenter med mere fremmedartet Bygningskunst har den københavnske Nutidsarkitektur efter den Holmske Retnings Gennembrud bevaret et hjemligt, nationalt Præg, og selv om der i den allersidste Tid atter veksles Signaler, synes det dog, at det yngste Slægtled blandt Arkitekterne fremdeles foretrækker hjemlige Forbilleder, idet de væsentlig slutter sig til Nyklassicismen, saaledes



Frederikskirken (Marmorkirken)
1874—94 (F. Meldahl).



Eliaskirken 1905—8 (M. Nyrop).
(Efter „Dansk Arkitektur“)



Københavns Raadhus, Sideport.
1892—1905 (M. Nyrop).
(Efter „Dansk Arkitektur“)



Københavns Raadhus.
Gaard med Bjørnespringvand.
(Efter „Dansk Arkitektur“)

som den formedes af C. F. Hansen, for at lære af dens Ro og dens gode Proportioner. Endnu har denne nye Retning ikke naaet at præge større Byggeforetagender, og til den maalbevidste Udnyttelse af Nutidens tekniske Fremskridt (armeret Jernbeton), til den allermoderneste Arkitektur, mærkes kun lidet i københavnsk Bygningskunst.

Ligesom de sidste Menneskealdrer har omformet Byens Arkitektur, saaledes er der ogsaa siden 1850'erne rejst et Utal af offentlige *Monumenter*. Begyndelsen gjordes 1858 med Frederik 6's beskedent fornemme Statue i Frederiksberg Have, af H. V. Bissen, hvem København i det hele skylder nogle af sine bedste Mindesmærker, bl. a. Frederik 7's Rytterstatue foran Christiansborg (1873), Tyge Brahes Statue foran Observatoriet (1873) og Oehlenschlägers Statue foran det kgl. Teater (1861, først senere flyttet til sin nuværende Plads). Af Monumenter fra 70'erne kan desuden nævnes H. C. Ørstedes i Ørstedsparken (af J. A. Jerichau), Niels Juels i Holmens Kanal (Th. Stein) og Tordenskjolds ved Holmens Kirke (V. Bissen). I 80'erne opstilledes bl. a. H. C. Andersen i Kongens Have (Saabye), Hvitfeldtsøjlen paa Langelinje, en Gave fra Brygger Jacobsen og tegnet af Dahlerup, i 90'erne Monumenterne for Dronning Caroline Amalie i Kongens Have (V. Bissen), Admiral Suenson i Nyboder (Stein), for de slesvigske Krige paa V. Boulevard, for Gade paa S. Annæ Plads (V. Bissen) og for Oehlenschläger paa Frederiksberg samt i Aaret 1900 Christian 4's Statue i Nyboder. I det 20. Aarh. er bl. a. fulgt Guldbryllupsmindesmærket, Absalons Rytterstatue paa Højbroplads (V. Bissen), Anden April Monumentet paa Kastelvolden (Bindesbøll), Finsen-Monumentet ved Rigshospitalet (Tegners Gruppe: Mod Lyset), Hørups Statue i Kongens Have, Mylius Erichsen-Stenen paa Langelinje, Lurblæsersøjlen ved Raadhuset og mange andre. I Byens Parker er opstillet talrige Broncestatuer, dels Originaler, dels Afstøbninger af Antikker, alle bekostede af Brygger Carl Jacobsen. Hertil kommer endnu en Række Springvand; „Storkespringvandet“ paa Amagertorv, Gefion ved Langelinje (af Bundgaard), Dragekummen paa Raadhuspladsen (Bindesbøll), den nydelige Brønd paa Vandkunsten (Magdahl Nielsen) og Nilhesten paa Kulturvet (Skovgaard). Kvantiteten er saaledes meget stor, men den kunstneriske Kvalitet er ikke altid den fineste; det maa indrømmes, at der mellem disse talrige Skulpturarbejder findes adskilligt tarveligt, banalt eller rentud mislykket.

Det er ikke alt Guld, der glimrer, og det er ikke al pralende Arkitektur i en By som København, der duer. Men sammenlignet med anden moderne Bygningskunst kan den københavnske hævde sig med Hæder, og trods slemme Pletter følger det nye sig saa taaleligt til det



Christiansborg før Branden 1884.
(Efter et ældre Fot.)



Christiansborg. (Thorvald Jørgensen).
(Efter Fot.)

gamle, som Byen har i Behold. I alle de skiftende Stilretninger spores alligevel en dansk Tone, noget enkelt og beskedent, noget hyggeligt og jævnt borgerligt, som sikkert bunder dybt i vor Folkekarakter, og som man synes at genfinde i den danske Arkitektur, i det mindste siden Christian 4's Renaissance. Det er karakteristisk, at vi trods vort nære Naboskab med Tyskland og trods mange, betydningsfulde kulturelle Paavirkninger aldrig helt har ladet os gennemsyre af germansk Bygningsmag i dette Ords daarlige Betydning, men tværtimod (med enkelte Undtagelser) har undgaaet Overdrivelser og Overlæsselser, baade i Nutiden og tidligere. Vi har ingen vild sydlandsk Barok, ingen plump Rokoko; bevidst eller ubevidst har Københavnerne foretrukket den rolige nederlandske Barok-Klassicisme og senere ladet sig paavirke af de smagfulde franske og de faste engelske Stilformer. Skønt et lille Land som vort ikke har formaaet at skabe selvstændige Stilarter, faar dets Hovedstad dog derved et Særpræg, og i al Fald burde vi nu være saa vidt, at enhver Tale om København som en grim og arkitektonisk uinteresseret By forstummede. Vor gamle Hovedstad er en smuk By, malerisk med sine grønne Spir og Kobbertage, sine bugtende Kanaler, sine livfuldt vekslende røde, hvide og graa Farver og sin trods alle Ødelæggelser endnu rige og gode Bygningskunst.



Portal fra Staldmestergaarden (nu Kirke- og Undervisningsministerium).

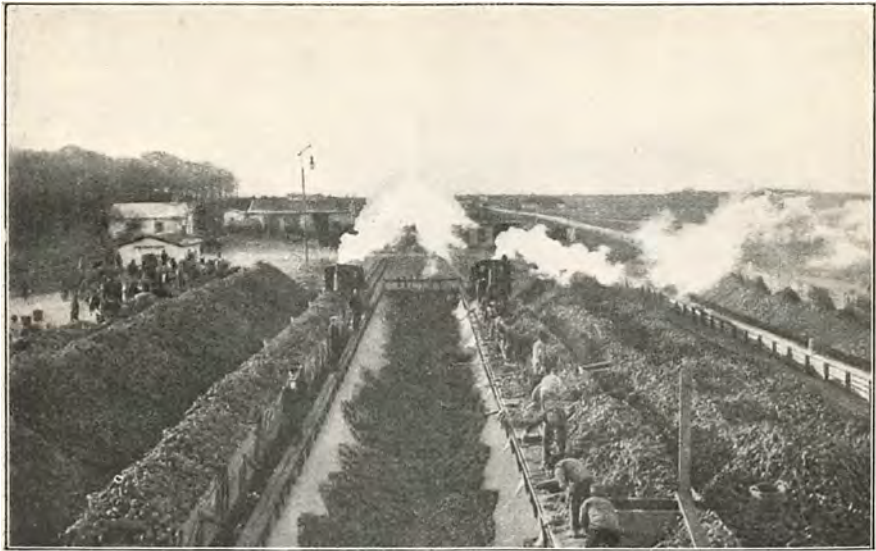
(Hude fot.)

BYERHVERV

INDUSTRI, HANDEL
OG TRAFIK



Monteringshal for Fabrikation af Kraner o. l.
(Titan, København).



• Adskillige af vore største Industrier har nøje Tilknytning til vort Landbrug, saaledes [vor højt udviklede Sukkerindustri. Ovenstaaende Billede viser Sukkerroerne, der pr. Bane føres ind til Fabrikkerne's Beholdere (Lolland).

BYERHVERVENES UDVIKLING I DEN NYERE TID.

AF FULDMÆGTIG, CAND.POLIT, HENNING KIØRBOE

De Erhverv, som ikke direkte er knyttet til Brug af Jorden og derfor sædvanlig kaldes Byerhvervene, har været i en kraftig Vækst her i Landet i de sidste halvandet hundrede Aar og har fra en ringe Stilling udviklet sig til en samfundsmæssig Faktor af virkelig Betydning. Ikke saaledes at forstaa, at de altid har haft Medbør og ikke mødt større Vanskeligheder, end de let har kunnet overvinde; thi ogsaa de har — som de øvrige Erhverv — kendt Nedgangstider og maattet kæmpe med Modgang og Uhygge. Men altid har de dog haft Kraft nok til at rejse sig igen og efter Nedgangen naa en endnu højere Udvikling end tidligere.

Slutningen af det 18de Aarhundrede var en lykkelig Tid for Byerhvervene. Deres Betydning for Samfundet var ganske vist ringe i Sammenligning med nu; Landbruget indtog en ubestridelig Førsteplass som det største og bærende Erhverv. Men det, der var af Industri, Han-

Hvor ikke andet er anført, skyldes Underskrifter og Noter under Billederne i Af-snittene: Byerhverv, Industri, Handel og Trakfik, Redaktør, cand. polit. *Poul Drachmann*, der ligeledes ved velvillig Bistand fra de paagældende Virksomheders Side har forestaaet Indsamlingen af Billedmaterialet.

del og Transport, nød godt af Tidernes Gunst og havde Held til at skabe Velstand for store Dele af Samfundet. Aarsagen hertil var først og fremmest den neutrale Stilling, som det i en Aarrække lykkedes Danmark at indtage under Revolutions- og Napoleonskrigene, og som skabte saa gunstige Vilkaar for Handel og Skibsfart, at man har betegnet Tiden som „den glimrende Handelsperiode“. Ikke blot mellem Danmark og Udlandet, men ogsaa mellem fremmede Lande, endog fjerne oversøiske Pladser, bragte de danske Skibe Varer frem og tilbage, og vort Land fik derved en Betydning for hele Europa's Handel, som man næppe havde drømt skulde falde i dets Lod og som gav sig et ydre Udtryk i en økonomisk Velstand af helt nye Dimensioner.

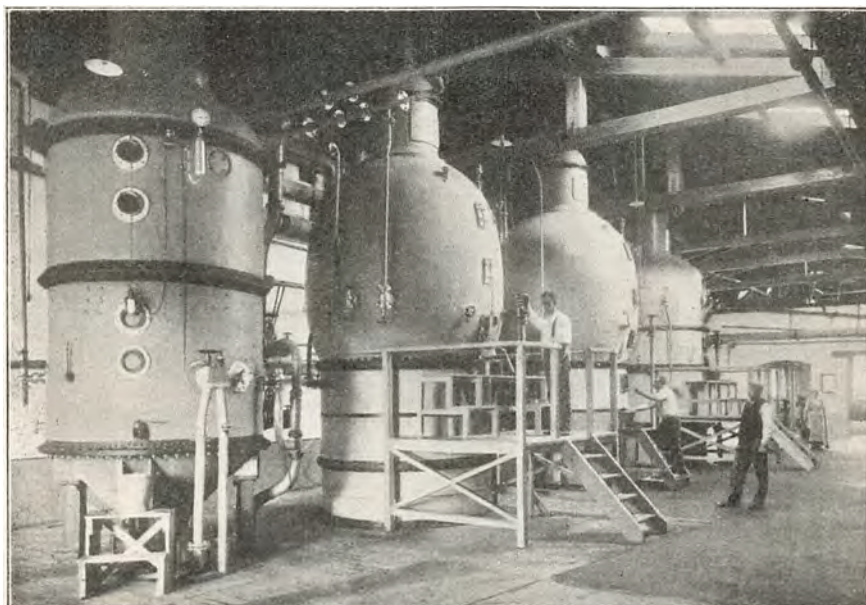
Og disse gode Tider for Handelen var ogsaa til Gavn for Industrien. Medens Størstedelen af Europa var indviklet i Krig og maatte forsømme den industrielle Produktion, bedredes Afsætningsvilkaarene meget for den danske Industri, samtidig med at Priserne steg, og de gamle merkantilistiske Ønsker om at skabe en kraftig Industri, der foruden at forsyne Hjemlandet ogsaa kunde sælge til Udlandet og derved skaffe Penge til Landet, fik under disse Forhold al den Støtte, de kunde ønske sig.

Meget bidrog det desuden til Fremgangen, at den vesteuropæiske Frihedsbevægelse var naaet her til Danmark og havde gennemtrængt Regeringen med et oprigtigt Ønske om at skabe nye og bedre Betingelser for den økonomiske Udvikling. Jævnside med de store Landbrugsreformer i 1780'erne og 90'erne gennemførtes der flere vigtige Foranstaltninger til bedste for Industri og Handel, hvoraf i første Linie maa nævnes Toldloven af 1797, der paa afgørende Maade brød med det gamle, merkantilistiske Forbudssystem og skabte væsentlige Lettelser for den udenrigske Handel. Ligeledes søgte man at hidføre friere Former paa Næringsforfatningens Omraade ved at foretage forskellige Lempelser i Laugsordningen, og i det hele taget blev der i den Tid lagt mange Spirer til en sund og lykkelig Udvikling af Samfundsforholdene.

Men desværre fik disse Spirer ikke Lov til at vokse saa hurtigt og uhindret frem, som man havde haabet. Onde Tider kom og væltede de kloge Planer over Ende. Neutraliteten blev opgivet, og i en Aarrække maatte Danmark deltage i Fjendtlighederne uden at opnaa andet derved end Tab og Ulykke. Straks i 1807 blev Flaaden taget fra os, ikke alene Krigsflaaden men ogsaa Størstedelen af Handelsflaaden, og dermed Grundlaget for den fortsatte Vækst af vore Byerhverv. Da vi ingen Skibe havde, maatte vor Handel paa Udlandet ophøre, og dette medførte atter en Lammelse af Industrien. Nogle Fag havde vel mere Modstands-



Dansk Sukkerfabrik (De danske Sukkerfabrikker, Maribo).



Fra et Sukkerraffinaderi (De danske Sukkerfabrikker, Lyngby).

kraft end andre, og enkelte drog ligefrem Fordel af Situationen; men som Helhed led Industrien derved og maaske endnu mere efter Fredsslutningen end under selve Krigen. Adskillige af de Bedrifter, der var skabt af de abnorme Forhold, gik da ogsaa hurtigt til Grunde igen.

I den nærmeste Tid efter Ophøret af Krigen, altsaa ca. 1820, stod den danske Industri paa et meget lavt Standpunkt. Udenfor Kjøbenhavn fandtes der kun faa industrielle Virksomheder og Størstedelen af dem var smaa og betydningsløse. I selve Kjøbenhavn, der var Hovedsædet for Industrien, fandtes nok nogle egentlige Fabrikker, men Hovedparten af Bedrifterne var kun at regne for almindelige Værksteder. En anset Forfatter udtalte i en datidig Undersøgelse: „For mange Varer har vi slet ingen Fabrikker; for en Mængde har vi ikke nok; og en Del af dem, vi har, er ikke gode nok.“

Og stod det daarlig til med Fabrikdriften, var det ikke bedre med Haandværket. De almindeligste Fag fandtes nok i nogenlunde tilstrækkeligt Omfang, men deres Udøvere savnede Dygtighed og arbejdede derfor slet, undertiden forfærdelig slet; og alligevel var Priserne paa Varerne som Regel alt andet end lave. Naar Befolkningen ikke desto mindre blev nogenlunde tilfredsstillende forsynet med industrielle Produkter, kom det af, at der ved Siden af det egentlige Haandværk foregik en meget udbredt Husflid rundt om i Hjemmene, ikke alene hos Bønderne, men ogsaa blandt den mere velhavende Befolkning, selv i Byerne; og saa vidt man kan skønne, fremstilledes den overvejende Del af de almindelige Fornødenheder netop paa denne Maade.

Vilkaarene for Handelen under Krigen var ligeledes alt andet end gode, og Fredsslutningen bragte til en Begyndelse ingen væsentlig Bedring. Da de tidligere krigsførende Lande atter begyndte at samle sig om deres gamle Næringsveje, viste det sig, hvor kunstigt et Grundlag Danmarks Storhandel havde hvilet paa, og mange af de forud saa mægtige Handelshuse gik da til Grunde. Den oversøiske Handel, der havde været vor Stolthed i den foregaaende Menneskealder, forsøgtes ved flere Lejligheder genoplivet, men uden Held; vi var for smaa og maatte overlade denne indbringende Virksomhed til de store Lande.

En væsentlig Del af Skylden for den økonomiske Elendighed havde Statens Finansforhold. Den Maade, de var ført paa i Krigens første Aar, havde været skæbnesvanger, og den Udvej man forsøgte ved Statsbankerotten i 1813, for at bringe dem paa Fode igen, voldte ligeledes adskillig Fortræd. Af Penge fandtes der praktisk talt kun Papirpenge; Metallet var forsvundet af Omsætningen. Indtil 1813 var Seddelkursen stadig faldet, men efter Bankerotten begyndte den atter at stige. Dette var imidlertid højst uheldigt for Erhvervene, da det var ensbetydende med da-

lende Varepriser. Alle Værdier reduceredes derved og Forretningslivet lammedes i høj Grad ved den Usikkerhed, der fulgte hermed.

Og til alt Uheld rantes Landbruget samtidig af en Krise, der var baade heftig og langvarig, og Byerhvervene, der var berøvet store Dele af det udenlandske Marked, mistede nu ogsaa en væsentlig Del af Af-sætningen til det indenlandske Marked, der ellers kunde have været en Erstatning herfor. I mange Aar prægedes Byerne af disse Ulykker og led under en Armod, der stod i sørgelig Modsætning til den Velstand, de tidligere havde kunnet glæde sig ved. Det Grundskud, Erhverslivet havde faaet, følte langt ud over de forretningsdrivendes egen Kreds, og der skulde hengaa en Aarrække, inden det blot delvis forvandedes.

Men Tiden, der læger alle Saar, viste ogsaa sin Magt her, og fra ca. Aar 1830 begyndte der en Fremgangsperiode, der — omend kun langsomt — atter bragte Velstand til de danske Byer. Meget bidrog hertil den næsten utrolige Sparsommelighed, hvormed Befolkningen havde rustet sig mod de onde Tider, og som bl. a. havde givet sig Udslag i Sparekassebevægelsen, der hurtigt bredte sig over hele Landet og blev en væsentlig Faktor i Datidens økonomiske Liv. Nævnes maa ogsaa den forbedrede almene Undervisning, der fulgte med Skoleloven af 1814 og snart trak en udvidet teknisk Uddannelse med sig. Efterhaanden fulgte Erhvervene ogsaa i de store vestlige Landes Spor i Retning af at modernisere Teknikken; Maskiner anskaffedes, Dampskibe sattes i Gang, og man begyndte at træffe Forberedelser til Anlæg af Jernbanelinier. Pengevæsenet, der havde voldt saa mange Ulykker, blev ogsaa bragt i Orden igen; i 1838 naaede Seddelkursen op i pari og i 1845 — efter 88 Aars Forløb — blev Sedlerne atter indløselige. Bankvæsenet var da ligeledes bragt i Lave, og selv om der paa dette Tidspunkt endnu kun fandtes een Bank, nemlig Nationalbanken, varede det ikke længe, inden der kom flere baade i Kjøbenhavn og Provinsbyerne, og hvor der ikke var nogen Bank, var der i mange Tilfælde en Sparekasse, der kunde yde Næringslivet den fornødne Støtte.

Under alt dette kom Byerne til Kræfter igen. Og i den stærkeste Mod-sætning til den Dom, der tidligere havde lydt over Haandværket, ud-taltes det nu, at de danske Haandværkere efterhaanden havde arbejdet sig frem til et overordentlig hæderligt Standpunkt og navnlig i Kjøbenhavn fuldt ud kunde maale sig med dem, der fandtes i Udlandet. Nye Fabrikker blev ogsaa anlagt; Handelen begyndte paany at florere — omend paa et andet Grundlag end før — og Haand i Haand hermed arbejdede Skibsfarten sig atter frem.

Ligesom i vore Dage spillede Kjøbenhavn ogsaa tidligere — i Kraft af sin Størrelse og Beliggenhed — en meget betydelig Rolle, og i økono-



misk Henseende var den i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede endnu længere forude for de andre Byer end Tilfældet er nu. Hvad der var af større Industri, fandtes der, Handelen paa Udlandet dreves næsten udelukkende derfra og Handelsflaaden ejedes for Størstedelen af kjøbenhavnske Firmaer. Dette var af stor Betydning for Byen i de gode Tider; thi derved kunde den langt mere end Provinsbyerne udnytte de gunstige Konjunkturer. Men da Nedgangen begyndte og de onde Aar kom, blev Byen til Gengæld ramt saa meget desto haardere, og det varede derfor adskilligt længere, inden den fik Kraft til at genvinde sin gamle Stilling.

Det Virksomhedsomraade, som de kjøbenhavnske Handlende havde mistet i de ulykkelige Tider efter 1807, var for en stor Del blevet overtaget af Tyskland, navnlig Byerne Hamborg og Lybæk. Tidligere var saa godt som hele Indførselen fra Udlandet og en ikke ringe Del af Udførselen dertil foregaaet over Kjøbenhavn; nu derimod var det Hansestæderne, der forsynede os med de udenlandske Varer, vi skulde bruge, og afkøbte os vore Eksportprodukter for at afsætte dem videre til andre Lande. En anset Statistiker beregnede dengang, at for hver 50 Artikler, der kom fra Hamborg, var der kun 1, der forskreves direkte fra Produktionsstedet. Den danske Handel var reduceret til Detailhandel. Ligeledes blev Varerne i de fleste Tilfælde transporteret paa tyske Skibe, og den Kredit, Forretningslivet havde saa haardt Brug for, fik det i stor Udstrækning fra Tyskland.

Men eftersom Danmarks egne økonomiske Kræfter atter groede frem, rettedes Bestræbelserne imod at komme ud af dette Afhængighedsforhold, og Handelslivet i 40'erne og 50'erne prægedes stærkt af dette Frigørelsesarbejde. Forskellige Begivenheder, der svækkede Hansestædernes Magt kom os til Hjælp her. Først Krisen i 1847, saa Krigen i 1848 og følgende Aar og endelig den store Krise i 1857. Efter dette Aar var Handelen atter væsentlig national; vi havde paany knyttet selvstændige Forretningsforbindelser, og som et Udslag af Emancipationsbestræbelserne blev der aabnet en direkte Dampskibsforbindelse mellem Jylland og England, der blev Indledningen til vor senere saa betydningsfulde Eksport vestpaa.

Ejendommelige var 1850'erne ved de Brydninger, der foregik mellem gammelt og nyt, mellem Tvang og Frihed, og som tilsidst førte til Frihedens Sejr. De Tilløb til større økonomisk Bevægelighed, der var gjort i Begyndelsen af Aarhundredet, var druknede i Begivenhedernes Malstrøm; endnu sukkede Industri og Handel under Laugstvangens Tyngde. Men efterhaanden erkendtes det klarere og klarere, hvor lidt denne Ord-



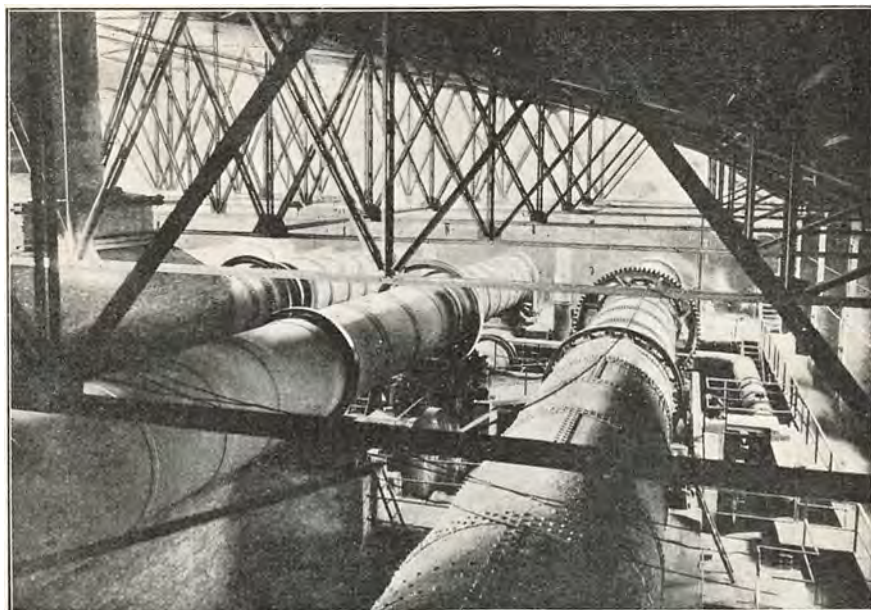
Moderne dansk Teglværk (Hedehus-Teglværker).



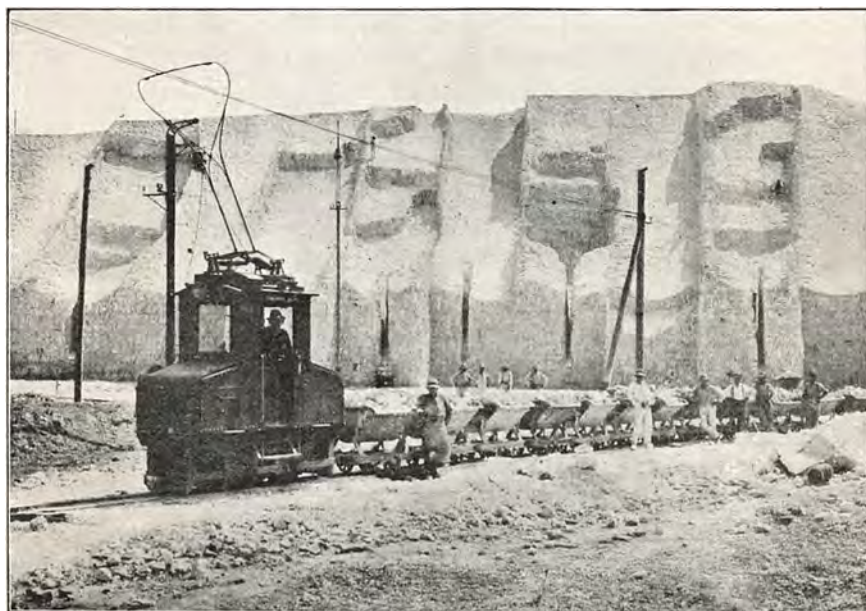
Cementfabrik (Aalborg Portland-Cement-Fabrik). Takket være de gunstige geologiske Forhold og ypperlig Teknik indtager den danske Cementindustri en meget smuk Stilling, baade kvalitativt og kvantitativt. Vore Cementfabrikker ligger alle henholdsvis ved Limfjorden og Mariager Fjord.

ning passede til Tidens mere udviklede Næringsforhold, og man samlede sig da med stor Styrke om Kravet om en radikal Ændring heri. Dette opfyldtes ogsaa efter en Del Strid, idet der i Grundloven af 1849 blev indsat et Løfte om fuldstændig Næringsfrihed, som realiseredes ved Næringsloven af 1857. Denne, der endnu er den gældende Hovedlov paa dette Omraade, gav Byerhvervene al den Frihed, de ønskede sig. I en kortere Periode var dette maaske ikke ubetinget til Fordel for Byerne, da disses Eneret paa Haandværk og Handel bortfaldt og der skabtes en Konkurrence fra Landdistrikterne, man ikke tidligere havde kendt til. Men dette var kun en Overgang; da den var overstaet, viste det sig, at de store Forventninger til den økonomiske Frihed ikke havde været overdrevne, og at Erhvervene trivedes langt bedre nu end før.

Efter denne store Reform gav man sig i Lag med en anden, der ogsaa berørte Byerhvervene i høj Grad, nemlig Ændringen af Toldloven. Den gældende Toldlov var fra 1797, og hvor udmærket og frisindet et Arbejde den end havde været for sin Tid, passede den naturligvis ikke godt ind i Forholdene nu saa længe efter. I 1863 blev den da erstattet af en ny Toldlov, der vel ingenlunde betød en egentlig Kursændring, men paa det i 1797 givne Grundlag omformede Toldsatserne efter den nye Tids Krav. Den paafølgende Krig hindrede Handelen i straks at udnytte de Chancer, Loven bød, men da Forholdene atter kom i Orden, viste det sig snart, at Loven var et godt Grundlag for en videre Udvikling af Næringslivet. For Industrien blev den oven i Købet endnu mere beskyttende, end Hensigten havde været, som Følge af at den betydelige Industri, der fandtes i Holsten, ved Fredsslutningen kom udenfor dansk Toldomraade. I det hele taget indvarsledes en ny Periode for det danske Næringsliv ved Freden i 1864. For en stor Del skyldtes det den gennemgribende Forbedring af Samfærdselsmidlerne, der lidt efter lidt havde fundet Sted. I Slutningen af 60erne var Bygningen af Jernbaner saa vidt fremskredet, at Fordelene ved dette nye Kommunikationsmiddel traadte tydeligt frem. Handelsflaaden havde ligeledes naaet en anseelig Størrelse og raadede nu over et stort Antal Dampskibe. Desuden var i 1853 den første Telegraflinie blevet aabnet her i Landet, og i den følgende Periode udvidedes Nettet Aar for Aar. Dette i Forening med den Energi, hvormed Nationen søgte at indvinde paa økonomiske Omraader, hvad den havde tabt territorielt, førte til en overordentlig Opblomstring af Byerhvervene. For Handelen skete desuden det glædelige, at den sidste Rest af Afhængigheden overfor Hamborg næsten forsvandt; den danske Storhandel blev virkelig national og dirigeredes af store danske Handelshuse. Og Haand i Haand med den udenrigske Handel



Det indre af en Cementfabrik med roterende Ovne, hvori Raacementen brændes (Aalborg).



Fra Kridtbrudet ved en dansk Cementfabrik (Aalborg Portland-Cement-Fabrik).

udviklede den indenlandske Handel sig, efter at de Baand, der hæmmede den, var løst ved Høkerloven af 1856 og Næringsloven Aaret efter. Og den livligere Varecirkulation, der fulgte hermed, bevirkede atter, at Industrien erobrede mere og mere af Husflidens Omraade, da Landbefolkningen nu i mange Tilfælde kunde faa baade bedre og billigere Varer ved at købe dem end ved selv at lave dem.

Men de gode Tider varede ikke ved. Fra Midten af 1870erne vendte Bladet sig atter, og der begyndte en Nedgangsperiode, der skulde vare næsten Aarhundredet ud. Denne Gang var det ikke nogen ydre Begivenhed, der hidførte Forandringen, hverken Krig eller Krise; Omslaget kom ganske langsomt i Form af et stadig dalende Prisniveau, der lagde som en klam Haand over alt Forretningsliv. Endnu mere end de andre Erhverv ramtes Landbruget heraf og blev for anden Gang i Aarhundredet kastet ud i en voldsom Krise. Men medens Virkningerne af den første Landbrugskrise havde været meget følelige ogsaa for Byerhvervene, var det kun i mindre Grad Tilfældet nu; snarere drog de paa visse Omraader Fordel af den Omlægning af Driften, hvormed Landbruget søgte at besvære Krisen. Thi den Forandring, der skete fra Kornavl til Kvægavl, medførte, at store Dele af Landbrugsvirksomheden udskiltes fra denne og lagdes ind under Industrien, og desuden aabnedes der et nyt og frugtbart Virkefelt for Handelen ved de store Fodermængder, der nu krævedes indført fra Udlandet, og de uhyre Kvantiteter af animalske Produkter, der fremstilledes til Eksport.

Men iøvrigt arbejdede Byerhvervene i denne Periode under trange Kaar. Arbejdet gik kun langsomt og besværligt fra Haanden, og var der end ikke nogen direkte Tilbagegang, var Fremgangen dog altfor ringe. Først henimod Aarhundredets Slutning, da Prisfaldet ophørte og afløstes af en Bevægelse i modsat Retning, vaagnede Erhvervene af den lange Dvale, og siden den Tid har de befundet sig i en næsten uafbrudt Fremgang, som først Verdenskrigen bragte Forandring i. Hvor stor Tiltrækningskraft, de har haft paa Befolkningen, fremgaar bl. a. af, at Folkemængden i Byerne, der i 1801 kun var ca. 20 pCt. af hele Befolkningen, nu er vokset til ca. 40 pCt. Og betragter man Industri, Handel og Transport under eet som de typiske Byerhverv, viser det sig, at den Befolkning, de giver Udkommet til, efterhaanden er blevet ikke saa lidt større end Landbrugsbefolkningen. Det Standpunkt, Byerhvervene indtog, da Krigen brød ud, var bedre end nogensinde før. Hvorledes de vil gaa ud af dens Skærsild, svækkede eller hærdede, vil være af den største Betydning for Landets økonomiske Fremtid.

INDUSTRI

AF FULDMÆGTIG, CAND. POLIT. HENNING KIØRBOE

I Følge den sidste Folketælling, der gav Oplysning om Erhvervsforholdene her i Landet, nemlig den fra 1911, levede 28 pCt. af Befolkningen af Industri, d. v. s. Haandværk og Fabrikdrift, og siden den Tid er Tallet sikkert steget, saa at Procenten nu kan antages at være ca. 30. Allerede dette giver et meget godt Billede af Industriens Betydning, at mellem en Tredjedel og en Fjerdedel af hele Folkemængden faar sit daglige Udkomme ved industriel Virksomhed. Og Tallene forstaas endnu bedre, naar man hører, at der kun er et andet Erhverv, nemlig Landbruget, der spiller en endnu større Rolle. Endda er Forskellen mellem disse to Erhverv ikke særlig stor; svarende til Industriens 28 pCt. har Landbruget 37 pCt.

Nu maa det erkendes, at disse Tal kun er meget grove Udtryk for Industriens Betydning. Den enkelte Næringsvej kan selvfølgelig ikke nøjagtig maales ved det Antal Mennesker, den skaffer det daglige Brød; og i de nævnte Tal er netop foruden dem, der *arbejder* i Industrien, ogsaa medregnet dem, der *underholdes* af disse (Hustruer, Børn m. v.). En noget bedre Maalestok har man i Antallet af selve disse Forsørgere (mellem 300000 og 400000), selv om ogsaa dette kun giver et tilnærmelsesvis rigtigt Billede. Thi det samme Antal arbejdende Personer kan til forskellige Tider og under forskellige Vilkaar være af meget forskellig Værd for Samfundets Økonomi. Og det Maal, Industrien har for Øje, er netop at forøge Produktionen uden samtidig at forøge Arbejdernes Antal i samme Grad, altsaa at opnaa den størst mulige Arbejdsydelse pr. beskæftiget Individ. Det bedste Udtryk for Industriens Betydning vilde man derfor have i en Angivelse af den samlede Produktions Størrelse, saa vist som Industriens Opgave netop er at *producere*, frembringe Varer. Endnu er man imidlertid ikke naaet til at have saadanne samlede Opgørelser over hele den aarlige Produktion; men de Beregninger, der forsøgsvis er foretaget, viser at det er meget betydelige Værdier, der frembringes i den danske Industri, og at der efterhaanden næppe er særlig stor Forskel paa Værdien af Landbrugets og Industriens Produktion.

I Stedet for saadanne Tal, der kunde vise hele Produktionen, ser man Gang paa Gang fremsat Talstørrelser vedrørende *Eksporten* af de fremstillede Varer, idet denne er meget udførligt statistisk belyst. Men hvor betydningsfuld Udførselen til Udlandet end kan være, er den dog ikke nogen Maalestok for Erhvervenes Omfang eller Trivsel. Selv om



virkelig hele Eksporten er indbefattet i Beregningerne, repræsenterer den dog kun den ene Side af Virksomheden, og forinden man kender den anden Side — Forsyningen af Hjemmemarkedet —, kan man ikke fælde nogen tilstrækkelig begrundet Dom. Den ene Næringsvej er maaske i høj Grad specialiseret og baseret paa Import og Eksport, medens den anden har lagt an paa den størst mulige Uafhængighed af Udlandet; men derfor er det ikke berettiget at sige, at den sidste har en mindre samfundsmæssig Betydning end den første.

Et ganske godt Materiale til Belysning af Industriens Betydning har man i Statistikken over Indtægterne i de forskellige Hovederhverv. Efter de foreliggende Oplysninger var den skatteansatte Befolkningens samlede Indtægt i Aaret 1916 1908 Mill. Kr., og heraf faldt paa Industriebefolkningen 462 Mill. Kr., d. v. s. 24 pCt., medens Landbrugsbefolkningens Andel var 356 Mill. Kr. eller 18 pCt. Helt nøjagtige tør man naturligvis ikke regne med at disse Tal er, da man bl. a. har Lov til at gaa ud fra, at der er Fejl i de Indtægtsansættelser, der danner Grundlaget for denne Statistik. Og desuden er Forholdet det, at en Persons Indtægt ikke behøver at stamme udelukkende fra det Arbejde, der er hans Hovedbeskæftigelse, men ogsaa kan hidrøre fra Bibeskæftigelse eller Kapitalanbringelse muligvis i helt andre Næringsveje. En Landbruger kan f. Eks. godt drive Haandværk som Bierhverv, saavel som en Industriadrivende kan have Penge anbragt i Landbrug, og saadanne Forhold skjules ganske i Statistikken. Men den Slags spiller rimeligvis ikke nogen videre Rolle for den store, brede Befolkning, og da det lige saa godt kan være Tilfældet i den ene Næringsvej som i den anden, vil Billedet af disses indbyrdes Forhold sandsynligvis alligevel svare meget godt til Virkeligheden.

Trods Forskelligheder og Mangler samstemmer alle de forannævnte Tal i, at Industrien nutildags er en væsentlig Faktor i Danmarks Erhvervsliv. Men saaledes har det ikke været altid; den Udvikling, Industrien er undergaaet, er sket i Løbet af forholdsvis kort Tid. I Aaret 1890 var det knap 25 pCt. af Befolkningen, der levede af Haandværk og Fabrikdrift, og gaar man saa langt tilbage som til 1870 var Procenten mindre end 20. Og samtidig maa det tages i Betragtning, at disse 20 pCt. betød forholdsvis mindre end det tilsvarende Antal nu, da der dengang væsentlig var Tale om egentlige Haandværkere, der arbejdede med gammeldags Teknik, medens en stor Del af de industrielle nu er beskæftigede i Fabrikker med moderne Arbejdsmetoder og deraf følgende større Udbytte pr. Individ.

Denne Udvikling af Industrien er vel værd at lægge Mærke til, naar



Udskebningsstedet for en Cementfabrik ved Limfjorden (Aalborg Portland-Cement-Fabrik)

man betænker, i hvor ringe Grad Danmark fra Naturens Side er et Industriland. Jordbunden indeholder hverken Kul eller Jern, men er i Besiddelse af en ikke ringe naturlig Frugtbarhed, og kunde derfor synes at maatte gøre Danmark til et udpræget Landbrugsland. Men Erfaringen har vist, at Industrien ikke er betinget af, at de fornødne Raamaterialer findes i selve Landet. Var det Tilfældet, vilde Danmark ganske vist være ilde stedt, da det næsten ikke selv frembringer et eneste af de vigtigste Raastoffer: Jern og andre Metaller overhovedet ikke, Kul og alle Slags Olier lige saa lidt, ikke Bomuld, kun ubetydelige Mængder af Uld, Træ kun i begrænset Omfang o. s. v. Dette kunde maaske i ældre Tid have været en Hindring for Fremkomsten af en levedygtig Industri; nu derimod er det det ikke, og Grunden dertil er den rivende Udvikling, Samfærdselsmidlerne er undergaaet i Løbet af det sidste halve Aarhundrede eller saa. Tidligere næsten uoverkommelige Afstande er blevet reduceret til noget forholdsvis ubetydeligt, og Lande, der ellers laa for langt fra hinanden til at kunne dyrke noget økonomisk Samkvem, er derved blevet i Stand til at etablere en Vareudveksling til stor, gensidig Fordel. Man har nu talrige Eksempler paa, at Raastoffer, selv de tungeste, transporteres over lange Strækninger, uden derfor at blive for dyre for de Virksomheder, der skal bearbejde dem. Og i Henseende til Transport er Danmark med sin langstrakte Kystlinie særlig gunstigt stillet, hvad

man faar et Indtryk af ved at høre, at Søfragten fra Danmark til mange oversøiske Steder er lavere end Jernbanefragten fra f. Eks. Hamborg og blot en mindre Strækning ind i Tyskland.

Og lige saa lidt som det er Tilstedeværelsen af Raastoffer, der gør et Land til et Industriland, er det Størrelsen af den nationale Kapital. Ligesom det er hyppigt, at et Land bearbejder Raastoffer, der er produceret langt uden for dets egne Grænser, er det ogsaa meget almindeligt, at store Dele af de i Industrien anvendte Kapitaler er udenlandske. Er Raavarerne efterhaanden blevet transportable, er Kapitalen det i ikke mindre Grad; det internationale Kreditvæsen er i Tidens Løb blevet saa udviklet, at der i Almindelighed ikke vil være nogen Vanskelighed ved at interessere fremmed Kapital i virkelig gode Foretagender. Ganske vist er udenlandske Penge fra et nationalt Synspunkt ikke fuldt saa ufarlige som udenlandske Varer, da Laan i Modsætning til Køb medfører varige Forpligtelser og kan svække Landets Selvstændighed ved at skaffe fremmede Interesser Indflydelse; men disse Ulemper er dog smaa i Sammenligning med den at maatte opgive en paatænkt Udvidelse af Erhvervslivet af Mangel paa Kapital.

Hvad det kommer an paa for Industrien, er Arbejdskraften, Menneskene. Hvis blot de, der deltager i Arbejdet, fra den yngste Arbejder til den øverste Chef, er evnerige og energiske, skal Arbejdet nok lykkes og Industrien efterhaanden skaffe sig en solid Position; er de derimod uenergeriske og udygtige, ude af Stand til at følge med i alle de større eller mindre Fremskridt, der sker snart paa det ene, snart paa det andet Felt, vil de udenlandske Konkurrenters Overmagt hurtigt gøre sig gældende og Industrien tabe mere og mere Terræn. Men naar det er selve Arbejdskraften, der betinger Industriens Trivsel, kan der ikke tales om „naturbestemte“ Industrilande; thi der er ingen Grund til at tro, at den ene Befolkning fra Fødslen skulde være væsentlig bedre udrustet til industriel Virksomhed end den anden. Naar der alligevel er saa stor Forskel paa den industrielle Udvikling i de forskellige Lande, kommer det sikkert som Regel af, at nogle af dem er begyndt saa meget tidligere end andre, maaske flere Generationer før, og derved har erhvervet sig et Forspring i Indsigt og Rutine. Men den Dygtighed, som det ene Folk saaledes allerede er kommet i Besiddelse af, kan det andet lige saa godt opnaa, hvis det vil foretage de Ofre af Tid og Penge, der er fornødne. —

Den Udvikling, som den danske Industri har gennemgaaet i nyere Tid, er først og fremmest en Følge af Arbejdsdelingen, der stadig i højere Grad sætter sit Præg paa hele Samfundets Økonomi. Meget af det



Bryggeri (Carlsberg). Den danske Bryggeriindustri indtager et meget højt Standpunkt, ikke mindst gennem sin videnskabelige Underbygning. De to ledende Foretagender er Carlsberg og Tuborg.



Aftapningshal i et dansk Bryggeri (Carlsberg).

Arbejde, der nu gøres af Haandværk og Fabrikker, foregik tidligere sammen med andre Erhverv, specielt Landbruget. Behovene var dengang faa og beskedne og kunde i stort Omfang tilfredsstilles uden Hjælp af en egentlig Industri. Arbejdet i Landbruget lagde som Regel ikke Beslag paa Bøndernes hele Tid, og i Fritiden beskæftigede de sig da ganske naturligt med forskelligt Husflidsarbejde: Spinding, Vævning, Syning, Strikning, Pottemagerarbejde, Forarbejdelse af Redskaber og meget andet. Det ejendommelige Forhold, at der i Følge Lovgivningen kun undtagelsesvis maatte foregaa Haandværk og Handel paa Landet, bidrog naturligvis ogsaa til, at Bønderne søgte at hjælpe sig selv. En Forfatter fra Midten af forrige Aarhundrede har givet følgende Skildring af Kvindernes Husflid paa Landet: „Man kan træde ind i hvilken som helst Bolig en Vinteraften, enten det er i Husmandsstuen, i en Bondegaard eller i Borgestuen paa de større Gaarde, og man vil i Reglen finde Kvinderne sysselsatte med en eller anden Haandgjerning. Enten snurre Rokkehjulene, eller Kartene skratte muntert, dersom ikke en Bindehose, Sytøj, en Stoppestrømpe eller lign. beskæftiger Hænderne. At sidde med Hænderne i Skjødet vil de fleste Steder blive anset for en stor Skam for en Pige.“ Men med tydelig Bekymring føjer han til, at der paa den anden Side: „langtfra fattes Eksempler paa, at der næppe findes en Rok paa Gaarden, ja, at endog Syning og Strikning for en stor Del udføres ude af Huset, eller Linned købes færdigsyet“, og at Husfliden paa det Tidspunkt i det hele taget var i tydelig Tilbagegang.

Grunden hertil var bl. a. den mere intensive Karakter, Landbruget antog, navnlig efterhaanden som Kvægholdet kom til at spille en større Rolle. Bønderne blev da nødt til at anvende en større Del af deres Tid paa selve Landbrugsarbejdet og maatte mere og mere lægge Husflidsarbejdet paa Hylden. Selve Fornødenhederne blev ogsaa større, efter som Velstanden forøgedes; og mange af de nye Varer kunde slet ikke fremstilles i den primitive Produktionsform, som Husfliden repræsenterede. Samtidig tilegnede Industrien sig stadig flere af de forbedrede tekniske Metoder og blev derved i Stand til at producere mange af de tidligere Husflidsgenstande baade bedre og billigere end Landbruget havde formaaet, og den gamle Husflid forsvandt da mere og mere.

Foruden disse Forhold har ogsaa den retlige Ordning, specielt Næringspolitikken, haft megen Indflydelse paa Industriens Stilling her i Landet.

Lige indtil Aar 1857 var Haandværket undergivet Laugsordningen, hvis Hovedbestemmelse var, at Haandværk med enkelte Undtagelser kun maatte foregaa i Købstæderne, og dér skulde være organiseret i Laug,

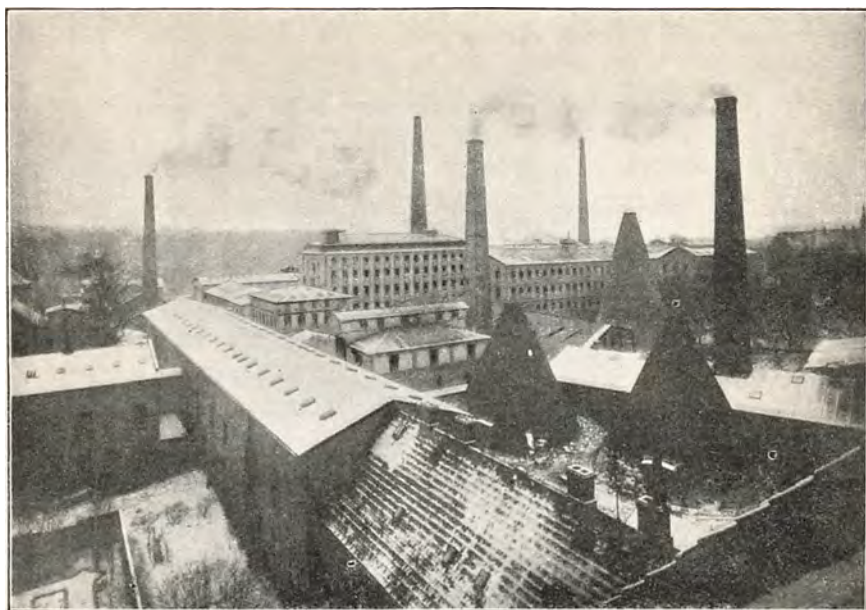
d. v. s. Foreninger af Personer, der tilhørte samme Fag; yderligere havde Laugene Eneret, saaledes at ingen udenforstaaende maatte udøve noget laugsordnet Fag. Denne Ordning passede sikkert godt til Forholdene i ældre Tid, og man havde med Flid søgt at lægge den saaledes til Rette, at baade Forbrugerne og Producenterne kunde føle sig tilfredsstillede derved. Men i Tidens Løb overlevede den sig selv og blev staaende uforandret, skønt Forholdene udenom var i stadig Udvikling og antog nye Former. Mere og mere følte Ordningen som en Spændetrøje, hvori Haandværket stivnede. At udvide dets Omraade var næsten lige saa umuligt som at modernisere dets Metoder paa Grund af den Mængde Forordninger og Vedtægter, der fandtes i et saadant Antal, at det nærmest var umuligt at finde Rede i dem eller blot huske dem. Fabrikdriften var ganske vist ikke undergivet Laugstvangen, men til Gengæld gjort afhængig af Regeringens Bevillinger, og som Efterspørgsels- og Afsætningsforholdene var, kunde Fabrikkerne meget vanskeligt naa nogen større Udvikling, i al Fald i et Land som Danmark, der bød saa snævert et indenlandsk Marked. Her som i de fleste andre Lande søgte Regeringen ganske vist at opelske en kraftig Storindustri, men saa længe de økonomiske Forhold ikke var til det, blev Bestræbelserne i det hele og store forgæves, og mange af de Fabrikker, der blev oprettede, kom til at hvile paa et saare kunstigt Grundlag.

Efterhaanden forandredes imidlertid Opfattelsen af Spørgsmaalet om Frihed eller Tvang, og Fordelene ved en omfattende økonomisk Frihed traadte klarere frem. Man saa, at det danske Næringsliv nærmest stod i Stampe, samtidig med at der foregik en frodig Udvikling i de Lande, hvor Bevægelsesfriheden var større. I Grundloven af 1849 optoges det da som en Løfteparagraf, at alle Indskrænkninger i den lige og fric Adgang til Erhverv, der ikke var begrundet i det almene Vel, skulde ophæves, og 8 Aar efter skete dette Fyldest ved Næringsloven af 1857. Hovedprincipperne i denne, der stadig er i Kraft, staar i absolut Modsetning til Laugsordningen, idet de gaar ud paa, at Haandværk og Fabrikdrift lige saa godt maa finde Sted paa Landet som i Byerne, og at Laugene skal ophøre at eksistere som tvangsmæssige Organisationer, saa at enhver har Ret til at drive Industri uden at indhente nogen Tilladelse dertil. I visse Tilfælde skal der ganske vist løses Næringsbevis, men dette kan ikke nægtes nogen, der opfylder enkelte ganske selvfølgelige Betingelser. Næringsloven traadte i Hovedsagen i Kraft i 1858, men selvfølgelig gik der nogle Aar, inden dens Virkninger sporedes i højere Grad, blandt andet fordi det økonomiske Liv ogsaa herhjemme kom af Lave under Handelskrisen i 1857 og Krigsperioden i 60erne.

Men at den Udvikling, der har fundet Sted efter den Tid, for en ikke ringe Del skyldes Næringslovens liberale Bestemmelser, kan der næppe tvistes om.

En anden Faktor i Udviklingen har den ydre Næringspolitik, Handelspolitikken været, og ganske særligt den Del deraf, der henhører under Toldlovgivningen. Handelspolitikken er nemlig ikke først og fremmest — endsige udelukkende — af Betydning for Handelen, men mindst lige saa meget for de producerende Erhverv, specielt Industrien. Forholdet er nærmest det, at de to Næringsvejers Interesser gaar i modsat Retning, idet en Toldlov, der gavner Handelen, vil skade Industrien og omvendt. Hvis Toldloven f. Eks. indeholder meget faa og lave Toldsatser, er den Hindring, den lægger i Vejen for Indførselen af Varer fra Udlandet, saa ringe, at det næppe vil hæmme den frie Udfoldelse af Udenrigshandelen nævneværdigt, medens Industrien netop derved vil se sig stillet overfor en skarp Konkurrence fra Udlandet, der maaske kan blive skæbnesvanger. Er Toldsatserne derimod mange og høje, vil Industrien lukrere derved, men Handelen se sit Omraade formindsket.

I Spørgsmaalet om Toldbeskyttelse eller Frihandel har Danmark indrettet sig noget anderledes end de fleste andre Lande. Medens disse har været tilbøjelige til at skifte System ret hyppigt, snart sætte Frihandelen i Højsæde og snart Beskyttelsen, har Danmark i over 100 Aar uforstyrret fulgt den samme Udviklingslinie i Retning af Frihandel. I det 18de Aarhundrede gennemførte Landet ganske vist med samme Iver som andre Lande den merkantilistiske Politik, og naaede derved efterhaanden frem til en overordentlig stærk Protektionisme. Men de liberale Ideer, der dukkede op efter Aarhundredets Midte, og med megen Styrke krævede baade Individets og Erhvervenes Frihed, gjorde sig paa et temmeligt tidligt Tidspunkt gældende her i Landet og førte bl. a. til, at Danmark før noget andet Land — i 1797 — fik en Toldlov, der efter Dagens Forhold var endog meget frisindet. Alle bestaaende Udførselsforbud bortfaldt saavel som de fleste Indførselsforbud, og Toldsatserne, der i de foregaaende 150 Aar næsten stadigt var blevet forhøjede, saa at de omtrent kom til at virke som Forbud, bragtes ned til et mere rimeligt Niveau. Og ved Siden af Toldtariffen indeholdt Loven et meget udførligt Reglement, der endnu den Dag i Dag danner Grundlaget for Toldbehandlingen her i Landet. De Tab, Industrien blev udsat for som Følge af Beskyttelsens Nedsættelse, søgte man at bøde paa ved kontante Tilskud i nogle Overgangsaar, og da Krigssituationen i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede desuden viste sig nærmest at blive til Fordel for Haandværk og Fabrikker, fordi Tilførselsforholdene blev saa vanskelige,



Porcelensfabrik (Den kgl. Porcelainsfabrik, København). Dansk Poreclæn og overhovedet dansk keramisk Industri har med Rette vundet sig Verdensry baade ved sin kunstneriske og tekniske Udvikling.



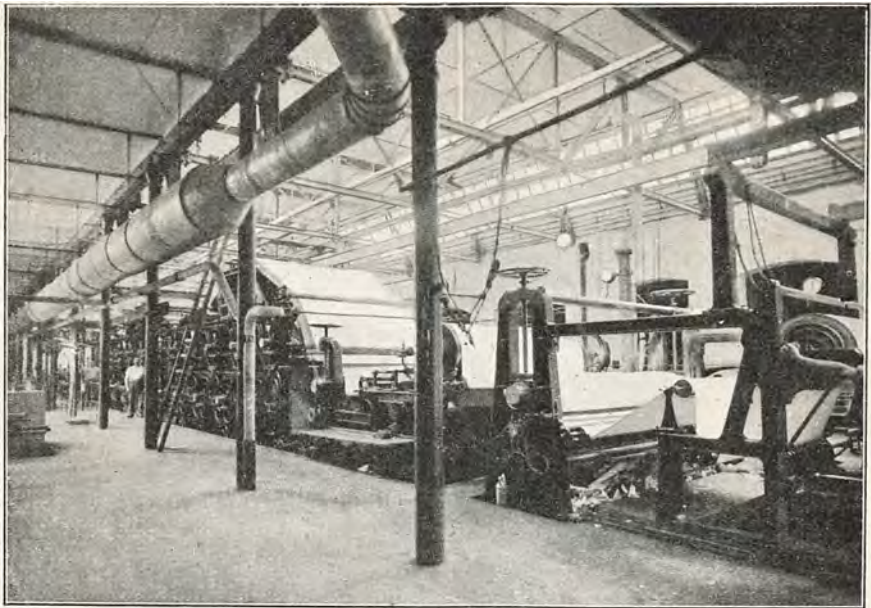
Malersal paa en Fajancefabrik (Aluminia, København).

kom Industrien langt lettere over de forandrede Vilkaar, end man skulde have ventet.

Den Toldpolitik, som indledes i 1797, har Danmark senere holdt fast ved. Den kraftige Frihandelsbevægelse, der gik over Europa i 1860erne, satte sig Spor i Toldloven af 1863, som bragte en yderligere Nedsættelse af Satserne; den efterfølgende Reaktion fandt derimod ikke Genlyd herhjemme. Næste Gang Toldtariffen forandredes — i 1908 —, uddybede man yderligere den liberale Politik og holdt sig fjernt fra den Tendens til forstærket Beskyttelse for baade Landbrug og Industri, der gjorde sig gældende i Størstedelen af Europa og har præget Udlandets Toldpolitik lige til vore Dage. Ligesom i 1863 formindskedes ogsaa i 1908 Beskyttelsen for Industrien, men dog ikke mere end at Toldsatserne stadig yder Industrien som Helhed en passende Støtte. Nedsættelsen var heller ikke saa kraftig, som det kunde synes ved en umiddelbar Sammenligning af de gamle og de nye Toldsatser, idet det ikke alene var Tolden paa færdige Varer, der reduceredes, men ogsaa Tolden paa de væsentligste Raastoffer som f. Eks. Jern og andre Metaller, Tømmer, Olie, Gummi, Kul m. v. Og desuden er det jo saaledes, at en Toldbeskyttelse helst skulde kunne nedsættes efterhaanden, uden at det generede Industrien, da dens Opgave netop er at sætte denne i Stand til efter en vis Tids Forløb at arbejde lige saa godt som Udlandets tilsvarende Virksomheder og derved kunne undvære den Støtte, der ligger i Toldsatserne.

Hvad der er det bedste, Frihandel eller Beskyttelse, er et omfattende Spørgsmaal, der kræver indgaaende Kendskab til hele det økonomiske Liv. At dømme efter den herskende Ordning skulde man tro, at Beskyttelse maatte være at foretrække, da næsten alle Lande i Europa med Undtagelse af Storbritannien har stærkt protektionistiske Toldlove og endog i den sidste Menneskealder bevidst har arbejdet henimod at gøre Beskyttelsen mere og mere virksom. Dette siger dog i og for sig ikke noget; thi den Ordning, der findes, behøver ikke at være den bedste, og det at saa mange Lande har gennemført den samme Politik, betyder muligvis heller ikke andet, end at Toldbeskyttelsen har en Tilbøjelighed til at „smitte“, o: brede sig fra Land til Land. Rent abstrakt set byder Frihandelen utvivlsomt de største Fordele, da Næringslivet i saa Fald kan indrette sig frit efter de virkelige, økonomiske Forhold og ikke tvinges ind paa kunstige Baner ved mere eller mindre vilkaarlige Toldsatser. Paa Grund af den internationale Arbejdsdeling, der muliggøres herved, vil Varerne kunne fremstilles med de mindst mulige Omkostninger og Priserne blive lave.

Fra et nationalt Synspunkt rummer Frihandelen imidlertid en Fare.



Fra en Papirfabrik (De forenede Papirfabrikker, Maglemølle, Næstved).



Losningsanlæg ved Maglemølle, Susaen.

Alle Lande befinder sig ikke paa samme Udviklingstrin i industriel Henseende, og de Lande, der er længst tilbage, risikerer at blive trængt helt tilbage under den stærke Konkurrence, der bliver en Følge af Friheden. For at undgaa dette, vil det da kunne være en rigtig Politik, at gennemføre en passende Beskyttelse, der giver Landet Mulighed for at arbejde sig op til nogenlunde Jævnbyrdighed med Udlandet og hindrer, at værdifulde, produktive Kræfter ligger ubenyttede hen. Og at et fornuftigt indrettet Toldsystem kan have en saadan Virkning, har man Eksempler paa fra mange Lande, ikke mindst U. S. A. og Tyskland. Men selv efter at Landet har faaet sin Industri udviklet paa denne Maade og derved er kommet paa nogenlunde lige Fod med Udlandet, kan det dog være rigtigt at bevare en vis Beskyttelse. Fjernes Toldsatserne, lægges det indenlandske Marked ganske aabent for Paavirkningen udefra, og paa Grund af de Forskydninger, der idelig sker i Udlandets Produktionsforhold, kan dette rumme ikke uvæsentlige Farer og berøve Erhvervslevet Sikkerheden for en fortsat Udvikling. Paa den anden Side kan man ikke lukke Øjnene for, at Beskyttelsen let fører til et højere Prisniveau og derved tager fra Forbrugerne, hvad den giver til Producenterne; og en Ængstelse i denne Retning er særlig begrundet i et lille Land, hvor de forskellige Brancher forholdsvis let kan skaffe sig Monopol og derved blive i Stand til at holde Priserne over det, der vilde være det normale, hvis der var en effektiv Konkurrence. —

Til en nøjere Undersøgelse af Industriens Stilling her i Landet har man et udmærket Materiale i de saakaldte Industritællinger, hvoraf den sidste blev foretaget i 1914, lige inden Krigen brød ud. Ved denne konstateredes der i alt ca. 82500 Bedrifter med et samlet Personale paa 350000 Mennesker, hvoraf ca. 232500 egentlige Arbejdere, og en Maskinstyrke paa ca. 230000 Hestekræfter. Sammenlignet med de tidligere Tællinger betød dette en ikke ringe Fremgang; Bedrifternes Antal forøgedes ganske vist ikke, aftog snarere lidt, men baade Personalet og Maskinkræfterne voksede betydeligt, og det er af disse sidste Faktorer, Industriens Produktionsevne afhænger, ikke af Antallet af Virksomheder. At dette er formindsket maa snarest betragtes som et heldigt Tegn, da det i Sammenhæng med det større Arbejderantal vil sige, at Bedrifterne gennemgaaende er blevet større, og Stordrift er netop Maalet for moderne Industri paa Grund af de dermed følgende mindre Produktionsomkostninger. Et meget interessant Træk i den industrielle Udvikling er den stigende Anvendelse af mekanisk Kraft; i 1897, da den første Industritælling holdtes, var det kun 5 pCt. af Virksomhederne, der

havde mekanisk Kraft, i 1914 — sytten Aar efter — derimod 19 pCt., og medens Hestekraften pr. Bedrift med mekanisk Kraft i 1897 var 12,5, var den i 1914 steget til 14,7. Yderligere var der i 1897 kun ca. $\frac{1}{4}$, i 1914 derimod 1 Hestekraft gennemsnitlig pr. Arbejder.

Selv om der, som omtalt, i de sidste Aartier har gjort sig en tydelig Koncentrationstendens gældende i Industrien, kan det dog ingenlunde siges, at det er de store Bedrifter, der er de typiske. Inddeler man de industrielle Virksomheder efter deres Størrelse, d. v. s. Antallet af egentlige Arbejdere, viser det sig, at over Halvdelen, 42000, ingen Arbejdere havde og 15500 kun een Arbejder, ofte en Lærling el. l.; af store Bedrifter med over 100 Arbejdere fandtes der derimod kun 264. Men ved en Sammenligning af disse Resultater med de tilsvarende for 1897 kommer Stordriftstendensen atter tydeligt til Syne; Antallet af Virksomheder uden egentlige Arbejdere var nemlig i den mellemliggende Tid slet ikke steget, Antallet af Virksomheder med over 100 Arbejdere derimod til henimod det dobbelte; og disse sidste raadede trods deres ringe Antal over et Personale, der var ca. 30000 større end Personalet i de smaa Virksomheder. —

Efter den sociale Stilling i Bedrifter fordeler det beskæftigede Personel sig saaledes, at 82500 er Indehavere o. l., 35000 Funktionærer af forskellig Art og 232500 egentlige Arbejdere. Antallet af Indehavere svarer naturligvis i det hele og store til Antallet af Bedrifter; den sociale Mellemgruppe, Funktionærklassen, betyder her — i Modsætning til, hvad der er Tilfældet ved Handelen — forholdsvis meget lidt og udgør kun ca. 10 pCt. af hele Personalet; langt større talmæssig Betydning har de egentlige Arbejdere, der repræsenterer to Tredjedele af samtlige beskæftigede og er til Stede i et Antal af 3 for hver Indehaver.

Af de 350000 Mennesker, der er beskæftigede i Industrien, er 78000 eller 22,2 pCt. Kvinder; i 1897 var den tilsvarende Procent ca. 21, og der har saaledes fundet en lille Fremgang Sted. Af de 78000 er 12000 Indehavere, 9000 Funktionærer og 57000 Arbejdere; de fleste af dem (ca. 75 pCt.) tilhører altsaa denne sidste Kategori, men af hele Arbejdstaben udgør de dog kun 24 pCt. Forholdsvis mest betyder Kvinderne som Kontor- og Butikspersonale, idet over Halvdelen af denne Gruppe er Kvinder; af Indehaverne er det derimod kun Tilfældet med ca. 15 pCt., og disse findes saa godt som udelukkende i de smaa Virksomheder med højst 5 Arbejdere. Det modsatte er derimod Tilfældet med de kvindelige Arbejdere, der i langt højere Grad er beskæftiget i de store Virksomheder end i de smaa. —

Bedrifternes Fordeling efter Faggruppe ses af efterfølgende Tabel:

Aaret 1914	Antal Virksomheder	Samlet Personel	Heraf egentlig industrielle Arbejdere	Antal Virksomheder med mekanisk Kraft (undt. Vind og Vand)	Maskinernes Hestkraft
I. Tilvirkning af Næringsmidler og andre Fortæringsgenstande	12 203	62 844	38 119	5 463	81 263
II. Tekstilindustri	1 465	17 336	14 390	315	16 306
III. Beklædningsindustri og Toiletvirksomhed	25 959	65 050	35 271	1 140	3 434
IV. Jordarbejder, Bygnings- og Møbelindustri	23 094	79 158	52 610	2 054	20 444
V. Trævareindustri samt Industrier, i hvilke Træ indgaar som en væsentlig Bestanddel	4 185	13 437	8 178	1 661	18 073
VI. Læder- og Lædervareindustri	158	1 221	862	72	1 429
VII. Forarbejdning af Sten samt Ler- og Glasvarer	1 694	19 485	16 239	613	28 415
VIII. Forarbejdning af Metal og Metalgenstande, herunder Tilvirkning af Maskiner og Instrumenter	10 644	62 919	45 762	2 763	33 680
IX. Forskellige Industrier af teknisk og kemisk Art	1 145	13 033	9 487	830	14 900
X. Papirindustri	106	3 550	2 977	65	7 660
XI. Industri i litterær og kunstnerisk Retning	1 841	12 161	8 720	603	4 239
Ialt	82 494	350 194	232 615	15 579	229 843

Naar vi som Maalestok for disse Grupper indbyrdes Størrelse tager det samlede Personel, bliver den Gruppe den største, der omfatter Jordarbejder, Bygnings- og Møbelindustri; den beskæftiger i alt ca. 79000 Mennesker, d. v. s. næsten en Fjerdedel af hele Industriens Personel. De vigtigste Fag indenfor denne Gruppe er:

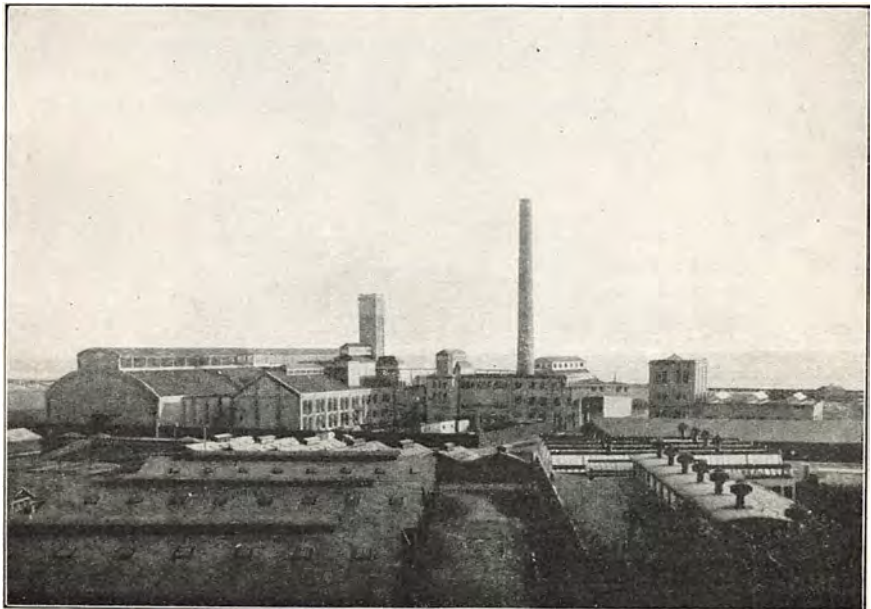
Murerfaget	21 000	Mennesker
Snedkerfaget	14 000	—
Tømmerfaget	13 000	—
Malerfaget	10 000	—

Den næststørste Gruppe er Beklædningsindustrien m. v., der tæller ca. 65000 Mennesker, eller 19 pCt. af hele Industribefolkningen. Medens der i Bygningsfagene næsten ingen Kvinder findes blandt Personellet, er der her over 36000 Kvinder. De Fag, der spiller den største Rolle, er:

Herreskrædderi	15 000	Mennesker
Dameskrædderi	13 000	—
Skomageri	11 000	—
Vaskeri og Strygeri	5 000	—
Barber- og Frisørforretninger	4 000	—



Dansk Spiseoliefabrik (Aarhus Oliefabrik). Danmark har en højt udviklet Spiseolie- og Margarineindustri. Margarineforbruget pr. Indbygger er større end i noget andet Land. Olieindustrien leverer ogsaa Foderkager til Landbruget, desuden Raastoffer til Sæbe-, Fernis- og andre Fabrikationer.



Olie- og Foderkagefabrik (Aarhus Oliefabrik, Sydhavnen, Aarhus).

Dernæst kommer Metalindustrien med et Personel paa ca. 63000, hvoraf noget over 3000 Kvinder. De væsentligste Fag er:

Maskinfabrikker og -værksteder	16 000	Mennesker
Grovsmedeforretninger	11 000	—
Jærnskibsbyggerier m. v.	7 000	—
Jærnstøberier	4 000	—
Cykelfabrikker og -værksteder	3 000	—

Af samme Størrelse som Metalindustrien er Næringsmiddelindustrien, der ligeledes beskæftiger ca. 63000 Mennesker, hvoraf 16000 er Kvinder. De største Fag er:

Bagerier	11 000	Mennesker
Slagterier	9 000	—
Tobaks- og Cigarfabrikker	9 000	—
Mejerier	8 000	—
Ølbryggerier	6 000	—
Møller	5 000	—

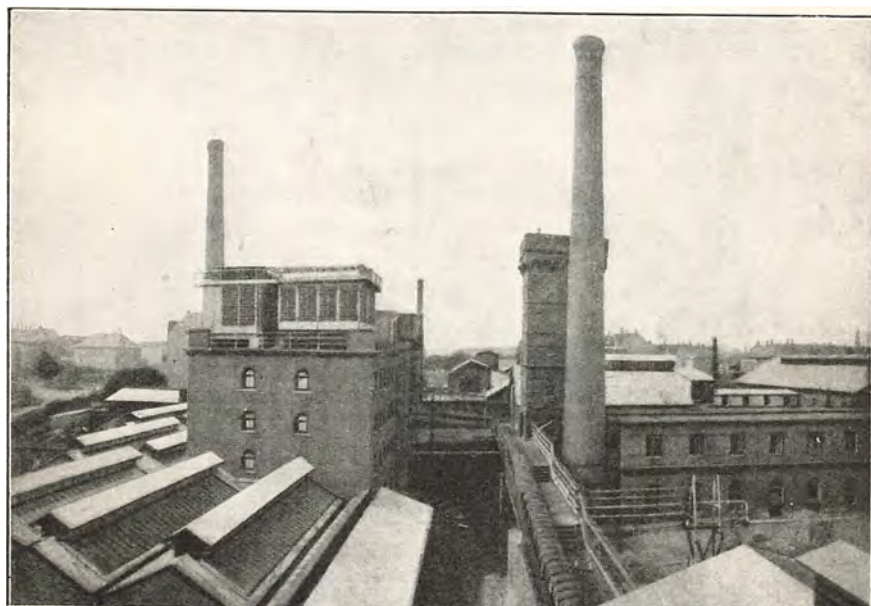
De fire Grupper, der her er nævnt, raader over mere end tre Fjerdedele (77 pCt.) af hele Industribefolkningen, og ingen af de syv andre Grupper naar op paa Højde med dem. De næste i Rækken er Sten-, Ler- og Glasindustrien samt Tekstilindustrien med henholdsvis 19000 og 17000 Mennesker, dernæst Trævareindustrien, kemisk-teknisk samt grafisk Industri hver med ca. 13000 beskæftigede og endelig som de mindste Papirindustrien med 3500 og Læderindustrien med 1200 Mennesker. Af Fag, der hører under disse Grupper, skal nævnes:

Teglværker	8 500	Mennesker
Bogtrykkerier	7 800	—
Trikotagetilvirkning	5 800	—
Savværker o. l.	3 100	—
Karelmagerforretninger m. v.	2 900	—
Gasværker	2 800	—
Bomuldsvæverier	2 500	—
Klædefabrikker	2 500	—
Blikkenslagerforretninger	2 500	—
Bogbinderforretninger	2 500	—
Cementfabrikker	2 100	—

I Tilknytning til disse Oplysninger om de forskellige Fag indenfor Industrien, skal her — paa Grundlag af den sidste Industritælling — gives en Oversigt over de største danske industrielle Foretagender:



Olie-, Sæbe- og Foderkagefabrik (Dansk Soyakagefabrik, København).



Moderne dansk Margarinefabrik (Otto Mønsted, Aarhus).

	Samlet Personel	Heraf egentlige Arbejdere
A/S Burmeister & Wain	3766	3395
A/S De danske Sukkerfabriker	1716	1515
A/S De forenede Bryggerier	1527	1079
Carlsberg Bryggerier	1474	1192
A/S De forenede Papirfabrikker	1229	1116
A/S J. Moresco	1229	1072
A/S Københavns Flydedok og Skibsværft	1181	1069
A/S Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri	1125	1036
A/S Th. Wessel & Vett	1039	976
A/S Frederiksholms Tegl- og Kalkværker	984	904
A/S Kastrup Glasværk	963	905
A/S Den kgl. Porcelænsfabrik	907	821
C. W. Obel	824	807
A/S De forenede Jernstøberier	817	694
S. Truelsen & Søn	761	704
A/S De danske Bomuldsspindrier	732	694
A/S Glud & Marstrands Fabriker	732	602
Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger	726	661
F. L. Smidth & Co.	695	447
A/S Titan	689	580
A/S Crome & Goldschmidts Fabriker	673	593
A/S A. M. Hirschsprung & Sønner	670	635
Aug. Neubert	664	587
A/S Nordiske Kabel- og Traadfabrikker	653	560
A/S Aalborg Portland-Cement-Fabriker	642	601
Thomas B. Thrige	625	523
A/S Frichs	612	525
Gammeltoft-Schougaard	586	258
E. Nobel	551	516
Andelsselskabet Trifoliums Mejerier m. v.	549	166
A/S Horwitz & Kallentid	539	512
A/S Carl Lunds Fabriker	508	464
A/S Simon Olesens Trikotagefabrik	503	461*)

En meget stor Del af disse Forretninger er Aktieselskaber, og dette er et andet Udslag af den moderne Koncentrationstendens, nemlig Tilbøjelighed til at undgaa personlige Firmaer og benytte Selskaber med begrænset Ansvar i Stedet for. Ialt ejedes 1574 Virksomheder af Aktieselskaber og disse beskæftigede 70500 Personer, hvoraf 58000 Arbejdere.

*) Af Foretagender, der har udvidet sig siden denne Opgørelse, kan nævnes A/S Nielsen & Winther, A/S Aarhus Oliefabrik, A/S J. M. Ballin's Sønners og Hertz Garverier og Skotøjsfabrikker, A/S H. E. Gosch & Co.'s Trændstikfabrikker samt Dansk Gardin- og Tekstil-Fabrik.

En Fjerdedel af samtlige Industriens Arbejdere hørte saaledes til i Aktieselskaber, og med Maskinernes Hestekraft gjaldt det oven i Købet to Femtedele, 40 pCt. Det er fortrinsvis de store Virksomheder, der ejes af Aktieselskaber; af Virksomheder med over 100 Arbejdere var det Halvdelen; men af Smaa virksomheder med højst 5 Arbejdere kun 1 pCt. Saadanne ganske smaa Aktieselskaber har naturligvis ikke nogen virkelig Berettigelse, da den Kapital, det drejer sig om, ikke er større, end at en enkelt Mand bør kunne skaffe den og bære den dermed følgende Risiko. Grunden til, at de alligevel dannes, er sikkert i Reglen Ønsket om at slippe for det personlige Ansvar, — til Skade for Kreditorerne; men den Slags Transaktioner er der til en vis Grad sat en Stopper for ved Aktieloven af 1917, hvori det bestemmes, at der overhovedet ikke maa stiftes Selskaber med en mindre Kapital end 5000 Kr. Tre store Fag var der, som helt og holdent hørte ind under Aktieselskaber, nemlig:

Bomuldsspindrier,
 Fabrikation af Jernbanevogne og
 Tændstikfabrikker,

og for en stor Del andre gjaldt det, at de næsten udelukkende udøvedes af saadanne Selskaber, f. Eks.:

Porcelæns- og Fajancefabrikker,
 Svovlsyre- og Gødningsfabrikker,
 Metaltraads- og Kabelfabrikker,
 Sukkerfabrikker og -raffinaderier,
 Blikvarefabrikker,
 Gummivarefabrikker,
 Kaffesurrogatfabrikker,
 Cementfabrikker,
 Filmsfabrikker osv.

En anden Selskabsform, der ogsaa benyttes i Industrien er Andels-selskabet, der bl. a. adskiller sig fra Aktieselskabet ved, at Medlemmerne — som Regel — ikke har indskudt nogen Kapital, men yder Raastof til den fælles Produktion. Af saadanne Selskaber var der 1672, altsaa en Del flere end Aktieselskaber, men gennemgaaende var de smaa, idet de kun beskæftigede 10600 Personer i alt, hvoraf 7500 var Arbejdere. Af Andelsselskaberne var det store Flertal (1134) Mejerier, men denne Organisationsform benyttedes ogsaa ved Elektricitetsværker, Virksomheder til Oliekageknusning, Slagterier, Bagerier, Ægpræserveringsvirksomheder, Bogtrykkerier o. m. a. —

Det, der mere end noget andet karakteriserer Industrien nutildags,

er som sagt dens Samling i stadig større, hyppigt upersonlige Bedriftsenheder. De enkelte Virksomheder søger at udvide sig det mest mulige, enten ved Udvikling indefra eller ved Sammenslutning med andre, og for at skaffe den finansielle Basis, organiserer de sig som Aktieselskaber. Herved kan der tilvejebringes uhyre Kapitaler, samtidig med at der skabes Grundlag for et frugtbringende Samarbejde mellem Industrien og Bankverdenen. Men Koncentrationen bliver ikke staaende herved; ogsaa de store Aktieselskaber kan have Gavn af Sammenslutning og søger at organisere denne i Form af Karteller, Truster o. l.

Et Kartel er en Sammenslutning mellem flere Firmaer i den Hensigt at regulere forskellige Forhold vedrørende deres Drift: Indkøbspris, Udsalgspris, Produktionens Størrelse og Fordeling, Mellemandleravancen o. s. v. Karteloverenskomsten bringer ikke de enkelte Firmaers Selvstændighed til at ophøre, tværtimod bevarer de hver for sig deres rettlige Tilværelse, men i alle de Forhold, Overenskomsten omfatter, er de bundne til at rette sig efter den fælles Aftale. En Trust derimod er en fuldstændig Sammenslutning af flere Bedrifter til en økonomisk Enhed, saaledes at alle de sammensluttede Bedrifter i enhver Henseende opfører sig som selvstændige og indordnes under en fælles Ledelse, der behersker alle Sider af den nye Bedrift. Saavel Karteller som Truster kan være organiserede paa mange forskellige Maader, men Maalet for dem alle er at gøre Virksomheden mere lønnende, navnlig ved at komme til at beherske saa stor en Del af Produktionen, at de kan fastsætte Priserne uden at frygte, at Konkurrencen skal trykke dem den.

For at kunne bedømme disse Sammenslutninger retfærdigt maa man anlægge et dobbelt Synspunkt, dels betragte dem som nye Organisationsformer indenfor Produktionen, dels som Monopoler. I den første Egenskab kan de betyde mægtige Fremskridt til Gavn for hele Samfundet, idet de ved de Driftsforbedringer, de medfører, bidrager til at reducere Omkostningerne baade ved Produktionen og Omsætningen til det mest mulige og derved fører Erhvervet nærmere til dets samfundsmæssige Maal. Men deres Eneret sætter dem paa den anden Side i Stand til at virke meget skadeligt; thi gennem Monopolet faar de Magt til at fastsætte Priserne efter Forgodtbefindende, og Erfaringen viser, at denne Magt altfor hyppigt bliver misbrugt til Skade for Forbrugerne.

Hvilket Omfang denne Slags Sammenslutninger har i et Land, er meget vanskeligt at konstatere, da man langt fra tør regne med, at de alle er Offentligheden bekendt. Paa Grund af den Uvilje, der som Regel vil være mod Monopolerne, vil Deltagerne bestræbe sig for at hemmeligholde dem, og i samme Grad dette lykkes, bliver de Resultater, man



Dansk Kunstgødningsfabrik (Dansk Svovlsyre- og Superfosfatfabriks Aalborg-Anlæg).
Det danske Landbrugs store Forbrug af Superfosfat o. l. til Gødning leveres af en Række betydelige danske Fabrikker.

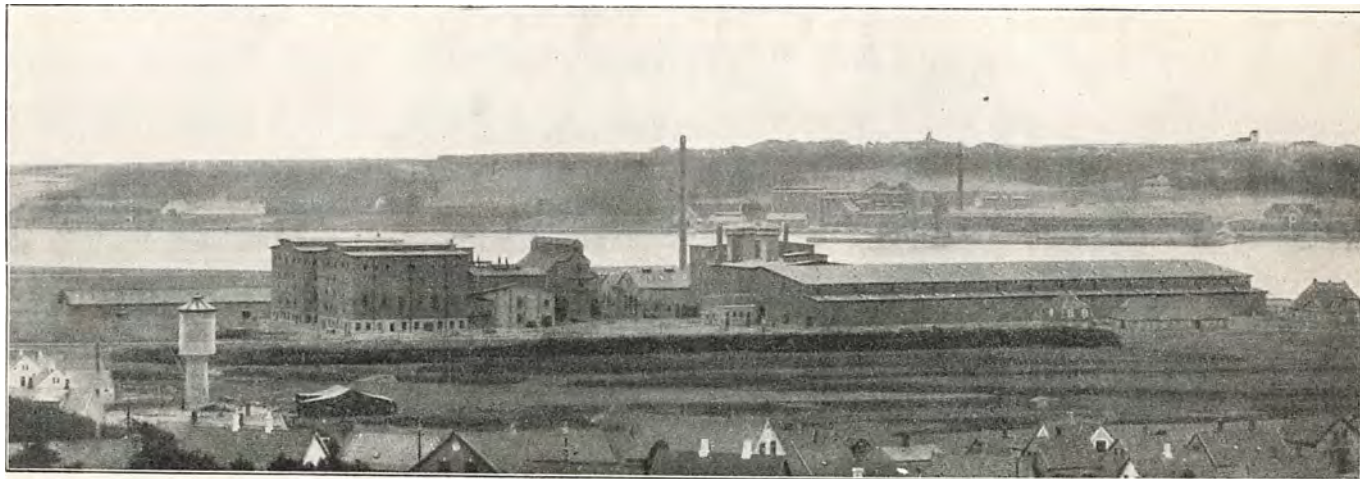
kommer til ved statistiske Undersøgelser af dem, forkerte. Her i Danmark synes de industrielle Sammenslutninger at have fundet en frodig Jordbund, hvortil Markedets Lidenhed og den skarpe Konkurrence fra Udlandet utvivlsomt har bidraget en Del; thi jo færre Bedrifter der er i en vis Branche, des lettere vil det være at faa dem samlet under een Hat. Som Eksempel paa Industrier, der har været Genstand for Sammenslutning i større Stil, kan nævnes: Sukker-, Øl-, Spiritus-, Skotøjs-, Glas-, Cikorie- og Papirindustrien. —

Til Belysning af, hvorledes Industrien er stillet ved Siden af de øvrige Næringsveje, har det selvfølgelig sin store Interesse at undersøge, hvor mange industrielle Bedrifter der findes, hvor mange Mennesker der arbejder i disse, i hvilken Grad Arbejderne understøttes af maskinel Arbejdskraft o. s. v. Men alt dette bringer ikke Klarhed over det, vi tilsidst ønsker at vide, nemlig i hvilket Omfang Industrien løser sin virkelige Opgave: at producere Varer. Svaret paa dette kan kun gives ad een Vej, nemlig ved en fuldstændig og rational Produktionsstatistik, men en saadan findes endnu ikke her i Danmark, — saa lidt som i de fleste andre Lande. Imidlertid næres der i vore Dage megen Interesse for denne Gren af Statistikken og efter de forberedende Arbejder, der allerede er gjort herhjemme, er der Grund til at tro, at det ikke vil vare længe, inden der bliver udarbejdet en aarlig Statistik om Produktionen i Størstedelen af de industrielle Brancher. Indtil da maa vi nøjes med det mere spredte Materiale, der foreligger, og det nyeste heraf er en Statistik over Produktionen m. v. i Aaret 1917 i nogle faa, men vigtige Fag. Ganske vist har man en Statistik, der omfatter et meget større Antal Brancher og

giver flere Detail-Oplysninger, men da den angaar Aaret 1913, og Forholdene har forandret sig meget siden dengang, foretrækker vi at holde os til Tallene for 1917, idet vi dog til Sammenligning anfører de tilsvarende for 1913.

Sammenlignende Oversigt over Produktionen m. v. i forskellige Industrier i 1917 og 1913.

<i>Sukkerfabrikker</i>	1917	1913
Antal Virksomheder	9	9
Produktion: Roesukker Kl. 1 kg	26.702 600	20.309 900
— — 2 —	107.192 800	142.077 900
<i>Sukkervare-, Kiks- og Chokoladefabrikker</i>	1917	1913
Antal Virksomheder	49	35
— Arbejdere	2 011	1 790
Produktion: Kakaopulver kg	448 457	293 100
Chokolade —	4.342 200	3.346 500
Konfekt, Drops, Marcipan —	7.879 100	5.546 600
Kiks og Biskuits —	2.496 300	1.870 300
Kunsthonning —	440 000	—
Andet (undt. Kakaoskaller) —	90 000	—
<i>Kaffesurrogatfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	6	7
— Arbejdere	234	227
Produktion: Cikorie og anden Kaffetilsætning kg	5.621 600	4.776 900
<i>Konservesfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	83	17
— Arbejdere	2 217	ca. 600
Produktion: Hermetik kg	8.692 100	3.705 400
Tørrede Grønsager —	2.527 300	36 000
Grønsager og Frugt i øvrigt —	2.506 500	496 300
Fisk i øvrigt —	1.044 900	304 500
Kødvarer i øvrigt —	3.593 700	616 000
Frugtsaft og -vin l	2.787 200	1.092 000
Kondenseret Mælk og Fløde . . . kg	8.658 500	ca. 3.000 000
Bouillonterninger Mille	145 500	—
Bouillonekstrakt kg	101 700	—
<i>Margarinefabrikker</i>		
Antal Virksomheder	50	41
Produktion: Margarine kg	33.206 900	42.262 900
<i>Bryggerier</i>		
Antal Virksomheder	295	336
Produktion: Stærkt Øl hl	1.062 756	970 601
Svagt Øl —	1.242 793	1.495 036



**Superfosfatfabrik
(Limfjorden, N. Sundby).**

<i>Sprittfabrikker</i>	1917	1913
Antal Virksomheder	22	26
Produktion: Spiritus à 100 %	7.143 750 l	13.099 200
<i>Cigaretfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	17	—
Produktion: Cigaretter	673 307 Mille	263 862
<i>Vatfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	4	6
— Arbejdere	ca. 90	159
Produktion: Vat	176 300 kg	165 000
Vattæpper og -madratter	23 600 Stkr.	49 700
<i>Bomuldsspinderier</i>		
Antal Virksomheder	5	5
— Arbejdere	1 004	1.218
Produktion: Bomuldsgarn	3.269 500 kg	5.093.900
<i>Trikotagefabrikker</i>		
Antal Virksomheder	49	44
— Arbejdere i Fabrikkerne	2 100	2 100
— Hjemmearbejdere	ca. 1 300	ca. 3 000
Produktion: Strikkede og vævede Varer	1.650 400 kg	1.674 000
<i>Rebslagerier</i>		
Antal Virksomheder	14	22
— Arbejdere	509	440
Produktion: Tovværk	2.538 900 kg	2.523.900
Garn	1.157 000 —	1.098 100
Jærn- og Staaltraadstove	218 300 —	286 800
Drivremme	160 000 m	—
<i>Garverier</i>		
Antal Virksomheder	55	36
— Arbejdere	884	572
Produktion: Underlæder	2.757 400 kg	2.075 000
Overlæder m. m.	1.027 900 —	787 000
Hestelæder	ca. 60 000 —	787 000
Skind m. m.	ca. 418.000 —	ca. 165 000
<i>Skotøjsfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	83	67
— Arbejdere i Fabr.	3 248	2 434
— Hjemmearbejdere	638	445
Produktion: Læderfodtøj	2.660 600 Par	1.979.600
Lærredsfodtøj	287 800 —	422 000

<i>Glasværker</i>	1917	1913
Antal Virksomheder	8	8
— Arbejdere	1 204	1 214
Produktion: Flasker m. v. af grønt Glas .. Stkr.	7.681 000	22.975.000
— af halvhvidt — .. —	3.822 000	2.897.700
— af hvidt — .. —	12.066 000	—
Vinduesglas	109.000	1.860.000
 <i>Pianofabriker</i>		
Antal Virksomheder	25	21
— Arbejdere	725	485
Produktion: Pianoer og Flygler	4.162	2 793
Harmoniums og Orgler	1.446	1 061
 <i>Papir- og Papfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	11	12
— Arbejdere	1 419	1 372
Produktion: Pap	3.272 100	1.542 000
Papir	42.773 800	40.597 200
 <i>Tapetfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	8	7
— Arbejdere	122	131
Produktion: Tapeter	4.041 200	3.953 300
Ruller à 8 m		
 <i>Tændstikfabrikker</i>		
Antal Virksomheder	4	4
— Arbejdere	411	332
Produktion: Tændstikker	152 445	155 150
Mille		
 <i>Oliemøller</i>		
Antal Virksomheder	11	12
— Arbejdere	1 165	ca. 700
Produktion: Cocos-, Jordnød- og Sesamolie .. kg	15.021 000	21.429 000
Anden Olie og Fernis	7.672 300	14.748 000
Oliekager	44.592 600	69.790 000
 <i>Sæbefabrikker</i>		
Antal Virksomheder	36	32
— Arbejdere	752	607
Produktion: Blød Sæbe	15.411 200	14.683 800
Fast Sæbe	7.615 900	4.347 000

En direkte Følge af den nyere Tids industrielle Udvikling er den saakaldte *sociale Lovgivning*. De nye Former, Industrien antog, efterhaanden som Fabrikdriften blev mere og mere almindelig, gav sig

bl. a. Udslag i ganske andre — og meget ringere — Kaar for Arbejderne, end de var vant til, og da de til at begynde med — væsentligt paa Grund af manglende Organisation — var ude af Stand til at gøre deres Krav gældende med tilstrækkelig Styrke, følte Staten det som sin Pligt at træde hjælpende til og gøre, hvad den kunde, for at mildne deres Kaar. Og eftersom den Støtte, der herved ydedes Arbejderne, viste sig at være til stor Gavn for dem, er Staten gaaet videre ad samme Vej og har udvidet og forbedret Sociallovgivningen, saaledes at den efterhaanden er blevet et fremtrædende Led i Nutidens Erhvervsliv. For saa vidt er det ikke Industrien alene, der mærker til de sociale Love, som Hensigten med disse i det hele taget er at gavne den mindre bemidlede Del af Befolkningen, „Arbejderne“ og dermed ligestillede, uden Hensyn til om de er beskæftigede med industriel eller anden Virksomhed. Men da Industrien er af saa meget større Omfang end de andre Byerhverv og enkelte af Lovene, som f. Eks. Fabrikloven, udelukkende tager Sigte paa Virksomheder indenfor denne Næringsvej, er der Grund til at gøre de omtalte Love til Genstand for Omtale paa dette Sted.

Sociallovgivningen falder i tre, skarpt adskilte Grupper: Arbejderbeskyttelsen, den sociale Forsorg og Ordningen af Forholdet imellem Arbejderne og Arbejdsgiverne. Arbejderbeskyttelsens Opgave er at gøre de ydre Arbejdsvilkaar saa gode og sunde som muligt til Gavn for de beskæftigede under deres Arbejde. Hensigten med den sociale Forsorg er at hjælpe Arbejderne, naar de uden egen Skyld har mistet deres Arbejde. Den tredje Gruppe endelig, Arbejdsforfatningen som man kunde kalde den, tilsigter at skabe det fornødne retslige Grundlag for Samarbejdet mellem Arbejderne og Arbejdsgiverne.

Af danske Arbejderbeskyttelseslove skal følgende nævnes:

Fabrikloven, der i sin nuværende Skikkelse stammer fra 1913, medens den første kom i 1873. Den gælder for Fabrikker og fabriksmæssigt drevne Virksomheder og giver Regler for, hvorledes Arbejdsstederne skal være indrettede, hvorledes Ulykkestilfælde ved Brug af Maskinerne skal forebygges, samt hvor mange Timer i Døgnet Arbejderne i de forskellige Aldersgrupper maa anvendes. Til at vaage over, at Lovens Bestemmelser overholdes, er der oprettet et Fabriksdirektorat med Fabriksinspektører og Tilsynsassisterter. — Tilsvarende beskyttende Foranstaltninger kan ved kommunale Vedtægter gøres gældende for andre Virksomheder end dem, der falder ind under Fabrikloven, f. Eks. Handel, Beværtninger osv.

Bageriloven, der gælder specielt for Bagerfaget, og adskiller sig fra Fabrikloven ved ogsaa at regulere Arbejdstiden for de voksne Arbejdere, paa Grund af Fagets særlige Arbejdsvilkaar.



Træet losses til Tændstikfabrikationen (Gosch & Co., København).



Dansk Tændstikfabrik (Gosch & Co., København).

Lærlingeloven, der gaar ud paa at regulere Forholdet imellem Mesteren og Lærlingen og derfor fastslaar de vigtigste Rettigheder og Forpligtelser for hver af de to Parter. Loven er saa gammel som fra 1889, og der paataenkes derfor en Revision af den.

Polakloven er ment som en Beskyttelse af de fremmede Vandrearbejdere, der kommer hertil og tager Beskæftigelse i Landbruget fra Foraar til Efteraar, og har ogsaa haft til Følge, at deres Kaar paa mange Omraader er blevet betydeligt forbedrede.

Helligdagsloven forbyder — i Forbindelse med Fabrikloven — Arbejde i Fabrikker og lign. samt Butikker paa Søn- og Helligdage.

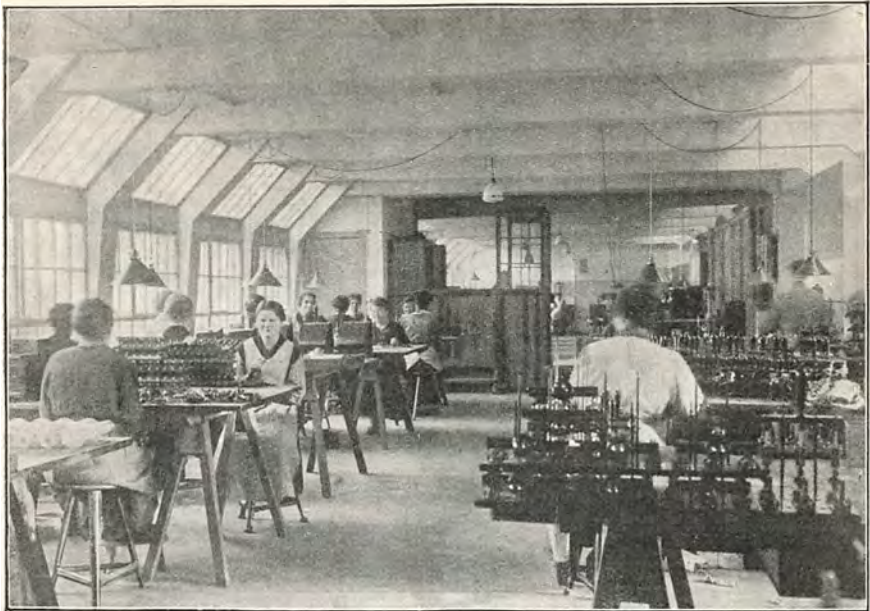
Otte-Lukningsloven paabyder Lukning af Lagere og Butikker fra Kl. 8 Aften til Kl. 4 Morgen.

I Modsætning til Arbejderbeskyttelseslovene kommer *den sociale Forsorg* Arbejderne til Gode, naar deres Indtægt svigter, enten fordi Arbejdsevnen — uden deres egen Skyld — er forringet, eller fordi der overhovedet ikke er Arbejde at faa. Den Risiko, der truer Arbejderne er: Sygdom, Ulykkestilfælde, Invaliditet, Alderdom, Tab af Forsørger, samt konjunkturmæssig Arbejdsløshed, og i den Hensigt at modvirke de uheldige, økonomiske Følger heraf for dem, der bliver ramt, er der efterhaanden blevet gennemført følgende Love:

Sygekasseloven, hvorefter Medlemmerne af de anerkendte Sygekasser i Tilfælde af Sygdom kan faa gratis Lægehjælp og Sygehusbehandling samt en daglig Pengeunderstøttelse. Loven er baseret paa Princippet om Hjælp til Selvhjælp, idet Medlemmerne først og fremmest selv betaler et Kontingent, og Staten derefter yder et Tilskud af 2 Kr. aarlig for hvert Medlem samt en vis Brøkdel af Kassernes Udgifter. Den nugældende Lov er af 1915.

Ulykkesforsikringsloven, hvorefter Personer, der er ansat i andres Tjeneste og hvis Aarsindtægt ikke overstiger et nærmere fastsat Minimum, har Krav paa en økonomisk Erstatning, naar de rammes af et Ulykkestilfælde, som de ikke selv har Skyld i. Erstatningen kan bestaa af flere Dele: Dagpenge, Invaliditetserstatning, Erstatning til efterladte samt Begravelseshjælp. Denne Lov bygger paa et rent Forsikringsprincip, idet alle de, der falder ind under Loven, skal holdes forsikrede af deres Arbejdsgivere. Omkostningerne herved afholdes næsten udelukkende af de sidstnævnte, medens Staten kun i specielle Tilfælde giver noget Tilskud. Den seneste Lov herom er af 1916.

Alderdomsunderstøttelsesloven, som bestemmer, at enhver Person, der efter at have fyldt sit 60de Aar, bliver ude af Stand til at forskaaffe sig selv eller dem, overfor hvem der paahviler ham fuld Forsørgelses-



Elektrisk Materiefabrik (Laur. Knudsen, København). Fabrikationen af elektrisk Materiel i Forbindelse med teknisk Porcelæn o. l. er med stort Held taget op af dansk Industri.

pligt, det fornødne til Underhold eller til Kur og Pleje i Sygdomstilfælde, har Ret til at faa Understøttelse af det offentlige paa visse nærmere Betingelser. Det er her *Forsørgelsesprincippet*, der er gennemført, idet de fornødne Pengemidler udredes fuldt ud af det offentlige, uden at de, der faar Hjælpen, eller deres eventuelle Arbejdsgivere har bidraget noget hertil. De sidst vedtagne Regler for denne Hjælp findes i Loven af 1908.

Enkebørnsloven, i Følge hvilken der — paa visse Betingelser — kan gives Understøttelse til Enker, der er i økonomisk Trang, som Bidrag til Udgifter ved Underhold og Opdragelse af Ægtebørn eller Børn, der er adopterede af dem under Ægteskabet. Ligesom Alderdomsunderstøttelsen gives ogsaa denne Hjælp efter *Forsørgelsesprincippet*. Loven herom er af 1913.

Arbejdsløshedsloven, der giver saadanne Arbejdere Ret til Understøttelse, som ikke har kunnet faa nogen Beskæftigelse, skønt de baade kunde og vilde arbejde. Hjælpen ydes i Form af Dagpenge, Rejse- og Flyttchjælp samt Huslejhjælp, og det ledende Princip er her — ligesom ved Sygekasserne — Hjælp til Selvhjælp, idet Arbejderne kan danne frivillige Foreninger, Arbejdsløshedskasser, til hvilke de betaler

regelmæssige Bidrag samtidig med at det offentlige paa visse Betingelser yder et kontant Tilskud. Den gældende Lov er af 1914.

Loven om *Hjælpekasserne*, hvis Opgave er at yde midlertidig Hjælp til værdige trængende og derved muliggøre det for dem at klare sig uden at ty til Fattigvæsenet. Kassernes Indtægt bestaar væsentligst i Bidrag fra Stat og Kommune. Loven er af 1913. —

Her i Landet er Ordningen af *Forholdet mellem Arbejderne og Arbejdsgiverne* i Hovedsagen overladt til Parterne selv, og disse har efterhaanden hver for sig dannet stærke Organisationer til Varetagelse af deres Interesser. Arbejdernes Hovedorganisation er De samvirkende Fagforbund, Arbejdsgivernes: Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening; begge er dannet i 1898, Aaret inden „Den store Lockout“, den største Arbejdsstandsning vi har haft her i Danmark. Denne bragtes til Ophør ved det saakaldte „Septemberforlig“, der kan betragtes som Parternes egen Grundlov i Arbejderspørgsmaal. Ved denne Overenskomst fastsloges der bl. a. Regler for Iværksættelse af Arbejdsstandsninger og oprettedes en Domstol, „Den permanente Voldgiftsret“, der skulde dømme i alle Sager vedrørende Forstaaelsen af Septemberforliget.

Men til en vis Grad har dog Staten grebet regulerende ind i denne frie Arbejderforfatning nemlig ved Lovene af 1910 om Forligsmandsinstitutionen og den faste Voldgiftsret. Ved den første udnævntes en *Forligsmand i Arbejdsstridigheder*, der skal søge at mægle i visse Interesse-Konflikter af samfundsmæssig Betydning, idet han har Ret til at indkalde Parterne til Forhandling og, efter at have gjort sig bekendt med deres Standpunkter, stille Mæglingsforslag. Parterne er dog ganske frit stillede heroverfor og behøver ikke at akceptere Forslaget. Den anden Lov oprettede *Den faste Voldgiftsret* som en Fortsættelse af Den permanente Voldgiftsret. Medlemmerne vælges dels af Arbejdsgiverforeningen og dels af De samvirkende Fagforbund, og Opgaven er at paakende alle Retskonflikter, d. v. s. Stridigheder om Forstaaelsen af allerede bestaaende Overenskomster. Voldgiftsrettens Afgørelse er ubetinget bindende for begge Parter og kan ikke indankes for nogen højere Domstol. Ved disse to Statsinstitutioner er der gjort et stort Skridt i Retning af en fredelig Løsning af opstaaende Stridigheder mellem Arbejderne og Arbejdsgiverne, og Standsninger af Arbejdet (Strejke, Lockout) med de deraf følgende Tab for Parterne og hele Samfundet skulde derfor kunne undgaas i langt højere Grad end tidligere.

HANDEL.

AF FULDMÆGTIG, CAND. POLIT. HENNING KIØRBOE.

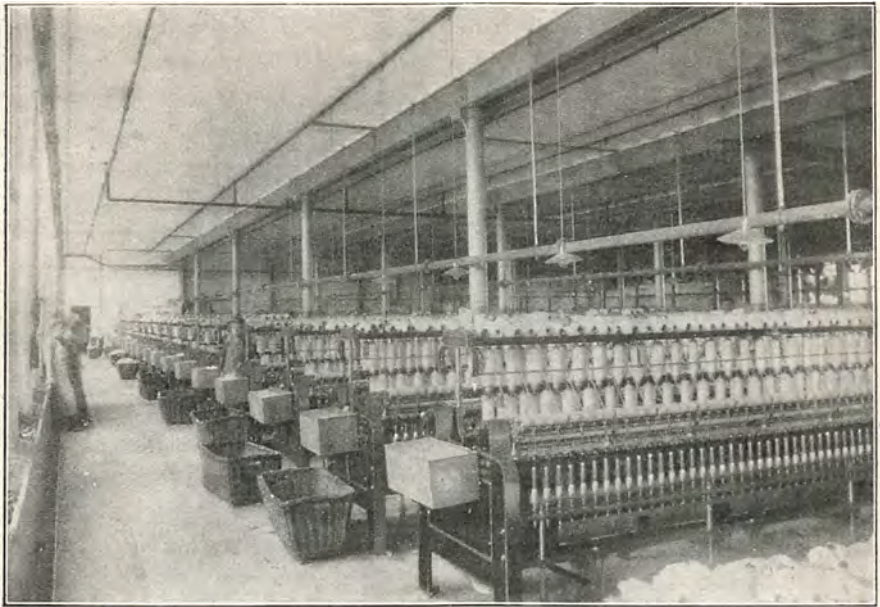
Folketællingen i 1916, — den sidste, der er holdt her i Landet — indeholder ingen Oplysninger om den danske Befolknings Fordeling efter *Erhverv*. For at faa noget at vide herom, maa man tilbage til den foregaaende Tælling i 1911. Ved Undersøgelser af Erhvervsgrupperingen gør det imidlertid ikke noget videre, at Talmaterialet ikke er helt nyt; Forskydningerne paa dette Omraade foregaar ikke hurtigere, end at selv Tal, der er nogle Aar gamle, er meget brugelige; og naar man desuden nogenlunde ved, i hvilken Retning Udviklingen er gaaet, kan man med *ret stor* Sikkerhed beregne, hvorledes Tallene maa have forandret sig, siden den sidst foretagne Opgørelse.

I 1911 var det samlede Folketal 2757076, og heraf levede ca. 295000 eller 10,7 pCt. af *Handel og Omsætning*. Tager man Begrebet Handel i snævrere Forstand som egentlig *Varehandel*, bliver Tallet ca. 171000 eller 6,2 pCt.; ca. 124000 Mennesker levede altsaa af anden Omsætningsvirksomhed som f. Eks. Bankforretning m. v., Assurancevirksomhed, Gæstgiveri, Kommissionsvirksomhed o. l. Handelen taaler ganske vist herefter ikke Sammenligning med de to producerende Erhverv, Landbruget (36,4 pCt.) og Industrien (27,3 pCt.), men derfor kan den dog langt fra siges at være af underordnet Betydning. At den beskæftiger adskillig færre Mennesker end Industrien, er ikke noget særligt for Danmark; der er tværtimod mange Lande, hvor Handelen endnu ikke er naaet saa langt frem i Forhold til Haandværk og Fabrikdrift som Tilfældet er herhjemme; og det synes i det hele taget at være en ganske naturlig Ting, at Produktionen lægger Beslag paa flere Mennesker end Omsætningen. Ganske vist er 10,7 pCt. i sig selv ikke noget stort Tal; men naar vi ser paa den tilsvarende Procent for andre Lande, viser det sig dog, at det er faa Steder, hvor Procenten er højere, og Danmark maa derfor netop siges at være et ret udpræget Handelsland. Dette er ogsaa meget naturligt i Betragtning af Landets ensidige Produktionsforhold, der gør Tilførsler fra Udlandet nødvendige og samtidig skaffer Varer til Eksport, ligesom Landets geografiske Beliggenhed, der byder meget gunstige Betingelser for Transport, virker i samme Retning. Og de 10,7 pCt. betyder desuden en væsentlig Fremgang i Sammenligning med tidligere Tider; lige til over det 19de Aarhundredes Midte var det mindre end 5 pCt. af Befolkningen, der levede af Handel m. v., altsaa forholdsvis ikke engang halvt saa mange som nu; men i den sidste Halvdel af Aarhundredet voksede Procenten stadigt, og kraftigere og kraftigere ellersom Tiden gik.

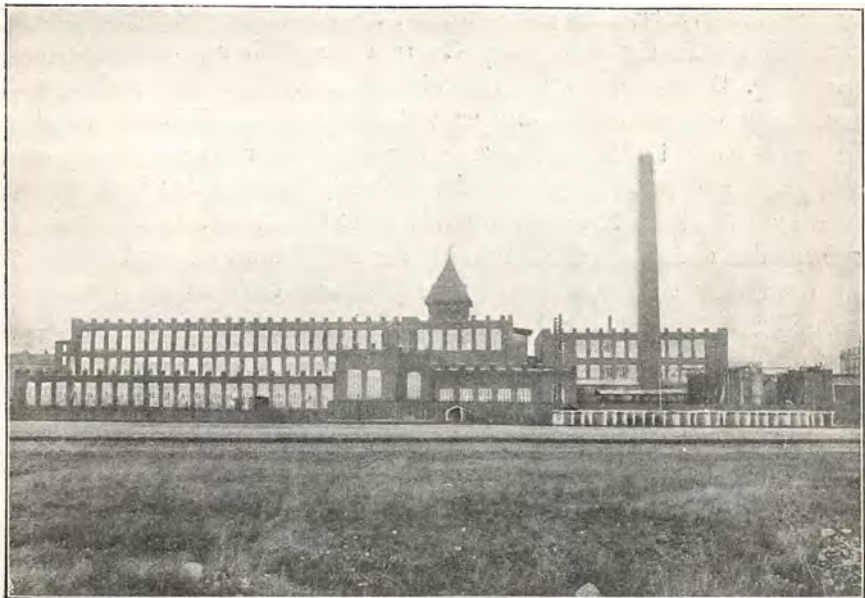
En Undersøgelse af, hvormange *Handelsbedrifter* der findes her i Landet, støder paa den Vanskelighed, at der ikke er foretaget nogen almindelig Tælling deraf paa samme Maade som i Industrien. Men i Folketællingens Resultater har man dog en Rettesnor. Ifølge disse var der nemlig ca. 71500 Forsørgere \circ : egentlig beskæftigede blandt de ca. 171000 Mennesker, der levede af Varehandel (vi holder os her til dette snevrere Begreb), og af disse Forsørgere var næsten Halvdelen, ca. 34500, Hovedpersoner \circ : Indehavere og lign., ca. 25000 Funktionærer og 12000 Arbejdere. Antallet af Bedrifter maa nogenlunde svare til Antallet af Hovedpersoner og kan derfor beregnes til mellem 30000 og 35000; ganske vist kan den samme Person godt have flere Bedrifter, og hvis det hyppigt var Tilfældet, kunde Antallet af Forretninger overstige Indehavernes Antal ikke saa lidt; men efter al Sandsynlighed er det ret sjældent, og de Tilfælde, der findes, bliver rimeligvis opvejet af de modsatte Tilfælde, hvor der er flere Indehavere i een Bedrift. Gennemgaaende er de danske Handelsbedrifter smaa; til de ca. 34500 Hovedpersoner svarer der ca. 37000 underordnede, altsaa kun lidt mere end 1 gennemsnitlig pr. Bedrift. I Modsætning til hvad der er Tilfældet ved Industrien, spiller Funktionærerne ved Handelen, som det ogsaa er at vente, en meget større Rolle end Arbejderne; for hver 1 af de sidstnævnte er der gennemsnitlig over 2 Funktionærer. I den egentlige Varehandel er der temmelig mange Kvinder beskæftigede, forholdsvis flere end i Industrien; men medens de der hyppigst virkede som Arbejdere, er Størstedelen af Handelens Kvinder Funktionærer og ikke faa Indehavere. Om det er store eller smaa Forretninger, der ejes af Kvinder, lader sig ikke konstatere; men der er Grund til at tro, at det — ligesom i Industrien — snarest er de smaa.

Da Handelens Opgave er at *omsætte* Varerne, vilde et Tal for Omsætningens Størrelse give det bedste Billede af Handelens samfundsmæssige Betydning, ligesom Produktionens Størrelse er det bedste Udtryk for Industriens Rolle i Samfundet. Men lige saa lidt som der er foretaget nogen Optælling af samtlige Handelsvirksomheder, findes der nogen Opgørelse over, hvilke Værdier, der er omsat i dem; og da der ej heller er gjort Forsøg paa en skønsmæssig Beregning deraf, maa man ganske opgive at faa noget Holdepunkt i saa Henseende.

Statistikken over Indtægtsforholdene her i Landet viser imidlertid med megen Tydelighed, at Handelen efterhaanden er blevet et fremtrædende Erhverv. I Aaret 1916 var den samlede Indtægt for de skatteansatte Personer 1908 Mill. Kr., og heraf faldt over en Tredjedel, 656 Mill. Kr., paa Handel og Samfærdsel (Samfærdslen kan i denne



Fra et Bomuldsspinderi (De danske Bomuldsspinderier, Valby). Indenfor vor omfattende Tekstilindustri danner Spinderierne det første Led, idet de spinder den raa Bomuld til Garn.

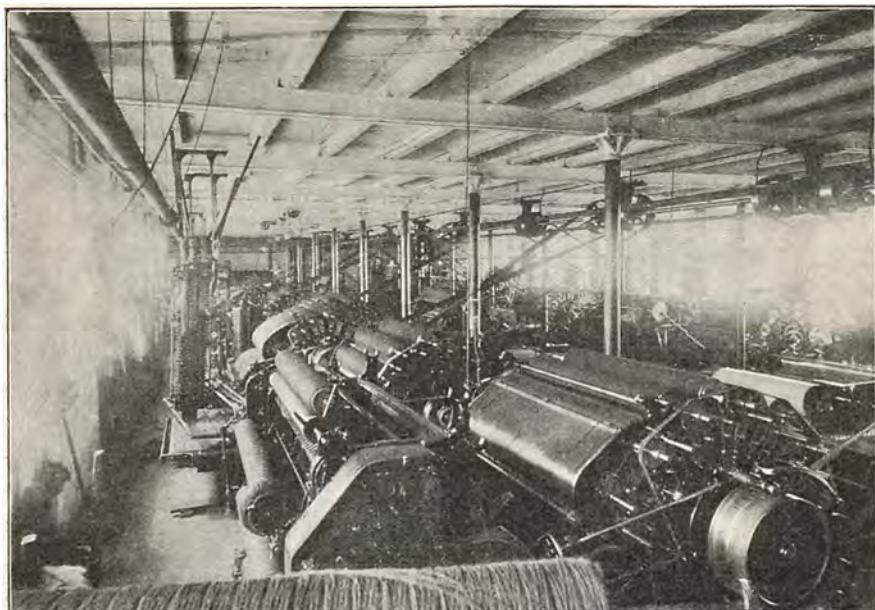


Et Bomuldsspinderi (Valby).

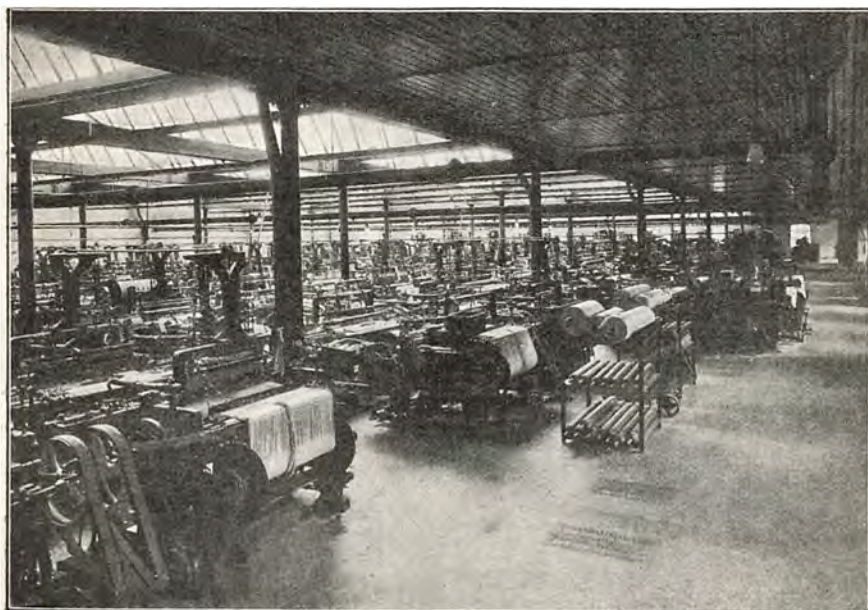
Sammenhæng ikke udskilles fra den egentlige Handel). Gennemsnitsindtægten for disse Erhverv var ca. 6000 Kr., medens den f. Eks. i Industrien kun var ca. 2200 Kr. Nu maa det ganske vist tages i Betragtning, at Tallene gælder for Aaret 1916, der i økonomisk Henseende var et meget gunstigt Aar for Danmark og vistnok i endnu højere Grad for Handel og Samsfærdsel end for Industri. Tallene er derfor højere, end de vilde have været i et normalt Aar, og Forskellen mellem Handelen og Industrien sikkert ogsaa større. Men de tilsvarende Opgørelser fra Tiden inden Krigens Udbrud viser dog, at Handel ogsaa tidligere var et indbringende Erhverv og navnlig gav betydelig større Indtægter end Industrien.

Den stærke Vækst, som den danske Handel har haft i det sidste Aarhundrede, er først og fremmest et Udslag af Grundtrækket i hele den økonomiske Udvikling, nemlig den stadig mere og mere gennemførte *Arbejdsdeling*. Sammenhængen imellem disse to Forhold kan ganske kort udtrykkes saaledes: jo større Arbejdsdeling, des mere Handel; og dette er forstaaeligt nok. Naar man har indrettet sig paa selv at fremstille de Varer, man har Brug for, behøver man sikkert ikke at købe noget, og der foregaar da nok Produktion, men ingen Omsætning. Har man derimod specialiseret sit Arbejde og lagt an paa kun at fremstille en enkelt eller ganske faa Varer, maa man købe alle de andre Varer, man har Brug for, men har ogsaa samtidig et Midde til at skaffe sig dem i det Overskud, man har produceret af sin egen Vare. Denne Form for Produktion medfører derfor en betydelig Omsætning, og da det netop er i denne Retning, Udviklingen herhjemme — som i alle civiliserede Samfund — er foregaaet og stadig foregaar, har vi etterhaanden faaet en talrig Handelsstand, der oven i Købet synes at have Mulighed for en fortsat Udvikling. Arbejdsdelingen har saaledes endnu større Betydning for Handelen end for Industrien; selv *uden* den vil der nemlig blive produceret Varer, da dette er en nødvendig Betingelse for Menneskenes Eksistens; og Arbejdsdelingen betyder derfor i første Instans blot, at Produktionen bliver organiseret paa en bedre Maade. Men uden Arbejdsdeling vil der overhovedet ikke være Brug for nogen Handelsvirksomhed, og til syvende og sidst skylder derfor al Omsætning Samfundets økonomiske Specialisering sin Eksistens. Dette bekræftes ogsaa ved, at den Del af Befolkningen, der lever af Handel, er forøget langt stærkere end Industribefolkningen i de sidste Menneskealdre.

Et tydeligt Udslag af denne Specialisering er Befolkningens Deling mellem Land og By, idet denne jo i Hovedsagen falder sammen med



Fra et Væveri — Kartemaskiner. (Crome & Goldschmidt, Horsens-Fabrikkerne).



Automat-Vævestole. (Bloch & Andresen, Fredericia).

Delingen mellem Landbrug paa den ene Side og Industri, Handel og lignende paa den anden Side. Og ligesom denne Deling har fremkaldt en betydelig indenlandsk Omsætning, har den Udvikling, som henholdsvis Landbruget og Industrien er undergaaet i den nyere Tid, skabt en omfattende Omsætning med Udlandet. Det gammeldags Landbrug hvilede for en stor Del i sig selv og gav hverken Anledning til Ind- eller Udførsel i større Stil. Det producerede selv de fleste af sine Fornødheder, Udsæd, Gødningsstoffer og Foderstoffer, og de Varer, der fremstilledes til Salg, var i Hovedsagen beregnet paa det indenlandske Marked og ikke paa Udlandet. Men dette forandrede sig, efterhaanden som Hovedvægten i den sidste Fjerdedel af det 19de Aarhundrede mere og mere blev lagt paa Kvægavlen og den animalske Produktion i Stedet for paa Kornavlen. Der maatte da skaffes større Fodermængder, og dette gjorde man dels ved direkte Indførsel af Korn, Klid, Oliekager m. v., dels ved Indkøb af udenlandske Gødningsstoffer, der kunde forøge Foldudbyttet af de dyrkede Arealer. Og den store Produktion af Smør, Flæsk, Æg o. s. v., som Landbrugets Omlægning medførte, var for en væsentlig Del beregnet til Eksport, saa at Forandringen i Driften ikke alene bevirkede en Forøgelse af Indførselen, men ogsaa af Udførselen. Og i Industrien har noget lignende gjort sig gældende. Det gamle Haandværk arbejdede i stor Udstrækning med indenlandske Raavarer og havde paa den anden Side næsten ingen Eksport. Den moderne Storindustri Raastoffer kan derimod langt fra tilfredsstilles ved Landets egne Frembringelser, men forudsætter en betydelig Import af saadanne Varer som Kul, Olie, Metaller, Tømmer, Gummi o. s. v., og samtidig har adskillige Brancher arbejdet sig op til at have en ikke ganske ringe Eksport. I denne Sammenhæng skal det ogsaa bemærkes, at Fabrikernes Sejr over Haandværket ligeledes forøgede Handelsvirksomhedens Omraade, idet Fabrikkerne ikke — saaledes som Haandværkerne — selv afsætter deres Varer direkte til Forbrugerne, men gennem forskellige Grupper af Forhandlere. Af stor Betydning for Handelen har endelig den voksende økonomiske Velstand været; den større Købeevne har skabt større Efterspørgsel og derved givet de handlende mere at bestille. Dette vil tydelig fremgaa af følgende Oplysninger om Forbruget pr. Individ her i Landet af enkelte, vigtige Varer:

	ca. 1890	ca. 1910
	kg	kg
Hvede	58,5	91,2
Sukker	19,7	35,6
Kaffe	2,8	4,4
Tobak	1,8	2,1
Petroleum	12,0	23,3

Ved Siden af disse faktiske, økonomiske Forhold har ogsaa de skiftende *retlige* Forhold sat deres Præg paa Handelens Vilkaar herhjemme.

I ældre Tid var Handelen — ligesom Haandværket — reguleret ved en Mængde Forordninger og Reglementer. De handlende var som Regel forpligtede til at danne Laug og havde da Eneret paa at handle med de paagældende Varer. For at blive optaget i et saadant Handelslaug, skulde man have staaet et vist Antal Aar i Lære, taget Svendeeksamen, tjent nogle Aar som Svend og endelig taget Interessenteksamen. Engros-Handelen var ganske vist ikke laugshundet, men der gjaldt da andre indskrænkende Bestemmelser for den, saa at den lige saa lidt havde det frie Løb, som den nutildags nyder godt af.

Desuden maatte Handelsvirksomheden udelukkende foregaa i Byerne, slet ikke ude paa Landet. Først i 1815 blev der gjort en lille Undtagelse fra denne strenge Regel, idet det blev tilladt at opkøbe Produkter i Landmændenes eget Hjem. Tredive Aar efter, i 1845, skete der imidlertid et langt større Fremskridt, idet nemlig den indenlandske Omsætning med Landbrugsprodukter i alt væsentligt blev frigivet; og i 1856 bestemtes det endelig ved den saakaldte Høkerlov, at alle, der opfyldte visse meget lempelige Betingelser, var berettigede til at forhandle de almindelige Høker- og Urtekramvarer overalt i Landdistrikterne, dog i Reglen ikke indenfor 1 Mils Afstand fra den nærmeste Købstad.

I øvrigt hæmmedes Omsætningen mellem Land og By ved den Afgift, der under Navn af »Port-Konsumtion« opkrævedes af Varer, der førtes ind til Købstæderne fra Landet. Selv om Satserne ikke var særlige høje, generede den nærgaaende og tidsspildende Kontrol, Accisebetjentene maatte føre, i høj Grad, og det følte derfor som en stor Lettelse, da Konsumtionen ophævedes i 1851.

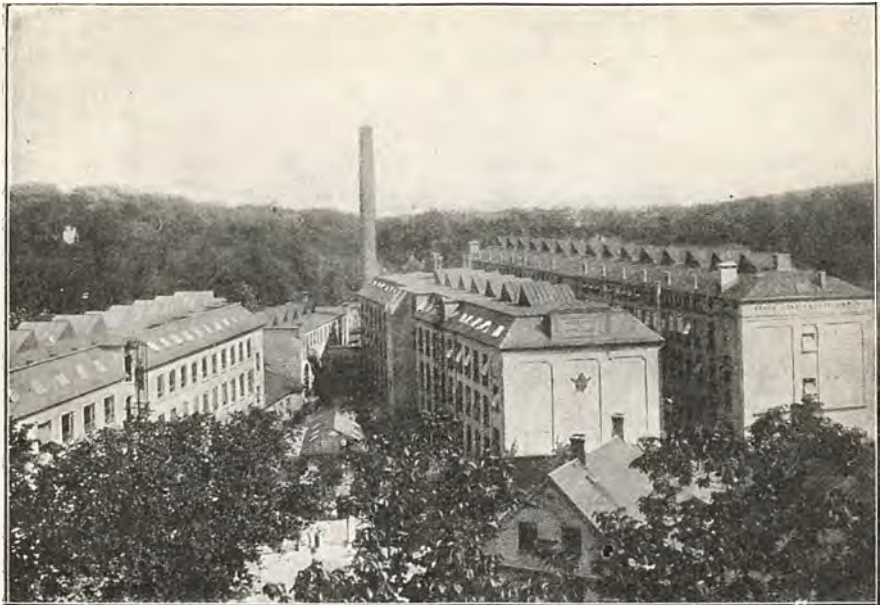
En gennemgribende Forbedring af Forholdene skete dog først ved Næringsloven af 1857, der gjorde den Næringsfrihed, der var lovet i Grundloven af 1849, til Virkelighed. Ordningen for Handelens Vedkommende blev i alt væsentlig den samme som for Haandværket, nemlig saaledes at Forskellen mellem Byernes og Landets Adgang til Erhverv i Hovedsagen ophævedes og Laugene blev reducerede til frivillige Organisationer. Enhver, der opfyldte visse, selvfølgelig Betingelser, fik herefter Lov til at drive Handel, og Bestemmelserne om Læretid, Svendeeksamen o. s. v. bortfaldt. Denne Næringslov, der med Rette kan kaldes for Grundloven paa Næringsforfatningens Omraade, bestaar endnu i det væsentlige uforandret; blot er der ved en Lov af 1873 foretaget nogle mindre betydende Ændringer deri.

En anden Lov, der har stor Betydning for Handelen, er Landets Toldlov. Alt efter de Principper, der er gennemført i denne, kan den nemlig virke hæmmende eller fremmende paa denne Næringsvejs Udvikling.

En Toldlov indrettes ikke først og fremmest af Hensyn til Handelen, men meget snarere som Hjælp for Industrien. Handelsvirksomheden er bedst tjent med Frihed, og Toldloven begrænser netop Friheden. De ældre, danske Toldlove prægedes af en meget stærk Interesse for Industrien og undgik derfor ikke at genere Handelen en Del. Ganske vist indsaa man godt Betydningen af en kraftig Udenrigshandel og mente ganske særligt, at Eksporten var meget fremmende for Samfundsvelstanden. Men Betingelsen for en saadan Eksportvirksomhed saa man i en stor og udviklet Industri, og da baade Haandværk og Fabrikdrift i det 17de og 18de Aarhundrede endnu var langt tilbage, mente man det rigtigt at understøtte dem med en rigelig Toldbeskyttelse og fyldte derfor Toldloven med Forbud og høje Toldsatser for baade Indførsel og Udførsel. Dette kunde ikke andet end hæmme Handelen, og selve den Industri-Eksport, man havde tænkt sig som Resultat af Toldpolitikken, blev ikke til meget andet end et fromt Ønske. Det var derfor en stor Gevinst for Handelen, da Regeringen i 1797 bestemte sig til at ændre Kurs og gøre Toldloven mere frihandelsvenlig. Man var nemlig efterhaanden kommet til det Resultat, at »alle disse Bestemmelser om Forbud og høj Told paa fremmede Varer, hvorved man søgte at beskytte og fremhjælpe den indenlandske Industri, ikke saa meget forøgede Produktionen, som trykkede og tvang Handelen og Skibsfarten,« og Princippet i den nye Ordning blev derfor, at saa vidt muligt alle Forbud ophævedes og at Toldsatserne ned-sattes saa meget som det var forsvarligt under Hensyn til Statskassens og Industriens Tarv.

Selv om man i Nutiden vil finde en Toldlov som den fra 1797 meget lidt liberal, maa det dog erkendes, at den efter Datidens Forhold var et særdeles frisindet Arbejde. Selvfølgelig havde den sine Mangler, f. Eks. var der endnu adskillige Forbud tilbage, og baade Udførselstold og Transittold var ligeledes bibeholdt; men et stort Fremskridt betød den alligevel, og Loven er da ogsaa senere karakteriseret som et af den danske Lovgivnings bedste Arbejder.

Efter at Krigssituationen i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede var overstaaet og de reaktionære Rørelser, der fulgte med, overvundet, fortsattes den liberale Udvikling af Toldpolitikken ved forskellige Forordninger, hvoraf særlig de to fra 1838 og 1844 fortjener at nævnes. Og da



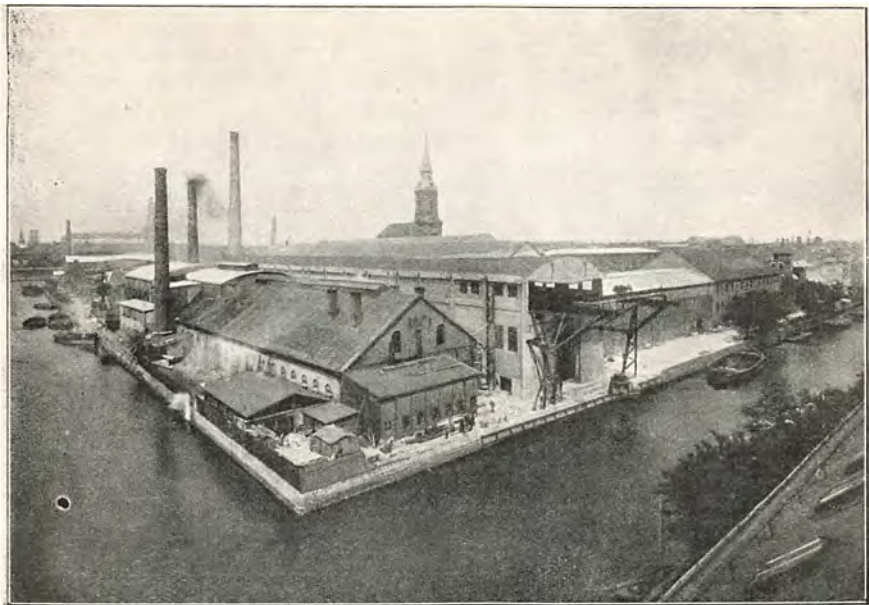
En Tekstilfabrik. (Dansk Gardin- og Tekstilfabrik, Lyngby).



Fra en moderne dansk Maskinfabrik (Burmeister & Wain Maskinværksteder, København). Den danske Maskin- og Jærindustri er efterhaanden udviklet til et ogsaa paa Verdensmarkedet anerkendt Standpunkt. En Række store Virksomheder arbejder nu paa de forskellige Specialomraader.

den gamle Toldlov erstattedes af en helt ny i 1863, var det stadig de samme Principper, der blev de ledende, blot endnu mere udtalt end før, og det samme var Tillældet ved den sidste Toldlovsrevision i 1908, der ligeledes søgte at lægge Handelen de færrest mulige Hindringer i Vejen. Allerede kort Tid efter 1863 naaede man saa vidt, at praktisk talt alle Forbud var forsvundet, ligesom baade Udførsels- og Transittold blev ophævet, og der var derefter kun Indførselstold tilbage. Dennes Satser er tilmed gennemgaaende ret lave og danner derfor næppe nogen nævneværdig Hindring for Handelens fri Udfoldelse.

Naar det tages i Betragtning, hvor strenge de gamle Toldlove var, skulde man tro, at Handelen med Udlandet i ældre Tid havde været temmelig betydningsløs; men saaledes var det dog ikke. Ganske vist har man ikke nogen Handelsstatistik fra de Tider at holde sig til, men de Undersøgelser, der er foretaget desangaaende, synes at vise, at navnlig Landets Indførsel ikke var saa ringe, hvilket ogsaa bekræftes af den Afhængighed, Landet stod i til Udlandet for mange og delvis vigtige Varers Vedkommende. Selv om man forsøgte at forøge den indenlandske Produktion det mest mulige, var det dog selvfølgelig langt fra alle Varer, der blev gjort til Genstand for indenlandsk Produktion, ligesom mange Varer overhovedet ikke kunne fremstilles herhjemme. Kul f. Eks. indførtes der ganske vist ikke meget af, da den Slags Brændsel slet ikke benyttedes i Husholdningerne, men udelukkende i Industrien; men til Gengæld indførtes der betydelige Mængder af *Brænde*. Det hjemlige Skovbrugs Produktion maatte ligeledes suppleres med udenlandsk *Tømmer*, og af *Jærn* og andre Metaller var der selvfølgelig stor Indførsel. Til Brug for Tekstilindustrien, der i særlig Grad havde Regeringens Bevaagenhed, indførtes der *Hør* og *Hamp* i forholdsvis betydelige Kvantiteter, samt *Farvestoffer* af forskellig Slags, og adskillige andre Grene af Industrien hentede paa samme Maade flere af deres Raastoffer hjem fra Udlandet. Af Forbrugsvarer indførtes først og fremmest *Sukker*, der lige til langt ind i det 19de Aarhundrede ikke produceredes her i Landet; endvidere *Kaffe*, der dog langt fra var en saa almindelig Forbrugsartikel som nu, *Tobak*, *Vin*, *Spirituosa* m. v. I Udførselen var — trods de merkantilistiske Bestræbelser — Landbrugets Frembringelser ganske dominerende. Af *Korn* udførtes der dengang ret store Mængder, omend denne Udførsel vekslede en Del med Høstens Udfald i de enkelte Aar, der i de Tider var langt mere varierende end nu. *Heste* var ligeledes en Udførselsartikel af en vis Betydning, og *Kreaturer* — saa vidt det kan ses — i endnu højere Grad. Desuden eksporteredes der — ligesom nu — *Flæsk*, *Smør*, *Ost* og for-



Maskinfabrik med Staalværk. (Burmeister & Wain).

skellige andre Fødevarer, omend selvfølgelig i Kvantiteter, der paa ingen Maade kan staa Maal med dem, der eksporteres deraf nutildags. Industri-Udførselen var derimod i det væsentlige begrænset til enkelte Specialiteter, saasom Randerske Handsker, Tønderske Kniplinger, Jydepotter, Bøger m. v. Størstedelen af de Varer, der fremstilledes i de Virksomheder, som var opstaaet under den merkantilistiske Æra, havde Vanskelighed nok ved at finde Afsætning paa det indenlandske Marked og turde slet ikke haabe paa at kunne bane sig Vej til Udlandet. —

Naar vi herefter gaar over til at undersøge Danmarks Udenrigs-handel i den nyeste Tid, har vi betydelig bedre Grund under Fødderne, idet der i en lang Aarrække er sørt officiel Statistik her i Landet ikke alene over de omsatte Varemængder, men ogsaa over deres Værdi. Som Grundlag for Undersøgelsen anføres først en Oversigt over Indførselen og Udførselen i Tiden fra 1876 til 1916, det sidste Aar for hvilket der foreligger en fuldstændig Opgørelse:

		Special- indførsel Mill. Kr.	Special- udførsel Mill. Kr.	Mer- indførsel Mill. Kr.
1876—80	gsntl.	195.5	151.9	43.6
1881—85	—	234.8	155.1	79.7
1886—90	—	238.1	163.7	74.4
1891—95	—	295.4	210.7	84.7
1896—1900	—	366.0	250.3	115.7
1901—1905	gsntl.	444.5	342.1	102.4
1901	396.9	290.6	106.3
1902	433.5	318.3	115.2
1903	443.8	352.2	91.6
1904	465.7	358.6	107.1
1905	482.5	390.9	91.6
1906—1910	gsntl.	571.0	436.8	134.2
1906	559.3	393.5	165.8
1907	601.1	416.8	184.3
1908	550.7	439.5	111.2
1909	566.8	443.8	123.0
1910	577.2	490.4	86.8
1911—1915	gsntl.	777.3	706.0	71.3
1911	623.3	536.6	86.7
1912	738.6	596.7	141.9
1913	777.4	637.4	140.0
1914	717.8	780.2	÷ 62.4
1915	1029.4	979.0	50.4
1916	1249.6	1177.3	72.3

I 1876—80 var den gennemsnitlige årlige Indførselsværdi 195 Mill. Kr., og 25 Aar senere — i 1901 — 397 Mill. Kr., altsaa dobbelt saa stor. 10 Aar efter var Tallet naet op til 623 Mill. Kr. og i 1913 — Aaret før Krigens Udbrud — endog til 777 Mill. Kr. Det næste Aar (1914) gik Indførselen en Del tilbage under Paavirkning af Krigssituationen og beløb sig kun til 718 Mill. Kr., men Nedgangen blev snart afløst af en modsat Bevægelse, og i 1916 var Værdien af Indførselen 1250 Mill. Kr., dobbelt saa meget som 5 Aar i Forvejen.

Med en enkelt Undtagelse var Udførselen i hele Perioden mindre end Indførselen. I 1876—80 var den gennemsnitlige Værdi 152 Mill. Kr. og i 1901 næsten 300 Mill. Kr. I 1911 naede Udførselen en Sum af 537 Mill. Kr., og ikke desto mindre var den kommet op paa 637 Mill. Kr. allerede to Aar senere, i 1913. I Modsætning til Indførselen voksede Udførselen stærkt straks i det første Krigsjaar (med ca. 150 Mill. Kr.), og denne Udvikling vedblev, saa at 1916's Udførselstal var helt oppe paa 1177 Mill. Kr.

Tallet for den samlede Omsætning, Indførsel + Udførsel, steg altsaa fra 347 Mill. Kr. i 1876—80 til 2427 Mill. Kr. i 1916 σ : til det syvdobbelte. Herved maa det imidlertid erindres, at Varepriserne samtidig forandrede sig meget. Som det vil ses af nedenstaaende Oversigt, der begynder ved 1876, gik Priserne i de første 20 Aar stærkt tilbage; men derefter begynde en Bevægelse i modsat Retning, der varede ved lige til nu.

PRISNIVEAUET I DANMARK

(1891—1900 gsnl. = 100).

1876	145	1890	109	1904	107
1877	135	1891	112	1905	110
1878	122	1892	101	1906	114
1879	120	1893	100	1907	118
1880	128	1894	94	1908	113
1881	129	1895	92	1909	115
1882	127	1896	93	1910	120
1883	126	1897	95	1911	123
1884	120	1898	99	1912	131
1885	109	1899	105	1913	129
1886	101	1900	110	1914	145
1887	99	1901	106	1915	184
1888	105	1902	108	1916	243
1889	109	1903	105	1917	322

I 1895 udtryktes Prisniveauet ved Tallet 92, i 1913 derimod ved 129, saa at den indtrufne Stigning skulde være paa ca. 40 pCt. Og under Krigen har Prisstigningen fortsat sig i endnu stærkere Tempo. Allerede i 1916 var Pristallet kommet op paa 243, næsten det dobbelte af 1913's, og i 1917 var det endog 322. Naar dette tages i Betragtning, vil det være klart, at de omsatte *Varemængder* langt fra forøgedes saa meget som Værditallene lod formode. Naar f. Eks. Prisniveauet i et Land stiger til det dobbelte, og Værditallet for den udenrigske Vareomsætning samtidig fordobles, er det netop et Udtryk for, at Varemængderne i det hele og store er de samme som før.

De foran anførte Tal for Ind- og Udførselen drejer sig om *den saakaldte »Specialhandel«* i Modsætning til *»Generalhandelen«*. Ved den første medregnes paa Indførselssiden udelukkende Varer, der indgaar *til Forbrug* her i Landet, og paa Udførselssiden kun de *indenlandske* Varer, der eksporteres til Udlandet. Ved Generalhandelen tænkes derimod paa hele den samlede Vareomsætning, baade Varer, der indføres for at forblive her og for at sælges videre, og saavel Udførsel af indenlandske som af fremmede Varer. Medens al Slags Transitomsætning

altsaa er holdt ude fra Specialhandelen, skulde den netop være taget med i fuld Udstrækning i Generalhandelen, saaledes at denne kom til at give et fuldstændigt Billede af hele Vareomsætningen med Udlandet. Dette er imidlertid ikke Tilfældet. Dels foregaar der Transit-handel, der ganske unddrager sig Statistikken, f. Eks. paa den Maade, at Varer sendes for dansk Regning direkte fra et fremmed Land til et andet. Og dels er der andre Slags Transit, hvor Varerne nok kommer i Berøring med det danske Territorium, men som man alligevel har saa ringe Kendskab til, at man ikke lader dem indgaa i Statistikken. Af disse forskellige Grunde har vi foretrukket at lade *Specialhandelen*, der er et ganske bestemt afgrænset Begreb, være Genstand for vore Undersøgelser i det følgende.

Handelsbalancen, d. v. s. Forskellen mellem Værdien af de indførte og de udførte Varer, har — med en ganske enkelt Undtagelse i Aaret 1914 — været ugunstig hvert Aar i hele den betragtede Periode, idet Indførselen stadig har oversteget Udførselen. Fra ca. Aar 1900 til Krigens Udbrud har Forskellen beløbet sig til gennemsnitlig godt og vel 100 Mill. Kr. om Aaret; under Krigen blev Forskellen en Del mindre som Følge af den forholdsvist stærkt forøgede Udførsel. Imidlertid er Varehandelen ikke den eneste Kilde til økonomisk Mellemværende med Udlandet, og en Del af denne Underbalance har Landet kunnet dække ved sine Tilgodehavender paa andre Konti, først og fremmest Overskuddet ved Fragtfart og lignende; Resten er blevet udlignet ved Salg af Værdipapirer til Udlandet. Inden Krigen gik der Aar for Aar en Strøm af danske Obligationer og Aktier til Udlandet, særlig Tyskland, og Danmarks udenlandske Gæld forøgedes paa den Maade i en betænkelig Grad. I 1913 regnede man med, at Udlandet havde danske Tilgodehavender af forskellige Slags til en samlet Værdi af over 1 Milliard Kr., medens Danmarks udenlandske Tilgodehavender var ganske ubetydelige. I Løbet af Krigsaarene forandredes dette Forhold imidlertid ganske. Store Mængder af danske Værdipapirer kom tilbage til Danmark, samtidig med at anseelige Beløb af udenlandske Effekter kom over paa danske Hænder, og det antages, at Forholdet nu nærmest er saaledes, at det er Danmark, der har ca. 1 Milliard tilgode i Udlandet.

Idet vi herelfter gaar over til at undersøge, hvilke Slags Varer det er, Danmark omsætter med Udlandet, vil vi til en Begyndelse betragte Aaret 1913, det sidste Aar, i hvilket Handelen gik sin normale Gang, og derefter søge at konstatere Krigens Indflydelse ved Hjælp af Tallene for et senere Aar. — Hosstaaende Tabel viser Værdien af saavel Indførselen som Udførselen i 1913, fordelt i Grupper efter Varernes naturlige Beskaffenhed:



Dansk Værktøjsmaskinfabrik (Nielsen & Winther, København).]



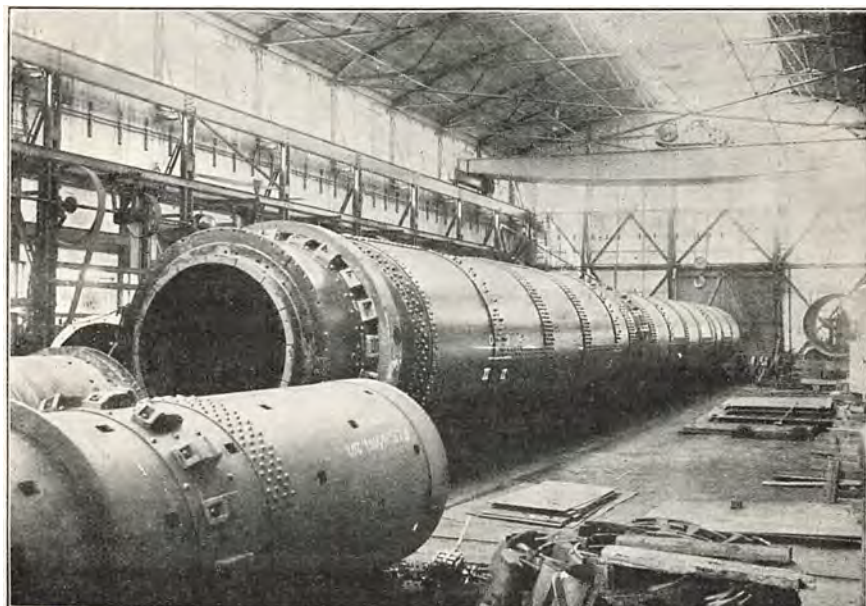
Moderne Seriefabrikation af Værktøjsmaskiner. (Nielsen & Winther, København).
Danmark III.

AAR 1913	Special- Indførsel 1000 Kr.	Special- Udførsel 1000 Kr.
Levende Dyr (undt. Fisk o. l.)	10 042	68 726
Flæsk, Kød, Slagteriaffald.	4 265	184 651
Smør, Fløde, Mælk og Ost	6 527	223 109
Æg	1 727	32 963
Fisk, Skaldyr o. l.	4 562	11 816
Andre Madvarer af Dyr	9 235	6 879
Uformalet Korn	97 244	11 522
Malt, Majsflager	599	445
Formalet Korn	16 758	980
Andre Fabrikater af Korn.	864	423
Frø til Udsæd.	5 898	3 922
Foderstoffer.	83 283	3 481
Havesager og Frugter.	12 170	1 251
Kolonialvarer o. l.	40 047	9 306
Drikkevarer, forskellige Fabrikater af Alkohol.	5 552	1 819
Spindestoffer	13 116	2 362
Garn og Traad, Rebslagerarbejde.	18 480	165
Manufakturvarer af Silke	8 761	23
— - Uld	18 396	435
— - vegetabiliske Stoffer.	24 632	616
— - uangivet Stof	7	,
Klædningsstykker, Modevarer m. m.	12 324	823
Skind, Haar, Fjer, Ben m. fl. dyriske Stoffer	15 719	16 128
Arbejder af Haar, Skind, Ben m. m.	5 400	257
Talg, Olie, Kautsjuk, Harpix, Tjære o. l.	30 585	9 233
Arbejder af Talg, Kautsjuk, Olie o. l.	8 078	314
Træ, uforarbejdet eller groft bearbejdet	36 955	307
Træ, forarbejdet	10 038	1 415
Forskellige Plantestoffer.	37 456	1 109
Papir og Arbejder deraf	7 117	487
Andre Fabrikater af Plantestoffer.	956	139
Kem.-tekn. Artikler, Gødningsstoffer	29 951	3 003
Mineraler, raa og groft bearbejdede	78 005	10 615
Mineraler, formede Fabrikater	11 108	1 960
Jern (Staal), Arbejder heraf	49 810	5 052
Andre Metaller og Arbejder heraf	21 405	3 006
Skibe, Vogne, Maskiner, Instrumenter	34 786	15 759
Andre Varer	5 566	2 859
	777 424	637 360

I 1913 var Indførselens Værdi 777,4 Mill. Kr., Udførselens 637,4, og Merindførselen altsaa 140,0 Mill. Kr. Som et praktisk Grundlag for en nærmere Undersøgelse kan man dele Varerne i Landbrugsvarer og Andre Varer, og for Værdierne af hver af disse Grupper faas da følgende Resultat:



Dansk Fabrikfilial i Kina. (Nielsen & Winther, Hankow).



Specialfabrikation af Cementmaskineri o. l. (F. L. Smidth & Co., København).

	Landbrugs- varer Mill. Kr.	Andre Varer Mill. Kr.
Indførsel	261.1	516.3
Udførsel	553.9	83.5
Merindførsel	÷ 292.8	432.8

Kun en Tredjedel af Indførselen var Landbrugsvarer, derimod næsten ni Tiendedele af Udførselen; og medens der ved »Andre Varer« fremkom et Indførselsoverskud paa langt over 400 Mill. Kr., skabte Landbrugsvarerne et Udførselsoverskud paa næsten 300 Mill. Kr. Indførselen af »Andre Varer« var — ligesom i tidligere Aar — nogenlunde det samme som Udførselen af Landbrugsvarer; Udførselen af »Andre Varer« (Industriprodukter og lign.) beløb sig derimod kun til en Tredjedel af Tallet for Indførselen af Landbrugsvarer.

Til nærmere Oplysning om, hvilke Varer der indgik under Landbrugets udenlandske Handelsomsætning anføres følgende Oversigt:

	Special- Indførsel 1000 Kr.	Special- Udførsel 1000 Kr.	Indførsel ÷ Udførsel 1000 Kr.
Levende Dyr	10 042	68 726	÷ 58 684
Madvarer fra Husdyrbruget ..	18 387	445 453	÷ 427 066
Biprodukter fra — ..	9 652	17 526	÷ 7 874
Uformalet Korn	97 471	11 967	85 504
Formalet —	17 130	980	16 150
Foderstoffer	83 231	924	82 307
Frø til Græs- og Roemarker ..	5 679	3 136	2 543
Gødningsmidler	19 316	—	19 316
Markvækster	199	1 415	÷ 1 216

Langt de vigtigste Grupper i Indførselen var: Uformalet Korn, Foderstoffer og Gødningsmidler. For en stor Del var Kornet beregnet til Foderbrug og hørte derfor egentlig sammen med de øvrige Foderstoffer; i alle Tilfælde gjaldt dette ubeløbet om Majs, hvoraf Indførselsværdien var over 40 Mill. Kr. Blandt Foderstofferne dominerede Oliekagerne ganske, deres samlede Værdi var ca. 77 Mill. Kr. Kager af Bomuldsfrø og Solsikkefrø var de mest anvendte og udgjorde ca. 2 Tredjedele af hele Forbruget; de første kom hovedsagelig fra Nordamerika, de andre fra Rusland. Af andre Sorter kan nævnes: Soyakager, Hørfrokager, Hampefrøkager og Jordnødkager. — Blandt Gødningsmidlerne udgjorde Fosforgødningerne og Kvælstofgødningerne næsten samme Værdi, nemlig 8 à 9 Mill. Kr. hver; Kaligødningerne derimod kun ca. 2 Mill. Kr. — Foruden disse tre Hovedgrupper er der et Par andre, der fortjener at

nævnes paa Landbrugets Indførselsside, nemlig: Levende Dyr samt Madvarer fra Husdyrbruget. Den væsentligste Post i den førstnævnte Gruppe var Indførselen af Heste til en Værdi af 8 Mill. Kr.; Indførselen af Hornkvæg naaede langt fra saa højt op, kun til ca. 1.5 Mill. Kr. I den anden Gruppe var følgende Poster de vigtigste: Fedt ca. 6 Mill. Kr., Smør 5 Mill. Kr., Kød og Flæsk 4 Mill. Kr.

Medens Varerne i de tre omtalte Hovedgrupper var udprægede Indførselsvarer og kun figurerede paa Udførselssiden med forholdsvis smaa Tal, var det anderledes med de levende Dyr og Madvarerne. Ved Siden af den ret store Indførsel, der fandt Sted af den Slags Varer, foregik der en meget betydelig Eksport deraf, saaledes at over de ni Tiendele af hele Landbrugsudførselen bestod af saadanne Varer. Alene Udførselen af Madvarer havde en Værdi af over 445 Mill. Kr. der fordelte sig saaledes:

Smør	200	Mill. Kr.
Flæsk	162	— —
Æg	33	— —
Mælk og Fløde	23	— —
Kød	23	— —
Fedt	5	— —

Salget til Udlandet af dansk *Smør* beløb sig til 91 Mill. kg og foregik for Størstedelen i Dritler og lign.; kun mindre Mængder forsendtes i hermetisk Emballage. Langt den overvejende Del af Drittelsmørret gik til England; Bestræbelserne for at skabe et Afsætningsmarked for Smørret mod Syd, i Tyskland og Østrig, var stadig ikke rigtig lykkedes. Den Pris, Drittelsmørret opnaede ved Salg til Udlandet, beregnedes for Aaret 1913 til ca. 220 Øre pr. kg fob. Ti Aar tidligere — i 1903 — var Prisen kun ca. 190 Øre. I Modsætning til Smørret solgtes Mælken og Fløden udelukkende til Tyskland; den deri repræsenterede Smørmængde ansloges til ca. 10¹/₂ Mill. kg.

Udførselen af dansk *Flæsk* koncentreredes i endnu højere Grad end Smørret om England; til dette Land solgtes der i 1913 123.7 Mill. kg, medens den samlede Udførsel var 126.4 Mill. kg. Størstedelen af Flæsket forsendtes i Form af Bacon. Foruden selve Flæsket eksporteredes betydelige Mængder af Affaldsprodukter: Hoveder og Tæer, Lever, Hjerter, Nyrer, Tarme o. s. v. Eksportprisen for Bacon var for 1913 anslaaet til ca. 128 Øre pr. kg fob og for 1903 til 92 Øre; i Aarene 1895 og 1896 var den derimod helt nede paa ca. 60 Øre.

Af danske *Æg* udførtes der i 1913 ca. 23 Mill. Snese, (hvoraf ca. 6

Mill. Snese var præservede), der næsten alle gik til England. Prisen pr. Snes var ca. 145 Øre.

Udlørselen af *Kød* omtales naturligst sammen med Udlørselen af *levende Hornkvæg*, da det faktisk er den samme Vare, blot i en anden Form. Den samlede Vægt af salgbart *Kød* i Udlørselen af levende og slagtet *Hornkvæg* var i 1913 $55\frac{2}{3}$ Mill. kg; heraf repræsenterede de levende Dyr ca. $40\frac{1}{2}$ Mill. kg (∴ den beregnede Slagtevægt af ca. 153000 Stkr. eksporteret *Hornkvæg*). Paa en ubetydelig Undtagelse nær solgtes alle disse til Tyskland; af *Kødudlørselen* tog dette Land de 85 pCt.

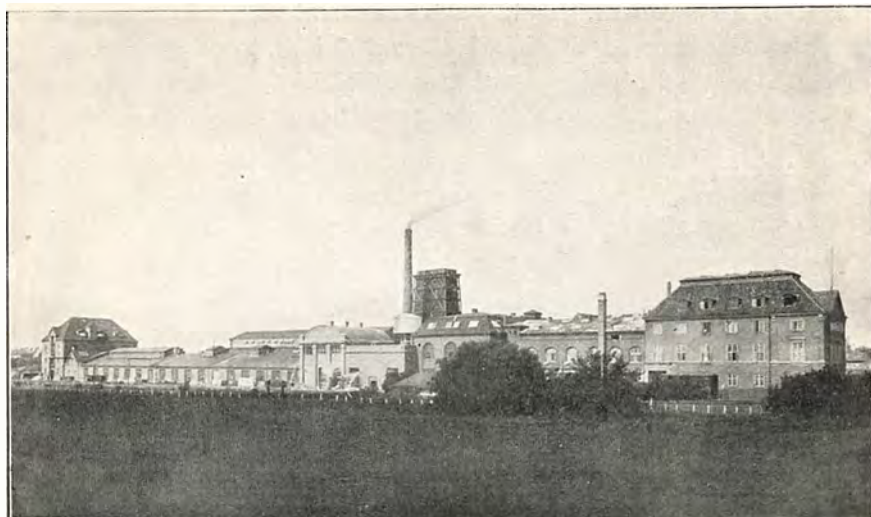
Hesteudlørselen omfattede i 1913 ca. 28000 Stkr., næsten allesammen svære, jyske Heste, der over Vamdrup og Vedsted sendtes til Tyskland. Prisen pr. Stk. regnedes til omtrent 800 Kr. gennemsnitlig, og den samlede Værdi blev da ca. 21 Mill. Kr. — Værdien af de eksporterede levende *Kreaturer* var ca. 48 Mill. Kr., saa at hele Gruppen repræsenterede ca. 69 Mill. Kr.

Foruden *Madvarerne* og selve *Kreaturerne* udførtes der ogsaa fra *Kreaturholdet* en Del *Biprodukter*, der *ikke* var anvendelige til *Næringsmiddel*: Haar, Uld, Horn, Ben, teknisk Fedt og først og fremmest *Huder* og *Skind*. *Udlørselsværdien* af disse sidste var ca. 14 Mill. Kr., og skønt der ogsaa indførtes anseelige Mængder af *Huder*, blev der dog et *Udlørselsoverskud* paa over 7 Mill. Kr. De udlørte *Huder* var baade *Kvæghuder*, *Kalveskind*, *Faare-* og *Lammeskind* samt — i mindre Grad — *Hestehuder*. *Indførselen* bestod derimod i højere Grad — *Kvæghuder*, væsentlig af sværere Kvalitet end de danske.

Indførselen af *Varer udenfor Landbrugsomsætningen* beløb sig som nævnt til 516.3 Mill. Kr., hvilket Beløb er nærmere specificeret i følgende *Oversigt*:

SPECIAL-INDFØRSEL I 1913.

	Mill. Kr.
I. Varer til <i>Nærings-</i> eller <i>Nydelsesbrug</i> (undt. <i>Landbrugsprodukter</i>)	
a. <i>Fisk</i> og <i>Vildt</i>	4.7
b. <i>Andre Varer</i> , ubearbejdede	39.0
c. — — bearbejdede	23.8
II. <i>Varer</i> , særlig vedrørende <i>Industri</i> , <i>Haandværk</i> o. l.	
a. <i>Raastoffer</i>	99.3
b. <i>Halvfabrikater</i> og <i>Hjælpestoffer</i>	94.1
c. <i>Færdige Produkter</i>	171.5
III. <i>Stoffer</i> til <i>Brændsel</i> og <i>Belysning</i>	81.8
IV. <i>Gartneriprodukter</i> o. l. (bortset fra <i>Levnedsmidler</i>)	2.1
	516.3



Moderne Kabelfabrik. (Nordiske Kabel- og Traadfabrikker, København).



Fra Maskinhallen i en Kabelfabrik. (Nordiske Kabel- og Traadfabrikker, København).

Af de Hovedgrupper, hvortil Varerne er henført, var Industrigruppen langt den største med en Værdi af ca. 365 Mill. Kr.; Nærings- og Nydelsesmidlerne androg derimod kun ca. 67 Mill. Kr., altsaa ikke engang en Femtedel deraf. De mest betydende af denne Slags Varer var:

Kaffe	18.0	Mill. Kr.
Te	1.1	— —
Kakaobønner	2.4	— —
Sukker	3.2	— —
Tobak, raa	6.7	— —
— fabrikeret	2.1	— —
Vin	3.8	—
Andre Slags Spirituosa	1.6	— —
Udenlandske Frugter	6.4	— —
Ris og Sago	3.3	— —

Af Raastoffer til Industrien indførtes for lige ved 100 Mill. Kr., hvoraf alene Trælast for 36 Mill. Kr. og Frø til Oliepresning for 32 Mill. Kr. Af Halvfabrikater indførtes for omtrent det samme Beløb, ca. 94 Mill. Kr.; denne Indførsel fordelte sig over en uhyre Mængde forskellige Slags Varer til Manufakturbranchen, Metalbranchen, Læderbranchen, Oliebranchen, Tømmerbranchen, Byggerivirksomhed m. m.

Af færdige Produkter indførtes der for næsten lige saa meget som at Raastoffer og Halvfabrikater tilsammen, nemlig for ca. 172 Mill. Kr., og denne Omsætning spredte sig over et endnu større Antal Varer, hvoraf det ikke er muligt at nævne nogle enkelte som særligt betydende. Indførselen af Brændsels- og Belysningsstoffer udgjorde endelig ca. 82 Mill. Kr., jvf. følgende Specification:

Kul	60.4	Mill. Kr.
Koks m. v.	10.1	— —
Petroleum	7.2	— —
Benzin m. v.	3.3	— —
Andre Slags	0.7	— —

Udførselen af Varer udenfor Landbrugsomsætningen havde som anført en Værdi af ca. 83 Mill. Kr.; dette Beløb fordelte sig over de forskellige Grupper paa følgende Maade:

SPECIAL-UDFØRSEL I 1913.	Mill. Kr.
Fiskeriproduktion o. l.	11.9
Planter o. l. udenfor Landbruget	2.0
Affaldsstoffer	5.6
Skibe og Baade:	
Ikke nybyggede	4.0
Nybyggede	1.6
Andre Industriprodukter	58.4
	<hr/>
	83.5



Fra et Traadværk. (Nordiske Kabel- og Traadfabrikker, Middelfart).



Fra en Fabrik for elektriske Maskiner. (Titan, København).

Udførselen af Udbyttet fra det danske Fiskeri indtog, som det vil ses, en ret fremskudt Plads med 12 Mill. Kr. Langt den største Del af den eksporterede Fisk var *fersk* Fisk (Rødspætter, Aal, Sild, Torsk m. m.); af saltet og røget Fisk udførtes der kun lidt.

Af *Industriprodukter* incl. Skibe var der en Udførsel paa 64 Mill. Kr. Dette var betydelig mere end tidligere Aar; i 1910 var det f. Eks kun 38 Mill. Kr. og i 1906 endog kun 24 Mill. Kr.; den danske Industris Eksport har saaledes været i en glædelig Vækst. Som Eksempler paa Industriegrene, der efterhaanden har skaffet sig en anseelig Afsætning til Udlandet, kan nævnes: Maskinindustrien (Cementmaskiner, Mejerimaskiner, Kølemaskiner, Baadmotorer o. m. a.), Olieindustrien (Oliekager, Soyaolie m. m.), Sten- og Lerindustrien (Cement, Kryolit, Kugleflint, Porcelæn, Fajance o. s. v.), Kemisk-teknisk Industri (navnlig Mejeripræparater, f. Eks. Smørfarve, Osteløbe, Kasein), Konservesindustrien o. s. v.

Hvilke Lande Danmark handlede med, fremgaar af følgende Oversigt:

AAR 1913.

	Samlet	Udførsel af		Samlet
	Indførsel	indenl.	fremm.	Vareomsætning
	pCt.	Varer	Varer	pCt.
Storbritannien og Irland	15.8	62.5	14.8	34.6
Tyskland	38.4	24.9	23.8	32.2
Sverige	8.3	2.3	23.0	6.7
Rusland (med Finland og Sibirien)	8.9	1.7	10.3	6.0
Amerikas forenede Stater	10.2	0.6	4.8	6.0
Norge	1.0	1.7	10.0	1.8
Holland	2.5	0.6	0.6	1.6
Frankrig	2.5	0.5	0.2	1.5
Østerrig-Ungarn.	0.6	1.6	0.3	1.0
Argentina.	1.5	0.1	0.0	0.9
Belgien	1.2	0.4	1.1	0.8
Andre Lande	8.2	2.9	7.3	6.1
Uangivet Land	0.9	0.2	3.8	0.8
	100.0	100.0	100.0	100.0

Førstepladserne indtoges ubestrideligt af England og Tyskland, idet ca. en Tredjedel af den samlede Vareomsætnings Værdi faldt paa hver af disse Lande; hvor dominerende de var, fremgaar af, at det tredie Land i Rækken, Sverige, ikke engang repræsenterede 7 pCt. af Værdien. De næste Lande var Rusland og U. S. A., hvis Omsætning med Danmark var næsten lige saa stor som Sveriges. Af de øvrige Lande var der intet, hvis Andel naaede 2 pCt.; Norge, der stod øverst, havde kun 1.8 pCt.

Medens de to Hovedlandes Part var omtrent ens, naar man regner Ind- og Udførselen under eet, var den meget forskellig, naar hver af disse Omsælninger tages for sig. I Indførselen havde Tyskland en dominerende Plads med over 38 pCt. af den hele Værdi, medens England ikke engang havde halvt saa meget, knap 16 pCt. I Udførselen var Forholdet derimod omvendt; der var England Nr. 1 med 63 pCt., og Tysklands Andel kun 25 pCt. Udførselen var saaledes langt mere koncentreret end Indførselen, tilsammen var de to Hovedlandes Part i Udførselen næsten 90 pCt., i Indførselen derimod kun godt 50 pCt. Ved første Øjekast kan det synes underligt, at de oversøiske Pladser spillede saa ringe en Rolle i den danske Udenrigshandel, da der dog importeredes ret betydelige Mængder af Varer fra saadanne Steder; men det kommer af, at det er Varernes Købslande, der regnes med i Statistiken, og ikke Produktionslandene; og de danske Importører købte netop for en stor Del de tropiske og halvtropiske Varer paa Stabelpladser rundt om i Europa i Stedet for paa selve Oprindelsesstedet. Som tidligere nævnt resulterede Danmarks samlede Udenrigshandel i 1913 i et Indførselsoverskud paa ca. 140 Mill. Kr. og et tilsvarende Forhold mellem Ind- og Udførselen genfandtes ved næsten alle de enkelte Lande. Som en Undtagelse af Betydning er der dog Grund til at nævne England, hvortil vi havde et *Udførselsoverskud* paa ca. 275 Mill. Kr. I Omsætningen med Norge og Østerrig-Ungarn fremkom der ganske vist ogsaa en gunstig Handelsbalance, men med langt mindre Beløb, nemlig kun henholdsvis 10½ Mill. Kr. og 5 Mill. Kr.

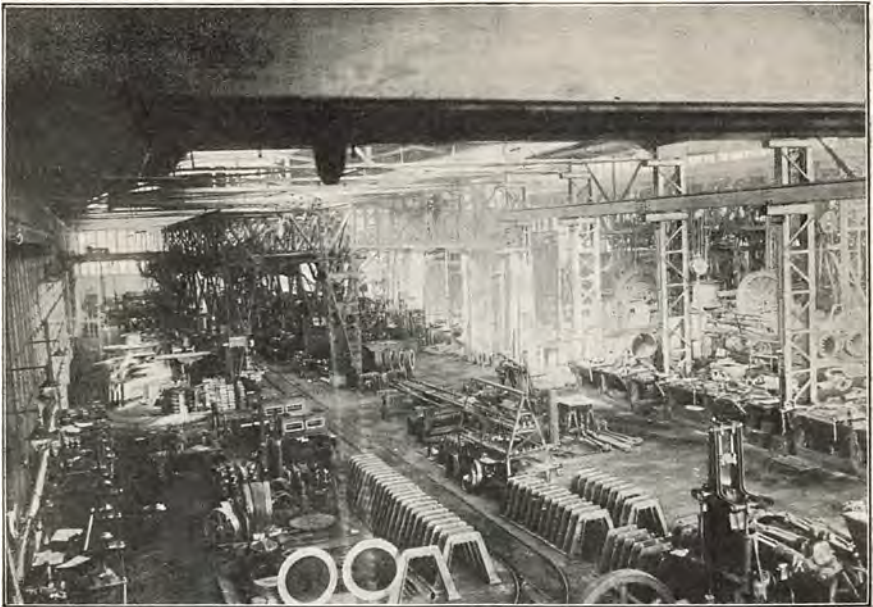
Efter dette Indblik i Danmarks normale Handelsforhold med Ulandet inden Krigen vil vi betragte Forholdet i et Krigsjaar og vælger dertil Aaret 1916, da det som sagt er det sidste Aar, for hvilket der foreligger en fuldstændig Statistik med Beregning af de omsatte Varers Værd :

AAR 1916.

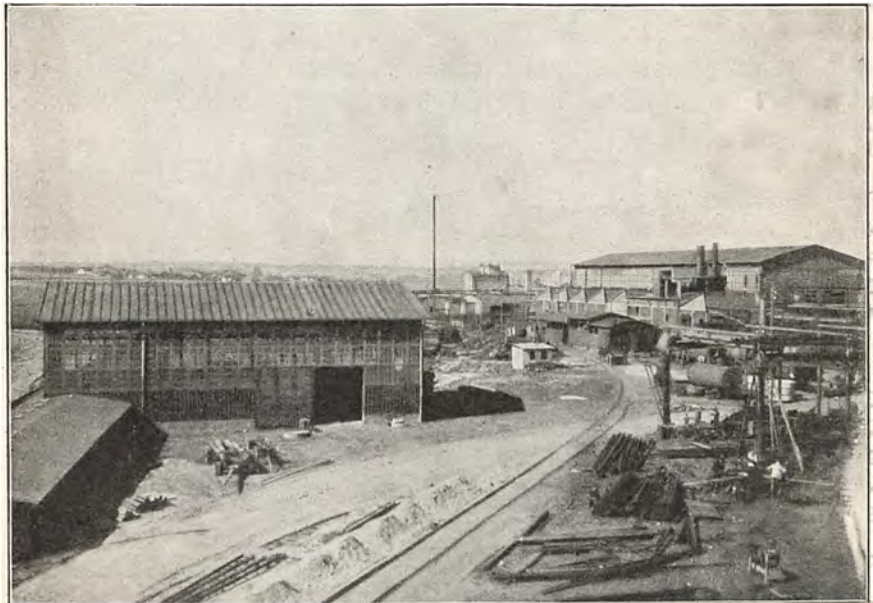
	Special- Indførsel 1000 Kr.	Special- Udførsel 1000 Kr.
Levende Dyr (undt. Fisk o. l.)	2 354	205 729
Flæsk, Kød, Slagteriaffald	2 904	260 931
Smør, Fløde, Mælk og Ost	629	312 859
Æg	635	65 683
Fisk, Skaldyr o. l.	7 666	72 363
Andre Madvarer af Dyr	9 955	87 055
Uformalet Korn	128 630	80
Malt, Majsflager	926	5 633
Formalet Korn	10 632	2 414

	Special- Indførsel 1000 Kr.	Special- Udførsel 1000 Kr.
Andre Fabrikater af Korn	1 396	777
Frø til Udsæd	8 942	8 399
Foderstoffer	114 376	607
Havesager og Frugter	11 312	7 955
Kolonialvarer o. l.	61 503	4 915
Drikkevarer, forskellige Fabrikater af Alkohol . .	10 661	4 906
Spindestoffer	22 964	872
Garn og Traad, Rebslagerarbejde	33 808	132
Manufakturvarer af Silke	21 633	89
— - Uld	34 117	1 181
— - vegetabiliske Stoffer	43 521	1 206
— - uangivet Stof	9	1
Klædningsstykker, Modevarer m. m.	19 826	1 696
Skind, Haar, Fjer, Ben m. fl. dyriske Stoffer	19 821	12 088
Arbejder af Haar, Skind, Ben m. m.	4 840	3 621
Talg, Olie, Kautsjuk, Harpix, Tjære o. l.	43 966	10 404
Arbejder af Talg, Kautsjuk, Olie o. l.	7 730	581
Træ, uforarbejdet eller groft bearbejdet	52 156	407
Træ, forarbejdet	18 930	2 971
Forskellige Plantestoffer	87 018	1 844
Papir og Arbejder deraf	17 529	1 348
Andre Fabrikater af Plantestoffer	1 215	88
Kem.-tekn. Artikler, Gødningstoffer	50 459	5 863
Mineraler, raa og groft bearbejdede	207 853	12 191
Mineraler, formede Fabrikater	19 517	3 232
Jern (Staal), Arbejder heraf	71 547	12 351
Andre Metaller og Arbejder heraf	26 547	2 712
Skibe, Vogne, Maskiner, Instrumenter	65 621	56 521
Andre Varer	6 464	5 623
	<hr/>	<hr/>
	1 249 612	1 177 328

Specialindførselen var 1250 Mill. Kr. og Udførselen 1177 Mill. Kr.; i 1913 var de tilsvarende Tal 777 Mill. Kr. og 637 Mill. Kr., og Omsætningen var altsaa steget til det dobbelte, beregnet i Penge. Det samme var Tilfældet med næsten alle de enkelte Varegrupper; kun meget faa af dem viste nogen Nedgang. I Indførselen var der dog stærk Tilbagegang ved Æg samt Madvarer af Dyr, især Mælkeriprodukter, der reduceredes fra 6.5 Mill. Kr. til 0.6 Mill. Kr., og ligeledes ved Indførselen af formalet Korn (11 Mill. Kr. i Stedet for 17 Mill. Kr.) Men iøvrigt var der Fremgang paa næsten alle Punkter; allermost i Gruppen: Raa Mineraler, hvis Værdi steg fra 78 Mill. Kr. til 208 Mill. Kr. Aarsagen hertil var hovedsagelig de enorme Kulpriser, som Udlandet forlangte; for et mindre



Fra en Fabrik for Kraftmaskiner. (Frichs, Aarhus).



Jernstøberi paa en Maskinfabrik. (Frichs, Aarhus).

Kvantum end i 1913 maatte der i 1916 betales 91 Mill. Kr. mere end dengang. Et godt Tegn paa Landets store Købeevne er det, at Importen af spirituøse Drikkevarer gik op fra 5½ Mill. Kr. til 10½ Mill. Kr. Silkevarer fra 8½ Mill. Kr. til 21½ Mill. Kr., Automobiler, Cykler og lign. fra 7½ Mill. Kr. til 13½ Mill. Kr.

I Udførselen af indenlandske Varer var der adskillig flere Varegrupper, der viste mindre Tal, end i Indførselen. Grunden hertil var naturligvis de mange Udførselsforbud, som det blev nødvendigt at udstede for at sikre Landets egne Forsyninger. Især ramtes saadanne Grupper som: Uformalet Korn, Foderstoffer, Spindestoffer, Garn, Traad m. m. Til Gengæld var der andre Grupper, der tog et meget stærkt Opsving, først og fremmest Kreaturer samt Madvarer af Dyr. Udførselen af Flæsk og Kød forøgedes saaledes fra 185 Mill. Kr. (i 1913) til 261 Mill. Kr., Smør og lign. fra 223 Mill. Kr. til 313 Mill. Kr., Æg fra 33 Mill. Kr. til 66 Mill. Kr., Fisk fra 12 Mill. Kr. til 72 Mill. Kr. Imidlertid maa det stadig huskes, hvor stærkt Priserne paa næsten alle Varer steg samtidig, og at *Mængderne* derfor langt fra forøgedes saa meget, som Værditallene kunde tyde paa. Ikke desto mindre maa 1916 betegnes som et overordentligt godt Aar i økonomisk Henseende, og vil formodentlig ligefrem komme til at betegne en Kulmination. Straks i Begyndelsen af 1917 forandredes Forholdene nemlig med eet Slag ved Erklæringen i Februar om den uindskrænkede Undervandskrig, der en Overgang truede med helt at spærre Danmark af fra Udlandet. Fuldt saa slemt blev det heldigvis ikke, men at vore Tilførsler knappedes uhyggeligt af, vil fremgaa af følgende Tal for nogle af de vigtigste Varer:

INDFØRSEL.

		1916	1917	1918
Hvede, uformalet	100 kg	571 441	347 360	5 346
Rug —	—	588 957	112 924	10 524
Byg —	—	238 662	101 385	2 667
Havre —	—	1 194	9 757	9
Majs —	—	4 501 638	2 408 227	26 632
Hvedemel	—	306 555	75 160	55 860
Rugmel	—	5 437	824	2
Kløverfrø	—	30 452	22 176	19 681
Græsfrø	—	30 111	21 984	4 169
Bomuldsfrøkager	—	3 748 480	1 219 128	3 161
Jordnødkager	—	84 971	22 693	—
Hørfrøkager	—	780 965	225 414	—
Risengryn	—	108 834	47 210	19 633
Sagomel	—	20 881	3 330	10 329
Kaffe, raa	—	218 445	141 359	22 062



Moderne Jernstøberi. (N. A. Christensen & Co., Nykøbing M.).



Formeri og Støberi. (N. A. Christensen & Co., Nykøbing M.).

		Indførsel (fortsat).		
		1916	1917	1918
Kaffe, brændt	—	21 285	19 997	5 856
Te	—	11 272	2 011	2 900
Kakaobønner	—	33 364	29 194	10 100
Sukker	—	68 787	16 192	488
Tobak, ufabrikeret	—	75 667	33 756	16 423
Vin paa Flasker	hl	4 969	1 749	898
— — Fustager	100 kg	62 055	41 004	19 699
Faareuld	—	14 819	4 017	654
Bomuld	—	81 126	28 749	450
Hamp	—	40 278	11 133	1 009
Kvæghuder	—	21 254	13 325	313
Kalveskind	—	12 415	213	—
Saalelæder	—	6 956	3 396	608
Fodtøj af Læder	—	1 612	782	244
Galoscher	—	1 047	263	28
Petroleum	—	836 145	356 027	110 782
Benzin m. m.	—	403 382	204 076	33 455
Kautsjuk, raa	—	3 528	1 274	59
Hørfrø	—	371 477	65 300	1
Sesamfrø	—	183 602	1	1
Soyabønner	—	989 962	310 955	—
Kopra	—	415 502	125 582	30
Raafosfat	Tons	108 865	8 518	—
Superfosfat	—	19 461	10 420	—
Chilesalpeter	—	35 021	39 601	116
Kul	—	2 812 122	1 472 665	1 751 240
Koks	—	605 354	418 660	292 623
Cinders	—	41 965	46 982	67 458
Briketter	—	245 366	187 505	117 561
Raajærn	100 kg	353 178	293 716	291 342
Stang- og Façonjærn	—	729 400	401 194	629 158
Saamaskiner	—	26 406	13 134	6 675
Slaa- og Mejemaskiner	—	42 565	24 942	17 140
Andre Landbrugsmaskiner	—	21 014	9 973	6 939
Automobiler, komplette	Stkr.	2 369	845	241

At Udførselen af Produkter fra Landbruget og Fiskeriet heller ikke undgik Krigens skæbnesvangre Paavirkning, ses af nedenstaaende Tal:

UDFØRSEL.

		1916	1917	1918
Hornkvæg	Stkr.	305 386	300 343	113 840
Okse- og Kalvekød, fersk	100 kg	155 219	160 437	96 784
Faare- og Lammekød, ikke fersk	—	14 684	2	3
Bacon	—	883 547	708 597	24 897
Fersk Flæsk	—	135 673	72 499	358
Smør i Dritler	—	934 786	594 830	140 189
— - Kasser	—	5 269	7 496	850
— - hermetisk Emballage	—	18 513	11 667	4 684
Fløde	—	25 520	1 289	36
Æg, friske	100 Sn.	227 349	182 206	110 876
— præserverede	—	14 537	39 586	52 740
Svinefedt til Spisebrug	100 kg	66 853	21 728	112
Sild	—	451 179	117 149	44 399
Torsk og Kuller	—	284 130	178 136	103 416
Rødspætter og lign.	—	147 208	44 284	21 074
Aal	—	37 315	18 170	13 235
Bygmalt	—	108 349	3 891	531
Hvedemel	—	24 310	11 781	2 643

Samtidig med at Indførelsen formindskedes saa betydeligt, gik Indtægten af Indførelstolden naturligvis stærkt tilbage. I de nærmeste Aar inden Krigen indbragte denne Skat ca. 35 Mill. Kr. aarligt og var saaledes en meget væsentlig Del af Statskassens Indtægt, men efter en Kulmination i 1916 (ca. 42 Mill. Kr.) dalede den i det følgende Aar til ca. 33 Mill. Kr. og gik i 1918 ned til kun 23 Mill. Kr. Toldens Fordeling paa de forskellige Varegrupper ses af følgende Tabel:

BEREGNET TOLDINDTÆGT FOR DE VIGTIGSTE VAREGRUPPER

	1917	1916	1911— 1915 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Manufakturvarer	9 131	12 499	9 796
Tobak og Tobaksurrogater	4 310	3 906	3 688
Kaffe og Kaffesurrogater	3 152	3 052	2 602
Drikkevarer	1 945	2 472	1 802
Papir	1 814	1 771	1 240
Tømmer og Træ	1 694	2 175	1 813
Metaller	1 594	2 679	2 406
Glas	1 421	1 712	897
Jord, Ler og Sten m. v.	962	1 231	782
Maskiner og Maskindele	647	786	584
Papirmasse	632	652	279

	1917	1916	1911-- 1915 gsntl.
	1000 Kr.	1000 Kr.	1000 Kr.
Skind og Huder	581	1 101	1 055
Frugter	502	881	843
Kakao	443	403	327
Instrumenter	386	452	283
Vogne og Vognmagerarbejde	357	610	312
Galanteri- og Bijouterivarer	354	477	395
Olier og Olein samt Belysningsvædsker	316	517	537
Krudt	263	142	77
Spisevarer	239	464	571
Te	233	504	346
Farver	231	325	317
Gummier og Harpikser	204	342	331
Sukker, Mallas og Sirup	198	496	1 059
Krydderier og lignende Stoffer	198	221	227
Humle og Humleekstrakter	168	146	151
Parfumerier	147	116	85
Legetøj	135	202	130
Salt	128	90	74
Ris	125	268	213
Apotekervarer og kemiske Præparater	119	179	168
Blomster, kunstige m. m.	100	176	142
Ure, Urværker og Urdele	83	82	75
Fjer og Dun, undtagen til Pynt	78	95	68
Dyr	13	52	84
Sago	9	80	64
Ost	4	29	107
Kul og Koks m. m.	2	3	400
Unævnte Varer	206	287	289
Samlet Toldbeløb	33 124	41 675	34 599

Ligesom Industrien er ogsaa en væsentlig Del af Handelen blevet organiseret i Form af *Aktieselskaber*. Medens man tidligere var tilbøjelig til at mene, at denne Form for Bedrifter ikke levede Handelsvirksomheden den Bevægelsesfrihed, der er saa nødvendig for den, og derfor foretrak det personlige Firma, har man nu mere og mere forladt denne Teori, bl. a. i Erkendelse af den Betydning, en stor Driftskapital i vore Dage har for den kommercielle Virksomhed; og Erfaringerne fra Handelsaktieselskabernes Aarsregnskaber, der som Regel viser et særdeles



Moderne dansk Blik- og Emaillevarfabrik (Carl Lunds Fabrikker, København).



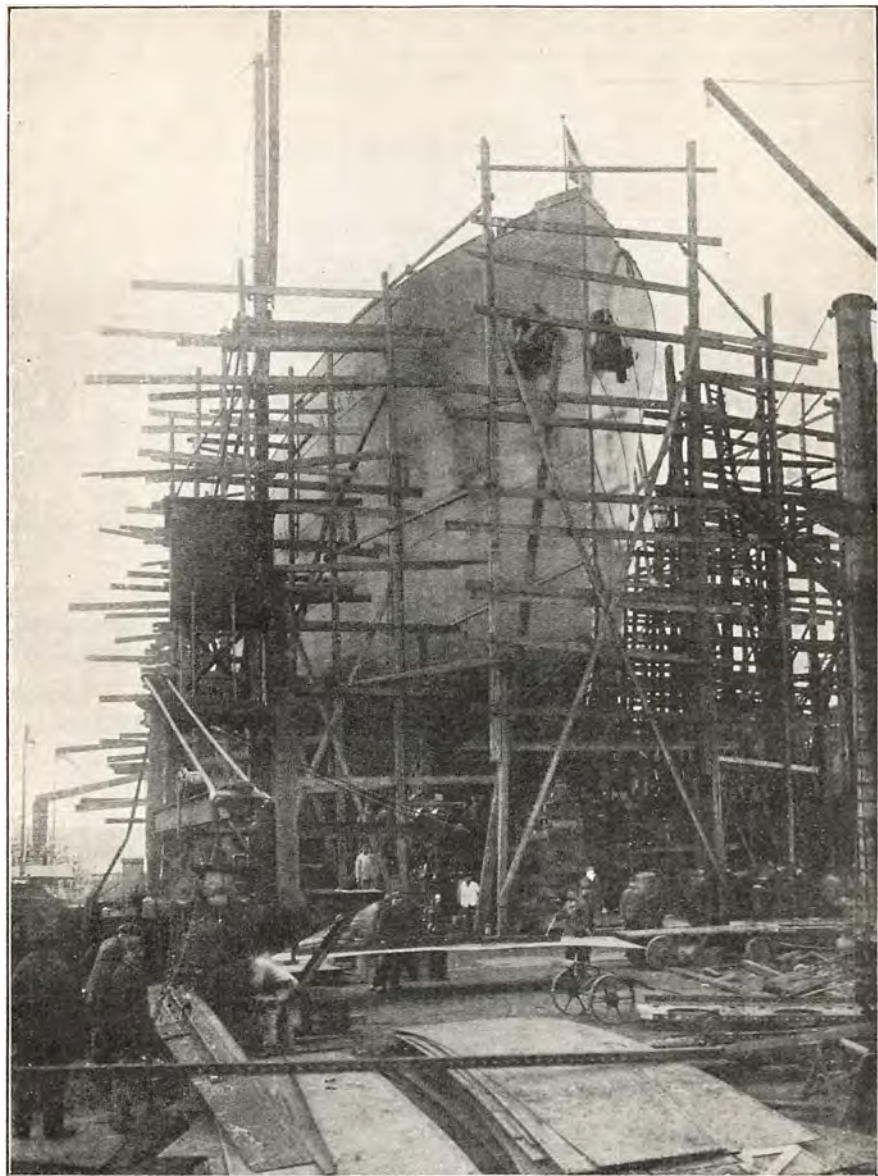
Emallerings-Ovne. (Carl Lunds Fabrikker, København).

tilfredsstillende Udbytte, synes ogsaa at tyde paa, at denne mere moderne Opfattelse har Ret.

En Opgørelse for Aaret 1917 viser, at der her i Landet fandtes 477 Aktieselskaber, der drev Handelsvirksomhed, med en samlet indbetalt Aktiekapital paa ca. 186 Mill. Kr. Det nævnte Antal er dog ikke udtømmende, forsaavidt som det ikke indbefatter Selskaber med en Kapital paa mindre end 25000 Kr., og at der ikke var ganske faa af den Slags, fremgaar af Statistikken for Aaret 1916, hvorefter der eksisterede 1059 Handelsaktieselskaber med en Kapital paa under 10000 Kr. og 220 med en Kapital paa 10000—25000 Kr., altsaa ialt 1279. Økonomisk set betød de ganske vist ikke meget, da deres samlede Kapital kun var ca. 5½ Mill. Kr., men Antallet viser, at man ogsaa i denne Næringsvej har været tilbøjelig til at misbruge Aktieselskabsformen; Bedrifter med saa smaa Kapitaler kan nemlig i Almindelighed næppe siges at have nogen legitim Grund til at undgaa den personlige Hæftelse.

Ved Siden af disse Dværg-Selskaber var der paa den anden Side ikke faa meget store Selskaber, der raadede over virkelig betydelige Kapitaler. Nedenfor skal nævnes Navnene paa en Del af dem tillige med en Angivelse af Aktiekapitalens Størrelse:

Det Østasiatiske Kompagni	25 Mill. Kr.
Det Østasiatiske Industri- og Plantage-Kompagni	20 — —
Det almindelige Handelskompagni	10 — —
Korn- og Foderstofkompagniet	10 — —
Wessel og Vett	8 — —
Nordisk Oversøisk Handelsselskab	7.5 — —
Det sibiriske Kompagni	6.35 — —
Russisk Handelskompagni	5 — —
The United Export Co., Ltd.	5 — —
Eriksen & Christensen (Esbjerg)	5 — —
Det Transatlantiske Kompagni	4 — —
Skandinavisk-amerikansk Petroleums-Aktieselskab	3 — —
Det danske Petroleums-Aktieselskab	2.8 — —
Det danske Kulkompagni	2.75 — —
J. Moresco	2.5 — —
Det oversøiske Compagnie	2 — —
Læderexport-Kompagniet	2 — —
L. E. Bruun	2 — —
Aarhus Trælasthandel	1.65 — —
L. Dahnfeldt	1.6 — —
The Industrial Trading Co. Ltd.	1.5 — —
Schlodtmann & Co.	1.5 — —
R. Collstrop	1.25 — —
Johansen & Bruun	1.2 — —



**Fra et dansk Skibsværft, et Skib klar til Stabelaføbning.
(Burmeister & Wains Skibsværft, København).**

Continental and Oversea Trading Co. Ltd.	1 Mill. Kr.
Van Siclen & Co.	1 — —
Emil Henius	1 — —
Københavns Kul- og Koks-Kompagni	1 — —
Det dansk-tyske Petroleumskompagni	1 — —
C. Olesen	1 — —
Theodor Lund & Petersen	1 — —
Importkompagniet (Kalundborg).	1 -- —
C. A. Quade (Maribo).	1 — —
Andreas Erichsen & Co. (Kolding).	1 -- —

Med nogle faa Undtagelser hørte alle de nævnte Selskaber hjemme i Kjøbenhavn, og af samtlige eksisterende 477 Handelsaktieselskaber var dette Tilfældet med de 300. Af den samlede Aktiekapital paa 186 Mill. Kr. ejedes 139 Mill. Kr. af kjøbenhavnske Selskaber, 44 Mill. Kr. af Selskaber i Provinsbyerne og kun 3 Mill. Kr. af Selskaber paa Landet. Skønt Handelsaktieselskaberne ganske vist kun er en Del af samtlige Handelsbedrifter, er de nævnte Tal dog et meget tydeligt Udtryk for Kjøbenhavns fremtrædende Plads indenfor Handelslivet. Denne fremgaar ogsaa klart af, at over 40 pCt. af hele Indførselens *Vægt* i Aaret 1913 indgik til Kjøbenhavn; og disse Varer repræsenterede endog mere end 60 pCt. af den samlede Indførsels *Værdi*. Det var nemlig især kostbarere Varer, der indførtes over Kjøbenhavn, medens de mere voluminøse Artikler fordeltes nogenlunde ligeligt paa de forskellige Indførselspladser. Af *Udførselen* havde Kjøbenhavn derimod en noget mindre Del. Ganske vist var Byen den vigtigste Plads næst efter Esbjerg for Udførselen af de tre store Landbrugs-Eksportartikler: Smør, Flæsk og Æg, men andre saa vigtige Varer som Heste, Hornkvæg samt Kød af Hornkvæg afsendtes for Størstedelen uden om København. Det samme var Tilfældet med *danske* Kornvarer, hvorimod der foregik en Del Genudførsel af *fremmed* Korn (og Foderstoffer) over Hovedstaden.

At Kjøbenhavn har saa stor en Part af Landets samlede Indførsel, skyldes i høj Grad *Transitomsætningen*. Den egentlige Indførsel er nemlig omtrent lige fordelt mellem Kjøbenhavn og Provinsbyerne, men Mellemandelen og i ganske særlig Grad Transporttransitten har ganske udpræget sit Tyngdepunkt i Hovedstaden; for Aaret 1913 var sidstnævnte f. Eks. beregnet til at veje 493 Mill. kg, og deraf gik 491 Mill. kg over Kjøbenhavn.

Denne Bys fremragende Stilling paa Handelens og Trafikkens Omraade kan for en stor Del føres tilbage til *Frihavnen* der har givet Byen fortrinlige Muligheder som Stabelplads. Hvad denne Havn betød inden Krigen, vil fremgaa af, at den samlede Indførsel til Kjøbenhavn

i 1913 havde en Vægt af 3404 Mill. kg, og at 1247 Mill. kg heraf 3: over en Tredjedel indgik til Frihavnen. Allerede inden de iværksatte Areal-Udvidelser paabegyndtes, havde denne Havn en meget betydelig samlet Bolværkslængde, men med de Forøgelse, der dels allerede er foretaget og dels projekteret for den nærmeste Fremtid, vil den kunne give Plads for et endnu langt større Antal Skibe og vældige Varemængder. I Tiden inden 1914 indgik der aarligt over 1500 Dampskibe til Frihavnen og mellem 2 og 3 Gange saa mange Sejlskibe og lign.; i de to første Krigsaar opretholdtes denne Trafik nogenlunde, men efter at den uindskrænkede Undervandskrig var erklæret i Februar 1917, gik det stærkt tilbage med Trafikken, og navnlig var den for Frihavnen saa vigtige Dampskibsforbindelse med Amerika afbrudt i lange Perioder ad Gangen. Nu — i Begyndelsen af 1919 — er Sejladsen saa smaat begyndt igen, og der næres samtidig store, og saa vidt det kan bedømmes, velbegrundede Forhaabninger om, at Frihavnen, i Kraft af Forholdenes Udvikling, skal kunne blive det Centrum for Østersøhavnenes Vareforsyning, som det har saa mange Belingelser for at være.

Ved Siden af de udmærkede Havneforhold har ogsaa Kjøbenhavns *Handelsflaade* bidraget sit til Byens travle Handelsliv. Hvormange Skibe af de forskellige Slags der var indregistreret i Hovedstaden, vil ses af følgende Oversigt, der har medtaget alle Fartøjer paa 4 Register Tons netto og derover:

	Aar 1917		Aar 1913	
	Antal	Reg.Tons	Antal	Reg.Tons
Sejlskibe	298	33096	280	15516
Motorskibe.	149	51279	87	20293
Dampskibe.	291	279117	387	352810
I alt. . .	738	363492	754	388619

Den samlede danske Handelsflaade var i 1917 paa ca. 3400 Skibe med en Tonnage paa ca. 500000 Reg. Tons; af Skibene hørte altsaa noget over en Femtedel hjemme i Kjøbenhavn, af Tonnagen de tre Fjerdedele. De kjøbenhavnske Skibe var saaledes gennemgaaende betydelig større end det øvrige Lands. Af Motorskibe paa over 500 Reg. Tons var der f. Eks. kun 15 i hele Landet, og alle disse var indregistrerede i Kjøbenhavn; deres samlede Tonnage var ca. 47000 Reg. Tons, d. v. s. over 3000 gennemsnitlig pr. Skib. Af Dampskibe var der paa samme Maade i alt 98 paa 1000—2000 Reg. Tons og 29 paa over 2000 Reg. Tons; af de første var de 90 indregistrerede i Kjøbenhavn, af den sidste Gruppe alle. Disse store Dampskibe havde ligesom de omtalte Motorskibe en Gennemsnits-Størrelse paa ca. 3000 Reg. Tons.

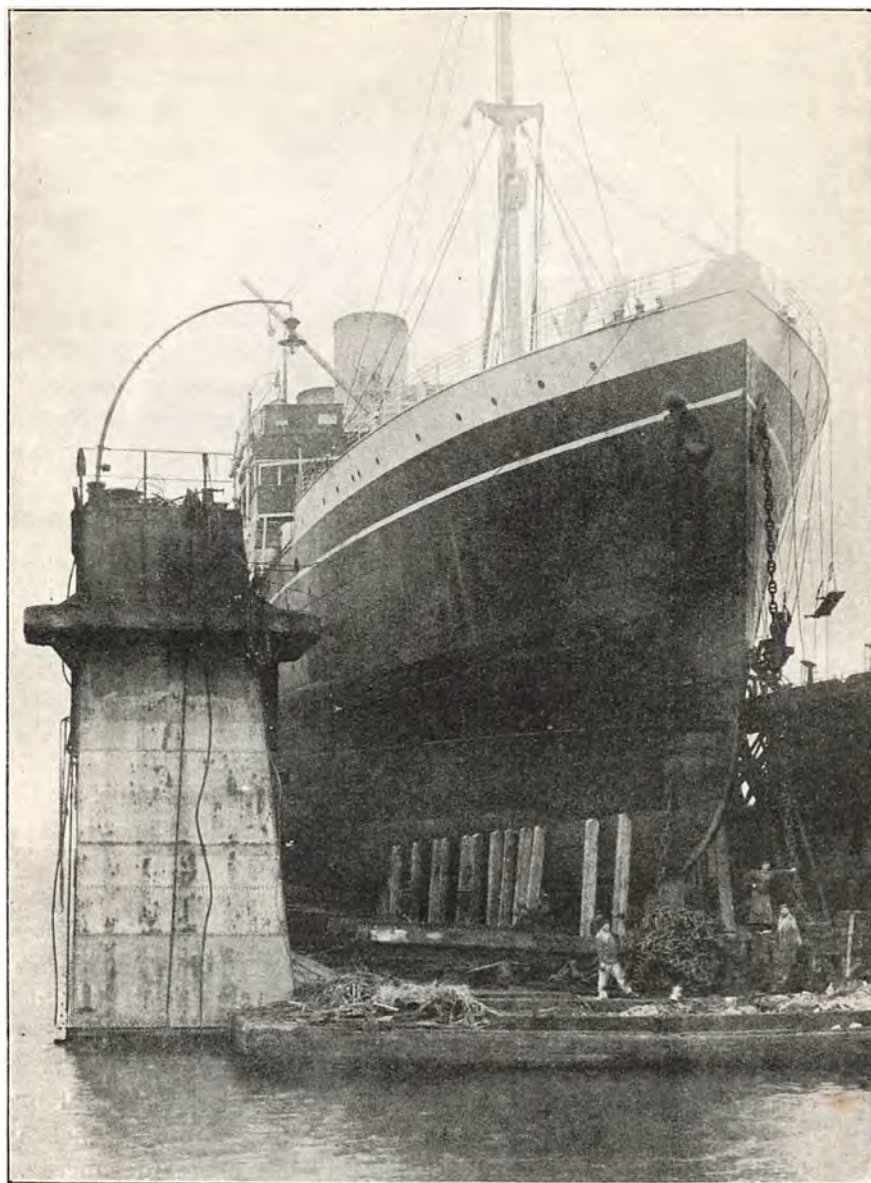
Ligesom det øvrige Land led ogsaa Kjøbenhavn svære Tab paa sin Handelsflaade under Krigen som Følge af Torpederinger, Minesprængninger og lign.; særlig gik det ud over Dampskibene, hvis Antal formindskedes med næsten 100 Stkr. og Tonnagen med ca. 74000 Reg. Tons. Men selv herefter har dog Landet som Helhed og specielt Kjøbenhavn en saa betydelig Flaade tilbage, at Danmark maa siges at være fuldt rustet til at tage sin Del af den store, internationale Om-sætning, der elter al Sandsynlighed vil gro frem, nu da Krigen er forbi.

TRAFIK

AF CAND. POLIT. SVEN RØGIND

Søges Trafikbegrebet bestemt ud fra selve sit Indhold som den *Genning at transportere* (Mennesker, Byrder, Budskaber), har den tyske Forfatter utvivlsomt Ret, der i sit solide Systemværk over Transportvæsen fastslaar, at en helt „trafikløs“ Tid aldrig har eksisteret. Nej, for efter denne Definition er Trafikarbejde udført, saa snart en eller anden tilfældig Genstand er baaret en tilfældig Distance. Anvendt paa *Transport* som legemlig Præstation er dette Resultat acceptabelt, men for *Trafik* er det lidt for rummeligt. En med Sprogbrug og almindelig Opfattelse af Ordets Betydning bedre stemmende Fortolkning giver den snævrere Begrebsbestemmelse af Trafiken som en paa regelmæssig Udførelse af Transporttjeneste (af forskellig Art og ved forskellige Midler) rettet Virksomhed. I denne Formulering kommer Trafiken til at fremtræde som et særligt *Erhverv*, der forudsættes udrustet med de bedst egnede Midler til at løse sin Opgave. Phønicierne dristige Togter op langs Vesteuropas Kyster var da taget i denne Forstand *ikke* Trafik, men derimod Persernes Budtjeneste ad Rigets Hovedveje.

Den klassiske Oldtid udvikler et fuldt organiseret Trafikliv, men Middelalderen kender væsentligt kun til Trafik som Tilbehør til andet Erhverv (Købmanden var Handelsmand og Godsbefordrer paa samme Tid) og først op i den nyere Tid arbejder Trafiken sig langsomt frem (Indretningen af det Taxis'ske Postvæsen i Tyskland markerer Udviklingens Retning), for omsider i det 19. Aarhundrede at faa sit Gennem-brud som Bærer af hele den moderne Verdens store Vareudvexling Lande imellem, Erhverv imellem, Personer imellem.



Oceandamper i Flydedok.
(Burmeister & Wains Skibsværft, København).

Økonomisk hviler Trafiken i *Arbejdsdelingen*, der forudsætter Forbindelse mellem alle Produktionens Trin fra Raastoffets Levering til Salget af den færdige Vare. Erhvervslivets stadig finere Leddeling og den stigende Konsumtionsevne har givet Trafikvirksomheden Fylde, den kulturelle Fremgang og de friere Samfundsforhold Nuancer og Mangfoldighed i Udøvelsesformer. *Teknisk* har Trafiken nyttiggjort sig alle Tidens Forskningsresultater i en saadan Grad, at Essensen af de vundne Fremskridt i Produktionskraft synes at have bundfældet sig netop i Trafikmidlerne, der er blevet det blændende Udtryk for Menneskenes foreløbige Højdepunkt af Kunnen.

Derfor søger Historieskrivning, Digtning, Journalistik hyppigst til Billeder fra Samfærdslens Omraade, naar det sidste halvthundrede Aars teknisk-økonomiske Udvikling skal karakteriseres kort og anskueligt. Svælget mellem svundne Dages Landevejs-Befordring og Nutids Flyvemaskine, mellem Sejlskuden og den 40,000 Tons Passagerdamper, mellem Alarmtrommen i Købstadens Gader og Postbesørgelsen til hver Mands Dør, mellem det ridende Bud og Telefon og Telegraf, aabenbarer klarest, letfatteligst og fyndigst denne Periodes vældige Opbud af Snille og Kraft. Hvad der er udrettet bag Fabrikkenes Mure er vel ikke mindre storartet, men det træder blot ikke saa levende frem, fordi Fabrikkenes ydre Væxt i mange Tilfælde gaar mere stille for sig, og de indre Driftsforbedringer er skjult for den ufagkyndiges Blikke. Med Trafikvænet er det en anden Sag. Her er Forskellen mellem før og nu umiddelbart synlig for Befolkningen, der har det daglige Trafikarbejde lige ind paa sig og kan følge dets Udfoldelse til større og større Ydeevne.

Det fortrolige Kendskab til Trafikens skiftende Former paa en given Plads og for en given Tid stiller ogsaa for hvert enkelt Menneske Øjeblikkets grandiose Trafikapparat i Relief af personlige Erindringer om tidligere smaa og beskedne Forhold, som yderligere lægger Farve over Billedet af Udviklingens Forløb. Var ikke for 10 eller 20 Aar siden „Kjøbenhavn“ og „H. P. Prior“ og „Dronningen“ anseelige Baade i vor indenlandske Rutetrafik? Klarede den kjøbenhavnske Bytrafik sig ikke endnu for 18 Aar siden i alt væsentligt med Hestesporvogne og Hestedorcher? Betjente Korsørbanens Exprestog sig ikke indtil over Aarhundredskiftet af Maskiner, som nu kun finder underordnet Anvendelse i Hovedbanernes lettere Godstrafik eller paa Sidebanerne.

Tiden løber hastigt, naar det gælder Trafikens Krav. Hvad der i Dag beundres som storstilet og elegant, synes maaske om faa Aar ubetydeligt og afbleget. Og dog undergaar den hele Stok af Trafikmidler over lange Tidsrum ikke saa store Forandringer, som efter dette kunde



Fra Københavns Frihavn.

ventes. Der sker vel Fornyelse „i Toppen“, men det afløste Materiel gaar ikke ud af Trafikens Tjeneste, det rykker blot tilbage i anden Række, hvor andet atter maa vige for det og gaa ned i Klassen under. Længst nede blandt det ældste og mindst tidssvarende skydes saa et og andet ud som helt ubrugeligt, men Afgangen forneden er langt fra paa Højde med Tilgangen foroven, fordi den secundære Trafiks Forbrug af Materiel stadig er stigende. Paa Vejen fremad bevares da *Kontinuiteten* i Rækkerne: det hele Sæt Trafikmidler melder sig ikke paa engang til Afløsning. Trafikens Udvikling er i den Henseende ikke forskellig fra den almindelige erhvervsmæssige. De utallige Overgange i Behovenes Art og Styrke giver Anvendelse for Driftsformer, som maalt fra Spidsen af Tidens Produktionsdygtighed tager sig tarvelige og ufuldkomne ud.

Ved Siden af svære Iltogsmaskiner af fuldt moderne Udstyrelse (Litra P og R, op til ca. 120 Tons Egenvægt) har De danske Statsbaner da endnu i deres Lokomotivpark enkelte af de paa Rob. Stephenson's Fabrik i Newcastle i Slutningen af 60erne byggede Blandettoglokomotiver (Litra B og H, paa Thybanen og Sallingbanen og enkelte paa Skanderborg—Skjern, Egenvægt 30—45 Tons), og iøvrigt er alle Aarstal fra 70erne til Aarene før Krigen repræsenteret. Og vore

ældste større Privatbaner: Lolland-Falsterske Jærnbane og Sydfyenske Jærnbaner anvender stadig i den daglige Drift nogle af deres første Maskiner fra 70ernes Dage. I Det forenede Dampskibsselskabs Flaade gør endnu „Brage“ og „Thy“ fra henholdsvis 1865 og 1869 Tjeneste. Københavns første elektriske Sporvogne fra 1897 gaar fremdeles paa Linierne (ganske vist ikke mere i Accumulator-drift, som de var bygget for). Ældre Rutebaade fra Kystfarten genfindes i lokal Fjordtrafik. For visse Arter af Godsbefordring gør Sejlskibe udmærket Fyldest (billig Transport, beskedne Krav til Havneindretning). Overfart over kortere Strækninger klares adskillige Steder stadig ved gammeldags Robaads- og Pramfart (f. Eks. i Limfjorden). Og ved Overfarten over *Tjustrup Sø* Syd for Sorø maa for den ene Færdselsretnings Vedkommende Færgemanden „tilkaldes ved Raab“ (efter Rejsehaandbøgerne). Trods den lette Adgang til pr. Telefon og Post at bestille og forskrive Varer er i mange Egne af Landet endnu personlig „Budgang“ til nærmeste By i Brug. Selv fra Sydjyllands store og med Butiker vel forsynede Stationsbyer (Holsted, Brørup, Vejen m. fl.) tager hver Dag en Mand til Købstaden (Kolding) for at besørge Indkøb og udføre Kommissioner. Og Jærnbaner og Post har ikke helt gjort det af med de gamle Fragt-vogne fra Kultorvet og Peterhvilfeldtsstræde.

En Rejse fra København til Aarhus ad Søvejen med Rutens nye Skib „Aarhus“, videre paa Jærnbanen til Aalborg under fuldt moderne Befordringsformer (Boggielvogns-Togstammer, R-Maskine-Forspand), og paa Limfjorden med ældre Skib til Nykjøbing Mors, derfra med Automobil (eller Hestekøretøj) over Mors til Vildsund, med lille Dampfærge til Thy, i gamle ubekvemme Personvogne (Kupésystemet) og med Lokomotiver af ældste Type Jærnbaneturen paa Thybanen over Odde-sund (Statsbanefærge) til Struer og med Robaad til Venø, præsenterer Side om Side i praktisk Tjeneste den gamle og den nye Tids Samfærdselsmidler og giver derved i samlet Overblik det sidste Par Menne-skealdres hele Trafik-Udvikling.

Det danske Trafikvæsen har som alle andre Landes den dobbelte Opgave at udføre Omflytning af Personer og Gods *indenfor* Landets Omraade og tage Del i den internationale Samfærdsel *udover* og *udenfor* Landets Grænser. Forbindelserne med Omverdenen kommer ganske vist over Landgrænserne i Stand alene ved det ene Jærnbanestystems Tilslutning til det andet, der muliggør Overgangstrafik paa Grænsestationerne, og vil ogsaa til Søsiden kunne tænkes opretholdt uden Landets egen Medvirkning derved, at fremmede Skibe førte Personer og Varer

til og fra Kysterne. Det vil dog praktisk være en lidet ønskelig Tilstand for det paagældende Land, der gjorde sig afhængig af Udlandets Transportevne og Transportvillighed og gik Glip af *Fortjenesten* paa det udførte Trafikarbejde, som vilde være kommet Landet selv til Gavn, hvis det havde kunnet besørge Transporten med egne Skibe. De samme Grunde, som taler for at foretrække indenlandsk Fremstilling af en Vare for Køb af den i Udlandet, lader sig da anføre for Selvstændighed paa Trafikomraadet. De fleste Lande lægger ogsaa megen Vægt paa Udviklingen af Skibsfarten, der foruden at være økonomisk fordelagtig, bringer en vis Friskhed over Nationens Erhvervsliv, som opmuntrer til at se udover Landets egne, mere eller mindre snævre Grænser og gaa i Kast med store og dristige Opgaver, der kan give Afløb for Eventyrlyst og Foretagsomhed. Baade praktiske og ideelle Synspunkter mødes da i Bestræbelserne for at skabe en stor og anselig Handelsflaade. Med *Danmarks* frie Adgang til Havet, udstrakte Kystlinie og gennemgaaende gode Besejlingsforhold, har alt været lagt til Rette for Skibsfartens Fremtræden som nationalt Erhverv. Landets Beliggenhed og Form gav Søfarten en ydre praktisk Basis, dets ensidige Udstyrelse fra Naturens Haand, der henviste det til at søge Samarbejde med Naboerne for at udvide sine Erhvervsmuligheder, en indre økonomisk. Danmark har da tidligt hævdet en smuk Position i Færdslen paa Havene og er af Alder og Anseelse et Land, der tæller med som Søfartsnation, selvom det kommer langt bagud for *Norge*, der i forstærket Grad har haft alle de samme Forudsætninger for Skibsfartsudvikling.

Efter *Lloyd's Register of British and Foreign Shipping 1916—1917* kom Danmark som Nr. 11 i Rækken af betydeligere søfarende Lande og meget nær ved Sverige og Rusland, der er imellem de 10 foregaaende, saaledes at kun 8 Lande stod væsentligt over Danmark, der havde af Fartøjer med mindst 100 Brutto-Register-Tons (Sejlskibe dog Netto-Tonnage):

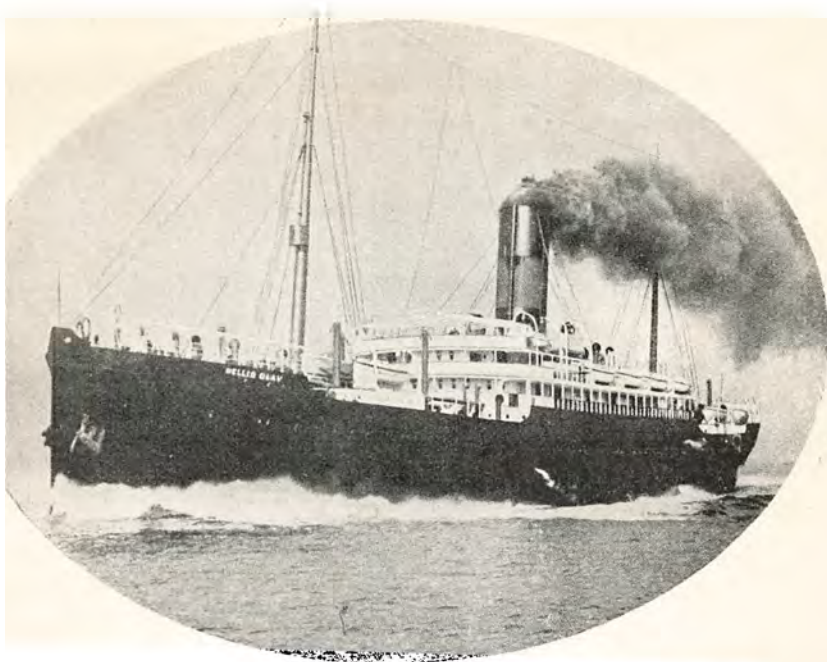
589 Dampskibe, tilsammen	797400 Br. Reg.-Tons
265 Sejlskibe, —	60200 Netto Reg.-Tons
<hr/>	
854 Fartøjer, tilsammen	857600 Br. (Nett.) Reg.-Tons

Nærmest stod *Holland* med en samlet Damp- og Sejlskibs-Tonnage paa c. 1.500.000, *Italien* med 1.900.000 Reg.-Tons, *Frankrig* med 2.200.000 og *Japan* med et lignende Tal. Helt oppe i Højderne har Tallene for Nordamerika og England med dets Kolonier deres Plads. Det første er 6.100.000 Br. (Netto) Reg.-Tons, det sidste 20.900.000. Efter Danmark kommer saa store Lande som Spanien, Østerrig-Ungarn og Brasilien.

Sejlskibene er ikke egentlig fortrængt af Dampskibene, men blot sat i anden Række derved, at Udviklingen gaar dem forbi. Handelsflaadens Tilvækst er overvejende Dampskibe, og Sejlskibenes Plads indenfor Rammerne bliver da stadig mere beskeden. Endnu i Halvfemsernes Slutning var der omtrent Jævnbyrdighed mellem Sejlskibs- og Dampskibs-Tonnage, siden er Forholdet blevet som 1:4 (opgjort i *Netto-Reg.-Tonnage*). Fra Sejlskibene skiller sig i de senere Aar i stadig større Antal *Motorskibene* ud og danner nu en særlig Gruppe, der i Fartøjernes Tal staar midt imellem de to gamle Klasser, men i Tonnage kun vejer halvt mod Sejlskibene (ved Begyndelsen af 1917 1773 Sejlskibe, 1163 Motorskibe og 634 Dampskibe af 4 *Netto-Reg.-Tons* eller derover med Tonnage henholdsvis 121.400, 61,800 og 412.100).

Det første danske Dampskib, *Caledonia* (bygget paa Clyden 1814) kom til København i Maj 1819, det næste *Kiel* (som Kongen skulde benytte) 1824. Faa Aar efter kom Rutetrafik i Gang: *Dania* gik paa Jylland og Postvæsenets Skibe, *Mercurius* og *Maagen*, henholdsvis i Store og Lille Bælt. De har efter Nutids Forhold været meget smaa (ikke engang 100 Reg.-Tons) og træder ganske i Skygge for de store Skibe, vor Handelsflaade nu rummer (saaledes Amerikabaadene: *Oscar II*, *United States*, *Hellig Olav* og *Frederik VIII*, der er sat i Søen henholdsvis 1902, 1903, 1903 og 1913 og i Brutto-Reg.-Tons maaler henholdsvis 9.996, 10.122, 10.100 og 11.850). *Motorskibene* er for langt den største Parts Vedkommende Smaafartøjer (Fiskerbaade o. l.), men ogsaa store Fragtbaade fremdrives nu med Motor, efter at det er lykkedes at naa samme Driftssikkerhed og Manøvreedygtighed som Dampkraften giver (Danmark var her Foregangslandet: i 1912 demonstrerede *Selandia* Dieselmotorens Anvendelighed i større Skibe og for længere Ture).

Af Danmarks 77 Byer (København, Frederiksberg og 75 Købstæder) ligger de 62 ved Kysten eller havde direkte Adgang til Vandet. Brugbare Havne og Landingspladser findes i stort Tal ogsaa udenfor Byerne („Den danske Havne-Lods“ 1917 opregner ialt 366). De betydeligste Anlæg har Hovedstaden, Helsingør, Aarhus, Aalborg, Frederikshavn og Esbjerg. Jyllands Vestkyst vil nu faa et Par store Fiskerihavne mod Nord, *Hirtshals* og *Hanstholm*, som Staten bygger i Henhold til Lov af 31. Marts 1917 for at give Fiskeriet i Nordsøen større Udviklingsmuligheder. *Københavns* Havn er i disse Aar under Omdannelse og Vækst og vil efter tilendebragt Udvidelsesarbejde i Frihavnen og Syd for Langebro (Søndre Havn, Enghave Brygge) rumme ikke mindre end c. 28 km.s almindeligt tilgængelig Bolværksplads. I denne Skikkelse vil Havnen



D. F. D. S.'s Skib »Hellig Olav«



D. F. D. S.'s Skib »United States«.

utvivlsomt kunne opfylde de Forventninger, der stilles til den som Basis for hele Østersøtrafiken.

Til danske Havne indgik i Aarene 1913, 1914, 1915 og 1916 *fra Udlandet* henholdsvis 41.071, 34.086, 29.758 og 29.447 Skibe, af hvilke 16.448, 11.927, 9.572 og 11.022 Sejlskibe. Den samlede Bestuvning var:

1913:	4,492277	Reg.-Tons ¹⁾
1914:	4,112758	—
1915:	4,147585	—
1916:	3,728670	—

¹⁾ = ca. 91 Kubikfod).

Fra danske Havne til Udlandet gik i de samme Aar henholdsvis 42.042, 35.047, 30.489 og 30.149 Skibe med nogenlunde samme Antal Sejlskibe som i den indgaaende Trafik. Varemængden fyldte langt mindre (vore Udførselsartikler er ikke saa pladskrævende i Forhold til deres Værdi som mange af Indførselsvarerne):

1913:	1,598287	Reg.-Tons
1914:	1,411029	—
1915:	1,412671	—
1916:	1,096101	—

Danske og fremmede Skibe delte i 1913 Farten imellem sig paa følgende Maade:

	Antal Ind- og Udgaaende	Bestuvning Indgaaende	Udgaaende
Danske	19885	2,320700	942400
Norske	1311	258600	48400
Svenske	10576	627300	218600
Russiske	589	58300	63600
Tyske	7375	609000	200800
Hollandske	608	84500	18700
Belgiske	8	4700	100
Engelske	669	490000	90100
Franske	12	6000	4700
Spanske	7	9400	—
Italienske	7	6400	100
Østerrigske	15	12100	100
Siamesiske	6	3000	6700
Amerikanske	3	2300	—
Uangivne	—	—	4000
	<hr/> 41,071	<hr/> 4,492300	<hr/> 1,598300

Den indgaaende og udgaaende Trafik falder vel ikke nøjagtigt sammen (se ovenfor), men Differencerne er dog saa smaa, at det er forsvar-

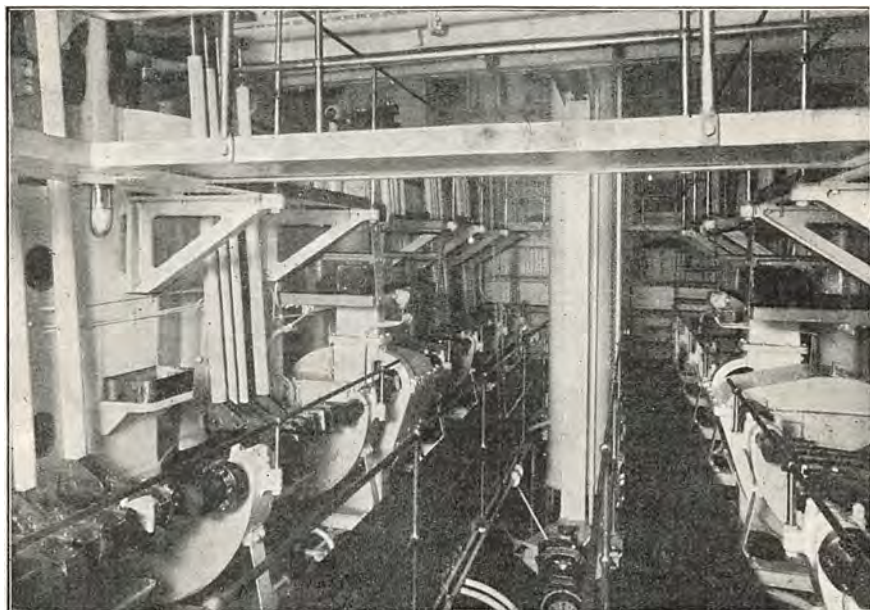


Chr. Mølsted: Dagen gryr.
Sommernat i Sundet nord for Dragør.

(Ved Foren. for national Kunst).



Et dansk Motorskib. (Østasiatisk Kompagnis Skib) »Peru«, bygget hos Burmeister & Wain, København).



Maskineriet i et dansk Motorskib.

ligt at nøjes med at vise den ene Række Tal (her for de indgaaede Skibe). I disse som i de øvrige Tal medregnes *Færgefarten* paa Sverige og Tyskland, der bærer en meget betydelig Part af Omsætningen. De engelske Skibe har i Forhold til deres Antal ført en meget betydelig Godsmængde.

Jærnbanelernes Historie i Danmark begynder midt i Fyrerne med *Altona—Kiel-Banen* (Sidebane til Rendsburg), der udvikler sig til en Stambane op gennem Holsten og Sønderjylland, til hvilken de nørre-jydske Baner, der er blevet til i smaa Stykker (først Aarhus—Langaa—Randers), i 1866 slutter sig (ved Vamdrup). Det østlige Danmark er imidlertid over Roskilde (1847) naaet til Korsør (1856) og senere fra Nyborg til Strib (1865), saaledes at Stammen i det danske Jærnbanelnet var givet ved Slutningen af 60erne. Staten træder ved denne Tid til og overtager de jysk-fyenske Baner, som foreløbig har været drevet af Anlægsentreprenøren *Peto, Brassey & Betts*. Først efter i 1880 at have udløst ogsaa „Det sjællandske Jærnbanelgesellschaft“ har Staten dog samtlige Landets Hovedbaner i sin Haand. I 70erne og 80erne udbygges Nettet videre (jyske Sydbane og Vestbane, Masned Sund- og Kalundborgbanerne), og de første private *Lokalbaner* kommer i Stand (lolland-falsterske Jærnbane, Odense—Svendborg, Horsens—Juelsminde m. fl.).

Ved Begyndelsen af 90erne har Landet c. 2000 km. Bane, der for de tre Fjerdedels Vedkommende er i Statsdrift. I den følgende Tid tager Privatbanerne Têten efter, at en Lov af 1894 har tilvejebragt Betingelser for Anlægget af 29 betydningsfulde private Baner (bl. a. Odsherredbanen og Banerne fra Aalborg til Fjerritslev og til Frederikshavn over Dronninglund og Sæby), som Staten er Aktionær i for Halvdelen af samtlige Anlægsomkostninger.

I 1908 kom en ny Jærnbanelov af endnu større Rækkevidde. Der projekteredes ikke mindre end 51 Privatbaner og 5 Statsbaner (nemlig Vejle—Give—Herning, der dog for den første Strækning Vedkommende kun var en Ombygning af en bestaaende privat Bane, Vigerslev—Køge, Funder—Bramminge, Skjern—Videbæk og den midtsjællandske Jærnbane fra Næstved over Ringsted til Frederikssund og Hillerød). Af Privatbanerne var indtil Begyndelsen af 1919 kun de 25 anlagt og i Drift, af Statsbaneanlægene var det første helt bragt til Udførelse, det tredje delvis fuldendt og de to sidste under Arbejde.

Loven af 1908 hjemlede ogsaa Anlægget af *det fynske Dobbeltspor*, der toges i Brug efterhaanden 1911 og 1912. Mindre Dobbeltsporanlæg er udført paa den jyske Østbane for at aflaste nogle af de stærkest trafikerede Pladser (Fredericia—Taulov, Aarhus—Hasselager og Langaa

—Laurberg). Banestrækningen er dog vedvarende altfor stærkt belastet til, at Driften kan foregaa tilstrækkeligt hurtigt og præcist.

Ved Lov af 20. Marts 1918 har man da nu besluttet at skride til et *fuldstændigt* Dobbeltspor-Anlæg for hele den jyske Østbane til *Aalborg* (fra Aarhus til Randers anlægges en ny, mere direkte gaaende Bane, der forsynes med Dobbeltspor. Den gamle Bane over Langaa vil derefter kun komme i Betragtning for den lokale Trafik og Trafiken vest paa over Viborg og for Sydbanen til Esbjerg. Samtidig faar Strækningen Næstved—Masned Sund Dobbeltspor (i Forbindelse med Anlægget af den midtsjællandske Bane, der bliver dobbeltsporet fra Ringsted til Næstved, saaledes at en ny dobbeltsporet Sydbane fra København over Ringsted og Næstved fremkommer), Nordbanens nuværende Dobbeltspor forlænges til Hillerød, og der lægges et 3die og 4de Spor paa Strækningen Vigerslev—Roskilde. Afløsningen af Færgefarten Masnedø—Orhoved med en Broforbindelse var ved samme Lejlighed paa Tale, men blev stillet i Bero, væsentligt af Hensyn til Kostbarheden. I Skibsfartkredse var man betænkelig ved en Bro, der kunde berede Sejladsen Vanskeligheder, og foretrak en *Tunnel*. I Henhold til særlig Lov skal endvidere den oprindelig som Privatbane projekterede Bane paa *Mors* anlægges som Statsbane med fast Bro ved Vildsund.

Den af Det forenede Dampskibsselskab med Statstilskud drevne Kallundborg—Aarhus Rute overtoges 1914 af Statsbanerne, der har indsat en af Færgerne fra Storebælts-Overfarten og et lejet Dampskib paa Ruten, men ikke anlagt Færgelejer ved noget af Endepunkterne, saaledes at Driften foregaaer i alt væsentligt paa ganske samme Maade som før. Der er dog nu paatænkt Anlæg af Færgelejer baade ved Kallundborg (Gisseløre) og Aarhus — derimod ikke paa *Samsø*, der som hidtil maa nøjes med en Anløbsplads ved Koldby Kaas.

Midlerne til alle disse ved Lov af 20. Marts 1918 hjemlede Anlæg tænkes tilvejebragt ved et *Statsbanelaan*, som anbringes gennem Kongeriget Danmarks Hypotekbank.

Selv om endnu forskellige betydningsfulde Trafikspørgsmaal ligger uafgjort — navnlig om en hurtigere Kontinentalforbindelse, om Muligheden af et Broanlæg over Lillebælt, om den hensigtsmæssigste Færgerute mellem Nordjylland og Norge og om den endelige Ordning af Københavns Banegaardsforhold og den københavnske Nærtrafik — vil Danmark dog efter Fuldførelsen af de paatænkte Anlæg og yderligere Bygningen af endnu enkelte af de fra Loven af 1908 resterende Privatbaner samt en Række nye Privatbaner i Henhold til en Lov ligeledes af 20. Marts 1918 (bl. a. Lohals—Rudkøbing, Nakskov—Rødby—Ny-

sted, Frederikshavn—Øster Vraa, Lemvig—Struer, Brønderslev—Blokhus, Sjørring—Vorupør og Ombygningen af de nuværende smalsporede Horsensbaner og Skagensbanen) staa med et fuldtud tidssvarende og rationelt Jærnbanesystem, der forgrener sig ud over alle Landets Dele med en forholdsvis meget betydelig Banelængde pr. Arealenhed og byder hurtige og bekvemme Forbindelser mellem alle større Pladser. Pr. 1. Januar 1918 fordelte Danmarks 4263 km Jærnbane sig med 2100 km paa Statens Baner og 2163 paa Privatbanerne, altsaa meget nær en lige Deling mellem Staten og Private. Af de 2100 km Statsbane havde de 273 Dobbeltspor = 13 %. *Smalsporet* var 225 km af Privatbanerne. I 1930 vil Stillingen antagelig blive følgende (Overingeniør H. Flensborg i „Ingeniøren“ for 4. Juli 1917):

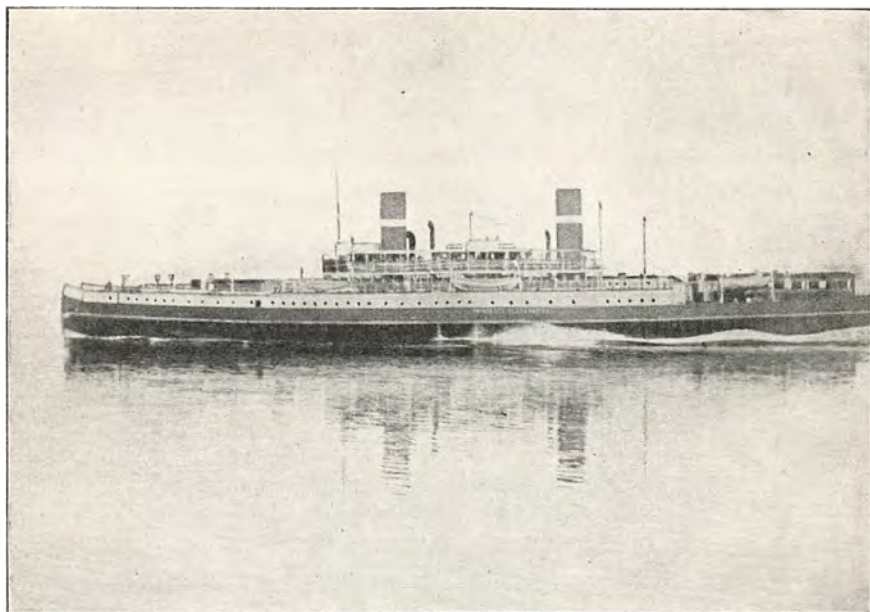
Statsbaner	2322 km
Privatbaner..	2458 -
Samlet Banenet.....	<u>4780 km</u>

Heraf dobbeltsporet 728 km eller 31,4 pCt. af Statsbanelængden.

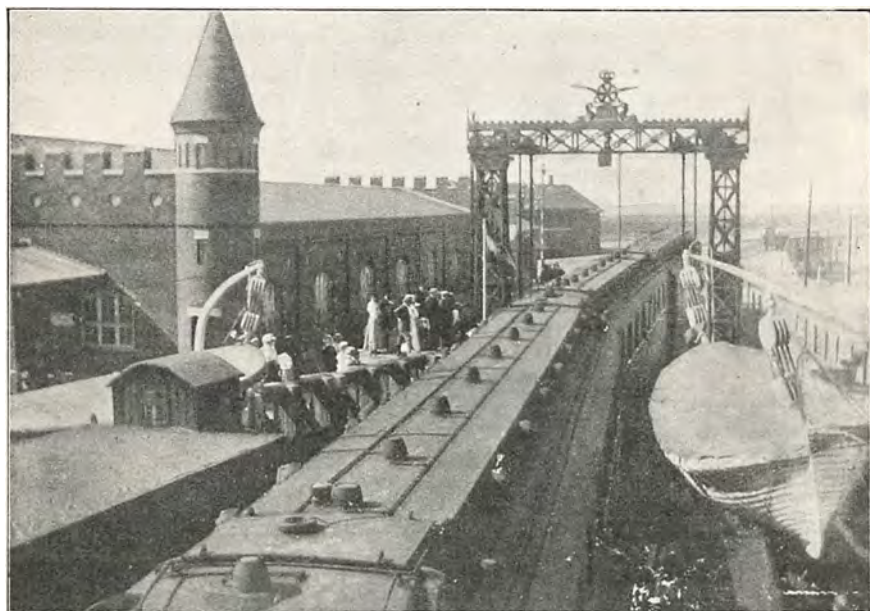
Heraf smalsporet c. 110 km eller 4,5 pCt. af Privatbanelængden.

De danske Statsbaners samlede Anlægs kapital var pr. 31. Marts 1918 ca. 320 Mill. Kr., som ikke kan forrentes af det indkørte Overskud. Under Krigen har Banerne været særlig ugunstigt stillede paa Grund af de abnormt høje Kulpriser og de stigende Lønningsudgifter.

Sporvognsdrift har foruden Hovedstadens to Kommuner foreløbig kun Aarhus og Odense. De københavnske Sporveje ejes og drives nu af Københavns Kommune, der i 1911 udløste det 1898 stiftede A/S De københavnske Sporveje, som var en Sammenslutning af en Række større og mindre Foretagender, blandt hvilke Københavns Sporveje, der drev Byens gamle Hovedlinie Frederiksberg—Halmtorv (Raadhusplads)—Kongens Nytorv—Trianglen—Slukefter (Hellerup), var det ældste og betydeligste. Driften har siden Aarene 1901—03 været elektrisk paa alle Sporlinierne undtagen en kortere Strækning (Vendersgade—Nørregade til Gl. Torv), der indtil for faa Aar siden stadig dreves med Heste. Linienettet havde pr. 31. Marts 1918 en Udstrækning af 70,3 km, der overvejende var dobbeltsporet, og Udvidelser er forestaaende (bl. a. Linie 13 til Vanløse). *Frederiksberg Sporveje* er endnu paa private Hænder (Frederiksberg Sporvejs- og Elektricitets-Aktieselskab, der er stiftet i 1898 til Overtagelse af de to ældre frederiksbergske Selskaber: Frederiksberg Sporveje og Falkonéralléens Sporvej), men Forhandlinger er paa Københavns Kommunes Initiativ optaget om Vilkaarene for en Forening af det frederiksbergske Net med det københavnske, saaledes at Driften



En dansk Dampfærge.



Et Tog køres ombord i en Dampfærge.

af de frederiksbergske Linier overtages af Københavns Kommune, der skal svare Frederiksberg Kommune, som er Koncessionens Indehaver, visse Afgifter. Det frederiksbergske Selskab driver to Sporlinier, der tilsammen er 15,7 km lange, og en Omnibuslinje (Raadhusplads—Kongens Nytorv), der siden 1914 befares af Motoromnibusser. Aarhus Sporvej er aabnet for Driften 1904 og har hele Tiden været i Aktieselskabet Aarhus elektriske Sporvejs Eje. Linien, der er 4,4 km lang, er ingen Forandringer undergaaet i den forløbne Tid. Odense Sporvej er ca. 5 km lang (en Hovedlinie og en Sidelinie), aabnet for Driften 1911 og ligeledes privat Foretagende.

Samtlige Sporvejsanlæg er baseret paa Stats-Koncessioner, der meddeles i Henhold til „Sporvejsloven“ af 1875 og giver det offentlige en vidtrækkende Myndighed over Anlæg og Drift.

Medens *Post- og Telegrafvæsen* er i Statsdrift, er *Telefonvæsenet* endnu privat Virksomhed, der dog paa samme Maade som privat Jærnbane- og Sporvejsdrift betinges af Koncessioner (Staten har Eneret til Anlæg og Drift af Telegrafer og Telefoner) og derigennem er underkastet det offentliges Kontrol. Kun Samtaler til Udlandet og mellem Landsdelene har Staten forbeholdt sig selv at bringe i Stand (Lov af 11. Maj 1897 om Telegrafer og Telefoner). *Postvæsenets* Virksomhed grunder sig paa *Postloven* af 5. April 1888, der nærmere bestemmer Posttjenestens Former og Omfanget af den Postvæsenet tillagte Eneret, Postbesørgelsen foregik i Finansaaret 1917—18 fra 225 faste Postkontorer og 994 Postekspeditioner og Brevsamlingssteder.

Forholdet mellem dansk Trafikvæsen og fremmed er ordnet ved internationale Overenskomster, der sigter paa at skabe saa vidt muligt ensartede Transportregler overalt og i størst mulig Udstrækning lette den direkte Forsendelse eller Befordring fra Sted til Sted (Verdenspostforeningen af 1878, den internationale Telegrafkonvention af 1875, international Overenskomst af 1890 om Godsbefordring paa Jærnbaner m. fl.).

Trafikmidlernes *Benyttelse* fremgaar af følgende Tal: paa de danske Statsbaner befordredes i Finansaaret 1916—17 (senere Statistik er ikke offentliggjort) c. 29 Millioner Rejsende og 7.900.000 Tons Gods, paa Privatbanerne samtidig 12.900.000 Rejsende og 3.600.000 Tons Gods. De københavnske Sporvejes Passagertal var 1916—17 ca. 117 Millioner, de frederiksbergske Sporvejes i 1916 ca. 22¹/₂ Million og Nordsjællands Sporvejes samme Aar ca. 6 Millioner. Postvæsenet besørgede i 1917—18 214 Millioner almindelige Breve og 12 Millioner Pakker og over

500 Millioner Kr. passerede dets Hænder gennem Postanvisninger og Postopkrævninger. Der afsendtes i 1916—17 (Tallene for 1917—18 ikke normale):

1,480000 indenrigske,
2,014300 mellemrigske og
1,098600 transiterende

Telegrammer og førtes over Statstelefonen ca. 4 Millioner Samtaler og indenfor de private Selskabers Virksomhedsomraader 341 Millioner af 153.800 Abonnenter. — (Tallene stærkt stigende Aar for Aar).

Trafikvæsenet beskæftiger et meget stort Antal Funktionærer, der saavel under Statsdrift som under privat Drift har den offentlige Tjenestes Vilkaar: forholdsvis beskedne faste Lønninger og Underordnelse under visse regelmæssige Arbejdsformer, der sætter bestemt afstukne Grænser for den enkeltes selvstændige Beslutningsret. Trafikvæsenets Personale samles, for saa vidt det offentligt ansatte angaar, under de store Trafiketater, der tæller næsten 30.000 Udøvere i alle Grader (Jærnbanevæsen alene de 16.000). Sammenregnes alle Former for Trafikvæsen (ogsaa Vognmandskørsel m. v.) og tages de *forsørgede* Personer med, viser Transport- og Trafikvirksomhed sig at ernære ialt 164.000 Personer, svarende til 5 à 6 pCt. af den hele Befolkning.

For Trafikvæsenet ligger store Fremtidsmuligheder, der vil blive virkeliggjort i samme Grad som Landets hele økonomiske Udvikling skrider frem. Trafikvæsenet afspejler altid Nationens Arbejdstempo og yder som Regel netop, hvad der under de givne Forhold er Brug for. Tager Erhvervslivet Opsving, vil Trafikken følge efter, fordi Trafikens Vækst overhovedet skal *muliggøre* Opsvinget. Trafikvæsenet skal da paa *eengang følge og bane Vej* for Samfundets Udvikling og skal derfor være lydært for det økonomiske Livs skiftende Krav.

LANDETS INDDDELING

OG ADMINISTRATION



Tingstenene paa Torvet i Ringsted.
(Efter Fot.)



Paa Tingbænken.
Mænd siddende paa Tingstokke under aaben Himmel.
(Efter Olaus Magnus: »Historia de gentibus septentrionalibus«, 1555).

LANDETS INDELING OG ADMINISTRATION

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

I

Som en ærværdig Levning fra vort Folks allertidligste Dage lever *Herredsinddelingen* endnu midt iblandt os. Herrederne er ældre end baade Sysler og Sogne, ældre end Købstæderne, ja maaske ældre end selv Landsbyerne. De betegner en Inddeling, der gaar tilbage til den Tid, da Smaastammer gjorde sig til Herrer over Landet, og Slægternes Overhoveder sad som Høvdinger hver paa sin Gaard. Herrederne omtales allerede hos den romerske Forfatter Tacitus; og saa langt vi kan spore deres Navne og deres Grænser tilbage, har disse hovedsagelig været de samme i den hedenske Oldtid, som de er den Dag i Dag.

Herred betyder Hundrede, hvormed i hin Tid mentes et „stort Hundrede“ eller 120. Herredet var altsaa et Omraade, som rummede Hundrede Bol, eller hvorfra der kunde stilles Hundrede Mand i Leding. Fra Begyndelsen af har Herrederne saaledes skullet være omtrent lige store. Men den tiltagende Befolknings-tæthed førte med sig, at et oprindelig tyndt befolket, men vidt udstrakt Herred senere blev delt i to,

hvorved der opstod baade et Nørre og Sønder Lyng Herred, et Nørre og Sønder Hald Herred, et Øster og Vester Flakkebjerg Herred osv.

Herrederne er helt igennem naturligt afgrænsede Omraader, og i mange Tilfælde viser deres Navne endnu, hvilke Forhold der har været bestemmende for Herredets Omfang. Middelsom (Middels-holms) Herred er den høje langstrakte Holm mellem Gudenaas og Nørreaa. Et Fremspring af Landet, et Horn, danner et Horns Herred baade ved Skagen, ved Blaavandshuk og i Issefjorden. Sjællands Odde har givet Ods Herred Navn. Vends Herred paa Fyn ligger der, hvor Havet vender sig om Landets nordøstlige Hjørne. Kær Herred er baade i Sønderjylland og i Vendsyssel Landet med de mange Enge og Kær; og et Bjerger Herred findes baade ved Munkebo Bakker paa Fyn og ved det høje Bjergelide ved Horsens. Det afsides liggende Eld eller Elbo Herred, der engang har været en Ø, hedder egentlig Udland (Elendæ). Disse Navne og Grænser viser, at vi her har at gøre, ikke med en administrativ Inddeling fra oven, men med en Sammenslutning fra neden, udgaaet fra Folket selv, til fælles Forsvar, Hjælp og Styre. — Andre Herredsnavne peger hen paa Indbyggernes religiøse Forestillinger. Odins Navn forekommer saaledes i Onsild Herred i Jylland, i Odense Herred i Fyn og i Onsjø Herred i Skaane. Men den kristne Gudsdyrkelse har ikke sat sig Spor i et eneste Herredsnavn. De tilhører alle den hedenske Tid.

Men der fandtes jo ogsaa i Oldtiden større Inddelinger end Herrederne. Engang har Danmark vel været delt i en Række Smaakongedømmer, og det kan være Levninger af gamle Landegrænser, vi træffer i de Volde og Diger, der hist og her i Jylland kan spores over store Strækninger. Saadanne ældgamle Volde er Trældiget i Anst Herred, Fandens Dige i Ikast Sogn, Margrethes Dige, der forener Gudenaas og Skernaas Kilder, og Valdemars Vold i Slavs Herred. Men om de Fylker og Stammer, som disse Volde engang har skullet værne, ved vi intet. Den Inddeling, som vi træffer ved Oldtidens Slutning, oven over Herrederne, er ikke en Inddeling i Smaariger og Fylker, men den gamle Sysselinddeling.

Maaske dog *Syslerne* netop er en Fortsættelse af gamle Folkestammers forsvundne Riger, — deres Navne kunde tyde derpaa. Thi medens Herredsnavnene bærer umiskendeligt Præg af Naturforholdene, peger Sysselnavnene hen paa Menneskene, paa de Folk, der boede inden for Syslets Omraade. Himbersyssel (Himmerland) antages almindeligt for at have Navn efter de gamle Cimbrer, og Harsyssel i Vestjylland for at være opnævnt efter Folkestammen Charudes, der

omtales hos Ptolomæus. At et nordisk h svarer til et romersk c er kendt, saaledes som Halm, Horn, Hud svarer til calamus, cornu, cutis osv. Thysyssel har Navn efter Thjod, Folk, det samme Ord der forekommer i Teutoner og Tysk. Ogsaa Salling Syssel og Ommer (Omungær) Syssel nord for Randers Fjord menes at indeholde gamle Folkenavne. Vendsyssel vil man forklare paa samme Maade som Vends Herred paa Fyn, af Havet der her vender sig omkring Landet. De gamle Navneformer Vendele, Vændlesysæl, Vendilskage kunde ellers lede Tanken hen paa Folkenavnet Vandaler, saa Vendsyssel blev Vandalerne Syssel, ligesom Bornholm er Burgunder-Holm. Navnet Vendele har engang haft en mere udstrakt Betydning end nu, idet det omfattede alt Landet norden for Limfjorden og muligvis strakte sig et Stykke syd for Tyborøn, hvor „Vændlefolket“ boede i Wændlefolkæreth, det nuværende Vandfuld Herred. Vi skimter maaske herigennem Omraadet af det nordligste Fylke i Jylland.

At Syslerne oprindeligt var Hjemstedet for forskellige Folkestammer, skal ogsaa endnu kunne spores deri, at Skellet mellem de forskellige jyske Dialekter gaar der, hvor de gamle Sysselgrænser gik. Og langt ned i Tiden vedblev de enkelte Sysler at have mange særlige Indretninger for sig selv. Maal og Vægt skiftede saaledes fra det ene Syssel til det andet. En Tønde Korn var i Himmersyssel 7 Skæpper, i Varde Syssel 8, i Harsyssel 10, i Salling og Vendsyssel 12. En Tønde Smør var i Løver, Aabo og Varde Syssel 16 Pund, i Himmer, Ommer og Vendsyssel 18 Pund, i Salling 20 Pund osv. Ligeledes havde hvert Syssel sine særegne Retsvedtægter, der først paa Valdemarernes Tid sammensmeltedes til de bekendte Landskabslove, som endnu bærer tydelige Spor af denne deres Oprindelse.

Kun i Jylland har Syslerne haft deres egne gamle Navne. Senere træffes dog ogsaa Sysselinddelingen paa Øerne; men den gør her Indtryk af at være indført oven fra af administrative Hensyn, og den havde kun Betydning i gejstlig Henseende. Fyn udgjorde 2 Sysler, Smaalandene 1 og Sjælland 3 (Øster-, Vester- og Middelsyssel). Den jyske Sysselinddeling i dens endelige Udformning har man ment at kunne henføre omtrent til Harald Blaatands Tid.

Senere endnu, i den kristne Tid, opstod en Inddeling *under* Herrederne, den kirkelige *Sogneinddeling*. Ordet Sogn er beslægtet med at søge, og Sognet indbefattede alle dem, der søgte til samme Kirke. Ligeledes opkom nu den gejstlige Inddeling i *Bispedømmer*, der hurtigt fæstnede sig efter de samme Grænser, som Stifterne har endnu. Kun

Lolland-Falsters Stift er af ny Oprindelse; det hørte indtil 1803 under Biskoppen i Fyn.

Den ældste Oversigt over vort Lånds Inddeling har vi i *Kong Valdemars Jordebog*, hvis Hovedafsnit begynder med de Ord: I Herrens Aar 1231 er dette Skrift forfattet. Jordebogen nævner alle de jyske Sysler og de c. 200 Herreder i hele Landet. Hvor Sogneinddelingen omtales, viser det sig, at den har været omtrent den samme som nu.

Saaledes havde Danmark i den ældre Middelalder faaet sin trinvisse Inddeling i Sogne, Herreder og Sysler, med Sogning, Herredsting og Sysselting. Over disse stod saa de tre Landsting i Viborg, Ringsted og Lund og endelig Kongens Retterting, der var fælles for hele Riget og afholdtes paa ubestemte Tider og Steder, naar Kongen drog om i Landet. Paa Tingene varetoges Rettens Pleje, og de Anliggender, som var fælles for Sognet, Herredet, Syslet eller Provinsen blev her afgjorte. Tinget holdtes under aaben Himmel, og Tingstedet bestod kun af en Krans af Stene, paa hvilke der i en Firkant blev lagt 4 Stokke, som Fogden, Skriveren og Domsændene sad paa. Midt mellem Tingstokkene laa Tyvstenen, paa hvilken den anklagede skulde sidde, og paa en Høj i Nærheden havde Galgen sin Plads. Tingstedet skulde ligge aabent og frit; intet Baghold maatte true de tingsøgende, og Pladsen skulde kunne overses, hvis Tingfreden blev brudt. Hvor meget disse Hensyn betød i gammel Tid, kan ses af, at endnu saa sent som i 1585 blev Østerherreds Ting i Bleking flyttet fra sin gamle Plads, fordi det laa „noget nær ved Busken og Stenklippen, saa at En kunde ligge paa Klippen udi Skjul og skjude neder paa Tinget, som det og vel tilforn af utilbørlig misdædisk og oprørsk Menneske er sket“. Tinget blev derfor henlagt til Sct. Jørgens Slette, hvor det skulde være tryggere og bekvemmeligere at holde samme Ting.

Paa Sogning eller Kirkestævne kunde Dokumenter udstedes og Bekendtgørelser forkyndes, ligesom Nævninger opkrævedes af Kirkesognet i Sager, der angik Helligbrøde og Trolddom. Paa Herredstinget foregik den egentlige Retshaandhævelse og den verdslige Administration. Sysseltinget har oprindeligt været en Overinstans over Herredstingene; men i den Henseende trængtes det efterhaanden tilbage af Landstinget. Derimod beholdt Sysseltingene længe den gejstlige Domsmyndighed, som fra Knud den Helliges Tid særlig var bleven knyttet til dem; og det nævnes ogsaa, at Kongehyldinger foregik paa Sysseltingene lige saa vel som paa Landstingene. I hvert Herred fandtes en Foged og i hvert Syssele en kongelig Ombudsmand.

Men medens Herrederne holdt sig uforandrede under alle Tidens

2
c
Helligumh̄. Bestumfiarthing .xxv. hafna q̄te
lyungbu fiarthing de querfac .xii. ā ang.

Hethænstathæh̄. Koldæ fiarthing .xvi. hafue
7 querfac .viii. ā ang. Terra dñi regit i woldæ
vñ manl̄ 7 vñ q̄rans ualent. xxvi. ā aurio 7
rweftjmark ualet .xiiii. ā auri.

Omungær sifel.

Lyungæh̄ norre. Vvriarigh .cxxx. m̄ den p ex
pedicione. 7 h̄re m̄ den p moneta. Dñs woghen
tenet p exactionib; sifel. cc. xiiii. ā den.

Lyungæh̄ syndæ. viii. ā puri cū sifling āte
grafufin. iii. mansi ualentes. xxx. ā auri q̄te
vpsifling. viii. octonarij ualentes. viii. m̄ auri.
7 alum. unū fiarthing. xviii. ā ang.

Orthællholmh̄. xv. ā puri cū wæling. In wæ
ling sunt. vi. mansi ualentes. xlvi. ā auri.
Widem molendinū ualet. iii. ā auri.

En Side af Kong Valdemars Jordebog ca. 1232.
Omhandler Himmersyssel: Helligum og Hindsted Herreder; Ommersyssel: Nørlyng,
Sønderlyng og Middelsom Herreder.

Omskiftelser, begyndte Sysselinddelingen i Middelalderens Slutning at smuldre hen. Endnu paa Erik Menveds Tid stod den jyske Sysselinddeling i Kraft; thi Bondeopstanden 1313 skete sysselvis, og da den var undertvunget, maatte hvert af de oprørte 5 Sysler med sit Segl stadfæste Forliget med Kongen. Men i den paafølgende urolige Tid under Kristoffer II, Hertug Valdemar og de holstenske Grever sprængtes Syslernes Grænser, idet enkelte Herreder eller andre Landstrækninger løses af deres gamle Forbindelser og bortskænkedes eller pantsattes til skiftende Herrer. I gejstlig Henseende holdt Sysselinddelingen sig dog endnu, og Sysseltinget vedblev at være det gejstlige Værneting indtil Reformationen. Saa bortfaldt det af sig selv uden noget bestemt Lovbud.

II

Paa den Tid var den nye administrative Ordning, *Lensinddelingen*, allerede fuldt gennemført. Overgangen fra Sysler til Len hænger sammen med Militærvæsenets Udvikling og Adelens Opkomst.

Oprindelig var den kongelige Ombudsmand i Syslet ikke nogen særlig fremragende Mand. Han forestod Skatteopkrævningen og Ledingsvæsenet, havde Tilsyn med Kongens Gods i Syslet og boede paa en af Kongens Gaarde. Men efterhaanden som denne Kongsgaard udviklede sig til et befæstet Slot, voksede ogsaa Ombudsmandens Magt og Anseelse. Kun Medlemmer af Rigets fornemste Slægter blev satte til Befalingsmænd paa de kongelige Slotte, og Benævnelsen *Len*, der oprindelig kunde bruges om ethvert kongeligt Embede, knyttedes efterhaanden særlig til Slotte og Jordegods. Fra de faste Slotte styredes de omliggende Herreder, og Lenet indtog saaledes Syslets Plads. Almind Syssel blev til Koldinghus Len, Salling Syssel blev lagt under Skivehus. Men Lenenes Antal blev langt større end de gamle Syslers. Af Harsyssel opstod Bøvling og Lundenæs Len, Løversyssel var delt mellem Skanderborg, Silkeborg og Aakær Len osv. Lenmændene var altsaa kongelige Embedsmænd, og de havde kun Navnet tilfælles med de Fyrster, der efter udenlandsk Skik havde faaet Dele af Riget til Len som arvelig Besiddelse, og som til Danmarks Skade vedblev længe at holde sig i Sønderjylland.

Lensstyrelsen beholdt dog stedse et noget krigerisk Præg. De befæstede Slotte, som var Lenenes Midtpunkt og efter hvilke de havde Navn, skulde tjene som Støtte for Landets Forsvar. Og Slotshøvedsmanden skulde være en Krieger, der i Spidsen for sine rustede Svende kunde forsvare Borgen og være rede til at rykke ud til Kamp, hvorhen Kongen

kaldte ham. Saaledes faldt det af sig selv, at Stillingen som Slotshovedsmand næsten altid blev givet til Medlemmer af Rigets Kriegerstand, Adelen, skønt det først i Kristian II.s Haandfæstning blev udtrykkelig fastslaaet, at Lenene kun maatte gives til Rigets gode Mænd. Undertiden blev et Len bortgivet baade for Lensmandens og hans Hustrus Levetid, og det hørte derfor ikke til Sjældenhederne, at en Kvinde kom til at styre et Len ofte mange Aar igennem. Fælles for alle Lensmænd var Forpligtelsen til *Rostjeneste*, Krigstjenesten til Hest med et vist Antal Ryttere. I Reglen skulde de ogsaa yde *Nathold* til Kongen og hans Følge samt *Borgeleje* til Kongens Hofsinder eller Skytter.

Lensmændene lønnedes paa forskellig Vis. Nogle skulde gøre Kongen Regnskab for alle Lenets Indtægter; andre var fritagne for Regnskabsaflæggelsen imod at indbetale til Kronen en bestemt aarlig Afgift; atter andre kunde selv beholde alle Lenets Indtægter, kun mod Forpligtelse til deraf at gøre Krigstjeneste. I Forholdet mellem Kongen og Adelen spillede disse forskellige Forleningsmaader en stor Rolle; men nedadtil, overfor Befolkningen i de Herreder, der hørte til Lenet, var der ingen Forskel. Her havde alle Lensmændene den samme Myndighed og samme Pligt til at sørge for Lenets Administration. De skulde holde Bønderne til Lov og Ret, oppebære Skatterne, beskikke Herredsfogder, føre Tilsyn med Skovene i Lenet og med Kronens Fæstegaarde, sørge for Kundgørelsen af de kongelige Forordninger og vaage over deres Efterlevelse.

Af saadanne *Hovedlen*, under hvilke Herrederne hørte, fandtes i det nuværende Danmark omtrent 50—60, idet baade deres Antal og Omraade vekslede noget. Sjælland, som nu bestaar af 5 Amter, var i det 16. Aarhundrede sædvanlig delt i 15 Hovedlen. De største af disse var København, Krogen eller Kronborg, Harritsborg eller Roskildegård, Kalundborg og Vordingborg, der hver havde fire eller fem Herreder under sig. To eller tre Herreder laa til Tryggevalde, Skjoldnæs, Holbæk, Korsør og Stege. De øvrige Len havde kun et enkelt Herred under sig, saaledes Abrahamstrup med Horns Herred og Dragsholm med Ods Herred.

Foruden disse Hovedlen, der altsaa dannede de faste Rammer for Landets Administration, fandtes en Mængde mindre Len, der i stadig Skiften opstod og forsvandt. De fremkom, naar Kongen som Belønning eller som Pant for laante Penge overlod adelige eller borgerlige en Gaard med Gods og tilhørende Overhøjhed over Godsets Bønder — i Reglen dog i en vis Afhængighed af et Hovedlen. Under Sjællands Omraade fandtes af saadanne Smaalen i det 16. Aarhundrede gamle Kongs-

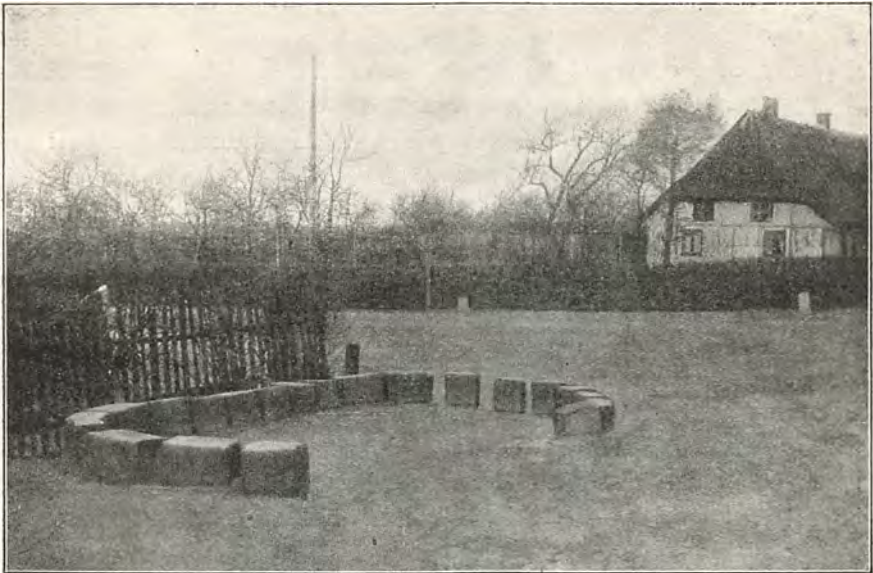
gaarde som Lejre, Søborg og Gurre, Bispestøtten Hjortholm ved Furesøen, der var bleven ødelagt af Bønderne i Grevens Fejde, og Rigshovmester Povl Laxmands Gaard Asserbo, der blev inddraget 1502 efter Rigshovmesterens Drab. Lærde Mænd belønnedes med Forleninger, som Tycho Brahe, der fik Hven af Frederik II, og en Række Livlæger, der under Kristian III var forlenede med Hvidøre. Ogsaa andre kongelige Tjenere fik Smaalen. Farum blev saaledes af Kristian III givet til Dørknægten Klavs Fontein og efter ham til den kongelige Kusk Jens Severinsen; Ellinge i Odsherred var under Frederik II forlenet til Kældersvend Jesper Skammelsen.

Endelig opstod efter Reformationen en ny Slags Len af det inddragne Klostergods. Nogle af disse Klostre fik siden et Herred tillagt og blev altsaa til Hovedlen, paa Sjælland saaledes Antvorskov med Slagelse Herred, Ringsted Kloster med Ringsted Herred og Sorø Kloster med Alsted Herred. De øvrige blev efterhaanden lagt ind under Hovedlenene.

Købstæderne stod udenfor Lensinddelingen. De styredes af den borgerlige Magistrat og en af Kongen indsat Byfoged.

Herrederne vedblev at bestaa med deres gamle Navne og Grænser; men mindre Udsnit af dem, de saakaldte *Birker*, opstod rundt omkring og laa som Enklaver inden for Herredets Omraade paa samme Maade som Smaalenene inden for de store Hovedlen. Birkets Indbyggere søgte ikke det almindelige Herredsting, men havde deres eget Birketing; og medens Herredsfogden blev beskikket af Lensmanden, blev Birkefogden udnævnt af den, der havde Birkeretten. Oprindeligt dannede *Købstæderne*, saa længe de endnu ikke var helt udsondrede fra Landet, saadanne Birker; men efterhaanden som de fik særlige Byting med Byfoged og Byskriver, gik Navnet Birk for deres Vedkommende af Brug. Derimod begyndte Kongerne at indrette særlige Birker paa Krongodserne, hvorved *Slotsbirkerne* opstod; senere fik *Gejstligheden* Birkeret paa sine Godser, og tilsidst kom ogsaa *Adelen* med, særlig i det 16. Aarhundrede, da de mange nye Adelsgaarde rejste sig over hele Landet. Ogsaa særlige *Bondebirker* oprettedes hist og her, vel især paa Steder, hvorfra det var vanskeligt for Beboerne at komme til de ordinære Herredsting. — De gejstlige Birker bortfaldt ved Reformationen; men af de andre bestaar adskillige endnu, omend Forskellen mellem dem og Herredsjurisdiktionerne efterhaanden helt er bortfalden.

Birketinget var en Efterligning af Herredstinget med Tingstene og Tingstokke. Arild Huitfeldt fortæller saaledes, at da Torben Oxe i 1517 blev dømt af 12 Bønder fra Københavns Birk, blev Retten sat paa Slotspladsen, og Kongen „lod kaste uden for Slotsporten fire Spyd, som fire



Et Grandestævne fra nyere Tid.
(Efter Fot.).

Tingstokke, der lod han fornævnte tolv Bønder indgaa, og indførte Torben og beskyldte hannem ved Profossen“. — Københavns Slots Birketing er altsaa bleven holdt uden for Slotsporten, og oprindelig har vel alle Slotsbirkerne haft deres Tingsted ved Slottet. Der nævnes saaledes Birketing ved Frederiksborg Slot, udenfor Kalundborg Slotsport og i Mariager Klosters Taleport. Efter Reformationen søgte man imidlertid at fjerne baade Birke- og Herredsting saa vidt muligt fra Købstæderne for at forebygge, at Bønderne mødte drukne paa Tinget. I Nykøbing paa Sjælland, hvor Odsherreds Ting holdtes, forbød Frederik II al Udskænkning, saa længe Tinget varede; men da dette ikke hjalp, blev Tingstedet i 1578 flyttet bort fra Byen paa Grund af de tingsøgendes Drukkenskab. Aaret efter blev Merløse Herredsting flyttet fra Holbæk til Uggerløse. Slagelse Herredsting, der en Tid holdtes i Korsør, blev i 1580 flyttet bort derfra paa Grund af „møgen Uskikkelighed med Drukkenskab“, og henlagt til Landsbyen Hammershøj. I 1585 blev Sømme Herredsting flyttet fra Roskilde til Kongens Jagthus Bistrup, og i 1590 flyttedes Nibe Birketing uden for Byen, i begge Tilfælde fordi Bønderne kom drukne til Tinget. Selv en Landsbykro kunde daarlig taales i Tingets Nærhed. Fakse Herredsting blev i 1588 beordret bortflyttet fra Fakse paa Grund af den store Uskikkelighed og Drukkenskab, som

der foraarsagedes, og henlagt til en Stendysse ved Skudeleje. Bønderne synes dog ikke at have agtet Befalingen; thi en Snes Aar efter hedder det paany, at der baade i Fakse og i Store Hedinge øves stor Uskikkelighed og Gudsfortørnelse med overflødig Drik, naar Ting holdes, hvorfor Fakse og Stevns Herreders Tingsteder skulde flyttes bort fra disse Byer. Med samme Motivering blev Øster Horne Herredsting i Jylland flyttet bort fra den Landsby, hvori det plejede at holdes; og i 1660 blev Volborg Herredsting i Sjælland flyttet fra en Landsby med deri værende Kro til et tilstrækkelig ensomt Sted, en lille Slette imellem to Veje i Jep Lockis Skovlod. Gønge Herredsting i Skaane holdtes i Nærheden af en Mølle, hvor der solgtes Øl, og dette Naboskab var nok til, at Tingstedet maatte flyttes. Endelig udgik i 1617 en almindelig Forordning om, at Herreds- og Birketing aldeles ikke maatte holdes i Landsbyerne, men skulde flyttes ud paa den aabne Mark; og samtidig forbødes den Uskik, at Herredsfogderne selv drev Forretning og solgte Øl.

III

Efter Suverænitetens Indførelse blev, ved en kongelig Anordning af 19. Febr. 1662, Lensinddelingen ophævet. Lenene forandredes til *Amt*er, Lensmændene blev *Amtmænd*, — selve de nye Benævnelser understregede, at Landet nu ikke længer skulde styres af en Krigerkaste, men af civile Embedsmænd. Amtmændene mistede Befalingen over Slotte og Fæstninger, Forpligtelsen til Rostjeneste bortfaldt, og Adelen var ikke længer eneberettiget til de høje Embeder.

Til en Begyndelse beholdt man dog alle de gamle Len som *Amt*er; men Bestræbelsen gik fra første Færd ud paa at indskrænke deres Antal. For igen at tage Sjælland som Eksempel, viser det sig, at allerede i det første Aarti af Enevælden forsvandt tre af de smaa *Amt*er: først Jungshoved, der i 1665 blev lagt under Vordingborg *Amt*; dernæst Svendstrup, som Aaret efter forenedes med Roskilde *Amt*, og i 1670 Saltø, der gik op i Korsør og Antvorskov *Amt*er. I 1671 forenedes *Amt*erne Kalundborg, Holbæk, Sæbygaard og Dragsholm til det nuværende *Holbæk Amt*. Aaret efter blev Kronborg og Frederiksborg *Amt*er slaaet sammen, og efter at de senere havde optaget Abrahamstrup og Hørsholm i sig, fremstod af dem det nuværende *Frederiksborg Amt*. Paa samme Maade er *Sorø Amt* opstaaet af de ældre Len eller *Amt*er Ringsted, Sorø, Antvorskov og Korsør, og *Præstø Amt* af Tryggevælde, Vordingborg og Møens *Amt*er. Roskilde *Amt* bestod som selvstændigt indtil 1808, da det blev forenet med *Københavns Amt*. — I hvert Stift

indsattes en *Stiftamtmand*, der fik det øverste Tilsyn med Lovenes og Justitsens Overholdelse og særlig skulde tilse Styrelsen af *Købstæderne*, der stod uden for Amterne som tidligere uden for Lenene. Efterhaanden reduceredes Amternes Antal til de nuværende 18, hvortil saa maa føjes Staden *København*, der danner et eget Amt under Overpræsidentens Styrelse.

Den saaledes tilstræbte Ensartethed i Landets Administration blev dog ingenlunde helt gennemført. Besidderne af de adelige Sædegaarde vedblev at have forskellige godsejerlige Rettigheder over deres Bønder, og disse udvidedes yderligere, da Kristian V i 1671 oprettede en ny Højadel af *Grever og Baronier*. Besidderne af Grevskaber og Baronier fik *Amtmandsmyndighed* paa deres Godser foruden andre Privilegier som Birkeret, Patronatsret og Skattefrihed for Hovedgaarden og en Del af Bøndergodset.

Den af Adelen saa højt skattede *Birkeret* blev der ikke gjort Forsøg paa at røre ved, — tværtimod oprettede Enevoldkongerne stadig nye Birker. I 1652 var Birkernes Antal i Danmark lidt over et halvt Hundrede; men i Løbet af det næste Aarhundrede steg Tallet til omtrent det dobbelte. Der var dog stadig megen Utilfredshed med denne private Jurisdiktion. De af Herremændene indsatte Birkefogder var — om muligt — af endnu ringere Kvalitet end Herreds- og Byfogderne, og det var ingenlunde noget enestaaende, naar Ejeren af Frisholt Birk i Jylland gjorde sin Ladefoged til Birkedommer og sin Staldkarl til Birkeskriver. Overgreb og Misbrug fandt da ogsaa jævnlig Sted. Grev Wedell til Wedellsborg paa Fyn paadrog sig en skarp Irettesættelse af Kristian V for de Domme, som han ved sine egne Folk lod fælde over sine undergivne og lod eksekvere ved sin egen Skarpretter. Paa samme Tid forfulgte den berygtede Heksejæger Jørgen Arenfeldt til Rugaard en Mængde Personer paa sit Gods, hvilke han paa sit eget Birketing lod anklage for Trolddom, underkaste Tortur ved Skarpretteren fra Aarhus og derefter henrette paa Baalet. Disse Overgreb gav dog Anledning til, at det i 1686 blev forbudt at lade Dødsdomme i Trolddomsager eksekvere, før de var stadfæstede af Højesteret. — Først i 1809 blev det bestemt, at nye Godsbirker ikke kunde oprettes. De allerede eksisterende fik Lov fremdeles at bestaa; men Godsejerens Ret til at udnævne Birkedommere blev forandret til en Indstillingsret.

Fra gammel Tid var der i hvert Herred og Birk ligesom i hver Købstad baade en *Foged* (Dommer) og en *Skriver*. Deres Løn var højst ussel — nogle faa Rigsdaler om Aaret —, og heri laa tildels Forklaringen paa, at man til disse Bestillinger ofte maatte tage meget lidt

kvalificerede Personer. En Mand, der i 1720 fik et sjællandsk Herreds-fogedembede, havde ingen anden anbefaling, end at hans Kæreste paa fjerde Aar havde tjent Dronningen som Kokkepige. Men efter Enevældens Indførelse søgte man dog at bøde herpaa ved at lægge flere Jurisdiktioner sammen til een, og særlig under Kristian V tog denne Bestræbelse Fart. Overalt i Landet blev to, tre eller flere Herreder og Birker slaaet sammen til ét Embede, hvorved de nuværende Jurisdiktioner med de lange Navne (Muckadell, Holstenshus og Brahetrolleborgs Birker, Hindborg, Nørre, Harre og Rødding Herreder, Galten, Støvring og Nørhald Herreder osv.) fremkom. Samtidig begyndte man at bygge *Tinghuse* til Afløsning af de tidligere Tingsteder under aaben Himmel. Og da en *juridisk Eksamen* var bleven indført i 1736, stræbte man hen til, at kun eksaminerede Jurister blev ansat i disse Stillinger samtidig med, at deres Løn blev forbedret. I samme Retning virkede det, at Foged- og Skriverstillingen efterhaanden blev slaaet sammen, og denne Sammenlægning blev i Tidens Løb udført saa grundigt, at de tidligere By-, Herreds- og Birkeskrivere næsten ganske forsvandt. Der findes nu i Danmark kun een særlig Skriver tilbage; det er Herredsskriveren i Nørvang og Tørrild Herreder ved Vejle.

Under Kristian VIII lagdes Grunden til et folkeligt Selvstyre i Amter og Sogne, idet der ved Loven om Landkommunernes Forfatning i 1841 oprettedes *Amtsraad* og *Sogneforstanderskaber* med temmelig vidtgaaende Myndighed særlig i økonomiske Anliggender. Valgret og Valgbarhed til disse Forsamlinger var i Begyndelsen indskrænket til de større Grundejere og enkelte selvskrevne Vælgere; men allerede i Frederik VII.s Tid blev Valgretten betydelig udvidet og den Ordning indført, som bestod op til vor egen Tid.

I Landets Inddeling og Administration staar saaledes *Herrederne* endnu i alt væsentlig, som de blev dannet i den fjerne Oldtids Dage; og Birkerettens Forsøg paa at danne nye Retskredse fik ikke Held til at sprænge de gamle Rammer. Ogsaa *Sognene* er de samme, som de var i Kristendommens første Begyndelse i Danmark. Kun i de større Inddelingskredse har der været Uro og Omskiftelse; men ogsaa her kan Sammenhængen dog spores endnu lige fra Oldtidens Folkestammer og Smaakongedømmer gennem Sysler og Len til vor Tids *Amter*. Og de gamle Sysselting og Sogning er bleven genoplivede under moderne Former i Nutidens folkevalgte Sogneraad og Amtsraad.

LANDETS GAMLE INDDDELING

Efter *Kong Valdemars Jordebog 1231* omfattede det nuværende Danmark følgende Sysler og Herreder:

Jylland, Vendsyssel: Herrederne Horns, Vennebjerg, Børglum, Jerslev (omtrent det nuværende Dronninglund) og Kær. Landskabet Hvet (Hvetbo Herred).

Thy Sysse: Herrederne Han (senere Øster og Vester Han), Hillerslev, Hundborg, Hassing og Refs.

Salling Sysse: Herrederne Mors Sønder og Nørre, Fjends, Røding, Hindborg, Nørre og Harre.

Har Sysse: Herrederne Vandfuld, Skodborg, Ginding, Ulfborg, Hind, Bølling, Hjerm og Hammerum.

Himmer Sysse: Herrederne Rinds, Slet, Gislum, Hornum, Hornøg (delvis svarende til det nuværende Aars Herred), Fløskum, Hellum og Hindsted.

Ommer Sysse: Herrederne Nørlyng, Sønderlyng, Middelsom, Onsild, Støvring, Nørhald og Gjerlev.

Aabo Sysse: Herrederne Sønderhald (heraf senere udskilt Rougsø), Galten, Sabro, Lisbjerg (nu Øster og Vester Lisbjerg), Nørre Herred Dyrs, Sønder Herred Dyrs, Hasle, Ning, Hjølmslev, Gjern, Hovlbjerg og Framlev. Landskaberne Mols og Helgenæs og Øerne Samsø og Endelave.

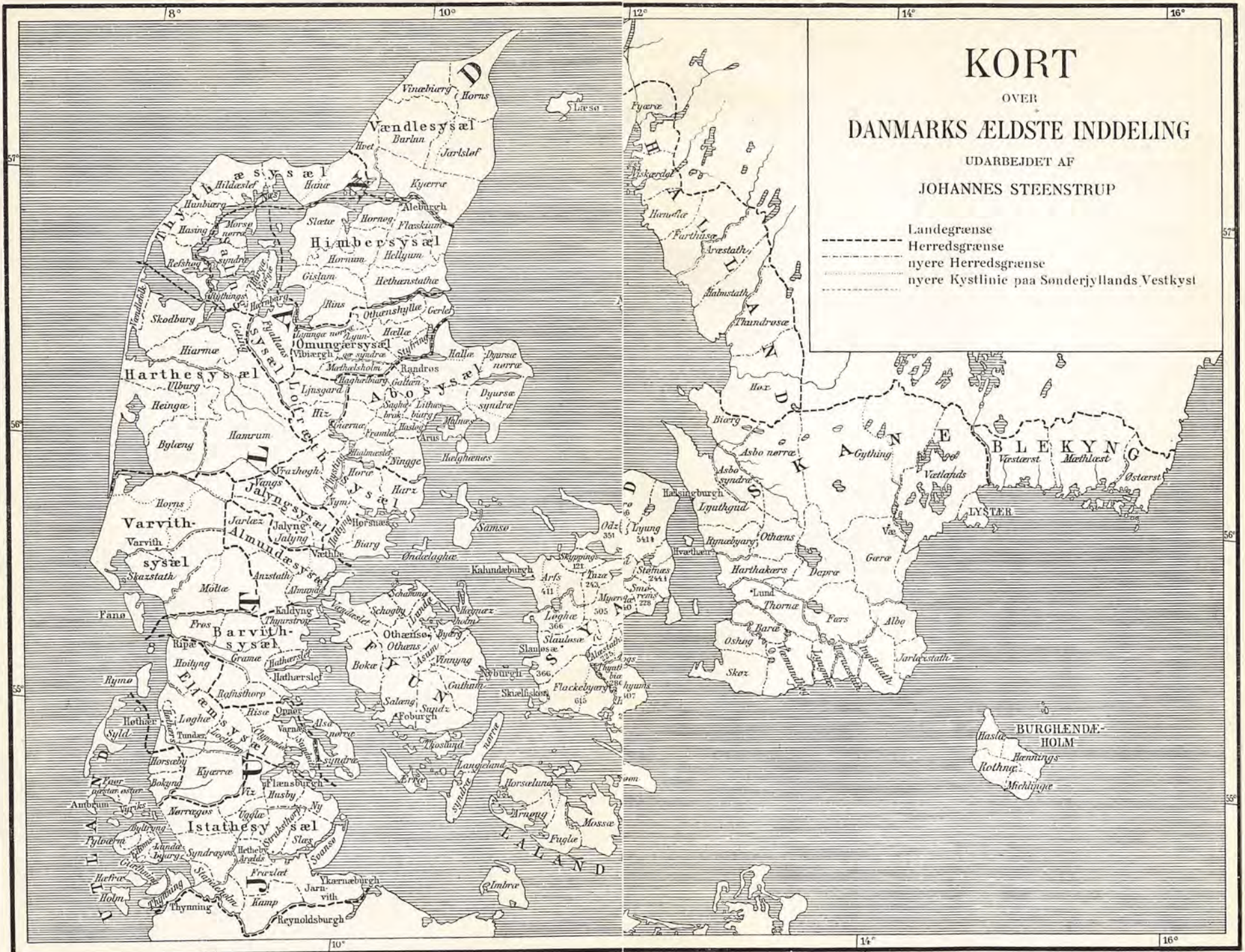
Løver Sysse: Herrederne Hads, Vor, Nim, Hatting, Bjerger, Vrads, Tyrsting, Hids og Lysgaard.

Varde Sysse: Herrederne Horne (senere delt i Øster, Vester og Nørre Horne), Skads og Malt (herfra senere udskilt Gjording Herred).

Jelling Sysse: Herrederne Jelling (nu Tørrild) og Vang (nu Nørvang). Slavs Herred oprettedes 1552 af Dele af Tørrild og Jerlev Herreder.

Almind Sysse: Herrederne Jerlev (herfra siden udskilt Holmans Herred), Anst og Almind (nu Brusk Herred). Lenet „udenfor Vandet“ (formodentlig nuværende Elbo Herred).

Fyn: Herrederne Vends, Baag, Salling, Sunds, Gudme, Vinding, Bjerger, Aasum, Odense, Lunde, Skovby og Skam. Landskabet Hinds-holm.



KORT

OVER

DANMARKS ÆLDSTE INDELING

UDARBEJDET AF

JOHANNES STEENSTRUP

- Landegrænse
- - - - - Herredsgrænse
- nyere Herredsgrænse
- nyere Kystlinie paa Sønderjyllands Vestkyst

BURGHENDE-
HOLM
Hastad
Hennings
Rothne
Middinge

Als: Sønder og Nørre Herred.

Ærø og Taasinge.

Langeland: Sønder og Nørre Herred.

Laaland: Herrederne Sønder, Nørre, Fuglse og Musse.

Falster: Sønder og Nørre Herred.

Sjælland: Herrederne Flakkebjerg (nu Øster og Vester Flakkebjerg), Slagelse, Løve, Arts, Tudse, Skippinge, Ods, Strø (heraf senere udskilt Holbo Herred), Lyngø (nu delt i to Lyngø Herreder), Jørlunde (nu Ølstykke Herred), Smørum, Støvnæs (nu Sokkelunds Herred), Lille (nu en Del af Smørum Herred), Tune, Sømme, Ramsø, Bjeverskov, Stevns, Fakse, Hammer, Barse, Tybjerg, Ringsted, Alsted, Merløse, Voldborg og Horns. Øerne Møen, Fæmø, Fejø, Femern, Omø, Agersø, Sejro, Vejro og Rygen.

Endelig Bornholm, der nu er delt i fire Herreder: Vester, Nørre, Øster og Sønder.

I Sønderjylland fandtes følgende Sysler og Herreder:

Barvid Syssel: Herrederne Haderslev, Tyrstrup, Frøs (heraf senere udskilt Kalvslund Herred), Gram og Rangstrup.

Ellum Syssel: Herrederne Hvidding, Lø, Højer, Ris, Lovtrup (nu Slogs Herred), Kliplev (nu Lundtoft Herred) og Kær. Landskabet Sundeved (nu Nybøl Herred).

Isted Syssel: Herrederne Vis, Husby, Ny (nu tillige Kappel Herred), Slis (nu Slis og Fysing Herreder), Strukstrup, Ugle, Nørregøs (nu Bredsted Amt), Søndergøs (nu Husum Amt) og Arns.

Udland eller *Frisland* med Herrederne Horseby (nu Viding) og Bøking; endvidere Sild, Før, Pelvorm og flere Landskaber, som til dels blev ødelagte ved Vandfloderne 1362 og 1634.

Jordebogen indeholder ligeledes Herredsnavnene fra de skaanske Provinser.

SKEMATISK OVERSIGT

over

de vigtigste administrative Inddelinger.

Udarbejdet paa Grundlag af

Det statistiske Departements Publikationer.

I. ALMINDELIG VERDSLIG INDELING.

	Folkemængde 1. Febr. 1916		Folkemængde 1. Febr. 1916
A. OVERØVRIGHEDS-			
KREDSE (19).			
København	506390	Lejre Herred	20203
Københavns Amt	245207	Køge Købstad, Vallø Birk m. v. . .	18316
Frederiksborg —	102052	Ringsted Købstad og Herred m. v.	19056
Holbæk —	115071	Hørsholm Birk	12660
Sorø —	107235	Kronborg østre Birk m. v.	12908
Præstø —	113987	Helsingør Købstads Jurisdiktion.	15475
Bornholms —	43551	Kronborg vestre Birk	15018
Maribo —	121693	Frederiksværk Købstad og Hals-	
Svendborg —	138118	næs Birk	6780
Odense	174249	Hillerød Købstads Jurisdiktion ..	5773
Vejle —	147128	Frederiksborg Birk	17180
Aarhus —	219972	Frederikssund Købstad og Horns	
Randers —	133273	Herred	15328
Aalborg —	158336	Nykøbing Købstad og Dragsholm	
Hjørring —	134716	Birk	21848
Thisted —	78030	Merløse og Tudse Herreder	32167
Viborg —	125394	Holbæk Købstads Jurisdiktion ..	9108
Ringkøbing —	137478	Løve Herred	16024
Ribe —	119482	Arts og Skippinge Herreder	19717
		Kalundborg Købstads Juris-	
		diktion	5557
		Samsø Birk	7506
		Sorø Købstad samt Sorø Birk m. v.	20200
		Antvorskov Birk	13103
		Slagelse Købstads Jurisdiktion ..	12748
		Korsør Købstad og Landjurisdik-	
		tion	12319
		Skelskør Købstad og Vester-	
		Flakkebjerg Herred	9042
		Holsteinborg Birk	6501
		Øster-Flakkebjerg Herred	8422
		Bregentved-Gisselfeld Birk	21952
		Næstved Købstad og Tybjerg	
		Herred	23900
B. UNDERØVRIGHEDS-			
KREDSE (131).			
København	506390		
Amager Birk	8823		
Københavns Amts nordre Birk . .	55644		
Frederiksborg Birk	99382		
Københavns Amts søndre Birk . .	24724		
Roskilde Købstads Jurisdiktion . .	12533		
Ramsø-Tune Herreder	14357		

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Storeheddinge Købstad samt Stevns-Fakse Herreder	19985	Kolding Købstads Jurisdiktion . .	16396
Vordingborg Købstad og Vordingborg søndre Birk	21367	Kolding Herred	17426
Præstø Købstad og Vordingborg nordre Birk	12485	Vejle Købstads Jurisdiktion	19597
Stege Købstad og Møens Herred	14479	Nørvang-Tørrild Herreder	37500
Rønne Købstads Jurisdiktion	9629	Hatting Herred	10660
Vester Herreds Jurisdiktion	5245	Bjerre Herred	12090
Hasle Købstad og Nordre Herred m. v.	9839	Jerlev, Andst og Slavgs Herreder	24762
Svaneke Købstad og Øster Herred m. v.	8261	Horsens Købstads Jurisdiktion . .	25149
Neksø Købstad og Sønder Herred m. v.	10577	Voer og Nim Herreder m. v.	18943
Stubbekøbing Købstad og Stubbekøbing Herred	13524	Tyrsting og Vrads Herreder	16465
Falster Vester Herred	11007	Silkeborg Købstad og Birk	18251
Nykøbing Købstad og Nykøbing Herred	17906	Skanderborg Købstad samt Hjelm-slev-Gern Herreder	16531
Sakskøbing Købstad og Musse Herred	13348	Hads Herred	14261
Nysted Købstad og Nysted Birk	7605	Ning Herred	13522
Maribo Købstad og Maribo Birk	12051	Aarhus Købstad Jurisdiktion	65858
Rødby Købstad og Fuglse Herred	11417	Hasle, Vester-Lisbjerg m. fl. Herreder	21090
Lollands Sønder Herred	11650	Frijsenborg-Favrskov Birk	17225
Lollands Nørre Herred	11746	Æbeltoft Købstad samt Mols Herred m. v.	13435
Nakskov Købstads Jurisdiktion	10483	Grenaa Købstad samt Nørre Herred m. v.	20862
Fejø Birk	2150	Rougsø og en Del af Sønderhald Herred	20083
Nyborg Købstads Jurisdiktion	8646	Øster-Lisbjerg og en Del af Sønderhald Herred	13554
Vinding Herred	15754	Nørhald og Støvring Herreder m. v.	20766
Sunds-Gudme Herreder	32674	Randers Købstads Jurisdiktion . .	24428
Svendborg Købstad og Thorseng Birk	16862	Mariager Købstad samt Gjerlev-Onsild Herreder	16238
Rudkøbing Købstad og Langelands Herreder	20968	Hobro Købstad, Gislum Herred m. v.	28518
Ærøskøbing Købstad og Ærø Herred	11786	Hellum-Hindsted Herreder	25168
Muckadell, Holstenshus Birker m. v.	8482	Løgstør Købstad samt Aars-Slet Herreder	19019
Faaborg Købstad og Salling Herred	22946	Nibe Købstad og Hornum Herred	17967
Odense Købstads Jurisdiktion	45303	Aalborg Birk og Fleskum Herred	18635
Odense Herred	28195	Aalborg Købstads Jurisdiktion . .	38102
Bjerge-Aasum Herreder	14354	Nørresundby Købstad og Kjær Herred	27460
Kerteminde Købstad og Hinds-holm Herred	7470	Sæby Købstad og Dronninglund Herred	28157
Lunde-Skam Herreder m. v.	15154	Læsø Birk	2830
Bogense Købstad og Skovby Herred	12613	Frederikshavn Købstad og Horns Herred	25404
Assens Købstad og Baag Herred	21777	Skagen Købstads Jurisdiktion . .	3338
Wedellsborg Birk	9358	Hjørring Købstad og Vennebjerg Herred	26825
Middelfart Købstad og Vends Herred	20025	Børglum Herred	28234
Fredericia Købstads Jurisdiktion	15206	Hvetbo Herred	10026
Elbo, Brusk og Holmans Herreder	14536	Han Herrederne	18973
		Thisted Købstad og Hillerslev-Hundborg Herreder	24567
		Hassing-Refs Herreder	19335

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Nykøbing Købstad og Morsø Herreder	25258	Lemvig Købstad samt Skodborg- Vandfuld Herreder	23167
Skive Købstad og Sallinglands fire Herreder	30285	Ringkøbing Købstad samt Ulv- borg-Hind Herred	21990
Fjends-Nørlyng Herreder	17451	Bølling-Nørre Herreder	19539
Viborg Købstads Jurisdiktion	12663	Varde Købst. og Landjurisdiktion	12862
Middelsom-Sønderlyng Herreder	19631	Øster og Vester Herred	21044
Lysgaard og Hids Herreder m. v. Herning Købstad og Hammerum Herred	24982	Esbjerg Købstad, Skads Herred m. v.	30417
Holstebro Købstad samt Hjerm- Ginding Herreder	34500	Gjørding-Malt Herreder	19754
	38282	Ribe Købstads Jurisdiktion	5089
		Ribe Herred	9271

(Angaaende Politikredsene efter Lov om Rettens Pleje af 11. April 1916 henvises til Fortegnelsen over Retskredsene).

II. GEJSTLIG INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
A. STIFTER (7).			
Sjællands	1225025	Merløse og Tudse Herreders (19 Pastorater)	41044
Lolland-Falsters	122887	Ods og Skippinge Herreders (15 Pastorater)	30207
Fyns	312367	Ringsted-Alsted Herreders (20 Pastorater)	42493
Aarhus	416196	Slagelse Herreds (12 Pastorater).	35757
Aalborg	287972	Vester- og Øster-Flakkebjerg Herreders (23 Pastorater)	29174
Viborg	175577	Fakse, Bjeverskov og Stevns Herreders (25 Pastorater)	38862
Ribe	381338	Hammer Herreds (9 Pastorater)	19734
B. PROVSTIER (84).			
<i>Sjællands Stift (23):</i>			
Vor Frue (17 Pastorater)	196276	Tybjerg Herreds (8 Pastorater)	11830
Holmens (18 Pastorater)	208414	Baarse og Møenbo Herreders (20 Pastorater)	41957
Vestre (8 Pastorater)	101700	Bornholms Vestre (8 Pastorater).	24713
Frederiksberg (7 Pastorater)	99382	Bornholms Østre (8 Pastorater)	18838
Sokkelund Herreds (12 Pastorater)	66815	<i>Lolland-Falsters Stift (5):</i>	
Smørum Herreds (10 Pastorater).	22376	Lollands Nørre- og Sønder Her- reders (19 Pastorater)	36156
Sømme og Voldborg Herreders (14 Pastorater)	32876	Fuglse Herreds (13 Pastorater)	21618
Tune-Ramsø Herreders (13 Pa- storater)	23979	Musse Herreds (15 Pastorater)	22676
Lynge-Kronborg Herreds (9 Pastro- rater)	41741	Falster Nørre Herreds (11 Pastro- rater)	17185
Horns, Ølstykke og Lynge-Frede- riksborg Herreders (17 Pastro- rater)	32312	Falster Sønder Herreds (9 Pastro- rater)	25252
Strø-Holbo Herreders (16 Pastro- rater)	27999	<i>Fyns Stift (11):</i>	
Arts-Løve Herreders (20 Pastro- rater)	36546	Odense Købstads (4 Pastorater)	52914
		Odense Herreds (10 Pastorater)	19182
		Bjerge-Aasum Herreders (16 Pa- storater)	22323

	Folke- mængde 1. Febr. 1918		Folke- mængde 1. Febr. 1918
Fyns Stift (fortsat).		Aalborg Stift (fortsat):	
Lunde m. fl. Herreders (21 Pasto- rater)	28670	Hundborg og Hillerslev Herreders (13 Pastorater)	21190
Baag Herreds (18 Pastorater) ...	24765	Hassing og Refs Herreders (16 Pastorater)	22712
Vends Herreds (13 Pastorater) ..	26395	Morsø Sønder og Nørre Herreders (16 Pastorater)	25258
Sunds Herreds (16 Pastorater) ...	35354		
Salling Herreds (18 Pastorater) ..	30638		
Gudme og Vinding Herreders (20 Pastorater)	40090		
Langelands Herreders (13 Pasto- rater)	20250	<i>Viborg Stift (9):</i>	
Ærø (6 Pastorater)	11786	Viborg Købstads (2 Pastorater) ..	13940
		Middelsom og Sønderlyng Herre- ders (13 Pastorater)	18423
		Rinds-Nørlyng Herreders (13 Pa- storater)	18862
<i>Aarhus Stift (13):</i>		Nørre, Hindborg, Harre og Rød- ding Herreders (19 Pastorater) ..	30285
Aarhus Købstads og Hasle Her- reds (9 Pastorater)	75878	Fjends Herreds (8 Pastorater) ...	10957
Hads og Ning Herreders (17 Pa- storater)	27783	Fleskum og Hornum Herreders (15 Pastorater)	24131
Framlev med fl. Herreders (13 Pastorater)	16069	Hellum-Hindsted Herreders (13 Pastorater)	28122
Voer og Nim Herreders (14 Pa- storater)	44092	Aars-Gislum Herreders (13 Pa- storater)	19751
Hjelmlev og Gjern Herreders (15 Pastorater)	35780	Slet Herreds (7 Pastorater)	11106
Tyrsting og Vrads Herreders (13 Pastorater)	20138		
Støvring-Galten Herreders (13 Pastorater)	39710	<i>Ribe Stift (13):</i>	
Nørhald, Gjerlev og Onsild Her- reders (18 Pastorater)	25629	Ribe Købstad samt Ribe-Gjør- ding Herreders (14 Pastorater)	19777
Mols m. fl. Herreders (19 Pasto- rater)	29806	Malt, Andst og Slavgs Herreders (16 Pastorater)	36308
Rougsø, Sønderhald og Nørre Herreders (24 Pastorater)	38128	Øster- og Vester-Horne Herreders (12 Pastorater)	26398
Lysgaard, Hids og Hovbjerg Her- reders (19 Pastorater)	32927	Skads Herreds (12 Pastorater) ..	36999
Samsø og Tunø (6 Pastorater) ..	7506	Bølling—Nørre-Horne Herreders (16 Pastorater)	22618
Bjerre og Hatting Herreders (16 Pastorater)	22750	Ulvborg-Hind Herreders (16 Pa- storater)	24477
		Skodborg-Vandfuld Herreders (14 Pastorater)	23357
		Hjerm-Ginding Herreders (15 Pa- storater)	33331
<i>Aalborg Stift (10):</i>		Hammerum Herreds (16 Pasto- rater)	33695
Aalborg Købstads (5 Pastorater). 47678		Elbo, Holmans og Jerlev Herre- ders (13 Pastorater)	33465
Kjær Herreds (9 Pastorater) 28556		Brusk og Nørre-Tyrstrup Herre- ders (13 Pastorater)	35352
Børglum-Hvetbo Herreders (13 Pastorater)	33968	Nørvang-Tørrild Herreders østre (11 Pastorater)	35405
Dronninglund Herreds (10 Pa- storater)	28070	Nørvang-Tørrild Herreders vestre (11 Pastorater)	20158
Vennebjerg Herreds (10 Pasto- rater)	30589		
Horns Herreds (11 Pastorater) ... 30978			
Han Herredernes (11 Pastorater). 18973			

C. Pastorater (1142).

D. Sogne (1677 udenfor Byerne).

III. RETSLIG INDELING.

A. Nuværende RETSKREDSE (131) = Underøvrigheds kredsene.

B. RETSKREDSE*) (89) efter Lov om Rettens Pleje af 11. April 1916:

Sjælland og Møen:

	Folke- mængde 1. Febr. 1916
1. København	506390
2. Frederiksberg Birk	99382
3. Københavns Amts Nordre Birk	55644
4. Københavns Amts Søndre Birk; Amager Birk	33547
5. Roskilde Kbst., Ramsø-Tune og Lejre Herreder	47093
6. Køge Kbst., Vallø Birk og Bjeverskov Herred	18316
7. Bregentved-Gisselfeld Birk*)	21952
8. Helsingør Kbst., Kronborg østre og Hellebæk Birk	28383
9. Hørsholm Birk*)	12660
10. Kronborg vestre Birk	15018
11. Hillerød Kbst., en Del af Frederiksborg Birk*)	22178
12. Frederikssund og Frederiksværk Kbst., Resten af Frederiksborg Birk m. m.	22883
13. Nykøbing Kbst. og Dragsholm Birk	12848
14. Holbæk Kbst., Merløse-Tudse Herreder*)	41275
15. Kalundborg Kbst.; Arts og Skippinge Herreder; Samsø Birk	32780
16. Løve Herred	16024
17. Slagelse Kbst.; Antvorskov Birk*)	25851
18. Korsør og Skelskør Kbst.; Holsteinborg Birk m. m.	27862
19. Ringsted Kbst. og Herred samt Skjoldnæsholm og Svenstrup Birker	19056
20. Sorø Kbst. samt Sorø Birk og Baroniet Holbergs Birk*)	20200
21. Storeheddinge Kbst. samt Stevns-Fakse Herreder	19985
22. Næstved Kbst. og Tybjerg Herred; Øster Flakkebjerg Herred	32322
23. Præstø Kbst. og Vordingborg nordre Birk	12485
24. Vordingborg Kbst. og Vordingborg søndre Birk	21367
25. Stege Kbst. og Møens Herred*)	14479

Bornholm:

26. Rønne og Hasle Kbst., Nordre og Vester Herred m. m.	24713
27. Svaneke, Neksø og Aakirkeby Kbst.; Øster og Søndre Herred m. m.*)	18838

Lolland-Falster:

28. Stubbekøbing Kbst. og Herred	19524
29. Nykøbing Kbst. og Herred; Falster Vester Herred*)	28913
30. Sakskøbing og Nysted Kbst. og Musse Herred og Birk	20953
31. Maribo Kbst. og Birk; Rødby Kbst. og Fuglse Herred; Fejø Birk	25618
32. Nakskov Kbst.; Lollands Nørre og Sønder Herred	33879

Fyn:

33. Nyborg Kbst.; Vinding Herred	24400
34. Sunds-Gudme Herreder	32674
35. Svendborg Kbst. og Thorseng Birk*)	16862
36. Ærøskøbing Kbst. og Ærø Herred	11786
37. Rudkøbing Kbst. og Langelands Herreder*)	20968
38. Faaborg Kbst. og Salling Herred; Muckadell, Holstenshus og Brahetrolleborg Birker	31428
39. Odense Kbst., en Del af Odense Herred	51545
40. Resten af Odense Herred; en Del af Bjerger-Aasum Herreder	25666

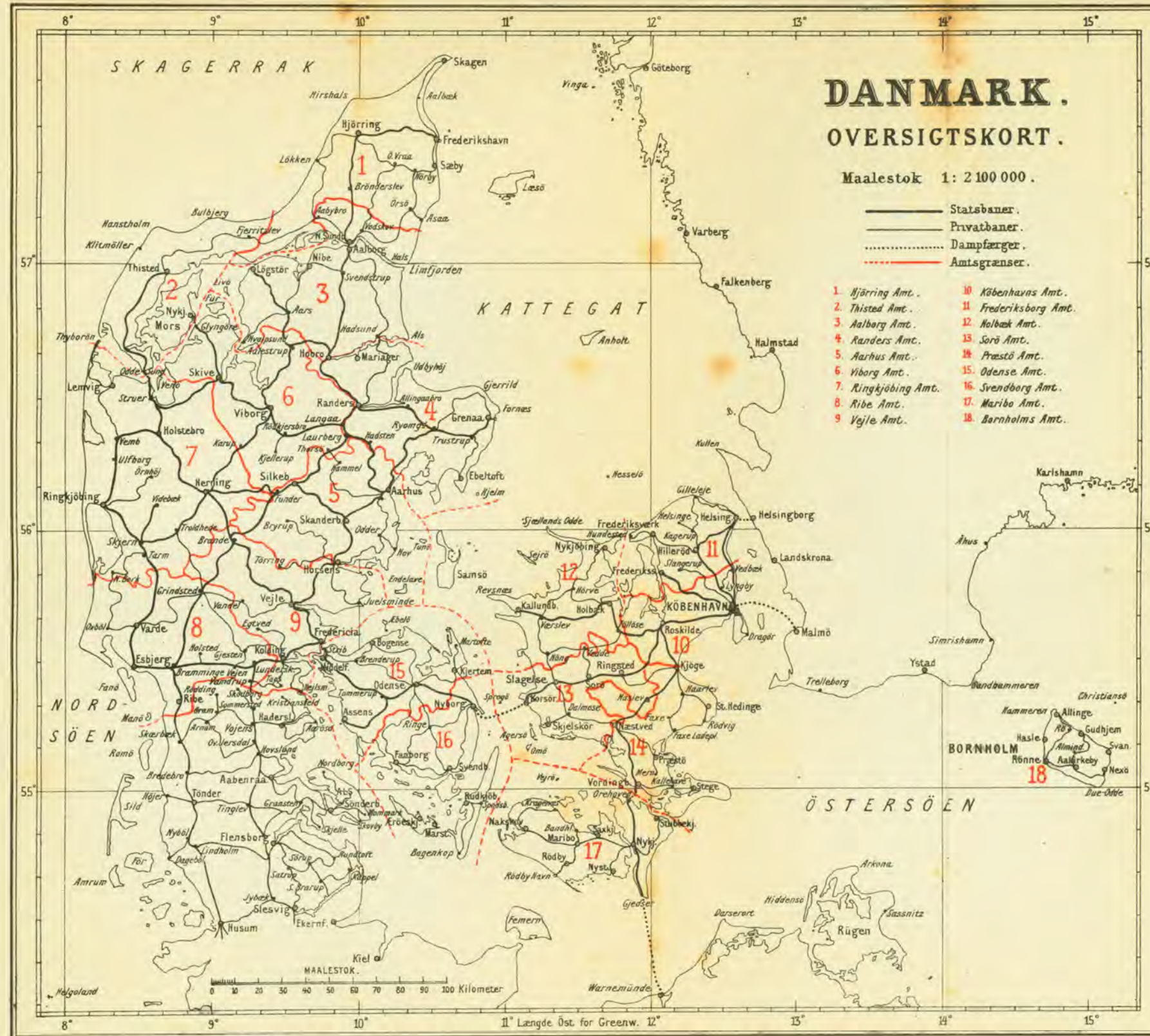
*) I de fleste Tilfælde udgør hver Retskreds ogsaa en Politikreds, men hvor der er sat *) efter en Retskreds' Navn, betyder det, at den danner en Politikreds i Forening med den foregaaende Retskreds.

Folke-
mængde
1. Febr.
1916

41. Resten af Bjerger-Aasum Herreder; Kerteminde Kbst. m. m.	18111
42. Bogense Kbst.; Skovby og Lunde-Skam Herreder m. m.	27767
43. Assens Kbst., Baag Herred, en Del af Wedellsborg Birk	24765
44. Resten af Wedellsborg Birk, Middelfart Kbst., Vends Herred	26395

Jylland:

45. Fredericia Kbst., Elbo, Brusk og Holmans Herreder	29742
46. Kolding Kbst. og Herred, Jerlev, Andst og Slavgs Herreder	58584
47. Vejle Kbst., Nørvang-Tørrild Herreder	57097
48. Hatting og Bjerre Herred	22750
49. Horsens Kbst.*)	25149
50. Voer og Nim Herreder samt Stensballegaard Birk	18943
51. Tyrsting og Vrads Herreder*)	16465
52. Silkeborg Kbst. og Birk, Hids Herred	26856
53. Skanderborg Kbst. samt Hjemslev-Gjern Hrdr.*	16531
54. Aarhus Kbst.	65858
55. Hads Herred	14261
56. Ning*), Hasle, Vester Lisbjerg, Framlev og Sabro Hrdr.	34612
57. Frijnsborg-Faurskov Birk*)	17225
58. Grenaa Kbst., Nørre og en Del af Sønder Herred	20862
59. Æbeltoft Kbst., Mols og en Del af Sønder Herred*)	13435
60. Rougsø og en Del af Sønderhald Herred	20083
61. Øster Lisbjerg og en Del af Sønderhald Herred*)	13554
62. Randers Kbst., Nørhald, Støvring og Galten Herreder	45194
63. Hobro og Mariager Kbst., Gislum og Rinds samt en Del af Gjerlev-Onsild Herred	31445
64. Resten af Gjerlev-Onsild Herred	13311
65. Hellum-Hindsted Herreder*)	25168
66. Løgstør Kbst. samt Aars-Slet Herreder	19019
67. Nibe Kbst. og Hornum Herred*)	17967
68. Aalborg Kbst.	38102
69. Aalborg Birk og Fleskum Herred*)	18635
70. Nørresundby Kbst. og Kjær Herred, Hvetbo Herred	37486
71. Sæby Kbst. og Dronninglund Herred	28157
72. Skagen og Frederikshavn Kbst., Horns Herred, Læsø Birk	31572
73. Hjørring Kbst., Vennebjerg og Børglum Herred	55059
74. Han Herrederne	18973
75. Thisted Kbst. og Hillerslev-Hundborg Herreder*)	24567
76. Hassing-Refs Herreder	19335
77. Nykøbing Kbst. og Morsø Herreder	25258
78. Skive Kbst. og Sallinglands Herreder	30285
79. Fjends-Nørlyng og Middelsom-Sønderlyng Herreder, Viborg Kbst.	49745
80. Lysgaard samt en Del af Hovlbjerg Herred	16377
81. Herning Kbst. og Hammerum Herred	34500
82. Holstebro Kbst. samt Hjerm-Ginding Herred	38282
83. Lemvig Kbst. samt Skodborg-Vandfuld Herreder	23167
84. Ringkøbing Kbst. samt Ulvborg-Hind Herreder	21990
85. Bølling-Nørre Herreder*)	19539
86. Varde Kbst. og Landjurisdiktion, Øster og Vester Herreder	33906
87. Esbjerg Kbst., Skads Herred samt Fanø Birk	30417
88. Ribe Kbst. og Herred	14360
89. Gjørding-Malt Herreder*)	19754



IV. FINANSIEL INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
A. SKYLDKREDSE (141).			
<i>København (8):</i>			
Toldbodens	506390		
Børsens			
Voldkvarterernes			
Vesterbros			
Nørrebros			
Østerbros			
Brønshøj			
Sundby			
<i>Københavns Amt (8):</i>			
Gentofte-Ordруп	31681		
Lyngby	23963		
Amager	17597		
Smørum Herreds	15950		
Roskilde	24470		
Voldborg og Ramsø Herreders ..	14252		
Køge	17879		
Frederiksberg	99382		
<i>Frederiksborg Amt (6):</i>			
Helsingør	15475		
Kronborg østre Birks	12908		
Hillerød	20656		
Ølstykke m. fl. Herreders	20118		
Frederiksværk	16637		
Frederikssund	16258		
<i>Holbæk Amt (7):</i>			
Samsø	7274		
Kalundborg	17056		
Løve Herreds	17859		
Nykøbing	16897		
Skippinge Herreds	16985		
Tudse Herreds	15319		
Holbæk	23681		
<i>Sorø Amt (5):</i>			
Ringsted	22533		
Sorø	18335		
Slagelse	26012		
Korsør	22834		
Øster-Flakkebjerg	17710		
<i>Præstø Amt (8):</i>			
Bjerskov Herreds	13186		
Storeheddinge	12879		
Fakse	13051		
Hammer Herreds	10843		
Næstved	19232		
Præstø	12209		
Vordingborg	16798		
Møns	15633		
<i>Bornholms Amt¹⁾ (3):</i>			
Vestre		14874	
Nordre		14971	
Østre		13600	
<i>Maribo Amt (8):</i>			
Falsters østre		12330	
Falsters nordre		11007	
Falsters søndre		17906	
Sakskøbing		16103	
Rødby		14516	
Maribo		15952	
Lollands Nørre Herreds		15431	
Nakskov		18448	
<i>Svendborg Amt (9):</i>			
Svendborg		18144	
Sunds Herreds		17210	
Gudme Herreds		16180	
Nyborg		20352	
Salling Herreds		16570	
Faaborg		17626	
Langelands nordre		10184	
Langelands søndre		10066	
Ærø		11786	
<i>Odense Amt (9):</i>			
Odense		45303	
Kerteminde		13267	
Bogense		13996	
Lunde-Skam Herreders		14674	
Aasum Herreds		15877	
Odense Herreds		19972	
Middelfart		17939	
Assens		15887	
Vends og Baag Herreders		17334	
<i>Vejle Amt (9):</i>			
Vejle		19597	
Fredericia		15206	
Kolding		15037	
Bjerre Herreds		14579	
Hatting Herreds		16319	
Nørvang Herreds		18465	
Tørrild og Jerlev Herreders		14604	
Holmans og Elbo Herreders		16174	
Kolding Herreds		17147	
<i>Aarhus Amt (11):</i>			
Skanderborg		16353	
Voer og Nim Herreders		15609	
Tyrsting Herreds		16465	
Silkeborg		19760	
Gjern m. fl. Herreders		13229	
Vester Lisbjerg m. fl. Herreders ..		14560	

¹⁾ Kristiansø (106 Indbyggere) hører ikke til nogen Skyldkreds.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Aarhus Amt (fortsat):		Ringkøbing Amt (fortsat):	
Ning Herreds	18728	Lemvig	11472
Hads Herreds	14261	Skodborg Herreds	11631
Aarhus nordre	31927	Hind Herreds	9167
Aarhus søndre	33931	Ringkøbing	12887
Horsens	25149	Bølling Herreds	13183
		Nørre-Horne Herreds	7669
Randers Amt (5):		Ribe Amt (6):	
Randers	24428	Ribe	16733
Hobro	15351	Varde	18241
Gjerlev og Rougsø Herreders	13770	Esbjerg	28587
Støvring og Galten Herreders	15758	Øster og Vester Herreds	18355
Sønderhald Herreds	18183	Slavgs Herreds	19358
Grenaa	20954	Malt Herreds	18208
Æbeltoft	13902		
Øster-Lisbjerg Herreds	10927		
Aalborg Amt (7):		B. SKATTEKREDSE (73).	
Aalborg	38102	København	506390
Hindsted Herreds	17186	Frederiksberg	99382
Fleskum Herreds	17776		
Gislum Herreds	20613	Københavns Amtsraadsreds (2):	
Løgstør	18345	Nordre Birks	48947
Nibe	29833	Amager og Søndre Birks	40244
Kjær Herreds	17585		
Hjørring Amt (7):		Roskilde Amtsraadsreds (2):	
Dronninglund Herreds	20515	Roskilde	29435
Frederikshavn	23903	Køge	27420
Skagen	17066		
Hjørring	23078	Frederiksborg Amtsraads- reds (3):	
Børglum Herreds nordre	17260	Helsingør	33264
Børglum Herreds søndre	17493	Hillerød	36439
Øster-Han Herreds	14297	Frederikssund	32349
Thisted Amt (6):		Holbæk Amtsraadsreds (3):	
Vester-Han Herreds	11830	Holbæk	41044
Thisted	12963	Nykøbing	37481
Hundborg Herreds	12028	Kalundborg	36546
Hassing-Refs Herreders	15179		
Mors østre	15677	Sorø Amtsraadsreds (3):	
Mors vestre	10353	Sorø	37256
Viborg Amt (6):		Slagelse	38291
Harre m. fl. Herreders	17438	Skelskør	31877
Skive	23804		
Viborg	27927	Præstø Amtsraadsreds (4):	
Rinds og Sønderlyng Herreders	19613	Storeheddinge	25811
Middelsom og Houbjerg Herreds	17882	Præstø	25260
Lysgaard og Hids Herreders	18730	Næstved	30075
Ringkøbing Amt (10):		Vordingborg	32431
Struer	17329		
Holstebro	20445	Bornholms Amtsraadsreds (2):	
Hammerum Herreds nordre	14253	Rønne	22609
Hammerum Herreds søndre	19442	Neksø	20942

	Folkemængde 1. Febr. 1916		Folkemængde 1. Febr. 1916
<i>Maribo Amtsrådskreds (4):</i>		<i>Hjørring (fortsat):</i>	
Stubbekøbing	30495	Hjørring	35351
Sakskøbing	28636	Børglum m. fl. Herreders	31304
Maribo	28683		
Nakskov	33879	<i>Thisted Amtsrådskreds (3):</i>	
		Thisted	26321
<i>Svendborg Amtsrådskreds (4):</i>		Hassing m. fl. Herreders	25679
Nyborg	34845	Mors	26030
Svendborg	34076		
Faaborg	36443	<i>Viborg Amtsrådskreds (4):</i>	
Rudkøbing	32754	Skive	32495
		Viborg	34306
<i>Odense Amtsrådskreds (3):</i>		Nørlyng og Sønderlyng Herreders	25666
Odense	45303	Lysgaard m. fl. Herreders	32927
Kerteminde	42796		
Bogense	34990	<i>Ringkøbing Amtsrådskreds (5):</i>	
		Holstebro	30323
<i>Assens Amtsrådskreds (2):</i>		Herning	29121
Middelfart	27504	Lemvig	26499
Assens	23656	Ringkøbing	26109
		Bølling m. fl. Herreders	25426
<i>Vejle Amtsrådskreds (4):</i>			
Bjerre m. fl. Herreders	37100	<i>Ribe Amtsrådskreds (4):</i>	
Vejle	41211	Ribe	27318
Fredericia	34089	Esbjerg	30960
Kolding	34728	Varde	29419
		Andst m. fl. Herreders	31785
<i>Skanderborg Amtsrådskreds (3):</i>			
Horsens	32687	C. AMTSTUEDISTRIKTER (25).	
Skanderborg	32209	Københavns Amtstue	188573
Silkeborg	35114	Roskilde Amtstue	90818
		Frederiksborg Amtstue	93994
<i>Aarhus Amtsrådskreds (3):</i>		Holbæk Amtstue	115071
Aarhus	65858	Slagelse Amtstue	81109
Hads og Ning Herreders	28015	Præstø Amts sjællandske Amtstue	98354
Vester-Lisbjerg m. fl. Herreders	26089	Møns Amtstue	15633
		Bornholms Amtstue	43445
<i>Randers Amtsrådskreds (4):</i>		Maribo Amtstue	121693
Hobro	30175	Svendborg Amtstue	138118
Randers	34890	Odense Amtstue	123089
Rougsø m. fl. Herreders	33352	Assens Amtstue	51160
Grenaa	34856	Kolding Oppebørselsstue	10096
		Vejle Amtstue	137032
<i>Aalborg Amtsrådskreds (5):</i>		Skanderborg Amtstue	100010
Aalborg	38102	Aarhus Amtstue	124402
Nørresundby	39130	Æbeltoft Amtstue	39405
Nibe	25321	Randers Amtstue	90927
Løgstør	27532	Aalborg Amtstue	158336
Hellum-Hindsted Herreders	29355	Hjørring Amtstue	134716
		Thisted Amtstue	78030
<i>Hjørring Amtsrådskreds (4):</i>		Viborg Amtstue	123895
Frederikshavn	34548	Holstebro Amtstue	137478
Dronninglund Herreders	32409	Varde Amtstue	70234
		Ribe Amtstue	49248

V. HYGIEJNISK INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
<i>Københavns Stadslægeembede</i> ..	506390	<i>XI. Assens Amtslægekreds:</i>	
<i>I. Københavns Amtslægekreds:</i>		1. Assens Lægekreds	24765
1. Frederiksberg Lægekreds	99382	2. Middelfart Lægekreds	26395
2. Københavns Amts nordre Læge- kreds	55644	<i>XII. Vejle Amtslægekreds:</i>	
3. Københavns Amts søndre Læge- kreds	33547	1. Vejle Lægekreds	57097
<i>II. Roskilde Amtslægekreds:</i>		2. Fredericia Lægekreds	29742
1. Roskilde Lægekreds	56634	3. Kolding Lægekreds	37539
<i>III. Frederiksborg Amtslæge- kreds:</i>		4. Bjerre-Hatting Lægekreds	22750
1. Frederiksborg Lægekreds	37971	<i>XIII. Skanderborg Amtslæge- kreds:</i>	
2. Kronborg Lægekreds	41043	1. Skanderborg Lægekreds	16531
3. Jægerspris Lægekreds	23038	2. Horsens Lægekreds	44092
<i>IV. Holbæk Amtslægekreds:</i>		3. Tyrstring-Vrads Lægekreds	16465
1. Holbæk Lægekreds	44651	4. Silkeborg Lægekreds	22922
2. Kalundborg Lægekreds	41298	<i>XIV. Aarhus Amtslægekreds:</i>	
3. Odsherred Lægekreds	21848	1. Aarhus Lægekreds	65858
4. Samsø Lægekreds	7274	2. Marselisborg Lægekreds	39843
<i>V. Sorø Amtslægekreds:</i>		3. Hads Lægekreds	14261
1. Sorø Lægekreds	15894	<i>XV. Randers Amtslægekreds:</i>	
2. Ringsted Lægekreds	26126	1. Randers Lægekreds	45194
3. Slagelse Lægekreds	34893	2. Rougsø Lægekreds	20083
4. Korør Lægekreds	12319	3. Øster Lisbjerg Lægekreds	13554
5. Herlufsholm Lægekreds	18003	4. Nørre Djursland Lægekreds	20862
<i>VI. Præstø Amtslægekreds:</i>		5. Sønder Djursland Lægekreds	13435
1. Næstved Lægekreds	33528	6. Mariager Lægekreds	20145
2. Tryggevalde Lægekreds	30934	<i>XVI. Aalborg Amtslægekreds:</i>	
3. Sydsjællands Lægekreds	49525	1. Aalborg Lægekreds	38102
<i>VII. Bornholms Amtslægekreds:</i>		2. Aalborg Amts nordenfjordske Lægekreds	27661
1. Bornholms Lægekreds	43551	3. Aalborg Amts søndenfjordske Lægekreds	36602
<i>VIII. Lolland-Falsters Amts- lægekreds:</i>		4. Himmerlands Lægekreds	30803
1. Falster Lægekreds	41243	5. Høllund-Hindsteds Lægekreds	25168
2. Østlollands Lægekreds	20953	<i>XVII. Hjørring Amtslægekreds:</i>	
3. Midtlollands Lægekreds	25618	1. Hjørring Lægekreds	55059
4. Vestlollands Lægekreds	33879	2. Sæby Lægekreds	27956
<i>IX. Svendborg Amtslægekreds:</i>		3. Frederikshavn Lægekreds	28742
1. Svendborg Lægekreds	49536	4. Læsø Lægekreds	2830
2. Nyborg Lægekreds	24400	5. Hvetbo og Øster Han Herreds Lægekreds	20129
3. Faaborg Lægekreds	31428	<i>XVIII. Thisted Amtslægekreds:</i>	
4. Ølandenes Lægekreds	32754	1. Thisted Lægekreds	33437
<i>X. Odense Amtslægekreds:</i>		2. Mors Lægekreds	25258
1. Odense Lægekreds	45303	3. Thy Lægekreds	19335
2. Midtffens Lægekreds	50019	<i>XIX. Viborg Amtslægekreds:</i>	
3. Nordffens Lægekreds	27767	1. Viborg Lægekreds	32294
		2. Fjends Lægekreds	30278
		3. Lysgaard Lægekreds	32537
		4. Salling Lægekreds	30285

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
<i>XX. Ringkøbing Amtslægekreds:</i>		<i>XXI. Ribe Amtslægekreds:</i>	
1. Ringkøbing Lægekreds	21990	1. Ribe Lægekreds	34114
2. Lemvig Lægekreds	23167	2. Esbjerg Lægekreds	30417
3. Holstebro Lægekreds	38282	3. Varde Lægekreds	33906
4. Herning Lægekreds	34500	4. Andst-Slavs Lægekreds	21045
5. Bølling-Nørre Hrds. Lægekreds	19539		

VI. MILITÆR INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
<i>1ste Udskrivningskreds:</i>		<i>4de Udskrivningskreds:</i>	
Udskrivnings-Område G (103 Lægder)	709454	Udskrivnings-Område E (282 Lægder)	361949
Udskrivnings-Område H (50 Lægder)	87916	Udskrivnings-Område D (285 Lægder)	313441
<i>2den Udskrivningskreds:</i>		<i>5te Udskrivningskreds:</i>	
Udskrivnings-Område I (107 Lægder)	109010	Udskrivnings-Område C (202 Lægder)	197877
Udskrivnings-Område K (73 Lægder)	98376	Udskrivnings-Område B (224 Lægder)	187337
Udskrivnings-Område L (80 Lægder)	89569	Udskrivnings-Område A (118 Lægder)	200479
Udskrivnings-Område M (95 Lægder)	107313	<i>6te Udskrivningskreds:</i>	
Udskrivnings-Område N (78 Lægder)	102723	Udskrivnings-Område O (26 Lægder)	43551
<i>3die Udskrivningskreds:</i>			
Udskrivnings-Område F (233 Lægder)	312367		

VII. POLITISK INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
A. FOLKETINGSVALGKREDSE.		<i>Holbæk Amt (4):</i>	
København — Frederiksberg	605772	1ste Kreds (Holbæk)	30071
<i>Københavns Amt (5):</i>		2den — (Nykøbing)	27773
1ste Kreds (Gentofte)	31681	3die — (Vedby)	29520
2den — (Lyngby)	32786	4de — (Kalundb.ogOnsbjerg)	27707
3die — (Roskilde)	29759	<i>Sorø Amt (4):</i>	
4de — (Køge)	30010	1ste Kreds (Ringsted)	26126
5te — (Lejre)	21810	2den — (Sorø)	25074
<i>Frederiksborg Amt (4):</i>		3die — (Slagelse)	30152
1ste Kreds (Helsingør)	22904	4de — (Skelskør)	26072
2den — (Fredensborg)	27246	<i>Præstø Amt (4):</i>	
3die — (Hillerød)	26106	1ste Kreds (Storeheddinge)	27134
4de — (Frederiksværk)	25796	2den — (Præstø)	28780
		3die — (Næstved)	27738
		4de — (StegeogVordingborg)	29925

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
<i>Bornholms Amt (2):</i>			
1ste Kreds (Rønne)	23945		
2den — (Aakirkeby)	19606		
<i>Maribo Amt (5):</i>			
1ste Kreds (Nakskov)	29095		
2den — (Maribo)	24363		
3die — (Sakskøbing)	20372		
4de — (Nykøbing)	27877		
5te — (Stubbekøbing)	19986		
<i>Odense Amt (7):</i>			
1ste Kreds (Odense)	24758		
2den — (Odense)	29180		
3die — (Kerteminde)	23817		
4de — (Assens)	23718		
5te — (Middelfart)	24439		
6te — (Bogense)	24119		
7de — (Otterup)	24218		
<i>Svendborg Amt (6):</i>			
1ste Kreds (Nyborg)	23097		
2den — (Gudme)	22126		
3die — (Svendborg)	23922		
4de — (Ærøskøb. og Faaborg)	25002		
5te — (Højrup)	23003		
6te — (Rudkøbing)	20968		
<i>Hjørring Amt (5):</i>			
1ste Kreds (Frederikshavn)	29318		
2den — (Sæby)	26107		
3die — (Hjørring)	29955		
4de — (Vraa)	29408		
5te — (Halvrimmen)	18824		
<i>Thisted Amt (3):</i>			
1ste Kreds (Thisted)	26321		
2den — (Hurup)	25679		
3die — (Nykøbing)	26030		
<i>Aalborg Amt (6):</i>			
1ste Kreds (Aalborg)	23773		
2den — (Aalborg)	25591		
3die — (Bælum)	26445		
4de — (Aars)	31723		
5te — (Nibe)	23143		
6te — (Nørresundby)	28765		
<i>Viborg Amt (5):</i>			
1ste Kreds (Skive)	26850		
2den — (Viborg)	24079		
3die — (Kjellerup)	24932		
4de — (Sønder Vinge)	21687		
5te — (Løvel)	24361		
<i>Randers Amt (6):</i>			
1ste Kreds (Mariager)	19898		
2den — (Randers)	30061		
3die — (Borup)	18277		
4de — (Hornslet)	21392		
		<i>Randers Amt (fortsat):</i>	
		5te Kreds (Grenaa)	24610
		6te — (Æbeltoft)	19035
		<i>Aarhus Amt (5):</i>	
		1ste Kreds (Odder)	19659
		2den — (Aarhus)	23870
		3die — (Aarhus)	24637
		4de — (Aarhus)	29643
		5te — (Skjoldedelev)	22216
		<i>Skanderborg Amt (4):</i>	
		1ste Kreds (Horsens)	25149
		2den — (Skanderborg)	25167
		3die — (Østbirk)	24798
		4de — (Silkeborg)	24896
		<i>Vejle Amt (6):</i>	
		1ste Kreds (Fredericia)	28212
		2den — (Kolding)	30509
		3die — (Vejle)	35931
		4de — (Give)	24260
		5te — (Bjerre)	18120
		6te — (Vonsild)	18190
		<i>Ringkøbing Amt (6):</i>	
		1ste Kreds (Ringkøbing)	20404
		2den — (Lemvig)	23357
		3die — (Holstebro)	22697
		4de — (Vinderup)	20923
		5te — (Herning)	31030
		6te — (Skjern)	22502
		<i>Ribe Amt (5):</i>	
		1ste Kreds (Varde)	23578
		2den — (Esbjerg)	22104
		3die — (Ribe)	19779
		4de — (Bække)	26028
		5te — (Guldager)	19899
		B. LANDSTINGSVALGKREDSE.	
		1ste Kreds: København — Frederiksberg	605772
		2den Kreds: Københavns Amt (undt. Frederiksberg), Frederiksberg, Holbæk, Sorø, Præstø og Maribo Amter	705863
		3die Kreds: Bornholms Amt	43551
		4de Kreds: Svendborg og Odense Amter	312367
		5te Kreds: Vejle, Aarhus, Ringkøbing og Ribe Amter samt Lime, Lem—Vejby og Haasum —Ramsing Kommuner af Viborg Amt	627495
		6te Kreds: Randers, Aalborg, Hjørring, Thisted og Viborg Amter undt. de til 5te Kreds hørende Kommuner af Viborg Amt	626314

VIII. KOMMUNAL INDELING.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
A. BYKOMMUNER (77).		Bykommuner (fortsat):	
København	506390	Bogense	2707
Frederiksberg	99382	Skelskør	2675
Aarhus	65858	Frederikssund	2666
Odense	45303	Nykøbing S.	2621
Aalborg	38102	Sorø	2615
Horsens	25149	Marstal Hdpl.	2407
Randers	24428	Løgstør	2372
Vejle	19597	Stege	2186
Esbjerg	18925	Storeheddinge	2154
Helsingør	15475	Stubbekøbing	2147
Fredericia	15206	Sæby	2138
Kolding	15037	Allinge og Sandvig	2122
Svendborg	12991	Rødby	2110
Slagelse	12748	Nibe	2023
Viborg	12663	Frederiksværk	1788
Roskilde	12533	Sakskøbing	1781
Nykøbing F.	11670	Æbeltoft	1704
Nakskov	10483	Nysted	1536
Hjørring	9993	Præstø	1463
Næstved	9812	Aakirkeby	1443
Rønne	9629	Ærøskøbing	1364
Silkeborg	9180	Svaneke	1318
Nyborg	8646	Hasle	1300
Frederikshavn	8532	Mariager	1025
Korsør	8380		
Holbæk	8178	B. AMTSKOMMUNER (21).	
Nykøbing M.	7743	Københavns Amtsraadskreds	89191
Herning	7389	Roskilde —	39460
Holstebro	7343	Frederiksborg —	76350
Thisted	6833	Holbæk —	98995
Middelfart	6079	Sorø —	75920
Hillerød	5773	Præstø —	92687
Skive	5716	Bornholms —	25017
Vordingborg	5685	Maribo —	87770
Nørresundby	5514	Svendborg —	104310
Kalundborg	5277	Odense —	72207
Ribe	5089	Assens —	40558
Ringsted	4897	Vejle —	97288
Varde	4799	Skanderborg —	61974
Køge	4641	Aarhus —	54104
Faaborg	4577	Randers —	98170
Assens	4523	Aalborg —	110325
Maribo	4196	Hjørring —	110841
Struer	4166	Thisted —	63454
Grenaa	4039	Viborg —	107015
Lemvig	3985	Ringkøbing —	110916
Hobro	3907	Ribe —	90689
Rudkøbing	3823		
Skanderborg	3707	C. SOGNEKOMMUNER (1158).	
Ringkøbing	3679	Københavns Amtraadskreds (20):	
Skagen	3212	Ballerup—Maalev	2716
Kerteminde	2872	Brøndbyøster—Brøndbyvester	1553
Neksø	2722		

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Københavns Amt (fortsat):		Frederiksborg Amt (fortsat):	
Dragør	2085	Blidstrup	1101
Gentofte	31681	Blovstrød	2712
Gladsakse	5637	Bybjerg (Ovrø)	930
Glostrup	4873	Esbønderup—Nøddebo	2392
Herlev	1060	Farum	1376
Herstedøster—Herstedvester	2215	Ferslev—Vellerup	1156
Hvidovre	767	Frederiksborg Slotsogn	2516
Høje Taastrup	4036	Gjerlev—Draaby	2915
Ledøje—Smørum	1287	Græse—Sigerslevvester	561
Lyngby—Taarbæk	10895	Græsted—Maarum	3317
Rødovre	1581	Helsingø—Valby	2936
Sengeløse	1150	Herlev	1005
Store Magleby	1268	Hjørslunde	1039
Søllerød	6371	Hørsholm	2644
Taarndby	5470	Karlebo	2237
Thorslunde—Ishøj	1404	Kregome—Vinderød	1399
Vallensbæk	428	Kyndby—Krogstrup	892
Værløse	2714	Lille Lyngby	904
		Lillerød	698
<i>Roskilde Amtsradsreds (30):</i>		Ljunge—Uggeløse	2128
Aagerup—Kirkerup	1095	Melby	1129
Borup—Kimmerslev	1668	Oppesundby	560
Ejby—Dalby	1553	Ramløse—Annise	1535
Gadstrup—Syv	1975	Skibby	819
Greve—Kildebrønde	2026	Skuldelev—Selsø	1346
Havdrup—Solrød	1722	Skævinge—Gjørlose	1140
Herslev—Gjevninge	1041	Slagslunde—Gandløse	1354
Himmelev	1085	Slangerup Bykommune	878
Hvaløse—Særløse	1650	Slangerup Landsogn	495
Hvedstrup—Flyng	1239	Snodstrup	416
Hyllinge—Lyndby	1308	Stenløse—Veksø	1635
Højelse	1646	Strø	636
Jersie—Skjendsved	910	Søborg—Gilleleje	2524
Jyllinge—Gundsømagle	1138	Thorup	2464
Karlslunde—Karlstrup	1424	Tikøb—Hornbæk—Hellebæk	7429
Kornerup—Svogerslev	601	Tjæreby	1154
Køge Kbst.'s Landdistr.	254	Udesundby Landdistr.	340
Ovsted—Allerslev	1791	Uvelse	529
Rerslev—Vindinge	1477	Vejby—Tibirke	1931
Rorup—Glim	796	Ølsted	775
Roskilde Domkirke Sogns Ldd.	86	Ølstykke	983
Roskilde Frue	936		
Ry—Sonnerup	1350	<i>Holbæk Amt (63):</i>	
Saaby—Kidserup	1535	Aarby	1355
Skt. Jørgensbjerg	4716	Asminderup—Grandløse	1190
Snoldelev	914	Asnæs	2008
Sæby—Gjersløj	772	Besser	1243
Tune	1036	Bregninge—Bjergsted	2534
Ølsemagle	530	Butterup—Tudse	922
Ørsted—Daastrup	1407	Egebjerg	1540
		Faarevejle	2122
<i>Frederiksborg Amt (44):</i>		Finderup	2520
Alsønderup	874	Følleslev—Særslev	1820
Asminderød—Grønholt	5479	Gislinge	775
Birkerød	5067	Gjerslev	1357

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Holbæk Amt (fortsat):		Sorø Amt (fortsat):	
Gjørlev—Bakkendrup	2455	Benløse	920
Grevinge	2229	Boslunde	1530
Hagedsted	840	Braaby	620
Havrebjerg	620	Bringstrup—Sigersted	1131
Helsinge—Drøsselbjerg	2588	Broby	606
Hjembæk—Svinninge	2193	Bromme	637
Holmstrup	699	Egeslevmagle	1078
Højby	3244	Flinterup	513
Hørby	761	Fodby	867
Jordløse	648	Førslev	1311
Jyderup	2098	Gimlinge	1015
Kalundborg Kbst.'s Landd.	576	Gudum	249
Koldby	1015	Gunderslev	694
Kundby	1912	Gyrstinge	796
Kvandløse	606	Haarslev—Tingjellinge	1060
Merløse	3093	Haraldsted—Allindemagle	1823
Mørke	1486	Hasle—Frerslev	4942
Nidløse	1062	Hejninge	320
Nordby	1160	Herlufsholm	3007
Nørre Jernløse	1143	Holsteinborg—Vendslev	1044
Odden	1074	Hyllested	651
Ondløse—Søndersted	2135	Hyllinge	865
Onsbjerg	1201	Høve—Flakkebjerg	1317
Raklev	2087	Jydstrup—Valsøllille	1286
Refsnæs	818	Karrebæk	1350
Rerslev	933	Kindertofte	473
Ruds Vedby	1424	Krummerup—Fuglebjerg	1797
Rørby	1025	Kvislemark—Fjurendal	1288
Rørvig	824	Kværkeby	1351
Sejersø	840	Ljunge	2097
Skamstrup—Frydendal	1836	Lundforlund—Gjerlev	653
Soderup—Eskildstrup	2110	Magleby	869
Stenlille	1409	Marvede	756
Stifts Bjergby	749	Munkebjergby	1424
Store Fuglede—Lille Fuglede	1337	Nordrup—Farringløse	1398
Svallerup	985	Omø	376
Sæby—Hallenslev	2226	Pedersborg	1327
Sønder Jernløse—Søstrup	1393	Ringsted Landsogn	1117
Taastrup	1668	Skelskør Kbst.'s Landdistr.	26
Tersløse—Skjellebjerg	2522	Skørpinge—Faardrup	885
Tranebjerg	2655	Slagelse Skt. Mikkel's Lands.	854
Tølløse—Agerup	3088	Slagelse Skt. Peders Lands.	1782
Tømmerup	1144	Slaglille—Bjernede	1379
Ubby	1612	Slotsbjergby—Sludstrup	996
Udby	957	Sneslev	683
Uggerløse	1212	Sorterup—Ottestrup	1239
Vallekilde—Hørve	2539	Sorø Kbst.'s Landdistr.	1272
Vig—Asminderup	3647	Stenmagle	1794
Viskinde—Avnsø	1740	Stillinge	1880
Vørslev	777	Sønderup—Nordrup	1187
Ørslev—Solbjerg	1214	Sørbymagle—Kirkerup	1570
		Taarnborg	2077
		Terslev	1730
		Testrup	1129
		Tjustrup—Haldagerlille	909
Sorø Amt (65):			
Agersø	456		
Ålsted—Fjenneslev	1434		

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Sorø Amt (fortsat):		Præstø Amt (fortsat):	
Tjæreby	1303	Olstrup (Holmeolstrup)	769
Vallensved	891	Præstø Kbst.'s Landdistrikt	204
Vemmelev—Hemmershøj	1862	Roholte	969
Vetterslev—Hømb	915	Rønnebæk	783
Vigersted	722	Sandby—Vrangstrup	839
Øde Førsløv	823	Skibbinge	1107
Ørslev	639	Skjelby	874
Ørslev—Bjerre	1114	Snesere	1977
Præstø Amt (74):		Spjellerup—Smerup	1273
Allerslev	1247	Stege Kbst.'s Landdistr.	165
Aversi	364	Stege Landsogn	2691
Baarse	761	Storeheddinge Landsogn	1563
Beldringe	741	Strøby	1590
Bjevverskov	1005	Sværdborg	1489
Bogø	1194	Sædder	1010
Borre	1226	Toksværd	1845
Dalby—Thureby	2204	Tybjerg	864
Damsholte	1950	Udby	693
Elmelunde	858	Ulsø	741
Enderslev—Vraaby	1208	Valløby—Store Taarnby	953
Everdrup	1512	Varpelev	307
Fakse	3393	Vejlø—Vester Egesborg	1692
Fanebjerg	2477	Vemmetofte	239
Fensmark—Rislev	1432	Vester Egede	502
Frøsløv	586	Vollerslev—Gjørslev	1399
Glumsø—Bavelse	1358	Vordingborg Landsogn	3239
Haarlev—Himlingøje	1658	Ørslev	1017
Hammer	1413	Øster Egede	326
Havnlev	817	Øster Egesborg	1092
Hellested	1356	Bornholms Amt (17):	
Herfølge	2623	Aaker	2685
Herlufmagle	1679	Allinge-Sandvig Kbst.'s Ldd.	252
Hylleholt	1875	Bodilsker	1378
Højerup	348	Hasle Kbst.'s Landd.	50
Jungshoved	1179	Ibsker	1705
Kallehave	2977	Klemensker	2563
Karise—Alslev	2015	Knudsker	921
Kastrup	1299	Nyker	1200
Kjeldby	1181	Ny Larsker	977
Kjøng	1635	Olsker	1336
Kongsted	2220	Pedersker	1149
Lellinge	497	Povelsker	1200
Lidemark	375	Rutsker	1448
Lilleheddinge	776	Rø	768
Lundby	868	Vester Mariæ	2147
Lyderslev	983	Øster Larsker—Gudhjem	2451
Magleby (paa Møen)	1409	Øster Mariæ	2681
Magleby—Holtug	2399	Kristiansø *)	106
Mærn	1325	Maribo Amt (68):	
Nestelsø—Mogenstrup	1336	Aastrup	1743
Nyord	296	Arninge	688
Næsby—Tyvelse	1003	Askø	197
Næstved Skt. Mortens Landd.	783	Birket	1362
Næstved Skt. Peders Landd.	224		

*) Kristiansø er ingen Sognekommune, idet Øen ejes af Staten og bestyres af Marineministeriet.

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Maribo Amt (fortsat):		Maribo Amt (fortsat):	
Branderslev	748	Vestenskov	1064
Dannemare	798	Vesterborg	1173
Døllefjelde—Musse	728	Vester Ulslev	782
Errindlev—Olstrup	1559	Vignæs	368
Falkerslev	600	Vindeby	679
Fejø	1288	Væggerløse	1655
Femø	665	Ønslev—Eskildstrup	2513
Fuglse—Krønge	1724	Øster Ulslev—Godsted	1013
Gloslunde—Græshave	1464	Østofte—Bandholm	2816
Gundslev	1182		
Halsted—Avnede	1939	Svendborg Amt (75):	
Herredskirke—Løjtofte	735	Aarslev	722
Herritslev	780	Aastrup	813
Hillested	880	Allested—Vejle	1260
Holeby—Bursø	1751	Avernakø	851
Horbelev	1705	Avnslev—Bovense	2849
Horslunde—Nordlunde	2479	Bjerrebjerg	1398
Hunseby	1723	Brahetrolleborg	2472
Idestrup	1902	Bregninge (Taasinge)	1484
Kappel	1222	Bregninge (Ærø)	1370
Karleby—Horreby—N. Ørslev	1812	Bødstrup	1301
Kippinge—Brarup	1629	Djernisse	1122
Kjettinge—Bregninge	2027	Drejso	564
Købelev	1265	Egense	1061
Landet—Ryde	1574	Espe	815
Maglebrænde	587	Faaborg Kbst.'s Ldd. (Bjørnø)	73
Majbølle	1256	Flødstrup—Ullerslev	2129
Maribo Kbst.'s Landdistrikt	159	Frørup	1573
Nakskov Landsogn	613	Gislev—Ellested	2417
Nebbelunde—Sæddinge	968	Gjestelev	667
Nysted Landsogn	739	Gudbjerg	1743
Nørre Alslev	1351	Gudme—Brudager	1611
Nørre Vedby	1688	Heden	408
Radsted	1315	Herrested	1193
Ringsebølle	304	Herringe	496
Sakskøbing Landsogn	1900	Hesselager	1819
Sandby	1459	Hillerslev	1371
Skjeldby—Gjedesby	2679	Hjulby (Nyborg Landsogn)	384
Skovlænge—Gurreby	507	Horne	2557
Slemminge—Fjelde	1247	Humble	2234
Stadager—Nørre Kirkeby	901	Hundstrup	790
Stokkemarke	2277	Jordløse—Haastrup	1900
Systofte	618	Krarup	798
Søllested	1239	Kullerup—Refsvindinge	1374
Sdr. Kirkeby—Sdr. Alslev	868	Kværndrup	1730
Taagerup—Thorslunde	1005	Landet	989
Taars	874	Langaa—Øksendrup	989
Thoreby	3337	Lindelse	1379
Tillitse	1155	Longelse—Fuglsebølle	1513
Tingsted	1865	Lunde	832
Tirsted—Skjørringe—Vejleby	1996	Lyø	398
Torkildstrup—Lillebrænde	1327	Magleby	2243
Utterslev	1233	Marstal Landsogn	2673
Vaabensted—Engestofte	1270	Nørre Broby	1768
Vaaløse	801	Ollerup—Kirkeby	2388

	Folke- mængde 1. Febr. 1918		Folke- mængde 1. Febr. 1918
Svendborg Amt (fortsat):		Odense Amtsraadsreds (fortsat):	
Ovre—Vejstrup	1891	Munkebo	1112
Ringe	3488	Norup	1210
Rise	1933	Nørre Lyndelse	1468
Ryslinge	1416	Nørre Næraa—Bederslev	950
Simmerbølle	601	Nørre Søby	665
Skaarup	1958	Odense Frue Landsogn	1369
Skjellerup—Ellinge	1250	Odense Skt. Hans Sogns Ldd.	6242
Skrøbelev	985	Ore	691
Snøde—Stoense—Hov	2730	Paarup	1024
Stenstrup	1898	Rynkeby—Revninge	1769
Strynø	718	Rønninge—Rolfsted	1840
Svanninge	2143	Sanderum	1538
Svindinge	806	Seden—Aasum	856
Søby	1251	Skamby	1144
Søllinge—Hellerup	1062	Skeby—Otterup	2249
Sønder Broby	1135	Skovby	1358
Sønder Højrup	581	Stenløse—Fangel	1494
Sørup—Skt. Jørgens	3321	Særsløv	1445
Tranderup	788	Sønder Næraa	999
Tranekjær—Tullebølle	2330	Søndersø	1259
Tryggelev—Fodsløtte	1111	Tommerup	2137
Turø	1559	Uggerslev—Nørre Højrup	794
Tved	1118	Verninge	1669
Vantinge	278	Vevlinge	1559
Vester Aaby	1182	Viby	707
Vester—Hæsinge—Sandholts- Lyndelse	1592	Vigerslev	1641
Vester Skjerninge—Ulbølle	1938	Vissenbjerg	3492
Vindinge	1279	Østrup	550
Ørbæk	868		
Øster Hæsinge	524	<i>Assens Amtsraadsreds (30):</i>	
Øster Skjerninge	555	Asperup—Rorslev	2072
		Baagø	220
		Balslev—Ejby	1766
		Barløse	859
		Brænderup	1956
		Dreslette	1319
		Fjeldsted—Harndrup	1841
		Flemløse	1542
		Føns—Ørslev	921
		Gamborg	461
		Gamtofte	1140
		Gjelsted—Rørup	3063
		Haarby	2214
		Helnæs	520
		Husby	865
		Kavslunde	1265
		Kerte	1109
		Kjøng	2342
		Kærum	1456
		Middelfart Kbst.'s Landd.	227
		Nørre Aaby—Indslev	2392
		Sandager—Holevad	755
		Skydebjerg—Orte	2716
		Søby—Turup	1073
		Søllested—Vedtofte	838
Odense Amtsraadsreds (49):			
Allerup—Davinde	849		
Allesø—Næsbyhovedbroby	1370		
Brylle	1081		
Brændekilde—Bellinge	1154		
Dalby—Stubberup	1452		
Dalum	3789		
Drigstrup	592		
Ejlby—Melby	626		
Fragde	1798		
Guldbjerg—Nørre Sandager	809		
Haarslev	1901		
Hjadstrup	947		
Højby	581		
Kjølstrup—Agedrup	1831		
Klinte—Grindløse	1517		
Korup—Ubberud	1804		
Krogsbølle	1205		
Lumby	1966		
Lunde	772		
Marslev—Birkende	1705		
Mesinge	1227		

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Skanderborg Amsraadskreds (fortsat):		Randers Amt (fortsat):	
Tønning—Træden	990	Draaby	1308
Tørring	1715	Dronningborg Landsogn	891
Vedslet	743	Falslev—Vindblæs	2611
Venge	1121	Favsing—Avning	1997
Vinding—Bryrup—Vrads	1935	Feldballe	867
Væhr—Nebel	1394	Fjellerup—Glæsborg	1911
Ørritslev	1216	Galten—Vissing	2518
Østbirk—Yding	2366	Gimming—Lem	667
<i>Aarhus Amsraadskreds (36):</i>		Ginnerup	906
Aaby	2385	Gjerlev—Enslev	1410
Alrø	262	Gjerrild—Hemmed	1312
Astrup—Tulstrup—Hvilsted	1515	Gjesing—Nørager	1507
Beder—Malling	2373	Glenstrup	741
Borum—Lyngby	805	Grenaa Lands. (Gammelsogn)	1475
Brabrand—Aarslev	2589	Hald—Kjærby	1137
Elev	222	Hammelev—Enslev	781
Elsted	520	Harritslev—Albæk	1256
Gosmer—Halling	1281	Haslund—Ølst	1311
Grundfør—Spørring	1211	Helgenæs	723
Gylling	1238	Hem—Sem	820
Harlev—Framlev	1522	Hjortshøj—Egaa	1624
Hasle—Skejby—Lisbjerg	1286	Holbæk—Udby	1186
Holme—Tranbjerg	2199	Hornslet	1938
Hundslund	1468	Hvilsager—Lime	1606
Lading	948	Hvorum—Snæbum	927
Lyngaa	647	Hyllested—Rosmus	1662
Maarslet	1278	Karlby—Voldby	1129
Odder	5328	Knebel—Roelse	899
Ormslev—Koldt	2114	Kolind—Ebdrup—Skarresø	1500
Randlev—Bjergager	1550	Kovsted—Raasted	750
Sabro—Faarup	1061	Kristrup	2674
Saksild—Nølev	984	Lavrbjerg—Lerbjerg	926
Sjelle—Skjørring	943	Lyngby—Albøge	2439
Skivholme—Skovby	1262	Mariager Landsogn	1153
Storring—Stjær—Galten	1971	Marie Magdalene—Koed	2158
Soften—Folby	1753	Mygind—Skjørring—Krogsbæk	1018
Tilst—Kasted	1173	Mørke	1855
Tiset	1094	Nimtofte—Tæstrup	1273
Torrild	628	Nødager	1104
Trige—Ølsted	940	Raaby—Sødring	1327
Tunø	232	Rimsø—Kastbjerg	877
Vejlby	2587	Skjellerup	454
Viby	2949	Skjødstrup	1295
Vitten—Haldum—Hadsten	2264	Spentrup—Gassum	1640
Ørting—Falling	1522	Støvring—Mellerup	981
<i>Randers Amt (76):</i>		Søby—Skader—Halling	906
Aalsø—Hoed	1539	Sønder Onsild—Nørre Onsild	805
Aarslev—Hørning	1100	Thorsager—Bregnet	2694
Agri—Egens	895	Tirstrup—Fuglslev	1100
Anholt	222	Todbjerg—Mejlby	1521
Asfærg—Faarup	1404	Tved	1113
Borup	751	Tvede—Linde	800
Dalbyneder—Dalbyover	831	Udbyneder—Kastbjerg	2120
		Veggerslev—Villersø	694
		Vejlby—Homaa	999

	Folke- mengde 1. Febr. 1916		Folke- mengde 1. Febr. 1916
Randers Amt (fortsat):		Aalborg Amt (fortsat):	
Vester Tørslev—Svenstrup	538	Sebber	648
Virring—Essenbæk	1962	Sejlfloed	498
Vistoft	783	Skelund—Visborg	4266
Vivild—Vejlby	2430	Skibsted—Lyngby	1567
Voer—Estruplund	924	Skivum—Giver	1118
Voldum—Rud	1180	Skjørping	1681
Vorup (Skt. Mortens søndre Lds.)	2068	Storvorde	800
Værum—Ørum	1074	Strandby—Farsø	2806
Æbeltoft Kbst.'s Landdistr.	244	Sulsted—Ajstrup	3194
Ødum—Hadbjerg	1385	Sundby—Hvorup	3675
Ørsted	2132	Sønderholm—Frejlev	1775
Ørum	1358	Sønder Kongerslev—Nørre Kon- gerslev—Komdrup	2022
Øster Alling—Vester Alling	825	Sønder Tranders	622
Øster Tørslev	1229	Sønderup—Suldrup	1464
Aalborg Amt (66):		Tisted—Binderup—Durup	1603
Aaby—Biersted	4554	Ullits—Føvlum	841
Aalborg Budolphi Landsogn	2408	Ulsted	1659
Aalborg Frue Lands. (Egholm)	113	Ulstrup	1415
Aardestrup	876	Vadum	1878
Aars—Havbro	3071	Veggerby	894
Ajstrup	268	V. Hassing—Ø. Hassing	3533
Als	2241	V. Hornum—Hyllebjerg—Flejs- borg	1121
Astrup—Storarden	2511	Vilsted—Vindblæs	1224
Bislev	720	Vive	1287
Bjørnsholm—Malle	2695	Vokslev	1193
Blære—Ejdrup	974	Øls—Hørby—Dæstrup	2954
Brorstrup—Haverslev	1251	Øster—Hornum	1504
Brøndum—Siem—Thorup	1225		
Buderup—Gravlev	1929	Hjørring Amt (56):	
Bælum—Solbjerg	2157	Aasted—Skjærum	2027
Ellitshøj—Svenstrup	2018	Aggersborg	774
Farstrup	1000	Ajbæk—Voer	4942
Ferslev—Dal—Voldsted	1154	Astrup	1154
Frær	505	Bindslev	1792
Gislum—Vognsild	1610	Bjergby—Mygdal	1875
Gjerding—Blenstrup	982	Brovst	3026
Gudum—Lillevorde	1267	Byrum—Hals—Vesterø (Læsø)	2830
Gundersted	416	Børglum—Furreby	2695
Gunderup—Nøvling	2802	Dronninglund	7591
Hals	2435	Elling	2269
Hammer—Horsens	2210	Flade—Gjærum	3753
Kornum—Løgsted	916	Gjøl	844
Lovns—Alstrup	1124	Harritslev—Rakkeby	1034
Lundby	336	Haverslev—Bejstrup	1549
Mov	1749	Hellevad—Ørum	2416
Næsborg—Salling—Ovtrup	1647	Hellum	507
Nørholm	563	Hirtsholmen	36
Nørre Tranders	6433	Horne—Asdal	2025
Ove—Valsgaard	1842	Hørby	1776
Ravnkilde	1168	Hørmested	1088
Rold—Vebbestrup	1813	Ingstrup—Hjermeslev—Alstrup	2080
Romdrup—Klarup	902	Jelstrup—Lyngby	1040
Rostrup	1069	Jerslev	2912
Rørbæk—Grynderup—Stenild	1233		

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Hjørring Amt (fortsat):		Thisted Amt (fortsat):	
Jetsmark	3350	Kollerup	1743
Lendum	1241	Ljørslev—Ørding	1000
Lerup—Tranum	1773	Lødderup—Elsø	1382
Mosbjerg	1174	Nors—Tved	1279
Raabjerg	1216	Nørhaa	727
Rubjerg—Maarup	1020	Rær—Hansted—Vigsø	1288
Saltum—Hune	2447	Sejerslev—Ejerslev—Jordsby	1481
Serritslev	1147	Sennels	873
Sindal	2082	Sjørring—Thorsted	1528
Skagen Kbst.'s Landdistr.	126	Skinnerup	335
Skallerup—Vennebjerg	1584	Skjoldborg—Kallerup	868
Skjæve	2092	Skyum—Hørdum	1774
Skræm	390	Snedsted	1517
Skt. Hans—Skt. Olai	2436	Solbjerg—Sundby	1389
Taars	3412	Søndbjerg—Odby	1570
Tolne	681	Sønderhaa—Hørsted	753
Tolstrup—Stenum	1700	Thisted Landsogn	736
Tornby—Vidstrup	1215	Thorup—Klim	1536
Torslev (Dronninglund H.)	2967	Tilsted	387
Torslev (Han H.)	1143	Tæbring—Ovtrup—Rakkeby	1151
Tversted—Uggerby	2242	Tødsø—Erslev	1475
Ugilt	1719	Tømmerby—Lild	1650
Understed—Karup	996	Vang (med Tvorup)	596
Vejby—Sejlstrup	849	Vejerslev—Blidstrup	942
Vester Brønderslev	4646	Vester Vandet—Øster Vandet	1008
Volstrup	1815	Vestervig—Agger	2883
Vraa—Emb	2722	Visby—Heltborg	1013
Vrejlev—Hæstrup	3216	Vust	288
Vrendsted—Tise	2292	Øsløs—Vesløs—Arup	1670
Øland	613	Øster Assels—Vester Assels	1392
Øster Brønderslev—Hallund	2561		
Øster Svenstrup	835	Viborg Amt (83):	
Thisted Amt (51):		Almind	690
Alsted—Bjergby	922	Asmild—Tapdrup	1208
Bedsted—Grurup	1664	Balling—Volling	863
Boddum—Ydby	1753	Bjerregrav—Aalum	1332
Dragstrup—Skallerup	689	Bjerring—Mammen	1218
Flåde—Sønder Draaby	1108	Brøndum—Hvidbjerg	761
Frøslev—Møllerup	971	Davbjerg—Mønsted—Smøllerup	1728
Galtrup—Øster Jølby	1083	Dollerup—Finderup—Ravnstrup	1344
Harring—Stagstrup	1133	Durup—Tøndering	980
Hassing—Villerslev	857	Engesvang	1235
Helligsø—Gjettrup	857	Frederiks	1290
Hillerslev—Kaastrup	1512	Funder	866
Hjardemaal	455	Fuur	1619
Hjortdal	430	Gjedsted—Fjelsø	1515
Hundborg—Jannerup	2275	Gjødvad—Balle	2231
Hundstrup—Østerild	1217	Grinderslev—Grønning	1553
Hurup	1574	Grønbæk	1519
Hvidbjerg—Lyngs	2955	Haasum—Ramsing	989
Hvidbjerg—Ørum—Lodbjerg	910	Havrum—Sall	1144
Jegindø	772	Hem—Hindborg—Dølby	1024
Karby—Hvidbjerg—Redsted	2530	Hersom—Bjerregrav—Klejtrup	1593
Kjettrup—Gjætterup	1553	Hinge—Vinderslev	2398
		Hjerk—Harre	972

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Viborg Amt (fortsat):		Viborg Amt (fortsat):	
Hjermind—Le—Hjorthede	1975	Vridsted—Fly	1078
Hornbæk—Taanum	870	Vrov—Resen	1346
Hovlbjerg—Granslev	1326	Ørslevkloster	1037
Hvam—Hvilsom	1326	Ørum	327
Hvorslev—Gjerning	1529	Ørum—Viskum—Vejrum	1885
Højbjerg—Elsborg	1168	Ø. Velling—Helstrup—Grensten	1028
Højslev—Dommerby—Lundø	2210		
Hørup	1964	<i>Ringkøbing Amt (87):</i>	
Jebjerg—Lyby	1396	Aadum	1210
Junget—Torum	1224	Arnborg	892
Karup	522	Assing	1470
Kobberup—Feldingbjerg—Gam- melstrup	2035	Avlum—Hodsager	2665
Kragelund	990	Borbjerg	2021
Krøjbjerg	581	Bording	2255
Laastrup—Skals	1711	Borris—Faster	2481
Langaa—Torup—Sønder Vinge	2429	Brejning	1650
Lem—Vejby	1405	Bølling—Sæding	889
Levring	916	Bøvling	1664
Lime	1041	Dejbjerg—Hanning	1649
Lysgaard	583	Dybe—Ramme	1638
Navtrup—Sæby—Vile	1525	Ejsing	1412
Nørbæk—Sønderbæk—Læsten	1053	Estvad—Rønbjerg	1011
Oddense—Otting	769	Fabjerg	848
Rind (Sønder Rind)	509	Fjaltring—Trans	818
Roslev—Rybjerg	1487	Flynder	873
Rødding	1378	Gammelsogn—Nysogn (Holms- land)	2304
Rødding—Løvel—Pederstrup	1663	Gimsing	564
Sahl—Gulle	1382	Gjellerup	2475
Sejling—Sinding	797	Gjørding—Vemb—Bur	1589
Selde—Aasted	1639	Gudum	1267
Serup—Lemming	1452	Haderup—Grove	1963
Simsted	1249	Hanbjerg	652
Sjørslev	1337	Harboøre—Engbjerg	1804
Skive Landsogn—Resen	2725	He—No	1797
Skjød	632	Hemmet—Sønder Vium	924
Svostrup	1034	Hjern	1895
Taarup—Kvols—Borris	1196	Hoven	771
Testrup	291	Hover	332
Tise	583	Husby	496
Tjele—Nørre Vinge	756	Hygom—Hove	1152
Torning	2160	Idom	628
Tostrup—Roum	1286	Ikast	2970
Ulbjerg—Lynderup	1225	Lomborg—Romb	1405
Vammen—Bigum—Lindum	1442	Lyne	561
Vejerslev—Ajdt—Thorsø	1809	Lønborg—Egvad	2543
Vellev	1115	Maabjerg	935
Vester Bølle—Øster Bølle	2631	Madum	383
Vester Velling—Skjern	1311	Mejrup	972
Viborg Kbst.'s Landdistrikt	69	Møborg	1144
Vindum	1781	Navr—Sir	1020
Vinkel	626	Nes	799
Vium	838	Nørlem	529
Vorde—Fiskbæk—Romlund	1586	Nørre Felding	656
Vorning—Kvorning—Hammershøj	1650	Nørre Nissum	1256

	Folke- mængde 1. Febr. 1916		Folke- mængde 1. Febr. 1916
Ringkøbing Amt (fortsat):		Ribe Amt (fortsat):	
Nørre—Omme	1619	Brørup	2193
Nørre Vium—Herborg	2333	Darum	854
Raasted	288	Faaborg	1577
Resen—Humlum	1846	Folding	731
Rind	2049	Føvling	2186
Rindom	725	Gjesten	1378
Ringkøbing Kbst.'s Landdistr.	40	Gjording	2268
Ryde	798	Grimstrup	1002
Sal	2391	Grindsted—Grene	3100
Sevel	2223	Guldager	1312
Sinding	645	Hejnsvig	1492
Skarrild	1044	Henne—Lønne	1542
Skjern	2999	Hjarup	567
Snebjerg—Tjørring	2955	Hjortlund	387
Staby	953	He—Oksby	983
Stadil	870	Hodde—Tistrup	2397
Stavning	809	Holsted	2337
Strelluf	580	Janderup—Billum	1706
Sunds	1502	Jerne	3179
Sønder Bork—Nørre Bork	1080	Jærnved	1168
Sønder Felding	1168	Kalvslund	272
Sønder Lem	1337	Kvong	596
Sønder Nissum	824	Lejrskov—Jorderup	2220
Thorsted	520	Lindknud	1409
Tim	1006	Lunde—Ovtrup	2126
Timring	1092	Læborg	872
Tvis	1067	Malt	1972
Tørring—Heldum	830	Manø	205
Ulvborg	1846	Nordby	2034
Vandborg—Ferring	1245	Nørre Farup	822
Vedersø	650	Nørre Nebel—Lydom	1502
Vejrum	777	Obbekjær	298
Velling	594	Seem	751
Venø	254	Seest	1566
Vildbjerg—Nøvling	2095	Skads	837
Vinding—Vind	1550	Skanderup	2298
Vorgod	2023	Sneum—Tjæreborg	1748
Ølby—Favsing—Asp	1599	Starup	700
Ølstrup	429	Sønderho	608
Ørre—Simmekær	1029	Thorstrup—Horne	2318
		Vamdrup	3663
		Varde Landsogn	555
		Vejen	3563
		Vejrup	965
		Verst—Bække	1755
		Vester Nykirke	625
		Vester Vedsted	800
		Vilslev—Hunderup	1796
		Vorbasse	1319
		Ølgod	3479
		Øsse—Næsbjerg	1930
		Øster Vedsted	265
<i>Ribe Amt (60):</i>			
Aal	1575		
Aarre	665		
Aastrup	1258		
Alslev—Hostrup	1091		
Andsager	2820		
Andst.	1687		
Bramminge	1653		
Bryndom—Vester Nebel	1692		

DANMARK
BOG IV



SØNDERJYLLAND



Høstfolk paa Dybbølbanke.
(Albert Johannsen fot.)



I Alssund.
(Albert Johannsen fot.)

SØNDERJYLLAND

EN GEOGRAFISK OVERSIGT

AF MAG. ART. H. V. CLAUSEN

INDLEDNING

I ældgamle Dage skiltes Landene ikke som nu ved Grænsepæle i lange Rækker, men ved store Ødestrækninger af Skove, Heder og Fjæld. Ogsaa nutildags kan man sige, at Grænsen mellem Dansk og Tysk er ikke en Linje, men en Flade, at først efterhaanden paa Vejen ned gennem Sønderjylland forsvinder Danmark, og Tyskland begynder at brede sig. Medens Nordslesvig er et rent dansk Land, sprogligt, socialt, kulturelt, begynder ved Flensborg Fjord Præget at ændres, og Overgangen til det Tyske er fuldbyrdet, inden man er naaet den næste Havarm, Slien. I Nordslesvig er Folket baade dansktalende og dansk-sindet; midt gennem Landet ned i Mellemslesvig strækker sig endnu en Tunge med dansk Sprog; til Sli og Danevirke ruller det danske Blod endnu i Folks Aarer i et Land, hvor alle Stednavne er danske, medens det danske Sprog er forsvundet, og staar man paa Danevirke, ser man flere Mil i Syd over den flade Hedeslette Rendsburgs Kirke-

taarn, der antyder, hvor Slesvigs Sydgrænse og dermed det gamle statsretlige Skel mellem Danmark og Tyskland fandtes: *Eidora terminus imperii Romani*.

Naar nu Sønderjylland skal skildres, er ikke alle Dele af Landet lige vigtige. *Nordslesvig*, der er et dansk Land, har Krav paa at blive behandlet med størst Udførlighed.

OVERFLADE OG JORDBUND

Geologisk set findes i Sønderjylland ingen andre Dannelser end i Kongeriget. Hvor Undergrunden har været blottet, har den vist sig at tilhøre *Tertiærtiden*, og over den ligger alle Vegne *glaciale og alluviale Dannelser*. Langs Landets Østside har vi den yngste Istids Bundmoræne, Vest herfor Dannelser fra Istidens Afsmælningsperiode, Hedesletterne og de mere eller mindre udvaskede Bakkeøer, der er Rester af den ældre Moræne. Klitterne findes ogsaa her som Landets vestligste og yngste Formation, men kun paa den sydvestlige Halvø Eiderstedt danner de Fastlandets Rand mod Havet; ellers optræder de kun paa de Øer, som fra Fanø til Amrum værner om det rolige Indhav, der er en af Betingelserne for Marskens Dannelse. I Marsken fremtræder endelig en Landskabstype og en geologisk Fremtoning, som kun i ringe Grad har noget tilsvarende i Kongeriget. Den fortjæner derfor en noget mere indgaaende Skildring, ligesom ogsaa et Par andre Fænomener, som enten er godt udviklede eller godt undersøgte her i Hertugdømmet, vil blive omtalt under det orografiske Afsnit eller under Landskabsbillederne.

Sønderjyllands *Terrænforhold* frembyder ligesom Nørrejyllands den Ejendommelighed, at Vandskellet ligger langt nærmere Østkysten end Vestkysten. I Modsætning til Nørrejylland ligger Landets højeste Punkter derimod gennemgaaende i Vandskellinjen. Denne træder ind i Sønderjylland Øst for Vamdrup nær Kongeaaens Kilder, danner ikke længe efter et af Landets højestliggende Partier, Plateauet Øst for Stepping (*Højbjærg* 97 m), følger det langstrakte Bakkedrag fra Hjærndrup til Moltrup med vide Udsigter til begge Sider (højeste Punkt 77 m), bøjer vesten om Haderslev Dam, hvor den i den interessante Tørdal ved Vojens, et Minde om tidligere Afvandingsforhold, gennem hvilken Haderslev Fjord og Dam forbindes med Gramaadalen, synker til under 40 m, hæver sig atter Syd herfor i den imponerende *Pothøj* til 84 m, og herfra strækker den sig som en Bakkekæde mod Sydøst, endende med Nordslesvigs største Højde, *Knivsbjærg* (97 m), som brat



Ejderstenen.

Antagelig fra Slutningen af det 17. Aarh. var denne Mindesten anbragt paa den Søndre Side af *Holsten-Porten* paa *Ejderøen*, Nord for *Rendsborg*, hvor den, som Indskriften viser, betegnede *Ejderen* som det romerske *Riges Grænse*. Da dette Rige, efter Napoleons Felttog i 1806, blev erklæret for ophævet, og *Holsten* saaledes ikke længere indgik deri, blev Stenen den 12. April 1806 nedtaget, opbevarede derefter i *Arsenal* i *Rendsborg*, indtil 1863, og er nu paa *Københavns Tøjhus*.

styrter sig ned mod den dybe *Gennerfjord*, kun 800 m fra *Vandet*, der her umiddelbart ved *Kysten* har en *Dybde* af 20 m.

Øst for den hidtil skildrede *Del* af *Vandskelslinjen* ligger et udpræget *Bundmorænelandskab*, bølgebakket i flade *Drag*, med kun een beherskende *Højde*, *Aastrupbanke* (72 m) Nord for *Haderslev Fjord*. Vest for *Vandskellet* breder sig mellem *Kongeaafladen* og *Gramaafladen* en *Bakkeø* med *Rødding* som *Midtpunkt* (*Rangtang* 81 m); mellem *Gramaa* og *Gelsaa*, der lige ved *Grænsen* samles til *Ribeeaa*, gaar derimod en langstrakt og forholdsvis smal *Bakkeøryg* (*Fjællumhøj* 78 m), og Syd for *Gelsaa* findes igen den anselige *Rangstrupherreds Bakkeø* (*Stenskovbjærg* 83 m), hvis sydlige *Hæld*, der delvis falder meget brat af, afvandes gennem *Tilløbene* til *Bredeaa*. Skilt ved denne *Aas* vigtigste *Kildevandløb* fra *Rangstruphøjlandet* ligger Vest for dette et *Højdedrag*, hvis *Længderetning* i *Modsatning* til de tidligere omtalte *østlige Hævninger* er fra *Nord* til *Syd*, og som i sin *sydlige Del* ved *Lygumkloster* udmærker sig ved det stejle *Fald*, som det har mod *Øst* og *Syd*, og ved *Foden* af hvilket de *miocene Dannelser* gaar i *Dagen* (*Vognshøj* 62 m). *Vestligere* endnu ligger *isoleret* ud mod *Marsken*

Gassehøje (51 m). Syd for Rangstruphøjlandet er Bakkeøerne smaa og faa og lave og dukker tilsidst helt under i Diluvialsandet. Fra de høje Egne i Nord ser man ud over Vidaaens Opland, den store midtslesvigske Flade, tilsyneladende uden Grænse, saa kun det kyndige og med Kikkert væbnede Øje ved den sydlige Synskreds kan opdage Bakkerne inde i Mellemlesvig paa Højde med Flensborg. Endnu Sydøst for Tinglev skærer Østlængdebanen et af Vidaaens Tilløb i en Højde over Havet af ikke 20 m men i en Afstand fra dette af over fem Mil.

Syd for Knivsbjærg gaar Hedeslettelandet umiddelbart ud til det østlige Hav, det eneste Sted, hvor dette er Tilfældet paa Jyllands Østkyst. Ingen Bakkekæde skiller det fra Vandet, man vandrer ad den jævne Flade, og brat sænker denne sig ned mod Gennerfjord. Først sydpaa paa Halvøen Løjt danner mægtige Bakker (*Trindbjerg* 92 m) i meget kuperet Terræn Vandskellet, der saa fortsætter sig Vest og Syd om Aabenraafjord (*Tastebjærg* 74 m) og gaar saa langt ud mod Sundeved, at dets østligste Punkt ligger lige Nord for Graasteen. Derefter løber det omtrent parallelt med Flensborg Fjords indre Afsnit, skærer nok en mærkelig Tørdal, der gaar op fra Krusaadalen til den mod Vest løbende Mejnaa, og bøjer derefter Syd og Øst om Flensborg, kun et Par Km. fra denne Bys Havn.

Den Trekant med Afløb mod Vest, hvis Spids dannes af det lige nævnte Østpunkt for Vandskellet ind ad Sundeved til, og hvis Grundlinje omtrent kan drages fra det inderste af Aabenraa Fjord til Kobbermøllebugten ved Flensborg Fjord, er et Kaos i orografisk Henseende. Flere Indsøer, store Moser, der ogsaa oprindeligt har været Søer, lave Sandvolde ude i Søerne og Moserne, horisontale Sandsletter, en mægtig Endemoræne, *Bjærgskov* (62 m), Rester af flere andre, Spor af, at Vandløbene tidligere har haft en anden Retning, alt synes at tyde paa interessante Forhold i Istidens Afsmæltningsperiode, nok værd at studere for en Geolog. Trekantens Navn bør vist være *Søgaardsbækkenet*.

De slesvigske Endemoræner ved den yngste Bundmorænes Rand er blevet undersøgt af *Gottsche*. For Nordslesvigs Vedkommende danner de tre Afsnit med tydelig Bueform: 1) *Jels-Vojens*, 2) *Vojens-Øster Lygum* og efter en Afbrydelse ved Vestenden af Aabenraafjord 3) *Felsted-Flensborgfjord*, hvorefter der igen er en større Aabning til ind i Angel.

Den største Afbrydelse falder sammen med Kildeomraadet for alle Vidaaens vigtigste Tilløb, og muligvis har disse Vandløb paa en Tid, da de helt udfyldte deres nuværende Dale, hindret Dannelsen af en



*Dybbølbanke, set fra Gammelmark paa Broagerland.
I Baggrunden til højre Sønderborg.
(Efter „The Illustrated London News“ 1864.)*

Endemoræne eller fuldstændig udslettet denne. Endemorænernes Løb over højt og lavt viser, at de allerede fandt Landets Relief færdigt, og at de kun der har været bestemmende for Landskabsbilledet, hvor de var skilte fra det høje Østland ved en større eller mindre Lavning, der nu er udfyldt af en opdæmmed Sø eller af en Mose. Mest udpræget fremtræder Endemorænerne straks Vest for Vojens (2 Km. lange, 8—12 m høj over Omgivelserne), ud for Gennerfjord i Ø. Lygum Sogn (3½ Km. lange, indtil 18 m høj), men fremfor alt i en 6 Km. lang, sluttet Kæde i Søgaardsbækkenet, Bjærgskov, der hæver sig indtil 36 m over de nærliggende Søer. Stenbedækningen er her delvis saa mægtig, at man fra det fjærne tror at se hvilende Faarehjørde, hvor Stenene ligger store og tæt sammen i Overfladen.

Sundeveds nordlige Del er et Bundmoræneland som Egnene om Haderslev Fjord. Fra det førnævnte Vandskels Østpunkt skyder et højere Parti sig ud mod Sydøst; det naar sin største Højde i *Dybbølbjærg* (68 m). *Sundeveds* sydlige Del derimod, Broagerland, er delvis meget bakket og bærer Præg af Isens forskelligartede Indvirkning. — *Als* har sine højeste Punkter langs Midten af Østkysten (*Høgebjærg* 81 m); herfra sænker Landet sig i rolige Bølger eller jævne Skraaninger mod Syd og Sydvest, mens Øens Nørreherred er meget kuperet; Bakkerne med stejle Sider danner parallelle Rækker, og de smalle Lavninger mellem dem er fyldte med Vige, som alle skyder sig ind fra Vest, og som fortsættes op i Landet med langstrakte Søer og Mosedrag.

Af Nordslesvigs Areal, 3900 □ Km., hører omtrent 1250 □ Km. til det østlige Bundmoræneland, 750 □ Km. hører til Bakkeøerne, medens 1750 □ Km. er at henregne til Fladerne, 100 □ Km. er Marsk, og 50 □ Km. dækket med Klit (paa Rømø).

Syd for Flensborg Fjord bøjer Vandskellet atter langt mod Øst, hvor Trenen, Eiderens vigtigste Tilløb, udspringer dybt inde i Angel.

kun en Mil fra Østersøen (*Skærsbjerg* 70 m). Den sydvestlige Del af Angel har lignende sammensatte geologiske Forhold som Søgaardsbækkenet. Det er paa dette højst omvekslende Jordsmon, at Istedslaget udkæmpedes. Vest for Slien bliver Vandskellet meget lavt, men Sydøst for Slesvig By hæver det sig i Hyttenbjærgene til den anseligste Bakkekæde i Slesvig (*Scheelsberg* 106 m), nærmest i Udstrækning og Højdeforhold at ligne med de egenlige fynske Alper inde bag Faaborg, dobbelt imponerende for den, der fra Vest ser den rejse sig over den flade Hedeslette. Halvøerne Øst for Bjærgene, *Svans* og *Dänischwohld*, er ensformigt Bundmoræneland.

Efter at Bakkeøerne i Vidaaens Opland til en vis Grad er forsvundne, dukker de igen op af Alluvialsandhavet i Mellemslesvig, og ned omkring Husum danner de største Delen af Landomraadet, medens de ikke i Højde naaer de nordslesvigske. Ved Skobølbjærg Nord for Husum træder de umiddelbart ud til det vestlige Hav. Mod Nord og Syd skraaner dette Bakkedrag jævnt ned mod en Dannelse, der er under Udvikling den Dag i Dag: *Marsken*.

Naar man kommer til Marsken med Forestillinger om den yppigste Frugtbarhed, vil man ved det første Syn vistnok blive skuffet. Man synes andre Steder at have set ligesaa frodigt Græs. Græsset er ikke saa højt som i Gestengene, det staar vel tæt, men ikke saa tæt som paa overrislede Enge. Det dannes af almindelig kendte Arter: Timotee, Hvene, Rapgræs, Svingel, Rajgræs, Kamgræs, rigelig iblandet med Hvidkløver. Hvad der skaber Marskens Fedme, er den Omstændighed, at Græsset omtrent vokser ligesaa hurtigt frem, som det afbides af Dyrene, og at det i tørre Tider ikke visner, men beholder sit friskgrønne Udseende og sin Næringsværdi.

Dette skyldes Jordens Beskaffenhed. Den er slet ikke at ligne med en Eng, hvor Grundvandet staar højt, og som er dannet af Humus. „Jordbunden er her ikke løs og blød, men ligesaa haard og fast som Asfalt. Den Lerart, hvoraf den er dannet, er den saakaldte Klæg; denne er i fugtig Tilstand fedtet og klæbrig; naar den er tør, hærdes den saaledes, at den kun med Møje kan slaas itu, hvorfor ogsaa Jordbunden under Tørke ofte revner. Klægen lader sig kun vanskelig gennemtrænge af Vandet, hvorfor Marskvejene i den fugtige Aarstid saa let forvandles til ufremkommelige Moradser, paa den anden Side bevarer den meget længe de Vanddele, som den indeholder, hvilket kommer Planterne tilgode.“ (Vaupell).

Hvorfra kommer saa Klægen? Kort og fyndigt er det skildret af den udmærkede holstenske Geolog Meyn: „Marskklæggen, den eneste



Udsigt over Aabenraa.
(Efter Maleri af la Cour.)

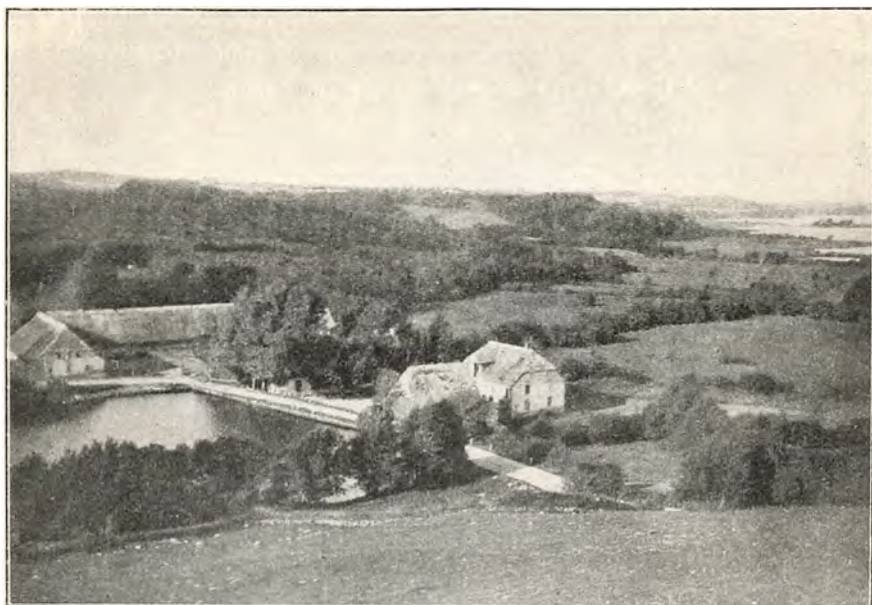


Fra Aabenraa Fjord.
(Albert Johannsen fot.)

Jordart, af hvilken den hele horisontale Flade er sammensat i en ofte betydelig Dybde, viser sig at være en mer eller mindre sandet og glimmerrig Slik, som Vesterhavet og de i dette Hav udmundende Floder, navnlig Elben, Eideren og Vidaaen med deres Tilløb, afsætter under Indvirkning af Tidevandet paa de sandede Flader og Vader. Denne Slik bliver dannet af de findelte Stoffer, som Floderne bringer med fra deres øvre Løb, saaledes at de mere hidrører fra ødelagte, ældre Flodalluvioner end fra ødelagt fast Fjæld, endvidere fra det Mineralstøv, som Havet afgnaver fra de nærliggende tertiære, diluviale og alluviale Kyster, fra det fine Havsand, som bliver bragt i Suspension af Brændingen, fra Resterne af de mikroskopiske Planter og Dyr i Havet selv og af de Ferskvandsorganismer, der bliver ført ud i Havet, fra Humussyrerne i det fra alle Sider kommende Mosevand, som slaar sig ned i Havets Kalksalte og Talkjordsalte — kort sagt fra en Sum af Bestanddele, som med ringe Undtagelser garanterer den yderste Frugtbarhed, navnlig for Korn, Olje- og Bælgfrugter, og en til usædvanlige Dybder rækkende, næsten aldrig varierende Sammensætning af den ydedygtige Jordskorpe. Men kun i Læ ævner Havet at skabe saa kosteligt et Land.“

Dette Læ ydes langs Slesvigs Vestkyst af den udenfor liggende Ørække. En Gang har det grunde Hav mellem Øerne og Fastlandet ogsaa været Land, men en Sænkning har medført, at Havet er brudt ind over Klitrækken, der den Gang dannede en sammenhængende Vold. De følgende Flodtider har saa efterhaanden udspulet Sænkningssomraadet og kun ladet Øerne tilbage, som ogsaa ved Bølgernes og Stormflodernes Angreb stadig bliver mindre. Men hvad Havet tager med den ene Haand, giver det dog delvis tilbage med den anden. Marsken er denne Gave. Det er det Land, der igen er bleven fravristet Havet og ved Diger beskyttet mod dets Rasen.

Den nordslesvigske Mærsk er dog først under Inddigning i de sidste Dage. Efter at have bredt sig mægtig udfor Ribe indsnævres Marsken paa sønderjysk Grund for først igen at lægge sig i større Bredde udfor Skærbæk mellem Gestlandet ved Astrup og Søndernæs mod Nord og Ballum meget frugtbare Gest (gammel Bundmoræne) mod Syd. Fra Ballum af gaar Gesten paa en Strækning af to Mil lige ud til Havet, tildels med en brat Klint, *Emmerlev Klev*. Men ved Højer begynder Marsken igen, og fra nu af er den inddiget og vinder i Mægtighed, og gennemgaaende ogsaa i Godhed, indtil begge Dele kulminerer i Halvøen *Eiderstedt*, den frugtbareste Del af Kongeriget Preussen næstefter enkelte Vinbjergsdistrikter i Rheingau. Paa nordslesvigsk Grund ligger af gammel inddigede Koge kun *Højer*, *Rudbøl* og *Møgeltønder* Koge,



**Parti fra Rundemølle ved Aabenraa,
i Baggrunden Gennerfjord.
(Ved Sørensens Bøgh. Aabenraa.)**



**Parti i Gennerfjord.
(Albert Johannsen fot.)**

og de to *Frederikskoge*, hvoraf den yngste (Ny Frederikskog) først blev inddæmmet 1861. Af den samlede Marsk i hele Slesvig, der anslaaes til 18 □ Mil, er kun de 2 □ Mil i Nordslesvig.

LANDSKABSTYPER

En Klint ved Østersøen med højstammet Bøgeskov paa Fladen foroven. Lige for har man Havet, stort og aabent, men til Siderne i fjærnerne og fjærnerne Fortoning blidt skraanende Kyster, afvekslende med stejle Klinter som den, man selv staar paa. Bøgeskov hele Vejen, dog med ryddede Strækninger af dyrket Mark. — Det er *Skelleskov yderst paa Broagerland*, hvor Havet indrammes i Nord af Als, mod Syd af Angel.

Dybest inde i Skoven en Kæmpehøj; Skoven er i Bondeje og lidt forstmæssig behandlet; unge Bøge, der skyder i Vejret og kvæler gamle Ege, frodig Underskov af Hassel og Tjørn med lidt Kristtorn iblandet, stærkt kuperet Jordsmon og gennem en bregneklædt Kløft et langt snævert Perspektiv udover Skoven til blaat Hav, der ses langt ud, men er tæt afgrænset til Siderne — *Skovene paa Skraaningen af Knivsbjærg ned mod Gennerfjord*.

Den uregelmæssige Ryg af et langt Højdedrag, der er fremstaaet ved Isens Afsmeltning, med dybe Mosehuller mellem toppede Bakker; mod Øst vid Udsigt over tæt beboede Flader, der er gennemdragne af levende Hegn, med spidsspirede hvide Kirketaarne hist og her; Fladerne yderligere oplivede af spredte Lunde, men i Horisonten lange Skovlinjer, den ene over den anden, allerlængst ude i Øst Havet; Midtpunktet i Billedet en lille rødtaget Flække ved Bakkernes Fod — *ved Mølskov Vest for Kristiansfeld*.

En langstrakt Sø, set fra den ene Ende; inde ved Bredden Siv; ualmindelig fint svungne Kystlinjer, som tilsidst tilsyneladende gaar sammen, hvor Søen bøjer om. Jævnt rundede Bakkehæld ned mod Vandet, ligeledes med Linjer af uendelig Blidhed; hverken Skove eller Huse ud efter, Virkningen af Landskabet beroende alene paa Linjeharmonien, den enkleste som tænkes kan, en Sjælefyrd for Lundbye — *ved Nordborg paa Als*.

Et i højeste Grad afvekslende Landskab, mangfoldigt ved de krydsende Linjer og de hinanden modsatte Former. Mod Øst skyder sig en rundet Bugt ind fra Havet, mod Nord en lignende Bugt, der paa Grund af Indløbets Snæverhed ser ud som en Indsø, til den tredje Side en Fjord, som smallere og smallere løber ind mod Sydvest: hvert af Van-



Fra Sølyst ved Lillebælt.
(Albert Johannsen fot.)



Fiskerleje ved Lillebælt.
(Albert Johannsen fot.)

dene forskellig belyst med eller mod Solen; og skilt fra hinanden ved disse Vande eller rettere omgivende dem Marker, Hegn, Skove, skyggede i alle Aftninger af grønt; men saa til alle de blaa Havarne og alle de grønne Nuancer staar der en intensiv rød Farve, der er frembragt af de mange Teglværker, som ligger i Række langs Kysterne, og hvis sorte Skorstene, der rager lodret op, ved deres lodrette Linjer staar i skarp Modsætning til den Harmoni, der ligesom i det forudskildrede Landskab findes i Kysternes og Bakkernes Sving, kun saaledes, at hvad der hist var enkelt, her er rigt og mangfoldigt — *Udsigten fra Smølvold paa Draget fra det nordlige Sundeved over til Broager.*

En svag buet Linje i Synskredsen, ypperlig afbalanceret ved en Vejrmølle i den ene Ende, derfra og ind mod Beskueren en jævnt nedad skraanende Højflade, der gennemskæres af en Vej, som i bølget Linje stiler ind mod Horisontlinjens Højdepunkt. Græs, intet andet end Græs paa Fladen, men Grønheden spættet med Farvepletter, der skyldes løsgaaende Heste og meget stort og broget Kvæg, Køer, Stude og Ungkvæg imellem hinanden, og herover hvælvet en Himmel, som den lave Horisont gør dobbelt høj og vid. Og hele Rummet fyldt med Lyd, Lærkesangens Uafledelighed foroven gennembrudt af Kvægets Brølen, af den Raslen, som Hestenes Jærnhilder frembringer, af den gnuppende Lyd fra Studenes Halsaa og af Ruskelyden ved Græssets Afbiden. Til højre og venstre paa begge Sider af Højfladen Udblik over en lavere liggende Flade, ensartet stor og uendelig, Marsken, hvori den Gestaa, paa hvilken man staar, skyder sig ud — *Jejsing Banke Sydøst for Tønder.*

Udkanten af en Egeskov, der er bidt af Vinden og forkrøblet i den fattige Jord, Træerne skarpt afskaarne mod Vest og gaaende over i Krat, Egekrattet tilsidst tabende sig med friskgrønne Skud i den brune Lyng og denne strækkende sig milelangt ud mod Vest, indtil Heden afsluttes af en skjoldformet Bakkeø, hvis Omrids brydes af Kæmpehøj ved Kæmpehøj som Brysterne paa den efesiske Artemis' Barm — *Lindetskov og Gassehede.*

Disse Landskaber er vistnok de, der tilsammen giver det mest typiske Billede af sønderjysk Natur. De er hver for sig ægte danske, men snart har de Øernes Karakter, snart er de i Form og Farve nørrejyske.

Det ejendommelige ved Sønderjyllands Skønhed er netop den, at her mødes dansk Natur i dens blideste og rigeste Form, den sydfynske, med den jyske Alvor og Storslaethed, og de gaar ofte paa korte Afstande, ja aldeles brat, over i hinanden.



Fra Sølyst ved Lillebælt.
(Albert Johannsen fot.)

Naar man fra Flensborg Fjords inderste Vig, Kobbermøllebugten, gennem frodig Engbund og højstammet Bøgeskov i dybmættede Farver er vandret en Fjerdingvej ind i Landet og kravler op ad en af de stejle Dalsider, udbreder sig foroven et typisk Hedesletteland med sandet, lerfrit Jordsmon, i ensformig Fladhed indtil Horisonten, med spæde gulgrønne Farver i den kortstraaede Havre og brungraa Toner i de tørre Græsmarker. Og vandrer man kun en Fjerdingvej videre frem i Landet, hæver sig op af denne Flade Frøslev Bakker, en Indsande med aldeles samme Fysiognomi som Klitterne, kun ikke dannet af Flyvesandet fra Havet, men af Hedens egen magre Jord, som Vinden har kunnet sætte i Bevægelse.

Kan man saaledes ved at klavre op ad et Bakkehæld komme til at staa paa et Sted, hvor to skarpt adskilte og vidt forskellige Landskaber mødes, saa kan man paa en eller to Dage ved kun at vandre nogle faa Mil tværs over Landet møde en hel Række forskellige Former af Naturen. Det hænger sammen med, at her i Slesvig snævres den jyske Halvø ind, og de samme Fænomener, som man i Nørrejylland maa vandre fra Aarhus til Hølmslands Klit for at iagttage, har man her samlet indenfor langt mindre Afstande. Drag kun fra Haderslev tværs over Landet til Skærbæk ved Vesterhavet, ja lad det være nok med at gaa fra Gram, der ligger tre Mil Sydøst for Ribe, og ud til Skærbæk. Er man nede i Dalen, hvor Gramgaard ligger, kan man godt tro sig i Sjælland; store Bøgeskove paa Højderne omkring Dalen, frugtbar Lerjord ned ad Skrænterne, ikke stort mere med Hegn end paa Sjælland, Eng nede omkring Aaen, rødt Kvæg som paa Øerne, ja endog en virkelig Storgaard med dens smukke Park. Men gaa blot op paa Bakkerne, og straks aabner sig det vide Syn over et sædvanligt vestjysk Land af en noget tung Karakter, ganske jævnt rundede Bakker med Flader imellem, lidt brun Hede, men ingen Skov, intet levende Hegn. Saa kommer man efter halvanden Times Vandring til Lindetskov med dens fra Østjyllands og Øernes Skove saa vidt forskellige Fremtoning, og hinsides den er man, efter at have sagt Farvel til de sidste Egepurrrer, ude i den store, flade, mennesketomme Hede, Nordslesvigs største. Gennem den vandrer man atter en halvanden Mil til dens vestlige Begrænsning, den fladthvælvende Gassehøj, hvis Karakter bestemmes af de meget anselige Høje, som vistnok i Bronzealderen er blevne opdyngede paa den, og som delvis staa med udgravede, sammensunkne Sider. Staa vi paa den øverste af disse Kæmpehøje, ja saa har vi igen en anden Natur, thi over Skærbæk By med dens Kirke og Mølle ser man ud over en eneste grøn Flade, der er aldeles ubrudt af Bygninger og Træer, idet alle Huse



Haderslev.
(H. V. Clausens Samling.)



Haderslev Havn.
(H. V. Clausens Samling.)

og Plantninger har trukket sig tilbage til de Gestaase, der aabnede som en Tang med mere end en Mils Afstand ved den ydre aabne Ende omslutter Fladen. Det er Marsken. For den, hvem de enkleste Indtryk tillige er de sublimeste, er dette umaadelige Plan af den største Virkning. Og Udsigten fra Gassehøje er ikke færdigskildret hermed, thi udenfor Marsken ser man det flade og grumsede Indhav, som skiller Vestslesvigs Øer fra Fastlandet. Er det om Aftenen, man ser ud derover, flammer den vestlige Himmel i den disede Havluft op med smukkere Solnedgange, end man har længere inde i Landet, og efter at Solen er gaaet i Bjerge, tændes Fyrene ude paa Øerne; men er det Morgen, og Solen staar i Øst, lyser de hvide Klitter paa Sild og Røm blændende imod det mørkeblaa Vesterhav der yderst ude, saa vidt forskelligt fra det graa, lerfyldte Vand indenfor Øerne.

Dette er altsaa det særlige ved den sønderjyske Natur, det at være Overgangsleddet fra Øerne til Jylland, og det indenfor de korteste Strækninger at give saa omtrent de største Modsætninger, som overhovedet findes i vort Land. Derfor egner den sig ogsaa udmærket til Anskuelsesundervisning i de glaciale og alluviale Dannelser. Men spørger man, om der i Slesvig er Landskaber, som hæver sig til en første Rangs Plads blandt danske, maa der vist svares Nej. I Sønderjylland er ingen Hedeflader af den Udstrækning og ingen Lyngbanker af den Mægtighed som i Nørrejylland. Saa vidunderlig og imponerende en Natur som Møens Klint findes ikke hernede, saa vide, rige og mangfoldige Udsigter som fra de fynske Bjerge ned over Øhavet sønden for findes her heller ikke. De østslesvigske Egne faar dog en egen Tiltrækning ved deres Kystomrids, der er mere bugtet ud og ind end nogen anden Kyststrækning i vort Land, og særlig ved Flensborg Fjord og Als's Vestkyst giver disse blinkende Vande, der alle Vegne skyder sig ind, snart som smalle Sunde, snart som brede Flader, Afveksling og Rigdom.

Dog er der i Slesvig et Landskab, som ikke ligner noget andet dansk. Som Møens hvide Klint danner vort Lands yderste stærke Bastion i Østersøen, staar *Silds* tertiære Klinter som Jyllands Formur ud mod Vesterhavet. Paa denne Ø har Form og Farve indgaaet en Pagt med hinanden af intens Styrke og Virkning. Øen er i landskabelig Henseende meget mere værd end Fanø, der næsten kun bestaar af Klit. Sild har sit høje tertiære Grundlegeme, der i *Rødeklev*, overraget af ildrødtfarvede, diluviale Skrænter, staar ud mod det aabne Hav, og i *Morsum Klev* med sort-hvid-røde mod hinanden skarpt staaende Farver falder af mod Indhavet. Foroven er den høje Ø væsenlig klædt i Lyngens brune



Parti ved Haderslev Dam.
(H. V. Clausens Samling.)



Mølleaaen ved Haderslev.
(H. V. Clausens Samling.)

Dragt, mod Øst er der nogen grøn Marsk, og f. Eks. fra Kampen Fyrtaarn ser man ud over de lange Arme, Øen strækker ud mod Syd og Nord, og som ikke bestaar af flade Sande men af de højeste, vildeste og mest sønderrevne Klitter, der findes omkring Vesterhavet. Dette stolte Land med dets fra Danmarks sædvanlige grønne saa stærkt afvigende Farver ligger saa ud mod det store Hav; de stærke Modsætninger af blaat, hvidt og rødt, brunt og grønt sammensmælttes alle i Havatmosfæren til en uforlignelig Enhed.

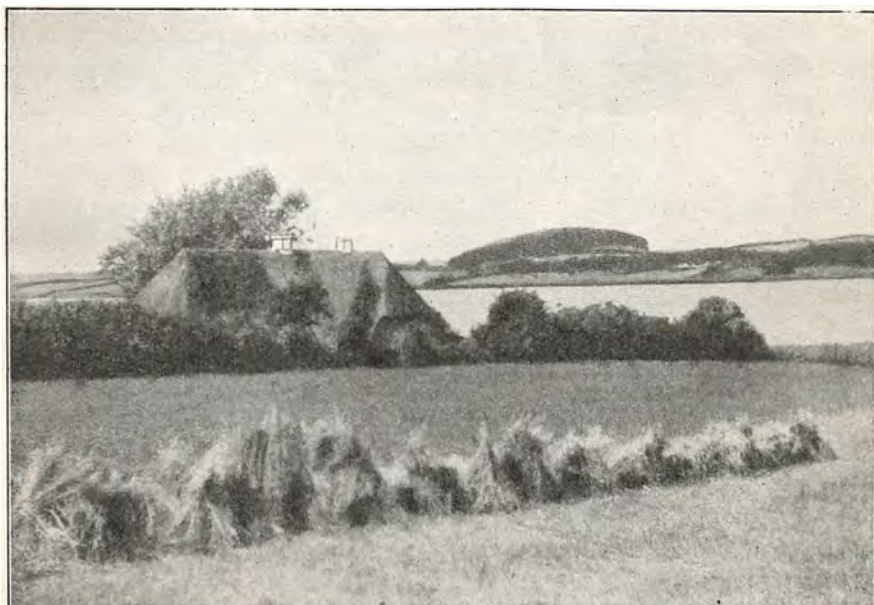
Silds tertiære Dannelser træder væsenlig frem i Rødekleve og Morsum Klev. Saa pragtfuld den første end er, og saa mægtig en Højde den end naaer (30 m og derover Flyvesand lejret i en Højde af 15 m), staar den dog i geologisk Interesse langt tilbage for Morsum Klev, idet den væsenlig bestaar af diluvialt Ler med store Stenblokke og kun ved Foden har et lavere Underlag af Kaolinsand. Morsum Klev er ikke nær saa høj (23 m), men udmærker sig ved de forskellige Jordarter, hvoraf den er dannet, og som alle er tertiære. Ved en Vandring fra Øst til Vest træffer man først det hvide Kaolinsand, derefter rustrødt til sodbrunt farvet Limonitsandsten og derefter sort Glimmerler med underordnede Lag af Alunjord; derpaa kommer atter det hvide Kaolinsand, og saaledes gentages Lagdelingen flere Gange. Glimmerleret er meget rigt paa Forsteninger fra Miocentiden, ikke mindre end 110 Arter er opregnede, saa Sild hører til de klassiske Findesteder for Dyrelevninger fra denne Fortidsperiode. Paa en Strækning af 2500 Skridt ligger Tertiærbjærget blottet med Lagene rejste i Vinkler paa 30—40° mod Horisonten. Hele Mægtigheden af de blottede Lag er mindst 1250 m.

BEFOLKNING

Nordslesvig er, naar det tyske Overtræk af Embedsmænd og indvandrede fradrages, et rent dansk Land. Undtagelser gør kun Nordkysten af Flensborg Fjord ud til Graasteen med en ret stærk Indvandring fra Flensborg og Angel, nogle Kommuner Vest for Aabenraa, Flækkerne Augustenborg og Kristiansfeld og endelig Egnen omkring Rødding, hvor der i 90erne fandt en Indvandring Sted, som dog i de senere Aar er gaaet meget tilbage. Om Byerne Haderslev og Aabenraa kan det med Sikkerhed siges, at naar Embedsmændene fradrages, taler 75—80 % af Befolkningen dansk; blandt de tysktalende er Flertallet indvandret. I Tønder er Dansk de jævne Folks Omgangssprog; i Sønderborg vil der, til den tyske Marinestation inddrages, herske unormale Forhold, hvorefter den igen vil blive dansk som de andre Steder.



Ved Erlev, nær Haderslev.
(H. V. Clausens Samling.)



Ved Erlev, nær Haderslev.
(H. V. Clausens Samling.)

I Sønderjylland i det hele findes o. 160,000 dansktalende, deraf 6,500 i Mellemslesvigs Landdistrikter og ligesaamange i Flensborg.

De danske Sønderjyder er tit og ofte blevne skildrede, og man har som Egenskaber, der i særlig Grad er blevne udviklede hos dem, med Rette kunnet nævne Sejhed og Trofasthed, Egenskaber, som sikkert fandtes hos Racen fra ældre Tid, men som en Menneskealders Kamp har uddybet, en stærk Retsbevidsthed, der ogsaa kommer den nationale Kamp tilgode, forbundet med en Snildhed, en Ævne til at kunne klare sig, som ogsaa Forholdene har frembragt. Maaske er det lettere at skildre Folket for den, der flygtig tager det som Helhed, end for den, for hvem det opløser sig i Forskelligheder, Herred for Herred, og i en Række af Individualiteter. For en saadan Betragtning lader dog maa-ske Befolkningen sig ordne i visse topografiske Grupper. *Alsingerne* Ejendommelighed er for det første en overordentlig Flid i den daglige Gærning, forbunden med Nøjagtighed og Paapasselighed, men sammen hermed en vis Lyst til paa Fynbovis at give sig hen i Øjeblikkets Stemninger og i Livsnydelse i selskabeligt Samvær, endelig en Slags Hjemmesidderi, der til en vis Grad indsnævrer deres Horisont. De største Modsætninger til Alsingerne danner dels *Beboerne i Haderslev Østeramt*, hvor en vis Faamælted, Tunghed og Langsomhed hører til Præget, der ogsaa giver sig Udslag i Dialektens slæbende Gang i Modsætning til det hurtige og syngende Alsingersprog, men som er ledsaget af en djærv Selvfølelse og ubøjelig Kraft; dels *Folkene ude fra „e Haw“, fra Landet mellem Ribe og Tønder*, hos hvem Modsætningen synes stor mellem en Følelsesfuldhed, der hyppigere bryder ud end østerpaa, og paa den anden Side undertiden en Grovkornethed, der nok holder af det lidt bredbenede og larmende. Dialekten herude svarer ogsaa til Karakteristiken. Den er fuld af Stød og knirkende R'er, men synker derfra brat ned i det klynkende. Hele Landbruget og Levevisen herude medfører, at der er mindre Foretagsomhed. Men vil man lede om stovte Skikkelser, saaledes som man i Kongeriget tænker sig Sønderjyderne, saa er der flere af dem her end paa Als, og her holder hver Mand af at være noget for sig, modsat Alsingerne, hos hvem netop Efterlignelses-trangen er stor, den ene gør som den anden. I de mellemliggende Egne blandes saa disse Modsætninger. Den mest tiltalende Type af en sønderjysk Bonde findes vel paa *Sundeved*. Her forenes Alsingerens Opvaktethed og Flid med Vestslesvigerens større Støthed og dybere Sind.

Men om alle Nordslesvigerne gælder det først og fremmest, at de er danske, og her op ad Tyskerne mærker man maaske lettest, hvilke de danske Karaktermærker er, fremfor alt Ironien, Selvironien, den

dobbelte Bund, de fine Overgange fra Skæmt til Alvor. Aarhundreders Paavirkning af tyske Sæder og tysk Sprog har derimod ikke kunnet andet end give den oprindelig danske Befolkning i Flensborg og Angel et Præg, som er mere tysk end dansk, selv om visse Ejendommeligheder nok for en Tysker sydfra kan synes at være danske.

FOLKEMÆNGDE OG BEBYGGELSESFORHOLD

Hele Hertugdømmets Folkemængde er o. 500,000 fordelt paa 8734 Km. eller o. 55 paa hver □ Km. Nordslesvigs Folketal var heraf 165,000 paa 3892 □ Km. eller kun 43 for hver □ Km. At Folketætheden ikke saa lidt gaar ned under Gennemsnitsforholdet for hele Slesvig, skyldes i en væsentlig Grad den Omstændighed, at de to største Byer, Flensborg og Slesvig, ligger udenfor Nordslesvig, men ogsaa de abnorme Forhold, som denne Del af Landet har lidt under siden 1864, og som har skabt den store Udvandring. I Erobringsaaret havde de tre Amter Haderslev, Aabenraa og Sønderborg 120,333, i 1900: 119,307 Indbyggere, 1910 dog o. 140,000. Til Værdsættelse af dette Forholds Betydning kan gives de tilsvarende Tal for de to Amter i Kongeriget, der ligger Nordslesvig nærmest, og som frembyder de selv samme sociale Forhold: Ribe og Vejle. Disse talte tilsammen 1870, seks Aar efter 1864, 168,302 Mennesker, 1901 221,205. Tallene taler for sig selv.

Nordslesvig er saa tit betegnet som et rent Bondeland, kun med Købstæder og Handelspladser af den Størrelse, som er nødvendige til Om sætning af dette Bondelands Salgsprodukter og Forbrugsartikler. Alligevel er, selv om man ikke medtager Købstæder og Flækker og de Stationsbyer, der her som alle Vegne skyder op ved Jærnbanerne, Befolkningen paa Landet langt fra ligelig fordelt. I Hovedsagen retter Folketætheden sig efter Jordens Godhed, saaledes at de bedre befolkede Egne ligger mod Øst og Vest og de mindre folkefyldte i det magre Midtland, men der er dog mærkelige Afvigelser fra denne Hovedregel.

Vi vil vælge en bestemt Egn, hvor Modsætningen mellem de enkelte Kommuner med Jord af i det hele samme Godhed eller i alt Fald i jævne Overgange er særlig iøjnefaldende for Befolkningstæthedens Vedkommende. Det er Sundeved med den tilstødende østlige Del af Aabenraa Amt. Først vil vi bortskære de to Kommuner, som lever af Haandværk og Handel: Graasteen (805 Mennesker paa hver □ Km. i 1901) og Broager (223), den sidste er dog tillige agerdyrkende. Den næste Gruppe dannes af Kommunerne omkring den østlige Del af Nybølnor og fortsat ud til Flensborg Fjord vestlig paa Broagerland. Her medfører den stærke

Teglindustri (17 Teglværker ved Noret, 5 udenfor dette paa Broager) en stærk Befolkningsstæthed (355—162—118—90—71). Til en tredje Gruppe hører Kommunerne Rinknæs og Bækken ved Flensborg Fjord og Saatrup ved Alssund (129—77—74); her er det den talrige Sømands- og Fiskerbefolkning, som faar Tallene til at stige saa højt, dog er der tilige nogle Teglværker. De stærkt udparcellerede Smaakommuner Stavgaard ved Alssund og Felstedskov ved Aabenraafjord udgør den fjerde Afdeling (89—82) med næsten lutter smaa Ejendomsbesiddere. I Mod-sætning til alle disse sociale Enheder staar saa det absolute Herregaardsland fra Graasteen og ind mod Nordvest med Tal fra 25 og ned til 13. En ejendommelig Sammensætning findes i visse Kommuner i samme Egn, der er dannede paa en oprindelig meget stor Herregaards Grund, men nu bestaar dels af Stamparcellen, endnu af en Hovedgaards Størrelse, dels af en Mængde smaa udskiftede Ejendomme. De to hinanden modsatte Besiddelsesmaader udligner hinanden, og vi faar jævnt høje Tal fra 54 til 25. En enkelt Kommune, Asbøl, er væsentlig en Arbejdersby opad de store Herregaarde og derfor meget tæt befolket (133). Resten af det skildrede Omraade, og heldigvis omfattende det meste af det, er saa det rene Bondeland med jævn og ligelig Fordeling af Jordbrugenes Størrelse, uden nogen Storgaarde og uden nogen forkommen Landarbejderstand. Her betinges Forskellighederne i Befolkningsstætheden alene af Jordens Godhed; den varierer mellem 69 og 49 paa Sundeveds rige Jordbund og i de noget magrere Egne længer til Vesten mellem 45 og 29.

Endnu nogle interessante Befolkningsforhold skal antydes. — Langs Alses Østkyst, bagved den milelange Nørreskov og paa Grund af denne Beliggenhed i Læ for Vindene fra de barske Verdenshjørner strækker sig en tæt bebygget Egn; Jorden er udmærket, stærkt udstykket og i endnu højere Grad end andensteds paa Øen er der Frugtavl. Paa Halvøen Kejnæs, der sydpaa gaar ud fra Als, findes vistnok de mest ensartede Ejendomsforhold i Nordslesvig: lutter Smaagaarde til en eller to Heste med en solid Ejerstand. — Paa Halvøen Løjt, hvor ufrugtbare Hedeflader og Moser umiddelbart mødes med stærke Lerjorder, finder vi langt den tætteste Bebyggelse paa den daarlige Jord. Langs Øst- og Sydkysten breder sig en Række af rige og pyntelige Gaardmandsbyer, hvor ogsaa den dejlige Natur bidrager til Følelsen af Velvære; derimod ligger den store Kirkeby Løjt (1216 Indbyggere) mod Nordvest i meget sandede Omgivelser; her huses den Arbejderstand, som de andre Byer kræver, og her er der vistnok Tale om en Overbefolkning, idet mange Mennesker om Sommeren er sysselsatte med Tørvegravning, men om



Gadeparti i Haderslev.
(Hude fot.)



Fra Gammel Haderslev.
(Albert Johannsen fot.)

Vinteren intet har at tage sig til. Her har vi Proletarforhold. — I Arrild Sogn tre Mil Sydøst for Ribe ligger omtrent opad hinanden Byerne Rost (11 paa □ Km.) og Hønning (15). Den første er paa Grund af sine frodige Enge den højst boniterede By i Haderslev Vesteramt udenfor Marsken, den anden er den lavest skyldsatte, da den indeholder de største Hedestrækninger. Hønning er omtrent den eneste By i Nordslesvig, hvor vi kan finde en haardfør Nybyggerbefolkning, der bryder Lyngskjolden og søger at afvrste Heden Kulturjord; her tager Folkemængden endnu til, modsat hvad Tilfældet ellers er i Nordslesvig. I Rost tager Befolkningen af, de rige Bønder køber hinandens Gaarde op, saa Bedrifternes Tal formindskes, og Jorden benyttes lidet intensivt, blot til Græsdrift. Udenfor Høhestens Tid behøves næsten ingen Arbejdere, og mens denne gaar for sig, kommer Slætkarlene og Slætpigerne langvejs fra, f. Eks. fra Fiskerlejerne ved Lille Bælt, ja fra Nørrejylland. Dette Forhold er typisk for andre Engomraader i Landet. — Højest ejendommelige er Forholdene i Marsken Vest for Tønder. I Viding Herred, hvis Inddæmning er ældgammel, træffer vi en stor Udstykning og en tæt Befolkning, men de nordligste Koge i det inddigede Land, Gammel og Ny Frederikskog, er saa godt som folketomme. Mens det laveste Folketal i nogen Hedeby er 8—9 Mennesker paa □ Km., synker det her til 3, eller hvad der maaske tydeliggør Forholdet, til 150 paa Kvadratmilen. Der bor i Kogene saa godt som ingen andre end de Ledvogtere, der i Græsningstiden røgter Studene; Ejerne af Fennerne er Bønder oppe i Landet, eller det er Kapitalister, som kan bo i Tønder, Flensborg, ja i København. Det hænger sammen med, at Kogene som saadanne er saa unge, inddigede som Andelsforetagender af Pengemænd, Havdiget om Ny Frederikskog blev først anlagt 1859—61. Vi forstaar nu, at Marsken her danner lige saa udpræget en Grænse mellem Nord- og Mellemslesvig som Heden længere inde. — I Haderslev Østeramt har vi noget nær de regelmæssigste Forhold, en i Forhold til Jordens Beskaffenhed ret tynd Befolkning, men som er jævnt fordelt over Omraadet. At Folketallet er forholdsvis mindre end paa Als og Sundeved, skyldes dels de store Skovstrækninger, dels den Omstændighed, at Bøndergaardenes Areal her gennemgaaende er større end i de nævnte Dele af Landet, dels endelig en noget ringere Godhed af Jorden.

NÆRINGSVEJE

Af Nordslesvigs 165,000 Indbyggere levede 1910 35,000 i de fire Stæder, 17,000 i de seks egenlige Flækker, i Landdistrikterne altsaa 123,000.



Parti i Skallebæk, Haderslev Amt.
(H. V. Clausens Samling.)



Parti i Fredsted, Haderslev Amt.
(H. V. Clausens Samling.)

Langt den vigtigste Næringsvej maa derfor blive Landbruget, og af andre kunde kun Teglværksindustrien fortjene at nævnes. Naar de Herregaarde undtages, som findes paa Als og Sundeved, og af hvilke de 16 tidligere tilhørte Hertugen af Augustenborg, og man dertil føjer Gram, Trøjborg og Schakkenborg i Vesterlandet, er Nordslesvig ellers blottet for Godser i egenlig Forstand. Der findes særlig i Haderslev-egnen en Del Ejendomme, der er saa store, at de i Kongeriget vilde kaldes Proprietærgaarde, men ellers har vi her saa udpræget Gaardmands- og Smaamandsbrug som sjældent paa Øerne og i det østlige Nørrejylland.

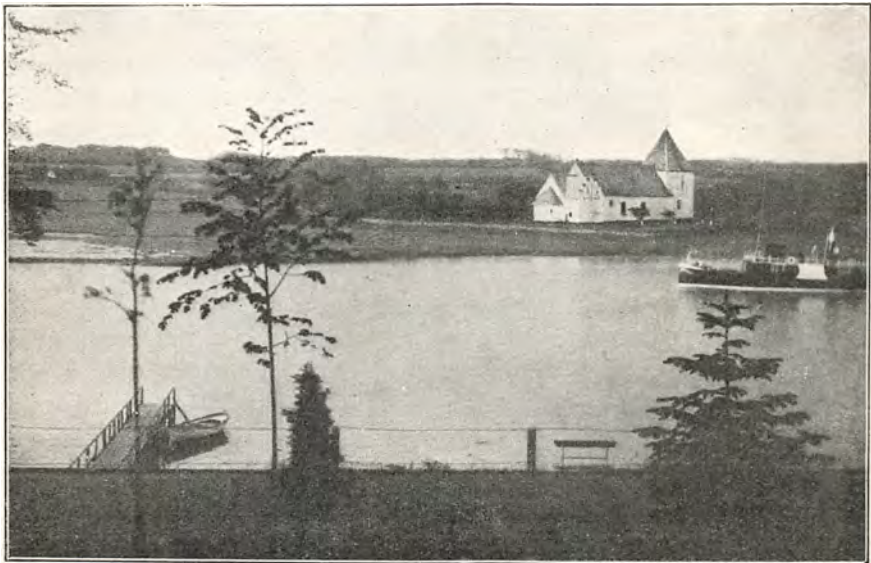
Driftsmaaden i Østlandet er omtrent den samme som i Kongeriget. Havebruget staar højt paa Als og Sundeved, Graasteenæblet er kendt Verden over.

Hestetillæget er størst paa Als og i Englandet ned mod Tønder, Racen er den jyske, lidt mere højbenet og maaske lidt elegantere. Medens man tidligere fra Autoriteternes Side næsten syntes at ville chikanere Opdrættet af denne svære — eller som Tyskerne siger koldblodede — Trækhest og vilde lede Avlen ind paa et andet Spor, saaledes at Vægten skulde lægges paa en Køretype, er nu nede i Tyskland, hvor den svære Hesteavl har været sat helt til Side, Interessen vaagnet for den slesvigske Hest, og der udføres nu sydpaa ikke blot Brugsdyr, men ogsaa mange Plage og Hopper til Anvendelse i Avlen.

Med Hensyn til *Hornkvæget* frembyder Landet et mere uensartet Skue. Den gamle nordvestslesvigske røde Ko, Ballumkoen, der fandtes i en større og fyldigere Form i Marsken og i en mindre Form paa Gesten, er nu helt forsvundet fra Marsken og inde i Landet i ren Skikkelse indskrænket til enkelte Egne omkring Gram. I Halvtreserne begyndte man nemlig at indføre Korthornstyre fra England, og disse førte i faa Generationer til Racens fuldstændige Omdannelse. Man har nu i Vest-slesvig og i Haderslev Østeramt gennemgaaende en Federace, baseret paa Korthorn, men Blodet maa stadig opfriskes ved Tilførsel af nye Tyre fra England, og i de magre Egne er Racen begyndt at degenerere. Enkelte Steder søger man dog at værne om Resterne af den gamle røde Stamme. Paa Als og Sundeved, ind mod Aabenraa og ned mod Flensborg har man derimod i det væsenlige beholdt sit røde Malkekvæg, af Type som Anglerkvæget, lidt større og lidt mindre mælkeydende. Den berømte Anglerrace, der hører til de fornemste i Mælkeretning, og som har været udviklet i denne Henseende allerede langt tilbage i Tiden, skal ikke i den senere Tid være gaaet frem; Ungkvæget faar for lidet rigelig en Ernæring, og Stammens Trivsel og Exterior lider der-



Kæmpehøje, Vedsted.
(H. V. Clausens Samling.)



Starup, nær Haderslev.
(H. V. Clausens Samling.)

under. I Slesvigs mindre frugtbare Egne opdrættes en Del Ungkvæg, som senere sammen med det fra Nørrejyland indførte udnytter Marskens Græsgange og i fedet Tilstand afsættes til de tyske Markeder, men ellers er nu som i Danmark og som Følge af Paavirkning herfra Mælkeribruget den vigtigste Form for Kvægets Udnyttelse. Nordslesvig har rundt om sine *Andelsmejerier*, de gaar ogsaa i ringere Tal ned i det tyske Slesvig og ind i Holsten. Nordslesvigs Smør er imidlertid langt det bedste og har paa fælles tyske Udstillinger baaret ikke blot de højeste, men forholdsvis ogsaa langt de fleste Præmier hjem.

MENNESKETS PRÆGEN AF LANDET

Der er tidligere blevet skildret adskillige sønderjyske Landskaber, der skal nu siges lidt om de nordslesvigske Byers og Landsbyers Karakter, i det hele om, hvorledes Menneskene har medvirket til Frembringelse af Sønderjyllands Præg.

Vi skal ikke opholde os ved Gravhøjene fra Sten- og Bronzealderen, skønt de flere Steder bidrager til Landskabets Fysiognomi, saaledes ved den tidligere nævnte Gassehøj. Ikke heller ved det berømte *Danevirke*, der endnu paa store Strækninger løfter sig anseligt. Heller ikke ved Middelalderens Kirker, skønt ogsaa de har Betydning i saa Henseende. Mod Øst, særlig paa Als, virker de som hvide Farvepletter i det grønne; Broager Kirke tillige ved sine høje Taarne og enestaaende beherskende Beliggenhed. Mod Vest har de fleste Kirker i den Del af Landet, der tidligere hørte til Ribe Bispedømme, høje Taarne, og disses smækre Spir, der hæver sig rundt om, hører ogsaa med i Landskabet.

Derimod bør der tales lidt om Byernes Beliggenhed og Udseende. Der staar i Geografierne, at *Aabenraa* kappes i skøn Beliggenhed med Vejle. Dog er Landskabet om den nørrejyske By en Del mere storladent. Skovene hindrer ved Aabenraa Fjærnsynet. — Ogsaa *Tønder* ligger paa sin Vis meget smukt med de lave røde Tage skjulte af Plantninger, saa næsten kun det høje Kirketaarn ses, og derudenom det store dejlige Plan, den grønne Marsk. Himlen er her mægtigst og Skyformationerne mest imponerende, Lysvirkningerne paa en Gang finere og stærkere paa Grund af den fugtige Luft og den tættere Dunstkreds i Vesterhavets Nærhed. — *Sønderborg* skulde man have set ved at vandre ud ad den nu af Marineanlægget ødelagte Sti langs Alssund, ad hvilken man stadig kom højere til Vejrs, indtil man ved Baadsager vendte sig om og saa Byen i Forkortning med Blik ned til Slottet, der ligger alde-



Fra Jejsing ved Tønder.
(Albert Johannsen fot.)



Fra Jejsing, Tønder Egnen.
(Albert Johannsen fot.)

les frit paa sit Næs og kun fattes sine fordums Gavle og Spir for i Afstand at gøre sig næsten lige saa godt som Kronborg, og frem over Byen havde man mellem Sønderskoven paa Als og Dybbølbjærg et langt, snævert men stortvirkende Perspektiv ud over Havet, hvor Øjet dvælede ved den fremskydende Skelleskov paa Broagerland for længst ude at standses af det fjærnblaa Angel. — *Haderslev* beherskes landskabeligt af Frue Kirke, særligt naar man kommer sejlene ind ad Fjorden og ser den mod Bøghoveds Skovkuppel, liggende paa den runde Bakke mellem to Lavninger, men igen behersket af de langstrakte Højder mod Nord og Syd, op ad hvilke Byens Huse kravler. Desværre er Virkningen nu forringet af Preussernes kolossale Kaserne oppe paa de nordlige Bakker, saa Kirken er afsat fra sin eneherkende Stilling. De brede og lange Bakkelinjer, der indrammer Fjorden og den smukke Indsø Dammen, giver Følelsen af noget stort, selvsikkert.

Indvendig er Tønder den morsomste af Købstæderne med sin vimmelskaftede Hovedgade med Gavlhusene, hvor man ofte kan glæde sig ved de smukt udskaarne Barok- eller Rokokodørkarme og Dørfyldninger. Kommer man til den en Fastelavn, hvor baade smaa og store Børn løber maskerede paa Gaden, kan man tro sig henflyttet til Holbergs Tid. Sønderborg, der særlig i Hovedgaderne er ny opført efter Bombardementet 1864, er den karakterløseste med flove moderne Huse. Haderslev med dens brede Hovedgader og anselige Bygninger, der skyldes dens Glanstid som nærsom By mellem de to Krige, giver nok det betydeligste Indtryk, ligesom den med sine aldeles overvejende danske Skilte gør det mest danske Indtryk. Aabenraa, hvor Hovedgaden er meget smal og meget bakket, er nok saa hyggelig, særlig i Smaagaderne. En betydelig Forskel mellem de enkelte Byer betinges af, at Sønderborg og Aabenraa er Søstæder, hvor Skibene, Havnen og Havnepladsen spiller en væsentlig Rolle i Næringslivet og som Ungdommens Tumbleplads og de ældres Rekreatiønssted, mens Søværnet i Haderslev kun spiller en Rolle ved Siden af og i Tønder selvfølgelig mangler. Tønder har til Gengæld sin Vidaa, der efter kort før at have modtaget sine sidste betydelige Tilløb fra den vandrige Egn ovenfor Byen nu flyder forbi denne som en majestætisk Strøm, indrammet af Diger, der er beskyggede af prægtige gamle Træer. Tønder har dertil sine Marker, der holdes langt hyppigere end i de andre Købstæder og befolker den til Jævnshold baade med Folk og Fæ. Der er over denne By den samme ejendommelige Duft som i Ribe, af Hø og Ko og Aadynd og Gødning opgaaet i en Enhed.

Hvad Interiørets Værdi angaar, er Flækkerne tildels ligesaa inter-



Gadeparti i Tønder.
(Hude fot.)



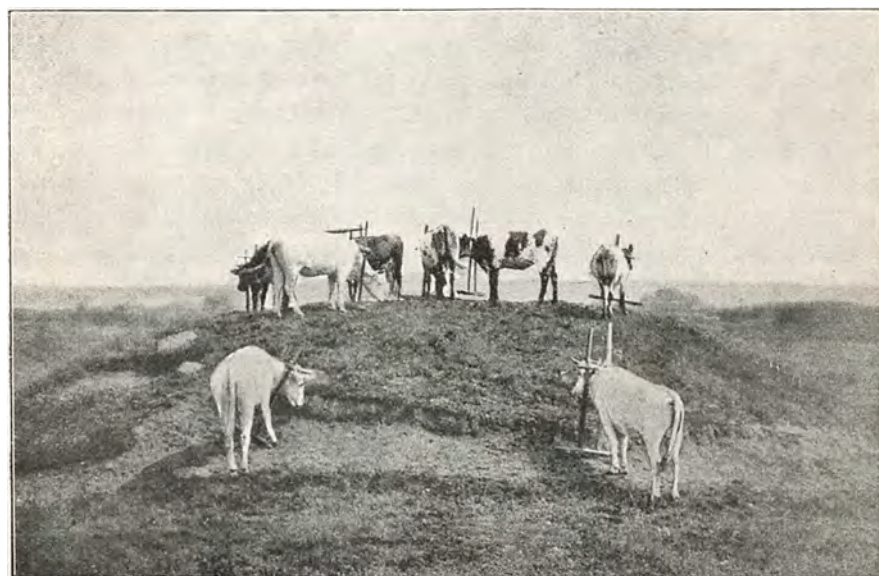
Parti fra Møgeltønder, Sønderbyen.
(H. V. Clausens Samling.)

essante som de større Byer. *Kristiansfeld* har sit Præg af Pietisme og Rationalisme, ogsaa udtrykt i sin retlinjede Grundplan og sin puritanske Bygningsmaade, men ved Siden deraf har den sin overordenlig stemningsfulde Kirkegaard, hvor de lange Rækker af enkle Ligsten ligger paa den bare Jord, men i de dybe Lindeskygger. Ved Siden af *Kristiansfeld* har især *Nordborg* og *Møgeltønder* deres Helhedspræg. *Nordborg* ligger for det første saa udmærket op og ned, og den besidder adskillige allerkæreste Smaahuse, straatækkede og hvidkalkede, med Enkeltheder baade i Sten og Træ, der hører hjemme i Louis-Seize eller deromkring. *Møgeltønder* har den samme Hyggelighed, men der er det de brunrøde Husmure med hvide Dør- og Vindusomgivelser, som sammen med de i Vestlandet sjældne Træer i Gaden og den smukke Schackenborg Park giver Byen dens Tække. *Graasten* ligger henrivende yndigt ved sin Slotssø, og det er ligesom „Staden midt i Skogen är“, thi rundt om i Gaden staar gamle bredkronede Ege, nu desværre langt færre end fordum. *Lygumkloster* ligger derimod paa den nøgne Hedeslette, saaledes at kun mod Nord Vognshøjs stejle Østside med dens Smaakrat bryder Horisontlinjen, mens den smukke senromanske Klosterkirke med den slanke Tagrytter paa den høje Underbygning kan skimtes langvejs fra. De røde Farver, som spiller saa stor en Rolle i Landskabet ved Nybølnor, er særlig intensive i og om Teglværksflækken *Egernsund*. Allerede Eckersberg har husket denne male- riske Virkning fra sin Barndom og har gengivet den i det lille fine Rendbjærgbillede i Kunstmusæet.

Ejendommelige for hele Østlesvig og videre ind i Østholsten er *de levende Hegn*. De gaar overalt saa langt som den gode Jord og optræder ogsaa i noget fattigere Form enkelte Steder vestpaa, hvor de støtter sig til Ler i Undergrunden og til Skove, fra hvilke de spreder sig ud i Terrænet, saaledes ved Rødding, Gram, paa Nustrup Bakkeø. Mindre end i Fyn er man af landøkonomiske Hensyn begyndt at rydde dem. Dog Nord for Haderslevfjord fylder de mindre — vel fordi Gaardenes Areal og dermed de enkelte Markers er større — og de er heller ikke saa frodige som længere sydpaa. Rigest og mange Steder udvidende sig til Smaalunde, til kølige Skyggegivere over fugtige Jordpletter og Væld er de paa Løjt; paa Als, hvor der ellers er nok af dem, er Bestanden i højere Grad end andensteds Hassel, og de bliver derfor mindre mangfoldige og brogede. Vestpaa, hvor deres Trivselsbetingelser og Omhuen for deres Vedligeholdelse er mindre, bestaar de mest af Ege- og Bøgepurrer og nyplantede delvis af Gran. De hvid- eller lillablomstrende Syrenhegn, som sidst i Maj giver fynske Landskaber deres



Tom Petersen: Digevej i Marsken ved Højer.



Kvier paa en Kæmpehøj, Vendbjerg ved Hoptrup.
(Efter „Illustreret Tidende“.)

Skønhed og Duft, findes ikke i Sønderjylland. Hegnenes æstetiske Værdi er ofte bleven berømmet, men det skal ikke nægtes, at mange Steder hindrer de Øjet i at faa fat i Jordsmonnets Former og mindsker Virkningen af dets smukke Linjer. I de tre mest udprægede Bundmørænelandskaber, Haderslev Næs Syd for Fjorden, det nordlige Sundeved og det syd-østlige Als bidrager de, naar man ser ud over Landet fra en ikke for høj Bakke, til at gøre det større, idet Hegnene næsten skjuler Markerne, men selv ses det ene over det andet og derved forlænger Perspektivet.

Som Følge af Forholdene paa Udskiftningens Tid har Sønderjyllands Østegn for det meste beholdt sine store samlet liggende *Landsbyer*, i Modsætning til f. Eks. Sjælland. De smukkeste og mest male- riske Landsbyer findes paa *Nørre Als*; med alsisk Sparsommelighed nybygges ikke her en Gaard paa en Gang, men et nyt Fag eller en ny Længe rejser sig, eftersom man mener at have faaet Raad til at bygge. Derved kommer der noget uregelmæssigt ind i Byggemaaden, som kan være mere tiltalende, end naar man ser Gaarde i een Støbning. Sparsommeligheden har ogsaa gjort, at saa forholdsvis meget gammelt er bevaret, Bindingsværk med sortmalet Tømmer udenom de hvidkalkede Murfyldinger, Bygningerne vinde og skæve, ofte smaa blyndfattede Vinduer. Men alt skinnende propert. Føj hertil de store Frugthaver, de brogede Blomsterbed foran Stuehuset og det ujævne Jordsmon, hvorpaa mange af disse Byer er byggede, saa er der Grunde nok til at give dem første Plads. I Tiden for Frugtræernes Blomstring ligger de indsneede i det skæreste rødt og hvidt. Paa *Sønder Als* er derimod det meste gammelt afløst af nyt, og i *Sundeved* er det næsten rent forsvundet. Her er alle Bygninger af de grimme gule Mursten, her er Stuehuset forsynet med en lang Række tætsiddende store Vinduer med udbuede Ruder. Kun de brede Huse og svære Straatage til de forholdsvis lave Mure synes man om. Næst efter *Nørre Alses* Landsbyer tiltales man mest af *Haderslevvegns*. Den røde Musten er her fremtrædende og staar godt mod Straatagene; Stuehusene faar desværre ofte en ret trist graa Farve og et haardt Skifertag. Gavlen har ikke Halvtag, men gaar lige op med tjæret Bræddeværk foroven, og der op over rager den spidse Brandstang. Gaardenes Størrelse og firlængede Form — denne findes ikke paa Als og Sundeved, hvor Husene i Reglen danner to i en Vinkel sammenløbne Fløje — udenom den ombyggede Gaardsplads giver Indtryk af Selvfølelse. Særlig paa Haderslevnæs ligger de værnede af herlige Aske, Ælme, Kastanjer og Linde. *Midt igennem Landet* i de magre Egne er Bygningerne lavest, i Reglen graapudsede. I



Flensborg.
(Efter Fot.)



Sønderborg.
(Stenders Forlag.)

Marsklandet helt mod Vest staar de med den brunrøde Tone, som Marskleret giver de Sten, der brændes af det, og de faar herved til en vis Grad et hollandsk Præg, der ogsaa ligesom mærkes paa, at de er saa pyntelige holdte.

Preusserne har ogsaa i æstetisk Henseende gjort deres til at ødelægge dette Land. Tysk Regereri og tysk Smagløshed virker i Forening. Straatagene er i Tilbagegang paa Grund af Byggelovens strænge Bestemmelser og afløses af det hæslige Tagpap. Murene føres højere op over Stuerne end nødvendigt for at skaffe mere Plads paa Lofterne, men herved forrykkes det Forhold mellem Mur og Tag, som ellers er saa kønt ved slesvigske Bygninger; Taget bliver for lavt og støder i en grim Vinkel til Muren. Hvad Preusserne i en Del Aar opførte af Kaserne, Kredshuse, Banegaarde, Boliger for Bestillingsmænd, skriger mod Himlen. Til deres kunstneriske Foretagender heroppe hører ogsaa de to store Sejrspyramider ved Arnkilsøre, hvor de i 1864 først kom i Land paa Als, og paa Dybbølbjærg. Gotiske Bygninger taaler ikke saa godt at ses paa langt Hold, og disse gotiske Spir paa den brede Bakke og ved det aabne Sund ligger nu netop saa uhjælpelig frit; de hører hjemme paa snævre Pladser inde i Byer. Værre endnu end denne Gotik fra 1870 er dog den nyere tyske Kraftbarbarstil, der har sat sig et typisk Mindesmærke i Bismarcktaarnet paa det nuværende Nordslesvigs højeste Bakke, Knivsbjærg.

BYERNES TRIVSELSBETINGELSER

Mellem Kongeaa og Ejderen har Danmarks to vigtigste Handelsbyer i den ældste historiske Tid ligget, *Ribe* og *Slesvig*. Den første blev Jyllands naturligste Udgangspunkt for Handelen mod Vest, den andens Betydning beroede paa dens Beliggenhed paa det smalleste Sted af den jyske Halvø, saaledes at den blev et almindeligt Transitsted for alle Varer, der skulde omsættes mellem Østersø- og Vesterhavsløndene, hvorved de undgik den farefulde og tidsspildende Vej om Skagen. Ydermere laa den paa et Sted, hvor tre Folkeslag grænsede op til hinanden: Danske, Sachsere og Vender. Med Gotland, Westfalen og Holland stod den i nært Handelssamkvem; Købmænd fra Island omtales i Stadsretten; Skibe foer herfra paa Rusland. I Valdemar Sejrs Tid var Byen paa en Maade Midtpunktet i hans store Rige, med Danmark til den ene og de vendisk-tyske Lande til den anden Side. Men da hans Rige var opløst, og Slesvig kun blev en Fyrsteby, og da Handelen søgte til Lybeck, hvis Beliggenhed minder om Slesvigs, var det forbi med

Byens Glanstid. Kun gennem sit lille Hof og som Embedsmandsby har den siden haft Betydning. Slien sandede til, og senere Tidens mere dybtgaaende Skibe kunde ikke naa op til Byen.

Omtrent samtidig med, at Slesvig sank, begyndte *Flensborg* at træde frem, og efterhaanden som Lybecks Handelsvælde gik under, lader det til, at den er gaaet frem. Den kunde ikke som Slesvig eller som Ribe skabe sig en særlig Handel paa Grund af naturlige Betingelser, men den har haft sin udmærkede Havn og til nærmere og fjærrere Opland Sønderjyllands rigeste Landskaber udenfor Marsken, og da de gamle Hovedveje, der holdt sig til Hedens flade Egne, ophørte at benyttes og først de nye Chausseer og siden Jærnbanner ud til alle Sider anlagdes, blev den hele Hertugdømmets Handelsmidtpunkt. Men hertil har ved Siden af de geografiske Forhold i meget høj Grad dens Handelsstands Dygtighed og den her efterhaanden opsamlede Kapital bidraget. Flensborg regnes den Dag i Dag for en ypperlig Skole for unge Købmænd, de lærer her at forene Dristighed med Forsigtighed og med streng personlig Økonomi. Forsaavidt Hamburg ikke gør den Indgreb, er den Slesvigs Grossistby, i al Fald for Vareindførselen af Korn, Ris, Stenolje, Kul, Tømmer og Jærn. Samtidig er den siden 1864 bleven en Fabrikstad i større Stil (Bryggerier, Jærnstøberier, et stort Skibsværft,) og Byen er hele Kongeriget Preussens største Rederby, som besidder en Flaade paa omtrent 100 Skibe med en Drægtighed af 60—70,000 Netto-Registertons.

Ved Siden af Flensborg har kun *Aabenraa* en ret anselig Handelsflaade, og dens gode Havn gør den til et ret vigtigt Indførselssted for grove Varer; derimod er dens Opland ikke nær saa stort eller saa godt som *Haderslevs* eller *Sønderborgs*, og den har ingen Støtte som *Tønder* i de mange Kvægmarkeder. *Husums* Kvægmarkeder er dog langt større end *Tønders* og skal være de vigtigste i hele Evropa. *Eckernførde* trykkes trods sin gode Havn af Nærheden af Kiel og Flensborg og er mest bekendt som Fiskerleje.

Hertugdømmets mindre Byer er til Dels fremstaaede lidt kunstigt, ved en middelalderlig Borg (*Nordborg*) eller ved en tidligere Tids Fyrsteslotte (*Augustenborg*, *Graasten*), om katolske Klostre som *Lygumkloster* og *Glücksborg* (Rydekloster; nu et Badested), endelig anlagte af protestantiske Sekter, (*Kristiansfeldt*, *Frederiksstad*).

(Decbr. 1918).

Kamp søgte at tilegne sig det herreløse Land og at skabe Folkegrænser, der bestemtes ved Kolonisation. Fra de gamle sammenhængende Bygder paa begge Sider arbejdede de sig frem imod hinanden og i den endelige Sammenstødslinie opstod tilsidst en Folkeblending, hvor de etnografiske Skellinier maa søges.

Da Danmark omkring Aar 800 træder ind i Historiens Dagslys har det saadanne Grænseforhold. I Nord skiltes Skaaneland fra de svenske Bygder ved mørke og vildsomme Skove, som endnu Aarhundreder senere ikke kunde befærdes uden Fører, og imod Syd, i Sønderjylland, laa et stort ubeboet Grænseforland mellem Danernes, Vendernes og Sachsernes Bosteder. Den sammenhængende danske Bebyggelse strakte sig paa Østsiden ned over Halvøen *Svansø* til Egernfjord, til Sliens inderste Vige og det høje Land derfra over til Hollingsted, medens det vestligste Afsnit begrænsedes af Trenens nedre Løb og af de Eng- og Sumpstrækninger, der ledsager denne Strøm ud til Vestkystens Marskegne. — I Sydøstholsten eller Vagriens sad Obetrerne og andre vendiske Folk, skilt fra Danernes Bygder af en uhyre Grænseskov, som kaldtes *Jernved* (Isarnho) og senere benævnedes Hedningskoven. I Sydvest langs Elben og Stør boede de nordalbingiske Sachser: Stormarer og Ditmarskere, medens den tredie Stamme: Holstenerne eller Holtsarterne (o: Skovboerne) endnu ikke nævnes og først langt senere koloniserede Mellem- og Nordholsten eller de Grænseskove, hvorefter de bærer Navn.

Saaledes var de tre Folk adskilte ved vidtstrakte Grænseøder, men uden fastsatte Grænselinier. Deres Omraader strakte sig saa langt, som deres Bygder naaede, og dermed var Spørgsmaalet afgjort. Af Gravhøjenes Beliggenhed og af Oldtidsfund kan det skønnes, at kun en enkelt Vej, Jyllands ældgamle *Oksevej*, har ført ned igennem Landet til Ejderøen, hvor Rendsborg senere byggedes, og derfra videre imod Elben, medens det staar hen i det uvisse, om en lignende Vej er gaaet fra Slien gennem Jernved til Venderne ved Travefloden. Allerede paa dette tidlige Tidspunkt nævnes *Slesvig* (Sliestorp, Hedeby) som dansk Vaabenplads og Handelscentrum, og kort efter dukker *Hamburg* frem paa den anden Side af Grænseforlandet.

Da Karl den Store 804 overvandt de nordalbingiske Sachser, mødte Danerkongen Gudfred med hele sin Hærmagt i Sliestorp for at værne Riget, og dermed indlededes den Kamp om Holsten, som først fik sin endelige Afslutning i Slaget ved Bornhoved 1225. Paa Rigets Grænse mod Sachsland, fortæller Annalisterne, lod Kong Gudfred anlægge en Vold, der strakte sig „helt fra den østlige Havbugt, som Danerne kal-



Danevirke midt mellem Øster- og Vester Kalegat. Udsigt hen igennem Graven. 1901.
(Efter „Nordiske Fortidsminder“)

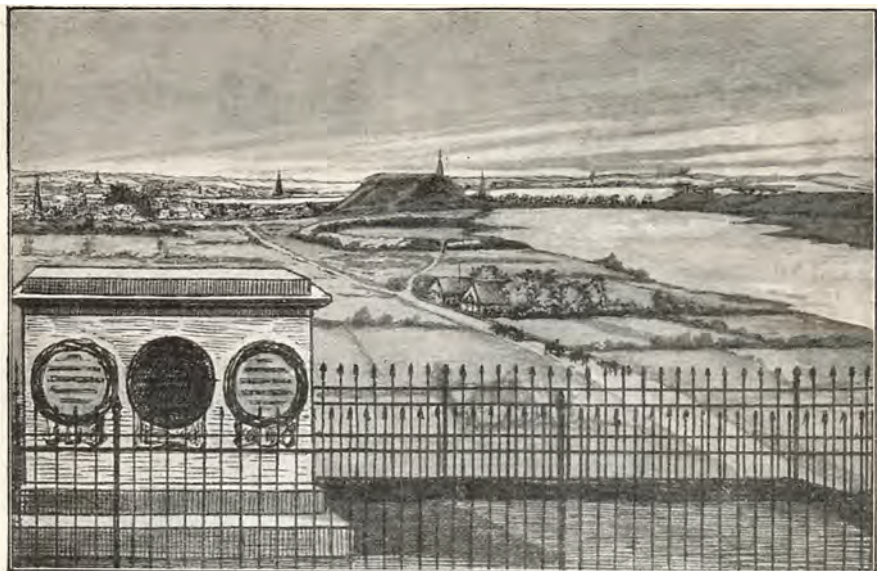


Danevirke. Voldbøjningen ved Reideaa. 1901.
(Efter „Nordiske Fortidsminder“)

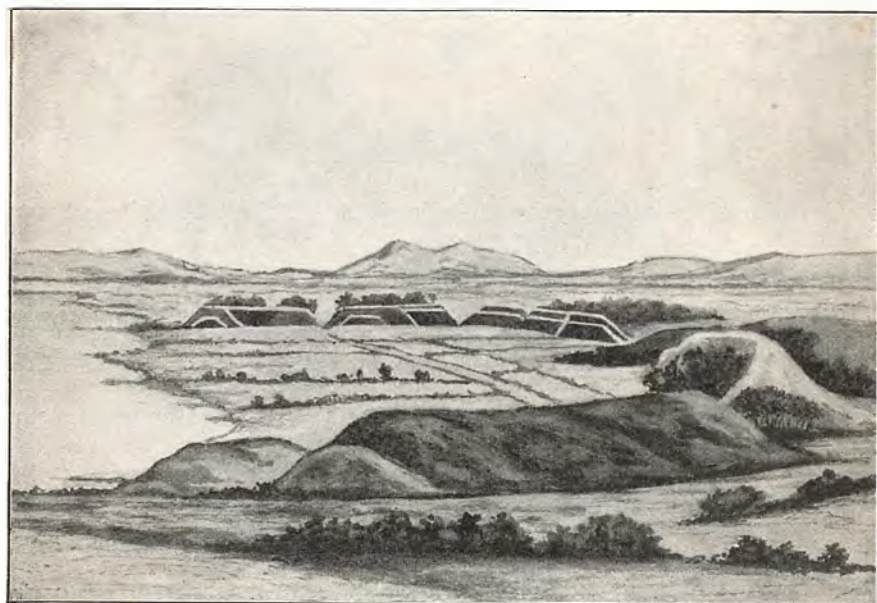
der Østresalt, og ud til Vesterhavet og kun havde en eneste Port, hvor igennem Vogne og Ryttere kunde færdes frem og tilbage“. Saaledes lyder den første Beretning om *Danevirke*. Alle Forskere er enige om, at Gudfreds Virke var en Jordvold og Vejspærring, der fra Sliens inderste Vige (i Nærheden af det nuværende Gottorp) strakte sig Sydvest hen først til Danevirke-Søen og derfra til Rejdeaa ud i Mosedragene Øst for Hollingsted, hvor den endnu kan ses i uforstyrret, om end stærkt sammensunken Tilstand. Volden værnede paa een Gang om Riget og om den sammenhængende danske Bebyggelse i Landets let tilgængelige Midtparti, hvor ingen større Naturhindringer fandtes. Af Gravhøjenes Beliggenhed langs Oksevejen ses det, at denne Vej af Forsvarshensyn er blevet lagt om umiddelbart Nord for Volden og ført igennem Værkets eneste Portaabning, som i lidt senere Kilder kaldes *Viglidsdør* : Hærporten, senere ogsaa Ka(r)legat. I Oldtiden har Svansøs Bygder ud imod Grænseskoven ogsaa været værnet af en lignende Vold. Den gik fra Vindeby Nor imod Nordvest hen over det høje Land Vest om Kochendorf og støttede sig her til en udtørret Vig af Slien. I Folkemunde kaldes den Gammelvolden eller *Østervolden*, og af dens svage Levninger kan det skønnes, at den har haft en lignende Karakter som Gudfreds Virke, men om den hidrører fra hans Tid eller har en endnu tidligere Oprindelse, staar ganske hen i det uvisse.

Medens Gudfred befæstede Sliegnen, anlagde Frankerne en Borg ved Stør (Itzehoe), og under de følgende Fejder og Forhandlinger nævnes snart Slien, snart Størfloden som Grænseskel, d. v. s. Grænseforlandet regnes snart til sachsisk, snart til dansk Side. Aar 811 mødtes danske og frankiske Høvdinge ved *Ejderen* for at forhandle om Fred, og hos de senere Annalister nævnes denne gentagne Gange som Grænseflod, men de nedarvede Forhold blev i Virkeligheden ved at bestaa igennem flere Aarhundreder, og det kan ikke historisk godtgøres, at Ejderen har været vor Ugrænse, eller at den nogensinde har dannet et virkeligt Folkeskel. I det 11. Aarhundrede blev den vor Statsgrænse, men det varede endnu mange Slægtled, før holstenske Nybyggere trængte ind i den danske Del af Grænsemarken og bebyggede Landet op til Slien og Trene.

Endnu i Valdemar Sejrs Tid laa dette udenfor Herredsinddelingen og var som ubeboet Alminding Krongods eller Konningelev. Den danske Del af Grænseskoven kaldtes da *Dänisch Wohld*, i Midten laa Fræslet og Kamp og imod Vest Stapelholm. Disse Navne fastholdtes igennem de følgende Tider, selv efter at der her i det 14. Aarhundrede



Udsigt fra Kongshøj ind mod Slesvig. I Forgrunden det østrigske Monument paa Kongshøj. Til Højre Hadeby Nor. I Mellemgrunden Vedelspang Gaarde, derover „Saxarmen“, og over den Voldstedet „Hohburg“, bag hvilket Slesvig Domkirkes Spir ses. I Baggrunden Slien og til Venstre Slesvig med Gottorp Slot. (D. B. teg.)



Halvkredsvolden („Saxarmen“) ved Hadeby Nor. Midt i Baggrunden ligger „Kongshøj“.

(Efter en Tegning fra f. Aarh.)

var foretaget en Herredsinddeling (Berg-, Krop- og Hohnerherred) i Samklang med Provinsens ældre Administration.

Men ikke alene mellem Sli og Ejder, ogsaa Vest paa ud imod Havet laa ved Oldtidens Slutning ubeboede danske Forlande. Den sønderjydske Marsk fra Vidaa til Ejderens nederste Løb udgjorde dengang et lignende ubeboet Statsoverdrev. Bortset fra Gestøerne Sild, Før, Amrum og enkelte Sanddrag eller Gestrygge i det indre bestod Landskabet af alluviale Dannelser uden Fasthed og sikre Kystlinier, af Vadestrømme og Dyb, delte i et Virvar af Øer og Holme og udsatte for stadige Oversvømmelser og Ændringer. Den danske Bebyggelse har gjort Holdt paa selve Gestranden. Uden Kendskab til Digevæsen og uden Værn imod det overmægtige Hav har den ikke vovet at give sig i Kast med disse Sumpe. Fra de nævnte Gestøer er der fremdraget talrige Oldtidsfund, som vidner om en endogsaa meget tæt Bebyggelse lige tilbage til Stenalderen, men fra selve Marsken savnes omtrent ethvert Minde af denne Art. Først højt op i Middelalderen, sandsynligvis i det 10. og 11. Aarhundrede, satte *frisiske* Indvandrere fra Nordholland og omliggende Egne sig i Besiddelse af den sønderjydske Marsk. Ud fra de omtalte Gestrygge eller fra opkastede „Værfer“ fæstnede de lidt efter lidt de lave Egne og værnede dem ved Sommerdiger imod den daglige Flod. Nordfriserne er de *ældste* fremmede i Sønderjylland, og *Frisergrænsen* maa derfor ogsaa inddrages i denne Undersøgelse.

SACHSERGRÆNSEN

Om de ældste Bebyggelsesforhold i Sli-Ejdereggen giver Annalisterne os ingen Oplysninger. Vi er henvist til bevarede Stednavne og jordfundne Minder. De viser, at den danske Del af Grænselandet ikke kan have været helt ubeboet i den tidligere Middelalder. Ud fra den sammenhængende danske Befolkning bag Danevirke og Østervolden er der sket maaske endogsaa omfattende Forsøg paa at kolonisere Landet. De levnedes Stednavne, en Art Fossiler fra en tidligere etnografisk Periode, viser os Bevægelsesretningerne. Det turde i flere Henseender være oplysende, at Bebyggelsen dels har støttet sig til Fjordenes inderste Vige, dels har fulgt Midtlandets Morænedannelser ned til Ejderfloden. Imod Øst samler de danske Stednavne sig i Klynger omkring Sliens store Bredning og dens Forgreninger og om Egernfjord, hvor talrige Gravhøje ligeledes minder om Oldtidsbebyggelse, om Fortids Liv og Kamp. I Landets Midtstrøg strakte de sig fra Danevirke over Nørby

og Krop ned til Ejderen. Da Grænseforlandet gennem Aarhundreder stadig overrendtes af Fjender, kan det antages, at mangt et Byanlæg er gaaet til Grunde, og af Navne som Nørby og Østerby, hvor vi netop kunde have ventet at træffe et Sønderby og et Vesterby, maa vi være berettiget til at drage disse Slutninger.

Omkring Sydsiden af Sliens Store Bredning findes endnu Bynavnene Steksvig, Gyby, Flekkeby, Holm, Gøteby og Dyrvad. Endnu helt op i det 18. Aarhundrede nævnes danske Navne paa Fiskepladser i denne Del af Slien, og paa vore ældste Landsbykort fra Udskiftningstiden opføres en Række danske Aasnavne paa disse Byers Marker, saasom Hy Kamp, Hy Klint, Engsig, Mengraj, Appeljord, Rørkær o. s. v., der viser, at disse Byer kun ved en langsom Assimilation er gaaet over til at blive helt nedertyske. — Omkring det indre af Egernfjord findes en lignende Samling danske Stednavne: Vindeby, Østerby, Moskov, Snelmark, Asruth, Asskov o. s. v. og helt imod Syd Haby, hvor Udskiftningskortene dog ikke længere har danske Aasnavne.

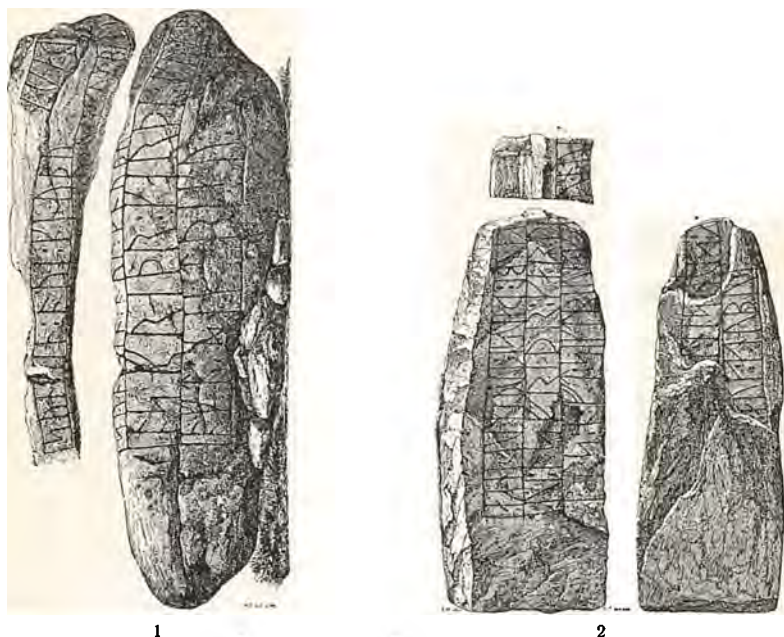
Paa den anden Fremstødslinie fandtes lige Syd for Danevirke Dja-vele Krat (nu Jagel) og Jettemark, der maaske minder om den Frygt, som Grænseskoven indgød Befolkningen. Længere Syd paa træffes Byerne Nørby, Boglund, Krop, Broholm ved Broholm Bæk og hinsides Ejderen to Byer med Navnet Skulleby (nu Schülpl), der vidner om, at Danskerne under deres Fremrykning ikke har ladet sig standse af Grænsefloden. — Disse Navne staar som usvigelige Vidnesbyrd om en gammel nordisk Bosættelse og om Landets oprindelige Tilhørsforhold.

Men af os ukendte Grunde førtes denne Nybyggervirksomhed ikke igennem. Fra Midten af det 12. Aarhundrede forandredes alle politiske Forhold paa vor Sydgrænse. Venderne bukkede under, Vagrien overgaves til en haardhændet tysk Kolonisation, Holsten indordnedes i det tyske Rige, vi stod fra nu af over for en samlet Fjende, og samtidig trængte Holstenerne (Holtsaterne) med uimodstaaelig Kraft frem i det gamle Grænseforland. Hele Nord- og Østholsten koloniseredes. Langs Ejderen dannes Byer, Kirker og Sogne, og Kiel og Rendsborg opstaar som disse Egenes Købstæder. Denne Nybyggervirksomhed overskred ogsaa Rigsgrænsen og ryddede tillige den danske Del af den gamle Grænse- mark: Dänisch Wohld, Berg-, Krop og Hohnherred. Først foran den sammenhængende danske Bebyggelse bag Egernfjord, Danevirke og Trene gjorde den Holdt. Fra Samtiden haves et Par Vidnesbyrd herom. I en Tale, som Esbern Snare holdt 1190, karakteriserer han endnu Grænseegnene mellem Vagrien, Holsten og Danmark som en stor Ørken; men kun en god Menneskealder senere meddeler Kong Valdemars

Jordebog, at Kongen i den danske Del af disse Strøg, „mellem Slæ og Eyder“ har 420 „houæ“ eller Gaarde. Den tyske Benævnelse, der ellers ikke forekommer i Jordebogen, vidner om, at disse Gaarde var paa tyske Hænder, og deres Antal om en stærk Bebyggelse i de tidligere Almindinger. Samtidig med, at Knud VI og Valdemar Sejr erobrede Holsten og maaske begunstigede Indvandringen i Sønderjylland, fremkaldte de holstenske Nybyggere det store Omsving i Sydslesvigs etnografiske Forhold. Holstenske Bønder nedsatte sig paa Kronens og Kongens Ødemarker, de faa danske Standsfæller, som de muligvis traf paa i nogle spredte og ubetydelig Torper, veg sky tilbage eller opsugedes af den indtrængende Masse, og snart fik hele Egnen et holtsatisk eller nedertysk Præg. 1260 kom en stor Del af Ejder-Sliegnen som Pant i de holstenske Grevers Hænder, 1288 gik det helt over i deres Hænder, og fra nu af fulgte holstenske Adelsmænd i Nybyggernes Spor og oprettede talrige Herresæder paa det gamle Krongods og omgav sig med holstenske Bønder, Fæstere og livegne. Kort efter gik hele Hertugdømmet over i Grevernes Besiddelse, Forvaltningssproget blev tysk, og Tyskheden støttedes paa alle Maader. Derfor kunde den sachsiske Kolonisation slaa Rødder, hævde sit nationale Særpræg og sætte sig udelt i Besiddelse af det gamle Grænseland, ja endogsaa trænge ind i de sammenhængende danske Bygder nordpaa og blande sig med den der-værende Befolkning.

Den holtsatiske Bosættelse har øjensynlig taget flere Slægtled og er næppe blevet helt gennemført før højt op i det 14. Aarhundrede. Da nævnes de nye Herreder (Krop-, Berg-, Risebyherred o. s. v.), og da opstod de endnu bestaaende Folkegrænser saa vel i *Danevirkeegnen* som i *Svansø* og *Trenea/snittet*. Det er disse Grænser og den Folkeblending, der opstod omkring Sammenstødslinierne, som er Hovedopgaven her. Hos ældre Forfattere findes ingen brugbare Oplysninger om disse Forhold, fordi de ikke sonder imellem de forskellige Bebyggelsesperioder og kritikløst skyder den yngre Middelalders Forhold helt tilbage til Oldtiden. Hos dem er det umuligt at hente Svar paa saa elementære Spørgsmaal som: Hvor holdt den danske Urbefolkning Stand? Hvor langt trængte Sachserne frem Nord paa? Hvilke Byer blev alt dengang dansk-sachsiske? o. s. v. Disse og lignende Spørgsmaal har jeg behandlet ud fra moderne Synspunkter i Sønderj. Aarb. og senere har enkelte tyske Forfattere uddybet og nærmere begrundet min Opfattelse, hvorfor der, taget i store Træk, ikke hersker nogen Uenighed om denne Sag.

De nye Kilder, der ved denne Lejlighed droges ind i Undersøgelsen, var Skattelisterne fra det 15. og 16. Aarhundrede. De indeholder de



1
2
Vedelspang Runestene (Gottorp Amt) (c. 950).

1. Et Par Kilometer syd for Byen Slesvig ligger den lille Landsby *Vedelspang*. Her opdagedes 1797 en stor Runesten, som flyttedes til Slotsparken i Louisenlund, hvor den fejlagtigt anbragtes i liggende Stilling, som ovenstaaende Afbildning viser. 1902 kom den til Oldsagsmuseet i Kiel. Indskriften lyder i Nutidssprog: „*Asfrid gjorde dette Mindesmærke efter Sigtrygg, sin Søn, paa Gnupas vi* (o: viede Gravplads).“

2. I Fundamenterne til de gamle Bastioner, som siden 16. Aarh. havde omgivet *Gottorp Slot*, fandtes en stor Runesten, som førtes til Oldsagsmuseet i Kiel. I Nutidssprog lyder Indskriften: „*Vi — Asfrid, Odinkars Datter, gjorde dette Mindesmærke efter Kong Sigtrygg, hendes og Gnupas Søn.*“

De to Indskrifter fortæller altsaa, at Asfrid lod rejse Mindestene over sin og sin afdøde Ægtefælle, Gnupas Søn, Kong Sigtrygg. — V. la Cour mener, at denne Kongefamilie har levet indenfor Halvkredsvolden („Saxarmen“) og at „*Gnupas vi*“ mulig laa paa *Kongshøj* (Kong Sie's Høj).

RUNESTENE FRA EGNEN

(Efter Ludvig F. A. Wimmer:
Haandudgave ved



Hedeby- og Danevirke-Stenen (Gottorp Amt) (995—96).

3. I 1796 fandtes ikke langt fra det Sted, hvor den første *Vedelsvang-Sten* blev fundet i 1797, en stor Runesten nedsunken i Marken; den førtes til Louisenlund, hvorfra den 1902 kom til Museet i Kiel. Indskriften lyder i Nutidssprog: „*Torlv, Svens Hirdmand, rejste denne Sten efter Erik, sin Fælle, som døde, da tapre Mænd belejrede Hedeby; men han var Styresmand (☉: Skibsfører), en saare gæv Mand.*“

4. Ved Foden af Højen *Tvøberg* eller *Tvebjærg* — et Navn, der oprindeligt har omfattet den endnu bevarede Høj og en anden lige overfor liggende forlængst sløjftet Høj — tæt ved Levningerne af *Danevirke*, opdagedes 1857 en stor Runesten, som nu er rejst paa sin gamle Plads ved Foden af Højen. Indskriften lyder i Nutidssprog: „*Sven Konge satte (denne) Sten efter Skarde, sin Hirdmand, som var draget vestpaa (☉: havde været paa Englandstog), men nu døde ved Hedeby.*“

Stenene er Vidnesbyrd om haarde Kampe ved Danmarks Sydgrænse — allerede for henved 1000 Aar siden.

TÆT SYD FOR SLESVIG BY

De danske Runemindesmærker.

Lis Jacobsen.)



Nedersachsisk Husmandshus.
(Efter Fot.)



Nedersachsisk Bondegaard.
(Efter Fot.)

henfarne Bondeslægters Navne, den eneste litterære Levning, de har efterladt sig, og da de er knyttet til Landskabets Byer og Gaarde, og da de holstenske Former paa det bestemteste skiller sig ud fra det danske Navnestof, er det muligt ved Hjælp af disse Personnavne at forfølge de ældre etnografiske Aflejringer ned i Enkelthederne.

De sønderjydske Personnavne (i hvert Fald uden for Byerne) var i Middelalderen af en overordentlig ensartet Støbning og bærer det danske Folkepræg. Næsten alle Fornavne er af kirkelig Oprindelse, Apostel- eller Helgennavne, og kun i forsvindende Grad har Befolkningen fastholdt olddanske Navne som Bundi, Erik, Fin, Haken, Halfdan, Knud, Lagi, Sven, Tage, Tuki, Thorkel, Trogels, Vagn o. s. v., der ofte forekommer i stærkt afslidte Former. Efternavnene falder ligeledes i to Klasser. Egentlige Slægtnavne er sjældne. Efternavnet dannes af Fornavnet ved Tilføjelsen af *-sen* eller er kun Fædrenavne uden Slægtmærke, og Generation efter Generation dannes fortløbende, ensformige Navnerækker ved Omstilling af kun to Ord. Mindst 90 % af Datidens danske Efternavne er dannet paa denne Maade, og Sædvanen har en saadan Magt, at endogsaa virkelige Slægtnavne ved Tilføjelse af den nævnte Endelse omdannes til simple Efternavne (Juhlens, Stensen). Skattelisterne indeholder Side op og Side ned Rækker af Hansen'er, Jensen'er og Petersen'er, og kun i Ny og Næ afbrydes Ensformigheden af et enkeltstaaende: Dal, Fris, Hjort, Høg, Juhl, Krag, Vind m. m., og af enkelte Bynavne eller lignende, der dog næsten alle er gennemsigtigt danske. Hertil slutter sig en Del Professionsnavne (Degn, Fisker, Foged, Maler, Skræder, Svarrer), der af de tyske Skrivere gives en nedertysk Form, men som oftest ikke er andet end Tilnavne eller Øgenavne og ikke kan bruges som etnografisk Skelnemærke paa nogen af Siderne.

De holstenske Bondenavne var af en helt anden Art. Forskellen viser sig allerede i Fornavnet, da hveranden Holstener hed Klaus, Ties, Marquardt eller Hans, og Modsætningen træder fuldt frem i Efternavnet, idet Hovedmassen af denne Almue har virkelige Slægt- eller Stammenavne. Iblandt disse træffer vi en Mængde gode bekendte fra dannede Kredse i Danmark og de maa her staa som vejledende Eksempler: Borgen, Ehlers, Evers, Hartmann, Hinze, Kroll, Lindemann, Lose, Mönich, Reimers, Sibbern, Starcke, Tode, alle tilsammen holstenske Bondenavne, der atter og atter forekommer i de gamle Skattelister. Kun en ringe Del af den sachsiske Befolkning fører Fædrenavne, dannet ved Genitivmærket *-s* (Castens, Peters), og Endelsen *-sen* er saa sjælden, at man forgæves søger den i Liste paa Liste.

Ved Middelalderens Slutning er Landet mellem Ejder og Sli eller,



Nedersachsisk Husmandshus.
(Efter Fot.)



Nedersachsisk Bondegaard.
(Efter Fot.)

noget nærmere bestemt, Dänischwold, Berg, Krop og Hohn Herred, beboet af en Almue, som bærer udelukkende holstenske Navne. Selv i de ovennævnte Byer med danske Navne er det danske Navnestof forsvundet, og de faa danske Personnavne, som findes i Afsnittet, er ikke knyttet fortrinsvis til disse Byer. De udgør end ikke een Procent af Navnene, og spiller her en lige saa underordnet Rolle som Holsternavnene Nord for Slien. Nedertysk Sprog og Væsen har da fuld og uanfægtet Hjemstedsret i Landskabet.

Den holtstatiske Indvandring fortsattes endnu længere imod Nord ind i de tilgrænsende Strøg: i *Svansø, Danevirke- og Treneafsnittet*, hvor den traf paa en ældgammel dansk Befolkning. Vi kan gaa ud fra Midtstrøget omkring Danevirke. Volden ligger i Provinsens sydligste Gammel-Herred: Arns- eller Arældsherred, der omfattede de vidtstrakte Sogne: Hadeby, Hollingsted og Byen Slesvigs Landsogn (Sct. Michaëlis).

Hollingstedegnen var i Middelalderen dækket af Skov, og Vest for Gottorp fandtes ligeledes tætte Skove eller vidtstrakte Heder og Moser, der delte Herredet i en nordlig og sydlig Del. Den gamle Valplads omkring Grænsevolden var da tyndt befolket. Der, hvor vore gamle Konger havde kæmpet og levet, hvor mægtige Gravhøje endnu minder om dem, hvor Halvkredsvolden maaske indesluttede en Handelsstad, og Runestenene vidner om mægtige Kampe, fandtes paa Reformations-tiden kun faa og smaa Landsbyer. Alle disse Byer havde danske Navne. I det sydlige Afsnit laa Selk, Vedelspang, Hadebod (by), Bustrup, L. og St. Dannevirke, Husby, Skovby, Ellingsted og Hollingsted, i det nordlige Sylvested, Lyrskov, Arnholt, Jydbæk og Holm. Af Skattelisterne fremgaar det, at holstenske Indflyttere allerede paa Reformationstiden havde faaet Overtaget i Herredets sydlige Del, og at her alt dengang maa være foregaaet en virkelig Blanding, en S sammenskydning af to Folkeslag. I Hadeby-Bustrup-Hollingsted-Afsnittet træffes fra 60 til 80 %, Holsternavne blandt Skatteyderne, og der kan vel ikke herske nogen Tvivl om, at dette Forhold ogsaa har indvirket stærkt paa Omgangssproget. Derimod har de holstenske Nybyggere ikke formaaet med nogen Kraft at trænge frem til Herredets nordlige Afsnit, hvor den indfødte Befolkning hævdede sin Ejendomsret til Jorden og igennem de følgende Aarhundreder viser et næsten ublandet dansk Navnestof. Den ublandet sachsiske Befolkning naaede op til Selknor og Ko- (eller Kur-)virket, den ublandet danske ned til Linien Slesvig-Skovby-Sylvested, eller, for at nævne en god, gammel bekendt, ned til Slesvig-Husumvejen. Imellem disse Linier laa et smalt, blandet Bælte, hvor sachsiske Almueslægter alt havde tilkæmpet sig Overmagten, og hvor de danske



Nedersachsisk Bondegaard.
(Efter Fot.)

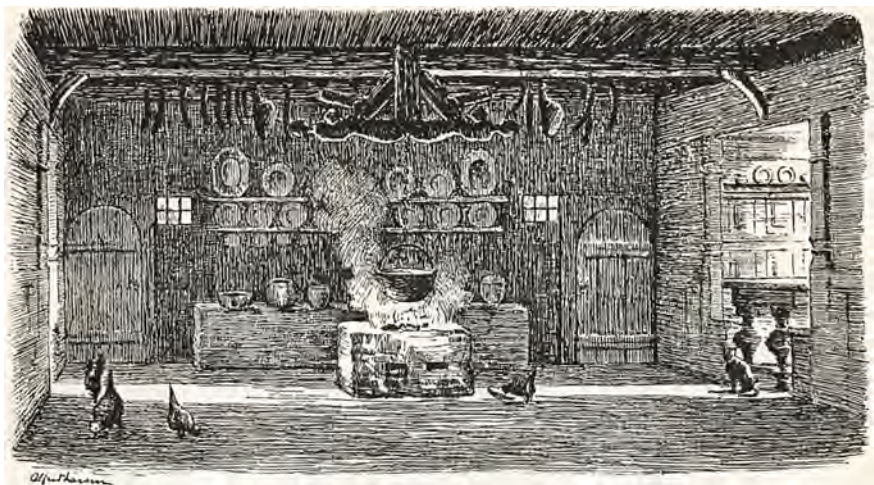


Huse i Mysunde.
(Efter Fot.)

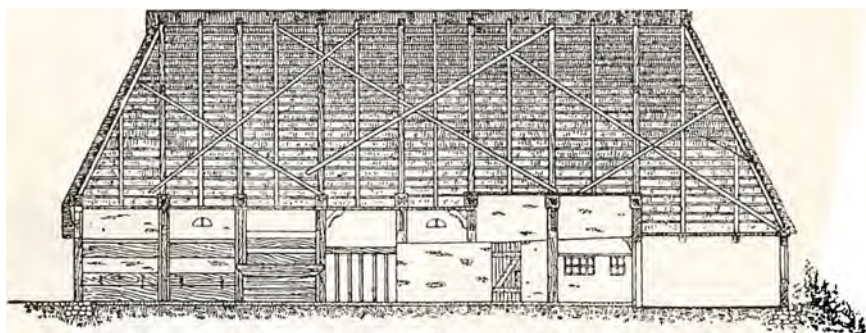
Elementer langsomt bukkede under. Her, omkring den gamle Grænselvold, er ogsaa Skuepladsen for den første Nationalitetskamp indenfor Hertugdømmets Grænser, og paa Grund af den følgende Tids politiske Forhold og tyske Kulturtvang var Kampens Udfald givet. Mange Efterretninger viser dog, at denne er blevet fortsat lige ned til det 19. Aarhundredes Begyndelse. Den grovkornede og djærve Holstener har haft meget ondt ved at overvælde den seje og lune Jyde, og kun en fortsat ensartet Kulturpaavirkning gennem 10—12 Slægtled har formaaet at udlette de Nationalejendommeligheder, som her stredes med hinanden. Det oprindelige danske Grundlag fremgaar ikke alene af By-, Mark- og Personnavne. Ogsaa Landboforfatningen var forskellig Nord og Syd for Volden. Mellem Sli og Ejder regnedes efter „Hufe“, Nord for Danevirke efter Bol. Bønderne i Husby og Skovby besad „Ottingsgaarde“ og rebede deres Jorder efter Mark Guld ligesom i Angel og Sundeved. Ogsaa det holstenske *Røghus* bragte den holstenske Nybygger med sig ind i Danevirkeafsnittet. Det var, som bekendt, et langdelt Hus med Lyre i Stedet for Skorsten og med Lo, Stalde, Arne og Smaakamre i eet stort sammenhængende Rum. Fra Arnestedet i Husets Baggrund (i mere moderne Bygninger fra Piselgluggen) kunde Bonden overse hele sin Indendørs-Bedrift og fandt her omkring Ildstedet en Hygge, som tiltalte ham og forsonede ham med en Røglage, som forekom alle andre utaalelig. Fra Arildstid har Danskerne derimod boet i tværdelte Huse med Beboelse, Lo og Stald i særegne, helt adskilte Rum og, i hvert Fald i yngre Dage, forsynet med Skorsten. Utrykte Amtsbeskrivelser fra 1709 viser, at det holstenske Hus har bredt sig over hele Danevirkeafsnittet og endogsaa, omend enkeltvis, fulgt sachsiske Indflyttere ind i Angel og op imod Isted.

En nærmere Beskrivelse af disse Forhold findes dog ikke, og nu har Tidens nivellerende Magt ogsaa gjort det af med denne National-ejendommelighed. 1890 saas endnu et Par faldefærdige Røghuse i Slesvigs Omegn, men nu skal det være helt forsvundet fra Danevirkeafsnittet.

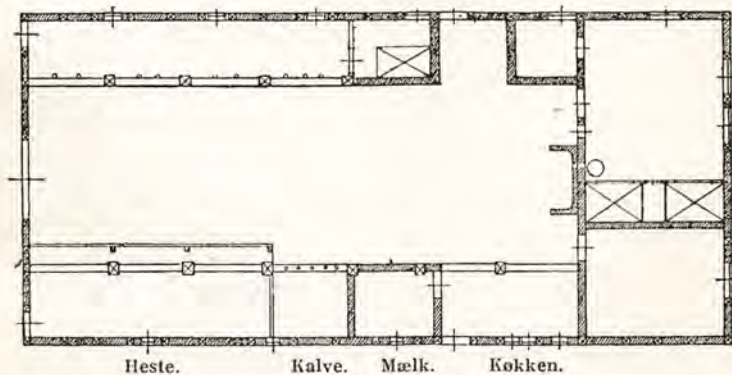
Sproget er og bliver dog det vigtigste Nationalmærke. Lokalhistorikeren Ulrich Petersen, der skrev for to Aarhundreder siden, fortæller, „at det danske Sprog begynder lige indenfor den store Vold Danevirke, i *Skovby* og *Husby* og i de nærmeste omkring Staden Slesvig liggende Landsbyer,“ og han tilføjer, „at Stadens Beboere paa Grund af dette Naboskab kaldes „Stjertdanskere““. Endnu i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede taltes der Dansk i Selk og Skovby, og i Aaret 1799 skrev en stedkendt Forfatter: „Jeg skal endnu nævne Grænsen imellem de to



En Dile i Osterfeld.
(Efter R. Mejborg)



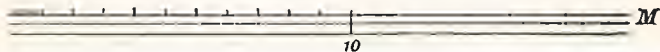
Køer. Karl. „Hörn“. Kammer.



Beboelsesstue.

„Gute Stube.“

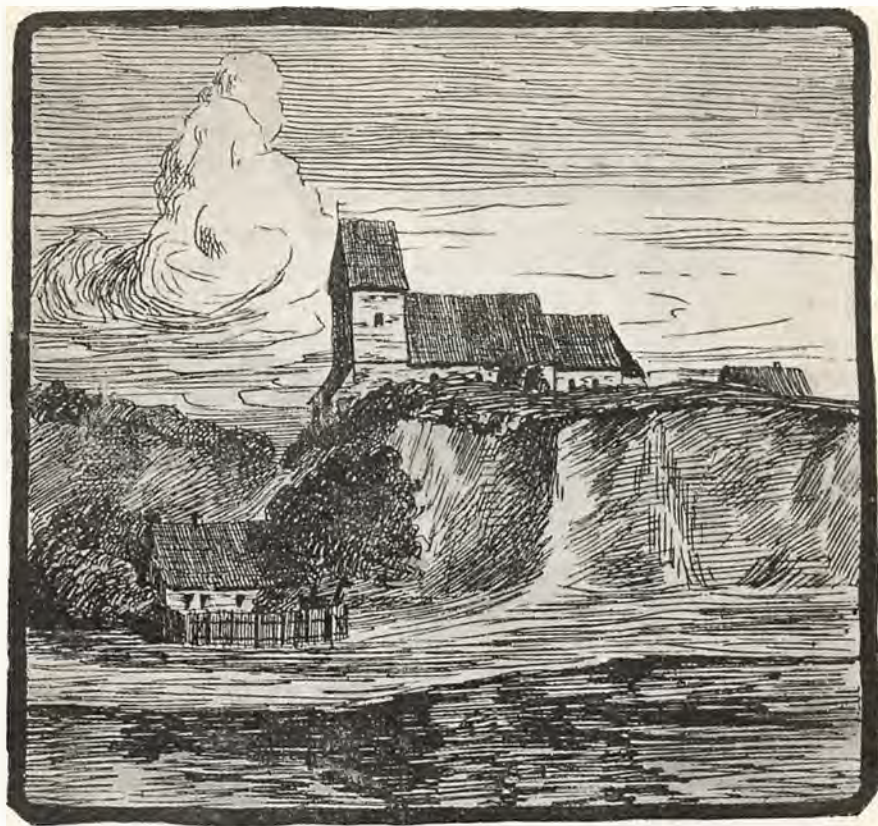
Heste. Kalve. Mælk. Kökken.



Bondehus i Kosel, opført 1673. Længdesnit og Grundplan.
(Efter Chr. Kock: Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansea. 1912)

Folkeslag. Slien og Landevejen fra Slesvig til Husum udgør Grænsen. Angel ved Slien er absolut dansk, og alle Beboerne paa den nordlige Side af Vejen imellem Slesvig og Husum og de, som bor ved Vejen, er ligeledes danske. De Beboere, som bor nærmest ved den sydlige Side af Vejen, er ikke alle Tyskere, men for det meste en Blanding af begge Nationaliteter. Det gælder især med Hensyn til Landsbyerne nærmest ved Slesvig, saasom *Husby, Skovby, Danevirke* o. s. v.“ — Bedre end det her er gjort, formaar jeg ikke at skildre de samme Grænseforhold ti Slægtled tidligere; men den gamle Forfatter tilføjer nogle Bemærkninger om, at ogsaa de sproglige Forskelligheder paa hans Tid var ifærd med at udslettes, idet Plattysken udbredte sig mere og mere blandt Danskerne saavel i Angel som i nogle Landshyer mellem Slesvig og Husum, en Udbredelse, der snart skulde faa en skæbnesvanger Indflydelse paa Landets nationale Forhold.

Om Oldtidsbebyggelsen paa Halvøen *Svansø* (Schwansen) haves ingen Efterretninger, og vi maa derfor udelukkende lade os vejlede af By- og Stednavne. I Jordebogen og i andre gamle Brevskaber kaldes Landet *Svansø*. Det strakte sig imod Vest hen til Sliens store Bredning, Dalfuren omkring Østerbæk, Snapsø og Vindeby Nor. Paa denne Landegrænse værnedes det ud imod „Fræslet“ af Egernborg og den foran omtalte *Østervold*, og var efter Datidens Opfattelse et lukket Land. Alligevel er ingen sønderjydsk Landsdel blevet saa haardt medtaget af den politiske og sociale Udvikling som netop dette. Da den holstenske Adel trængte ind paa Halvøen, vendte den op og ned paa alt. Byer afbrødes, nedlagdes, forvandlede til Herresæder eller forsvandt sporeløst, og efter Reformationen gjordes den oprindelig frie Befolkning til livegne Adelsbønder. Den nuværende Topografi giver derfor et helt falsk Billede af de ældre Bebyggelsesforhold, og vi maa helt op til det 14. Aarhundrede for at skaffe et brugbart Grundlag til Veje. Dengang havde *Svansø* mange, omend ikke ret store Byer. Paa Halvøen fandtes syv Kirkebyer, nemlig Minnæsby (forvundet), Kirkeby (el. Svans), Siseby, Vapenæs (Vaabs), Riseby, Borgby og Koslev. Af dens henimod 60 Navne paa Landsbyer og Boligsamlinger endte 20 paa *by*, 8 paa *mark*, 7 paa *næs*, 5 paa *bøl* (boli), 4 paa *torp*, 2 paa *lev*, 1 paa *tved*, 1 paa *toft* og 1 paa *Ornum*. Blandt disse mange Navne fandtes ikke et eneste af sachsisk Oprindelse, og fra en hvilken som helst anden dansk Egn vilde det maaske være vanskeligt at opstille et tilsvarende Antal lige saa gennemsigtige danske Bynavne. Til disse Vidnesbyrd om de ældste Nybyggere svarer en Række Navne paa geografiske Genstande og Forhold, der har bevaret sig ned igennem Tiderne. Jeg anfører blot



Borby Kirke c. 1800.
(Efter Chr. Kock.)

nogle enkelte som Højbro, Engbæk, Blegdam, Hønehøj, Hummelkrog, Harekær, Skovmark, Grønlund, Koksmose, Torsryd, Sønderskov, Dyrvad, Kærøre, Svansø. De dyrkede Markers Aasnavne er derimod paa Grund af den yngre Udvikling, overvejende holtsatiske eller overleveret i en meget fordrejet eller fordærvet Form. (Se forøvrigt ogsaa det hostaende Kort efter Casp. Danckwerths „Landesbeschreibung“ fra 1651.

De ældste Kilder viser ligeledes, at den fælles danske Agrarforfatning herskede paa Svansø. Ifølge Jordebogen ejede Kongen her 27 Plove (ikke Hufen), og her som overalt i Provinsens Hovedegne regnedes og rebedes Jorderne efter Bol eller dets Underafdelinger, efter Øre og Ørtug Udsæd eller efter Mark Guld. Der tales om Ornum, Stuf og Skovskifter, om Bonde, Fæster og Gaardsæde nøjagtig som i enhver anden dansk Landsdel. Ogsaa Halvøens Kirkebygninger viser tilbage til en dansk Tidsalder. Deres ældre romanske Stil godtgør, at de er bygget

flere Slægtled før, Holstenerne trængte ind i Ejder-Sliegnen, og deres bevarede Inventar viser hen til nordisk Paavirkning.

Nogle Forfattere har villet hævde, at Svansø har faaet sin oprindelige, danske Befolkning meget sent, men hvad der anføres til Støtte herfor, er ikke meget overbevisende. Først gør de opmærksom paa, at Halvøen mangler Bynavne paa *-sted* og *-um*, der skal høre til vort allerældste Navnestof, men, ganske bortset fra Værdien af denne Teori, kan Mangelen simpelthen forklares af det lille Landomraade. Med samme Ret kunde det ellers paastaas at f. Eks. Skamlingshalvøen eller de „8 Sogne“ Syd for Kolding ogsaa maa høre til de senest koloniserede Egne i Sønderjylland. Endvidere anføres, at Svansø paa Jordebogens Tid stod uden for Herredsinddelingen og opføres som „Territorium“, hvoraf sluttes, at den paa det fjerne Tidspunkt, da Herrederne dannedes, maa have været svagt bebygget. Dette er selvfølgelig muligt; men det kan dog bemærkes, at Landet er stillet ganske som Sundeved. Heller ikke her anfører Jordebogen noget Herredsnavn, og begge opnaaede først dette i det 14. Aarhundrede (Nybøl Herred i Sundeved, Riseby Herred i Svansø).

Da Kong Abels Sønner kom i Besiddelse af det sydslesvigske Kron-gods og kort efter pantsatte det til de holstenske Grever, indleddedes det store etnografiske Omsving paa Svansø. Holstenske Nybyggere trængte ogsaa herind, og næsten hele Landet erhvervedes af den tyske Adel. 1332 nævnes en Sehested som Godsejer paa Halvøen, og snart fulgte Slægterne von der Wisch, Ahlefeldt, Breyde o. m. fl. efter. Ved Køb, Forleninger, Pantsættelser og Mageskifter tilegnede de sig alt. Den frie danske Befolkning veg tilbage for det holstenske Hoveri og Livegenskab og erstattedes af indvandrede Fæstere eller gik langsomt op i den nye Almue. Herredstinget nedlagdes, og Befolkningen sønderdeltes i smaa godsherlige Birker med Hals- og Haandsret. Derfor foreligger der ikke sammenhængende Skattelister fra Halvøen, og en paalidelig og udtømmende Fremstilling af Forholdet mellem danske og sachsiske Personnavne kan ikke gives. Landsdelens yngste Historiker mener dog, at disse Navne omtrent har holdt hinanden Stangen paa Reformationstiden, og forskellige Lister fra en langt yngre Tid viser endnu stærke Blandinger, særlig i Halvøens mellemste og østlige Dele. Ogsaa det danske Folkesprog har hævdet sig meget længe ved Siden af Plattysk. 1651 skrev C. Danckwerth, at Indbyggerne paa Svansø taler Dansk og Tysk, et Aarhundrede senere meddeler Pontoppidan, at der i Almindelighed tales Tysk paa Halvøen, undtagen i Byerne langs Slien, hvor der ogsaa tales Angelbo-Dansk, og ved Begyndelsen af det 19. Aarhundrede var dette



Svansen (Udsnit af Johs. Mejers Kort fra 1651 i Danckerth's „Landesbeschreibung“).

Sprog endnu ikke helt forstummet i disse Strøg. Men det sachsiske Væsen havde sejret baade etnografisk og sprogligt. Dette prægede ogsaa Befolkningens Sæder og Skikke. 1844 skrev en Angelbo: „Wann man von Angeln öber de Sli kommt, so kann man't all glik sehen, dat dar gans annere minschen sind, denn dat wagenspor is en halbe fot wider, un de höser hebben ken schosten. In Angelns is ken kösel so klen, dat es nich en schosten harr, un de sprak is ok ganz anners ...“ Navnlige synes det holstenske Røghus i stort Omfang at have fortrængt Angelbo-Gaarden. Mange tyske Forfattere mener endogsaa, at denne Bygnings-skik tidligere har været ret eneraadende paa Halvøen, men i vor Tid er Huset gaet af Mode, og maa — ligesom Plattysk for Højtyisk — vige Pladsen for moderne Gaard- og Husbygninger uden etnografisk Interesse. Ved en Optælling 1909 fandtes 328 holstenske Røghuse og 35 Angelbohuse blandt 2035 Beboelser.

I den vestlige Del af vor Sydgrænse, i *Svavsted-Stapelholme*, har tre Folkestammer bosat sig ved Siden af eller mellem hverandre og fremkaldt meget udviklede etnografiske Forhold paa et snevert Omraade. Geografisk set bestaar Afsnittet af tre meget forskellige Dele. Nordfra kiler et højt Gestland sig ind mellem Vesterhavsmarsken og Trenens nederste Løb og ender i Fremspringet omkring Svavsted og Sønderhoved. Syd for Trenen ligger *Stapelholms* Gestøer, omgivet af inddigede Marskenge, og fra Husum til Frederikstad strækker sig en Marskbræmme, *Südermarsch*, der ved Aaløb og Vadestrømme skiltes fra Ejdersted og aldrig har været henregnet til de frisiske Udlande. Til disse tre Afsnit svarede tre forskellige Folk. Imod Nord sad Danerne, fra Syd kom Ditmarskerne og fra Vest Friserne.

Alle yngre Forfattere er enige om, at Stapelholms nuværende Befolkning hovedsagelig stammer fra Ditmarsken, om den end kan være tilsat med nogle holtsatiske og frisiske Elementer. Her skal dog kun et enkelt Forhold fremdrages. Ved Middelalderens Slutning havde Befolkningen i Stapelholm og Ditmarsken endnu fælles Navneskikke. Fler-tallet af dem havde hverken Ætnavne som Holtsaterne eller Fædrenavne som Danskerne og Friserne. Personbetegnelsen er en Sammenkædning af flere Fornavne, sammenholdt med Genitivmærkerne *s* eller *n*, saaledes at Personens Døbenavn kommer tilsidst, og de første Navne maa opfattes som Fædefornavne i forskellige Led. Stapelholmeren og Ditmarskeren bar ikke alene sin Faders, men ofte ogsaa sin Bedste- og Oldefaders Fornavn, eller hvor der havdes et Slægtnavn, hele sin Faders Navn foran sit eget. Derved opstod saadanne Former som: Masz Hansz Jacobsz *Peter*, Peter Steckers *Dirck* Volckers Sohne, Sirch Muhlen Sohn



Parti af Sydvestslesvig (Udsnit af Generalstabens Kort fra 1857-58).

Henneke. Selv tilsyneladende rene Ætnavne omstilledes paa denne frie Maade fra Slægt til Slægt, saa Skattelisterne har baade Johan Helt og Helt Johan, Peter Wiben og Wiben Peter.

Dette Navnestof fandtes udbredt over hele Stapelholm, renest i Sønder- og Nørrestapel, svagere i Erfde og andre østlige Egne, hvor det afløstes af de foran omtalte Holsternavne. Meget tidligt maa Nybyggere fra Ditmarsken være trængt ind i denne Del af Grænseforlandet og inddraget de stapelholmske Gestøer under Opdyrkningen. Egnens Blanding af Gest og Marskenge faldt ganske i deres Smag, den laa dem desuden lige for Haanden, og det er vanskeligt at paavise noget, som i disse fjerne Tider og i en saa bortgemt Egn kunde træde dem hindrende i Vejen. Sandsynligvis er den sachsiske Befolkning i Stapelholm de ældste fremmede indenfor Sønderjyllands Grænser, endog ældre end Friserne, der ellers under deres Landnam i det 10. og 11. Aarhundrede ogsaa vilde have sat sig fast her. Hverken Sted- eller Personnavne minder om en forudgaaende dansk Bebyggelse.

Stapelholm led meget under de store Oversvømmelser i det 14. Aarhundrede. To Marsksogne, der skal have ligget Syd for Svavsted, gik helt til Grunde, og Befolkningen flyttede da op paa Gestrandene i Syd og Nord. Byerne Seeth og Drage i Stapelholm skal være opstaaet paa denne Maade, og fra samme Tid stammer den sachsiske Befolkning i Randbyerne Nord for Trene fra Ramsted over Svavsted hen til Hollingsted. Disse Byer ligger ganske vist paa den „sønderjydske“ Gest, og det er umuligt at oplyse noget om deres ældste Beboere, men ved Middelalderens Slutning var de beboet af Sachsere, hvis Navne har et stærkt stapelholmsk Anstrøg. Deres Erhvervsliv var knyttet til Trenens Marskenge, og deres Indflytning kan forklares af de store Forstyrrelser som traf Egnen. Efter 1268 anlagde Slesvigs Biskop en Borg i Svavsted, og denne har sikkert ogsaa bidraget til at samle en stærkt blandet Befolkning i den fremblomstrende Flække, der skiltes fra de nordligere danske Bygder af en vidtstrakt Skov. Om en dansk Bebyggelse i denne Grænsekov haves kun faa og ubetydelige Minder.

Den frisiske Bosættelse i *Südermarsch* ramtes ogsaa af Oversvømmelserne, og Beboerne flyttede op i Gestens Randbyer: Rødemis, Mildsted og Rantrum, hvor der opstod en dansk-frisisk Folkeblanding, som senere skal omtales. Ved Middelalderens Slutning var der altsaa omkring Gest-Halvøen ned imod Svavsted opstaaet en Krans af Randbyer, der imod Øst og Syd beboedes af sachsiske, imod Vest af dansk-frisiske Bønder. Kun Midtpartiet, det store *Østenfjeld* Sogn, bevarede endnu i nogen Tid sin oprindelige Folkekarakter. Byens Navn skrives igennem

hele Middelalderen Ostenfiold, Ostenuolde, Osternfiæl i Overensstemmelse med de tilsvarende danske Bynavne længere Nord paa. Sognets mindre Byer har et lignende dansk Navnepræg, og i de ældste Skattemister optræder de danske Personnavne i afgjort Flertal. 1548 fandtes i Hovedbyen 13 danske Personnavne af 21, i Vindert 12 af 16, i Wittbæk 16 af 21. Adskillige Høje har bevaret deres danske Navn lige til Nutiden (Femhøj, Sundsbjerg), fra Sognets Marker forsvandt det danske Agrarsystem sent, og langt op imod Nytiden omtalte Egnens Folk Trenens højre Bred, o: Østenfjeld Sogn, som *Danskersiden*. Men ogsaa her trængte det plattyske Sprog sejrrigt frem, støttet til Samkvemmet med Købstæderne Husum og Slesvig, og en fortsat sachsisk Indvandring maa have overvældet den oprindelige Befolkning. 1709 var det holstenske Bondehus almindeligt i hele Sognet, og Vejen fra Slesvig til Husum dannede ogsaa her Skellet ikke alene mellem de to Folkemaal, men ogsaa imellem sachsisk og jydsk Bondekultur.

De forskellige etnografiske Lag, som findes i disse Egne, vidner klart om, at ogsaa de maa have udgjort en Del af den gamle ubeboede Grænsemark. Stapelholm betyder vel nærmest Grænseholm, og i den ældre Middelalder var Svavstedegnen Skov og Kronens Almind, der senere gik over i Bispens Eje. Den ældre danske Bebyggelse er standset foran Vildmosen langs Trenen, Skovtykningerne omkring Svavsted og Marskumpene Syd herfor. Imod Vest er Trenen og Svavsted Skove *vort Folks Sydgrænse*.



Gavlprydelse paa en Bondegaard i Svansø.
(Efter R. Mejborg)



En Varf paa Halligen Grøde.
(Efter R. Mejborg.)

FRISERGRÆNSEN

Tidligere herskede der megen Uklarhed over den dansk-frisiske Folkegrænse i Sønderjylland. De fleste opfattede Nordfriserne som Sydvest-Slesvigs Urfolk, og til deres oprindelige Omraade henregnedes ikke alene det saakaldte *Udland* 3: de nordfrisiske Øer: Ejdersted, Strand, Før, Sild, Bøking- og Horsby (Vidding) Herred, der i ældre Tider var skilte af Strømme og Vader, men ogsaa store Strækninger af det lige over for liggende slesvigske Fastland. Allen f. Eks. mente, at de danske Sogne Svesing og Olderup, Fjælde og Hjoldelund oprindelig havde været frisiske, og A. D. Jørgensen skrev: „Det danske Folk strakte sig imod Syd ned til Slien og Danevirke, derfra i en Linie op til Vidaaens Munding. Vest og Sydvest herfor boede Friserne indtil Ejderen“. Samtidige tyske Forfattere paastod ligeledes at hele Sydvest-Slesvig og navnlig Søndergøs-, Nørregøs- og Kjærherred hørte til de gammel-frisiske Egne, og meget tydede paa, at dette Folk havde boet endnu længere Øst og Nord paa, ja endogsaa helt op til Ribe. Disse Teorier hvilede paa den Tro, at hele Vesterhavskysten fra Rinen til Ribe i Oldtiden havde været beboet af frisiske Stammer, befæstet, inddiget og opdyrket af dem; men nyere Undersøgelser har godtgjort, at Friserne i Nordtyskland, i Bremens Omegn, i Hadellandet og i Vestholsten er indvandret i det 12. Aarhundrede og har ved Overenskomster med Landets daværende Ejere opnaaet Besættelsestilladelse i de Sumpegne og Vildnis, som den sachsiske Befolkning havde ladet ligge. Derved tabte de sønderjydske Frisere den Sammenhæng med det storfrisiske Hjemland, der gjorde den ældre Opfattelse sandsynlig, og da det i den slesvigske Marsk ikke har været mulig at finde arkæologiske Spor af en

gammel Bebyggelse, end ikke fra Vikingetiden, er den gamle Opfattelse blevet forladt. Nordfriserne opfattes nu som Indvandrere og som forholdsvis sene Indvandrere. Adam af Bremen, der skrev kort før 1075, omtaler dem slet ikke, første Gang nævnes de i vor Historie 1105, og Saxo skriver om dem: Til den vestslesvigske Marsk „kom en Gren af det store frisiske Folk, hvorom Sprogets og Navnets Fællesskab bærer Vidnesbyrd. De søgte nye Bopæle og fandt tilfældigvis denne lave og sumpede Egn, som de fæstnede ved ihærdigt Arbejde. Dernæst begyndte Provinsen at blive styret af vore Konger“. —

Ifølge Overleveringen paa Saxos Tid er det frisiske Landnam altsaa foregaaet eller i hvert Fald afsluttet i Samvirke med vore Konger og paa Vilkaar, der endnu kan skønnes af deres ældste Love og Indretninger.

Ifølge Kong Valdemars Jordebog fra 1231 omfattede disse Udlande foruden Gestøerne Sild, Før og Amrum en Række Marskstrækninger, som nu er inddiget med Fastlandet eller sprængt i Øer og Halliger. Mellem Ejderen og Hever laa Tønning og Garding Herred eller *Ejdersted* i snævrere Forstand, skilt fra Fastlandsgesten ved et lavt Sump-land, det senere Südermarsch, som gennemstrømmedes af Mildaa, en Biflod til Trenen. 1151 og 1252 passeredes disse Egne af kæmpende Hære, og Ejdersted maa altsaa have været tilgængeligt, i hvert Fald i Sommertiden. Halvøens vestlige Del bestod dengang af to Øer, Holm og Hæfra.

Imod Nordøst nærmede Ejdersted sig saa stærkt til *Strand*, at kun en Bæk eller Pril dannede Skel. Strand var Udlands største Marskegn og bestod af 5 Herreder. Over Lundenbjerg Herred stod det i Forbindelse med Fastlandet, men skiltes nordpaa fra dette af Vadestrømme, der optog Husum- og Arlaa og overskyllede en Række Halliger og Forlande, som nu enten er inddiget eller forsvundet i Havet. — Mellem Langenhorn og Højer laa i Middelalderen en stor Bugt, der optog Søholm-, Læk- og Vidaa, og hvis Vadestrømme omslyngede en Række større og mindre Øer. De vigtigste af disse var *Risum Mose*, der sammen med lave Forlande dannede Bøking Herred, og *Horsby* (senere Vidding) Herred. Sandsynligvis har ogsaa disse Øer været tilgængelige i Ebbetiden, men Sammendingningen med Fastlandet fandt først Sted efter Reformationstiden.

Udlandets Marskdannelser var meget forskellige. Hist og her fandtes Højmoser, andre Steder Søer og vandfyldte Sumpe. Ligesom de nuværende Halliger har Landskabet sandsynligvis været gennemskaaret af Prile og Smaastrømme, der afvandede det efter Oversvømmelserne.

I Tønning Herred, ved Garding og Tating, i Lundenbjerg Herred og i Risum Mose fandtes Gestaase, der, ligesom Gesten paa Før, dannede de første Udgangspunker for Bebyggelsen. Omkring disse Aase findes de ældste, lave Digeværn, medens den øvrige Del er blevet kultiveret ud fra Værfter eller kunstigt opførte Høje, hvor de enkelte Gaarde eller Byer byggedes.

Udlands 13 Herreder stod uden for den jydsk Sysselinddeling, altsaa som noget for sig. De hørte med til Riget, men ikke med til de gamle Retskredse paa Fastlandet. Hele Udland var Kongens og dets Skatter hans private Indtægter. Derfor kaldes Befolkningen ogsaa gennem hele Middelalderen *Kongens Frisere*, sandsynligvis fordi de, efter Overenskomst med ham, havde bosat sig paa disse udyrkede og ubenyttede Sumpstrækninger, der ifølge gammel dansk Ret var Kongens Almindinger. Derfor svarede Grundejerne en fast og uforanderlig Jordrente til ham, ydede ham Gæsteri og Leding, men var Selvejere og forvaltede deres Ret efter frisiske Vedtægter under folkevalgte Ombud.

De er øjensynlig indvandret i forskellige Hold fra Storfrisland hinsides Havet. Hver Klan eller Gruppe har nedsat sig bag egne Diger og Vadestrømme og har med haardhændet Selvkærlighed forfulgt deres egne Interesser uden at bryde sig om Samarbejde med andre. Deres Mundarter var saa forskellige, at Sildringen ikke forstod Ejderstedboen, Føringen næppe nok Maalet paa de nærliggende Halliger. Deres Selvstændighedsfølelse løb ud i stejl Afsøndrethed, og de naaede aldrig til at danne et Folkesamfund med et fælles Navn. De kaldte sig Føringer, Fastewallinger, Halligboer o. s. v. Deres Kampe med danske Konger og holstenske Grever drejede sig paa bondevis om Skattebyrder eller anden Tynge, men ikke om national eller politisk Selvstændighed. De kæmpede imod Erik Plovpenning og gjorde Oprør imod Kong Abel, fordi disse Konger paabyrdede dem nye Skatter, og imod Valdemar Atterdag, fordi han gjorde Krav paa de Skatter, som de i den kongeløse Tid havde frigjort sig for. Deres Frihedsfølelse var sikkert ægte nok („Helle dør end Træl“); men statspolitisk har det til alle Tider været dem ret ligegyldigt, om de tjente Konge eller Hertug, Danmark eller Preussen, naar deres egen Fordel ikke tog Skade derved.

De har da heller ikke formaaet nogensinde at skabe et særegent Navn for Land og Folk. Efter sine klassiske Forbilleder talte Saxo om „Lillefrisland“ og „Lillefriserne“, men det var et Bognavn, som slet ikke kendtes paa Stedet. Selv kaldte de deres Land „Utland“ og sig selv „Utlandsfrisere“, men det er jo øjensynlig Navne, der er laant fra



Kvinder fra Vestkysten.
(Efter Fot. af Th. Backens.)

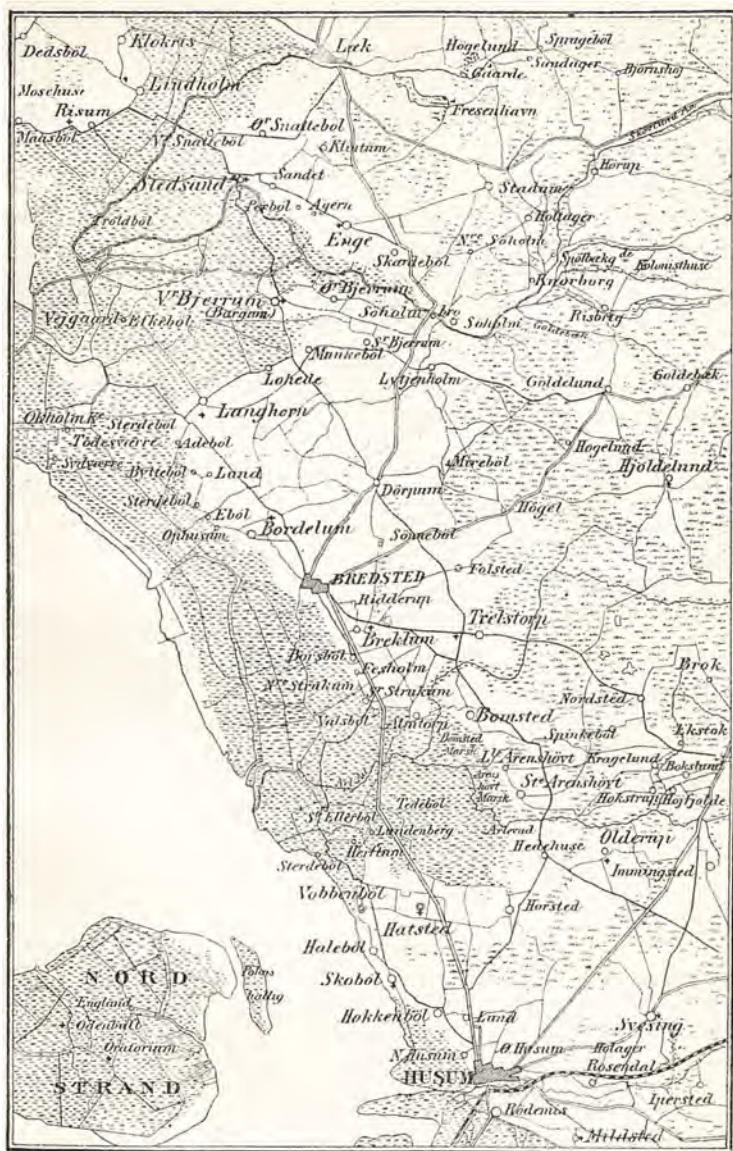
Danskerne. Det samme gælder om „Strandfrisere“ og „Nordfrisere“. Dette sidste Navn anvendes første Gang af en dansk Biskop, og trængte fra den lærde Literatur tilsidst ned i Befolkningen. Efter Midten af det 17. Aarhundrede blev det almindeligt og er senere forblevet det herskende Navn for Befolkningen.

Men de frisiske Indvandrere trængte ogsaa ind paa Fastlandskysten, hvor de fandt ufæstnede Marskjorder eller Moser, der gav dem Eksistensbetingelser. Her blandede de sig med den ældre danske Befolkning og blev optaget i de bestaaende Sogne-, Herreds- og Sysselinddelinger. I Modsætning til Udlandsfrisere eller Kongens Frisere hørte de sidste med til Hertugdømmet og maatte indordne sig under

de bestaaende Retskredse og Myndigheder. Fastlandsfriserne kaldtes derfor ogsaa „Sysselfrisere“, Hertugens Frisere eller „Frisere i Dane-lagen“ („Fresones de lege Danica“).

Den følgende Fremstilling beskæftiger sig med Grænseforholdet mellem disse Sysselfrisere og den danske Urbefolkning paa Fastlandet (Forholdene paa Gestøerne Amrum, Før og Sild lades her uomtalte) eller med de etnografiske Forhold paa Kystranden fra Mildsted til Møgeltønder. Det maa da først erindres, at før Inddigningen var Bebyggelsen her hovedsagelig henvist til selve Gestranden. Paa denne træffer vi disse Egnes ældste Byer, og da vi kender Navnene paa dem i deres oprindelige Skikkelse, er de af en overordentlig Betydning. — Nord for Husum har Landet et meget kraftigt Gestfremspring lige til Havet med betydelige Bakkedrag gennem Hatsted og Øst om Skobøl, saaledes at Kystens Digeværn standser uden for dette Sogns Kyster. Paa dette Gestfremspring findes Landsbyen *Lund* og Kirkebyerne *Skovby* (fordrejet til Schobøl) og *Hattastath* (Hatsted). Disse Bynavnes danske Oprindelse er indlysende uden al Forklaring, og vi kan ikke være i Tvivl om, at vort Folk engang har boet her lige til Vesterhavet. Det samme gælder om Landsbyerne Øster- og Vesterhusum, hvoraf Husum Købstad opstod i det 15. Aarhundrede. — Paa det næste Gestfremspring Nord for Arlaa og lige Vest for Fjorde Sogns danske Byer ligger Landsbyen *Arnshøft*. I alle ældre Skattelister og selv paa Johs. Mejers Kort fra 1652 kaldes Byen *Ørnshoved*, og kun igennem en Række Fordrejelser har Navnet faaet sin uigennemsigtige tyske Form. Ogsaa Kirkebyen Drelstorf, hvortil Arnshøft hører, og som indtager et andet nordligt Gestfremspring, møder vi i Middelalderen med den rent danske Navneform *Threlstrup*, i Kirkeseget staar „Trelstorpe“, og den nuværende Form af Navnet er ligeledes en moderne Fordrejelse.

Det næste store Gestfremspring omfatter Sognene Breklum, Bredsted, Bordlum, Langenhorn og Bargum og har en ganske særlig Interesse for os, fordi det er det eneste Strøg, hvor Friserne har bredt sig ud over en større Del af den slesvigske Fastlandsgest og ikke indskrænket sig til selve Sammenstødslinien mellem Marsk og Gest. Hovedinteressen samler sig her om *Breklum*. I den mellemste Del af Middelalderen hørte omtrent hele Fremspringet til dette Sogn. I Bredsted og Bordlum fandtes kun Kapeller, og Horne og Bargum Kirker nævnes sent. Breklum Kirke var Herredskirke, og her laa Herredstinget, der var delt i et Øster- og et Vestertingsted, sandsynligvis i Overensstemmelse med de to Folkeslag, som her søgte Ret i forskelligt Folkemaal. Bynavnets ældste og rigtige Form er *Brekling*, Endelsen *um* optræder først i Re-



Kort over Gestranden fra Husum til Læk.
(Efter „Historisk Tidsskrift“).

formationstiden. Navnet, der altsaa ikke længere har faldet Befolkningen mundret, forekommer, saa vidt jeg har kunnet finde, ingen Steder i frisiske Landskaber, medens vi derimod har danske Paralleler og mange Sammensætninger med Forstavelsen Brek. Det maa derfor betragtes som dansk.

Men desuden er den gamle Herredskirke omgivet af en Krans af danske Stednavne. I Nærheden af Banken „Langhy“ skal i ældre Tid Landsbyen Højebol have ligget. Bredsted skreves i ældre Tid *Brethwath*, og den Bæk, der løber igennem Byen, kaldes Jydebæk, hvorefter endnu en Del af Byen fører Navn. I det oprindelige Sogn findes endvidere Byerne *Ridderup*, *Sønnebol*, *Hagel* (nu Høgel), *Vindert* eller *Vinderuth*, *Møgelbjerg* (fordærvet Mechelberg), Lille Holm, og endelig helt imod Nordvest i Bordlum Sogn Landsbyen *Lund*, der staar som et uomtvisteligt Vidne om ældre dansk Bebyggelse lige til den yderste Gestrand ogsaa i dette Afsnit. — Det kan tilføjes, at den gamle danske Agrarforfatning kan paavises rundt omkring i Egnens Byer, selv i de alleryderste Marker paa Gestfoden. Langenhorn og Bargum skreves i Middelalderen *Horne* og *Bjerrum*, Former, der synes os rent danske, men da der i Vestfrisland findes tilsvarende Stednavne, skal jeg ikke dvæle yderligere ved dem.

I Kærherreds sydligste Del ligger to frisiske Gestsogne: Enge og Stedesand. De er de yngste i Herredet, og Bebyggelsesforholdene er derfor her mere gennemsigtige og oplysende end andre Steder. De er opstaaet paa Byen Klintums Jorder. Denne By har i de sidste Aarhundreder været blandet frisisk-dansk. 1857 talte 20 Familier Frisisk, 14 Dansk og to begge Sprog, og ved Tiden omkring 1900 var Forholdet noget lignende. I Middelalderen kaldes Byen *Klintring* og nævnes mange Gange i Gejstlighedens Godslister i Forbindelse med danske Marknavne (Eng, Mose, Kile). Efter at Risum Mose kom i nøjere Forbindelse med Fastlandet opstod her store Marskenge langs Søholmaa og nordpaa, og der fremstod paa disse to nye Sogne: *Klintringenge* og *Klintringsted*. Enge var oprindeligt et Kapel under Læk og kaldtes Kapellet i Klintring Enge, men senere gjorde Biskoppen det til en selvstændig Kirke og lagde den sydligste Del af Læksogn ind under den. Bynavnet er saaledes ikke andet end det danske Ord *Eng* i Flertal, og Sognets øvrige Bynavne er lige saa danske. I *Søholm* fandtes 1857 11 danske og 14 frisksktalende Familier, i *Holtager* 11 danske Familier af 12. Andre Beboelsessteder er Knorborg, Lund, Hauge, Klaphage, Sande, Perbøl og Skardebøl. — Det er altsaa sikkert nok, at Friserne maa være meget unge Indvandrere i Kær Herreds sydvestlige Hjørne,



Hamburger Hallig.



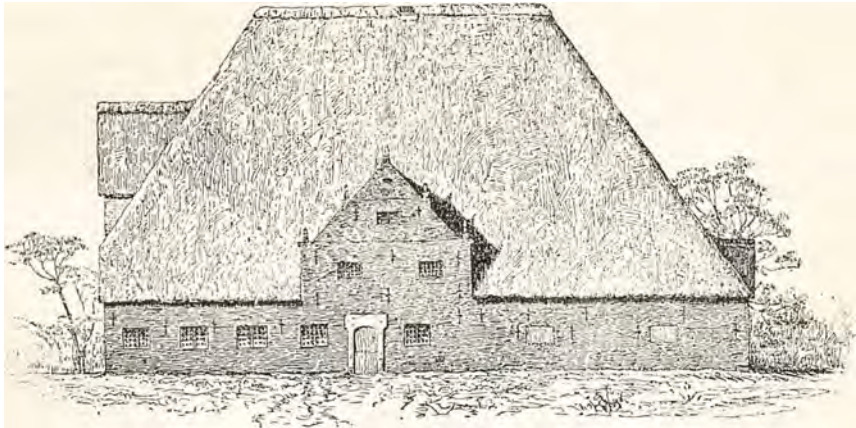
Fra Tønder Egnen.
(H. V. Clausens Samlinger.)

og at de her ikke kan have haft nogen koloniserende Kraft før op imod Reformationstiden. *Stedesand* skal efter Sagnet have erstattet et undergaaet Sogn med Navnet Okslev længere Vest paa i Marsken. Befolkningen flyttede efter Stormfloden op paa Kiltringsted Sand, og Sagnet fik i Analogi med Enge sit nuværende Navn. Det omfatter kun en ganske smal Geststrimmel og er forøvrigt Marsk.

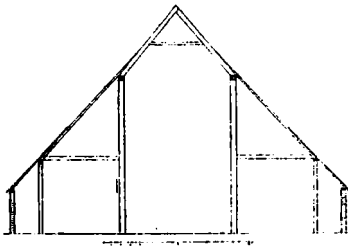
Paa Gestøen *Risum Mose*, der henregnedes til Udland, fandtes før de forstyrrende Oversvømmelser i det 14. Aarhundrede Kirkebyerne Dedesbøl, Risum, Lindholm og Langsundtoft (det senere Niebøl). Af disse er Dedesbøl frisisk, Risum kan tilhøre begge Sprog, men det vil være meget vanskeligt at overbevise nogen Dansk om, at de to sidste Navne ikke skulde tilhøre vort Sprog og kun det. I Risum Mose findes desuden Stednavne som Troldbøl, Klokris og Mosehus, Personnavnene i de gamle Skattelister er stærkt isprængt med danske Former, og 1652 siger Danckwerth, at Befolkningen er tresproget. Den naturligste og nærmestliggende Forklaring er da, at ogsaa denne Gestø har haft en oprindelig dansk Befolkning.

Om de nordligere Hovedbyer Klægsbøl, Humtrup, Udbjerg, Aven-toft og Møgeltønder vilde det være overflødigt at udtale sig her. En dansk Befolkning har oprindelig koloniseret hele Sydvest-Slesvigs Gestrand og i den tidligere Middelalder boet fra Østersø til Vesterhav, da vi selv i de yderste Fremspring, der umiddelbart begrænses af Havet eller af „Utlandenes“ Sump- og Mosedrag, træffer Stednavne af ren dansk Oprindelse. Derfor fulgte Landets ældre administrative Grænser, Syssel- og Herreds-Grænserne, og i en senere Tid ogsaa Sognegrænserne, i det hele denne Gestrand, og kun Udlands ubeboede Sumpdrag faldt udenfor disse Grænselinier, ikke fordi de ikke hørte til Landet eller Staten, men fordi der her, nøjagtig som i Landet mellem Ejder og Sli, ikke fandtes nogen Befolkning at inndele.

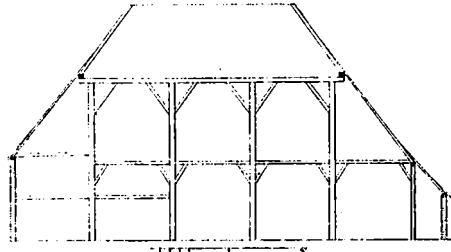
Men langs hele Afsnittet findes endnu en Række af Byer, byggede enten ude i selve Marsken eller som oftest i Sammenstødslinien mellem Marsk og Gest, kun nogle faa Fod hævet over Højvandslinien. Somme Steder slynger de sig som milelange, næsten sammenbyggede Husrækker langs med Marsken og viser, at Beboernes Erhvervsliv har været henvist til denne. Disse Terrainbyer kunne som Regel ikke forfølges op i den ældre Middelalder, ingen af dem er Kirkebyer, og deres Navne viser, at de er grundlagt af et helt andet Folk. Fra Syd til Nord nævnes her af saadanne Byer og Bebyggelser: Haykebøl, Eddeham (undergaaede Byer i Südermarsch), Hockensbøl, Wobbenbøl, Sterdebøl, Tede-bøl, Herftum, Ellerbøl, Bütkebøl, Addebøl, Efkebøl, Dedesbøl



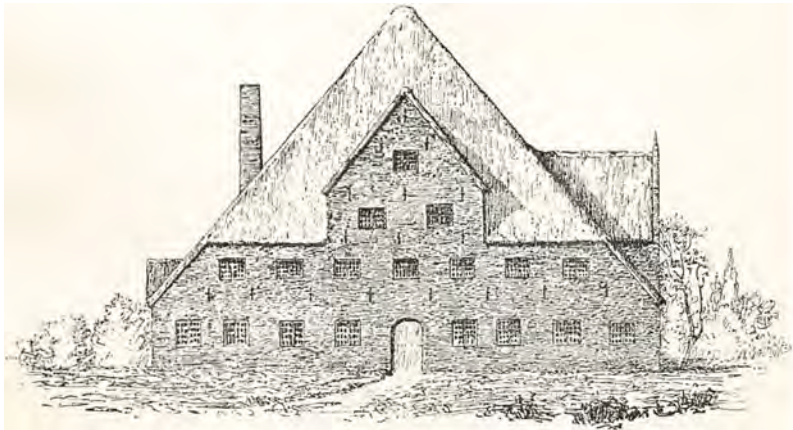
Sidefælde.



Tværnit.



Længdesnit.



Gavl.
 „Rothe Hauborg“ paa Husumegnen.
 (Efter R. Mejborg.)

o. s. v. De er næsten alle dannede ved S sammensætning af frisiske Personnavne og det danske *bol* eller *boli*, senere afslebet til *bøl* eller *bül*. Disse er de egentlige Friserbyer, og alt taler for, at de er Enkeltmands-anlæg, som senere er vokset op til Byform.

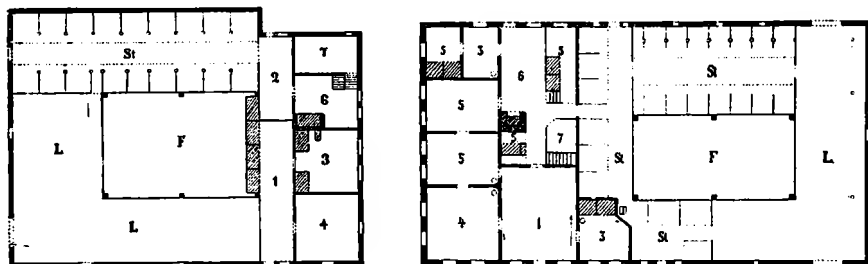
Modsætningen mellem de to Stednavne-Former ses bedst af følgende Sammenstilling:

<i>Danske Byer.</i>	<i>Frisiske Byer.</i>
Lund.	Hockensbøl.
Skovby.	Wobbenbøl.
Hattastath.	Sterdebøl.
Ørnshoved.	Tedebøl.
Threlstrup.	Herftum.
Brekling.	Ebøl.
Brethæstath.	Bütkebøl.
Ridderup.	Addebøl.
Hagel.	Efkebøl.
Horne (?)	Dedesbøl.
Bjerrum (?)	Niebøl.
Søholm.	Ullebøl.
Enge.	Hoddebøl.
Lindholm.	
Langsundtoft.	

Alle disse Byer ligger ved eller i Gestranden, og vi kan nu give Svar paa Spørgsmaalet: Hvem har oprindelig koloniseret denne Del af Sønderjylland? Er det Danskerne, der sejrrikt er trængt frem Vest paa ind i frisiske Bygder, eller er det Friserne, der har gjort et Fremstød imod Øst. Det sidste er indtraadt. Enten fra de foranliggende Øer, særlig efter de store Oversvømmelser i det 14. Aarhundrede, eller fra deres oprindelige Hjem hinsides Havet har Friserne trængt sig ind i de danske Byer paa Gestranden og derfra kultiveret den foran liggende Marsk. I ældre Tider, før de nationale Lidenskaber greb disse Grænsespørgsmaal, var dette ogsaa erkendt og udtalt. 1623 skrev en Forfatter, at Friserne fra Ejdersted og Øerne har sat sig fast „*paa Fastlandets yderste Rand, og enten opbygget eller efterhaanden bemægtiget sig Bredsted, Hatsted, Skobøl, Mildsted, Rødemis, Rantrum og andre Strøg langs Gestranden.*“ — Da der paa hele den oprindelige Fastlandskyst ikke findes en eneste Kirkeby med utvivlsomt frisisk Navn, maa denne Indvandring hovedsagelig være sket efter Kristendommens Indførelse i Sønderjylland, altsaa efter Begyndelsen af det 11. Aarhundrede, og da de sproglige Omdannelser af Stednavnene først gør sig gældende højt op i Tiden, kan vi endogsaa antage, at den frisiske Indvandring



„Hejborg“. Fra Gardingegnen — yngste Byggemaade.
(Efter R. Mejborg.)



Grundplaner af „Hejborge“ fra Gardingegnen.

F: Firkant („de Verkant“). L: Lo. St: Stalde. 1: Fordile. 2: Bagdile. 3: Stuer. 4: Storstue. 5: Kamre. 6: Køkken. 7: Kælder.

(Efter R. Mejborg.)

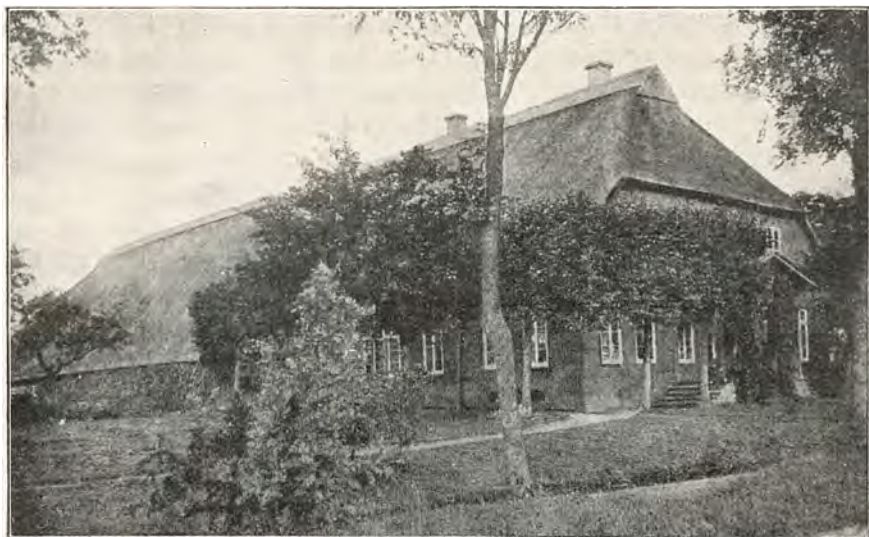
I 16. Aarh. var Bygningerne i Ejdersted (ifølge Mejborg) i Overensstemmelse med de gamle Huse, der nu findes i det øvrige slesvigske Frisland og vidt forskellige fra *Heiborgcn* (o: Høgemmet). Denne kaldes ogsaa *Heuborg*, *Hauborg*, *Hauberg* og *Heuberg*, alt efter som frisisk Sprogbrug skifter. Allerede i Middelalderen fandtes saadanne Bygninger i Nederlandene og i Slutningen af det 16. Aarh. i Ditmarsken. I det 17. og 18. Aarh. blev de mere og mere almindelige i Ejdersted. Fra dette Landskab gik de, om end i ringe Tal, længere Nord paa; enkelte bleve byggede helt op i Tønderegnen. De ældste Heiborge er store femskibede Basilikaer, ejendommelige ved, at Sideskibene er førte rundt om Midtskibet. Reglen er den, at der midt i Bygningen er et stort Rum: „de Verkant“, som bruges til Lade. Udenom den ligger Loen, Staldene og Beboelseslejligheden. I moderne Bøndergaarde udgør Indhuset en særskilt Bygning. I Gaarde fra det 19. Aarh. er Indhus og Udhus vel endnu sammenbyggede; men det første har dog delvis faaet et eget Sparreværk.

paa Gesten først faar nogen ret Betydning efter Inddigningerne i det 12. Aarhundrede og efter de ødelæggende Oversvømmelser, der i de følgende Menneskealdre drev Befolkningen op paa det tørre Land. Ved Frisernes medbragte Kendskab til Digevæsenet, ved deres Overlegenhed i den ingeniørmæssige Behandling og Afvanding af Marsken og de derved indvundne økonomiske Forspring har de overvældet den oprindelige Befolkning og formaaet at skabe et dansk-frisisk Blandingsfolk, der imod Øst forsvinder i den danske Befolkning uden tydelige Grænser, saaledes som det naturligt maatte forme sig ved yngre Lags Indtrængen i et ældre Folkesamfund, støttet til uopdyrkede Marskstrækninger langs Vestkysten.

Disse Aflejringer kan forfølges og nærmere paavises ved Hjælp af Personnavnene i vore ældste Skattelister. Som omtalt opgav Danskerne hovedsagelig Oldnavnene og erstattede dem med kirkelige Former, medens Friserne fastholdt deres rige og oprindelige Navnestof. Deres Fornavne er derfor langt mere særegne og har, selv i deres moderne afslidte Former, et Oldtidspræg, der gør dem let kendelige. Her nævnes nogle af de hyppigst forekommende i Skatteregistrene: Adde, Babe, Dede, Fedder, Frodde. Hemme, Hummer, Ludde, Mamme, Momme, Obbe, Ocke, Paye, Poppe Sibbe, Tete, Ubbe, Ude, Wobbe. — Deres Efternavne var lige saa ejendommelige. Lige saa lidt som Danskerne brugte de egentlige Slægtnavne, kun Fædreforholdet betegnedes ved Hosstilling af Faderens Fornavn, altsaa ved Genitivmærker paa *a*, *n*, *en*, *s* og *ens*, sjældnere ved Tilføjelsen *sen*. Den ældste Søn modtog i Daaben Faderens Efternavn d. e. Bedstefaderens Fornavn, og saaledes opstod fortløbende, ensformige Navnerækker ved Omstilling af to Ord:

Fader:	Ruurd Tiarda.	Haje Eggen.	Poppe Abbinga.
Søn:	Tjaard Ruurda.	Egge Hajen.	Abbe Poppinga.
Sønnesøn:	Ruurd Tiarda.	Haje Eggen.	Poppe Abbinga.

I Nordfrisland er Genitivudgange paa *a* forsvundet før Skattelisternes Tid, og i dem findes kun Genitivmærkerne *ingk*, *en*, *ens* og *s*. De mest almindelige nordfrisiske Efternavne er derfor saadanne som: Addingk, Payingk, Ocken, Hajen, Tetens, Edelefs, Peters o. s. v. Tede Addingk er Tede Addes Søn, og Mamme Ocken betegnes som en Søn af Ocke. Men selv disse Efternavne er hovedsagelig indskrænket til Ejdersted og Øerne og forsvinder paa Fastlandet med den süderbüllingske Mundart, der naaede op til Søholmaa. I Kær-, Bøking- og Viddingherred forekom kun Efternavne paa *sen*, og af Vildskud som Payingk Ludde-sen, Ockenssen, Payingksen fremgaar det, at Befolkningen maa have



Nord-Frisisk Gaard.
(Efter Fot.)

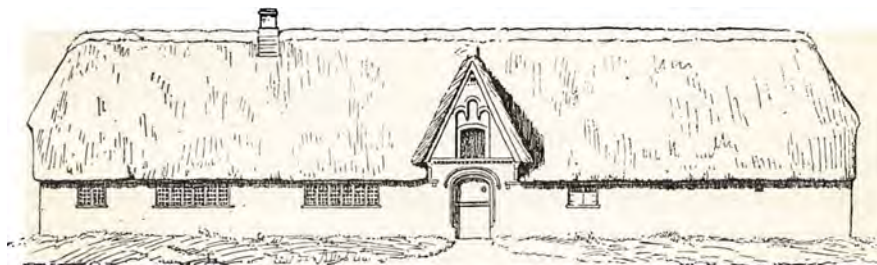
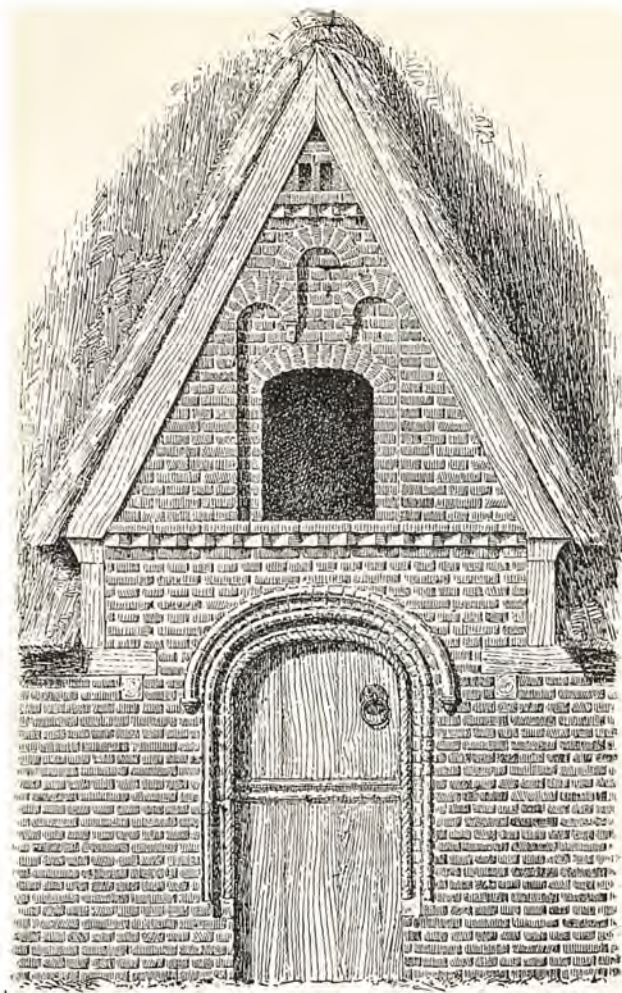


Landsby paa Før.
(Efter Fot.)

mistet Forstaaelsen af de gamle Genitivmærker. Her gik de indvandrede desuden mere og mere over til at bruge bibelske Fornavne ligesom Danskerne, og om det frisiske Præg end vedvarende kom frem i Efternavne, kunde selv dette forsvinde i senere Slægtled og dermed ogsaa ethvert Minde om frisisk Afstamning. Der haves Eksempler paa saadanne Overgange, og i nyere Tider har de sikkert været ret almindelige, fordi mange af de oldfrisiske Navne gik af Mode. Men saa maa det ogsaa fremhæves, at et frisisk Navnestof paa samme Vis, ved Giftermaal og Venskabsforbindelser, kunde komme ind i danske Bondeætter, og i det store og hele kan vi vel ikke være i Tvivl om, at den Sammenblanding af danske og frisiske Navne, som vi i Reformationstiden møder paa hele Gestranden fra Mildsted til Højer, er opstaaet ved en Sammensmeltning af de to Folk, uden at det nu, saaledes som paa Holstergrænsen, er muligt helt enkeltvis at udsondre Daner og Frisere fra hverandre.

Denne Sammenblanding indtager kun en smal, 1 a 2 Mile bred Strimmel langs Vesterhavet. Vestenfor den ligger de nordfrisiske Øer med et rent frisisk Navnestof, og Østenfor den Østenfjeld, Svesing, Olderup, Fjølde, Hjoldelund, N. Haksted og Ladelund Sogne, hvor de danske Personnavne optræder i sluttede Rækker, og inden for selve Blandingsbæltet finder vi henholdsvis frisiske eller danske Navne aflejrede i Flertal eftersom vi nærmer os til den ene eller den anden Side. Imod Øst kan paavises en stadig Forøgelse af danske, imod Vest af frisiske Navne, og de to Dannelser løber over i hinanden uden kraftigt fremtrædende Grænser. Ved Middelalderens Slutning findes intet sikkert paaviseligt Skel mellem de to Folk, og de Grænser, som i de sidste Slægtled er kommet ind paa danske og tyske Sprogkort, har saare ringe etnografisk Betydning og var vel ogsaa tvivlsomme i sproglig Henseende.

Nogle Eksempler kan nærmere belyse disse Forhold. Aar 1500 fandtes i Wittbek i Østenfjeld Sogn 1 Frisernavn blandt Byens 25 Skatteydere, i Mildsted derimod 30 af 46, og vi slutter deraf, at Wittbæk etnografisk set var dansk, Mildsted blandet frisisk-dansk. Til samme Tid fandtes blandt Fjølde Sogns 50 Skatteydere kun 3 Frisernavne, spredte i tre forskellige Byer, i Ørnshoved derimod 12 af 27, i Threlstrup 5 af 12, i Hatsted Sogn 117 af 135, og vi ser deraf, at Fjølde Sogn var dansk, Threlstrup blandet og Hatsted frisisk. De frisiske Byer med over 66% frisiske Personnavne var allesammen Byer med Marskjorder og som oftest bygget paa selve Gestfoden. Dertil hørte af større Byer Rantrum, Mildsted, Horsted, Skøbøl, Hatsted, alle de foran opførte Byer i Breklum Afsnittet sammensat med frisiske Per-



Hus fra Egnen mellem Husum og Tønder. Opført kort efter Stormfloden 1634.
(Efter R. Mejborg.)

sonnavne, endvidere Bordlum, Langenhorn, Bargum, Søholm, Stedsand, Snattebøl og Avntoft. Byer med mellem 60—30 % frisiske Personnavne var Østerhusum, Arnshøft, Bomsted, Threlstrup, Breklum, Ridderup, Foldsted, Høgel, Goldelund, Enge, Klintum, Klægsbøl og Udbjerg. Østen for denne Byrække fandtes kun svage frisiske Elementer, i Læk By 7 af 34 Skatteydere, i Medelby Sogn 3 af 49, i Ladelund 5 af 35, i Karlum 7 af 40, i Brarup 7 af 70, i Humtrup 4 af 41 og i Sønder Løgum 7 af 70. Et lignende Forhold fandtes i Møgeltønder Sogn og i den Del af Højer Sogn, der kaldes *Ved Aaen*. Disse spredte Friser-navne beviser intet med Hensyn til Sproget, de kan forøvrigt forfølges endnu videre Øst paa og optræder selvfølgelig ogsaa i Flensborg, der var hele Mellemslesvigs Hovedby.

Hovedresultatet af denne Undersøgelse er altsaa, at Friserne i Midten af Middelalderen har sat sig fast først i den ubeskyttede Fastlandsmarsk og i de gamle Byer langs Gestranden samt derefter ved Indflytning arbejdet sig frem særlig i nordøstlig Retning i Nørregøs- og Kærherred, hvor Jordbunden synes at have tiltalt eller begunstiget dem. Som et svagt og i national Henseende betydningsløst Bølgeslag spores denne Indflytning ved Giftermaal, Gaardkøb osv. til Fjorde, Hjøldelund, N. Haksted og Medelby Sogne og i nordlig Retning til Møgeltønder og Højer. I det hele og store er der, etnografisk set, kun liden Forskel mellem da og nu. De blivende Forhold var alt bragt til Veje med det 15. Aarhundrede og her som i de øvrige sønderjydske Grænseegne ser vi, at Bebyggelsen, de holdbare etnografiske Aflejringer tilhører det 12. til 14. Aarhundrede.

Nordfriserne var et Blandingsfolk, imod Syd tilsat med sachsiske, imod Nord med danske Elementer. Iblandt dem er Fastlandsfriserne atter de mest blandede, og det er interessant, at moderne Iagttagelser antropologisk har henvist hertil. Sprogmanden Th. Siebs siger: „Hvad endelig Forskellen mellem Ø- og Fastlandsfriserne angaar, da have netop de første — i mine Øjne — det ægte frisiske Præg, saaledes som vi kender dem fra de øst- og vestfrisiske Øer: de er ikke høje, men brede og kraftige, deres Haar- og Hudfarve er mørk, Øjnene blaa. De paafaldende lange og slanke Skikkelser, som ofte træffes paa Fastlandet, den lyse Hudfarve og det lysblonde Haar repræsenterer det jyske Elements stærke Indflydelse.“ — I Sydvest-Slesvig har det danske Sprog Indfødsret og Oldtids Hævd lige ud til Kysten, og kun ved den Vanrøgt og de ugunstige Forhold, som Regeringerne igennem 7 Aarhundreder har budt det, er det lykkedes Friserne at paatrykke denne Egn et frisisk-germansk Præg. Igennem disse mange Aarhundreder maa



Interiør fra Egnen mellem Husum og Tønder, 18. Aarh.
(Efter R. Mejborg.)



Marcus Swyns Pisel, opført 1568 i Lehe nærved Eider. — Gulvet bestaar af Astrag (brændte Fliser).
(Efter R. Mejborg.)

der have fundet en sej, om maaske end temmelig ubevidst Sprogkamp Sted; thi kun derigennem er det forklarligt, at Byer som Udbjerg, Avenfoft, Klægsbøl o. a. har kunnet hævde det oprindelige Modersmaal over for den stærke frisiske Indvandring. Naar Danckwerth 1652 betegner Gestfriserne som „tresprogede“, naar Superintendent Adler 1811 indberetter, at der tales Dansk i Threlstrup, naar Amtmanden samme Aar siger, at af Bredsted Amts 9 Sogne tales der Frisisk i 7, „jedoch sehr mit Dänisch untermischt“, og naar senere tyske Forfattere meddeler, at Byerne Dørpum, Høgel og Lütjenholm ved forrige Aarhundredes Midte sproglig set var blandet dansk-frisiske, og at der omkring Aar 1900 endnu fandtes 6 dansktalende Familier i Høgel, saa stemmer dette jo ikke alene nøje overens med den ovenfor givne Fremstilling; men vi ser deri tillige et Vidnesbyrd om den Sejhed, hvormed Befolkningen holder fast paa Sprog og Nationalitet.

Det frisiske Folkesprog er nu Døden nær. Foruden i Sønderjylland tales det indenfor det nuværende tyske Riges Grænser kun af 2—3000 Mennesker i en lille oldenborgsk Bygd. Overalt har det ellers maattet vige for nedertyske Mundarter eller for det tyske Kultursprog. Det er forblevet et Bonde- og Skippersprog, fyldigt og kraftigt i Hverdagslivet, men uden Hjemstedsret i Kirke, Skole og Retssal, uden Literatur, uden Ord og Udtryk for Aandslivets højere Former. Søndersplittet i utallige og vidtforskellige Dialekter havde det forlængst maattet ty til Neder-tysk og Højtysk som fælles Meddelelsesmiddel selv Friser og Friser imellem, og overalt, hvor det kom i umiddelbar Berøring med Plattysk, har det maattet bukke under. Saaledes er det ogsaa gaaet i Sønderjylland.

Allerede i det 17. Aarhundrede opgav Friserne i Ejdersted deres Fædremaal, og da Strand gik under ved Stormfloden 1634, skete her et lignende Sprogskifte. De inddigede Rester, Pelvorm og Nordstrand, er beboet af plattysktalende Folk. Kun paa Halligerne tales endnu Frisisk. Ogsaa paa Gestøerne Amrum, Før og Sild anfægtes det gamle Maal stærkt af den store Strøm af tysktalende fremmede, der besøger Øerne i Badetiden. Paa Fastlandskysten fra Frederiksstad til Hatsted har Befolkningen ligeledes forlængst opgivet Frisisk, især under Paavirkning fra de plattysktalende Købstæder og en stærk Indvandring. Kun i Sprogets nordligste og etnografisk svageste Egne har det formaaet at yde længere Modstand, og Forklaringen ligger lige for Haanden. Det danske Folkesprog i Baglandet, i Svesing, Olderup, Fjølde og andre nordlige Sogne laa som et Isolerings- og Beskyttelsesbælte imellem det og den plattyske Strøm sydøst fra. Det Danske var Askepot lige saa



Frisere.
(Efter Fotografier)



Marked i Frederiksstad. — Torvet.
(Efter Fot.)

fuldt som Frisisk og kunde ikke gøre Erobringer, men det tog Stødet af. Da Dansk faldt i Svesing og Olderup for 3 Slægtled siden, slog Timen ogsaa snart for Frisisk i Hatsted og Threlstrup Sogne. For 40 Aar siden talte hele den yngre Slægt Plattysk i disse Strøg, og nu er Frisisk omtrent helt forstummet. Ogsaa længere Nordpaa holder de to Sprogs Tilbagegang Skridt med hinanden. I Bredstedegnen er Frisisk stærkt døende, og Marskbanen fra Ribe til Hejde har med sine mange Stationsbyer og det livligere Samkvem i høj Grad fremskyndet det uundgaaelige Sprogskifte. Frisisk holder endnu sin Plads i en Del af Langenhorn og i nogle Byer i Bøkingherred, særlig i Lindholm og Risum, men trænges mere og mere tilbage i Trafikmidtpunkterne Niebøl og Dedsbøl og er overalt i Tilbagegang.

Om det danske Sprogs nuværende Stilling i Bøkingherred haves ingen Oplysninger, fordi de tyske Forfattere lader den uomtalt, men Forholdet er sikkert nok som i ældre Tid. Sproget kan tales, men er kun undtagelsesvis Familiesprog. I en Sprogstatistik fra 1854 meddeles f. Eks., at Niebøl dengang havde 143 frisisktalende, 9 tysktalende og 19 dansktalende Familier, og det tilføjes, at *alle* kunde gøre sig forstaaelige paa Dansk (og Tysk). Danckwerths Ord, at Befolkningen var „tresproget“, stod dengang ved Magt, og saaledes er det vel endnu.

Forholdene i det nordligste Friserherred (*Viding H.*) maa endnu berøres. Oprindeligt bestod dette af Øer, der sammendigedes med Fastlandet i det 16. Aarhundrede og i ældre Dage havde store Landetab til Havet. Oldtidsfund af Betydning er heller ikke fremdraget her; den frisiske Bebyggelse, der er foregaaet paa høje Værfter, maa ligesom i det øvrige Udland henføres til Middelalderen, og nogle Stednavne kan tyde paa, at Friserne ogsaa i disse Strøg er stødt paa danske Urbeboere. Herredets gamle Navn er *Horseby H.* og vore ældste Kilder nævner Nykærby (nu Neukirchen) og Nytorp, Ord, der kun kan være af dansk Oprindelse. I Herredets nordøstligste Sogn, Avntoft, har Frisisk og Dansk kæmpet med hinanden, saa langt Historiens Vidnesbyrd gaar tilbage, indtil Sognet blev fuldstændig dansktalende, og en lignende Kamp har sandsynligvis været ført i den øvrige Del af Herredet. Yngre Forfattere, saa vel danske som tyske, gaar ud fra, at Dansk i Nutiden har erobret en stor Del af Byerne i Rødenæs, Nykirke og Klangsbøl Sogne, 1891 anførte en tysk Statistiker bestemte Tal for at vise disse moderne Fremskridt, og han tilføjede, at i *hele Herredet* kan alle voksne og de *fleste Børn* tale Dansk ved Siden af Frisisk. Men i en dansk Beskrivelse fra 1854 møder vi noget nær de samme Opgivelser. Da var der, for at nævne et Eksempel, i Nykirke Sogn 142 Familier. Af disse



Gamle Bygninger i Husum.
(Efter Fotografier)



Parti fra Husum.
(Efter Fot.)

talte 11 udelukkende Frisisk, 80 Frisisk og Dansk og 51 alene Dansk. 10 Familier kunde tillige tale Tysk. I Rødenæs og Nordre Klangsbøl indtog det danske Sprog en lignende, om end noget svagere Stilling, og Forfatteren tilføjer: I Herredets sydlige Byer, Horsbøl og Emmelsbøl, er Frisisk Omgangssproget; men dog „kan enhver Mandsperson saa vel her som i hele Herredet baade forstaa og gøre sig forstaaelig paa Dansk.“ — Aarhundreder tilbage i Tiden antydes lignende Sprogforhold, og det sandsynligste er, at vi her staar overfor en ældgammel Nationalitets- og Sprogkamp, der først vil afsluttes med et af Sprogenes Undergang, eller, hvis de statspolitiske Forhold forbliver gunstige, med det indtrængende plattyske Sprogs Sejr ogsaa her. Som en Stortromle gaar dette Sprog nu hen over Mellemslesvig og udsletter alle nedarvede sproglige og nationale Ejendommeligheder, og uden kulturel Hjælp kan de andre Sprog ikke bevares. 1861 anlog J. P. Trap den frisisktalende Befolkning til 30000 Mennesker, nu tæller den end ikke Halvdelen af dette Antal, og trods alle Bestræbelser for at værne om denne Rest vil ogsaa den forsvinde om føje Tid.

Den foranstaaende Undersøgelse har drejet sig udelukkende om de etnografiske Skel og Blandinger i Grænselandets Bondebefolkning, men Indvandringen havde selvfølgelig ogsaa Indflydelse paa Købstadforholdene. Som Følge af den opstod der i Sydslesvig to nye Smaakøbstæder: *Ekernførde* og *Husum*. De fik deres Befolkning dels fra Omegnen, dels endnu længere sydfra, og da begge laa paa Grænsen af danske Egne, optoges ogsaa danske Elementer i Borgerskabet. Ekernførde kaldtes i lange Tider Nysted („Nystej“) i Modsætning til Oldbyen Slesvig, og i Husum fandtes fra Begyndelsen af et meget stort dansk Navnekontingent, men det daglige Forretningsliv og den almindelige Kulturstrøm forvandlede dem hurtigt til plattysktalende Byer. I de følgende Aarhundreder optog de gamle Byer Slesvig og Flensborg ligeledes talrige Indvandrere dels fra de holtstatiske og frisiske Egne i Hertugdømmet, dels fra det tyske Rige, og her opstod en lignende Folkeblanding som i de foran beskrevne Grænsestrøg. I det 15. og 16. Aarhundrede erobrede det plattyske Sprog ogsaa disse Byer og gjorde dem til Støttestruer for nye Sprogerobringer i rent danske Egne.

YNGRE SPROGGRÆNSER OG SPROGKAMPE

Lige til det 18. Aarhundredes Slutning herskede det danske Sprog altsaa til Slien og Slesvig-Husumvejen, støttet til en ublandet dansk Æt. Først langt hen i det nævnte Aarhundrede begyndte det moderne





Slesvig. Lollfuss.



Slesvig med Domkirken, førend Taarnet opførtes.



Slesvig. Langestrasse.



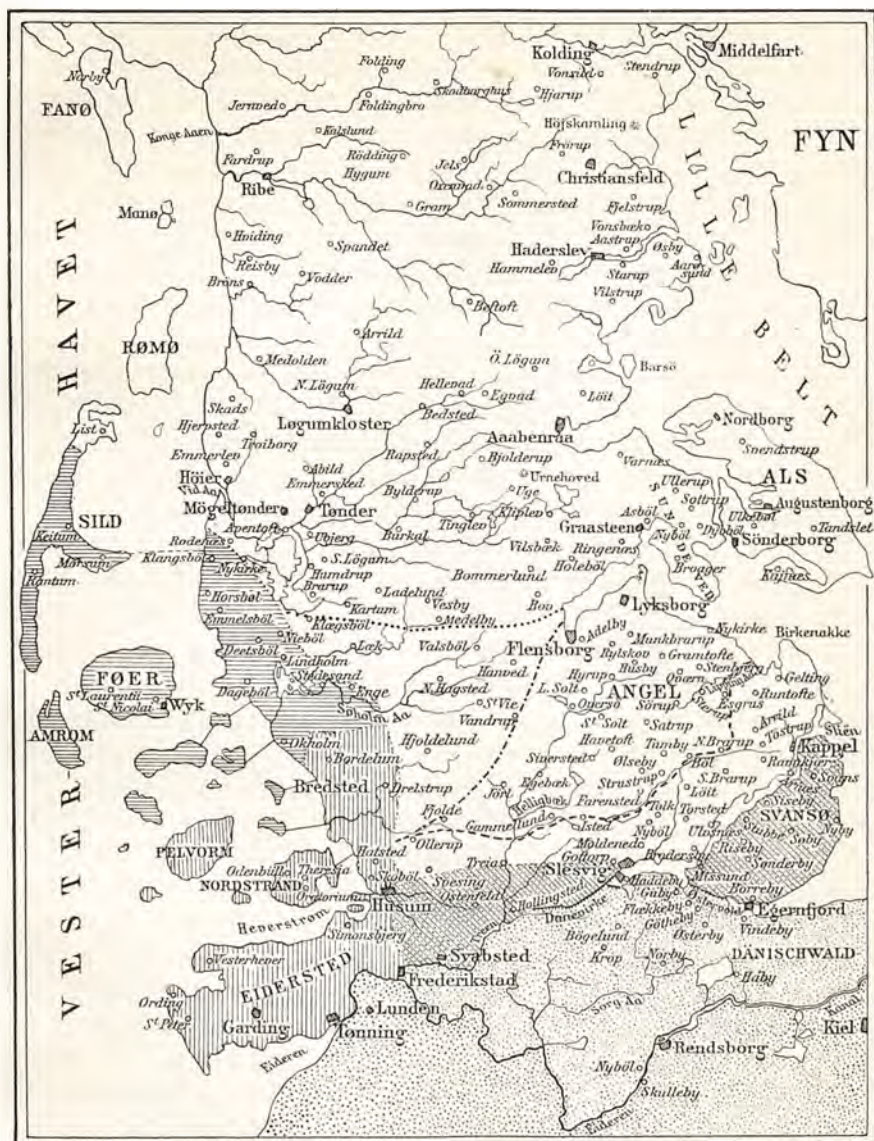
Slesvig. Raadhuset.









(Efter Fotografier)

Livs urolige Strømninger ogsaa i højere Grad at paavirke Landbefolkningen, og en ret livlig Transmigration paa begge Sider af det gamle Sprogskel fandt Sted; men da de sachsiske Indflyttere i Angel og det øvrige Mellemslesvig for det meste var Smaakaarsfolk: Haandværkere, Arbejdere, Høkere osv. uden Ejendom og social Anseelse, vilde heller ikke denne Indvandring have fremkaldt nogen sproglig Omdannelse, hvis ikke andre mægtige og voldsomme Aarsager i lang Tid havde været virksomme. Mellemslesvigs Afdanskning er sket ikke ved en *Berøringsforvandling fra Siden*, men fortrinsvis ved en femhundredaarig *Tvangsproces fra oven*.

Denne begyndte, da Grev Gert 1326 indførte tysk Regeringssprog i Landet og ogsaa i Brevskaber lidt efter lidt erstattede Latinen med Plattysk. Det tyske Øvrighedssprog blev opretholdt og udvidet af alle senere Fyrster lige til Kong Chr. VIII og trængte ind ogsaa ved Herredstingene først i Mellemslesvig, senere lige op til Kongeaen. 1833 forstummede Dansk paa Hvidding Herredsting. I Kirkerne gjorde det plattyske Sprog tilsvarende Erobringer. Med Reformationen synes det at være blevet indført i alle Landsbykirker lige til Flensborg-Tønder Linien, og selv om der maatte gøres store Indrømmelser til Folke-maalet, og Præsten forklare sine Tanker og samtale med Menigheds-medlemmer i deres eget Sprog, beholdt Tysken Herredømmet uanfægtet. I de nordligste Strøg, i Ladelund, Medelby, Humtrup, Udbjerg osv. skiftedes højst uregelmæssigt med dansk og tysk Præken, men Salmesangen var altid tysk. Endnu i langt nordligere Egne havde det fremmede Sprog formaaet at finde Indpas. Der prækedes afvekslende Tysk i Løgumkloster, i Ringenæs, Kværs, Graasten, Nordborg og andre nordslesvigske Kirker. 1735 befalede Hertugen af Glücksborg, at der i Sognene Ullerup, Sottrup, Nybøl og Broager skulde holdes tysk Gudstjeneste hver 3., senere hver 2. Søndag, og Skolerne skulde gøres tve-sprogede. Vejen var aabnet for nye tyske Erobringer. Fyrstemagten, de fornemmes Indflydelse, Præsternes bristende Evne til at tale Dansk, verdslige Nyttehensyn, Menighedernes Umyndighedstilstand og Respekt for det fremmede Kultursprog, den langsomme Tilvænnning og Mangel paa aandeligt Liv og Røre — alt spiller ind med. Snart kommer det tyske med Brask og Bram paa Fyrstebud, snart ligesom listende paa Hosesokker og prøvende sig frem først med nogle faa Gudstjenester om Aaret, saa med hver 4., 3. eller 2. Søndag for tilsidst at tage det hele. Saaledes har Fremgangsmaaden været lige til denne Stund.

Men trods al denne Sprog- og Kulturtvang fastholdt Befolkningen



- | | | | |
|---|-----------------------------------|---|---|
|  | Dansk Befolkning. |  | Frisisk Befolkning med frisisk Omgangsprog. |
|  | Dansk-sachsisk |  | Nordgrænse 1840 |
|  | Sachsisk |  | " 1870 |
|  | Frisisk med plattysk Omgangsprog. |  | " 1919 |
- } for plattysk Omgangsprog.

Folkkort over Sønderjylland ved P. Lauridsen.



sit Modersmaal. Slægt efter Slægt fødtes lige saa dansk som den forudgaaende. Endnu ved Slutningen af det 18. Aarhundrede kunde der i mangen mellemslesvigsk Kirke ikke prækes Tysk uden grov Forsyndelse imod Menigheden, og en stor Del af Tilhørerne tog ikke andet med sig ud i Livet end nogle liturgiske Formler og halvt forstaaede Skriftsteder. Der er opbevaret Minder om de Tillempninger, som Datidens Præster maatte indlade sig paa. Pastorerne i Gjeltning og N. Hagtsted katekiserede paa Dansk eller tog imod danske Svar. En gammel Præst i Ladelund prækede endnu omkring Aar 1820 Tysk og Jydsk „durch einander“, og P. Hjort har meddelt følgende Brudstykke af en Præken fra Egebæk: „Nun will ich Euch verklären, wie is zugging mit der Himmelfahrt Christi, jeg vil forklar' jer det, lill' Ba'n! Wie sie nun oben auf dem Berge kommen, da de saa kom op paa Bakken, so kam der en Vandtap, eine Wasserhose nennt man das Ding, dieses nahm ihn dann vor ihren Augen hinweg, flöten gik han!“

Den gejstlige Overstyrelse virkede ivrigt for at overbygge denne fatale Kløft mellem Kirke og Hjem, men Skolen, der skulde træde hjælpende til, var dengang et altfor sløvt og tarveligt Redskab til at udrette noget væsentligt. Officielt var den tysk som Kirken, men da hverken Lærere eller Elever kunde Højtysk, skete den egentlige Tilegnelse i Folkemaalet, og Børnene traadte ud i Livet med noget Kendskab til Plattysk, med nogle højtyske Bibelord og religiøse Begrebstilegnelser, som ikke fandtes i Dialekten, men uden tilegnet Færdighed i det vanskelige Fremmedmaal.

Først det store Opsving i Slutningen af det 18. Aarhundrede med Udskiftning, Indkobling, forbedret Mælkeri og Agerbrug satte Regeringen i Stand til at indrette faste Skoler og lade Undervisningen lede af fagdannede, sprogkyndige Mænd, og det blev en af deres første Opgaver at overbygge Kløften mellem Skolens og Hjemmets Sprog. De forestillede uafbrudt Forældrene, at deres danske Hjemmesprog var den væsentligste Hindring for Børnenes Udvikling og Fremskridt. „Das Dänische sey den Kindern hinderlich an ihren Christenthum, und so wurde es Gewissenssache für die Eltern nicht mehr Dänisch zu den Kindern zu sprechen.“ — Hermed har man søgt at forklare Sprogskiftet. Det skulde være den tyske Skoles Arbejde, Tvang, Agitation og Straffe, der bevægede Befolkningen til at opgive sit Modersmaal, men dette kan umulig være andet end et Motiv blandt mange andre, og det rammer ikke den folkepsykologiske Kerne i Sagen. Saa længe et Folk indvortes er uovervundet, opgiver det ikke sit Modersmaal, der er det sandeste Udtryk for dets Sjæl og Liv, selv undertrykt og tilbagetrængt



Kong Frederik I.s Sarkofag i Slesvig Domkirke.



Koret i Slesvig Domkirke med Brüggemann's Altartavle, fuldendt 1521.



Kong Frederik I.s Sarkofag i Slesvig Domkirke.



**Gottorp Slot i Slesvig.
Kong Christian IX.s Fødested.**

(Efter Fotografier)

vil Sproget lig den lænkede Prometheus afvente Befrielsesstunden og svinge sig op til nyt Liv, naar Ørnen er fædet.

Men Angelboen var aandelig overvundet. Han var blevet træt af at være dansk Grænsevagt imod Syd og grebes af en national Koldbrandsproces, der tilintetgjorde hans Folkepræg. Han var opdraget til sproglig Selvforagt. „Vort Sprog er ingen Dansk! Vort Sprog duer ikke! Alle fine Folk taler Tysk!“ Ingen, der satte mindste Pris paa sig selv, kunde i dannedes Paahør være bekendt at tage Vadmelsmaalet i sin Mund. „He is en Bur, he sprikt Dänisch“, lød det til ham fra Flensborg og Slesvig, og han fornægtede sit Sprog. Hjemme for Bordenden, i Stalden og Tærskeloen, ja, det var en anden Sag, der talte han ganske vist et Sprog, som ikke var Tysk, men heller ikke rigtigt Dansk. Det var et Slags mellemslesvigsk Kragemaal, hvormed de gjorde sig forstaaelige indbyrdes. Da Kaptajn Hammer i Krigen 1864 hørte Folk i Agebro i Fjorde Sogn tale Dansk, og tiltalte dem paa Dansk, svarede de ham paa Plattysk og forsikrede, at de ikke kunde Dansk, det, han havde hørt dem tale, var en Slags Sprog, „som de brugte mellem sig selv.“ De saa paa deres eget Modersmaal som Franskmanden paa det Tyske: Folkene taler egentlig ikke noget Sprog, „mais ils s'entendent entre eux.“

Afdanskningen begynder med, at Børnene, mens de endnu befinder sig i Svøbet, sættes ligesom i plattysk Pleje midt i et dansk Hjem. Forældrene taler kun Tysk til dem, medens Husets daglige Dont ellers foregaar paa Dansk. Saasnart de nærmer sig Vuggen, tager de en tysk Maske paa, og deres Æmhed og Kæleord omsættes i et fremmed Sprog. Barnet paatvinges et Modersmaal, der ikke er Moderens Maal, og der opdrages et Væsen, som ikke længere har Rod i Slægtens sproglige og nationale Grundliv. Barnet er afdansket fra Vuggen af. Men det kan dog være en besværlig og ret langvarig Proces, særlig fordi det Plattyske, der skal danne Overgangen fra nordisk til tysk Kultur, er saa sammenrørt med Dansk og saa ufuldkommet, at voksne Mennesker ofte falder tilbage til det gamle Sprog og ikke formaar at bevæge sig til Stadighed i den tarvelige Landsbyoversættelse. Derved forsinkes Denationaliseringen.

Denne gennemløber som oftest 4 Trin. 1) Det Plattyske maa skaffes til Veje i Familien. Dette var sket i Angel, i hvert Fald hos den mandlige Befolkning, der kom i livlig Handelssamkvem med de plattysktalende Købstæder, Slesvig og Flensborg. 2) Den nye Slægt maa opdrages i dette Sprog, men vender efter endt Skoletid tilbage til Landsmaalet. 3) I næste Slægtled fortsættes Udviklingen, og Sproget



Slesvig By.
(Efter Fot.)



Danevirke: Stykke af Teglstensmuren ved Kalegat, Bagside. 1901.
(Efter „Nordiske Fortidsminder“.)

bliver virkelig blandet, idet de yngre fastholder Tysk, de ældre Dansk. 4) Dansk udelukkes. De ældre, der har talt Dansk med deres Forældre, kan endnu Sproget, men deres Børn har ingen Brug for det, og med det tredje eller fjerde Slægtled synker Dansk uigenkaldelig i Graven. Saaledes var Forholdet tidligere, Denationaliseringsprocessen spændte over det meste af et Hundrede Aar; men med Nutidens kraftigere Skolevirksomhed og raskere Fodslag synes Overgangstiden at indskrænkes til det halve. — Ve det Folk, der ikke kan beskytte sine Sønner og Døtre imod disse Ydmygelser og endogsaa maa se paa, at de sætter en Ære i deres Skændsel.

Sprogskiftet indlededes i den gammel-gottorpske Del af Angel, i Sognene langs med Sliens nordlige Bred omkring Aar 1790. Før 1720 havde Landskabet tilhørt en imod Danmark fjendtlig Fyrste. Under Gottorpernes Styrelse havde Befolkningen allerede taget Skade paa sin Folkelighed og Nationalfølelse. Den var uden nedarvet Statspatriotisme, og ingen Ilddaab havde brændt den sammen med det danske Folk. Da den tysk-nationale og senere den slesvig-holstenske Bevægelse tog fat, fandt den her en tilstrækkelig smittet Jordbund til at kunne slaa Rod. I Aarhundreder var der præket Foragt imod Egnens jyske Sprog, og nu ledsagedes disse Prækener af en systematisk Bagvaskelse af det jyske Folk. Alt, hvad der var usselt, fattigt og lurvet, var jydsk. Det var en Nation af Pottemænd med magre Krikker og sorte Gryder, af forløbne Hosekræmmere og Studedrivere, som det var en Skam at slægte paa, umuligt at tilhøre.

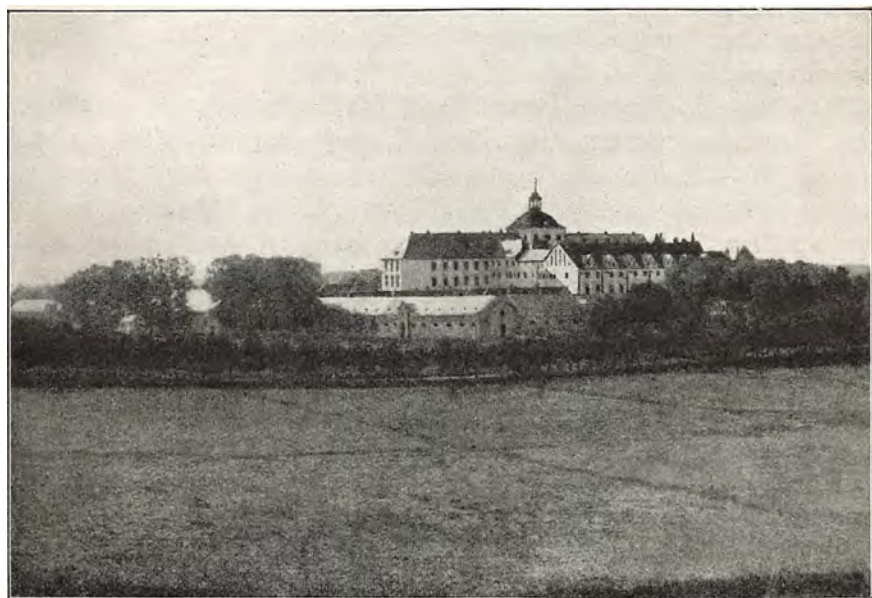
„Gott wolle uns behütten
Dasz wir nicht werden Jüten!“

Jo mere Velstanden voksede, jo mere Forfinelsen i Klædedragt, Bohave og Levemaade tog til, des ivrigere lyttede Angelboerne til Præsters og Læreres Raad om at frigøre sig for det foragtede Modersmaal og for en Afstamning, der kun kunde bortlyves og fornægtes ved et Sprogskifte.

I det tæt bebyggede Landskab bredte *Børnefortyskningen* sig meget hurtigt nordpaa. 1812 omtales den første plattysktalende Dreng i Stenbjerg Skole, 1820 i Husby, og det kan antages, at Ungdommens Af-danskning er naaet op til Flensborg Fjord omkring 1830. Bevægelsen var dog langtfra systematisk gennemført. Der fandtes mærkelige Enklaver, hvor Forældrene ansaa det for Hovmod at opdrage Børnene paa Tysk, og i mange Hjem kunde Systemet endnu ikke gennemføres, fordi deres kvindelige Medlemmer kun i ringe Grad beherskede



Udsigt over Bustrup Dam mod Bustrup fra Stedet, hvor der i 1864 laa en Skanse.
(Efter Fot.)

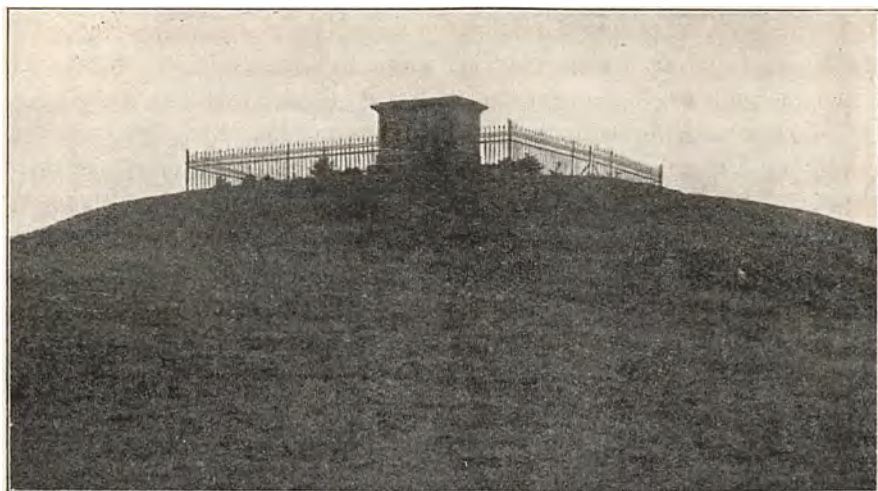


Gottorp Slot.
(Efter Fot.)

Plattysk. Men Landsdelens Førere: Storbønderne, Sognefogederne og Regningsmændene, Præsterne og Lærerne gav Tonen an, og Hoben fulgte haltende og langsomt efter.

I Begyndelsen foregik Bevægelsen upaaagtet og i Stilhed for senere at vække fortjent Opmærksomhed. Paa Geerz's og P. C. Kochs Sprogkort henholdsvis fra 1838 og 1840 fremstilledes dens første Resultater. Begge førte Nordgrænsen for overvejende plattysk Omgangssprog tværs igennem Angel fra Isted til Lippingaas Udløb i Gjelting Bugt (Se Kortet). Denne Linie betegnede ikke nogen egentlig Sproggrænse, men kun det vigende Skel mellem Afdanskningens to Trin. Syd for Linien var Dansk hovedsagelig *udelukket* fra daglig Omgang 1840, men det taltes af og med de gamle og forstodes af alle voksne Personer. Nord for Linien var Plattysk endnu kun Omgangssprog for Skoleungdommen. I denne Del af Landskabet var tre Sprog i daglig Brug: Højtysk (efter ringe Evne) til Præst og Øvrighed, Plattysk til Degn og Skolebørn og Angelbodansk til Bysens Folk. Forholdet mellem de to Folkemaal varierede fra Sogn til Sogn, ofte fra By til By, og det kunde være yderst vanskeligt at rede det spegede Garn. Men Fortyskningen gik sin Gang, og i den følgende stærkt ophidsede Tid udelukkedes Dansk mere og mere ogsaa i de nærmeste Sogne nord for Linien, og da den danske Regering efter Slaget ved Isted gennemførte den nye Sprogordning, tog den ikke tilbørlig Hensyn til disse Forandringer.

I de første to Slægtled, fra 1790 til 1851, gjorde den danske Regering intet for at standse denne fjendtlige og ydmygende Bevægelse. I Aarene 1810—11 udstedte Kong Fred. VI ganske vist nogle Reskripter, der bestemte, at Dansk skulde indføres i Kirke, Skole og Retssal, „hvor det er Almén-Mands Sprog“; men det store Sammenbrud i 1812 berøvede ham Modet til at fastholde disse Planer, Reskripterne lagdes til Side uden formelt at blive tilbagekaldt, og i sin følgende Regeringstid undgik han alt, hvad der kunde fremkalde nationale Stridigheder blandt Statens to Folk. 1840 paatænkte Kong Chr. VIII lignende Indgreb, men ogsaa han veg tilbage for Slesvig-Holstenernes Modstand og nøjedes med at indføre dansk Øvrighedssprog i Nordslesvig ned til Flensborg Fjord. Derimod kaldte Sprogskiftet de sønderjydske Ledere, først og fremmest Professorerne Chr. Paulsen og C. Flor, frem paa Kamppladsen, og *den danske Vækkelse* i Sønderjylland blev Frugten af deres Virksomhed. Det var min faste Overbevisning, skrev C. Flor, at naar et Folk mister sit Modersmaal, maa den enkeltes Hjerte blive koldt og egoistisk og ingen Folkeand vil kunne finde Bolig i det. Slige



Toppen af „Kongshøj“, tidligere kaldet „Kong Sigurd's Høj“ eller „Kong Sie's Høj“ med Mindesmærke, rejst for de i sammes Nærhed den 3. Febr. 1864 faldne Østrigere.
(Efter Fot.)



En dansk Soldatergrav ved Over Selk.
(„Menig af 1. Inf. Reg., 5. Komp. Niels Christensen, falden den 3. Febr. 1864.“)
(Efter Fot.)

Forestillinger om, at den aandelige og moralske Fortyskning i det sydlige Slesvig allerede havde ruineret mine Landsmænd i Tusindvis, og at den saa godt som ubemærket og uden at standse fortsatte sin græselige Mordervandring længere og længere nordpaa, forfulgte mig bestandig og lod mig ingen Ro, førend jeg besluttede mig til at blive Missionær, kun at jeg gik til mine Landsmænd, ikke til fremmede, og tilsyneladende mere i Menneskelighedens end i Kristendommens Tjeneste. — Det var hans Maal at opbygge et levende dansk Folkesamfund helt ned til Sprogets og Nationens Sydgrænse, og i Tiaaret før Krigen fik hans Frigørelsestanker stor Magt i den nordlesvigske Befolkning. P. C. Koch og „Dannevirke“ stred haardt i Haderslev, Fr. Fischer i Aabenraa, og Værkmester J. Kruse begyndte endogsaa en national-dansk Bevægelse blandt Underklasserne i Flensborg. Med P. Hiort Lorenzens Stænderkamp 1842 fik den danske Modkamp og Selvfornyelse sin politiske Daab, og snart ilede begge Parter i Stormskridt frem mod en Afgørelse ved Sværdet.

Treaarskrigens Begivenheder og Omskiftelser truede ofte med at sønderrive Hertugdømmet Slesvig efter Nationaliteterne, og Angel, der vedvarende holdte til begge Sider, blev især Tumleplads for en fanatisk tysk Agitation, der søgte at fastholde den saa længe eftertragtede Erobring for Slesvig-Holstenismen. Allerede i April 1848 havde angelske Præster og andre Ledere forsøgt at rejse en Landstorm imod de Danske, og samme Aar stiftedes den saakaldte *patriotiske Forening for Angel*, hvis Hovedformaal var at vække en enig og ægte Tyskhed ind- og udad til og at forberede Hertugdømmets Optagelse i det tyske Forbund. Efter Fredericiaslaget skulde Landet atter styres i Kongen af Danmarks Navn, og der nedsattes en Regeringskommission, bestaaende af et dansk, et preussisk og et engelsk Medlem, og svenske og preussiske Tropper besatte henholdsvis Nord- og Sydslesvig. Skellinien imellem dem gik fra Gjelting Bugt til Tønder, og mange saa heri den sluttelige Afgørelse ved den tilstundende Fred. Men Regeringskommissionen svigtedes af de preussiske Tropper, en Velfærdskomité i Slesvig By organiserede *den passive Modstand* og beherskede en stor Del af Angel i det følgende Aar. Allerede 9. September 49 vedtoges en oprørsk Erklæring, *den saakaldte Angleradresse*, der nægtede at efterleve den lovlige Øvrigheds Befalinger og af al Magt at virke for Rejsningsformaalene. Den fandt 2016 Underskrivere i 32 Sogne. Mange af disse var ganske vist betydningsløse, men i den gammel-gottorpske Del af Landskabet samt i Sørup, Sterup og Husby Sogne satte næsten alle ledende Mænd deres Navne under den, og Oprøret var ført ind i saa at sige

enhver angelsk Landsby. Adressen kom til at spille en ikke ringe Rolle i Brydningerne efter Krigen.

I Flensborg Amt, den gammel-kongelige Del af Angel, havde Bevægelsen dog meget at kæmpe imod. Den nedarvede Kongetroskab, Statspatriotismen, holdt endnu igen og ytrede sig uden Forbehold. Mangen gæv Bondemand, der sad paa sin Odelsgaard, vilde ikke svigte sin Konge, mangen Skibsfører, der hele sit Liv havde sejlet under Dannebrog, og Smaakaarsfolkene, der saa hen til Kongemagten som deres Beskytter imod Smaatyrannerne, vilde vedblive at være Kongens tro Slesvigere. I Stenbjerg Sogn havde kun 25, i Hyrup 19, i Rylskov 6 og i Lille Solt kun 1 Mand undertegnet Adressen. Det blev de følgende Sprogskrippers sørgelige Opgave at føre ogsaa Hovedmassen af disse trofaste over i den nationale og sproglige Opposition. Samtidig oprettedes der hemmelige Foreninger til Udryddelse af alt Dansk, ogsaa Sproget. Storbønder gik fra Hjem til Hjem og lod sig give Haandslag paa, at Befolkningen fremtidig ikke vilde benytte det forhadte Sprog, de gav endogsaa Undervisning i Plat- og Højtysk og meddelte Oversættelser af vanskelige dagligdags Udtryk, der ellers let kunde blive staaende som ubehagelige Minder fra en foragtet Fortid. Ligeledes oversvømmedes Landet af Flyveskrifter og Avisartikler, der bugnede af skamløse Beskyldninger imod Danmark, og Hadets Bølger gik højt, da vor Hær i Juli 1850 rykkede ud til det afgørende Stævne.

Istedslaget udkæmpedes i Datidens Sprogskel. Der, hvor Læssøe og Schleppegrell faldt, hørte dansk Tale endnu hjemme, og alle følte, at Sejren betød et Vendepunkt ogsaa i *den sproglige Strid*. Den danske Regeringskommisær, *F. F. Tillisch*, forvandlede Slaget fra en ret magtløs Administrator pludselig til en overmægtig, om end besindig Hævner. Med en Vicekonges Magtfuldkommenhed ordnede han Hertugdømmets nye Administration og foretog de nødvendige Udrensninger i den stærkt kompromitterede Embedsstand. Med Hensyn til den nye Sprogordning var han næppe saa heldig. Hverken han eller hans højre Haand og Privatsekretær, *A. Regenburg*, havde erfaringsmæssigt Kendskab til disse indviklede og stærkt varierede Forhold, Krigstilstanden havde ligeledes udelukket dem fra at foretage Undersøgelser paa Aastederne, og begge nægtede at modtage Raad fra Professor Flor, der opholdt sig i Flensborg netop for at indlede en taalelig og frisindet Ordning med Tilknytning i selve Befolkningen. Den sønderjydske Danskhed havde hidtil arbejdet sig frem som en Folkesag, men efter Istedslaget overtog Statsmagten Ledelsen, og de paakrævede Forandringer gennemførtes rent autoritært.

Da Tillisch som Regeringskommissær savnede lovgivende Myndighed, fremtraadte de første Sprogreskripter som en simpel administrativ Fuldbyrkelse af Frederik VI's Forordninger fra 1810, og oprindelig var de rettet mod den samme geografiske Del af Landet. Vest paa gennemførte han Forandringen lige ned til Slesvig-Husumvejen, og i det oprindelige Udkast var ogsaa hele Angel ned til Slien taget med; men da han i Vinteren 1851 kom til København, mødte han Betænkeligheder hos Regeringen, og under 6. Marts skrev han til Regensburg: „Jeg har ikke turdet medtage hele Angel, skønt jeg med Dem deler Anskuelsen om, at det danske Sprog kan oplives lige til Slien. Det er nemlig af yderste Vigtighed, at der nu ikke gøres noget Skridt, som igen maa tages tilbage, og da jeg ikke er aldeles sikker paa, at dette jo muligen kunde blive Tilfældet, naar man nu griber for vidt om sig, tror jeg det rigtigst foreløbigen at holde sig til Strækningen fra Treja til Norder Brarup.“ — Dette vil med andre Ord sige, at de national-liberale med Professor H. N. Clausen i Spidsen faldt tilbage paa P. C. Kochs Sprogskel fra 1840. (Se Kortets Sproggrænse I). — Paa denne Maade fremkom det ganske ubegrundede Sprogskel tværs igennem Angel paa Trods af enhver administrativ Inddeling og de herskende Sprogforhold. Det etnografiske Princip var brudt og de yngre Sprogforhold ikke taget tilstrækkeligt i Betragtning.

Først ordnede Tillisch Sprogforholdene i de nordslesvigske Købstæder Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. Her indrømmedes der det danske og tyske Sprog lige Ret i Kirkerne, idet der afvekslende hver anden Søndag holdtes enten Højmesse eller 2. Tjeneste i et af Sprogene, og Byernes Sognekirker forsynedes med to Præster. I Skolerne indførtes Dansk som Undervisningssprog, men der skulde drages Om-sorg for, at Børnene „modtog en grundig Undervisning i det tyske Sprog“. Tidligere havde Dansk været udelukket fra Højmessen, men iøvrigt maatte Forandringen, kirkelig set, snarere kaldes en Tillem-ning end et Brud med Fortiden, og da alle ministerielle Handlinger skulde udføres i det Sprog, Menighedsmedlemmerne forlangte, kunde her aldeles ikke blive Tale om Sprogtvang. Skolerne ramtes af større Omdannelser. Forordningerne skabte Overensstemmelse mellem Hjem-mets og Skolens Sprog, og den Kulturtvang, der hidtil havde hvilet paa disse Byers Dannelsesliv, blev brudt. Fastsættelsen af det ugentlige tyske Timetal overdroges til de stedlige Myndigheder. — Da disse Byer dengang kun havde ganske faa tysktalende Familier, Aabenraa f. Eks. 30 af 800, Sønderborg 20 og Haderslev et lignende Antal, traf Sprogordningen noget nær det rette, og selv den hidsigste tyske Oppo-



1. Kapel paa Slesvig Militærkirkegaard, opført af Østrigere, med Mindetavle ogsaa over Danske, faldne i 1864 omkring Slesvig.

2. Dansk Mindestøtte ved Bustrup Dam.

„Denne Sten satte det danske Folk over trofaste Sønner, som hengav Livet for Fædrelandet i Tidsrummet fra 1. August 1850 til 1. Febr. 1851“.

Paa Bagsiden: „Guds Fred være med Eder“.

3. Parti af Militærkirkegaarden ved Slesvig med Danske, faldne i 1864.

(Efter Fotografier)

sition under Stænderdebatterne 1853—54 maatte godkende Afgørelsen og medtage den i sine „Amendements“ til Sprogsagen. — Samtidig fjernedes det tyske Sprog fra Kirke og Skole i de enkelte nordslesvigske Lokalteter (Løgumkloster, Kliplev, Ringenæs, Graasten, Broager, Augustenborg), hvor det havde skaffet sig Indpas, og da Købstæderne kort efter ogsaa fik dansk Øvrighedssprog, blev Nordslesvig fra Kongeaen til Flensborgs Amtsskel en ren dansk Provins.

Hvis Tillisch havde bevaret denne kølige Ligevægt mellem de forskellige Krav, den samme Hensynsfuldhed overfor den historiske Udvikling og en tilsvarende Overensstemmelse mellem Sprogforhold og Sprogordning, vilde hans Reformere have været mønstergyldige og staaet som Vidnesbyrd om dansk Aandsfrihed og Billighedsfølelse. Men dette blev desværre ikke ganske Tilfældet. I Februar og Marts 1851 udstedtes Reskripterne for de mellemslesvigske Egne i Tilknytning til Forordningen af 15. December 1810, der havde foreskrevet, at Dansk skulde indføres i Kirke og Skole, „*hvor det er Almén-Mands Sprog*“. Kong Frederik VI havde altsaa stillet sig paa de rene Kendsgerningers Grund og vilde kun bringe det offentlige Sprog i Overensstemmelse med Folkemaalet. Det yngre Reskript undveg dette klare Standpunkt og krævede Dansk indført i Kirke og Skole, „*hvor det tales af Folket*“, en Bestemmelse, der kunde gøres til Genstand for Fortolkning og benyttes til at indføre dansk Kirke- og Skolesprog ogsaa i de Egne, hvor et yngre Landsmaal i større eller mindre Grad havde formaaet at gøre sig gældende siden 1810. Over for Plattysk vilde Reskripterne optræde tilbagetrængende, men nødtes samtidig til at gøre det Indrømmelser, og saaledes opstod den blandede Sprogordning og *de blandede Distrikter* i Mellemslesvig. Disse omfattede hele Flensborg Provsti, den sydlige Del af Tønder Provsti og en Del Sogne i Husum og Gottorp Provsti, i det hele 49 Landsogne og Tønder Købstad. I Skolerne indførtes Dansk som Undervisningssprog. Denne Bestemmelse skulde straks træde i Kraft i Elementærklasserne og gennemføres i de ældre Klasser, saa snart Forholdene tillod det. Det tyske Sprog optoges mellem Undervisningsfagene, og dertil maatte „*anvendes indtil 4 Timer om Ugen*“. Kirkesproget gjordes afvekslende dansk og tysk, og kirkelige Handlinger skulde foretages i det Sprog, som vedkommende udtrykkelig ønskede. Da den kongelige Regering i 1852 overtog Hertugdømmets Styrelse, blev der truffet lignende Bestemmelser med Hensyn til Rets- og Øvrighedssproget, idet det blev overladt til hver enkelt Undersaat selv at bestemme, i hvilket Sprog han vilde have sin Sag behandlet og paadømt.

Sprogforholdene i de blandede Distrikter var højst forskellige og egnede sig ikke for en ensartet autoritær Behandling. I Landets Midtstrøg, navnlig i Tønder og Flensborg Amter, fandtes 18 Sogne med 20000 Indbyggere, der udelukkende talte Dansk, og hvor Børnene som Regel ikke kunde et tysk Ord, naar de traadte ind i Skolen. I Gottorp Provsti fandtes derimod 8 Sogne med 11000 Beboere, som havde plattysk Omgangssprog, og hvor den yngre Slægt op til 30-aars Alderen som Regel ikke kunde tale, om end delvis nok forstaa Dansk (Treja, Ølsby, Farensted, Tumby, Strukstrup, Bøl, Nørre Brarup, Gjelting). I disse Sogne var Afdanskningen i alt væsentlig tilendebragt, og det var unyttigt at gribe ind imod Bevægelsen. Det egentlige *blandede Strøg* bestod altsaa af 23 Sogne, fortrinsvis i Nordangel, med 30000 Indbyggere. Her var Sprogkampen staaende, men med stærk Heldning i tysk Retning, og kun ved lempelige og kloge Forholdsregler kunde Regeringen haabe at fremkalde en Strømkæntring. I de blandede Distrikter var efter Folketallet een Sjettedel helt tysk, to Sjettedele helt danske og tre Sjettedele blandet dansk-tyske.

Denne Oversigt giver dog kun de allergroveste Hovedlinier. 1850 var nogle Landsbyer i Oversø, Jørl, Egebæk og Svesing Sogne omtrent rent dansktalende. Ogsaa Nordangel frembød mærkelige Afskygninger, og der kan tvistes til Dommedag om, hvorvidt St. og Lille Solt, Rylskov Husby osv. dengang maatte henregnes til det blandede eller til det danske Afsnit. Paa den anden Side fandtes der ogsaa nogle tyske Elementer i de vestlige Egne. Disse var dog højst ubetydelige. 1850 havde Byen Tønder 670 Familier, hvoraf 576 med dansk, 94 med tysk Hussprog. Byens Omgangssprog var fuldstændig dansk, og da mange af de tysktalende var yngre Indflyttere gik de over til Byens Hovedsprog. I Flækken Læk fandtes til samme Tid 164 Familier med dansk, 33 med plattysk og 10 med højtysk Familiesprog. I de øvrige Landsogne fandtes kun yderst faa tysktalende, for det meste indvandrede Familier. I Sønder Løgum 3, i Ladelund 3, i Karlum 2, i Klægsbøl 2, i Valsbøl 4, i Hanved 6, i Bov 4 (foruden den plattyske Arbejderkoloni i Kobbermøllen), i Nørre Hagsted 3, i Hjoldelund 4 og i Fjælde et noget større Antal, særlig i Kirkebyen og Bjerndrup. I hele Afsnittet fandtes altsaa kun mellem 3 og 4% tysktalende, næsten udelukkende indvandrede Personer, og fraegnes Tønder Købstad, der i kirkelig Henseende stilledes lige med de øvrige nordslesvigske Stæder, bliver der næppe nok 2% Tyskere tilbage.

1850 havde det været muligt at inddele Mellemslesvig i to Sprogkredse: en *nordvestlig* (omfattende ogsaa de nordligste Angelbosogne)

med dansk Grundsprog i Kirke og Skole, og en *sydøstlig* med tilsvarende Overvægt for Tysk. En saadan Ordning vilde have hvilet paa de herskende Sprogforhold og ogsaa fundet nogen Tilslutning til Befolkningens Tænkemaade. Kun den egnede sig til en Regulering fra oven uden Folkets virksomme Deltagelse og vilde have gjort et stort Skridt fremad imod en fredelig Afgrænsning mellem de to Sprogverden. Den vilde have virkeliggjort Kong Kristian VIII's Program: „at bevare, hvad der var levnet“, og ladet det tyske Parti i Besiddelse af det med saa megen Møje erobrede Sydangel. I saadant Tilfælde maatte Regeringen ganske vist have opgivet Tanken om sproglige Generhvervelser; men i et Land, der igennem mange Aarhundreder havde været sprogligt delt og i al Fremtid vilde vedblive at være dette, kunde en Tilbageerobring af nogle Tusinde Mennesker kun have en underordnet Betydning, og den mulige Vinding svarede aldeles ikke til Indsatsen.

Den tillische Sprogordning gik ud fra, at der i alle de 50 Sogne fandtes en ret ensartet sproglig Dualisme, og i alle offentlige Forhold skabte den en lignende Tvehed ens for hele Afsnittet uden Afskygning over for de virkelige Tilstande. Reskripterne mentes afpasset for hele Mellemslesvig, og saa passede de egentlig ingen Steder. Det var sproglig set urimeligt at opretholde tysk Gudstjeneste i Sogne, hvor ingen talte tysk, og endnu mere urimeligt var det at indføre dansk Præken i Menigheder, hvor ikke et Menneske vilde høre en saadan. I det danske Afsnit begunstigedes det fremmede Sprog og en fortsat tysk Sprogpropaganda var mulig, medens det danske Sprog i de to andre Afsnit fik en rodløs, officiel Tilværelse, der kunde undergraves, og det var da ogsaa det, der skete lige op til 1864. Angelboerne besvarede det danske Tryk med et ødelæggende plattysk Modtryk.

I de følgende politiske Kampe følte *de blandede Distrikter* sig meget snart som en Kampenhed, og den forbitrede Strid, der først opstod i det tyske Afsnit, forplantede sig ustandselig til de to andre og undergravede enhver fredelig Udvikling selv der, hvor Betingelserne for en saadan var til Stede. Det var et sørgeligt Misgreb, at de 8 Sogne eller rettere Norddelen af Gottorp Amt toges med ind under Bestemmelserne, og at Regensburg, for at naa Slien, føjede Gjelting Sogn til. Det luende Had til Danmarks Konge og Folk havde her et lokalt Brændpunkt; herfra udgik den „passive Modstand“, de æggende Demonstrationer og den skjulte Agitation, der ad hemmelige Veje omspændte alt og alle. Vi ved nu, hvorledes den sydlige Sproglinie opstod. Tillisch opgav den ældre etnografiske Basis, Slilinen, og valgte halvt i Blinde et Skel, der gennemskar et Amt og en Befolkning efter



Udsigt over Slien (100 m bred) fra Mysunde By paa Sydsiden.
I Forgrunden Rester af en Bro fra 1864.
(Efter Fot.)



Mysunde. Stedet for Skanse „b“, der forsvaredes af de Danske 2. Febr. 1864.
(Efter Fot.)

uforstaaelige Regler. I ingen Henseende betød det nye Skel det aller-ringeste. Paa en Strækning løb et ubetydeligt Vandløb, Oksebækken, paa andre Steder fandtes kun Sognegrænserne, ja paa visse Punkter var Adskillelsen ikke større, end at en Mand kunde staa i sin Husdør og samtale med sin Nabo om den Skæbnens Forunderlighed, der vilde, at han skulde være en Tysker, den anden en Dansker, og det uagtet de begge var Undersaatte i samme Land og lige godt eller lige slet kunde Tysk og Dansk.

Sprogskripterens Hovedformaal var fuldt berettiget. Det var vor Pligt som vor Ret at værne om vort eget, at sætte Skranke for den hensynsløse Propaganda, der igennem mange Slægtled havde søgt at fortyske Slesvig. Sammenlignet med den samtidige Ordning i andre tvesprogede Landsdele, f. Eks. i Preussen, Belgien og Frankrig, betød de tillige et stort Fremskridt i billig Hensyntagen til Individets Ret og Frihed, men politisk var de, set saavel ud- som indad til, et skæbne-svangert Fejlgreb, der fremskyndede, forberedte og delvis muliggjorde Katastrofen i 1864.

Da den nye Sprogordning indførtes, var den angelske Befolkning endnu bedøvet af Nederlagene ved Isted, Mysunde og Frederiksstad. Dens tidligere Præster, Lærere og Embedsmænd var enten flygtet eller afskediget, og Belejringsstilstanden var indført. Modstanden vovede sig derfor ikke altfor dristigt frem, men des ivrigere dreves den i det skjulte. Den angelske Befolkning er sikkert ligesaa begavet og brav som enhver anden danskættet Folkedel, men som Grænsebefolkning var den mere skjult, mistænksom og retshaverisk end andre. Intet var den forsmædeligere end at blive „skimpet“ af sine jævnlige, og den beherskedes af et Bondearistokrati, som forlængst havde svoret til den tyske Fane og gav Parolen. Alle kongetro Elementer behandledes med Foragt, og hvis de ikke vilde leve „som Ugler mellem Krager“, maatte de overgive sig. De gav efter, og dermed forsvandt de sidste Støttepunkter for en dansk Renaissance. De nye Præster og Embedsmænd, der holdt deres Indtog i Sognene sammen med Sprogskripterne, modtoges med mørkt Fjendskab og *passiv Modstand*. Det gamle Folkemaal fornægtedes paa staaende Fod, og i mange Strøg søgte man at tillyve sig en tysk Færdighed, der bristede ved den mindste Affekt. Et utaaleligt Sprøghykleri blev Følgen, og det var omtrent umuligt at rede det spegede Garn. De tyske troede ikke de danske eller omvendt, og de danske ofte ikke hinanden indbyrdes, naar Sprogforhold drøftedes. Hvad der fra een Side fremstilledes som ubestridelig Sandhed, erklære-

redes fra den anden som Digt og Fabel eller ligefrem Løgn, men Angelbodanskens Udelukkelse blev den sikre Følge.

Først rejstes der en Petitionsstorm imod Reskripterne. Den flensborgske Regering overvældedes med Adresser, som i Kristendommens Navn forlangte det „ældgamle“ tyske Modersmaal og det „hellige“ Sprog genindført i Kirke og Skole, og da Mændene ikke formaaede at trænge igennem, rykkede Konerne og Mødrene dem til Undsætning i endnu højtideligere Ord, der lød end mere uægte. Samtidig øvedes naturlige Indbrud og Hærværk i Skolerne, hvor de danske „Quälbücher“ sønderrevs eller bortslæbtes, og Haandværkere og andre afhængige Folk, der viste Modstand, boykottedes og berøvedes deres Næring. Men Belejringsstilstanden og Politiet lagde snart en Dæmper paa en Del af disse Udskejelser.

Da Stænderinstitutionen atter traadte i Virksomhed 1853—54, forsøgte en ny Adressestorm. Omtrent fra alle 50 Sogne i de blandede Disrikter indgik heftige Protester undertegnet af Tusinder og atter Tusinder, og den danske Modbevægelse forslog her saare lidet. Førerne for det danske Stændermindretal, Laurids Skau og Pastor Mørk-Hansen, maatte lige til Krigen kæmpe haardt for at afstive den engang trufne Ordning, og i København ivrede Biskop Martensen og Grundtvig imod den indførte Sprogtvang. Tilsidst forbød Regeringen de omtalte Massepetitioner, der holdt Befolkningen i stadig Ophidselse; men saa fandt Lederne paa at indsende enslydende, litograferede Formler, underskrevet af Enkeltmand, men bunkevis afleveret i Stændersalen.

Hjemme i Menighederne voksede den passive Modstand. A. Regensburg, der havde et skarpt Blik for Personligheder, tilførte Mellemslesvig en Række dygtige og ansete Præster, men ingen af dem formaaede at samle en dansk Menighed om sig. Paa de danske Søndage stod de angelske Kirker tomme. Præstens og Degnens Familie, enkelte Indflyttere fra Nordslesvig og nogle faa forsprængte Personer var alt, hvad der indfandt sig, og de ministerielle Handlinger: Daab, Vielse, Altergang og Begravelser udførtes næsten udelukkende paa Tysk. Præsten i Gjeltning indberettede i 1864, at den danske Gudstjeneste i Aarets Løb, bortset fra hans egen og Lærernes Familie, kun af og til var blevet besøgt af 10 Personer, deriblandt 6 Alsinger, at han ikke havde udført en eneste ministeriel Handling paa Dansk og kun haft 16 danske Altergæster (hans egen og Lærernes Husstand). I Rylskov i Nordangel havde Præsten i Tiaaret efter 1851 udført paa Dansk 20 Daabshandlinger, 8 Brudevielser og 10 Begravelser, et meget magert Aarsudbytte.

I Munkbrarup Kirke mødte gennemsnitlig 15 Personer til dansk Guds-tjeneste, og i Løbet af et Aar foretoges paa Dansk 5 af 48 Daabshandlinger, 1 af 17 Brudevielser og 1 Begravelse af 36. Selv fra Oversø Sogn, hvor der var nogen dansk Nationalfølelse, opgives lignende kummerlige Tal: 11 danske Daabshandlinger af 47, 5 Begravelser af 29 og 0 Brudevielser af 4. Kun i Adelby, Hanved, Valsbøl og andre vestlige Strøg fandtes gunstigere Forhold. Nederlaget kunde ikke let blive større.

1856 skrev Pastor Barfod i Sørup: Det uhyggelige Forhold, der her i Sørup maa finde Sted mellem Menigheden og Præsterne, kaster en mørk Skygge baade over Kirkens og Skolens Tilstand. Oprørsanden har ret hjemme i Sørup Sogn, og der er intet Spor til, at den tager af. Skønt der kun er meget faa Mennesker i Sognet, der paa Grund af særlige tilfældige Omstændigheder ikke er det danske Sprog mægtige, tillyve dog alle Bønderne og en ikke ringe Del af Smaafolkene sig fuldkommen Ukyndighed deri, for dermed at udtrykke deres Foragt for alt Dansk og begrunde deres Paastand om Uretfærdigheden af de af Regeringen tagne Forholdsregler til Danskens Indførelse i Kirke og Skole. Kirken staar næsten tom paa de Søndage, da her prædiktes paa Dansk. De enkelte, som kommer, er, paa faa Undtagelser nær, fødte i Rigets nordlige Egne. Mange, som vilde komme, tør ikke for det tyske Aristokrati. — — Der er intet Haab om, at disse Forhold vil ændres, førend der en Gang gaar Hul paa den Løgnens Byld, der trykker Menigheden, saa at engang en ny-dansk Menighed kan udgaa fra Skolen. Dette Haab ligger imidlertid meget fjærnt; thi af de sidste to Aars Konfirmander, der er konfirmeret paa Dansk, har hidtil ingen sat sin Fod i Kirken paa danske Søndage. Intet Barn har vovet Modstand mod Opinionen. — Hvorledes skal Forargelsen undgaa? Intet Barn bliver døbt i Kirken, men enten i Forældrenes eller Præstens Hus; Mødre lader sig efter deres Nedkomst indlede paa Søgnedage, hvorved denne smukke gamle Kirkeskik taber sin Betydning, og af Had til Dansken bivaanes Konfirmationshandlingen ikke af Forældrene, ligesom Menigheden af samme Grund haardnakket har sat sig imod en Restauration af Kirkens højst brøstfældige indre. — Det var hverken sproglige eller religiøse Grunde, men udelukkende det nationalpolitiske Had, der fremkaldte dette ulægelige Brud.

I Skolen gik det langt bedre. De angelske Børn, der talte Plattysk, var, hvorledes det end gik, henvist til at lære et nyt Skolesprog, Højtysk eller Rigsdansk; men i Ordforraad og Sætningsbygning laa det sidste meget nærmere ved det angelske Plattyske end det vanskelige



Kappel.

- 1. Udsigt mod Syd over Sli. 2. Prospekt fra Sli. 3. Gadeparti.**
(Efter Fotografier)

og formfulde Højtysk. Efter mange Læreres samstemmende Vidnesbyrd tog det kun et halvt Aars Tid at gøre Barnet fortrolig med dansk Tale og Undervisning, og Eleven bevægede sig snart med stor Frihed i Sproget. Da Biskop Boesen 1854 visiterede de angelske Skoler, overraskedes han af Børnenes sproglige Færdighed og udbrød: „Vidste jeg ikke bedre, maatte jeg tro mig hensat til Skolerne i Nord-slesvig.“ „Dat Dänsche stekt in de Kinder,“ forklarede Angelboen med Rette, men det førte ham ikke til en fordomsfri Opfattelse af Sprogstriden eller til at forstaa, at hans rette Dannelsessprog var Dansk, og at kun dette kunde føre ham frem til en naturlig og fri Udvikling. Forældrene forstod kun, at Regeringen tvangsvis vilde skille deres Børn fra dem for at gøre dem til danske, og dermed brast alle Forhaabninger for de nærmeste Slægtled. Angelbobonden var ikke lavet af et Ler, der lod sig ælte om i en Fart. Skolens Indflydelse bekæmpedes til det yderste, og Plattysken vedblev at herske i Børnestuerne. Ikke fra en eneste angelsk Landsby forlyder der noget om, at Forældrene opgav at tale Plattysk til Børnene, selv ikke i loyale og kongeligsindede Hjem. Tværtimod, og hvad der ikke næredes af Had og Bitterhed hos de ældre, groede kun altfor frodigt frem hos Ungdommen. Man gør sig næppe Begreb om det flunkende Had, som besjælede denne og tilintetgjorde det sidste sproglige Baand mellem den og os. Uden for Skoletimerne talte den kun Tysk, og efter Konfirmationen fornægtede den det danske Sprog med stejl Trods. Da jeg 20 Aar efter Adskillelsen gennemrejste Angel, traf jeg kun hist og her ganske enkelte barnløse Familier, der havde bevaret dansk Omgangssprog; Landskabets daglige Sprog var helt igennem Plattysk. (Se Grænse II paa Kortet).

Den mellemslesvigske Sprogstrid benyttedes til et hadefuldt Pressefelttog imod os og til et uhørt Æreskænderi i tyske og andre Blade. Hjemlige Skribenter udsendte Korrespondenter og talentfulde Presse-mænd (V. Busch og G. Rasch) skrev Dag ud og Dag ind om det hjertes-kærende Tyranni, som den forladte Broderstamme var udsat for. Vor Regering maatte tillade, at den preussiske Generalkonsul v. Quehl i København foretog en Undersøgelsesrejse i Mellemslesvig og afgav en meget farvet Indberetning; selv den engelske Regering blandede sig i Striden og tvang det slesvigske Ministerium til at tillade tysk Konfirmation (1861), skønt Børnene havde faaet hele deres religiøse Opdragelse paa Dansk. Derved kastedes et nyt Brandstof ind i Agitationen. — Bagvadskelsesfelttoget kulminerede i de saakaldte „Schwarz-bücher“, der udkom i Kiel og paaløj Danmark alt det onde og hæs-



lige, som Had og Fanatisme kunde hitte paa. Vore verdslige Embedsmænd skildredes som en Bande Voldsmænd og Oprækkere og vore Præster som en Flok uværdige, samlet op paa Københavns Brosten og puttet i Præstekjole med det samme, uden Tro og uden Kundskab, usædelige og forvorpne Naturer, der ikke var i Stand til at forrette en Daab eller afholde et Skriftemaal, næppe nok bekendt med Luthers lille Katekismus.

Sprogordningen 1850—51 blev ikke indført i Flensborg. Skønt Staden var udset til Provinsens Hovedstad, Regeringens, Stænderforsamlingens og Overrettens Sæde, og skønt der i dens Hjem, Kontorer og Butikker førtes en stille Kamp mellem Dansk og Tysk, og den største Del af Borgerskabet nærrede danske Sympatier, forblev dog alt tysk i Kirke, Skole og Retspleje, ganske som i de sydslesvigske Byer med en ublandet sachsisk Befolkning. Regeringen vilde ikke støde det loyale, plattysktalende Borgerskab fra sig og brød derfor i kortsynet Opportunisme med sit eget System. Den kastede sig ind i en hæftig Kamp ikke med en Skare Bønder alene, men med en af Verdens største og mest ømtaalelige Nationer for at danisere nogle Landsogne; men Provinsens Hovedby, hvor den havde lige saa god Ret og flere Støttepunkter, Nøglen til Stillingen, hvor Mellemslesvigs nationale Fremtid vilde blive afgjort, udleveredes uden Kamp til fortsat Fortyskning. Den opgav Fæstningen og holdt Glacis'et, og denne Fejl blev baade set og udnyttet af den aarvaagne Fjende. — Trods alle tidligere Delinger og Fejlgreb havde Flensborg lige fra 1460 været knyttet til den danske Kongemagt og døjet ondt og godt med denne. Under Opgangstiderne efter 1780 havde Byens dygtige Handelsstand forstaaet at udnytte de Chancer, som vor politiske Stilling tilbød og efter smaa Forhold blev Flensborg en Grossistby, der forsynede Kongeriget og Norge med Stoffer og Varer, fortrinsvis fragtet ved Hjælp af en egen Handelsflaade. Med Velstanden fulgte en varm Kongedyrkelse, og skønt Byen ramtes af en frygtelig Nedgangstid bagefter ved Statsfallitten og Norges Tab, lykkedes det dog enkelte Handelshuse, der havde frelst nogen Kapital, atter at arbejde den op i det følgende Slægtled til 1848, og den gamle Royalisme var forblevet uskadt. 1838, førend alle andre, sagde dens ledende Politikere sig løs fra de lornsenske Ideer, idet de vilde værne om Byens Mellemstilling mellem Syd og Nord og undgaa Hamburgs Handelsvælde. Borgerskabet fandt sig selv i Raadmand P. Nielsens Slagord: „Jeder Schritt weiter nach Norden und jeder Schritt weiter nach Süden bringt uns Verderben!“ Det var jo ikke noget nationalt Løsen, men det har maaske Magt endnu den Dag i Dag.

Det kan ikke oplyses, naar Staden er blevet overvejende plattysk-talende. Da den dansk-slesvigske Vækkelse begyndte, var den det i hvert Fald forlængst, men ikke desmindre indtog Dansk en Særstilling i Byen. Borgerskabet bestod for en Del af indflyttede Nordslesvigere, der selvfølgelig talte Dansk i første, maaske ogsaa i andet Slægtled, men da Folkemaalet her som i alle andre nordslesvigske Købstæder var foragtet, kunde det ikke bevares. „It is so gemen un spreken Dänsch!“ og en sproglig Afdanskning fandt Sted. Endog det overvejende dansksindede „Norden“ havde plattysk Hjemmesprog. Tiltrods herfor spillede Dansk en Rolle i Forretningsverdenen. Grossisten og Købmanden talte Sproget med sine nordslesvigske og kongerigske Kunder, med Skibsførerne og Omegnens Landbefolkning. Men det maa vel forstaas, at Dansk her var et Mandssprog, der kun i ringe Grad kom Hjemmet ved. Konen, Børnene og Tyendet talte Plattysk, og den dannede Dameverden hengav sig i den Periode, som her omtales, til en kulturel Germanisering, der senere fik stor Indflydelse.

De ugunstige Sprogforhold hindrede dog ikke Værkmester *J. Kruse* i at føre den danske Vækkelse ind i Byen. Han var født i Ekernefærde og havde faaet sin første Dannelse i Datidens tyske Almueskole. Senere havde han rejst som Haandværker i fremmede Lande og var ikke kommet i Berøring med dansk Sprog og Dannelse. 1833 nedsatte han sig som Karetmager i Flensborg, og hans djærve og villiestærke Personlighed skaffede ham stor Indflydelse i det brede Lag. Gennem Rektor *G. Francke* (død som Præst paa Sjælland) paavirkedes han af Flors Tanker, og 1841 genrejste han det gamle flensborgske *Sct. Knudsgilde*, hvorved han greb tilbage til ældgamle Minder og det oprindelige fælles. I hans første, poetiske Tale til Brødrene hed det:

„Dännemark! Vaterland! Brudervolk sehwür:
Weltall es hört —
Liebe — Dir! fortan in Glückszeit und Noth,
Liebe — Dir! gilt's auch auf Leben und Tod!“

I Begyndelsen talte han kun til 7 Brødre; men hans lille Skare steg snart til 7×7 . 1844 rejste Gildet sit eget Hus, *Sct. Knuds Borg*, og da Medlemmerne overrakte Oldemanden en Æressabel, var der i hans Svartale en krigersk Klang, møntet paa „Rettens og Sandhedens Fjender“, der havde en ganske bestemt Adresse, og da Prinsen af Nør besøgte Byen i Kongens Følge, gjorde Brødrene omkring i det Øjeblik, Hans Durchlaughtighed passerede dem. Umiddelbart før Krigen 1848 bestod Byen af et slesvig-holstensk Embedsparti, støttet af nogle Bor-



Flensborg. Mariekirken.
(Efter Fot.)



Kappel. Kirken.
(Efter Fot.)



Ekernfærde.
(Efter Fot.)

gere, af et stort loyalt Borgerparti, der var tilfreds med at være kun Flensborgere og Slesvigere, og af et nationalt Smaamandsparti, der under Kruses Ledelse ikke vilde sky at føre Byen mange Skridt imod Nord.

Efter Fredsslutningen satte Kruse al sin Kraft ind paa at grundlægge en dansk *Frimenighed* og en *dansk Skole* i Flensborg. Ogsaa denne Bevægelse begyndte uendelig smaat, men inden han bortreves ved en pludselig Død, havde han faaet Tag i Byen. 1863 talte Menigheden 600 Familier, og Skolen skred frem i en Gangart, der lovede det overraskende. I Januar 1852 talte den 27 Elever, i Decbr. 1858 224 og i Decbr. 1863 501 Elever. I 11 Aar havde den erobret 1 Femtedel af Byens Børnetal, og der kan ikke være mindste Tvivl om, at den efter en Menneskealders Virksomhed vilde have vendt op og ned paa Byens sproglige Forhold. I Flensborg opnaaede det private Initiativ ad Friwillighedens Vej de Resultater, som Regeringen ved Magtmidler forgæves tilstræbte i dens Omegn. — —

Den danske Sprogordning havde delt Hertugdømmet i et dansk Nordslesvig, et blandet dansk-tysk Mellemslesvig og et helt tysk Sydslesvig. Ved Folketællingen 1855 havde Provinsen 395,860 Indbyggere og disse fordelte sig efter de fastsatte Sprogforhold saaledes:




I den danske Del . .	131,701 Indb. eller 33,369 % af Befolkningen.
I den blandede Del	81,939 " " 20,699 % " "
I den tyske Del	182,220 " " 46,031 % " "

Men denne Fordeling efter de officielle Linier faldt ikke sammen med Omgangssprogene. De nordslesvigske Købstæder, der regnedes med til det blandede Distrikt, og 18 mellemslesvigske Landsogne havde dansk Omgangssprog, medens 8 Sogne i Gottorp Provsti maatte henregnes til det tyske Omraade, og ved en nøjagtig Udregning og billig Hensyntagen til Enkelthederne stillede Forholdet sig paa følgende Maade:

Med dansk Omgangssprog	169,990 Indb. eller 43 % imod 33,269 %
Med tysk og frisisk	" 190,311 " " 48 % " 46,031 %
Med dansk og tysk	" 32,559 " " 8,2 % } " 20,699 %
Med dansk og frisisk	" 3,000 " " 0,8 % }





Heraf fremgaar, at Sprogordningen 1850—51 gjorde store Indrømmelser over for de tidligere Forhold og at navnlig det blandede Distrikt modtog en Tilvækst af c. 40000 Individer, hovedsagelig paa Danskhedens Bekostning.



-  Dansk Rets-, Skole- og Kirkesprog.
-  Blandet dansk og tysk Rets-, Kirke- og Skolesprog.
-  Tysk Rets-, Kirke- og Skolesprog.

Den danske Sprogordning 1850—51.



-  Dansk Folkesprog.
-  Blandet dansk og tysk Folkesprog.
-  Dansk udelukket Plattysk Folkesprog.
-  Plattysk og frisisk Folkesprog.

Sprogforholdene 1864.

Sprogkort over Sønderjylland.
(Forfattet af P. Lauridsen)



-  Tysk Regerings-, Rets- og Skolesprog.

Den preussiske Sprogordning 1888.

Med Danevirkestillingens Rømning styrtede den danske Sprogordning over Ende som et Korthus. Foran de fjendtlige Hære huserede Pøbelbander, der overfaldt de dansksindede Embedsmænd og drev dem fra Hus og Hjem. De enkelte Præster og Lærere, der havde fundet Beskyttelse hos Befolkningen eller trodset Stormen, afsattes af de nye Magthavere i de følgende Maaneder. Den preussiske Regeringskommissær „slagtede“ et Par Lærere til Frokost, en Herredsfoged og nogle Præster til Middag, og i en Haandevending var hele den danske Embedsstand udryddet til nord for Flensborg. Den omtalte frie danske Menighed i denne By blev undertrykt, Præsten afsat og Skolen lukket. I Stedet for en dansk Menighed fik Byen en dansk „Prædiker“, en Hjelpepræst ved en af Stadens Hovedkirker, for at tilfredsstille den Trang til et Guds Ord paa Dansk, der vel endnu maatte være til Stede i den vildledte Befolkning. Forskellige Forsøg paa at opretholde private danske Skoler strandede i de nærmest følgende Aar, og snart var ethvert ydre Spor af Kruses Virksomhed udvisket.

I Angel og i de sydlige mellemslesvigske Sogne indførtes Tysk øjeblikkelig i Kirke og Skole sammen med Okkupationen. I de vestlige og nordvestlige Egne foretoges en Sogneafstemning om Kirke- og Skolesproget, og under det store Sammenbrud og den herskende Forvirring havde Fjenderne let Spil. Mellem Krigene havde den danske Regering kæmpet haardt med den tyske Folkebevægelse i Hertugdømmerne, og af Politik eller Tilbøjelighed stillede den sig ogsaa kølig eller afvisende overfor danske Folkebevægelser i Nordslesvig. 1847 havde Peter Chr. Koch skrevet: Det er frygteligt, som disse arme, mellemslesvigske Egne er blevet forsømt midt under et Tiaars Arbejde for Slesvigs Frelse. Stille, forsigtig, utrættelig maa vi sætte os fast i enhver By og afbøde Regeringens Fejl.— Men efter Treaarskrigen blev dette Arbejde ikke optaget. De gamle Kæmper, Koch og Fr. Fischer, havde ondt ved at klare for sig selv over for den autoritære Regering, og i Løbet af nogle Aar trængtes begge bort fra deres journalistiske Virksomhed, og først paa Tærskelen til den nye Krig opstod en spirende dansk Folkebevægelse omkring Raadmand Diemer i Tønder og Gaardejer Dethlefsen i Læksgaard, Karlum Sogn, men den var endnu altfor spæd til at modstaa Anløbet. Ved Afstemningen i Foraaret 1864 forlangte alle Sogne fra Hanved til Tønder tysk Kirke- og Skolesprog, kun nogle svage Mindretal i enkelte Byer ønskede at beholde nogen dansk Undervisning. Alene i Bov Sogn forlangte Menighedens store Flertal at beholde Modersmaalet i Gudstjenesten og Undervisningen. Angaaende Preussernes senere Sprogpolitik i Nordslesvig skal her kun mindes om Hoved-



Mindestene paa Valpladsen ved Isted.
(Efter Fot.)



Den store Krigergrav paa Flensborg Kirkegaard.
Her hviler: Krogh, Læssøe, Helgesen, Schleppegrell, Trepka m. fl.
(Efter Fot.)

trækkene. Først fik hele Landsdelen tysk Rets- og Øvrighedssprog; 1888 indførtes ligeledes tysk Undervisningssprog (med nogle faa danske Religionstimer) lige op til Kongeaen, og paa en mere lemfældig Maade, af Frygt for danske Frimenigheder, fortyskedes samtidig Kirkerne. I Aaret 1906 fandtes i Nørre Tønder Provsti kun 10 rent danske Kirker af 30, i Tørninglen 5 af 24, i Haderslev Provsti 7 af 26, i Aabenraa Provsti 4 af 14, og i Sønderborg Provsti var Forholdet noget lignende, af dets 20 Kirker var da alt 8 helt fortysket. — Her skal kun tales om de blandede Distrikter og Grænseegne vest og nordvest for Flensborg. Efter Krigen 1864 faldt de, som omtalt, tilbage i de gamle Tilstande, og Fortyskningen gik herefter sin Gang uden politisk Lidenskabelighed eller nævneværdig Opmærksomhed fra nogen Side. I Landskabet fra Svesing til Tinglev ligger Landsbyerne paa lave Højdedrag, der som Tværhylder gaar fra Øst til Vest med ubeboede Eng-, Hede- og Mosestrækninger imellem sig. Enhver beboet Tværstrimmel er omgivet af et isolerende Bælte imod Syd, og disse topografiske Forhold har været højst ugunstige for Fortyskningen. Medens det tætbebyggede Angel erobredes saa at sige i eet Sæt, gik det meget langsomt i Hedeegnene, og først da Angel var faldet, kunde det plattyske Sprog med mere Kraft trænge ind her langs Forbindelsesvejene øst fra. Befolkningens sproglige og politiske Liv var dog først og fremmest afhængigt af Flensborg. Saalænge Stadens Borgerskab hævdede sin Selvstændighed over for Fremmedherredømmet, var der stadig en Mulighed for at rejse Modstand i Oplandet, om ikke af sproglig, saa dog af politisk Art.

Byen Flensborg rantes haardt af Afstaaelsen og førtes mange, mange Skridt imod Syd. Det var ikke alene den ung danske Vækkelse, men ogsaa dens ældgamle Statspatriotisme og Handelsforbindelser, der anfægtedes eller tilintetgjordes. 1860 havde Byen 21976 Indbyggere, 1870: 21325. Trods den stærke tyske Indvandring var dens Folketal gaaet ned, og det betød, at mange af dens bedste Familier havde forladt den og bygget sig Hjem i Kongeriget; men alligevel formaaede Borgerskabet ved Rigsdagsvalget 1867 med 53% af de afgivne Stemmer at sætte en dansk Kandidat igennem, og i det følgende Tiaar lagde en Række af dens dygtige Mænd Byens Erhvervsliv om og lægede Adskillens økonomiske Saar. I denne gyldne Opgangstid var *Gustav Johannsen* Flensborgs ukronede Konge, den eneste af vore sønderjydske Førere, der har forstaaet at vinde, beherske og lede det særegne, mellemslesvigske Folkefærd. Hans Klientel strakte sig fra Gjelting Bugt over Store Vi til Frisergrænsen, hans Anbefaling var som en Tryllenøgle, der gav Adgang til saa vel den flensborgske Storhandler



Oversø Kirke med danske Kriegergrave paa Kirkegaarden.
(Efter Fot.)

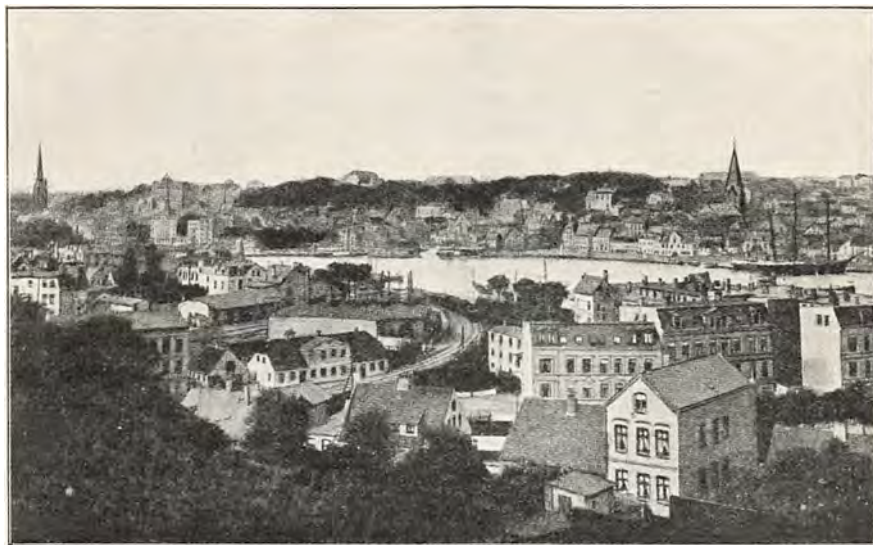


Fra Valpladsen ved Sankelmark med det østrigske Monument paa Bakken, hvor
1. og 11. Regt. holdt Stand d. 6. Febr. 1864.
(Efter Fot.)

som til den jævne Bonde i mange Miles Omkreds. Han kunde endnu have samlet et politisk-dansk Mellemslesvig.

Men 1886 faldt det gamle Flensborg. En overvældende Strøm af tyske Industriarbejdere havde momentvis hævet Byens Indbyggerantal op til 35000, og en socialdemokratisk Kandidat belærte dens gamle, dansksindede Arbejdere om, at Sønderjylland ingensinde vilde komme tilbage til Danmark. Ganske vist, sagde han, var det hændet engang, at Hvalfisken havde udspytet Jonas, men det vilde aldrig gentage sig, og forøvrigt kunde det jo være ligegyldigt, hvad og hvor man var, naar man kun havde sit Udkomme. Han blev ikke valgt paa denne Tale, men hjalp det preussiske Embedsmandsparti til at berede Johannsen et afgørende Nederlag, og samtidig viste det sig, at det gamle Borgerkab, uden Støtte i det danske Sprog og uden fortsat Kulturpaavirkning, var ude af Stand til at føre Kampen videre. De Forsøg, der efter Adskillelsen var blevet gjort paa at indføre dansk Familiesprog, havde ikke nogen rigtig Art og den kvindelige Befolknings ældgamle Hang og Heldning imod Tysk afgjorde den yngre Slægts Stilling. De gamle dansksindede Handelsherrers Sønner og Sønnesønner sluttede sig som Regel til Tyskerne. Nu har Flensborg 65—70000 Indbyggere og blandt disse findes maaske 10 % dansktalende eller dansksindede, hovedsagelig indflyttede Nordslesvigere i Underklasserne.

Med den politiske Danskheds Fald i Flensborg svandt ogsaa det sidste Haab om en national-politisk Vækkelse i Oplandet. 1886 ophørte Flensborg, politisk set, at være vor bedste Ven i Mellemslesvig, men sproglig set blev den ved at være vor værste Fjende. Paavirket fra den tog Overgangen til plattysk Barnesprog nu Overhaand i Landsognene og mødte ingen Modstand. Allerede 1858 indberettede den danske Præst i Nørre Haksted, at Beboerne, af Had til Sprogreskripterne, havde begyndt at tale en Slags hjemmelavet Plattysk til deres Børn, og omtrent samtidig forlød det fra Skaftlund (eller Skovlund), der spotvis kaldtes det lille Jylland, at man der havde afskaffet denne Uskik, men den har altsaa allerede dengang været kendt, og i Midten af 1880'erne var Forberedelsen til Sprogskiftet i fuld Gang i den dansktalende Trekant Hanved-Hjoldelund-Klægsbøl. Dengang kunde man, hvis man ikke kom ind i Børnestuerne, endnu rejse i disse Egne uden at mærke videre til det fremmede Sprog, og det gamle Folkemaal syntes at leve usvækket paa alles Læber. Men det var ikke des mindre en Illusion. I sin isolerede og forladte Stilling og udsat for stadig Paavirkning fra tysk Side, svigtede Befolkningen. Lapper og Samoeder holder paa deres Fædres Maal, og om en Indianer, den sidste af sin Stamme, fortælles



Flensborg set fra Bakken syd for Fjorden.
(Efter Fot.)



Lyksborg Slot, hvor Kong Frederik VII døde 15. Nov. 1863.
(Efter Fot.)

det, at han havde lært en Papegøje sit Sprog for døende at kunne høre dets Toner. Denne hellige Hengivenhed findes ikke i Mellemslesvig. I et Fiskerhjem ude ved Gjelting Bugt traf jeg engang en ung Moder, der erklærede, at der aldrig nogensinde skulde komme et tysk Ord over hendes Læber til hendes tre Smaadrenge; men hun var født og opdraget i Sundeved og støttede sig endnu til den hjemlige Stridsmagt. Dagen efter mødte jeg en gammel, udslidt Bonde i ufarvet Vadmel og Træsko, og han vedkendte sig Faneflugten uden at blinke. „Saa læng æ löwwer, bliwer de Dansk ved mæl!“ sagde han. „Ja, men Deres Børn?“ — „Ja, di snakker Tysk!“ — Og hvorfor? Fordi han selv havde paatvunget dem dette Sprog fra Vuggen af. Denne Virksomhed hersker nu i hele Flensborgs vestlige Opland. „Dat Dänsche is opsleten“, smuldrer hen og dør, erstattet af Plattysk.

I hvilket Omfang Sprogskiftet er gennemført, kan for Tiden ikke siges, fordi der fra det sidste Slægtled ikke foreligger nogen indgaaende og upartisk Undersøgelse. Det foregaar sikkert trægt og uden Lidenskab, men derved bliver det kun endnu hæsligere. For Tiden kan man sikkert nok rejse helt ned til Fjorde Sogns nordlige Byer og hos den ældre Slægt faa dansk Svar paa dansk Tale, men hele Afsnittet fra Flensborg over Ellund til Klægsbøl er tvesproget, og for saa vidt det er muligt i en saadan tvesproget Egn at drage Grænser, maa det antages, at Linie III paa hosstaaende Kort nogenlunde afgrænser de Egne, hvor Plattysken har eller er i Færd med at faa Overtaget. — I 120 Aar har vi tabt $\frac{1}{4}$ Million af vort lille Folkesamfund til dette holstenske Bondesprog, det har gjort os til fremmede i vore minderigeste Egne og ved vore Heltes Grave, og enhver dansk maa føle det, der foregaar, som det pinligste Nederlag.

Og et nyt Fremstød er øjensynlig forberedt. Fra Flensborg er Plattysken trængt nord om Fjorden og har faaet Fodfæste i Kobbermøllen, Kollund, Ringenæs og Egersund, støttet af Badelivet og Sommertrafikken paa Flensborg; medens det maa haabes, at det vest for denne By foreløbig maa gøre Holdt foran de store ubeboede Eng- og Hedestrækninger, der ligger mellem Medelby og Tinglev Sogne. Der tales nu ogsaa Tysk til Spædbørnene i Højer og Tønder, og den sidste er blevet mere end halvt fortysket i de sidste 50 Aar; ligeledes, om end mere spredt, i Aabenraa og Haderslev samt i adskillige Stationsbyer; men det er som Regel Højtysk, der her er i Virksomhed, og det egner sig ikke til Folkemaal. Kun den kan ødelægge, der formaar at erstatte. Plattysk har vist, at det har denne Evne, og det er derfor vor egentlige Fjende.

Den cimbriske Halvø er en geografisk Enhed fra Elben til Skagen. Hverken fysisk, kommercielt eller trafikmæssigt kan der drages Tværgrenser, som betyder det afgørende. Fra Kong Gudfreds Dage omkring Aar 800 og indtil 1864 har vor Politik tilstræbt eller fastholdt Elbgrænsen, og det var i højeste Grad beklageligt, at Kong Christian VIII's Forsøg paa at opbygge en national Ordning indenfor denne Grænse gjordes af saa svage og skælvende Hænder. Fyrst Bismarcks Politik sprængte os bort fra Elben, og enhver forstaar, at hans Grænse ved Kongeaaen kun var en Etappe paa Vejen til Skagerak. Hvis Preussen havde vundet Verdenskrigen, vilde Tysklands Grænse nu, om ikke formelt, saa dog faktisk være gaaet nord om Skagens Gren. Dette Dødsstød er vi blevet forskaanet for, men Elbgrænsen er ogsaa tabt for bestandig, og vi har kun eet Vilkaar tilbage, og det er: i Mellem-slesvig at opbygge en *national Grænse*, der slutter sig nøje om vort Folkesamfund og tillader vor Kultur og Aandsmagt at virke uhindret ud til dens yderste Streg og uden at komme med Tvang og Tyngde for andre. Denne nye Grænse maa fremgaa af et fortroligt Samarbejde mellem den sønderjydske Befolknings Ønsker og den Erfaring, Indsigt og Selvbeherskelse, som den 1000-aarige Kamp forhaabentlig har lært os.



Sli ved Mysunde, set fra Nord.
(Efter Skitse af Daniel Bruun)

DANMARK

BOG V

HJØRRING AMT



Udsigt fra Rubjerg Fyr ind over Land.
(R. H. Stamm fot.)

Danmark. V

1



Ved Skagens Fyr.
(H. A. Ebbesen, Aarhus, fot.)

HJØRRING AMT

INDLEDNING

AF MAG. SCIENT. J. O. BØVING-PETERSEN

Vendsyssel — Hovedmassen af Hjørring Amt — er den eneste jyd-
ske Landsdel, der i sig forener Øst- og Vestjyllands Natur. Fremfor
nogen anden Egn i Danmark — Bornholm maaske dog undtaget —
er det derfor et Modsætningernes Land. Mod Øst, langs Aerne til
Kattegat, findes Egne med saa smilende Ynde, at vi kunde tro os hen-
sat til Øerne, hvorimod Amtets „Rygside“ ud mod Skagerak overvej-
ende har saa udpræget Klitnatur som nogen Vesterhavskyst. Og inde
i Landet finder vi kraftigt formede, lyng- og skovbevoksede Bakkedrag
og Højderygge med stejle, dybe Slugter og Kløfter, der minder om
de mest typiske midtjydske Egne. Kun Vestjyllands store Hedeflader
savner vi; men til Gengæld har Vendsyssel sine vidtstrakte Plateau-
flader og sine store Engdrag og Moser, der giver den samme frie, rum-
melige Horisont, de samme lokkende og dragende Luftspejlinger og
Fortoninger i Sommerdagens hededirrende Dis.

Vendsyssel er i det hele de vide Udsigtens Land, og det er derfor let

at faa et orienterende Overblik over dets forskellige Landskabsformer. Saa meget lettere er dette, som næppe nogen anden dansk Landsdel viser mere iøjnefaldende og fuldendt Harmoni mellem Landets topografiske Forhold og geologiske Oprindelse. Hvor som helst man færdes, er denne Harmoni saa fremtrædende, at en Landskabsbeskrivelse ganske naturligt fører ind paa geologiske Betragtninger. Netop det gør disse Egne i saa høj Grad interessante for Betragteren: deres Natur præges saa paafaldende af deres Forhistorie, at vi, naar vi lader Blikket glide hen over Vendsyssels Flader og Bakker, formelig ser Landets Tilblivelse tegne sig for vort Indre og forstaar, hvorfor det indenfor sit forholdsvis ringe Omraade maa have netop de store landskabelige Modsætninger, det rummer. Og har man først vundet denne Forstaaelse, dette Indblik i dets Forhistorie, bliver dets Skønheder og Ejendommeligheder dobbelt værdifulde for Bevidstheden.

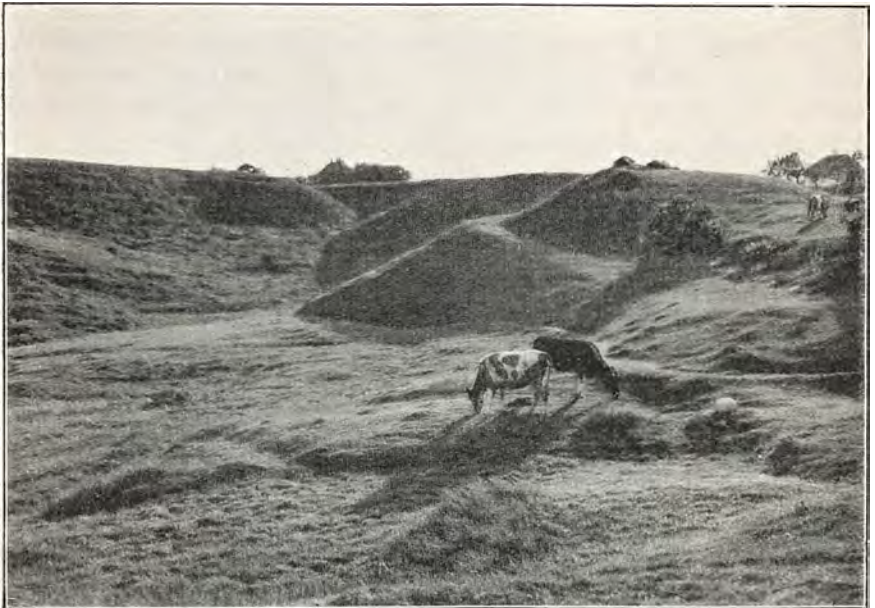
Set i store Træk falder Hjørring Amts topografiske Natur i tre Landskabstyper, der hver betegner sit Afsnit i Landets Tilblivelse: 1) *bakket Højland*, Moræneaflejringerne fra den sidste Istid; 2) ret højtliggende *Plateauer*, der betegner Havbund fra det sen-glaciale Ishav, som under Istidens Slutning dækkede betydelige Dele af det nuværende Land — og, som sidste og yngste Type, 3) de store, *lavtliggende Sletteflader*, der ligeledes er hævet Havbund, men af nyere Dato, fra Stenalderens og Egeskovenes Tid.

Fra saa godt som enhver høj Bakketop i Vendsyssel kan man se ud over disse tre Landskabsformer og vil kunne forestille sig, hvorledes Landet efterhaanden er vokset fra den Tid, da det bestod af Øer og Øgrupper, indtil nu, da fortsat Hævning af de tidligere Havbunde har skabt en sammenhængende Landmasse med kun lidt indskaarne Kystlinjer, men med skarpe topografiske Modsætninger mellem Lavletter og Højder, som paa sine Steder direkte mødes, paa andre er forbundne ved mellemliggende Plateauer.

Paa en hastig Rundrejse gennem Hjørring Amt vil vi nu kaste et Blik ud over disse Landskabstyper, og som naturligt Udgangspunkt vælger vi da det Bakkedrag, der, hvor man end færdes i hele det østlige og sydlige Vendsyssel, tegner sig som en mørk, blaanende Bjergegn en miniature — den „*fydske Aas*“'s sydligste og mægtigste Ryg, kronet af *Dronninglund Storskovs* Løvhvælvinger. Skoven er i sig selv imponerende ved sin Størrelse og ejendommelig ved sit kuperede Terræn og sine vindhærgede Kroner, der giver de mest udsatte Trægrupper



Parti Syd for Frederikshavn, set mod Nord.
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Erosionsdal nær Bangsbo, Frederikshavn.
(R. H. Stamm fot.)

en egen barok, efteraarsagtig, men saare malerisk Karakter; — men langt mere imponerende og ejendommelig end Skoven er dog Udsigten fra det Stillads, der paa Bakkeryggens og tillige Vendsyssels højeste Punkt *Knøsen* (136 m) fører os op over Kronerne og lader os skue ud over Størstedelen af Hjørring Amt og langt ind i Aalborg Amt. Panoramaets vidtstrakte Grænser antydes ved, at mod Nordøst ses Bakkelandet ved Frederikshavn; mod Nordvest, bag Hjørrings og Vennebjergs Bakker, skimtes Rubjerg Knude helt ude ved Skagerak; i sydvestlig Retning glider Blikket ud over den store Vildmoses Flade og mod Syd over Enge og Limfjord langt ind i Himmerland; endelig mod Øst mødes Kattegats Blaa med Himlens. Her oppe fra stifter vi straks Bekendtskab med alle tre Hovedtyper af Amtets Landskaber: Morænelandet, hvorpaa vi staar, og som under Navnet jyske Aas fortsætter sig bueformigt mod Nordvest, Nord og Nordøst til Frederikshavn og Tølné — de lavtliggende Sletter, der som saftiggrønne Enge og mørke Møse- drag breder sig mod Syd og Vest — og mellem dem og Højlandet de frugtbare, stærkt opdyrkede og bebyggede Plateauer, der mod Nordøst naar deres største Udvikling i de af Bakkelandet indrammede Bassiner omkring Volstrup Vest for Sæby og omkring den nærliggende Voergaard, Vendsyssels og et af vort Lands prægtigste Renæssanceminder, hvis røde Mure behersker Omgivelserne.

Fra Storskoven følger vi den jyske Aas mod Nordvest og gennemvandrér paa den anden Side Aalborg-Sæby Landevejen de karakteristiske *Allerup Bakker*, hvis bratte Skrænter og dybe Slugter hører til Vendsyssels mest storslaaede Egne — og en Egn, der endnu henligger nogenlunde uberørt, med alvorlige, kun spredt opdyrkede Hedebanker og vildsomme, forblæste Skove, hvis sparsomme Fuglesang kun forhøjer Landskabets tunge og dystre Alvorspræg. Men en Bane er projekteret op gennem Bakkerne, ud til Øster Vraa, og den Romantik, der hviler over Egnen, krydret af Minder om Tiden, da Beboerne her tog sig selv til Rette overfor en Røverbandes Huseren, vil vel snart yderligere blegne. *Stagsted Skov* og længere nordpaa, *Pajhede Skoven* med de vindkrummede Træer paa de lyngklædte Bakkerygges stejle Sider vil dog stedse vedblive at være nogle af Højvendsyssels skønneste og mest typiske Landskaber.

Nord for Pajhede taber jyske Aas sin udprægede Rygform og gaar henimod *Taars* over i et bredt Højland med vekslende Overfladeformer, der mod Øst sænker sig og glider ud i det store Ishavsplateau mellem Morænelandet og det lave Forland langs Kattegat. Forbi Gaardene *Nejsum* og *Ormholt* med deres maleriske Blanding af Lyngbakker, Smaa-



Udsigt ved Raabjerg Mile.
(R. II. Stamm fot.)

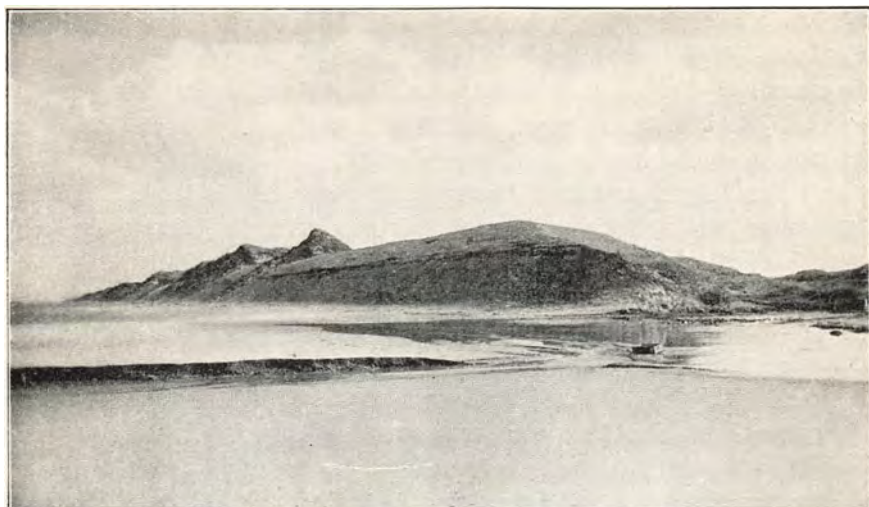


Sæby Aa.
(R. H. Stamm fot.)

skove, Marker og venlige Enge ud mod *Voers Aa* gaar vi gennem *Torslev* og *Hørby Sogne* med deres talrige Kæmpehøje fra den Tid, da *Sæby Aa* som en Fjord skar sig ind i Landet, og naar ud til den østligste af Højlandets Morænebuer, *Bakkedraget mellem Sæby og Frederikshavn*. Fra dets sydligste Fremspring, *Gedebjerget*, aabner sig en Udsigt, der vel er mindre vid end den fra Knøsen i Dronninglund Storskov, men næppe mindre smuk. Her staar man ikke paa et kunstigt, skrøbeligt Stillads, rejst af Menneskehænder, men paa en solid jydsk Lyngbakke, en gammel Istidsmoræne, der trodsigt og frit hæver sin kraftige Rygbue op over Skoven, som breder sig dybt nede, følgende langs Aaen ud til Havet og næsten skjulende den lille Købstads røde Tage bag sine Kroner, saa kun den anselige Kirke rager op, blændende hvid med Kattegats Blaa som Baggrund. Mod Nord og Nordvest ser man ud over det herlige Bakkeland, der gennem Karup, Understed og Gjerum Sogne strækker sig op mod Flade og Pikkerbakken ved Bangsbo. Mod Syd glider Blikket tilbage over Øst-Vendsyssels Plateau, hvorover Storskoven løfter sin blaanende Kam. Udsigten er ægte jydsk — ægte vendsysselsk, og Blæsten suser frit her oppe, som den gør det de fleste Steder i Landet Nord for Limfjorden.

Men gaar man saa ned fra Gedebjerg og gaar langs Aaen gennem Skoven til *Sæby*, kan man faa en Fornemmelse af pludselig at være kommen til helt andre, mildere Egne i Danmark. Her er lunt og idyllisk som i en sjællandsk Skov, og ud over det sagte glidende Vand duver Bøgene frodige og tætte, spejlende deres Løv i Aaen saa klart, at Spejlbilledet mange Steder tegner sig lige saa skarpt og farvekraftigt som Virkeligheden. Dette er den fuldkomne Idyl — forunderlig at finde i det ellers saa barske og blæsende Vendsyssel. Kun ét Sted til træffer vi dens Mage — ved *Voers Aa*, kort før den munder ud i Kattegat. En Rotur paa disse to Aaer, naar Skoven staar i sin lyseste, skære Løvspringsdragt, giver et Indtryk af dansk Skovidyl, som virker særlig stemningsfuldt netop heroppe, hvor Landets udpræget mandigt kraftige Natur stemmer Sindet dobbelt modtageligt for en saa kvindeligt blid Ynde.

Nye Skønhedsindtryk af anden Art modtager man, naar man fra *Sæby* fortsætter nordpaa til *Frederikshavn*, — men man bør *gaa* denne korte Strækning og ikke benytte Banen; og man bør ikke hele Tiden følge Landevejen ude paa det smalle, lave Forland mellem Havet og Bakkeryggen, men gøre smaa Afstikkere ind i Højlandet, hvor man opdager snart en, snart en anden karakteristisk Skønhed, gemt mellem Bankerne: stejle, dybe Slutter med Smaabække, der kølde og klare



Kandestederne.
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Klitparti fra Skagen.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

som Bjergelve iler afsted gennem spredte Lunde og blomstrende Engdrag, som liver op mellem de alvorlige Lyngbakker. For den, der interesserer sig for Landets Tilblivelseshistorie, er der desuden en ganske særlig Grund til at gaa dette Stykke Vej frem for at sidde i en Jernbanekupé, thi kun derved faar han rigtig Øje for, at det lave Forland, Vejen følger, er hævet Havbund. Beviset derfor ser han tydeligt i den høje Skrænt, der som en græsklædt Klint fra den oprindelige Kysts Tid løfter sig stejlt, indtil 70 m over Fortidshavets Bund — mod Syd, hen imod Sæby, dog afbrudt ved en jævn Terrasseflade, vidnende om, at Landets Hævning foregik i to Tempi.

Oppe fra *Pikkerbakken* Øst for *Bangsbo Aa's* smukke Skovdal eller fra *Flade Kirkebakke* Vest for Aaen, men endnu bedre fra de prægtige *Tolne Bakker* mellem Frederikshavn og Hjørring aabner sig mod Nord et Panorama, der er helt forskelligt fra, hvad vi hidtil har mødt, og som maaske endnu tydeligere giver os Indblik i Landets Forhistorie. Lidt Nord for Tolne Station, overfor Landsbyen *Vogn*, staar vi paa Vendsyssels ældste, nordligste Kystrand og ser ned over et lavt, fladt Terræn, hvor fjernt ude i Kimmingen Skagens Fyrtaarn tegner sin lodrette Linje. Den spidse Trekant, vi her har under os, begrænset mod Syd af en næsten lige afskaaret Kystskrænt fra Frederikshavn til Tversted, er hævet Havbund fra Stenaldertiden, nu et fattigt Hede- og Moseland, hvis mørkladne Tone dog hist og her afbrydes af Kær og friskgrønne Engdrag — fremfor dem alle de store Enge, hvor den udtørrede *Gaardbo Sø* laa — og af Klitternes takkede Ryg ud mod Skagerak. Lysere og højere end noget andet Klitparti løfter *Studeli eller Raabjerg Mile* sig, skinnende i Solen som en snedækt Bjergaas, lokkende os ud mod det eventyrligt udseende Land og mod dets Nordspids, *Skagen*. Men inden vi giver efter for Fristelsen, vil vi fuldføre vort raske Trip gennem Højvendsyssel.

Foreløbig lader vi fra Tolne Bakker Øjet glide videre mod Vest, ad *Hjørring* til, og ser her ud over det store *Sindal-Plateau*, der mod Nord og Nordvest strækker sig til Tversted, Uggerby og Asdal og mod Syd begrænses af et nyt anseligt Bakkeland mellem Sindal og Hirschals, et Højdedrag med afrundede Toppe, der i Ishavstiden laa adskilt fra det Højland, vi staar paa. *Sindal-Hirschals Øen* er den største af Vest-Vendsyssels mange Bakkeøer — isolerede Højdedrag, der betegner lige saa mange mindre og større Øer, spredt i det senglaciale Hav, hvorimod det Bakkeland, vi hidtil har gennemvandret, dannede en eneste stor, sammenhængende Ø, som nu udgør ikke blot Hovedmassen af Øst-Vendsyssel, men mod Vest skyder sig helt ud til *Tise Kirke-*

bakke, der som et gammelt Forbjerg rager op over det omgivende flade Land, Fortidens Hav.

Vil man have et Overblik over det vestlige Vendsyssels Landskabsformer, kan man ikke vælge bedre Udsigtspunkter end denne Bakke og *Møllebakken ved Hjørring*.

Foreløbig tager vi da med Toget fra Tolne til Hjørring og kører undervejs over det gamle, hævede Sund, der i senglacial Tid skar sig ind mellem Sindal-Hirshals Øen og Østvendsyssels store Højland. Foran os, mod Vest, udvider „Sundet“ sig snart til et nyt, vidtstrakt Plateau, i hvis Midte *Hjørring Bakke* løfter sig som en ensom Ø — det, den jo ogsaa i sin Tid var. Op ad dens sydlige Skraaning strækker sig Amtets „Hovedstad“, og fra dens Top oppe ved Møllen kaster vi et første Blik ud over Vest-Vendsyssels Egne. Modsætningen mellem Amtets østlige og vestlige Landskaber træder os her straks skarpt i Møde — et Modsætningsforhold, som vi vil genfinde overalt, hvor vi i det vestlige Vendsyssel begiver os op paa et af dets Bakkedrag, men som iøvrigt ogsaa er iøjnefaldende rundt om paa dets lavere Land. Netop fordi Bakkerne her danner isolerede Øer, der hæver sig over Plateauflader og lavtliggende Sletteland, er det her langt lettere end i det stærkt kuperede Øst-Vendsyssel at faa et levende Helhedsindtryk af, hvad der tidligere var Land og Hav eller Limfjordsbredninger. Og baade Plateauerne fra Istidens Slutning og det lave Sletteland fra Stenaldertiden naar her en langt større Udstrækning end i Amtets østlige Del. Der er Bakkelandet det overvejende — her de vide Flader, medens Bakkeøerne gennemgaaende er smaa af Omfang. Rundt om ser vi dem spredt: mod Vest *Vennebjerg Kirkebakke* og, helt ude ved Kysten, *Rubjerg Knude*, brat afskaaret af Havet; længere mod Syd det minderige *Børglumklosters* enlige Bakke og i sydøstlig Retning *Ilbjerge-Øen* med de mange Kæmpehøje. Alle er de, i Modsætning til den jydsk Aas, skovløse og for de flestes Vedkommende, vel dyrkede. Det samme gælder i endnu højere Grad for den store Plateauflade, hvorover de hæver sig. Trods Skovmangelen gør disse Egne alligevel ikke noget trist og bart Indtryk. Deres Bebyggelse er saa tæt, at Gaarde og Huse, set fra Bakketoppen, næsten synes at glide sammen til én uhyre Landsby; og naar Eftermiddagssolen staar lavt paa Himlen og faar de mange hvidkalkede Længer til at lyse og Rudeglassene til at blinke og straale i Solnedgangsskæret, hviler der en egen Stemning af tryk Fred og solid Velstand over disse store Flader, der en Gang var Hav, men nu er frugtbart Agerland.

Længere mod Syd skifter Egnen noget Karakter. Vel bevarer den

det samme udprægede Modsætningsforhold mellem de isolerede Moræneøer — *Saltum, Hune, Jetsmark* — og de store, fordums Havflader; men her er det ikke Istidshavets Plateauer, der udgør disses Hovedmasse, det er det lave, vide Sletteland, Enge, Kær og Moser — altsammen hævet Hav- og Fjordbund fra Stenaldertiden, hvorover *Tise Kirkes Bakkeknude* løfter sig, synlig vidt og bredt, beherskende hele Egnen, som *Dronninglund Storskovs Bakkeryg* behersker det østlige Vendsyssel. Men hvilken himmelvid Forskel mellem det, man ser fra disse to glimrende Udsigtspunkter! Fra det ene anselige Skove og mægtige Lyngbakker i tilsyneladende regelløs Blanding — fra det andet den *store Vildmoses* mørke, tungsindige Flade, indrammet af Enge og Marker, der mod Vest brydes af en takket, graabrun Kam, Klitrækkerne ude langs Kysten. Frem for alt er det den store Vildmoses Øde, der præger Landskabsbilledet. Dog — den vedrører os ikke nu; dens Hovedpart falder jo, ligesom hele den sydøstlige Strimmel af Vendsyssel, udenfor Hjørring Amt.

Mod Sydvest fortsættes Amtet derimod gennem *Øster-Hanherred* — stadig med de samme vide Udsigter over lave Mark-, Eng og Mosedrag, hvorover Morænerne Bakkeland hæver sig som mindre og større Øer. Størst af dem alle er det betydelige Højland længst mod Vest, mellem *Brovst* og *Fjerritslev* i Thisted Amt, karakteristisk ved *Tranums* og *Lerups* stejle og mægtige Fortidsklinter ud mod det lave Forland, hvor tidligere Havet gik ind og angreb den gamle Kyst.

Rygsiden af Hjørring Amt — *Kyststrækningen fra Skagens Gren til Tranums og Lerups Klinter* — har i sine Hovedtræk den samme Klitnatur, som vi genfinder langs hele Jyllands Vestkyst, og som der senere vil blive Lejlighed til at omtale nærmere. Her skal kun fremhæves nogle Forhold, der bryder Klitrækkernes Ensformighed og giver visse Partier af denne lange Kyststrækning særlig landskabelig Interesse.

Først og fremmest er selve *Skagens Odde* — hele det lave Sletteland fra det ældre, højere Land mellem Frederikshavn-Tversted til Skagens Gren — interessant ved sine saakaldte „Rimmer“, smalle Flyvesandsrygge, aflejrede paa fordums Kystrevler og adskilte ved noget bredere, nu oftest tørvefyldte Lavninger eller „Dopper“. Særlig i *Raabjerg Mose*, sydøst for den udtørrede Gaardbo Søs Enge, er dette System af parallelt løbende Rimmer og Dopper karakteristisk udviklet og viser, hvorledes den 30 km lange Odde Tid efter anden er bygget op ved Dannelse af gamle Kystrevler, „der som Aarringen lagde sig om den ældre Kærne samtidig med, at Landet hævedes“ (A. Jessen) —



Rubjerg Klinten, set fra Stranden, omløbet ud for Gaarden Kodal.
(D. G. U. fot.)



Parabelklit Vest for Svinkløv.
(D. G. U. fot.)

altsaa ved en stadig Samvirken mellem Landets Hævning og Kyststrømmenes Materialtransport. Endnu den Dag i Dag udøver Havet sin nedbrydende og opbyggende Virkning paa denne Odde, hvor i Tidernes Løb Kysten stadig er blevet beskaaret mod Vest og øget til mod Øst. Endnu svajer dens yderste Pynt, *Grenen*, fra Side til Side og skifter Form efter Søens Lune her, hvor Skagerak og Kattegat mødes og tørner sammen i skumfraadende Livtag.

Men ogsaa Luftens, Vindens Luner har sat sit Stempel paa Skaagens Odde — ikke blot i de almindelige Klitter, som vi møder saa mange andre Steder, men særlig i den enestaaende *Studeli eller Raabjerg Mile*, en fuldstændig nøgen og vegetationsblottet Sandbanke, der ved Naturfredning er bevaret for kommende Slægter i Flyvesandets jomfruelige, skinnende Hvidhed. Jævnt og fast, fordi Vestenvinden har presset Sandskornene sammen, saa man gaar som paa et Gulvtæppe, stiger dens 1 km lange og 600 m brede Sandbølger fra Vest, indtil de naar 41 m over Havet og saa mod Øst kaster sig med bratte Styrtninger, hvis Sand er løst og glidende under Foden og stadig rykker videre frem over de mørke Heder og Kær ud mod Kattegat — gennemsnitlig en Vandring mod Øst paa 8 m om Aaret, undertiden mere, undertiden mindre, alt efter Vindenes vekslende Styrke. Ogsaa Milens Overfladeform skifter bestandig i Enkelthederne, og hver eneste Storm, der farer hen over dens ubeskyttede Flyvesand, ommodellerer den, filer bort paa Vindsiden og lægger til i Læ. Saa ringe Studeli Miles Omraade end er, sammenlignet med fremmede Verdensdeles Ørkenstrækninger, har denne Plet i vort Land dog Ørkennaturens hele utæmmede Vildskab og storladne Skønhed.

Hvor Tannisbugts og Jammersbugts to Buer mødes, krummer *Hirs-hals* Ryg og skyder sig trodsigt frem som et Forbjerg. Dets Lerklinter og stenbestrøede Strand og Stenrevet, der strækker sig langt ud i Havet, vidner imidlertid om, at ogsaa her har Søen glubsk skaaret væk af Vendsyssels Jord. Mere storslaaet afspejler Kampen mellem Hav og Land sig dog i den 74 m høje *Rubjerg Knude* lidt Syd for det venlige *Lønstrup*, som selv ligger saa lunt gemt i den Dalfure, hvor en lille, uskyldigt udseende Bæk i August 1877 efter flere Timers voldsom Tordenregn svulmede op til en ægte Vildbæk, der steg til en brusende Flod paa 15 Meters Bredde og 5 Meters Dybde og i faa Timer bortrev og tilførte Havet en Jordmasse af en halv Snes Tusind Kubikmeters Rumfang — det eneste Eksempel paa en typisk Vildbæks Opstaaen i vort, for den Art Vandskade ellers skaanede Land. Men nu risler *Lønstrup Bæk* igen fredeligt syngende og pludrende mellem Fiskerhusenes,



Læsø. Nordre Rønner. Langholm, set fra Fyret.
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Landskab paa Læsø.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

Villaernes og Hotelpensionaternes Smaahaver, og alt er lutter Idyl — en af de faa Idyller paa den ellers saa barske Vestkyst. Anderledes ved *Rubjerg*, hvor store Nedstyrtninger af Klintens stejle Lervægge stadig fortæller om Havets Angreb og Magt. Kun ved *Bovbjerg*, Syd for *Thyborøn*, finder vi et tilsvarende storslaaet Eksempel paa Havets Nedbrydningsevne, — men dér har Menneskene dog nu taget Kampen op og er begyndt at værne deres Jord ved *Moler*, der bryder Søens Kraft. Her ved *Rubjerg* er Kampen endnu standende, og stadig blottes derved nye Profiler af denne i geologisk Henseende saa interessante Klint, hvis Jordbundsforhold dog ikke skal beskrives nærmere paa dette Sted.

Fra *Rubjerg* over *Løkken* og *Blokhus* indtil *Tranums* og *Lerups* mægtige Bakkeland viser Kysten den sædvanlige Blanding af Klit og Hede, isprængt mindre eller større Plantager, men ved *Tranum* løfter den sig indenfor et lavt Forland af hævet Havbund, der nu beskytter de gamle græs- og lyngbevoksede, indtil 60 m høje Klinter mod Havets Angreb. I disse fordums Kystklinter har *Vejrsmuldring* og rindende Vand i Tidens Løb udfuret en Række dybe, maleriske Kløfter ned mod den tidligere Strand. Skønnest af dem alle og heldigvis nu værnet ved Naturfredning er *Fosdalen*, hvis frodige Krat og Blomsterrigdom langs en lille Bæk og op langs Kløftens Sider gør dobbelt Indtryk paa Sindet ved sin Modsætning til den alvorfuldt storslaaede Natur, der ellers giver denne Kystegn Præg. Faa Steder mødes Smilet og den tunge Alvor og Kraft i et Landskabs Linier og Former saa umiddelbart som paa *Tranums* og *Lerups* gamle Kystklinter, hvor et Stykke Forhistorie i vort Lands Tilblivelse ligger udbredt for Betragteren som paa et Kort. Selv uden geologisk Forudsætning kan enhver, der forstaar at se paa et Landskab, her læse et Kapitel i Danmarks Saga.

Foruden de smaa, stenbestrøede *Hirsholme* ud for *Frederikshavn* omfatter *Hjørring Amt Læsø* — en lav og sandet Ø, omgivet af farlige Rev og Grunde, der hist og her dukker op over Havet som lave Holme, „Rønner“.

Selve *Hovedøen* er nu omtrent skovløs, og i den Smule Skovrest, der er tilbage omtrent midt paa Øen, mangler *Bøgen*, der altsaa endnu ikke har erobret denne isolerede Del af vort Land. Tidligere var *Læsø* dækket af store, selvsaaede, vildtvoksende *Fyrreskove* og var — sammen med *Anholt* — det sidste, afsides, Sted i Danmark, hvor dette vort oprindeligste Skovtræ voksede vildt. Men Skovene huggedes for at give Brændsel til *Saltkedlerne*, og *Jorden* forarmedes. *Sandflugt* fik



Carl Locher: Skagen.

Overtaget og dækkede største Delen af det frugtbare Land med Klitter, der efterhaanden blev Hede. Det gamle Hals Sogn, der omfattede Øens nordlige og østlige Dele og dens bedste Jord, er nu en øde, lyngebevokset, næsten ubeboet Strækning med spredte Flyvesandsklitter mellem Lyn-gen. Kun omkring Byrum, Læsøs Centrum, og ud mod Vesterø Havn er Jorden nogenlunde opdyrket og bebygget. I landskabelig Henseende frembyder Øen kun faa særlige Ejendommeligheder, hvilket derimod er Tilfældet i andre Forhold, som senere vil blive omtalt.

GEOLOGISKE FORHOLD

AF STATS GEOLOG AXEL JESSEN

I det nordlige og vestlige Vendsyssel (Hjørring Amt) er der paavist Aflejringer fra Kridtperioden og Kvartærperioden, derimod ikke fra den mellem disse liggende Tertiærperiode. De fra Kridtperioden stammende Lag er dels Skrivekridt, dels Limsten hørende til det over Skrivekridtet liggende „Nyere Kridt“.

Skrivekridt kommer frem i Overfladen paa talrige Steder i Vester Hanherred, i Særdeleshed i Torslev, Haverslev, Skræm og Bejstrup Sogne, hvor det kan findes op til en Højde af 30 m o. H. Endvidere ses det paa Lavlandet paa Øland og flere Steder paa Gjøl. Længere Nord paa findes det i Overfladen i Jetsmark Sogn, bl. a. i Randen af Lundergaard Mose, men er ellers kun truffet ved Boringer og Brøndgravninger. I det nordlige Vendsyssel er Skrivekridt kun paavist et enkelt Sted, ved Skærumhede 10 km V. for Frederikshavn, hvor det ved en Boring fandtes 177 m under Havets Niveau. Medens Kridtets Overflade i store Træk hælder fra SV. mod NØ., er der i Detaillerne mange Uregelmæssigheder, idet opragende Banker veksler med brede og dybe Dale. Hvor Skrivekridtet ligger let tilgængeligt, anvendes det til Jordforbedring, som Vejmateriale og til Kalkbrænding.

Ved Boringer i Hjørring Amt er man ikke naaet igennem Skrivekridtet, hvis Tykkelse sandsynligvis er flere Hundrede Meter. Hvad der ligger under Kridtet, vides derfor ikke; efter de ved en Boring ved Aalborg opnaaede Resultater, maa det antages at være en lerholdig Kalksten hørende til Kridtformationen.

Ved Aggersund, i Hjørring Amts sydvestligste Sogn, findes en haarere Kalksten, *Limsten* (Bryozokalk), som Underlag for Istidsdannelserne. Limstenen, der hører til det over Skrivekridtet liggende „Nyere Kridt“ eller Danien, viser ved Aggersund enkelte Afvigelser fra den

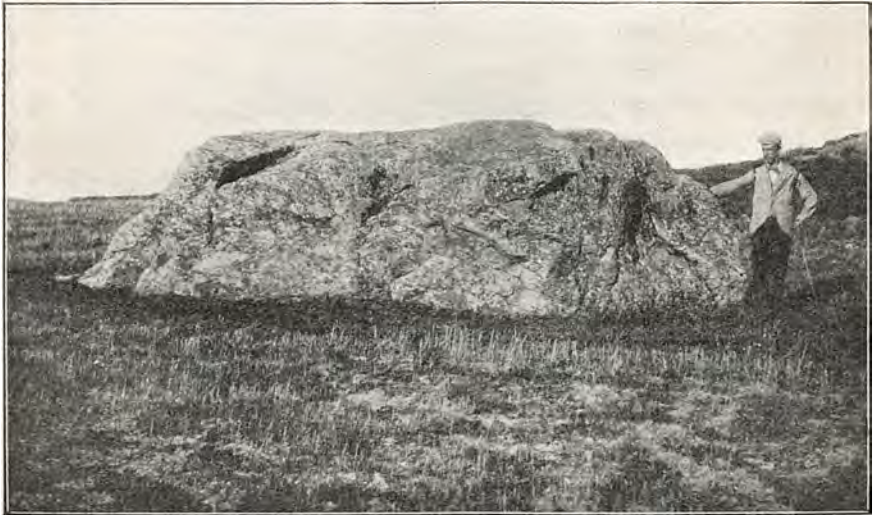
typiske Limsten; den kommer iøvrigt kun frem til Overfladen paa nogle faa Punkter og har sin største Udbredelse Vest paa i Thisted Amt.

Hvorledes Forholdene har været i Vendsyssel i Tertiærperioden, vides ikke. Mulig har denne Del af Landet ligget over Havet, saa at der i dette lange Tidsrum ikke er blevet aflejret noget, men tværtimod foregaaet en Forvitring og Nedbrydning af de ældre Bjergarter. Da den skandinaviske Indlandsis under Istidens første Kuldeperiode gled ud over Vendsyssel, forefandt den i alt Fald en løs, vejrsmuldret Jordbund, der let lod sig pløje op og transportere videre med Ismasserne. De Jordmasser, som Indlandsisen førte med sig fra Norge, Sverige, Kattøgats og Skageraks Bund, aflejredes derefter oven paa den afskurede Kridtoverflade. Lagene fra Istidens ældste Afsnit ødelagdes dog atter af de i følgende Tider fremtrængende Gletschere; kun fra de to sidste Istider og den mellemliggende Interglacialtid er der bevaret Aflejringer i Vendsyssel.

En dyb Boring ved Skærumhede V. for Frederikshavn har udvidet vort Kendskab til de ældste i Hjørring Amt forekommende Lag fra Kvartærperioden. Oven paa Skrivekridtet, hvis Overflade her ligger 177 m under Havets Niveau, findes et 15 m tykt Lag Moræneler, Bundmorænen fra *den næstsidste Istid*. Da der i Moræneleret fandtes Stenarter, der kun er faststaaende i Østersøen, synes Indlandsisen paa dette Tidspunkt at være naaet frem til Vendsyssel gennem Østersø-Lavnningen, eller med andre Ord at være en „baltisk Isstrøm“. Paa dette Moræneler hviler en 125 m mægtig Lermasse, der i *den sidste Interglacialtid* er afsat i Havet under skiftende Temperaturforhold, og som indeholder talrige Skaller af Muslinger og Snegle. Faunaen viser, at den nederste og største Del af Leret er afsat i et isfrit, forholdsvis varmt Hav, omtrent som Havet ved Vest-Norge i Omegnen af Bergen. De derover liggende Lerlag er aflejrede under saadanne Temperaturforhold, som nu findes i Havet ved Vest- og Øst-Finmarken, og den øverste Del af Leret maa efter Dyreresterne at dømme være afsat i et arktisk Hav, saaledes som det i vore Dage findes ved Øst-Grønlands og Spitsbergens Kyster. Endvidere har Dyreresterne vist, at der i Begyndelsen af den varme Tid er foregaaet en ringe Sænkning af Havbund og Land, — største Delen af Leret er afsat paa en Havdybde af mindst 40—80 m — og derefter en Landhævning, saaledes at det øverste Ler er afsat paa meget grundt Vand. Derefter hævedes denne Egn helt op over Havet, Indlandsisen trængte frem over det nyopdunkede Land, og oven paa den marine Lagserie aflejredes nu, i *den sidste Istid*, de mægtige Partier af Sand og Ler, hvoraf Vendsyssels Højdedrag bestaar.



Skrivekridt ved Slettegaard.
(Axel Jessen fot.)



Janum Kjøt, SØ for Lerup.
(Axel Jessen fot.)

Den øverste, arktiske Del af den interglaciale, marine Lagserie (*Portlandia arctica* Ler, tidligere kendt under Betegnelsen Ældre Yoldialer) kommer frem til Overfladen flere Steder i det nordlige og østlige Vendsyssel, bl. a. i Egnen mellem Frederikshavn og Sæby og ved Hirshals. Karakteristisk for denne haarde, tætte Lerart er de deri forekommende, store, isskurede Sten samt Grusmasser, der veksler med Partier af ublandet Ler, og som maa være førte hertil med Drivis, uden Tvivl Kalvis fra Randen af den skandinaviske Indlandsis, der paa dette Tidspunkt var under Fremrykning mod Vendsyssel. Blandt Stenarterne findes ved Hirshals en Del mørkegraa, fra Juraperioden stammende Kalksten, der indeholder talrige Forsteninger; disse Kalksten maa af Indlandsisen være revet op fra Bunden af Skagerak og ført Syd paa ind over Landet.

Da Indlandsisen for sidste Gang trængte frem over Vendsyssel, spredte den sine Sand- og Lermasser (Diluvialsand og Diluvialler) ud over de ældre Lag og dækkede derefter hele Terrainet med en Moræne, mod Nord meget sandet, mod Syd og Sydvest mere leret. Ved Istidens Slutning, da Indlandsisen smeltede bort, aflejredes atter betydelige Sand- og Lermasser, ofte i Form af Bakker og Højdedrag, der — da Indlandsisen ikke senere skred frem over dem — har beholdt deres oprindelige Form. Disse toppede Bakker og langstrakte Bakkerygge samt de Morænevolde, som Indlandsisen skød sammen foran sin Rand under kortvarige Fremstød, viser Israndens Stilling til forskellig Tid under Afsmeltingen. Det fremgaar af disse „Israndslinjer“, at Afsmeltingen er foregaaet stærkest mod Vest, saaledes at Isranden fra at have en i ØSØ—VNV gaaende Retning i det sydlige Vendsyssel efterhaanden svinger om til en syd-nordlig Retning fra Dronninglund til Sindal og herfra videre mod NV ud til Hirshals, og at den ender med nogle næsten i S—N løbende, flade Buer langs Vendsyssels Østkyst. Tydeligst blandt disse Israndslinjer er det smalle Højdedrag „Jydske Aas“, der med en Længde af 25 km og med Bakketoppe paa indtil 136 m o. H. strækker sig som en flad Bue fra Dronninglund mod Nord over Allerup Bakker til Pajhede Bakker.

Det var saaledes under den sidste Istid, at Vendsyssels *bakkede Højland* fik sin nuværende Overfladeform. Materialet, hvoraf Højlandet bestaar, er overvejende lagdelt, stenfrit Sand og stenfrit Ler. I disse Lag findes hyppigt baade Dyre- og Planterester, rullede Skalbrudstykker af Muslinger og Snegle, Plantefrø, findelt Mos, Træstykker, Rav o. s. v., der stammer fra de forskelligartede, ældre Lag, som Indlandsisen har bevæget sig hen over og til Dels ødelagt og optaget i sig. Blød-

dyrskallerne hidrører saaledes fra de ovenfor omtalte interglaciale, marine Lag, Planteresterne fra en gammel Landoverflade.

Den Moræne, der paa store Strækninger overlejrer det lagdelte Sand og Ler, indeholder Stenarter af norsk og vestsvensk Oprindelse og angiver saaledes de Egne, — fortrinsvis Kristiania Fjord og dens Omgivelser — hvorfra den Strøm af Indlandsisen er kommet, som i den sidste Istid har bevæget sig hen over Vendsyssel. I det nordøstlige Vendsyssel, i Særdeleshed i Terrainet mellem Frederikshavn, Sæby og Taars, er Overfladen over store Strækninger belagt med større og mindre Sten, ofte i saadan Mængde, at Opdyrkningen derved hindres eller i alt Fald hæmmes.

Det bakkede Højland har sin største Udbredelse i den østlige og centrale Del af Hjørring Amt. Mod Vest og Sydvest optræder Højlandet oftest som mindre, isolerede Partier, der som Øer, „Bakkeøer“, ligger omgivne af jævnt og fladt Land, saaledes f. Eks. de isolerede Bakkeøer Vennebjerg, Hjørring Bakke, Ilbjerge, Børglumkloster Banke, de centrale Højder paa Gjøl og Øland o. fl.

Et af de faa Steder, hvor der i Vendsyssel findes et naturligt Snit gennem Jordlagene, er i den høje *Rubjerg Klint* mellem Lønstrup og Løkken. I denne 12 km lange og indtil 70 m høje Klint, der stadig angribes af Havet og derved holdes fri for Vegetation, har man Lejlighed til at studere næsten alle de Dannelser, der aflejredes i Vendsyssel, lige fra Istiden og indtil vor Tid. Alle de Lag, der er dannede efter Istiden, de sen-glaciale og post-glaciale Aflejringer, ligger fuldkommen regelmæssigt og horizontalt. For de glaciale Dannelsers Vedkommende er dette ogsaa Tilfældet i store Dele af Klinten, men lige saa ofte er Lejringsforholdene stærkt forstyrrede; dette er i Særdeleshed Tilfældet i den midterste og højeste Del af Klinten, der viser et Snit gennem en Bakkeø. Her er de oprindelig horizontalt liggende Lag brudt i Stykker, de enkelte Lagflager er blevne stillede skraat og oftest skudt noget sammen og op over hinanden, saaledes at de nu ligger meget regelmæssigt omtrent som Tagsten eller Fiskeskæl. Man har forsøgt at forklare disse ejendommelige Lejringsforhold dels ved det Tryk, som Indlandsisen under sin Fremtrængen har udøvet paa de øvre Jordlag, dels ved Brud og Indsynkninger i Jordskorpen, saaledes at dette Parti tænkes gennemsat af en Mængde parallelle Revner, hvorefter de enkelte Fragmenter ved Sammenskydning har faaet deres nuværende Stilling.

Den Mængde organiske Rester, der findes i Vendsyssels dybere Jordlag, i Særdeleshed i de interglaciale, marine Lag, har ved deres langsomme Omdannelse givet Anledning til en betydelig Gasudvikling

nede i Jorden. Paa enkelte Steder trænger denne *brændbare, naturlige Gas*, der bestaar af næsten ren Methan (let Kulbrinte), frem til Jordoverfladen; i Reglen er den dog først iagttaget ved Boringer eller Brøndgravninger. Den kan da, naar der brydes Hul paa det tætte Lerlag, der har hindret dens Fremtrængen til Overfladen, presses frem med meget stor Kraft, men i de færreste Tilfælde holder Trykket sig konstant i længere Tid. Oftest viser det sig, at Gasudstrømningen lidt efter lidt aftager, men at den derefter, naar den er naaet ned til et ringe Minimum, kan holde sig uforandret i Aarevis. At den naturlige Gas saaledes kun findes i begrænset Mængde paa hvert Sted, har været en væsentlig Hindring for dens tekniske Anvendelse, trods dens Renhed og store Varmeevne. Hittidige Forsøg paa at opsamle og anvende Gassen har i alt Fald ikke været kronede med Held.

Samtidig med at Indlandsisen for sidste Gang smeltede bort fra Vendsyssel, sænkedes Landet, stærkest mod NØ ved Frederikshavn, hvor det ved Sænkningens Maksimum laa ca. 60 m lavere end i Nutiden; mod Syd og Sydvest aftog Sænkningens Størrelse temmelig jævnt, saaledes at den ved en Linje over Løkken, Brønderslev og Voersaa var ca. 40 m, paa Øland godt en halv Snes Meter og længst mod Sydvest ved Aggersund næppe kan eftervises. De lavere Dele af Landet dækkedes derved af Hav, *det sen-glaciale Ishav*, hvis Temperaturforhold var omtrent som i Nutidens Hav ved Spitsbergens og Østgrønlands Kyster.

Nærmest Randen af den bortsmeltende Indlandsis aflejredes Sand, „nære Saxicavasand“; i større Afstand bundfældedes det fine Ler, som Smeltevandsfloderne førte ud i Havet. Efterhaanden som Indlandsisens Rand trak sig tilbage mod NØ og Ø, blev Lagfølgen altsaa paa hvert Sted: nære Saxicavasand, derover Ishavsler, der som et jævnt Dække lagde sig over Havbunden. Da Landet senere hævedes op, fremtraadte disse Lersletter som næsten plane Flader, *de højtliggende Plateauer*. I Leret, der er meget regelmæssigt og horizontalt lagdelt, findes Rester af en marin, højarktisk Fauna, fortrinsvis Skaller af Muslinger og Snegle. Mest bekendt er den lille Ishavsmusling *Portlandia* (*Yoldia*) *arctica*, efter hvilken denne Lerart kaldes *Yoldialer*. Under Landhævningen skylledes store Mængder Sand fra Højdedragene og Bakkeøerne ud over Lerfladerne, saaledes at man nu sjældnere ser *Yoldialeret* helt fremme i Overfladen; oftest dækkes det af 1—5 m Sand, „ovre Saxicavasand“. *Yoldialeret* har i disse Egne stor Anvendelse baade som Mergel og som Teglværksler.

De højtliggende Plateauer med *Yoldialer* ses i Øst-Vendsyssel om-



**Parti fra Øen Deget, Øst for Frederikshavn. Fritskyllede Sten fra
Portlandia arctica Zonens Lerlag.
(R. H. Stamm fot.)**

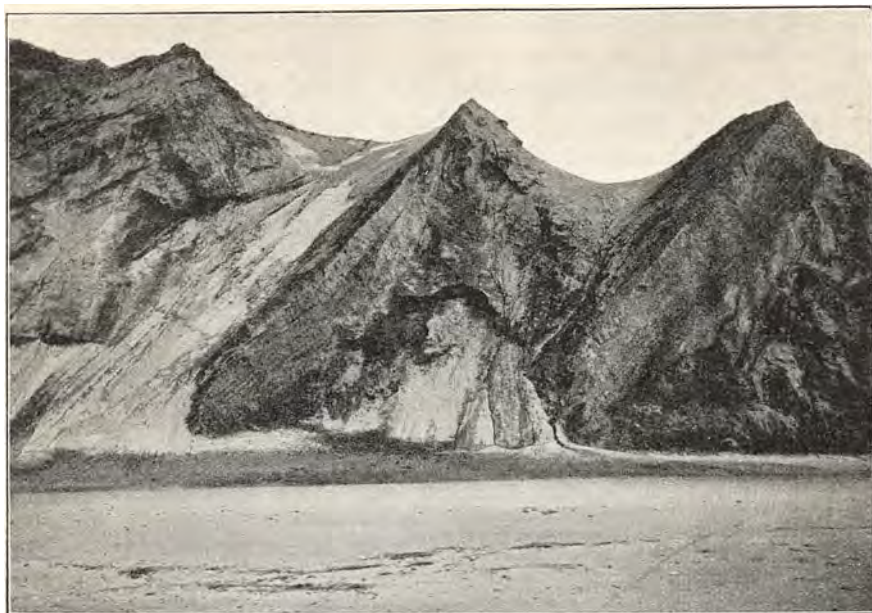


**Strandparti, Hirsholmene.
(K. J. V. Steenstrup fot.)**

kring Volstrup, S og SV for Sæby, omkring Voergaard paa Østsiden af Jydske Aas, og mod SØ mellem Asaa og Dronninglund. Mod Nord ses et lille Plateau ved Kvissel Station og et større mellem Sindal, Tversted og Uggerby. Mod Vest findes det store Hjørring Plateau, der som en usædvanlig plan Flade har en Udstrækning i N—S paa 10—15 km og i Ø—V paa 15—20 km. Ved de smaa, ovenfor omtalte Bakkekuder, der som Øer rager op over Fladen, fremhæves dennes Karakter, og et udmærket Overblik med milevid Udsigt over det flade Land har man oppe fra disse isolerede Bakketoppe. Plateaurnes Højde over Havet er størst, indtil 30 m, mod Nordøst, hvor Landhævningen har været stærkest, ringere mod Syd og Sydvest.

Efterhaanden som Indlandsisen fjærnede sig fra det nordlige Danmark, og Landet hævedes, steg Temperaturen saavel i Luften som i Havet. Fra denne Tid findes i det nordlige Vendsyssel, langs den daværende Kyst, der fulgte Højlandet fra Frederikshavn over Tversted til Hirshals, en Stranddannelse kaldet *Zirphæalaget* efter en deri almindeligt forekommende Musling. Aflejringen bestaar af Sand og Grus og er rig paa Dyrerester, overvejende Skaller af Muslinger og Snegle; ikke sjældent er der desuden fundet Knogler af Hvaler deri. Faunaen i disse Lag er ikke arktisk som i Yoldialeret, men vidner om Forhold som i Nutiden ved Vest-Finmarkens Kyster. Beskaffenheden af denne Aflejring viser, at den er dannet under en Sænkning af Landet. Den i det foregaaende omtalte Landhævning (den sen-glaciale Hævning), hvorved Yoldialer-Plateaurne tørlagdes, er altsaa paa et vist Tidspunkt blevet afbrudt af en mindre Landsænkning, hvorefter den almindelige Hævning er fortsat, indtil Landet havde naaet et Niveau, der i det mindste var lige saa højt som i Nutiden.

I *Ferskvands-Aflejringerne* oppe i Højlandet og ude paa de netop tørlagte Plateauer kan den almindelige Temperaturstigning efter Istiden ogsaa paavises, idet Plantesamfundet fra at være en Tundra-vegetation gaar over til en Skovvegetation. Flere Steder i Hjørring Amt er der under Tørvemoser eller i sand- og lerfyldte Lavninger fundet Rester af arktiske Planter, men medens denne Vegetation oppe i det bakkede Højland snart er bleven afløst af Skov, synes den ude paa Plateaurne at have holdt sig i længere Tid og dér at være bleven efterfulgt af en Hedevegetation med spredte Smaakrat. Overgangen fra det ene Plante- og Dyresamfund til det andet er sket gradvis, og Aflejringer der stammer fra det Tidspunkt, hvor den arktiske Tundra afløses af Skov, kan derfor indeholde en Blanding af arktiske og tempererede Arter. I et saadant Lag, der er blottet i den sydlige Del af



Rubjerg Klint, Nord for Søndre Stenstue Rende.
(Axel Jessen fot.)



Rubjerg Klint. Bassinet med Ferskvandslagene Nord for Nørre Lyngby.
(Axel Jessen fot.)

Rubjerg Klint, omtrent ved den nu nedbrudte Lyngby Kirke, er der f. Eks. fundet saavel arktiske Planter som Rester af Kratvegetation, samt Takker, Knogler eller andre sikre Vidnesbyrd om Tilstedeværelsen af Rensdyr, Snehare, Rype, Bæver og Jordegern, altsaa Dyr, der i Nutiden under normale Forhold har meget forskelligt Opholdssted og Levemaade. Paa Stranden her ud for er der fundet en ved Menneskehaand tildannet Rensdyrtak, der mulig stammer fra de nævnte Lag oppe i Klinten, og i et Sandlag, der ikke kan være ret meget yngre end de Lag, der indeholder Rensdyrknogler, er der udgravet en ejendommelig formet Pile- eller Lansespids af Flint. Det synes derfor, som om Mennesket allerede meget tidligt er naaet frem til disse Egne, og at det samtidig med Skoven og de større, jagtbare Dyr har taget det nydannede Land i Besiddelse.

Landhævningen, der var begyndt i den sen-glaciale Tid, fortsattes ind i den tempererede, post-glaciale Tid, indtil Landet var naaet op til et Niveau i Højde med Nutidens, og for den sydvestlige Del af Hjørring Amt endog til et noget højere Niveau. Fra denne Tid, Ancy-lus-Tiden eller *Fastlandstiden*, stammer de ældste, dybest liggende Lag i Tørvemoserne oppe i det bakkede Højland samt de dybtliggende Tørvelag, der ved Boring eller Brøndgravning er fundne nede paa Lavlandet, dækkede af senere aflejrede, marine Lag. Saadanne dybtliggende Tørvelag er i Amtets nordlige Del iagttagne bl. a. ved Kvissel og i Aabrinkerne ved Tversted og Uggerby. I Østvendssyssel er lignende Tørvelag kendte fra Lavlandet omkring Voersaa, hvor de — dækkede af gamle Fjordlag — kan følges ned til Havets Niveau; mod Vest er de ved Boringer fundne paa talrige Steder baade Ø, N og V for Store Vildmose, hvor de flere Steder ligger under Havets Niveau. Det samme er Tilfældet i den sydvestlige Del af Amtet, hvor saadanne Tørvelag er paaviste indtil 6 m under Havets Niveau og bl. a. er fundne paa Limfjordens Bund ved Øen Gjøl. Denne Beliggenhed viser, at i Fastlandstiden, da disse Moser dannedes, laa Landet i den nordøstlige Del af Hjørring Amt i mindst samme Højde og i den sydvestlige Del mindst 6 m højere end i Nutiden. Tørvelagene fra Fastlandstiden er rige paa Rødder, Stammer og Kogler af Skovfyr, der den Gang har været det almindelige Skovtræ i denne Egn; derimod synes hverken Egen eller Bøgen endnu at være naaet til det nordligste Jylland. Blandt store Dyr, fundne i Moser fra denne Tid, kan nævnes Elsdyr og Ur-okse.

Under den følgende Tid, *Litorinatiden*, i hvilken der atter foregik en ret betydelig Sænkning af Landet, dækkedes de lavest liggende



Stensletten. Raabjerg Stene. NV for Raabjerg Kirke.
(Axel Jessen fot.)



Raabjerg Stene.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

Egne af Havet, der aflejrede Dynd, Ler og Sand over den gamle Land-overflade og dens Tørvemoser. Landsænkningens Maksimum og Havets største Udbredelse falder sammen med de af Mennesket i den ældre Stenalder ophobede Affaldsdynger (Køkkenmøddinger), hvorfor denne Tid ofte benævnes *Stenalderhavets Tid*. Da Landet i den derpaa følgende Tid, i den yngre Stenalder og i Bronzealderen, atter hævedes op til sin nuværende Højde, tørlagdes store Dele af den gamle Havbund; ved Strømmens Transport af Sand og Grus langs Kysterne voksede der samtidig nyt Land op, og den tidligere stærkt indskaarne Kystlinje udjævnedes, idet Pynter blev skaaret bort og Bugter udfyldte.

Under Landsænkningens Maksimum løb Kystlinjen langs Foden af Højlandet fra Frederikshavn mod NV til Tversted og herfra Vest paa noget indenfor den nuværende Kyst til Hirshals. Hele det nuværende, store Sletteland mellem Frederikshavn og Skagen var altsaa den Gang dækket af Havet. Paa Østkysten strakte flere smalle Fjorde sig ind i Landet, saaledes langs Bangsbo Aa, Sæby Aa, Voersaa og Gjæraa. I Særdeleshed langs Voersaa og dens Tilløb fandtes et stærkt forgrenet Fjordsystem, der mod Nord naaede til Dybvad, mod Nordvest til Knudseje, SV for Skæve Kirke, og mod Vest 2—3 km forbi Voergaard. Disse gamle Fjorde er nu udfyldte af 5—8 m tykke Lag af marint Dynd og Ler med talrige Skaller af Østers, Blaamusling, Hjærtemusling o. s. v. Under de marine Lag findes som ovenfor nævnt ofte Tørvelag fra Fastlandstiden. Fjorden, der strakte sig ind langs Gjæraa, stod ved et Sund mod VSV i Forbindelse med den Gang langt bredere Limfjord ved Nørresundby. Øen Læsø var i Stenalderhavets Tid en flad Yoldialerbanke, fuldstændig dækket af Havet.

Langs Vendsyssels Vestkyst havde Kystlinjen et Forløb, der ikke afveg ret meget fra Nutidens; dog maa Landet paa flere Strækninger — saaledes mellem Lønstrup og Løkken og udfor Saltum — have naaet længere ud mod Vest end i Nutiden. Derimod var det udstrakte, lavtliggende Sletteland i Amtets sydvestlige Del dækket af Havet eller rettere af Limfjorden og dannede store Bredninger. Saavel Aflejringerens Natur som de i Lagene bevarede Dyrelevninger viser, at disse Bredninger var afspærrede fra Skagerak ved senere bortskyllet Land eller ved smalle Tanger i Lighed med den Tange, der i Nutiden afspærres f. Eks. Ringkøbing Fjord fra Vesterhavet. Saaledes var det store Sletteland, der nu indtages af Vildmosen og omgivende Engstrækninger, en Bredning, der stod i Forbindelse med Limfjorden, men ikke med Skagerak; det brede Engdrag, der herfra fører mod NNV ud mod Løkken, var en Gren af denne Bredning. Smallere Fjorde strakte sig

desuden ind i Højlandet baade mod Øst, Nord og Vest. Ved flere Sunde, bl. a. et 5 km bredt Sund ved Aabybro, stod Vildmose-Bredningen i Forbindelse med en anden, fuldt saa stor Bredning Nord for Gjøl og Øland. Denne Bredning, der var en Fortsættelse mod Nord af den nuværende Nibe Bredning, var mod Nord adskilt fra Skagerak ved en flad Sand- og Grusrevle og begrænsedes mod Vest af det høje Land ved Tranum, Brovst og Torslev.

Da Landet atter hævedes, tørlagdes de tidligere Fjorde og Bredninger, og de Havstokdannelser, der var opstaaede langs Stenalderhavets Kyster, finder man nu paa mange Steder langt inde i Landet og i betydelig Højde. *Hævede Strandlinjer og Strandvolde* forekommer saaledes i Egnen ved Frederikshavn til en Højde af 15 m o. H., ved Sæby til 13,5 m og i Amtets sydøstlige Del mellem Voersaa og Gjæraa til 11—12 m o. H. Da Gruset paa udsatte Pynter kan kastes op til en Højde af et Par Meter eller mere over daglig Vande, bliver den virkelige Landhævning f. Eks. ved Frederikshavn $12\frac{1}{2}$ —13 m, hvad der svarer nøje til den Højde, $12\frac{1}{2}$ m, hvortil marint Dynd er aflejret inde i den smalle Fjord, der har strakt sig ind gennem Bangsboaa Dalen. Langs Landets tidligere Nordkyst fra Frederikshavn over Uggerby til Hirshals findes Fjordaflejringer til en Højde af 13 m og ved Hirshals Strandvolde til omtrent 15 m o. H. Gaar man herfra mod Syd og Sydvest, aftager de marine Lags Højde ligesom paa Vendsyssels Østkyst; dog spiller den mere eller mindre aabne Beliggenhed ud mod Havet en betydelig Rolle med Hensyn til den Højde, hvortil Strandgrus har kunnet kastes op. Ved Løkken, Tise Kirke og Brønderslev findes Stranddannelserne saaledes kun til en Højde af $9\frac{1}{2}$ m, Fjordaflejringer til $8\frac{1}{2}$ m o. H. Endnu sydligere, ved Jetsmark, er Tallene henholdsvis $8\frac{1}{2}$ og $7\frac{1}{2}$ m. Paa Gjøl, der har ligget meget ubeskyttet, naar Strandvoldene til omtrent 8 m, og paa Øland og ved Brovst til ca. 7 m o. H. Der har altsaa i post-glacial Tid ligesom i den sen-glaciale Tid været *en jævn Aftagen i Landhævnings Størrelse fra Nordøst til Sydvest.*

Da Stenalderhavet havde sin største Udbredelse, dækkede det som nævnt hele det store Sletteland, *Skagens Odde*, mellem Frederikshavn, Tversted og Skagen. Dette Land er vokset frem siden den Tid ved en Samvirken mellem Landhævningen og Kyststrømmens Transport og Aflejring af Sand og Grus. Først aflejredes en bred Sandrevle parallelt med den gamle høje Kystkrænt fra Frederikshavn mod Nordvest. Hen imod Tversted bøjede denne Revle i en Bue mod Nord og Nordøst ud mod det nuværende Raabjerg, hvor under Landhævningen en stor Ler-

banke (af Yoldialer) dukkede op af Havet. Strømmen, der vestfra fulgte Landets Vest- og Nordkyst, førte store Mængder Sand og Grus ud omkring denne Banke og byggede Landet længere og længere ud mod Nordøst. Paa Østsiden af den nydannede Odde var der meget grundt Vand, og den derværende Bugt udfyldtes med Sand, der aflejredes som en Mængde smalle, omtrent parallelle Rygge, Rimmer, svarende til Kystlinjens successive Forskydning udad mod Øst. Rimmesystemet udgaar fra et Punkt Øst for den nu udtørrede Gaardbosø og strækker sig herfra vifteformet ud mod Syd og Sydøst til henimod Frederikshavn. I Tidens Løb har Flyvesand forhøjet de oprindelig lave Kystvolde med flere Meter og de mellem Rimmerne liggende, smalle Lavninger, Dopper, er efterhaanden blevet udfyldte med Tørvemoser. Dette ejendommelige og i Danmark enestaaende Terrain, der dog efterhaanden jævnes ved Opdyrkningen, har en Længde af 10—12 km og en Bredde af indtil 5 km.

Efterhaanden som Odden voksede længere og længere ud mod Nordøst, skar den fra Hirshals kommende, østgaaende Strøm stærkt ind paa Kysten, og langs hele Oddens Vestkyst foregik der da en betydelig Nedbrydning af det kort forinden opbyggede Land. Det bortskyllede Sand og Grus førtes med Strømmen videre udad langs Kysten og bidrog til at bygge Odden videre udad mod NØ, idet den ene Revle efter den anden lagde sig uden om den ældre Kærne ligesom Aarringene. Ude paa den yderste Del af Odden, N og NØ for Skagen By, viser det store System af parallelle eller koncentriske Strandvolde, hvorledes Landet er vokset. Ved Sammenligning mellem Videnskabernes Selskabs Kort fra 1785—87 og Generalstabens Kort fra 1886—88 ses, at alene i disse 100 Aar har Tilvæksten af Land paa Nordstranden været 3—400 m, Nord for Skagen Fyr endog 500 m. Da der samtidig paa Sydøstkysten, i Særdeleshed mellem Skagen By og Fyret, skæres Land bort, foregaar der en Forskydning af Oddens yderste Del, Grenen, fra Syd til Nord, dog saaledes, at dens Spids stadig peger i omtrent samme Retning, mod Øst. Ifølge Kortene laa Spidsen af Grenen i 1787 ca. 900 m sydligere end i 1888.

Paa Læsø, der ogsaa er et nydannet Land, var en Revle af store Sten midt paa en ældre, submarin Lerbanke det Udgangspunkt, hvorfra Strandvolde voksede ud mod NV, N og NØ; herved dannedes Øens nordlige, højere liggende Del, hvorefter den sydlige, lavere Del lidt efter lidt tørlagdes under Landhævningen.

Under Landsænkingens Maksimum var Havvandet i vore Farvande baade saltere og varmere end nu; den marine Fauna havde der-



Parti af Raabjerg-Stene.
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Pikker Bakken, Syd for Frederikshavn. Hævet Havbund nedenfor Højlandet.
(R. H. Stamm fot.)

for et noget andet Præg end i Nutiden ved vore Kyster. Adskillige Arter, baade af Snegle og Muslinger, er nu forsvundne, bl. a. et Par Arter af Slægten *Tapes*; efter denne Musling, der er karakteristisk for Stenalderhavets Aflejringer i det nordøstlige Danmark, kaldes disse Lag ofte *Tapeslagene*. I den hævede Havbund i de tidligere Fjorde og Bredninger findes uhyre Mængder af Bløddyrskaller, spredte i Sandet og Leret eller samlede i Lag eller i flere Meter tykke Østersbanker. Desuden er der i saadanne Lag ogsaa fundet Rester af andre Dyr; saaledes er der i en Strandvold paa Læsø fundet Rester — fortrinsvis Tænder — af en Kaskelot.

Hen imod Landhævningsens Slutning, da allerede flere af Stenalderhavets Musling- og Sneglearter var forsvundne fra vore Kyster, vandrede andre ind, og nogle fra dette Tidsafsnit stammende Skallag, der bl. a. findes tæt Nord for Frederikshavn, nogle faa Meter over Havet, kaldes efter en deri forekommende Musling *Dosinialagene*. I en endnu senere Tid, efter at Landhævningen var saa godt som afsluttet, indvandrede Sandmuslingen (*Mya arenaria*), hvis store, flade Skaller nu er saa almindelige ved vore Kyster.

Samtidig med, at Stenalderhavet bredte sig over store Dele af Landet, indvandrede ny Skovtræer til Vendsyssel, først og fremmest Egen, desuden Bøg, Lind o. fl. Rensdyret, der forsvandt i Begyndelsen af Skovtiden, var bleven afløst af Elsdyret, der dør ud eller udryddes i Stenalderhavets Tid. I Skovene findes nu Kronhjort, Raadyr, Urokse, Vildsvin, Bjørn, Ulv o. fl., hvoraf Rester er fundne i Tørvemoser paa forskellige Steder i Hjørring Amt. Efterhaanden som den gamle Havbund tørlagdes, vandrede Vegetationen ud herover, og rundt omkring paa disse flade Strækninger, hvor Overfladevandet havde vanskeligt ved at løbe bort, opstod der *Tørvemoser*, saaledes ude paa Lavlandet mellem Frederikshavn, Tversted og Skagen, i den tidligere Vildmose-Bredning o. s. v. Denne Tørvedannelse er, hvor den ikke er bleven stan- set af Sandflugten, fortsat indtil Nutiden. I Nordranden af Store Vildmose er der fundet lave, af Sten omgivne Gravhøje fra Jernalderen, dækkede af $\frac{1}{2}$ —1 m Tørv.

Beskaffenheden af Tørvelagene i Moserne viser, hvorledes fugtige og tørre Perioder har skiftet. Under det fugtige Klima, der herskede under Landsænkningen og dens Maksimum, aflejredes dels Dynd, dels Tørv bestaaende af Vand- og Sumpplanter. Under Landhævningen (i yngre Stenalder og Broncealder) blev Klimaet varmere og tørt, og Skovtræerne voksede ud over Moserne; Tørven fra denne Tid indeholder talrige Rødder og Stammer af Eg, Fyr og andre Træarter. I den føl-

gende Tid (fra Jernalderen og indtil Nutiden) blev Klimaet atter køligere og fugtigere, og Skovtørven dækkedes af den løse Mostørv, der i mange Moser, f. Eks. Store Vildmose, har opnaaet en betydelig Tykkelse.

Flyvesandet har i Hjørring Amt en meget stor Udbredelse, fortrinsvis langs Landets Vestkyst. Betydelige Flyvesandsarealer findes dog enkelte Steder paa Østkysten, f. Eks. Syd for Sæby, samt paa Læsø. Man tør gaa ud fra, at der langs Landets Vestkyst har været nogen Sandflugt, lige siden Indlandsisen smeltede bort herfra; at Sandflugten først i nyere Tid, i Særdeleshed i det 16. og 17. Aarhundrede, har taget saa voldsom Overhaand, skyldes maaske den hensynsløse Omhugning af Skovene og den tiltagende Mængde af løsgaaende Kreaturer, der ved at afgrave alle ny Skud og Planter hindrede Foryngelsen af Skov og Krat og derved lagde Landet blot for Vestenvinden.

Store Flyvesandsarealer findes mellem Svinkløv og Saltum, hvor Flyvesandet fra Kysten er vandret ind saavel over Højlandet som over Slettelandet og dets Tørvemoser. Endvidere mellem Lønstrup og Hirschals, mellem Hirschals og Uggerby og endelig paa Skagens Odde, lige fra Tversted til Grenen. Dette Slettelands nordlige Del, Nord for Gaardbosø, er bleven dækket med Flyvesand lige fra Vestkyst til Østkyst. Naar Klitterne i tidligere Tid vandrede ind over Landet, antog de en karakteristisk Form, idet et stort, bevægeligt Midtparti ved hver Storm væltede sig fremad i samme Retning som Vinden, medens to lange Klitvolde, én paa hver Side af Midtpartiet, blev tilbage og nu angiver Vandrekliittens Grænser. De fleste Klitter er nu beplantede med Hjelme eller Marehalm; kun en enkelt af de store Vandrekliitter henligger endnu uberørt, nemlig den bekendte Raabjerg Mile, hvis Top ligger 41 m o. H., 20—22 m over den omgivende Slette.

Hvor saadanne Klitter gik hen over ældre Tørvemoser, sammenpressedes Tørven ved Sandets Vægt og blev til en sort, haard, brunkullignende Masse, *Martørv*. Denne Martørv ses almindeligt paa Vestkysten af Skagens Odde, i Særdeleshed i Egnen ved Skiveren, Raabjerg og Kandestederne. Den viser sig her i Skrænten ud mod Havet som et sort Baand, der hviler paa det hævede Strandsand og dækkes af Flyvesand. Den er et fortrinligt Brændsel og benyttes i udstrakt Grad af Befolkningen.

Hvor der ikke findes noget saadant Martørvlag eller anden Beskyttelse for den løse, af Strandsand bestaaende Undergrund, kan Vinden arbejde sig ned i denne og standser først, naar den er naaet til meget fugtige Lag, eller naar de i Sandet og Gruset liggende Strandsten, der

bliver tilbage, naar Sandet blæses bort, danner et saa tæt Lag, at det derunder liggende Sand beskyttes. Herved fremkommer de saakaldte *Stensletter*, der er smukkeste udviklede paa Vestsiden af Skagens Odde mellem Raabjerg og Gl. Skagen samt paa Nordkysten af Læsø.

KLIMA

AF AFDELINGSCHEF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur C °			Gennemsnitligt Antal Frostdage			Middelnedbør, mm			Antal Dage med Ned- bør ved Skagen Fyr
	Skagen Fyr	Brønderslev	Læsø	Skagen Fyr	Brønderslev	Læsø	Skagen Fyr	Brønderslev	Læsø	
Januar	0.7	-0.4	-0.5	19	23	23	39	42	36	14
Februar	0.0	-0.7	-0.7	19	21	22	28	30	28	12
Marts	1.3	1.2	0.8	17	19	20	34	32	38	13
April	4.8	4.9	4.7	4	8	8	36	38	47	11
Maj	9.6	9.9	10.2	0.1	0.8	0.2	39	41	41	11
Juni	14.2	13.7	14.8	0.0	0.0	0.0	40	44	43	9
Juli	16.0	15.3	16.5	0.0	0.0	0.0	59	67	53	12
August	15.5	14.6	15.6	0.0	0.0	0.0	79	83	79	14
September	13.0	11.9	12.6	0.0	0.1	0.0	57	60	58	13
Oktober	8.6	7.3	7.8	0.5	4	2	71	75	64	16
November	4.8	3.3	3.8	5	11	9	49	50	41	15
December	1.8	0.4	0.7	15	19	18	47	54	46	16
Aaret	7.5	6.8	7.2	80	106	102	578	616	574	156

Aarets Middeltemperatur er ca. $\frac{1}{2}$ — $\frac{3}{4}$ ° højere ved Kysten end i det indre af Amtet; i Efteraars- og Vintermaanederne er denne Forskel betydelig og har sin største Værdi — ca. $1\frac{1}{2}$ ° — i November og December. Februar har den laveste, Juli den højeste Middeltemperatur. Middeldatum for sidste Frost om Foraaret er ved Skagen Fyr d. 12. April og i V. Brønderslev d. 1. Maj; Middeldatum for første Frost om Efteraaret er ved Skagen d. 13. November og i Brønderslev d. 19. Oktober. Den aarlige Middelnedbør er for Amtet som Helhed 607 mm; den er størst — ca. 650 mm — langs Vestkysten og aftager mod Øst til ca. 590 mm langs Østkysten; Skagen Fyr har dog kun 578 mm, Læsø 574 mm. Februar har den mindste Nedbør, ca. 30 mm, August den største med 80—85 mm.

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR, DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Karakteristisk for Hjørring Amt (Vendsyssel) er den lange Kystlinje, og deraf følger, at Klitter og Saltplantesamfund spiller en betydelig Rolle. Hele Vestkysten fra Tranum i Syd til Grenen i Nordøst og endvidere hele Skagens Odde indtil Aalbæk er Kliterræn med dettes særegne Plantesamfund. Langs Østkysten fra Aalbæk til Gjæraa og langs Sydkysten (Limfjordskysten) samt paa Øland og Gjøel findes derimod andre Saltplantesamfund, nemlig Sandstrandsvegetation, Strandsump og Strandeng (Marsk).

I Vendsyssels Klitter som i de øvrige danske Vestkyst-Klitter er det *Hjælmen* (*Psamma arenaria*), der dominerer og som holder fast paa Flyvesandet. Hvor der dannes nye Klitter eller hvor gamle Klitter blæser op, bliver Hjælmen (ogsaa kaldet Klittag) straks plantet for at dæmpe Sandflugten. Skuddene sættes i lange lige Rækker med smaa Mellemrøm og oftest lægges afskaaret Lyng og Revling over Sandet for at holde det i Ro i den første Tid, indtil Hjælmen har slaaet Rod. En nylig tilplantet Klit er derfor gjerne mørkegraa paa Afstand paa Grund af de visne Lyngris.

En af de største Klitter, den prægtige *Raabjerg Mile* (Studeli Mile), har faaet Lov til at henligge ubeplantet, som et Vidnesbyrd om, hvordan Kliterrænet saa ud i ældre Tid, da der ikke blev gjort noget for at hindre Sandflugten.

I den unge Klit, den hvide Klit, trives Hjælmen fortræffeligt, men det er kun faa andre Planter, som kan klare sig paa saa urolig Bund. Nogle er der dog, hvis stærkt farvede Blomster lyser op i Græssets blaagraa Tone, f. Eks. den gule Ager-Svinemælk (*Sonchus arvensis*), den rødviolette Strandært (*Lathyrus maritimus*) og den smukke Stedmoderblomst (*Viola tricolor*, v. *maritima*). Der er endvidere et lille Samlag af enaarige Urter, som blomstrer ret tidligt paa Aaret, og som i Højsommeren allerede er næsten helt bortvisnede; blandt disse kan nævnes en Klitform af Almindelig Brandbæger (*Senecio vulgaris*, v. *dunensis*), et Par smaa Hønsetarm-Arter (*Cerastium semidecandrum* og *C. tetrandrum*) o. s. v.

Den ældre Klit, den graa Klit, har et tættere Plantedække. Hjælmen er i Tilbagegang og andre Græsser, Timian, Lyng, Revling og fremfor alt Graaris (*Salix repens*) bliver de fremtrædende. Mangesteds — dog

vistnok især hvor der er bedre Jord (Ler) som Underlag under Klitten — findes der i den graa Klit Partier, som er dækkede af et lavt Krat af Havtorn eller Sandtidse (*Hippophaës*); det er næsten uigennemtrængeligt paa Grund af Buskenes talrige stikkende Torne; men snævre Stier dannede af Kreaturerne slynger sig dog ud og ind mellem Buskene. Havtornkrattene er nemlig Tilholdsted for Klittens Faareflokke, sagtens fordi der under de lave Buske findes en ret rigelig Mængde af frodigt Græs og af Urter, et Plante-Selskab, som har kunnet vokse frem her, fordi Buskene yder Læ for Vinden og tillige ved deres affaldne Blade frugtbar gør Sandet. Kreaturerne Gødning virker forøvrigt ogsaa fremmende paa disse mere fordringsfulde Planter.

I Lavningerne mellem Klitterne findes gjerne Hedemoser eller Græsmoser, der har en Del Værdi til Afgræsning og til Høslet. Her er Klokkelyg (*Erica*), Klokke-Ensian (*Gentiana Pneumonanthe*), Mosebølle (*Vaccinium uliginosum*), der i Vendsyssel kaldes „Blaabær“, Soldug (*Drosera*), den giftige smukke gyldne Benbræk (*Narthecium*), Star (*Carex*), og forskellige Græsser de fremtrædende Planter, hist og her afbrudte af Mose-Porsens (*Myrica*) lave, krydret-duftende Smaabuske. Mange af Lavningerne staar under Vand om Vinteren og Foraaret, og paa saadanne Steder findes især Halvgræsser, saasom Star og Næbfrø (*Rhynchospora*) og Sump-Bunke (*Deschampsia setacea*). Er Vandet permanent, faar man lavvandede Klitsøer med Sumpstraa (*Heleocharis*), Vandaks (*Potamogeton*), Pindsvineknop (*Sparganium*), Lobelie (*L. dortmanna*) og Strandbo (*Litorella*) samt flere sjældne bittesmaa Urter (*Elatine hexandra*, *Subularia*, *Tillæa aquatica*); dette er f. Eks. Tilfældet med Søerne ved Foden af Raabjerg Mile.

Klitterrænet indeholder saaledes en ejendommelig Plantevækst, der genfindes langs Jyllands Vestkyst lige fra Skagen til Fanø, men som ellers ikke træffes i vort Land (dog ogsaa paa Læsø).

Saltplantесamfundene langs Østkysten og langs Limfjorden er der derimod ikke noget særegent ved; det er de samme, der findes udviklede overalt ved vore Kattegats- og Østersø-Kyster, og der kan derfor henvises til den almindelige Oversigt over Danmarks Plantevækst. —

Vendsyssel har siden Istiden hævet sig mere over Havet end nogen anden Del af Danmark, og senglaciale og postglaciale Dannelser indtager et større Areal dér end andetsteds. Saa at sige hele Kystbræmmen med dens Saltplantесamfund og Klitvegetation er geologisk set ganske unge Dannelser. Gaar vi fra Kysten ind i Landet, træffer vi postglaciale Lavland af større Udstrækning dels mod Syd fra Fjerritslev-Bakkeparti i Vest til Kattegat i Øst, dels Nord for en Linie fra Tversted til Fre-



Klitter ved Skagen.
(H. A. Ebbesen, Aarhus fot.)



Læsø. Sydkysten af Hornfiskrøn.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

derikshavn. Det nordlige Parti, der ofte gaar under Navnet *Skagens Odde*, bestaar, som ovenfor berørt, mest af Kliterræen, men dets sydlige Del er dog hovedsagelig Moser og Heder, ofte ordnede i afvekslende Striber, de saakaldte „Rimmer og Doppe“, saaledes i Egnen mellem Gaardbo Sø og Elling.

I det sydlige Lavland findes udstrakte Moser især syd for Amtets Grænse, samt i den Lavning, der gennemløbes af Gjæraa. Til disse Moser hører den vel kendte *Store Vildmose*, der halvt ligger i Hjørring og halvt i Aalborg Amt. Det er en Højmose, hvis Plantevækst er meget ensformet og artsfattig. Den Plante, der er vigtigst af alle her, er Tørvemosset (*Sphagnum*), og i dettes Bunddække staar de øvrige Planter ofte ret spredt. Af disse kan især nævnes Kæruld (*Eriophorum vaginatum*, og i mindre Grad *E. polystachyum*), Tue-Kogleaks (*Scirpus cæspitosus*), Næbfro (*Rhynchospora alba* og *R. fusca*), Soldug (*Drosera*) o. fl. Kæruld og Kogleaks danner Tuer, der naar op over Tørvemossets jævne Flade, og paa hvilke Lyng, Klokkelyng, Rosmarinlyng (*Andromeda*), Tranebær (*Oxycoccus*) o. a. Planter indfinder sig. I Mosens Randparti er Tuedannelsen særlig udviklet, og flere andre Planter kommer her til paa Tuerne; særlig fremtrædende er Muldebær (*Rubus chamæmorus*), der her har et af sine faa Findesteder i Danmark. Den forekommer dog nord for Limfjorden endvidere i Moser ved Hals.

I Modsætning til store Vildmose er de fleste andre Moser i Amtet Kærmoser (Græsmoser), i hvilke ikke Tørvemos, men Stargræsser og forskellige Urter danner Hovedmassen af Vegetationen og ved deres Henfald bliver til Tørv. —

Over Lavlandet, der endnu i Stenaldertiden (Litorinatiden) var dækket af Hav, hæver sig et Plateauland, hvis Overflade dukkede op af Havet allerede lige efter Istiden (den senglaciale Tid), og op over det igen rager Vendsyssels Højland, dels det store østvendsysselske Højdeparti, der gaar under Navnet „*Jydske Aas*“, dels mere isolerede Bakkepartier, Bakkeøer, længst imod Sydvest Fjerritslev Bakkeparti.

Plateaulandet er især udviklet mod Nordvest, hvor Hjørring ligger omtrent midt paa et stort Plateau; betydelige Partier findes endvidere sydøst for Sæby og mellem Dronninglund og Hammer-Bakkeø. Det meste af dette flade Land er i Nutiden dyrket. Huse, Gaarde og Landsbyer med deres omliggende Marker findes hovedsagelig her. Plantevæksten frembyder derfor intet ejendommeligt.

Bakkelandet derimod er endnu kun delvis taget under Kultur. Vidtstrakte Arealer er Hede og andre er skovklædte. *Allerup Bakker*, *Tolne Bakker* o. s. v. er kendte som mægtige Hedebakker, hvor den brune



Fra Tolne Bakker.
(R. H. Stamm fot.)



Fejborg Dal, Jydske Aas.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

Lyng dominerer, og hvor Lyngens sædvanlige Følgesvende Melbærris (*Arctostaphylos uva ursi*), Blaabær (*Vaccinium myrtillus*), som i Vendsyssel hedder „Linninger“, Volverlej (*Arnica*) o. s. v. bryder dens monotone Farve. Et Særkende for de vendsysselske Heder er deres Rigdom paa Hønsbær (*Cornus suecica*), medens andre af Lyngplanterne f. Eks. de gulblomstrede Dværgbuske af Visse-Slægten (*Genista*), der i det øvrige Jylland er saa almindelige, her kun træffes stedvis og i ringe Mængde. Baade mod Nord og Syd findes paa den Jydske Aas's Bakker den smukke, hvidblomstrede Vaar-Kobjælde (*Pulsatilla vernalis*), ellers en sjælden Plante i Danmark.

De vendsysselske Skove er faa og smaa. Uden Tvivl har Bakkelandet tidligere været mere skovklædt end i Nutiden. Den største Skov er *Dronninglund Storskov*, en Bøgeskov, som mest staar paa Morbund, og hvis Træer gennemgaaende er ret lave og daarligt udviklede.

Foruden Bøgeskovene, der ikke er særlig ejendommelige, findes der i Vendsyssel andre Skove bestaaende af El (*Alnus glutinosa*), Eg (*Quercus robur*), Birk (*Betula*), Ask (*Fraxinus*) og Asp (*Populus tremula*) i broget vekslende Blanding. Disse Skove staar gjerne paa lav og fugtig (ofte sur) Bund. Størst Udbredelse har de mod Sydøst, syd for Amtets Grænse (Hals Sønder- og Nørreskove); men mindre Skove af denne Type findes ogsaa langs Foden af Bakkelandet mod Nordøst, endvidere paa Øland og andetsteds.

Paa den sydlige Del af Skagens Odde findes mange Egekrat (Egepurrer), medens Purrkrat paa Bakkelandet ellers gjerne er Bøgepurrer.

Vestligere end Jydske Aas træffes ingen større Skov, kun smaa Krat og mindre Trægrupper. De optræder hist og her paa Bakkeøernes Skrænter og melder sig som Levninger af tidligere Skove.

Ved Amtets Vestgrænse ligger den smukke kratbeklædte *Fossedal* (tæt ved Lerup Kirke); den er ejendommelig ved sin stærke Bevoksning af Enebær (*Juniperus*) og er naturfredet.

Læsø's Plantevækst ligner meget Vendsyssels. Nordsiden har yderst et Klitterræn (Høje Sande), derpaa følger et ret fladt Landskab af Heder, Hedemoser og fugtige Lavninger (Sig), hvis Plantevækst er omtrent som Klitlavningernes. Saa kommér dyrket Land, magre sandede Marker, mærkelige ved, at Strand-Løg (*Allium vineale*) er en meget almindelig og ubehagelig Ukrudtsplante paa Agrene. I dette Parti findes her og der smaa Egekrat med Kristtorn (*Ilex aquifolium*) og Kongebregne (*Osmunda*) og et enkelt Sted en lille Skov (Lunden), mest El og Eg, og ingen Bøg, som overhovedet ikke findes vildt vok-

sende paa Øen. Mod Syd er der lave, stenede Overdrev (Langerøn, Kringelrøn og Hornfiskrøn) med en kummerlig Græsvækst, der udad mod Vandet gaar over i magre Strandenge, gennemfurede af lange fladvandede Render, der udmunder i Havet paa det store Flak syd for Øen. —

Særegne Planter i Amtet. Der findes i Amtet flere sjældne Plantearter, mest med nordlig geografisk Udbredelse. Enkelte af dem kendes ellers ikke i Danmark (*Equisetum variegatum*, *Carex incurva*, *Haloscias scoticum*, *Rubus dasycphyllus*); andre findes tillige enkelte andre Steder, oftest i de tilstødende Dele af Jylland (*Equisetum hiemale* var. *Moorei*, *Selaginella*, *Rumex aquaticus*, *Polemonium coeruleum*, *Tillæa aquatica*, *Subularia*, *Elatine hexandra*, *Draba incana*, *Juncus alpinus*, *Carex pauciflora* o. fl.).

Ovenfor er omtalt Hønsbær, Muldebær og Vaar-Kobjælde som Arter med ejendommelig Udbredelse. Paa den anden Side mangler der i Vendsyssel mange Planter, der er hyppige i mange andre Egne af Danmark. Dette gælder naturligvis især Arter, der hører til i det sydlige Danmarks frodige Skove. I det hele er Skovplanterne kun sparsomt repræsenterede i Vendsyssel, hvad der hænger sammen med Skovenes Magerhed. Selv en Plante som Blaa Anemone (*Anemone hepatica*) er kun fundet et eneste Sted (i et Krat syd for Frederikshavn), og den gule Anemone findes slet ikke. Kristtorn, der er ret hyppig paa Læsø, findes sjældent i Amtets andre Skove. Vinter-Egen (*Quercus sessiliflora*), findes, blandet med Sommer-Egen (*Q. robur*), men kun i ringe Mængde og sjældent typisk udviklet, i forskellige af Amtets Krat, ogsaa paa Læsø. —

FORHISTORISKE MINDESMÆRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Mindesmærkerne fra Oldtiden er i Hjørring Amt noget ulige kendte. Vel oplyst er et 4 Mil bredt Tværbælte, fra tæt syd for Frederikshavn til Søraa og Dronninglund, fra Kattegat til Vesterhav, samlet undersøgt ved *Hans Kjær* og *Th. Thomsen*, samt gennemarbejdet af *Sophus Müller* og publiceret af ham i „Vendsyssel Studier“, 1912. Dette omfatter største Delen af det egentlige Vendsyssel, ca. 26 danske Kvadratmil. Der blev her optegnet ca. 3000 arkæologiske Punkter. Mindre vel kendt

er dels det nordligste, dels Hvetbo og Ø. Han Herred, idet Oplysningerne er ca. 40 Aar gamle og sikkert meget kunde suppleres. I Hvetbo H. er optegnet 120, i Ø. Han H. ca. 450 Punkter. I det hele vil Oldtidsmindernes Tal i Amtet nærme sig 4000. Heraf er ca. 480 fredlyste.

Den ældre Stenalder viser sig kun sparsomt. Dette staar i naturlig Sammenhæng med, at Vendsyssels Kystlinier i denne fjerne Tid havde et fra det nuværende noget forskelligt og for den gamle Kystbefolkning mindre tiltrækkende Udseende. Dækkede Vige med nærliggende Skov, som man fra andre Landsdele ved var foretrukne, fandtes der kun lidet af. Dog kendes enkelte Bosteder fra den gamle Kyst. En Boplads er fundet ved *Hylholt* i Dronninglund Sogn, Tegn til et Bosted ved *Faurholt* i Albæk Sogn, nu ret langt fra Kattegat. Gamle Flintsager er fremdeles kendte fra Nordvest, ved *Uggerby*, og i Vest ved *Vrensted*, Løkkenegnen, ligesom der kendes nogle Enkeltfund fra den gamle Kystlinie.

Derimod har Befolkningen i den *yngre Stenalder* været temmelig udbredt. Megalitiske Storstensmindesmærker er i et Antal af ca. 60 optegnede spredte over Horns, Dronninglund og Vennebjerg Herreder, derimod findes ingen sikre i Børglum og kun et Par i Hvetbo. Overvejende ligger de mod Øst og i Midtlandet, men de findes ogsaa i Nordvest, omtrent til Havet. Der findes *Dysser*, baade af ældre og yngre Form, fastlagte ved Fund, fra ældre Dysser bl. a. ved *Skjærum*, *Gjerum* og *Dronninglund*, fra yngre ved *Gjerum* (2), *Skjærum* og *Hørby* (3). Væsentlig synes Befolkningen dog at have holdt sig til de østre Dele, og her ligger endnu de anseligste Monumenter, saaledes i *Gjerum* Langdyssen „Stenstuen“, der med sin svære Rygning, 70 m l., og de svære Randsten (57 til Stede), endnu er et meget smukt Mindesmærke (fredlyst 1911). Af *Jættestuer* findes kun 2. Bevaret er baade Kammer og Gang i „Blakshøj“ i samme Egn, Kamret stort, men lavt, 8 × 2 m, aftagende i Bredde mod begge Ender. Forstyrret er derimod *Jættestuen* ved *Øxenhede* ved Volstrup, af lignende Størrelse. Endvidere er fundet *Hellekister*, baade af de ældre (*Torsholm* i Dronninglund) og af den yngre Type (*Flade*, *Gjerum*, Ø. *Brønderslev*, ligesom der ogsaa kendes enklere Gravanlæg, som nærmer sig Enkeltgravenes Type (*Hjelmsted* i Serridslev S.). Det bør nævnes, at der fra Dyssetiden findes flere store *Ravfund*, saaledes fra „*Silkeborg*“ i Torslev S., det største kendte, med 4500 Perler og Ravstykker, fra *Hvilshøj* i Ø. *Brønderslev* (3600), samt fra *Skjøttrup* i Børglum og *Skibsby* i Hjørring St. Olai. Adskillige ligger sikkert endnu gemte i Højene.

Medens Stenmindesmærkerne i det egentlige Vendsyssel ligger meget



„Stenstuen“.
(Fot. 1 Nationalmuseet)

spredt, samler de sig i den vestlige Del af Ø. *Han Herred*, 11 Langdysser, 8 Dyssekamre, 6 Jættestuer. Her var aabenbart en mere samlet Koloni, og der findes her adskillige betydelige Mindesmærker, saaledes navnlig ved *Gundestrup* i *Skræm S.* en Gruppe af 4: en *Langdysse* er ca. 60 m l., med adskillige Randsten, navnlig tætte i Vest, og med 3, opr. 4 Kamre, hvoraf de to endnu har Dække, en anden Langdysse, 31 m l., samt 2 *Jættestuer*, den ene med Sidekammer føjet til den gordistre Ende, den anden dobbelt, ligeledes med Sidekamre, det ene forbundet med Hovedkamret ved en kort Gang. Enestaaende er den tredobbelte Jættestue ved *Alstrup*, med Kamrene jævnsides bag hinanden.

Hovedmængden af Mindesmærker er dog her som overalt i Jylland Jordhøjene og ganske overvejende Rundhøje. Af *Langhøje* er Tallet dog langt større end almindeligt, i det egentlige Vendsyssel alene ca. 80; den største, 163 (opr. 186) m l. paa „Holts“ Mark i *Serridslev*. Nogle af dem, og da især de store, tilhører efter de sparsomme Oplysninger Stenalderen og maa være i nær Slægt med Langdysserne, andre er fra Bronzealderen. Bronzesager er fundne i *Langhøje* ved *Børglum* (Sværd), *Hellevad* (Paalstav) og *Svennum* i *Jerslev* (2 Grave). Mange af dem er nu stærkt medtagne.

Rundhøjene bidrager endnu stærkt til at give det stortskaarne Vendsyssellandskab dets tiltrækkende Særpræg, om end ogsaa her kun ca. Halvdelen af det oprindelige Tal gør sig gældende i Terrænet. Mange er anselige, en af „Abhøjene“ samt „Store Galgehøj“ ved *Gl. Kirke* i *Dronninglund* hører med deres $6\frac{1}{2}$ m H. til de allerstørste; meget fremtrædende er „Svollerhøj“ i samme Egn, 5 m, og der kunde fra de nordlige Egne nævnes Høje af lignende Anselighed. Vel er der endnu forbausende faa gode Fund — kun højst $\frac{1}{5}$ af hvad der kendes fra Thy, — men der er dog næppe Tvivl om, at Højene ganske overvejende er fra Bronzealderen; nogle er ældre, fra Stenalderen, men kun faa fra yngre Tid. Mod Nord forekommer de sparsomt, saaledes er der slet

ingen i Skagen, Raabjerg, Elling og Tværsted Sogne, samt paa Hirts-holmene, og kun faa i Bindslev. For øvrigt ligger Mindesmærkerne fra de 2 ældre Afsnit, Sten- og Bronzealderen, næsten udelukkende paa det høje Land, ikke paa de lave Flader, som først fik deres Bebyggelse i den senere Oldtid. Der findes endvidere store Partier, som er væsentlig tomme. Dette gælder i Lendum, Ugilt, Torslev, Taars og Jerslev Sogne, hvor et Terræn paa 2 Mil L. og $1\frac{1}{2}$ Mil Br. er saa at sige tomt, og en noget mindre Strækning over Stagsted, Allerup og Storskoven. Utvivlsomt beror dette paa, at hele Midtvevdsyssel i Oldtiden bar Skov, den gamle, virkelige *Storskov*, hvorfra den nuværende kun er en tilbagebleven Del. Ganske sammenhængende synes dog denne Storskov ikke at have været; Bebyggelsen tyder paa aabne Partier rundt om.

Fundene fra Bronzealderen er ikke stærkt fremtrædende, hverken i Mængde eller Art, navnlig er der en paafaldende ringe Mængde af Fund med Guld, kun 16 mod 46 i Thisted Amt; dog findes enkelte ganske ypperlige Sager, saaledes en mægtig, massiv Bronzeøkse af skøn Form fra *Grensted* i V. Brønderslev; ogsaa Ø. Han H. har ydet gode Bronzealderfund. Støbeforme viser, at Bronzearbejdet ogsaa her, saa langt mod Nord, havde sine Udøvere.

Fra *Jernalderen* er *Fundene* — af Mindesmærker er der kun faa — udbredte ogsaa over Fladerne, som altsaa først nu i større Omfang blev bebyggede. Jernalderen fremtræder med stærkere Særpræg end de forudgaaende Tidsrum. Faa er endnu *Fundene* fra den tidlige, førromerske Jernalder, men fra Vendsyssel er til Gengæld et af de betydeligste, som kendes, Grav- og Bopladsen ved *Kraghede* i Ø. Brønderslev, det eneste Fund, hvorfra det aflange, firsidede Hus er kendt. Mærkelige stensatte Gange, der er fortolkede som Hus-løngange, er fundne ved *Donbæk*, nær Frederikshavn. Ogsaa et stort Affaldslag ved *Vrensted* er Minde om en tidlig Bebyggelse. Sikkert ligger endnu adskillige af *Minderne* fra Aarhundrederne nærmest forud for vor Tidsregning gemte i Jorden. Fra Tiden nærmest efter Kristi Fødsel, den romerske Periode, er de derimod i stort Tal komne for Dagen, baade Boplads og Grave. En større Husplads er undersøgt ved Em; talrige Bebyggelser er her fulgt efter hinanden og har efterhaanden dannet en lav, men bred Forhøjning, med Husrester, Brolægninger, Lerlag og deri Tusinder af Lerkarskaar og enkelte andre Genstande; et stort Huskar stod endnu paa sin Plads. En Urnegrav fra senromersk Tid fandtes i Toppen; da var Stedet altsaa allerede opgivet som Boplads. Graven fra denne Periode er i Vendsyssel anseeligere end i andre Egne, mandslange,



Rom. Jernalders Grav ved Donbæk.
Dækket borttaget; paa Bunden
4 Lerkar m. m.
(Fot. i Nationalmuseet)



Grav med Lerkar. Høj ved
Janum.
(Fot. i Nationalmuseet)

svære Kister af oprette Natursten, nedgravede i Jorden og overdækkede af Stenheller; kun sjælden er der over dem fundet en lille Høj. Saa-danne Grave kendes over hele Vendsyssel, fra *Skeen Mølle* (flere Grave), nord for Hjørring, til *Stenmark* i Hune, Hvetbo H., fra *Thise*, v. for Brønderslev, fra *Hallund* og *Hjulskov* i Midtlandet, samt fra *Donbæk* ved Frederikshavn. Gennem de mange Lerkar, som udgør det mest frem-trædende Gravgoods, viser sig den hjemlige Pottemagerkunst, gennem-gaaende af ringere Art end i sydligere Egne. Mærkelig mat synes Fol-kevandringstiden. Et Mosefund fra *Trinnemose* i Torslev S. tyder dog paa, at de Bevægelser, som stærkt har vist sig i den sydlige Del af Halv-øen, fandt Vej helt herop. Fra Oldtidens 2 sidste Afsnit hidrører forskel-lige Grupper af Smaahøje. Fra efterromersk Tid er 40—50 Smaahøje, som findes i spredt Beliggenhed i den nordlige Del af *Store Vildmose*, især i Thise Sogn, de yderste helt overgroede af senere Tørvedannelse. Fra samme Periode er en Gruppe af omtrent halvhundrede Smaahøje ned over en højtliggende Skraaning ved *Donbæk*, medens en større Grav-plads ved *Riis*, med Rundhøje, trekantede og aflange Smaahøje, gaar

helt til Vikingetid. Begge de to Pladser maa sikkert sammenstilles med en Gravplads ved Højstrup i V. Han H. og betegne et fremmed, snarest norsk Element. Af noget lignende Art er en Plads med Smaahøje ved *Janum* i Ø. Han H. Talrige og betydelige Gravfund tyder paa, at Østvendssyssel og da særlig Egnene om Bangsbo i den senere Oldtid havde særlig Betydning, mulig endog var Sæde for en Handelsplads.

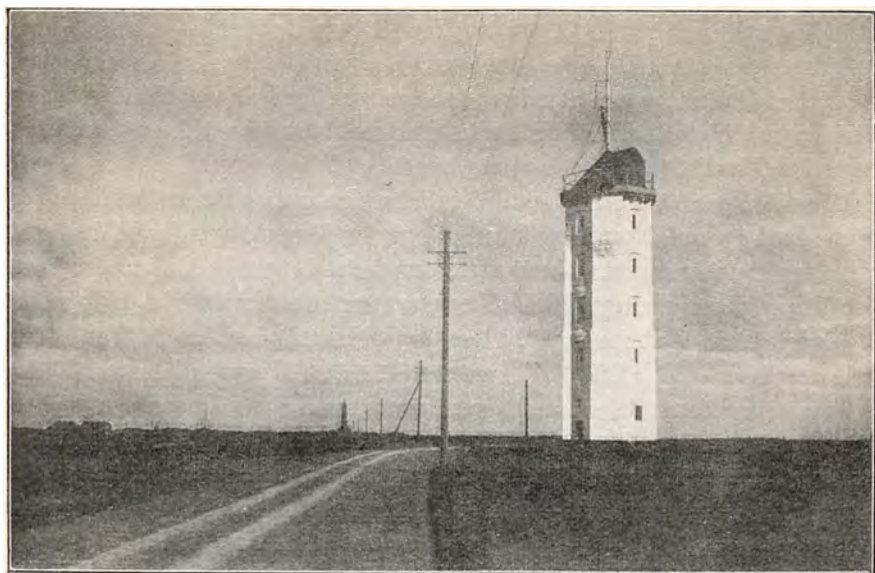
Ret mange *Helligkilder* kendes. Stærkt besøgt paa St. Hans Aften var fordem en Kilde ved Ø. Halden i Skjærum S., Horns H.; nævnes bør den endnu eksisterende „St. Villads Kilde“, vest for Vejby Kirke, og den usædvanlig højtliggende „St. Boelskilde“ paa Boelhøj ved Børglum, nu forsvunden; og i Vrendsted, ved Kirkegaardshjørnet, „St. Thøgers Kilde“, i ny Tid genfundet; ved Røgelhede i Hellevad fandtes „St. Nikolaus Kilde“. Af *Runestene* kendes kun faa. I Hune Kirkes Vaabenhus staar den Sten, som Hove, Torkel, Torbjørn satte over deres Fader Runulv den Vise (ca. 960—90), i Vaabenhuset i Jetsmark Hove's Sten efter hans Brødre, Torlak og Rede (960—70; begge i Hvetbo H.).

VENDSSYSEL OG VENDELBOERNE

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

At Vendsyssel engang har udgjort et eget Styreomraade er utvivlsomt, og Spor deraf gaar endnu ned i den historiske Tid. Paa Svend Tveskægs Tid kendes Jarlen Toke i Vendsyssel, hvis Søn, den mægtige Biskop Odinkar i Ribe, siges at have ejet Trediedelen af Vendsyssel. Og endnu langt senere dannede denne Landsdel et eget Syssel med Hovedstad i Hjørring.

Det har faldet Vendelboerne svært at indordne sig under Rigsenheden og Statens Love, og mange blodige Nederlag har de maattet lide, inden de lærte det. Det var dem, der rejste det store Oprør mod Knud den Hellige, der endte med Kongens Drab i Odense 1086. De var med i Bondeoprøret mod Kristoffer af Bayern 1441, hvor de tilsidst stod alene paa Sct. Jørgensbjerg „og vilde ikke fly“. Og det var atter dem, som udgjorde Hovedstammen i de jydsk Bondehære i Skipper Klements Fejde 1534. I denne sidste store Kamp var deres Nederlag saa afgørende, og Straffen for Oprøret saa haard, at der ikke mere kunde rejses Opstand i Vendsyssel. Sidste Gang, det blev forsøgt, var i 1558, da Bertel Hansen fra Mejlholt i Dronninglund Sogn stak et Spyd i Jorden paa Tinget og opløftede et højt Raab, at hvem der



„Det hvide Fyr“, Skagen.
(H. A. Ebbesen fot.)



Skagens gamle Kirke.
(H. A. Ebbesen fot.)

vilde følge ham, skulde lægge en Haand paa Spydet, — den sædvanlige Fremgangsmaade, siges der, naar nogen vilde rejse Vendelboerne til Oprør. Anledningen var her den sædvanlige: et nyt Skattepaalæg. Men ingen fulgte Raabet, og Bertel Hansen blev paa Viborg Landsting dømt fra Livet. Staten og Lovene havde endelig sejret.

Men det trodsige Sind, som Vendelboerne under denne aarhundredlange Kamp mod Kongerne havde lagt for Dagen, var jo ikke derfor vejet fra Befolkningen, — det viste den i det følgende Aarhundrede, da fjendtlige Hære gentagne Gange oversvømmede den jyske Halvø.

Først kom Wallensteins Ryttere og Knægte, der havde Vendsyssel inde fra Efteraaret 1627 til Foraaret 1629. Den Øverstbefalende, Hertug Franz Albrecht af Sachsen-Lauenburg, havde sit Hovedkvarter paa Voergaard, medens hans Næstkommanderende og sædvanlige Stedfortræder Grev Melchior Hatzfeldt residerede paa Odden. De havde Befaling til at gaa varsomt frem for ikke at ophidse Befolkningen; thi det var bekendt, at Vendelboerne var et stridbart Folk. Utvivlsomt bestræbte Officererne sig ogsaa for at holde god Mandstugt mellem Soldaterne; men dette forhindrede ikke, at Befolkningen blev udsuget til det yderste. Efter et Aars Forløb maatte Hatzfeldt skrive til Hertugen, at nu kunde Kvartermesteren „med alle sine Træheste og hvad andre Instrumenter, han ellers har brugt dertil“, ikke pine hverken Penge eller Korn mere ud af Bønderne. I de sidste Maaneder af Krigen var Forholdene overordentlig uhyggelige i Vendsyssel. Flokke af Marodører og forsultne Soldater gennemstrejfede Landet, udplyndrede Folk paa Landevejene, overfaldt Huse og Gaarde ved Nattetide og pinte Bønderne for at aftvinge dem deres formentlig skjulte Gods. Bønderne paa deres Side satte sig til Modværge, enkeltvis og i Flokke, og Kampen førtes med forbitret Vildskab. Der er bevaret en Beretning om en Kamp, der førtes ude i Tørvegravene ved Øster Brønderslev mellem en bevæbnet Rytter og en Betler, Christen Jensen fra Sulsted. Rytteren havde faaet Betleren bundet med Grimeskiftet om Halsen og red ham tre Gange over Ende; og da Christen Jensen vilde rive en Pistol fra ham, skød Rytteren først, og Betleren blev skudt gennem Benet. Ikke desto mindre lykkedes det ham at faa Rytteren revet af Hesten, hvorpaa han slog ham ihjel og kastede Liget ud i et Vandhul. De kejserlige gik nu haardt frem mod Befolkningen. Mange Pønder blev henrettede og andre pinte, blandt dem den gamle Bondehøvding Lars Dyrskjøt, der boede i Ørum Sogn, hvor han var Kirkeværge, og hvor der endnu i Kirken findes en Sølvkalk, som han har skænket den. Opbevarede Breve fra kejserlige Officerer viser, at det ikke var let at faa Bugt med



Skagens Fisker.
(Chr. Bertelsen fot.)



Vrag paa Skagens Strand.
(Chr. Bertelsen fot.)



Redningsbaaden parat til at gaa ud.
(Jacob Hegel fot.)

de haarde Vendelboer. Selv naar de blev „pint paa det allerhaardeste“, vilde de som Regel intet tilstaa. Oberst Montoya skriver, at han har ladet en Mand strække og pine 14 Gange, men „den Slyngel bekendte ikke et eneste Ord“. Dog var der ogsaa andre, der røbede, hvad de vidste, eller sagde, hvad man forlangte af dem. For at redde sig selv fra Døden havde saaledes en Mand i Ravnstrup forraadt en Sammensværgelse i Jerslev Herred. Efter hans Opgivelse skulde Bønderne der være rede til at udrydde Kejsrens Folk. Skønt alle Vaaben straks var bleven dem fratagne, havde de vidst at forskaffe sig andre; flere Kister fulde var nedgravne i Jorden, og Lars Dyrskjød, som var en af deres Ledere, havde fra Sundby skaffet nogle Tønder Krudt, som var gemt paa Kirkeloftet. For denne Bekendelses Skyld, enten den nu var sandfærdig eller ej, blev „mangen fattig Dannemand ynkelig pint og plaget, en Part fængslet, stokket og blokket, saa Landet stod i Fare og blev truet med at skulle afbrændes, havde Gud ikke hjulpen“. Hjælpen kom i Form af Fjendernes Afmarsch. Allerede inden Freden var sluttet, i Maj 1629, var Opbrudet i fuld Gang, og de kejserlige havde Hast med at komme bort fra et Land, hvor det dog ikke længer var muligt for dem at blive. Der blev givet streng Ordre til at marchere i store, samlede Kolonner; Ryttere og Fodfolk skulde følges ad, og om Natten skulde de slutte sig saa tæt sammen som muligt og holde flittig Vagt. Under Iagttagelse af disse Forsigtighedsregler over for den forbitrede Befolkning forlod Wallensteins Tropper det nordlige Jylland.

Kun 16 Aar efter stod en ny Fjende i Vendsyssel, — Svenskerne var gaaet over Limfjorden. Lars Dyrskjøt, som nu var 84 Aar gammel, samlede Bønderne fra Jerslev og Kær Herreder til Modstand ved Nørre Sundby. Men hans Bondeskarer blev splittede af det svenske Rytteri og han selv skudt, efter at han havde nedlagt tre Ryttere og havde afslaaet den Pardon, som blev ham tilbudt.

„Danske Atlas“ giver i 1769 Vendelboerne det Skudsmaal, at de er et kækt og stridbart, men tillige haardt og selvraadigt Folk. Et Hundrede Aar senere har Forfatteren Pastor Friis i Horne givet en udførligere Skildring af den Befolkning, han levede imellem og kendte af Selvsyn, og man faar af denne det Indtryk, at Vendelboerne ikke i den forløbne Tid havde forandret sig synderligt. Det fremherskende Træk i deres Karakter var stadig en barsk *Haardhed*. Den viste sig i en vis Haardhertethed over for fattige og svage, i Stridbarhed og Mistæksomhed, men ogsaa i en stærkt gennemført Tarvelighed og Nøjsomhed, i Stræbsomhed og Flid, i en Ordholdenhed, der næsten aldrig svigtede, i den Pligtopfyldelse, der bragte Fiskeren til uden mange Ord at sætte Livet i Vove for de fremmede Sømænd, der strandede paa hans ugæstmilde Kyst, og i den Beskedenhed, der bag efter forbød ham nogen sinde at bære den Redningsmedaille, som hans Daad havde indbragt ham. Den viste sig ogsaa i de umaadelige Kvanta Brændevin, som Vendelboen dengang kunde nyde og taale, — om Skagboerne sagde man spøgende, at de levede alene af Saltvand og Brændevin. Men, siger Amtsforsvalter Brinck-Seidelin i 1828, deres Brændevin er en væmmelig Drik, og det, de kalder Øl, er saa tyndt og saa slet behandlet, at det ikke fortjener dette Navn. Til sine Kartofler havde Bonden i Reglen kun Salt, det meste Smør blev solgt, og til Fødekorn tog han altid det agterste af Sæden. Haard mod sig selv var Vendelboen ogsaa haard mod andre. Gamle Folk og Børn er „unytige Mennesker“, hvis Død ingenlunde bør beklages; og den, der har faaet sine Forældre paa Aftægt, lægger ikke Skjul paa sin Forventning om snarest muligt at slippe af med dem. Faar man i Sygdomstilfælde blot den mindste Mistanke om, at der kan være Fare for Smitte, bliver den syge fuldstændig overladt til sig selv. Og det kan siges som en stor Ros om en Præst, der sad i Sogneraadet: „Han var udmærket haard imod de Fattige“. Det forstaar sig, at saadanne Folk ser Døden imøde med urokkelig Sindsro. Man taler ugenert om den i Sygestuen, og den syge ordner selv alt til Begravelsen: hvem der skal bedes med, hvem der skal gøre Kisten, og hvem den efterlevende Ægtefælle skal gifte sig med.

Den gamle Voldsomhed og Oprørsaad ruger da ogsaa stadig under



Redningsbaaden gaar ud.

(Jacob Hegel fot.)

Overfladen og har endnu i den nyere Tid af og til givet sig Udslag. Kendt er saaledes det Røre, der vakttes for et Hundrede Aar siden af Degnen Martin Dietz i Vrensted. Dietz vilde tage sig af Smaafolks Sag over for de despotiske og bestikkelige Embedsmænd. Han kritiserede de offentlige Forhold, gav Raad og Oplysninger, instruerede Vidner og skrev Klager for Bønderne. Over selve Amtmanden i Hjørring, Kammerjunker Sporon, klagede Dietz til Kongen og skaffede sig derved en bitter Fjende i Amtmanden. Dietz var en ypperlig Taler og Skribent, og man aner den fødte Agitator, naar man ser ham udtrykke sig i en Lignelse som denne: „Kan De sige mig, hvem den største Taler er, som Landet ejer? Det er ikkun en Lap Papir, hvorpaa disse mærkelige Ord staaar skrevet: Naar forlanges, betaler Banken i Kjøbenhavn 1 — 5 — 10 — 50 — 100 Rdlr., alt efter Omstændigheder. En saadan Tale trænger til Marv og Ben“. Ogsaa Dietz's Tale har sikkert gjort Indtryk, naar han paa den Maade angreb Embedsmændenes Bestikkelighed. Omsider mente Amtmanden at have Vidnesbyrd nok imod ham til at lade ham arrestere. Anklagen lød paa, at han havde ophidset Bønderne paa Kokkedals Gods til at overfalde og prygle Forfalleren, og at han havde sagt, at Bønderne vilde gøre Oprør mod Regeringen paa Grund af Embedsmændenes Undertrykkelser. I Sommeren 1818 sendte da Amtmand Sporon to Politibetjente til Sæby, hvor Dietz paa den Tid opholdt sig, for at afhente ham til Hjørring. Men Dietz nægtede at følge med og erklærede, at han vilde sætte sig til Modværge, hvis man angreb ham. Rundt omkring fra strømmede nu Folk til for at beskytte Degnen. Politibetjentene i Sæby nægtede at lægge Haand paa ham, de to Be-

tjente fra Hjørring ligeledes, idet de henholdt sig til, at de kun havde Ordre til at bringe ham til Hjørring, naar de fik ham, men ikke til selv at tage ham. Borgervæbningen i Sæby blev da alarmeret og mødte 20 Mand stærk under Chefens Kommando. Men over for den forsamlede Mængdes Skældsord, Puf og Slag opgav Borgervæbningen Kampen og trak sig tilbage. Og de to Betjente fra Hjørring rejste hjem med uforrettet Sag.

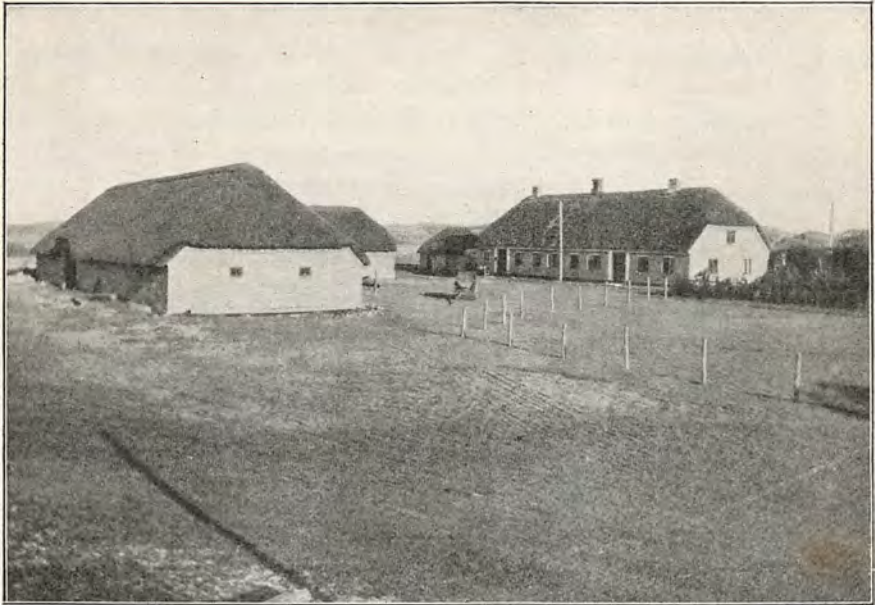
Fra Garnisonen i Aalborg udsendtes da en Lieutenant med 20 Mand for at hente den genstridige Degn. Men Lieutenanten fandt Huset saaledes barrikaderet og en saadan Styrke af Vendelboer forsamlet til dets Forsvar, at han ikke fandt det raadeligt at skride til Angreb. Han udtalte senere i Forhøret, at Folket optraadte saaledes for Dietz, „som om han var en Helgen og Martyr og ikke nogen Degn“. Ogsaa denne Ekspedition var saaledes mislykket, og der maatte nu udsendes en Kaptajn med 200 Mand for at arrestere Degnen og hans hele Familie og alle dem, der havde gjort Modstand mod Lieutenanten, ialt et halvt Hundrede Mennesker. Denne Gang blev Dietz arresteret; men paa en Maade havde han vundet sin Krig; thi Kaptajnens Ordre lød paa at føre ham til Aalborg, hvad Dietz straks var villig til at gaa ind paa, naar han kun slap for at blive udleveret til sin personlige Fjende Amtmanden i Hjørring.

Baade Dietz og de øvrige Arresteranter blev derpaa af en Kommissionsdomstol idømt strenge Straffe. Men Frederik VI, som havde meget tilovers for Dietz, sørgede for, at Straffene blev i høj Grad formildede eller helt eftergivne; og da Dietz havde udstaaet sin 3 Aars Fængselsstraf i København, gav Kongen ham en aarlig Understøttelse Resten af hans Levetid. — Sporon forflyttedes til et andet Amt.

Af en uhyggeligere Art var den dronninglundske Mordsag, der udspillede i 1841. En Forbryderbande havde i flere Aar hærget Egnen, og ved Øvrighedens Efterladenhed blev der intet foretaget for at gøre Ende paa Uvæsenet. Til sidst blev Tilstanden saa utaalelig, at Bønderne besluttede at tage sig selv til Rette. Tyvebandens Medlemmer var nemlig godt nok kendte; den bestod væsentlig af to Familier, der boede hver i sin Ende af en gammel faldefærdig Rønne i Skæve Sogn.

En mørk Nat omringede da en halv Snes Mænd, blandt dem selve Sognefogden i Hellum Sogn, det berygtede Hus i Skæve, trak Beboerne ud af deres Senge og slog tre Mænd og en Kvinde ihjel med Knipler. Det var ved Meddelelsen om denne Udaad, at Kristian VIII udtalte de saa ofte siden anvendte Ord, at Vendsyssel laa norden for Lov og Ret.

De fire Hovedmænd for Gerningen blev dømt fra Livet, hvilken



Gaard ved Kandestederne.
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Napstjert Mose. Bolig for Tørvegravere, halvt nedgravet i en Rimme.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

Straf dog ændredes til livsvarigt Fængsel. I 1848 blev de benaadede og vendte tilbage til deres Hjemegn, hvor de modtoges med aabne Arme af Befolkningen, der ikke havde glemst, at det kun var deres Optræden hin Rædselsnat, der havde skaffet Fred og Sikkerhed paa Egnen.

Som en Operette efter et Melodrama virker den gemytlige *Slavekrig* oven paa disse dystre Begivenheder. Denne fantastiske Krig, hvor bestandig den ene Part manglede, rasede i Foraaret 1848 over hele Jylland; men jo længere den naaede bort fra sit Udgangspunkt, des grummere blev den, og i Landene nord for Limfjorden naaede den sin Kulmination.

Den 31. Marts om Eftermidagen naaede Rygterne om de løsladte Rendsborgslaver til Hjørring. En Bonde, som havde været i Brønderslev, bragte det første Bud. Et Øjeblik efter kom en ridende Stafet fra Herregaarden Birkelse med Stadfæstelse paa Rygtet og Meddelelse om, at Aaby Sogns Beboere allerede var samlede ved Kirken. Saa kom en Vogn fra Aalborg med det Budskab, at Silkeborg var brændt, og at Slaverne allerede stod ved Svenstrup $1\frac{1}{2}$ Mil syd for Aalborg. Derpaa en officiel Melding fra Byfogden i Sæby, at Mandskabet fra den nordlige Del af Dronninglund Herred var opbudt og Linien fra Albæk Kirke til Hellum Kirke besat. „Jeg tør vente, at Foranstaltning vil blive truffet, saa at Linien kan fortsættes gennem Børglum Herred til Vesterhavet.“ Da der saa endelig ankom en skriftlig Begæring fra 4 Borgerrepræsentanter i Aalborg om snarest at faa 300 beredne og bevæbnede Mænd fra Amtets nordlige Del sendt til Aalborg, tøvede Amtmanden ikke længer med at rejse Landstormen over hele Vendsyssel.

Bavner rejstes paa alle Høje. Herredsfogden i Kær Herred instruede sine Sognefogder om, at de dertil kunde bruge „Blus af gamle Tjæretønder eller fastslyngede Halmbaand dyppede i Tjære og satte paa Forke, foruden at Stormklokken bør ringe.“ I Sindalegnen skulde hver Mand til dette Brug medbringe et Neg, hvorom det hedder i en Vise, som skildrer disse Dages Begivenheder og siges forfattet af „En Vendelbokone“:

Fra Sognefogden kom der da lige straks det Bud:
 „Du har jo hørt de Slaver er slupne løse ud;
 men iaften paa vor Bakke, hvor Vejen gaar forbi,
 der stiller alle Mand, naar Klokken den er ni;
 tag Jærntyv med paa Nakken og til Fakkel et Neg.“
 Den fremmede saa slet ikke, at Konens Kind blev bleg.

Ud paa Natten blev en Del af disse Bavner antændte under den herskende Nervøsitet, og derved blev Spændingen bragt til det højeste. Befolkningen troede at se brændende Huse og Gaarde rundt omkring og lyttede villigt til Beretningen om de Skændselsgerninger, Slaverne havde begaaet i Nibe, hvor Byen var brændt og Indbyggerne nedhuggede til sidste Mand. Kostbarheder blev nu nedgravede og Flugten ordnet for Kvinder og Børn, medens Mændene øgede deres Kurage ved at drikke Brændevin med Krudt i. Saa kom næste Morgen, den 1. April, Budskabet om, at Slaverne var tilintetgjorte paa den anden Side Viborg!

Det er betegnende for Folkestemningen paa dette Tidspunkt, at Efterretningen herom nærmest følte som en Skuffelse. Blodet var jo nu kommen i Kog, 10—12,000 Vendelboer var bleven bragt paa Benene, og man havde glædet sig til at give Tyskerne en ordentlig Afbankning. Derved var nu intet at gøre; man kunde blot ærgre sig over, at de Randers Dragoner havde faaet hele Fornøjelsen; og næste Dag, som var en Søndag, blev der flere Steder fra Prædikestolene takket for den vundne Sejr!

Som dette Døgn forløb i Vendsyssel, var det forløbet overalt langs Limfjordens Bredder. Fra Hanherrederne samledes Beboerne til Strandvagt paa Hannæs, og uden for Amtoft laa en stor Pram klar til at føre Kvinder og Børn over til den lille Ø Fæggerøn, hvis det skulde lykkes Slaverne at komme over fra Mors. Nær var Prammen bleven anvendt. I den mørke Aften drøede et Skud, og man var straks enige om, at nu var Slaverne der. Kvinderne og Børnene søgte grædende og jamrende ned mod Prammen, medens Mændene belavede sig paa at møde Fjenden. Saa oplystes det, at Skuddet skyldtes en af deres egne, som prøvede sin Bøsse.

Thyboerne havde d. 31. Marts taget Stilling ved Vilsund. „Det har sikkert været et ejendommeligt Folkeliv, der om Aftenen efter den bevægede Dag rørte sig dernede“, skriver Lærer P. L. Holst. „Fra alle de omliggende Sogne var Folk ilede til med de underligste Vaaben, som Grebe, Forke, gamle Muskedonnere og Vaaben lavede for Tilfældet af Bysmeden; særlig Pigkæppene dominerede; det var en Slags Bajonetter paasatte et Skaft, der var dannet som et Gevær. Her var Thisted Borgervæbning i fuld Uniform; den stak jo svært frem fra den øvrige Skare ved sit hele militære Snit; her var ogsaa Seminaristerne fra Snedsted; de mødte med Geværer med blanke Bajonetter under Anførsel af Seminarielærerne.“ Blandt Seminaristerne var den senere bekendte Højskolemand Morten Eskesen, der har beskrevet, hvorledes de rykkede ud fra Snedsted i sluttet Klynge, med Geværet ladet og Bajonetten

paa, medens de sang „Danmark, dejligst Vang og Vænge“, og Kvinderne græd. Ved Vilsund mødte selve Seminarieforstanderen Ludvig Chr. Müller tilhest for at tage Kommandoen over dem. Men ud paa Natten kom der Tidende om, at Rygtet om Slaverne var ganske falskt.

Det blev ikke Alvor, hin Foraarsaften; men det vidste ingen, da de drog ud. Beslutningen har været alvorlig nok, og havde en Fjende vist sig, vilde han sikkert have faaet en Modtagelse af Vendelboerne, der ikke havde gjort deres Forfædre Skam.

Siden den Tid har vel de forbedrede Samfærdselsmidler og Tidens hele nivellerende Tendens virket ogsaa deroppe; Folk blandes jo nu mere end før, og lokale Ejendommeligheder er udsat for at opløses og forsvinde. Dog vil man endnu mindes, hvorledes Vendelboerne i Provisorietiden udkæmpede den politiske Kamp, saa Blodet flød paa Brønderslev Marked.

Vendelboerne er prægede af det Land, de lever i. Er Folket deroppe voldsomt og haardt, saa er Naturen det ogsaa. Stormen farer over Landet, Flyvesandet ryger fra Klitternes Toppe, og rundt om Kysten lyder Havets evige Larm.

Sandflugten er delvis fremkaldt af Menneskene selv. Skønt Klitdannelsen formodentlig er gammel, blev Sandet dog længe holdt i Ave af Skovene og anden Bevoksning. Mosefund viser, at der i en fjern Fortid har vokset Fyrreskove paa Vestkysten som andensteds i Danmark. Landsbyen Furreby, der ligger tæt ud til Vesterhavet, menes at have Navn af de Fyrreskove som voksede her langs Stranden; det samme kan gælde Furnæs paa Østsiden af Læsø, hvor Fyrreskovene i det hele først er forsvundne i den historiske Tid. Men Skovene blev ødelagte af Befolkningen, — paa Læsø særlig paa Grund af *Saltsydningen*, som dreves i stor Udstrækning paa Øen. Og da der blev Mangel paa Brændsel, begyndte man ogsaa at oprykke de nøjsomme Planter, der voksede i Klitten, og saaledes fik Sandet frit Løb. Det nyttede ikke, at Kristian III under Livsstraf forbød at oprykke Klittag; thi man var dengang ikke i Vane med at overholde Regeringens Forordninger. Nu begyndte Klitterne at vandre østpaa, ind i Landet, og gennem det 16., 17. og 18. Aarhundrede lyder ustandselige Klager over denne Landeplage. *Kjettrup* Sogn i Hvetbo Herred blev nedlagt 1571 og Kirken nedbrudt, da Sognet var helt ødelagt af Sandflugt. *Hune* Sogn siges i 1582 at være mestendels øde, medens det tidligere var ret frugtbart og godt befolket „med 7 Gaarde beboede af Adel“. Ved *Hirtshals* nævnes Sandflugten første Gang i en Indberetning fra Præsten 1553, og i de følgende



Kvinder fra Læsø.
(Chr. Axel Jensen fot.)

Aarhundreder bredte den sig stedse mere. Endnu kan man under et flere Alen tykt Sandlag finde den sorte Muldjord med Plovfurerne i. Og engang i forrige Aarhundrede kom ved Høsttid en Sandstorm saa pludselig over denne Egn, at man maatte klippe de Kornvipper af, der stak frem over Sandet. Herregaarden *Gaardbogaard* i Raabjerg Sogn var ødelagt af Sandflugt ved Aar 1660, og den store Gaardbo Sø, der engang havde været to Mil i Omkreds, fyldtes efterhaanden med Sand. I 19. Aarhundrede blev den omsider helt udtørret. Ved *Skagen* naaede Sandflugten sit Højdepunkt i 1775, da Sandet paa almindelig Bededag trængte helt ind til Byens Kirke, ødelagde Præstens Ager og Eng og en Del af Byens Marker og truede med helt at begrave Kirken, af hvilken nu kun Taarnet rager op over Sandet. Det vedligeholdes nu af Fyrvæsenet og benyttes som Sømærke.

Efterhaanden har man ved systematisk Klitbeplantning og strengere Overholdelse af Regeringens Forskrifter saa nogenlunde faaet Bugt med Sandflugten. Men endnu er der Klitter, som vandrer. Dette gælder saaledes Landets største Klitstrækning *Raabjerg Mile*, et Landskab af Klitter paa henved halvandet Hundrede Fods Højde, der endnu stadig vandrer øst paa, omtrent 25 Fod aarlig. Den lærde Bonde Peter Gaardboe, der var Sognefoged i Raabjerg Sogn, beskriver Milerne saaledes i 1870: „Disse kolossale Sandbjerge — omtrent 150 Fod høje — ruller som vældige Bølger langsomt over Landet og ville utvivlsomt kunne trodse ethvert Forsøg paa at standse dem, før de atter i Kattegattet have indtaget det vaade Urleje. Naar disse imponerende nøgne Sandbanker i klart Vejr beskinnes af Solen, kunne de ses flere Mile inde i Landet paa de højeste Punkter af den jydsk Aas, hvor de fortone sig som uhyre Snedynger“.

Vesterhavskysten væltede ikke blot sine Sandmasser ind over Landet. Den truede ogsaa bestandig de søfarende med Fordærv.

Lige fra den første Dag, da et Fartøj forsøgte at staa ud eller ind gennem Skagerak, har Vendsyssels Kyst og Skagens Rev været kendt og frygtet af de søfarende. Vrag ved Vrag har staaet i Sandet, — Vikingetidens Dragesnekker saa vel som Nutidens Jerndampere, fredelige Købmandsskuder ved Siden af stolte Orlogsmænd. Og det varede længe, før man inde fra Land gjorde noget for at hjælpe de søfarende, der skulde passere den farlige Kyst.

Da Hansestæderne i Middelalderen sad inde med den nordiske Handel, er det fra dem vi faar de ældste Beretninger om Strandinger paa Jyllands Kyst. Straks i den første af dem, fra 1375, nævnes Navnet *Skagen* — et Navn som dog dengang havde en mere vidtstrakt Betyd-

ning end nu og undertiden brugtes om hele Vendsyssel —, og ligeledes høres her den sædvanlige Klage over, at de skibbrudnes Gods var blevet dem frataget. Nogle Aar senere, i 1387, strandede en Danziger-Skipper, der kom fra Flandern med en Ladning af det kostbare flamske Klæde, ligeledes paa Skagen. De skibbrudne, som ved den Lejlighed kom i Land, fik ikke Lov til selv at redde deres Gods. Størsteparten af det blev af Dronning Margrethes Foged ført til Slottet Rugtved, en anden Del blev af Præsten Bernhardt indlagt i hans Kirke.

Ved Siden af Skagen nævnes *Anholt* hyppigt som et Ulykkessted for de søfarende, og det ser ud til, at de skibbrudne her maatte vente en mer end almindelig ublid Behandling. Det hedder i en Beretning om en Stranding i 1384: „Og de af dem, som var i Live, da de kom til Land, de blev grusomt drevet derfra med Fare for deres Liv, at de ikke maatte opholde sig der, hvor Godset var bjerget“. Lidt senere nævnes Strandinger paa *Trindelen*, den bekendte farlige Stengrund 1½ Mil nord for Læsø.

Men i 1560 udgik et Kongebrev om, at der skulde bygges et *Fyr paa Skagen*, og dermed begynder det danske Fyrvæsens Historie. Dette første Fyr bestod af en Jernkurv, 1½ Alen dyb og saa vid som en Tønde, der ved en Sprydstang, en saakaldet „Papegøje“, kunde hejses 20 Alen til Vejrs. I Jernkurven skulde brænde et Blus af tørt Ved, og en „Blusser“ blev ansat til at passe Fyret. Ilden skulde brænde fra 1. Marts til Sct. Mortensdag, hver Nat fra en Time efter Solnedgang til Dagen gaar op. En Snes Aar senere var dog denne ældste Konstruktion forladt, og i Stedet for „Papegøjefyret“ byggedes det første primitive Taarnfyr, et Hus eller Taarn med en Lygte paa Toppen, i hvilken brændtes Tran eller Talglys. Taarnet var af Tømmerværk og lidet modstandsdygtigt over for Skagens haarde Vejr, og i Aarene 1626—27 gik man derfor tilbage til „Vippefyret“, som var det gamle Papegøjefyr i en noget ændret Form og med Stenkul som Belysningsmateriale i Stedet for Træ. — Fyret paa *Læsø* indrettedes først 1652. Det var et Træstillads, i hvilket en eller to Lanterner hejsedes op ved Hjælp af Tove og Tridser.

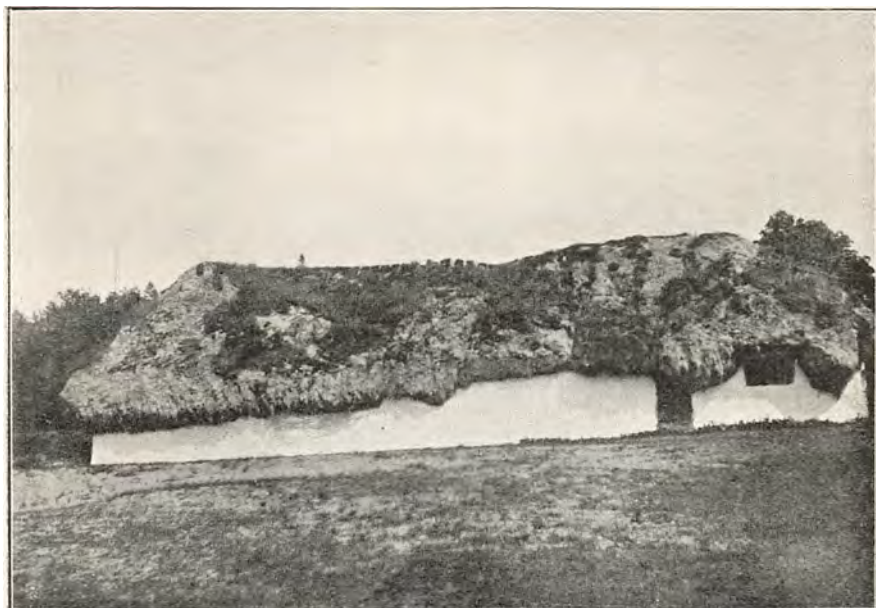
Glæden over Fyrene var ikke ublandet blandt de søfarende. Blusseren passede ikke sit Embede, og da et Fyr, som snart er tændt, snart slukket, er værre end intet, indløb der Klager fra de fremmede Skipper, som skrev, at de herover følte sig besværede, da de satte deres Lid til Lampen og rettede deres Kaas efter den. Endvidere opstod der jo nu en Fare for, at Skibene kunde vildledes ved *falske Fyr*. I 1619 maatte et Kongebrev ligefrem forbyde Indbyggerne i Vendsyssel og paa *Læsø* at optænde Ild paa Stranden om Nattetide for at vildlede

de søfarende. Og da de kejserlige i 1627 havde indtaget Vendsyssel, gav Grev Schlick straks Befaling til at slukke Skagens Fyr og derimod paany tænde det *falske Fyr, som Vendelboerne tidligere havde haft ved Børglumkloster.*

Efterhaanden kom der jo Orden i disse Ting, og alle Misbrug faldt bort. Skagens gamle Fyr blev bygget 1745, det nye 1858, Fyret ved Højen 1892. Men Strandingerne kunde de jo ikke afværge. Alene paa Læsø strandede i de 30 Aar 1858—88 624 Skibe, af hvilke 239 led totalt Forlis. Og Mindet om de store Ulykker, som Vesterhavet har forvoldt, er stadig levende i Vendsyssel. I 1808 strandede en engelsk Fregat „The Crescent“ med 300 Mands Besætning ved Lønstrup. Tiden havde nu forandret sig saa meget, at Kystboerne gik ud i deres Baade for at redde Besætningen, skønt det var Fjender. Men Englænderne misforstod Hensigten og tillod dem ikke at nærme sig. Fregatten blev Vrag, og de fleste af Besætningen druknede. Der fandtes mange Penge og Værdigenstande paa Ligene, som kom i Land; og da Rygtet gik, at Fregatten medførte Lønning til hele den engelske Østersøeskadre, har man ved Dykkere forsøgt at bringe Krigskassen for Dagens Lys, hvilket dog ikke er lykkedes. Men endnu længe efter berejste Jøder denne Egn for hos Kystbeboerne at opkøbe Værdigenstande fra „The Crescent“s Stranding.

Det var dog ikke blot dem, der kom udefra, som Havet tog. Ogsaa de kække Redningsmænd maatte ofte sætte Livet til. Ved Landevejen gennem Østerby i Skagen staar et højt Monument som Minde om 8 Skagboer, der omkom tredje Juledag 1862 under Forsøget paa at redde Besætningen fra den svenske Brig „Daphne“. Og paa Kirkegaarden er rejst en Mindesten, med Portrætmedaillon og et Vers af Holger Drachmann, over Formanden for Skagens Redningsmandskab *Lars Kruse*, der efter at have frelst mange Menneskeliv selv druknede 1894.

I Anlægget Sanct Knuds Kilde ved Hjørring er rejst en Række Mindestene over Mærkedage i Vendsyssels Historie og over bekendte Mænd, som er fødte i Vendsyssel. Her mindes Opstanden mod Knud den Hellige 1086, Kampene mod Kristoffer af Bayern i Husby Hole og paa Set. Jørgensbjerg 1441, Skipper Klement og hans Sejr ved Svenstrup 1534, Lars Dyrskjøts Kamp ved Nørresundby 1644, hans Søn den lærde Bonde Peder Dyrskjøt, hvis historiske Samlinger endnu er bevarede og stadig benyttes, Forfatteren Anders Matthiesen Hjørring, der var Præst ved Vartov Hospital i København under Byens Belejring af de svenske 1658—60 og har efterladt en værdifuld Skildring af Begiven-



**Gaard i „Lunden“ paa Læsø med Tag af Aalegræs.
(C. H. Ostenfeld fot.)**



**Gaard paa Læsø.
(K. J. V. Steenstrup fot.)**

hederne i disse Aar, de lærde Præstesønner fra Vendsyssel Hans Gram og Henrik Stampe, Bonden Andreas Peter Gaardboe, der har bidraget meget til Oplysning om sin Hjemegns Historie o. fl. En af Stenene mindes Vendelboernes (11. Regiments) Deltagelse i Kampene ved Isted, Oversø og Sankelmark; og den sidste i Rækken er helliget Vendsyssels uforsagte Redningsmænd med Indskriften:

Ingen er større end den,
der vover sit Liv for at
redde sine Medmennesker.

VOLDSTEDER OG HERREGAARDE

AF MAG. ART. CHR. AXEL JENSEN

Blandt Amtets Voldsteder er de fredlyste „Voldene“ i Allerup Bakker (Hellevad S. Dronninglund H.) sikkert en Bondeborg, anlagt paa en naturlig, uregelmæssig oval Banke, hvis Topflade (ca. 190 m lang og indtil c. 150 m bred), er omgivet af en lav Randvold. Et andet gammelt, men stærkt udjævnet Anlæg findes ved Aggersborg (Ø. Han H.), hvor en buet, for begge Ender aaben Vold har omfattet c. 3 Hektarer Land, vistnok et Oldtidsværk, der nævnes i Knud den Helliges Historie, da det 1086 blev indtaget af de oprørske Vendelboer, men som ogsaa forekommer senere som kgl. Slot og Fæste; det ødelagdes under Valdemar Atterdag og afbrændtes i Bondeoprøret under Kristoffer af Bayern 1441.

Af middelalderlige Vandborge kan nævnes „Toften“ i Hørby Sogn (Dronninglund H.), der bestaar af to uregelmæssigt rundede Banker, og „Slottet“ i Vrensted S. (Børglum H.), et lille, firkantet, lavt Anlæg omgivet af dobbelte Grave. Stærkt ødelagt ved Gennemgravning er desværre det anselige Rugtved i Albæk Sogn (Dronninglund H.), som af Dronning Margrete skænkedes til Børglumbispen paa det Vilkaar, at Bygningen skulde nedbrydes; det bestod af en rundet Midtbanke omgivet af tredobbelte Grave. Bedre bevaret staar Voldstedet af det gamle Asdal, der i 14. Aarh. tilhørte Slægten Panter, i 16. Aarh. Slægten Banner; den høje, firkantede Banke omgives af Grave, der fik Vand fra Kjul Aa, og ved Dæmningsanlæg synes man desuden at have kunnet sætte de omgivende Arealer under Vand; paa Banken spores den trefløjede Hovedbygning, der blev nedrevet i Slutn. af 18. Aarh. Sejlstrup, der tilhørte Børglumbispen og efter Reformationen var Sæde for



Kokkedal.
(Hude fot.)

en kgl. Lensmand (1660—89 Amtmand) har paa sin gamle Tomt efterladt sig et firsidet Voldsted, der i Anlæget minder noget om „Slottet“ i Vrendsted.

Mellem de endnu bevarede Herregaardsbygninger har, bortset fra de fire Klostergaarde Dronninglund, Børglum, Vrejlev og Oxholm, *Kokkedal* i Ø. Hanherred sikkert den højeste Alder. Gaarden, paa hvis Jorder der iøvrigt findes Tomter af to mindre, nu nedlagte Herregaarde, Frejstrup og Alsbjærg, bestaar af tre hvidkalkede Munkestenslænger, ordnede omkring en lang, smal Gaardsplads og liggende paa en anselig Banke med vid Udsigt over Limfjorden. Hovedbygningen blev afbrændt i Grevens Fejde og er rimeligvis genopbygget i den nærmest følgende Tid, da den tilhørte Slægten Banner. Ældst synes Vestlængen



Odden.
(Hude fot.)

med den gotiske Gavlj; noget yngre, men endnu gotiserende, er Sydfløjen, med Fladbuegesims og trappet Blendingsgavl, samt Nordfløjen og Taarnet. En fjerde Fløj mod Øst er forlængst nedbrudt.

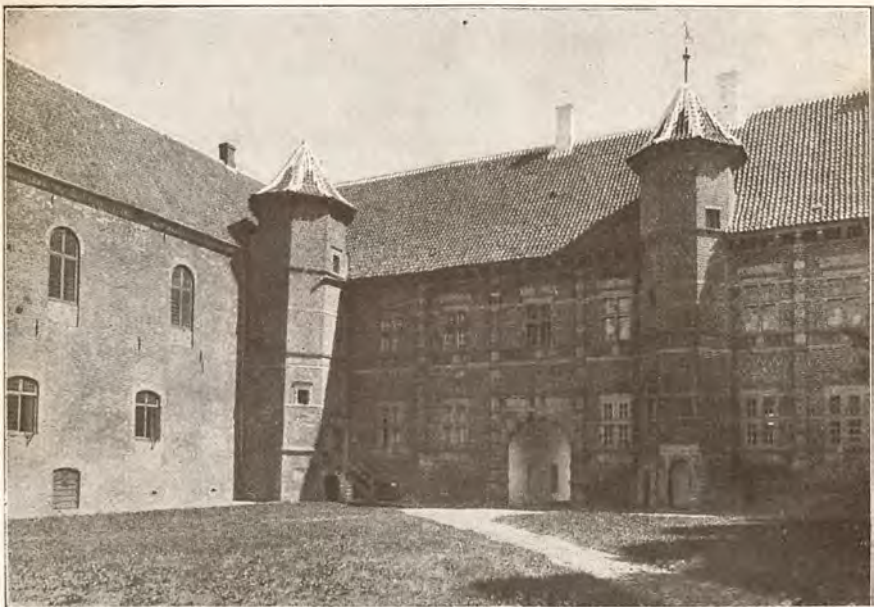
Omtrent samtidig, men knap saa vel bevaret er *Odden*, Lungeslægtes gamle Gaard, hvis Hovedbygning nu bestaar af to hvidkalkede Munkestensfløje, begge byggede i 16. Aarh., omend næppe samtidige; visse Murpartier er smykkede med Blendinger, hvoribl. et stort Dobbeltkors. To andre Fløje er nu nedbrudte. Stærkere præget af Renæssancen er *Sæbygaard*, en Bispegaard, som 1560 mageskiftedes af Kronen til den fra Syaarskrigen bekendte Otto Rud. Dennes Enke, Pernille Oxe, skal 1575 (eller snarere nogle Aar senere) have opført Nordfløjen med dens svungne Gavle, dens Porttaarn og dens kvadermurede, ottekantede Gaardtaarn; to andre Fløje er yngre.

Vendsyssels stateligste Herresæde er dog *Voergaard*, en af Landets skønneste og rigeste Renæssancegaarde. Ogsaa denne Gaard er bygget til forskellige Tider; af Nordfløjen stammer det største Parti fra første Halvdel af 16. Aarh. og er rimeligvis bygget af de sidste Børglum-bisper, der erhvervede Ejendommen til Bispestolen. Denne ældste Del er en anelig rød Munkestensbygning, i hvis Indre der findes en gotisk hvælvet Pillesal, og i hvis Kælder der er et senere indrettet Fangehul,



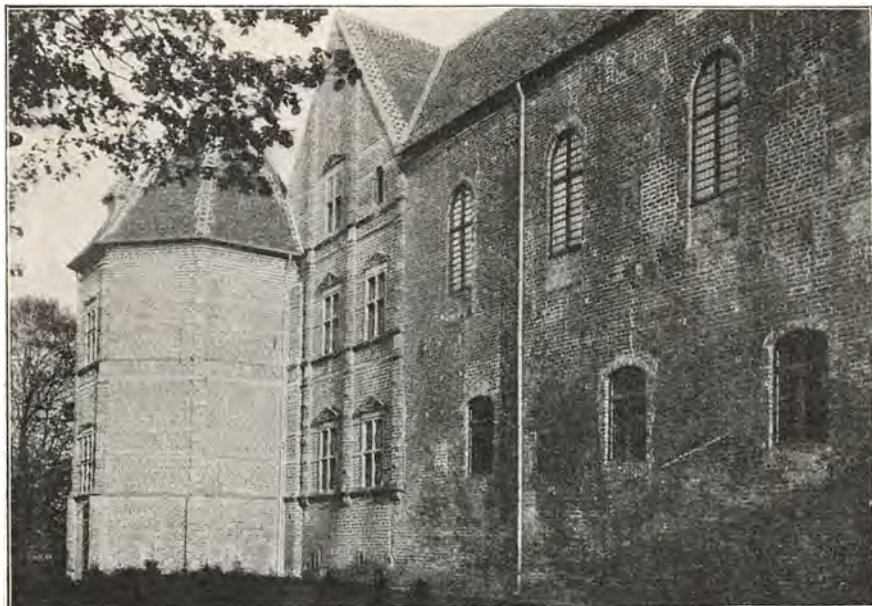
(K. Hude fot.)

Voergaard. Frontparti med Portal.



(K. Hude fot.)

Voergaard. Gaardparti.



Voergaard. Nordsiden.
(Chr. Axel Jensen fot.)



Voergaard. Interieur.
(Hude fot.)

„Rosodonten“. Men bestemmende for Gaardens Virkning er dog Østfløjen, bygget 1586—91 udenfor den Hegnsmur, som omgav den firkantede Gaardsplads. Begge Langsiderne og de to ottekantede Hjørnetaarne er fagdelte med Pilastre og smykkede med Sandstensskulpturer; Vinduesposterne og Rammerne er enestaaende rigt ornamenterede, de to Gaardtaarne har Dørportaler, men Pragtstykket er dog den store, søjleprydede Portindfatning, hvorover man læser, at Ingeborg Skeel lod Huset bygge som bedrøvet Enke (efter Otto Banner til Asdal). Tagudhænget bæres af de oprindelige, udskaarne Egetræskonsoller.

Paa *Høgholt* staar et cirkelrundt Trappetaarn fra Renæssancetiden, men iøvrigt er Bygningen, der før var af Bindingsværk, nu helt moderniseret. Renæssance-Bindingsværk er bevaret paa *Lerbæk*, og større eller mindre Rester af gamle grundmurede Bygninger findes paa *Hjermeslevgaard*, *Heiselt*, *Hammelse*, *Lundergaard* og *Bratskov*, hvis Arkitekturhistorie dog kun er mangelfuldt oplyst.

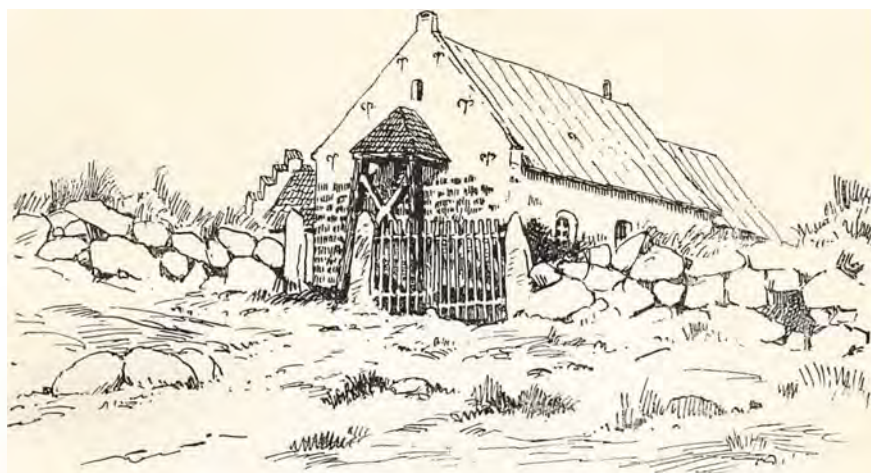
Flertallet af Amtets *talrige mindre Herregaarde* er ombyggede i 18.—19. Aarh., saaledes f. Eks. Bindingsværksbygninger paa *Steensbæk* fra 1744, *Baggesvogn* (1744) og *Aggersborggaard* (1758). Præget af gennemgribende Ombygninger fra denne Tid er ogsaa *Bøgsted*, *Borglumkloster* og *Dronninglund*, der er omdannet 1785 af Brigader W. Halling og derved er blevet Egnens rigeste Eksempel paa Datidens Stil. De hvidkalkede Mure er dog for en stor Del ældre, og Grundstammen i Vestfløjen med dens lave firkantede Hjørnetaarne er Hans Lindenovs Renæssancebygning (c. 1595), der paa gamle Billeder ses at have udkragende Buefriser mellem Etagerne.

Af Hovedbygninger fra Tiden omkring Aar 1800 kan iøvrigt særligt fremhæves *Bangsbo*, af helt moderne Gaardbogaard (1893, Arkitekt: Martin Borch).

KIRKER

AF MAG. ART. CHR. AXEL JENSEN

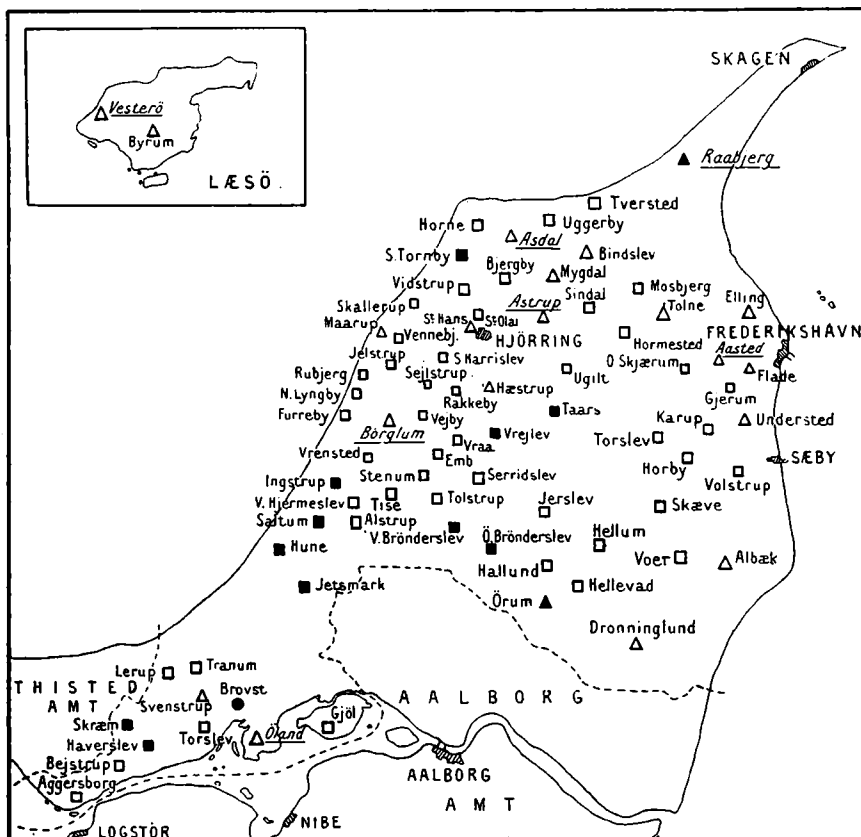
Som næsten overalt i Jylland er det store Flertal af Kirkerne i Vendsyssel Granitkvaderbygninger fra den ældre Middelalder. De fleste af disse romanske Kirker, især i den nordlige Del af Amtet, har været ret smaa og trods det omhyggelige Stenhuggerarbejde enkelt udstyrede, uden udhugne Ornamenten eller Figurer; de oprindelige Døre har ofte været dækkede med en vandret Stenbjælke, medens Sökkelen nøjes med en enkelt Skraakant, omend den kan være rigere profileret. Koret



Vidstrup Kirke.
(Johs. Klein teg. o. 1890).

er sædvanligvis afsluttet mod Øst med en lige Gavl, og halvrunde Apsisudbygninger forekommer kun forholdsvis sjældent. Af de almindelige Kvaderkirker har i Horns, Vennebjerg og Dronninglund Herreder kun Tornby, i Børglum H. kun Ø. og V. Brønderslev samt Taars Apsider; dog har ogsaa Hjørring S. Olai kirke oprindeligt haft Korrunding. Hyppigere findes Apsider i de sydligere Dele af Amtet; af Hvetbo Herreds aneligere Kirker gælder det Hune, Ingstrup og Jetsmark samt Saltum, hvis Kor dog forlængst er ombygget; og i Ø. Han H. har Haverslev og Skræm Apsis, ligesom det har været Tilfældet med Brovst. Skønt mange Kirker endnu er kullede, er der dog enkelte, der har bevaret Taarne fra romansk Tid; særligt smukt og interessant er det i Bejstrup, hvis Overpart ganske vist er fornyet baade i Middelalderen og i vor egen Tid, men hvis Underdel har arkadesmykkede Mure og Indgang fra Vest til en hvælvet Forhal. Et foroven afbrudt romansk Taarn findes desuden i Hallund, og mindre Rester af Taarnanlæg forekommer i Mosbjerg, Ø. Brønderslev, Saltum og Torslev.

De interessanteste romanske Granitskulpturer findes i Gjøl, hvis Sydportal er indrammet af Relieffer, som bl. a. forestiller Syndefaldet og en Stenhugger ved sit Arbejde, formodentlig den Mester Geti, som har indhugget sit og andres Navne tæt ved Billedet. Paa Jetsmark Kirke er Apsisvinduet smykket med Evangelisttegn, i Bjergby Kirke er der over den ene af Dørene hugget et Kristi Lam, over den anden en Drage. Vendsyssels eneste søjlesmykkede Portal findes i Bejstrup. I Nationalmuseet opbevares to Granitsten med Runer; den ene en Dør-



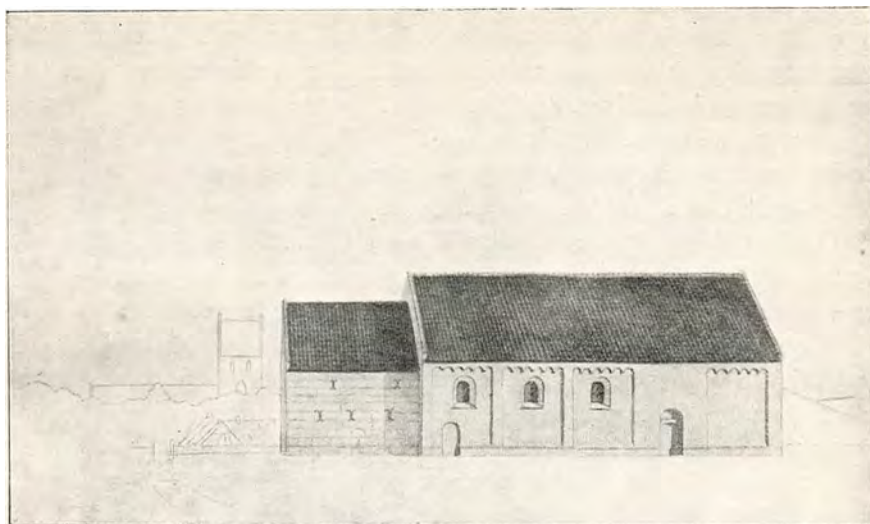
□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. ▲ Tegl.

Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.

Oversigt over Landsbykirkerne i Hjørring Amt
forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.

karmsten, som har siddet i Ø. Brønderslev Kirke, og som bærer Indskriften: „Kirken er Krist helliget, Menneskene til Miskundhed. Svend Germundson“, den anden en Søjlefod fra Børglum Klosterkirke.

Mellem alle de mange Kvaderkirker ligger der i Egnen omkring Hjørring, i en Stribe tværs over Landet fra Lønstrup til Frederikshavn, spredt en Række ejendommelige *romanske Teglstenskirker*, som ellers forekommer saa sjældent i Jylland. I Horns Herred Bindslev, Tolne, Elling og Flade, i Vennebjerg H. Maarup og Mygdal, i Dronninglund H. Albæk, Understed og Ørum, i Børglum H. Hæstrup. Hertil kommer foruden Klosterkirken i Dronninglund de to af Hjørrings Kirker, St.



Hjørring St. Hans Kirke.
(Teg. i Nationalmuseet, 1905)

Catharina, af hvis romanske Dele der dog kun er levnet ganske ubetydelige Rester, og St. Hans, som er forholdsvis godt bevaret og som maaske har tjent til Forbillede for de andre. Vendsyssels skarpe Vejrlig har hærget dem haardt og angrebet deres svagere Materiale; Murene er gennemgaaende ret stærkt ombyggede, og Hvidtekalken dækker mange Enkeltheder. I flere af Bygningerne mødes Mursten og Kamp. Hjørring St. Hans har saaledes et Kor af Granitkvadre, medens Skibet er af Mursten. I Maarup er store Dele af Murværket af smaa Rullesten, og i flere af de andre Kirker er Kvadre brugt som Sokkelsten eller paa anden Maade. I Planen ligner de ganske Granitkirkerne; kun Ørum har Apsis, og oprindelige Taarne synes ingen af Teglstenskirkerne at have haft. Døre, Vinduer og Korbuer er regelmæssigt rundbuede, men adskillige Enkeltheder tyder dog paa, at denne Teglstensgruppe tilhører den seneste romanske Tid, Begyndelsen af 13. Aarh. Det ejendommeligste Træk er, at Væggene leddes af Lisener, mellem hvilke der under Gesimsen løber Rundbuefriser, en Udsmykning, som man har kunnet variere paa forskellig Maade, men som ikke forekommer paa Øernes Teglstenskirker, der dog ellers kan virke langt rigere. Derimod genfindes Motivet i Ribeegnens Tufstenskirker, saa nøje tilsvarende, at der ikke kan være Tvivl om Slægtskabet. Paavirkningen er gaaet fra Syd til Nord, fra Ribe til Vendsyssel, og Vejen synes den at have lagt over Børglum, hvis katolske Gejstlighed havde ejendommelige Forbindelser med Domkapitlet i Ribe.

I Øster Han H. forekommer en enkelt sentromansk Murstenskirke, Svenstrup, der vistnok har afløst en ældre Kvaderkirke, men den savner helt de typiske Lisener og Buefriser. Sentromanske eller tidliggotiske er ogsaa de mer eller mindre ødelagte Murstensbygninger i Gjerum, Sindal (med Kvaderkor), Astrup, Volstrup og Aasted.

Op over den store Mængde af Landsbykirker hæver sig ved Størrelse og Bygningsstil flere anselige *Klosterkirker*. *Vrejlev* var et Nonnekloster af Præmonstratenserordenen og nævnes første Gang i 1250'erne, men er sikkert ældre, idet den gamle Klosterkirke, St. Nicolaus, oprindeligt har været en anselig, romansk Bygning med Apsis. Som Kirken nu staar, er det ældste Murværk bedst bevaret i Sideskibets nordre Ydermur, og de øvrige Dele er næsten fuldstændigt ombyggede i sentkatolsk Tid, da Taarnet er blevet rejst, og da Kor og Skib er blevet formet som et ubrudt, højt Langhus med Stjernehvælvinger. Til Skibet føjer sig et nordre Sideskib, og i dets Sydmur ses Levninger af et Par rundbuede Arkader. Efter Sædvane har Klosteret været sammenbygget med Kirkens Sydside, men Længerne om den firkantede Klostergaard er nedrevne undtagen den søndre, en sentgotisk Bygning, hvor Korsgangen fra Nonnernes Tid nu gør Tjeneste som Svinesti. Denne Fløj er nu sammenbygget med en i sydlig Retning udløbende Vestfløj, der ligeledes for en Del stammer fra den seneste Klostertid, og tilsammen danner de Hovedbygningen i den nuværende Herregaard Vrejlevkloster. Den sidstnævnte Fløj er iøvrigt delvis nedrevet efter en Brand 1914. I Kirken er der fra den sidste katolske Tid bevaret et smukt Trækrcifix. *Dronninglund* hed i Middelalderen *Hundslund Kloster* og husede Benediktinernonner. Det nævnes 1268, men i Klosterkirken, der var indviet til St. Clemens, findes Rester af en lidt ældre Munkestensbygning, beslægtet med de vendsysselske Teglstenskirker; paa de vestlige Partier af Skibets Mure ses endnu overkalkede Rester af en ejendommelig, meget uregelmæssig Buedekoration. I sentgotisk Tid er denne Bygning bleven stærkt omdannet; alle Murene er forhøjede, Taarnet tilføjet og hele Kirkens østre Del fuldstændig ændret. Senere er Kirken vistnok yderligere ombygget af Prinsesse Sofie Hedevig 1716, fra hvis Tid Taarnspiret synes at stamme. Af Klosterbygningerne er der vistnok kun levnet sparsomme Rester i den nuværende, anselige Herregaard, der nu danner to i ret Vinkel sammenstødende Fløje, den ene i vestlig Forlængelse af Kirken. *Børglumkloster*, hvis hvidkalkede Bygninger ligger højt paa en Banke og ses langt om i Landet, var paa Knud den Helliges Tid en Kongsgaard, men blev c. 1135 indrettet til et Munkekloster af Præmonstratenserordenen og



Torslev Kirke (Øster Han Herred).
(Hude fot.)



Elling Kirke (Horns Herred).
(M. Mackeprang fot.)



Bindslev Kirke (Horns Herred).
(Chr. Axel Jensen fot. 1907)



Dronninglund Kirke (Dronninglund Herred).
(Fot. i Nationalmuseet)

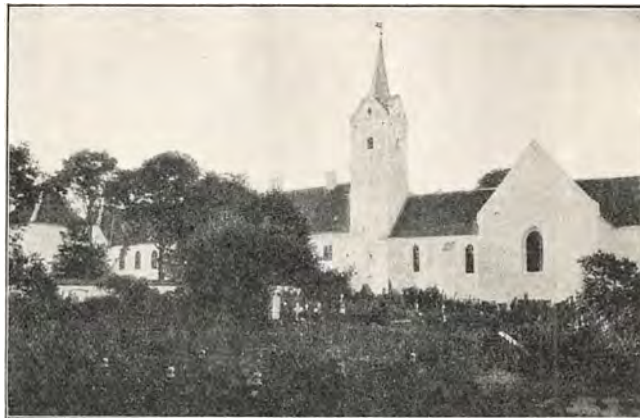
straks efter valgt til Sæde for Vendsyssel Bisp. Munkene dannede Domkapitlet, og Kirken vedblev gennem hele den katolske Tid at tjene som Domkirke, den eneste i Danmark, der laa udenfor en By. Den meget anselige, 39 m lange Kirke, der nu fremtræder som en hvidkalket, teglhængt Bygning, frembyder adskillige arkitekturhistoriske Gaader. Oprindelig har den været bygget i sentromansk Stil, maaske ligesom Vitskølkloster i Aalborg A. med samtidig Anvendelse af Granitkvadre og røde Munkesten; Højkoret havde en stor Apsis, og til hver af de to Korsarme var der mod Øst føjet to Smaakapeller med Apsisnicher indenfor en lige Østvæg. Dette ejendommeligt Koranlæg, der foruden Hovedaltret gav Plads til fire Sidealtre, og som er paavirket af fransk-normanniske Kirker, kendes dog kun af dets Fundamenter, og selv disse er efter en Undersøgelse i 1862 for største Delen ødelagte! Tilbage staar kun selve det retvinklede Højkor, Korsskæringen og Skibet med dets to Sideskibe, men ogsaa disse Dele er i den seneste Middelalder meget stærkt ombygget i gotisk Stil, og det anselige Rum overdækkes af sentgotiske Stjernehvælvinger. Den Guldkrone, som Dronning Margrete skænkede til Mariebilledet i Børglum, er naturligvis forsvundet, men af Minder fra Klostertiden rummer Kirken dog endnu bl. a. et Lægmandskrucifix og Ligstene over Bisperne Jep Friis († 1486), og Niels Stygge († 1533). Kirken er nu den nordlige af de fire sammenbyggede Fløje, som danner Hovedbygningen i Herregaarden Børglumkloster, og hvis Mure for en Del stammer fra Middelalderen. I Gaarden findes flere Rester af romanske Søjler, deribl. et Skaft, der minder om en drejet Træsøjle.

Selv om disse tre Klosterkirker er stærkt ombyggede i den sidste katolske Tid, er Ombygningen dog endnu grundigere paa det gamle *Økloster*, nu Herregaarden *Oxholm* paa Øland. Det beboedes ligesom Hundslund af Benediktinernonne og skal være stiftet i Slutn. af 12. Aarh., men af dets oprindelige Kvaderkirke er kun levnet enkelte løse Sten. Den nuværende Kirkebygning stammer fra Tiden c. 1500, baade Taarnet og det hvælvede Langskib med dets manglekantede Korafslutning; i Vestenden har der tidligere været et muret Pulpitur, et Nonnekor. Fra Bygningens Opførelsestid stammer Altertavlen (Maria i Solgisel) og et pragtfuldt, spirformet Monstranshus af Egetræ. Af Klosterbygningen, der har sluttet sig til Kirkens Sydside, er kun bevaret Syd-længen; den nustaaende Vestlænge er opført 1871 efter en Brand.

Helt og holdent gotisk er selvfølgelig *Vor Frue Kirke i Sæby*, oprindelig hørende til Maristed Kloster, der stiftedes c. 1460 for Karmelittermunke, og hvis Bygning bestaar af et hvælvet Langhus og et Taarn;



Oxholm med Øland Kirke (Øster Han Herred).
(Hude fot.)



Dronninglund. Sydflade.
(Fot. i Nationalmuseet)



Vrejlevkloster (Børglum Herred).
Nordfløjens nordre Side.
(Chr. Axel Jensen fot. 1909)

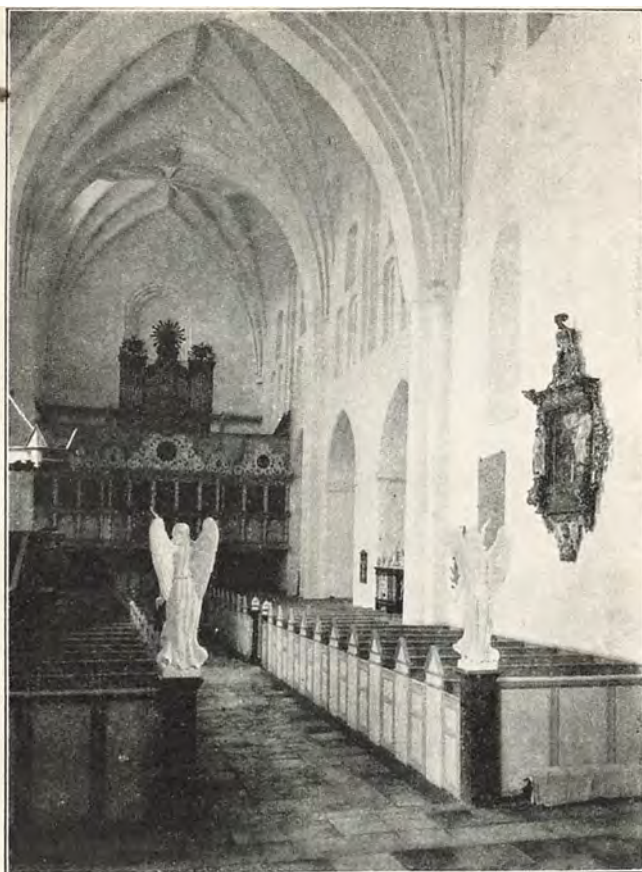


Vrejlevkloster (Børglum Herred).
Nordfløjen set fra Syd.
(M. Mackeprang fot.)

til Skibet slutter sig et Sydkapel med smukke sentgotiske Kalkmalerier. Fra Klostartiden stammer den i Nederlandene c. 1525 skaarne Altertavle med Fremstilling af Maria og Jesu Stamtræ, en Række Korstole samt flere Krucifixer og en Mariafigur.

Enkelte af Landsbykirkerne er ogsaa helt ombyggede eller nybyggede af Munkesten i gotisk Stil, saaledes begge de to gamle Kirker paa Læsø, Byrum og Østerø, hvor der ikke har staaet romanske Stenkirker, samt den uanselige Raabjerg, Asdal, der oprindeligt vistnok kun har været Kapel til Herregaarden, Volstrup og Skæve. Langt hyppigere er dog partielle *Ombygninger* eller *Udvidelser* af de romanske Bygninger. Næsten helt omformet i sengotisk Stil er St. Catharina i Hjørring med tresidet Kor og med et St. Anna viet Sydkapel, der blev grundlagt af Præsten Peder Pedersen († 1489). Omtr. et Dusin af Landsbykirkerne er blevne forlængede mod Vest. Seks, nemlig Voer, Volstrup, Tise, Vrendsted, Alstrup og Saltum, er blevne udvidede saaledes, at det gamle Kor er bleven forlænget mod Øst, stundom i samme Bredde som Skibet. Et Par har faaet Udbygninger paa Langsiderne (Elling, Gjerum). Som sædvanlig er der ogsaa ved mange Kirker blevet rejst Vaabenhuse, og godt 40 har faaet Vesttaarne, hvoraf dog ikke faa (f. Eks. ved Ugilt, Uggerby, Hune, Jelstrup, Rakkeby og Taars) igen er helt eller delvis nedrevne, ligesom Trappekamme og Gavlblendinger jævnlige har lidt stærkt. Særlig bekendt er det gamle Kirketaarn i Klitterne S. for Skagen, hvortil der har sluttet sig en gotisk Murstenskirke. Selv om de hvidkalkede gotiske Tilbygninger gør sig stærkt gældende i Landskabet, er dog henvend Halvdelen af Amtets Kirker endnu kullede, og hvad Kirkerummene angaar, har det store Flertal fladt Bjælkeloft. Enkelte har overhælvvet Kor, nogle ganske faa Hvælvinger i Skibet, og helt overhælvvet er foruden Klosterkirkerne kun 14 Landsbykirker, deribl. Karup, Skæve, Tise, Vrendsted, fem af Kirkerne i Hvetbo H. og tre i Ø. Han H.

I Tiden efter Reformationen er Lendum Kirke blevet helt ombygget, og forskellige af de andre Kirker har faaet mindre Tilbygninger, især adelige Gravkapeller, saaledes Lungernes ved Mygdal (endnu i gotisk Stil) og Ingeborg Skeels store Kapel ved Voer Kirke, der rummer et mægtigt Sandstensepitafium med knælende Statuer af hende og hendes Mand Otto Banner († 1585), vistnok udført af Hans Stenwinkel den ældre. Dette Ægtepar synes ogsaa at have bygget Voer Kirkes Taarn (1579). Den enkle Kirke paa Hirsholmene stammer fra Tiden c. 1640; Frederikshavns gamle Kirke (nu Ligkapel) byggedes 1688—90 og Skagens Kirke 1841 (C. F. Hansen).

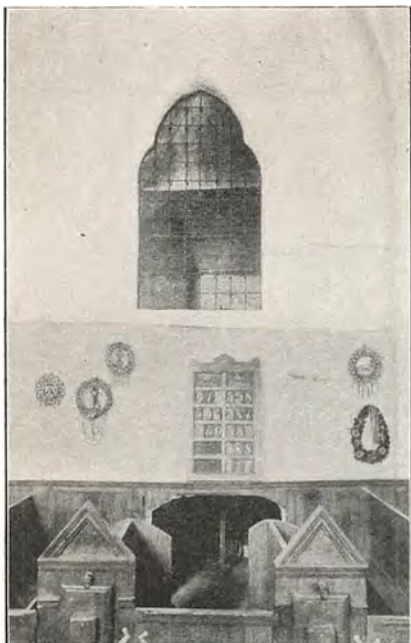


Børglum Kirke, set mod Vest.
(Hude fot.)

Nye er ogsaa flere mindre Kapeller, deribl. Hals paa Læsø. I den nyeste Tid er ombygget Rubjerg (1904) samt Lyngby, der 1914 maatte flyttes fra sin udsatte Post ved Vesterhavet. Kun ganske faa af de middelalderlige Landsbykirker er fuldstændigt forsvundne i de senere Aarhundreder. Kjettrup i det nuv. Ingstrup S. havde Kirke indtil 1571; paa Øland fandtes et Laurentiuskapel.

Middelalderlige *Kalkmalerier* findes kun i forholdsvis ringe Tal. Af romanske Malerier er der et smukt Mariebillede i Bindslev Kirke og Rester af Figurer i Taars Kirkes Apsis. I Tornby Kirkes kalkpudsede Korvægge er der ridset Runer.

Gotiske Dekorationer findes foruden i Sæby i Hjørrings St. Hans (den hellige Kristoforus bærende Jesusbarnet), i Jetsmark, hvor de 1474



Dronninglund Kirke.
Nordvestlig i Skibet.
(M. Mackeprang fot.)



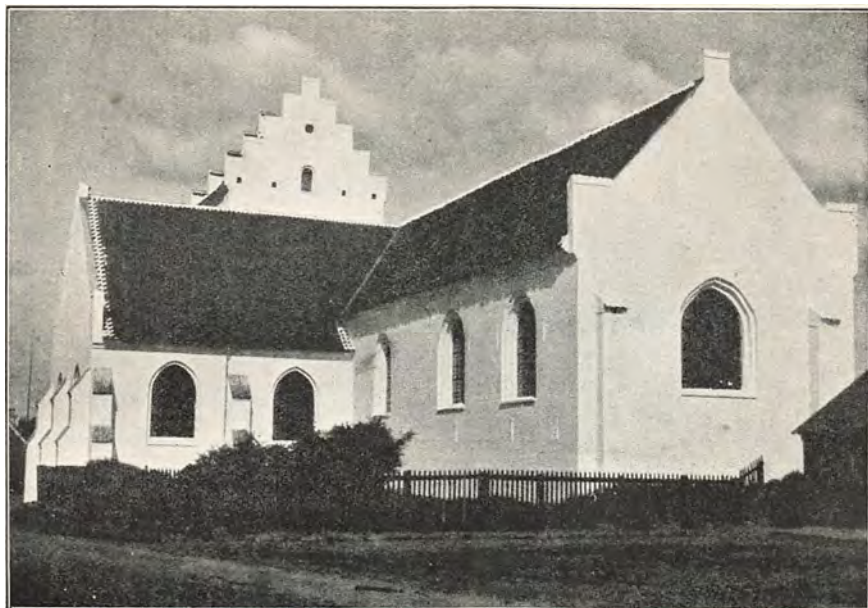
Dronninglund Kirke.
(Niels Termansen fot. 1915)



Vrejlevkloster Kirke.
(Fot. i Nationalmuseet)



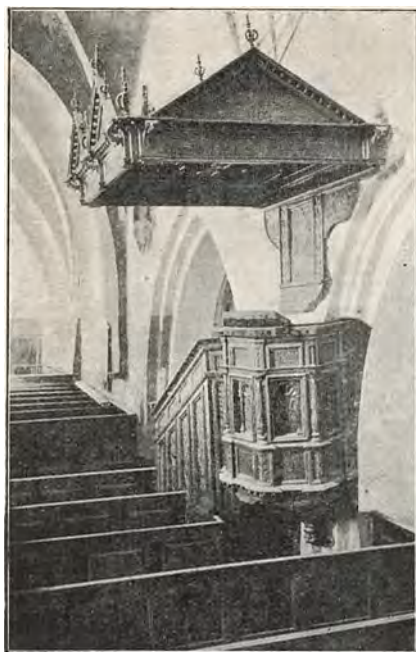
Øland (Oxholm) Kirke
(Hude fot.)



Vor Frue Kirke i Sæby.
(Hude fot.)



Vor Frue Kirke i Sæby.
(Hude fot.)



Prædikestolen i Sæby Kirke. 1577.
(Fot. i Nationalmuseet)



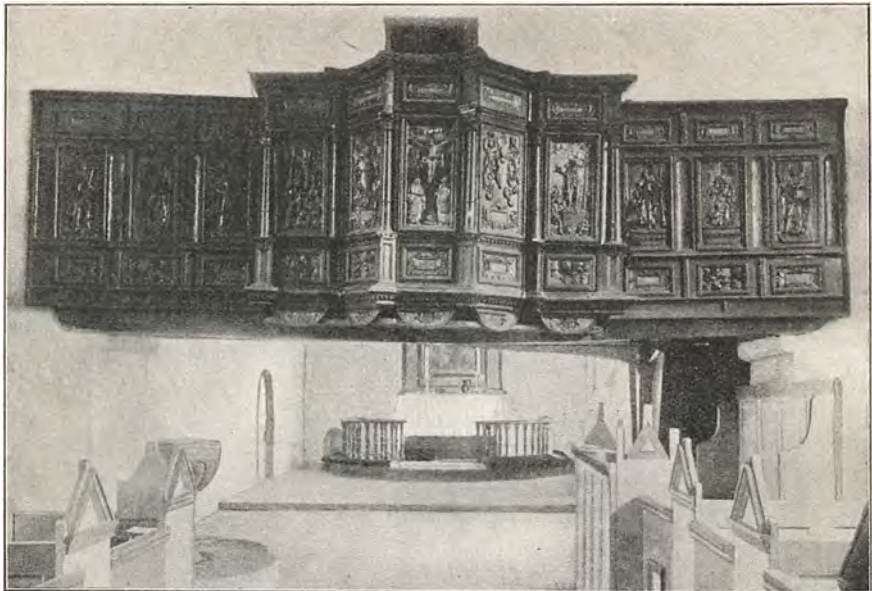
Alter i Byrum Kirke paa Læsø.
(Niels Termansen fot. 1912)

malede Kalkmalerier træder i Stedet for Altertavle, i Vraa (Dommedag og Lidelseshistorie), i Vesterø, i Saltum (rige og smukke Rankedekorationer) og i Gjøl. Fra Tiden efter Reformationen stammer Malerier i Skæve (Kristi Lidelseshistorie), i Lerup (Adelsvaaben) og i Hjørrings Olaikirke (Borgerfigurer 1576).

Mellem *Kirkeinventaret* er det som sædvanligt de murede Alterborde og Stendøbefontene, der naar tilbage til Kirkernes Opførelsestid. De talrige Granitfonte er, svarende til Kirkerne, kun lidet dekorerede, næsten uden Figurer og stundom usædvanligt smaa. Af romansk Træværk er bevaret en Alterbordsforside i Bjergby, og fra 13.—14. Aarh. stammer ikke faa Krucifixer, blandt hvilke det anselige Kors i Vrendsted, med en ejendommelig Cirkelring mellem Korsarmene, særlig fortjener at fremhæves. Fra Begyndelsen af 16. Aarh. stammer Krucifixgruppen i Saltum. Fuldstændige sentgotiske Altertavler findes, foruden i de allerede nævnte Klosterkirker, i fem andre Kirker, Hirsholmene, Tornby, Gjøl, Byrum og Vesterø, men i talrige andre Kirker opbevares mer eller mindre betydelige Rester af lignende Tavler (Vraa, Serridslev, Saltum, Torslev); i Byrum er der foruden Hovedalteret et Sidealter, hvis Figur forestiller den hellige Barbara.



Midterparti af Allertavlen i Sæby Kirke, c. 1525.
(Fot. i Nationalmuseet)

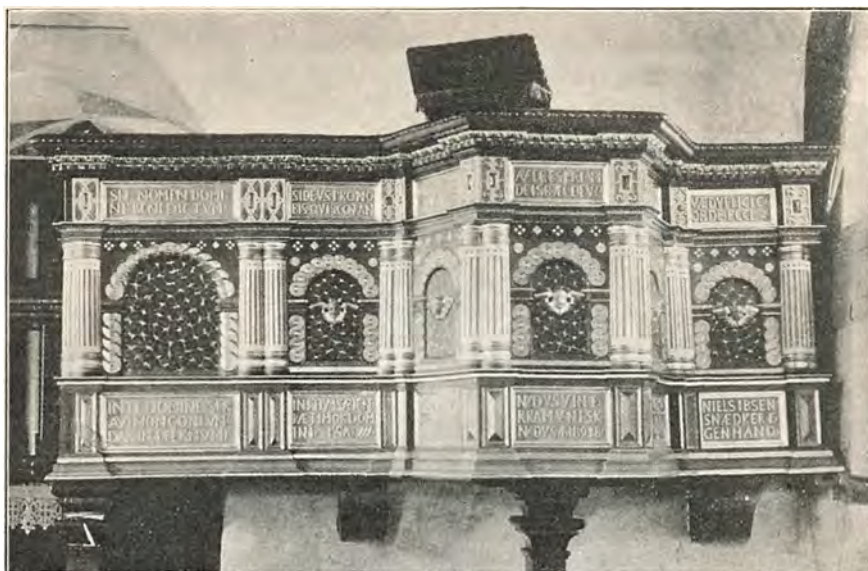


Prædikestolen i Tise Kirke (Børglum Herred).
(E. Bayer fot.)

Iøvrigt er Træinventaret, Altertavler, Prædikestole og Stolestader, i de allerfleste Tilfælde tilvirket i Aarene omkring 1600 og præget af den Tids Højrenæssancestil. Prædikestolen i Sæby Kirke, fra 1577, er den rigeste Repræsentant for en ret ejendommelig Gruppe Arbejder, der er prydede med ganske flade Toplansrelieffer, enten bibelske Scener



Tise Kirke (Børglum Herred).
Udskæringer paa Prædikestolen.
(Niels Termansen fot. 1913)



Hjørring, St. Hans Kirke.
Prædikestol af Niels Ibsen Snedker 1602.
(Niels Termansen fot. 1910)



Hjørring, St. Catharina Kirke.
Altertavle af Christen Billedsnider 1651.
(Chr. Axel Jensen fot.)

eller Akanthusornamenter. Virkelige Basrelieffer findes paa en anden Gruppe af Prædikestole, der i større eller mindre Grad efterligner Stolen i Vor Frue Kirke i Aalborg (saaledes f. Eks. i Dronninglund, Saltum, Torslev 1586 og Skæve 1587). Særlig ejendommelig er Prædikestolen i Tise Kirke paa Grund af dens Anbringelse tværs over Korbuen, et af de faa bevarede Eksempler paa de Prædikestolslectories, der dog i Tiden nærmest efter Reformationen har været ganske almindelige. Alt tyder paa, at de vendsysselske Kirkeværger hyppigt har gjort deres Bestillinger i Aalborg; den figurrige Prædikestol i Hallund er saaledes sikkert gjort af en Aalborgsnedker ligesom Døbefontshimmelen i Saltum. Altertavlerne i Jelstrup, Ugilt, Vrejlev og V. Brønderslev maa ligeledes være gjorte i Aalborg. Dog har der ogsaa boet Haandværkere i Hjørring, hvor en Snedker Niels Ipsen, der virkede ca. 1600—20, gærne signerede sine Arbejder (f. Eks. Prædikestolene i S. Hans, S. Olai og Astrup samt Altertavlen i Harritslev). Baade hans og andres Arbejder er ret enkle, kun smykkede med jævne Ornamenter, men de har virket stærkt ved deres kraftige Farver, der i de seneste Aar er genfremstillede paa adskillige Altertavler og Prædikestole. Ved disse Istandsættelsesarbejder har det vist sig, at der i Hjørring ogsaa maa have boet en dygtig Maler, Jakob Thamsen.

I Modsætning til disse talrige Renæssancearbejder findes der i Kirkerne forbavsende lidt Inventar fra Christian 4's senere Tid. Af bruskbarokke Snitværker forekommer foruden Borgerepitafier i Bykirkerne og et Par Præsteepitafier i Børglum og Vrendsted kun nogle ganske faa Altertavler, f. Eks. den af Christen Billedsnider gjorte Tavle i Hjørring St. Catharina (1651) og Altertavlen i Lerup (c. 1700).

Fra en senere Baroktid stammer Altertavlen i Børglum, et meget anseligt Snitværk med Akanthusornamenter omfattende Malerier af Thrane, og Fontegitteret i samme Kirke, der er smykket med en Række buttede Englefigurer, medens det anselige Orgel er udført i Rokokostil.

Mellem de kirkelige *Gravmæler* findes en Del romanske Ligsten af Granit, af hvilke enkelte bærer Navne (Hellevad, Saltum, Torslev). Af gotiske Ligsten kan foruden Bispestenene i Børglum fremhæves Stenen i Torslev over Erik Banner til Kokkedal († 1483). Sammesteds findes en Ligsten over Rigsmarsken Erik Banner († 1554), og andre Adelsligsten fra Tiden henimod Aar 1600 er bevarede i Flade, Astrup, Mygdal, Hørby, Voer, Dronninglund, Taars og Tolstrup. Intet enkelt Monument kan dog staa Maal med det førnævnte Kæmpeepitafium i Voer Kirke. Den langt beskednere Vaabentavle over Wulf Unger i Skalle-



Sæby Kirke. Ligsten fra 1595.
(Hude fot.)



Sæby Kirke. Epitafium over Borgmester Chr. Rhuus († 1709).
(Hude fot.)



Voer Kirke. — Sandstensepitafium over Ingeborg Skeel og Otto Banner († 1585).
(Chr. Hetsch teg. 1875)



Otto Banner og Ingeborg Skeel.
 Brudstykke af Epitafium i Voer Kirke.
 (E. V. Harboe fot.)



Gravkapeldør af Smedejærn.
 Øland Kirke.
 (Hude fot.)



Epitafium i Øland Kirke over Generaløjntant H. F. Levetzau. 1726.
 (Hude fot.)

rup K. har en morsom versificeret Indskrift. I Ølands Kirke er 1726 opsat et Epitafium med Portræffigurer over Generallieutnant H. F. Levetzau, og i Børglum staar et Rokokoepitafium over Generalbygmester Lauritz de Thurah og hans Slægt. Smedejærnsgitre til Gravkapeller findes i Torslev og Øland.

KØBSTÆDER

HJØRRING

Hjørring — Jörungr som den kaldes i Knytlinga-Saga — er utvivlsomt den ældste By i Vendsyssel, groet frem som en Akselkøbing i Hjærtet af denne Landsdel og i sin gamle Grundplan karakteristisk som en Bydannelse, der er aflejret med Torv og Hovedkirke som Kerne; thi alle Landevejsgaderne — først og fremmest Byens gamle *Adelgade* (Nørrgade) — stævner mod det anselige *Torv*, hvor fra ældgammel Tid de Vendelboer holdt Sysselting. Torvet, som nu er tvedelt — i det mindre *Aksel-* eller *Gammel Torv* mod Syd og det større, nordlige, der forhen gik under Navnet *Ny Torv* — har sandsynligvis fra første Færd været ét samlet Hele og ligget tættere ind under Hovedkirken, der var helligt *St. Catharina*, hvis Billede med Sværd og Hjul pranger i Byens Segl. De ældste, nu kendte Byprivilegier for Hjørring skriver sig fra 1243, men Staden har dog sikkert længe før den Tid nydt Torve- og Købstadret, og allerede omkring 1150 udmyntedes der her Bybrakteater af en ejendommelig, statelig Type.

Den katholske Kirke kastede Glans over Byen og bragte den i Blomst; thi Vendsyssels Biskop residerede skiftevis paa Gaarden *Bistrup*, Biskoptorp, tæt udenfor Staden og paa det mere vestligt liggende Børglum Kloster, og de tre endnu bevarede Kirker vidner om Hjørrings middelalderlige Betydning: *St. Catharina* med sit kamtakkede Taarn Vest for Torvet samt de to kullede Smaakirker, *St. Hans* tæt Nord for *St. Catharina* paa Byens højeste Grund og *St. Olai* i den nordøstlige Udkant paa en lille Bakkeknude, ved hvis Fod det Vandløb havde sit Udspring, som — under Navnet *Strømmen* — i Aarhundreder fulgte Bebyggelsens Østrand. Desuden laa der Sydvest for Staden i Nærheden af en *Helligkilde* paa den saakaldte *Capelhøj* et *St. Knuds hellig Kors' Kapel*, endvidere et *St. Anna Kapel* ved Sydsiden af *St. Catharina Kirke*, fra 1549 brugt til *Latinskole* under Navn: „*St. Annæ Gaard*“ efter at



Hjørring: Raadhuset.
(H. M. fot.)



Hjørring: St. Hans Kirkestræde.
(H. M. fot.)



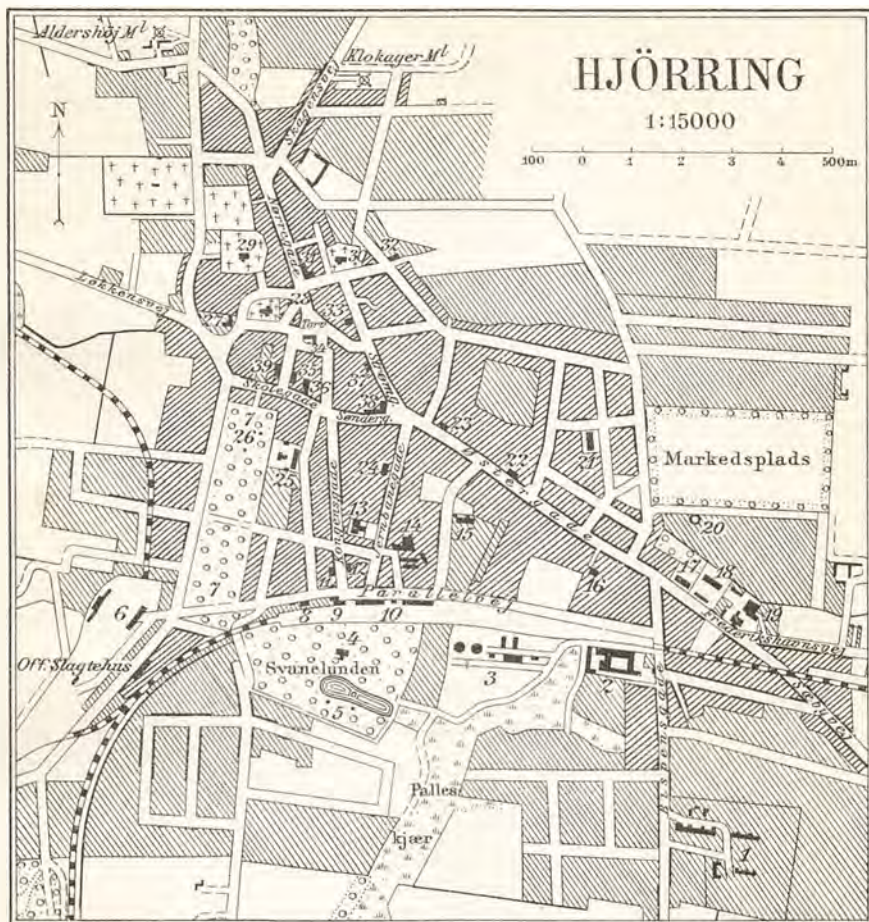
Hjørring: St. Catharina Kirke.
(Stenders Forlag.)

det vist en Tid havde tjent til *Calendehus* for Præstegildet her, og et *Hospital*, som flygtigt nævnes 1545, har efter al Sandsynlighed ligeledes sin Rod i en Stiftelse fra Katolicismens Dage, muligvis et gammelt Helligaandshus. Byens bedste Borgere var i Middelalderen her som mange andre Steder samlede i et *St. Knudsgilde*, hvis Bygning i Nørregade nedbrødes i Midten af 17. Aarhundrede.

Efter Reformationen tabte Byen sin Betydning. 1554 flyttedes Bispesædet, 1684 Lande- og Provstemoder til Aalborg, og i det 16. Aarhundrede regnedes Hjørring — jævnsides Mariager, Hobro og Skive — til de fattigste Byer i Jylland. Endnu paa Christian den Fjerdes Tid kaldtes den vel „liden, men nærsom“, men Modgang og Ulykke tærede Aar for Aar paa dens Marv, 1735 var den „mange Steder ubebygget og ubeboet“, og sørgeligt slæbte den Livet hen i det 18. Aarhundrede som „en liden By og ringe Land-Stad“, der ej mere var værdig at styres af Borgemester og Raadmænd, og som 1769 ialt kun husede 596 Sjæle. Ulykken havde fremskyndet og maaske ogsaa delvis foraarsaget denne Nedgang; thi 1649 tilintetgjorde Ildebrand 17 af Byens bedste Gaarde, Svenskekrigene sled kort efter haardt paa dens Kræfter, og 1693 blev den hele Stad paa faa Huse nær i Løbet af et Par Timer „jammerligt lagt i Aske“. Kongen søgte at hjælpe den hjemsøgte By under Genrejsningen ved i 10 Aar helt at forskaane den for Skat og Consumption, men allerede før disse Naadsensaar var rundne ud, gik 1702 over et Dusin Gaarde paany op i Luer.

Med Rette kunde Hjørring i det 18. Aarhundrede kaldes „en ringe Land-Stad“; thi Dyrkningen af Byens Jorder var et Hovederhverv for mange, et uundværligt Bierhverv for de fleste af Borgerne, og de Bygninger, som under kummerlige Kaar næppe kom under Tag, før Flammerne atter lagde dem øde, har sikkert kun været ringe. 1769 fandtes der ikke et eneste grundmuret Hus i Byen, samtlige 133 Gaarde og Huse var af Bindingsværk, de fleste med lerklinede Vægge, og foruden Raadhuset og det halve af Præstegaarden var kun to Bygninger teglhængte. Da Ilden 1816 og 1819 igen gæstede Staden, fandt den derfor et forholdsvis værgeløst Bytte og lagde sidstnævnte Aar en hel Gade i Aske. Først fra da af vandt grundmurede Huse i større Omfang Indpas i Byen, og om den sobre, solide Empire, som i den følgende Periode gav den sit Præg, giver — foruden flere nette Smaahuse — en mere anselig Hjørnegaard paa Nørregade og det 1838 opførte Raadhus et Indtryk.

I sin haarde Kamp for Tilværelsen havde Hjørring været hemmet stærkt af sine daarlige Forbindelser; thi Transporten af Varer fra og



Tegnet og reproducet ved Geogræfisk Institut, København, 1919

- | | | | |
|-------------------------------|----------------------------------|------------------------------------|--------------------------|
| 1. Amtssygehus | 10. Banegaard (Statens) | 18. Kommuneskole | 29. Sct. Hans Kirke |
| 2. Andelssvineslagteri | 11. Teknisk Skole | 19. Bryggeri »Vendia« | 30. Sct. Olai Kirke |
| 3. Gasværk | 12. Sparekassen for Hj. og Omegn | 20. Femhøj | 31. Teater |
| 4. Pavillon | 13. Ting- og Arresth. | 21. Alderdomshjem | 32. Apostolisk Kirke |
| 5. Mindestøtter | 14. Hjørring Svineslagteri | 22. Spare-, Laane- og Diskontobank | 33. Baptistkirke |
| 6. Vestbanegaard (Privat) | 15. Amtskontor | 23. Apotek »Løven« | 34. Raadhus |
| 7. Christiansgave | 16. Metodistkirke | 24. Hotel »Bristol« | 35. Realskole |
| 8. Toldkammer | 17. Haandværkerstiftelse | 25. Kommuneskole | 36. Kommuneskole |
| 9. Posthus og Telegrafstation | | 26. Mindestøtter | 37. Apotek »Svanen« |
| | | 27. Amtstue | 38. Hotel »Skandinavian« |
| | | 28. Sct. Katrine Kirke | 39. Museum |



Hjørring: St. Catharina Kirke.
(H. M. fot.)



Hjørring: St. Olai Kirke.
(H. M. fot.)

til Løkken, som forhen brugtes som Ladeplads, var baade besværlig og kostbar. Af stor Vigtighed blev det derfor for Byen, at den 1871 fik *Station* ved den jydsk Hovedbane, og Udviklingen har i de sidste Aar yderligere taget Fart, efterat der 1913 etableredes Jernbaneforbindelse med Vesterhavskysten over Lønstrup. Hjørring, som mod Syd og Sydvest omsluttes af smukke Lystanlæg, gør i sit stærkt moderniserede Ydre nu Indtryk af Velstand og Fremdrift. Det nye Byggeri har dels grupperet sig om Landevejsgaden mod Øst, *Østergade*, dels naturligvis bredt sig mod Banegaarden, og hvor „Strømmen“ endnu i Mands Minde flød i et Uføre, fører den moderne *Strømgade* til *Springvandspladsen*, Hjærtet i den nye Bydel. Medens Forretningscentret saaledes mere og mere har forskudt sig mod Øst, bevarer Bygningerne i de mere afsides Smaagader i den gamle Stad endnu temmelig ubørte Mindet om Bedsteforældrenes By, og flere af disse Stræder peger i Karakter, Form og Navne langt fjernere tilbage i Tiden.

Med de prægtige Træer ved St. Catharina Kirke glider den gamle *Præstegaard* i Vestergade, en lang, nu ved Istandsættelse noget ændret Længe af glat Bindingsværk fra 18. Aahundrede, ind i et Billede af stilfærdig, gammeldags Idyl, og mellem Smaahuse med teglrøde Tag lister *St. Hans Kirkestræde* sig yndefuldt fra St. Catharina mod St. Hans, som selv kullet og uanselig ligger højt paa den store Kirkegaard. I de stille Stræder om Kampestensdiget ved St. Olai Kirkebakke, af hvilke *Tinpottegade* i Navnet muligvis rummer Mindet om et længst forsvundet Skilt, gemmer et gammelt Stykke Hjørring sig ligeledes bag den moderne Skal, og trods denne vidner de mange Vognhjul, gæstfrit anbragt paa Tagryggene som Redeplads for Storkene, om en god, gammel Købstadtradition, som stadig holdes i Agt og Ære.

Hugo Matthiessen.

Byen har flere venlige *Lystanlæg*: ved den sydvestlige Udkant *Christiansgave*, med Broncebuste af Frederik d. 7de og Marmorbuste af Konsul Chr. H. Nielsen. Sydøst herfor *Svanelunden* med Mindesten (Portrætmedaillon) for Dalgas. En Kilometer sydvest for Christiansgave har Kommunen i 1904 beplantet ca. 11 ha og her skabt et Anlæg, der til Minde om en fordums hellig Kilde kaldes *Sankt Knuds Kilde*. Endvidere findes Nord for Byen et Anlæg med en Udsigtshøj.

Af *offentlige Bygninger* foruden Kirkerne fremhæves Raadhuset ved Torvet, Amtmandskontor, 2 Apoteker og Laane- og Diskontobank paa Østergade, Vendsyssels Bank, Sparekasse, Præstegaarden i Vestergade. (Se iøvrigt Byplanen).

HJØRRING: STATISTIK

<i>Areal</i> (1916):	1782 ha.
<i>Faste Ejendomme</i> (1911):	955
heraf Beboelseshuse	.
med 1 Etage:	596
- 2 Etager:	219
- 3 eller flere Etager:	37
	I alt 852
Antal Lejligheder:	2408
<i>Befolkning:</i>	1801: 744
	1855: 2190
	1880: 4308
	1901: 7901
	1916: 9993
<i>Indkomstskatteydere til Staten</i> (1917—18):	
Antal:	1590
disses saml. Indkomst:	Kr. 5.032235
heraf betales i Skat:	- 108693
<i>Formueskatteydere til Staten</i> (1917—18):	
Antal:	922
disses saml. Formue:	Kr. 18.674900
heraf betales i Skat:	- 23484
<i>Folketingsvælgere</i> (1918):	4229
<i>Landstingsvælgere</i> (1918):	3532
<i>Kommunale Vælgere</i> (1917):	
Mænd:	1473
Kvinder:	1592
	I alt 3065
<i>Haandværk og Fabriksdrift</i> (1914):	
Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere:	325
- 6—20 —	28
- over 20 —	11
	I alt 364
heraf:	
med mekanisk Kraft:	83
Samlet Personel:	1150
heraf:	
egentlige Arbejdere:	1019
<i>Udskækningssteder</i> (1914):	
med stærke Drikke:	27
uden stærke Drikke:	8

<i>Udsalgssteder</i> (1914):	
med stærke Drikke:	53
<i>Handelsflaade</i> (1917):	
Antal: 2 Sejlskibe	
Reg. Tons: 22	
<i>Toldindtægt</i> (1917):	Kr. 53492
<i>Postkontoret</i> (1917—18):	
Ankomne Breve:	1.472198
Indbetalte Postanvisninger	
og Postoprævninger:	Kr. 6.528248
Udbetalte Postanvisninger	
og Postoprævninger:	- 5.228416
Kontorets Indtægt i Porto:	- 201477
<i>Telegrafkontoret</i> (1917—18):	
Ankomne Telegrammer:	13046
<i>Banker</i> (1917—18):	
Antal: 2	
Aktiekapital:	Kr. 1.400000
Reservefond:	- 784797
Indlaan:	- 24.381420
Balance:	- 27.610694
<i>Eksamensskoler</i> (1915):	
Antal: 2 Elever:	370
<i>Kommunens Indtægt</i> (1916—17):	
af Erhvervsvirksomheder:	Kr. 111269
- Ejendomsskatter:	- 29937
- personlige Skatter:	- 405205
<i>Kommunens Udgift</i> (1916—17):	
til Skolevæsen:	Kr. 130979
- Hjelpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 36572
- Fattigvæsen:	- 65154
- Alderdomsunderstøttelse:	- 59745
- Forrentning af Gæld:	- 78945
- Afdrag af Gæld:	- 49963
<i>Kommunens Formue</i> (1916—17):	
Faste Ejendomme:	Kr. 2.092780
Andre Aktiver:	678042
	I alt Kr. 2.770822
<i>Kommunens Gæld</i> (1916—17):	
	Kr. 1.717043

Henning Kiørboe.

SKAGEN

Om *Skagen*, hvis Navn hentyder til Beliggenheden paa et fremskudt Næs, berettes i et Dokument 1355, at da fordum en Konge gæstede Stedet paa Jagt, overlod han Bonden Thorkel Skarpæ hele Skagen med tilliggende Mark til Græsning for vilde Stod. „Hyrden for disse vilde Heste ved Navn Thronð fandt først paa at fiske paa Skagen og byggede det første Hus paa Skagen Mark paa samme Thorkels Vegne“. Første Gang Byen nævnes er 1299, og de ældste, senere ofte stadfæstede Købstadprivilegier skriver sig fra 1413. 1507 fik Staden sin egen Bylov, 1519 Birkerettighed, og allerede i Middelalderen har det lille Bysamfund, som voksede frem i en barsk og truet Egn, været af en vis Betydning. Fra gammel Tid er Bebyggelsen grupperet i 2 adskilte Dele, Hovedbyen *Skagen*, delt i *Øster-* og *Vesterby* paa Landtungens Sydside, samt *Højen* eller *Gammel Skagen* paa dens Nordside. Imellem disse laa den fælles Kirke, der ligesom en Helligkilde i Nærheden var viet St. Laurentius, hvis Rist genfindes i Stadens Segl, men desuden fandtes der flere Kapeller. 1517 nævnes saaledes et, som bar St. Jakobs Navn, og baade *Højen* og *Østerby* har fra gammel Tid hver haft sit Kapel, af hvilke det sidste dog i 17. Aarhundrede flyttedes til *Vesterby*. Begge var dog kun tarvelige Bygninger af Træ- og Bindingsværk, ja 1787 tilmed saa brøstfældige, „at Folk under Tjenesten næppe uden Helbreds Tab kunne være derinde“. 1839 nedbrødes det i *Højen*, 1841 det i *Vesterby*, hvor en ny Kirke opførtes i Stedet.

Ved Siden af Fiskeriet har Dyrkningen af Bymarkerne uden Tvivl oprindelig spillet en Rolle for Beboerne, men efterhaanden som de sidste Rester af Skovene ruineredes, tog Sandflugt og Klitdannelse mere og mere Overhaand til Skade for Jordbruget, og takket være Regeringens Omsorg for de søfarende mindskedes i Tidens Løb ogsaa de rige Indtægter af Strandinger og Vrag. Alt 1560 indrettedes det første Fyr paa Skagen, i 17. Aarhundrede afløstes dette af en Fyrpande, anbragt i en Vippe paa den gamle Fyrbakke, og 1745 opførtes det grundmurede slanke Taarn i Yderkanten af *Østerby*, som gjorde Tjeneste, indtil det nuværende Fyrtaarn længere ude mod Grenen 1857—8 toges i Brug.

Skønt *Skagen* er en gammel By, har den ingensinde fundet fast Form, jaget og truet af Sandflugt som den i Aarhundreder har været. 1775 føg Sandet over store Dele af Byjorderne og samlede sig tæt om St. Laurentii Kirke, som man forgæves i de følgende Aar søgte at holde fri. 1795 opgav man Kampen, Kirken nedlagdes og afbrødes stumpevis i Tiden derefter paa Taarnet nær, der først som Sømærke, nu som



Skagen: Gammel Have.
(H. M. fot.)



Skagen By.
(Alex. Vincent's Forlag)

fredlyst Minde, ensomt løfter sine hvide Mure over Klitterne. Ogsaa Byen maatte stride en haard Dyst med den barske Natur, som den ikke magtede at tæmme, Sandflugt og Vandflod jagede ubarmhjærtigt om med de lave, straatækte Træhuse, saa Bebyggelsen grupperede sig splittet og spredt, hvor den bedst kunde finde Læ, og den Dag i Dag bærer Skagen tydeligt Præg af denne aarhundredgamle Kamp. Kun den stærkt moderniserede Landevejsgade holder som Rygrad sammen paa Bylegemet; thi Gader findes ikke, kun krogede, sandede Stier, som forvilder sig ind mellem fattige Smaahaver og Gaarde, af hvilke de ældre næsten udelukkende er af Brædder, kun et Par enkelte af Bindingsværk. Endnu 1787 fandtes der ikke et eneste grundmuret Hus i Skagen. Da Ler ikke var at opdrive paa Stedet, tvang den haarde Nød Beboerne til at bygge af Træ, lange tjærede Stuehuse, forhen straatækte, nu dækkede af Tegtag, og udsatte for Vejr og Væde har disse Bygninger været vanskelige at holde, da Fodtømmeret hurtigt raadnede bort og krævede Fornyelse. I den sidste Menneskealder har moderne Bebyggelse i Grundmur derfor bidraget betydeligt til at ændre Skagens gamle Udseende, uden at det stadig voksende Villabyggeri dog endnu har formaet at udviske Byens Ejendommelighed.

Da Kunstnerkolonien paa Skagen — først og freinmest Krøyer, Locher, Ancher og Drachmann — med Pensel og Pen priste Stedets Skønhed og djærve Mænd, som i Redningsvæsenets Tjeneste trodsede Storm og Fare, spredtes Interessen for Byen viden om, og Fod for Fod har det moderne Badeliv nu erobret den før saa uændsede Plet. Hotel ved Hotel, Sommervillaer i Mængde, ja tilslut endog en kongelig Lystgaard er skudt frem i den gamle Fiskerby, og Tilstømningen af Turister er tiltaget betydeligt efter Skagensbanens Aabning 1890. I Skagens nyeste Udvikling har den 1907 indrettede Havn — ikke mindst under Storfiskeriet i Verdenskrigens første Aar — spillet en vigtig Rolle, og da Kampen mod Sandflugten efterhaanden føres med Kraft, synes den omtumlede By nu endelig omsider at kunne regne med at falde i Leje i fast, topografisk Form. Det gamle Skagen er forud fordømt til at sætte sit Særpræg som By overstyr, og vil dette end hos mange vække Vemod, maa det i alle Tilfælde hilses med Glæde, at Bestræbelserne for en Del ogsaa tilsigter at forme det nye harmonisk afstemt efter Stedets Ejendommelighed.

Hugo Matthiessen.

Af smukke offentlige Bygninger, opførte efter Tegning af nogle af vore første nulevende Arkitekter, maa fremhæves *Posthuset* (Ples-





Skagen: Bindingsværkshus.
(H. M. fot.)



Skagen: Gammelt Træhus.
(H. M. fot.)

ner), *Teknisk Skole* (samme), hvori der i Sommermaanederne afholdes Kunstudstilling, samt ved Havnepladsen *Toldkammeret* (Kampmann), *Havnebygningen* (Plesner) og de bryggelignende *Fiskepakhuse* (Bindesbøll).

Havnen indrammes af to Ydermoler, der omslutter et 16 ha stort Vandareal, som ved to Tværmoler deles i en 3,8—4,4 m dyb Indrehavn og en 4,4 m dyb Ydrehavn. Dennes Munding er 6,5 m dyb og 65,5 m bred.

Om Skagens betydningsfulde Rolle i nyere dansk Digtning og Malerkunst vidner særlig Drachmanns Bolig, der nu er indrettet til et *Drachmann Museum*, Krøyers Bolig ude i Plantagen, nu *Skagens Museum*, samt den berømte *Gallerisal* i Brøndums Hotel.

Af Monumenter og Grave, karakteristiske for Byen, anføres *Østerbystenen* rejst 1883 paa en aaben Plads til Minde om forulykkede Redningsmænd, samt paa de to Kirkegaarde bl. a. *Lars Kruses* Grav med Mindesten, hvori Portrætmedaillon og et Vers af Drachmann, et Mindesmærke over tyske i 1915 forulykkede U-Baads Marinesoldater og et andet Minde over tyske og engelske Marinere, omkomne ved Søslaget i Skagerak 1916. Paa et af Skagens Kunstnerkoloni købt Areal paa den ny Kirkegaard findes *Krøyers* og *Lochers* Grave. Urnen med *Holger Drachmanns* Aske gemmes som bekendt i et Gravkammer i en af Grenens yderste Klitter. — I den paa skyggefulde Løvtræer overraskende rige Plantage har Krøyer rejst en Mindestøtte for Plantagens Grundlægger Borgmester Lund.

Foruden de nævnte offentlige Bygninger har Skagen Telegrafstation, Politistation og Byfogedkontor, Sømandshjem, Apotek, Distriktslægebolig, Syge- og Epidemihus, Kommuneskole, Præstebolig, Kontorkontor, Kontor og Bolig for det nørrejydske Redningsvæsens Chef, Embedsbolig for Overklitfogeden, Sparekasse, to Banker (Skagens Bank og Filial af Landmandsbanken), Kommune- og Kæmnerkontor m. m.

Gl. Skagen, Højen, Badehoteller, Redningsst., Toldkontrolsted, Jbst. (Se iøvrigt Byplanen).

SKAGEN: STATISTIK

Areal (1916): 2773 ha.

Befolkning:

1801:	834
1855:	1451
1880:	1954
1901:	2438
1916:	3212

<i>Faste Ejendomme</i> (1911):	633
heraf Beboelseshuse	
med 1 Etage:	603
- 2 Etager:	17
- 3 eller flere Etager:	"
I alt	620
Antal Lejligheder:	731

SKAGEN

1:15000

100 0 1 2 3 4 500 m



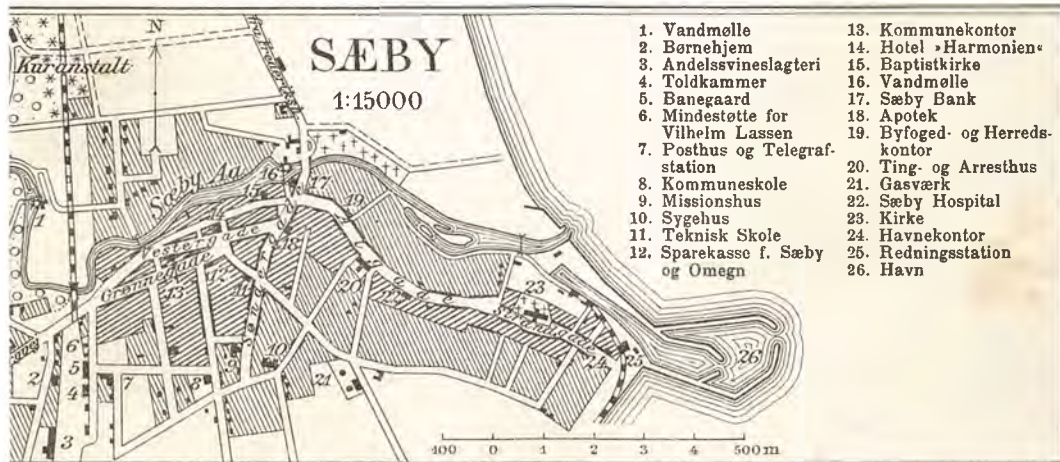
- | | |
|----------------------------------|----------------------------------|
| 1. Sparekasse f. Skagen og Omegn | 17. Kommuneskole |
| 2. Brøndums Hotel | 18. Gasværk |
| 3. Mindestøtte | 19. Elektricitetsværk |
| 4. Teknisk Skole | 20. Kirke |
| 5. Realskole | 21. Missionshus |
| 6. Kommunekontor | 22. Epidemisygehus |
| 7. Telegrafstation | 23. Mindestøtte for Byfoged Lund |
| 8. Landmandsbank | 24. Museum |
| 9. Byfogedkontor | 25. Overklifogedbolig |
| 10. Posthus | 26. Sygehus |
| 11. Foldens Hotel | 27. Raadhus |
| 12. Skagens Bank | 28. Redningsstation |
| 13. Banegaard | 29. Hotel »Royal« |
| 14. Skagens Hotel | 30. Havnekontor |
| 15. Karstens Hotel | 31. Toldkammer |
| 16. Apotek | 32. Sømandshjem |

Tegnet og reproducereet ved Generalstabens topografiske Afdeling 1919.

SÆBY

1:15000

100 0 1 2 3 4 500 m



- | | |
|-----------------------------------|-------------------------------|
| 1. Vandmølle | 13. Kommunekontor |
| 2. Børnehjem | 14. Hotel »Harmonien« |
| 3. Andelssvineslagteri | 15. Baptistkirke |
| 4. Toldkammer | 16. Vandmølle |
| 5. Banegaard | 17. Sæby Bank |
| 6. Mindestøtte for Vilhelm Lassen | 18. Apotek |
| 7. Posthus og Telegrafstation | 19. Byfoged- og Herredskontor |
| 8. Kommuneskole | 20. Ting- og Arresthus |
| 9. Missionshus | 21. Gasværk |
| 10. Sygehus | 22. Sæby Hospital |
| 11. Teknisk Skole | 23. Kirke |
| 12. Sparekasse f. Sæby og Omegn | 24. Havnekontor |
| | 25. Redningsstation |
| | 26. Havn |

Tegnet og reproducereet ved Generalstabens topografiske Afdeling 1919.



Indkomstskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 701.

disses saml. Indkomst: Kr. 3.401956

heraf betales i Skat: - 95809

Formueskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 500.

disses saml. Formue: Kr. 6.508900

heraf betales i Skat: - 7092

Folketingsvælgere (1918): 1614**Landstingsvælgere (1918): 1316****Kommunale Vælgere (1917):**

Mænd: 663

Kvinder: 647

I alt 1310

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:

med 0—5 Arbejdere: 107

- 6—20 — 8

- over 20 — "

I alt 115

heraf:

med mekanisk Kraft: 13

Samlet Personel: 323

heraf:

egentlige Arbejdere: 195

Udkænkningssteder (1914):

med stærke Drikke: 18

uden stærke Drikke: 4

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke: 13

Handelsflaade (1917):

	Antal	Reg.	Tons
Dampskibe:	"	"	"
Motorskibe:	65	387	
Sejlskibe:	6	77	

I alt 71 464

Skibsfart (1917):

Indgaaede Dampskibe:

	Antal	Bestuvning	Reg.	Tons
fra danske Havne:	3	"	"	"
- fremmede -	8	1		

I alt 11 1

Indgaaede Sejlskibe:

fra danske Havne: 62 1096

- fremmede - 12122 2068

I alt 12184 3164

Toldindtægt (1917): Kr. 6971**Postkontoret (1917—18):**

Ankomne Breve: 274664

Indbetalte Postanvisninger

og Postopkrævninger: Kr. 1.057459

Udbetalte Postanvisninger

og Postopkrævninger: - 687176

Kontorets Indtægt i Porto: - 33135

Telegrafkontoret (1917—18):

Ankomne Telegrammer: 12590

Banker (1917—18):

Antal: 1

Aktiekapital: Kr. 100000

Reservefond: - 5500

Indlaan: - 882907

Balance: - 1.011107

Eksamensskoler (1915):

Antal: 1 Elever: 57

Kommunens Indtægt (1916—17):

af Erhvervsvirksomheder: Kr. 15924

- Ejendomsskatter: - 12702

personlige Skatter: - 74891

Kommunens Udgift (1916—17):

til Skolevæsen: Kr. 30650

- Hjælpekassen og forsk.

Bidrag: - 2060

- Fattigvæsen: - 10478

- Alderdomsunderstøttelse: - 14137

- Forrentning af Gæld: - 14328

- Afdrag af Gæld: - 38822

Kommunens Formue (1916—17):

Faste Ejendomme: Kr. 406337

Andre Aktiver: - 146327

I alt Kr. 552664

Kommunens Gæld (1916—17):

Kr. 364461

Henning Kjørboe.

SÆBY

Hvor Sæby Aa munder ud i Havet, er *Sæby* — *Søby* — vokset frem som en lille Bonde- og Fiskerby i Børglumbispens Eje og har muligvis denne mægtige Beskytter at takke for sine ældste, nu tabte Købstadprivilegier. Alt 1465 nævnes en Borgmester i Staden, men fast Rygstød fik det lille Bysamfund dog først, da der her omtrent paa samme Tid grundlagdes et *Kloster* af Karmeliterordenen, hvis Regler 1469 fik kongelig Stadfæstelse, og efter hvilket Sæby i Middelalderen kaldtes *Mariested*, indtil dette Navn efter Reformationen atter veg for det gamle. Jomfru Maria var Værnehelgen baade for Kloster og By, og fra gammel Tid fører Sæby hendes Billede i sit Segl.

Syd for Aaen kun et lille Stykke fra Havet ligger den lysende hvide, anselige *Kirke* i Hjærtet af den ældste Bydel med *Torvet* ved sin Fod. Smykket med sentgotiske Kalkmalerier og et rigt Inventar — først og fremmest en prægtig, nederlandsk Maria-Tavle fra Begyndelsen af 16. Aarhundrede (S. 79) — er Kirken nu det sidste Minde om Mariested Kloster, der har ligget tæt op mod dens nordlige Mure; thi da Prioren under Reformationen 1536 af Nød og Trang maatte opgive Klosteret, smuldrede det i Byens Varetægt bort lige til de nøgne Grundsten, ja 1683 oprødes selv disse, og hvert Spor af Bygningerne er nu forlængst slettet ud.

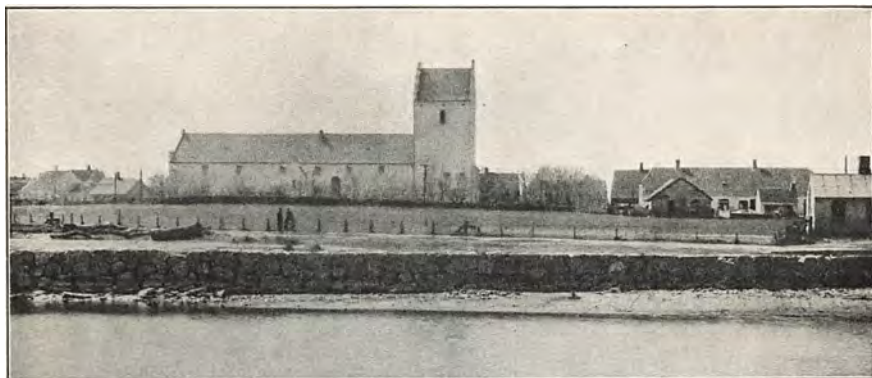
Medens Hjørring er Typen paa en om *Torvet* concentreret Byplan, karakteriseres Sæby af sin parallelt med Aaen løbende Længdeakse, idet *Strand-* og i Fortsættelse heraf mod Vest *Algade* følger Vandløbets Linje et Stykke sydligere; thi Aaens Munding, der dannede en naturlig Havn, var Forudsætning for Byens Trivsel. Forhen fandt dette langt skarpere Udtryk i Grundplanen, idet der — som Baggade for Hovedstrøget — strakte sig en Færdselsvej langs Sydsiden af Aaen, der paa et Stykke var forsynet med Bolværker, saa at „mange Fartøjer, baade Kreierter og Skuder“ kunde løbe ind og lægge bi bag Borgernes Gaarde. Ja, selv Nord for Aaen fandtes der for Aarhundreder siden en Gade langs dens Bred, beboet af Fiskere, men 1735 var kun 2 Huse tilbage, og en Menneskealder senere baade Bebyggelse og Bolværker forsvundne. Aaen var en urolig Nabo, og omtrent hvor den saakaldte *Søbod* — et gammelt Bindingsværkshus i et Stokværk med højt Tegltag — ligger mellem Havn og Strandgade, saaes 1769 Rester af den „*Aa-Træbro*“, som tidligere her havde ført over Aaen. Efter Traditionen har Bebyggelsen ogsaa fordom strakt sig længere mod Øst, men denne fremskudte Del af Byen lagde Bølgerne øde, og tidligere paastod man



Aaparti ved Sæby Kirke.
(Alex Vincent's Forlag.)



Sæby 1768.



Sæby. Kirke og Aa, set fra Nord.
(H. M. fot.)

i klart, stille Vejr at kunne skelne Spor paa Havbunden af de Bygninger, Søen havde slugt. Svenskekrigene gav den lille, driftige Købstad et Knæk, og en Række Smaagader, som fandtes paa Resens Tid, kendtes ikke mere 100 Aar senere.

Samhørigheden med Aaen var Byens økonomiske Hovedhjørneste. Gentagne Gange i 16. Aarhundrede bevilgede Kongen Tømmer til Bolværker, og en Havneordning stadfæstedes 1570. Borgmester Christen Rhuus lod 1683 Klosterets Grundsten anvende til Bygning paa Havnen,



Sæby. Clasens Hotel.
(H. M. fot.)



Sæby. Algade.
(H. M. fot.)



Sæby. Algade, Matr. Nr. 36.
(H. M. fot.)

men alle Anstrengelser kom tilkort overfor Havets og Aaens Luner, og i 18. Aarhundrede var Indløbet i ussel Forfatning paa Grund af Isgang og Sand. Det lille Samfund, som 1769 kun talte 90 Familier, led haardt herunder, men først 1797—98 gjordes der et mere alvorligt Forsøg paa at faa Havnen i Orden, ja 1799 var det endog paa Tale at gøre den til noget stort, „et Samlingssted for Krigs- og Koffardiskibe“. I den følgende Tid sank den dog atter hen i Forfald, og først fra Midten af forrige Aarhundrede er det med Statens Bistand lykkedes at faa Havneforholdene nogenlunde ordnede; der er dog stadig Vanskeligheder ved at holde Havnen aaben.

Under disse Genvordigheder havde Byggeriet vendt Havet Ryg og mere og mere søgt ind mod Land; thi medens det oprindelige Sæby omtrent hørte op, hvor Algade nu udmunder i den „østre Kongevej“, der ved Vandmøllen førte over Aaen, begyndte Bebyggelsen med det 17. Aarhundrede at følge Landevejene. Saaledes blev *Sønder- og Vester-gade* til, den sidste med 2 Baggader, *Grønnegade* og *Strædet Pindborg* nærmest Aaen. Det lille Torv, som opstod midt i denne Forstad, kaldtes længe officielt *Skidentorv*, et Navn som i Forbindelse med *Skidenstræde* — nu Krystalgade — og *Grønnegade* vidnede om, at man her befandt sig i en Yderkant af Byen. Men i Aarenes Løb flyttede Købmændene efterhaanden her ud, og da Sæby 1899 fik Jærnbane ved Grønnegades Vestende, skabtes der nye Færdselsaarer, hvorom Byggeriet kunde samle sig.

Forladt af Forretningslivet fik den gamle Del af Byen Lov at ligge nogenlunde urørt hen i fredelig Idyl. Yndefuldt bugter den ærværdige *Algade* — ved hvis Sydside det beskedne, 1842 opførte Raadhus har Plads — sig frem mellem lave, gamle Huse, blandt hvilke det ældste. *Matr. Nr. 36*, — en lang, et Stokværk høj Bindingsværksgaard med korte, dobbelte Skraastivere og støvleformede Knægte — ifølge en nu fjernet Dørhammer er bygget 1624 af Borgmester Hans Nielsen, og ikke meget yngre er det lille Bindingsværkshus, som i Ly af store Linde ligger indeklemmt i Krogen ved Gadens vestlige Ende. *Clasens Hotel* og dets Genbo er nydelige Typer paa Sæbys grundmurede Empire, og paa lange Strækninger — saa at sige uden Brud — fastholder Algade med sine kalkede, teglhængte Smaahuse og grønne Hække sit Helhedspræg af venlig, smaaborgerlig Hygge.

Hugo Matthiessen.

(Se iøvrigt Byplanen).



Sæby. Hjørnet af Algade og Søndergade.
(H. M. fot.)



Sæby. Hjørnet af Algade og Søndergade.
(H. M. fot.)

SÆBY: STATISTIK

Areal (1916): 613 ha.

Faste Ejendomme (1911): 293
heraf Beboelseshuse
med 1 Etage: 246
- 2 Etager: 24
- 3 eller flere Etager: 2
I alt 272
Antal Lejligheder: 503

Befolkning:

1801: 517
1855: 966
1880: 1506
1901: 2122
1916: 2138

Indkomstskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 338.
disses saml. Indkomst: Kr. 1.124152
heraf betales i Skat: - 26666

Formueskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 258.
disses saml. Formue: Kr. 3.696500
heraf betales i Skat: - 4491

Folketingsvælgere (1918): 965

Landstingsvælgere (1918): 808

Kommunale Vælgere (1917):

Mænd: 353
Kvinder: 366
I alt 719

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:
med 0—5 Arbejdere: 106
- 6—20 — 4
- over 20 — 1
I alt 111

heraf:

med mekanisk Kraft: 20
Samlet Personel: 295
heraf:
egentlige Arbejdere: 161

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke: 10
uden stærke Drikke: 3

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke: 12

Handelsflaade (1917):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	"	"
Motorskibe:	13	109
Sejlskibe:	1	10
I alt	14	119

Skibsfart (1917):

Indgaaede Sejlskibe:

	Antal	Bestuvning Reg. Tons
fra danske Havne:	52	618
- fremmede -	14	275
I alt	66	893

Toldindtægt (1917): Kr. 3059.

Postkontoret (1917—18):

Ankomne Breve: 247984
Indbetalte Postanvisninger
og Postoprævninger: Kr. 1.860176
Udbetalte Postanvisninger
og Postoprævninger: - 1.361546
Kontorets Indtægt i Porto: - 45241

Telegrafkontoret (1917—18):

Ankomne Telegrammer: 2624

Banker (1917—18):

Antal: 1
Aktiekapital: Kr. 450000
Reservefond: - 225000
Indlaan: - 6.722627
Balance: - 7.634528

Eksamensskoler (1915):

Antal: 1 Elever: 56

Kommunens Indtægt (1916—17):

af Erhvervsvirksomheder: Kr. 7952
- Ejendomsskatter: - 8765
- personlige Skatter: - 78284



Tegnet og reproduceret med Generalstabens topografiske Afdeling 1919.

- | | | | |
|-------------------------|--------------------------------|---------------------|---------------------|
| 1. Kuranstalt | 8. Sparekasse | 14. Apotek | 22. Krudttaarnet |
| 2. Pavillon | 9. Elektricitetsværk | 15. Banegaard | 23. Skibsværft |
| 3. Epidemisygehus | 10. Posthus og Telegrafstation | 16. Metodistkirke | 24. Havnekontor |
| 4. Alderdomshjem | 11. Bechs Hotel | 17. Hoffmanns Hotel | 25. Dampskibskontor |
| 5. Amtssygehus | 12. Missionshotel | 18. Teknisk Skole | 26. Eksportslagteri |
| 6. By- og Herredskontor | 13. Bank | 19. Kirke | 27. Eksportslagteri |
| 7. Raadhus | | 20. Kommuneskole | 28. Kommuneskole |
| | | 21. Toldkammer | 29. Gasværk |



<i>Kommunens Udgift (1916—17):</i>		<i>Kommunens Formue (1916—17):</i>	
til Skolevæsen:	Kr. 19288	Faste Ejendomme:	Kr. 314650
- Hjælpekassen og forsk.		Andre Aktiver:	- 94962
Bidrag:	- 1897		I alt Kr. 409612
- Fattigvæsen:	- 8100	<i>Kommunens Gæld (1916—17):</i>	
- Alderdomsunderstøttelse:	- 12427		Kr. 307161
- Forrentning af Gæld:	- 14994		
- Afdrag af Gæld:	- 12384		

Henning Kiørboe.

FREDERIKSHAVN

Fladstrand, det oprindelige Navn for Frederikshavn, er som et lille Fiskerleje skudt frem i Flade Sogn tæt ude ved Kysten. Takket være Beliggenhed og gunstige Besejlingsforhold tilkæmpede Flækken sig lidt efter lidt Betydning til stor Bekymring for Nabobyen Sæby, der med Rette vejrede en farlig Konkurrent, og hvis Tolder alt 1572 førte Kontrol med Tyskøl og anden Drik, man over den nye Smughavn bragte ind i Landet. Stundom maatte den Sæby Byfoged lade sig ro paa Inspektion til Fladstrand og Hirsholmene for at kvæle ulovlig Handel, som til Skade for Sæbys Købstadrettighed gik i Svang, og dette hindrede naturligvis den lille Havneplads i frit at folde sig ud. Som en Hæmsko maatte det ogsaa føles, at dens Grunde kun var tagne i Fæste, men ejedes af de omliggende Herregaarde, Bangsbo, Knivholt og Lengsholm. Trods alt bragte de gode Betingelser for Sejlads dog Flækken Fod for Fod fremad, og et Vidnesbyrd om den Betydning, man alt paa Frederik III's Tid tillagde den, er Anlægget af *nordre Skanse* ved Byens nordlige Ende, et endnu bevaret Jordanlæg, som skulde værne Indsejlingen. 1684 talte Fladstrand endnu kun 14 Huse, men 1687 viste Regeringen den paany sin Interesse, idet den ogsaa mod Syd lod den dække af fortifikatoriske Anlæg. I dette Aar byggedes nemlig under Oberst Coucherons Ledelse *søndre Skanse*, der helt var omflydt af Vand. En muret Port førte gennem Volden til Skansens Indre, hvor der opførtes Barakker, Hovedvagt, samt først og fremmest det monumentale Taarn af Kampesten, som med sine svære, hvidkalkede Mure den Dag i Dag, knejsende i Hjærtet af de storslaaede moderne Havneanlæg, er det sidste Minde om det Fort, i Ly af hvis Kanoner Flækken først for Alvor kom i Blomst. Medens nordre Skanse oprindelig kun var besat af et Detachment fra Hals, fik Fladstrand Fæstning nu egen Garnison, og 1712 lagdes der yderligere udenom søndre Skanse et anseligt med Bastioner og Skydeskaar forsynet „Hornværk“, samt paa den lille Ø *Deget* endnu en Skanse, saaledes at Reden var lukket af faste Værker paa

alle Sider. Under den store nordiske Krig fik Byen i Kraft heraf en vis Betydning, idet en rig Trafik paa Norge kom i Gang. Allerede 1700 regnedes Fladstrand blandt de konsumtionspligtige Byer i Landet, og medens dens Beboere forhen havde maattet søge Flade Kirke, opførtes der 1688—90 ved Viceadmiral Ivar Hoppes Bistand en Kirke i Fladstrand, et kullet, lille Hus af Mur- og Bindingsværk liggende paa en lav Bakke et Stykke Vest for Byen. Ombygget 1866 ligger Kirken nu paa den store Kirkegaard og gør — efterat en ny 1892 er bygget i Nærheden af Havnen længere mod Syd — Tjeneste som Begravelseskapel.

„Negotie til Norge med Korn og Fedevarer, samt til København med Fiskevarer“ vedblev ogsaa efter den store Krigs Afslutning at være et Hovederhverv for Byen, hvortil Sæby med Sorg havde maattet afgive sit Toldkammer, og som 1769 talte 525 Sjæle. 1748 havde Cancelliraad Hans Lorentz Arenfeldts Enke Mette Bille som Ejerinde af Knivholt og Fladstrand solgt denne sidste for 4000 Rdr. til Handelsmanden Peder Hansen Højer, hvis statelige Ligsten endnu ligger paa den gamle Kirkegaard, og han afhændede den atter 1775 til Joh. Andersen Gleeurup, der lod en betydelig Del af Bygrundene bortskøde til Beboerne. Lidt efter lidt havde Fladstrand saaledes frigjort sig og vundet en vis Position, og samtidig begyndte Byggeriet mere og mere at trække mod Syd. Flækken, hvis oprindelige Kerne var den lille, tætsluttede Bebyggelse længst mod Nord, den saakaldte „*Klynge*“, har i Tidens Løb rullet sig ud langs *Adelgade*, som fra Gammeltorv fulgte Landevejen mod Syd, og er gaaet i ét med den Gruppe af Huse, som havde samlet sig bag søndre Skanse. Naar Udviklingen saaledes gik sydpaa, skyldtes det Havnen; thi efterat der tæt ved Citadellet 1805 var anlagt en efter Forholdene ret anelig Havn paa 16,000 □ Alen, tog Byen et stærkt Opsving. Den Købstadret, den hidtil havde savnet, opnaede den 23. September 1818, samtidig ændredes dens Navn til *Frederikshavn*, og fra Tiaar til Tiaar hele det 19. Aarhundrede igennem udvidedes Bolværker og Havnemoler i stadig større Stil. Da Fæstningen 1864 nedlagdes, faldt Hornværket efterhaanden som et Offer for disse Nyanlæg. 1891 maatte Søndre Skanses murede Port vige, og siden da er Voldene helt forsvundne og Pakhuse og industrielle Anlæg trængt det ærværdige Fæstningstaarn truende ind paa Livet. Som Endestation for den jyske Hovedbane vandt Byen 1871 forøget Betydning, og baade som Nødhavn og Fiskerihavn har Frederikshavn tilkæmpet sig en anelig Plads, idet dens Havneanlæg med de nyeste Udvidelser spænder over ikke mindre end 70 Tønder Land.

Længst mod Nord ligger det gamle Fladstrand endnu, den male-



Frederikshavn. Gammel Torv.

(H. M. fot.)

riske „Klynge“ af grundmurede Smaahuse i Empire, en lille Bydel, som med sit lidt sydligere, 1845 opførte Raadhus, danner som en beskeden, stilfærdig Verden for sig, forlængst forladt af Forretningslivet, som er flyttet mod Syd, nærmere ved den store Havn, der nu skaber Betingelserne for Handel og Omsætning. I Forlængelse af Storegade strækker *Danmarksgade* sig parallelt med Stranden i Retning Nord—Syd,



Frederikshavn. Parti fra „gamle Klynge“.

(H. M. fot.)

samlende hele den moderne Hovedbebyggelse om dette Strøg, som naaer ned til Bangsbo Strand i en Strækning af over $\frac{1}{3}$ Mil. I nyeste Tid har desuden Sæby- og Skagenbanernes Spor, som et kort Stykke vestligere løber parallelt med denne Færdselsaare, bidraget yderligere til at fastholde den for det moderne Frederikshavn ejendommelige, langstrakte Form.

Hugo Matthiessen.

Havnen, der har kostet ca. $3\frac{1}{4}$ Mill. Kr., bestaar af en ca. 18,3 ha stor Forhavn og flere Indrehavnsbassiner, som tilsammen udgør et ca. 15 ha stort Vandareal. Dybden er 8,5 m i Forhavnen og i en Del af Indrehavnen. Havnemolerne har tilsammen en Længde af ca. 1250 m.

Foruden et mindre *Lystanlæg* mod Nord findes mod Syd ved *Pikkerbakken* et stort smukt *Parkanlæg*. Paa Bakken minder en fredet Sten om Frederik d. 8des Besøg her 1908. (Se iøvrigt Byplanen).

FREDERIKSHAVN: STATISTIK

Areal (1916): 365 ha.

Faste Ejendomme (1911): 719
heraf Beboelseshuse
med 1 Etage: 497
- 2 Etager: 147
- 3 eller flere Etager: 41

I alt 685

Antal Lejligheder: 1877

Befolkning: 1801: 463
1855: 1467
1880: 2891
1901: 6538
1916: 8532

Indkomstskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 1871
disses saml. Indkomst: Kr. 6.953785
heraf betales i Skat - 191703

Formueskatteydere til Staten 1917—18:

Antal: 787
disses saml. Formue: Kr. 15.627200
heraf betales i Skat: - 22442

Folketingsvælgere (1918): 3206

Landstingsvælgere (1918): 2594

Kommunale Vælgere (1917):

Mænd: 1333

Kvinder: 1314

I alt 2647

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:

med 0—5 Arbejdere: 229

- 6—20 — 23

- over 20 5

I alt 257

heraf:

med mekanisk Kraft: 51

Samlet Personel: 1231

heraf:

egentlige Arbejdere: 886

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke: 25

uden stærke Drikke: 7

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke: 78

Handelsflaade (1917):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	4	1062
Motorskibe:	94	929
Sejlskibe:	16	313
	I alt 114	2304



Frederikshavn.
(Efter Fot.)



Frederikshavn.
(Efter Fot.)

Skibsart (1917):**Indgaaede Dampskibe:**

	Antal	Bestuvning Reg. Tons
fra danske Havne:	151	6964
- fremmede -	233	7393
I alt	384	14357

heraf fra:

København:	95	6592
Andre danske Byer:	56	372
Norge:	101	308
Sverige:	105	1336
Storbritannien:	17	4854
Tyskland:	4	834

Indgaaede Sejlskibe:

fra danske Havne:	219	2249
- fremmede -	243	6884
I alt	462	9133

heraf fra:

København:	19	402
Andre danske Byer:	200	1847
Norge:	74	1222
Sverige:	124	3548
Storbritannien:	12	777
Tyskland:	18	687

Toldindtægt (1917): Kr. 55514

Postkontoret (1917—18):

Ankomne Breve: 1.273558
 Indbetalte Postanvisninger
 og Postoprævninger: Kr. 3.395787

Udbetalte Postanvisninger

og Postoprævninger: - 2.636602
 Kontorets Indtægt i Porto: - 119383

Telegrafkontoret: (1917—18):

Ankomne Telegrammer: 22382

Banker (1917—18): Antal: 1

Aktiekapital: Kr. 500000
 Reservefond: - 178259
 Indlaan: - 5.657395
 Balance: - 6.481639

Eksamensskoler (1915):

Antal: 2 Elever: 216

Kommunens Indtægt (1916—17):

af Erhvervsvirksomheder: Kr. 135566
 - Ejendomsskatter: - 33755
 - personlige Skatter: - 254084

Kommunens Udgift (1916—17):

til Skolevæsen: Kr. 76770
 - Hjælpekassen og forsk.
 Bidrag: - 27574
 - Fattigvæsen: - 37692
 - Alderdomsunderstøttelse: - 34785
 - Forrentning af Gæld: - 70627
 - Afdrag af Gæld: - 112736

Kommunens Formue (1916—17):

Faste Ejendomme: Kr. 1.968221
 Andre Aktiver: - 354982

I alt Kr. 2.323203

Kommunens Gæld (1916—17): Kr. 1.571068

Henning Kjørboe.



Hjørring Præstegaard.
 (Hugo Matthiessen fot.)



Frederikshavn.
(Stenders Forlag.)



Citadellet Fladstrand i Frederikshavn.
(Hude fot.)

HJØRRING AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

<i>Areal:</i>		<i>Formueskatteydere til Staten:</i>	
km ²	2797	(1917—18)	9100
ha	279729	disses saml. Formue Kr.	153,660800
<i>Veje:</i>		heraf betales i Skat -	166800
Landeveje (1918)	km 291,1	<i>Folketingsvælgere (1918):</i>	39927
Biveje (1913)	- 2125,0	<i>Landstingsvælgere (1918):</i>	33286
<i>Befolkning:</i>		<i>Kommunale Vælgere (1917):</i>	35392
1801	42769	heraf Mænd	18225
1855	70801	— Kvinder	17167
1880	90755	<i>Erhvervsfordeling (1911):</i>	
1901	100386	Landbrug o. l.	71332 ¹⁾
1916	110841	Haandværk og Fabrikdrift .	15392
<i>Befolkningstæthed:</i>		Handel	4076
1801	pr. km ² 15,5	Transport	2689
1855	— 25,3	Andre Erhverv	14131
1916	— 38,8	I alt...	107620
<i>Indkomstskatteydere til Staten:</i>			
(1917—18)	9318		
disses saml. Indkomst Kr.	22,261635		
heraf betales i Skat -	360127		
<i>Faste Ejendomme:</i>		1916	1904
Vurderingssum	Kr.	21416	18271
Bygningsassurance	—	228,964000	141,890000
heraf:		152,193000	—
Gaarde		4296	4118
Hektar		162527	172814
Tdr. Hartkorn		12183	12574
Samlet Vurderingssum	Kr.	123,549000	82,083000
Jordværdi	—	79,989000	—
Bygningsassurance	—	71,290000	—
Huse		9167	8443
Hektar		81112	72587
Tdr. Hartkorn		3006	2492
Samlet Vurderingssum	Kr.	63,359000	36,549000
Jordværdi	—	33,793000	—
Bygningsassurance	—	42,607000	—
heraf Statshusmandsbrug		208	79

¹⁾ heraf Fiskere 2102 (foruden 2371 i Amtets Byer).



Frederikshavn.
(Efter Fot.)



Frederikshavn: Postdampskibet „Skagen“ forlader Havnen.
(Herluf W. Jensen, Frederikshavn, fot.)

<i>Arealets Benyttelse:</i>	1917 ha	1912 ha	1901 ha
Hvede	367	645	374
Rug	18658	23086	22499
Byg	6593	9105	10324
Havre	22737	24793	28902
Blandsæd	21727	17025	12674
Kornarealer i alt	70082	74654	74773

	1917 ha	1912 ha	1901 ha
Kartofler	4389	4408	3,954
Foderroer	16472	14,944	8,381
Sukkerroer	2	14	14
Andre Rodfrugter	416	742	197
Rodfrugter i alt	21279	20108	12546

Andre Høstarealer	—	1039	2198
Brakarealer o. l.	—	15172	13012
Grønfoder- og Græsningsarealer	—	96277	116942 ¹⁾
Haver	—	1653	—
Moser	—	6511	—
Skove	—	15197	11335

<i>Høstudbyttet:</i>	1917		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	4083	11,1	11,851	18,9	6,593	17,6
Rug	224632	12,0	348,062	14,9	314,716	14,0
Byg	89765	13,6	162,681	17,7	155,973	15,1
Havre	293198	12,9	385,141	15,4	383,424	13,3
Blandsæd	300020	13,8	285,269	16,4	195,666	15,4

<i>Kapitelstakst²⁾:</i>	1917	1912	1901
Hvede	Kr. pr. hkg	"	"
Rug	—	25,32	11,83
Byg	—	21,81	12,61
Havre	—	21,29	11,83
			10,22

<i>Kreaturholdet:</i>	1917	1914	1903
Heste	35086	35127	29343
Hornkvæg	179000	176713	129194
Svin	106166	158525	96252
Faar	56043	60639	83513
Høns	539213	639993	460315

¹⁾ herunder Moser. ²⁾ for Vendsyssel- og Hanherrederne.

<i>Mejeridrift:</i>			1914
Mejerier			120
Mælkeleverandører			13055
Køer			100394
Indvejet Mælkemængde	kg	224,651000	
Produceret Smør	-	8,491000	
— Ost	-	520000	
— Fløde	-	360000	
— Sødsmælk	-	1,936000	
<i>Salg af Landejendomme:</i>			
Gaarde:	1913—17	1905—09	1900—04
Antal	1188	981	827
Tdr. Hartkorn	3638,5	3002,3	2226,9
Pris pr. Td. Htk.:			
for Jord og Bygninger	Kr. 11461	6883	5799
— Besætning og Inventar... —	3921	2372	1941
Huse:			
Antal	1321	1263	1190
Tdr. Hartkorn	681,6	635,4	611,6
Pris pr. Td. Htk.:			
for Jord og Bygninger	Kr. 18791	11162	9494
-- Besætning og Inventar... —	6259	3917	2910
<i>Haandværk og Fabrikdrift:</i>		1914	1906
Virksomheder med 0—5 Arbejdere		2366	2847
— — 6—20 —		82	57
— — over 20 —		10	8
	I alt...	2458	2912
Samlet Personel		5727	5617
heraf:			
Egentlige Arbejdere		3115	2628
<i>De vigtigste industrielle Brancher (1914):</i>		Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾
Møller		175	234
Bagerier m. m.		132	356
Slagterier		103	306
Mejerier		111	410
Skrædderforretninger		428	802
Skomagerforretninger		179	303
Murerforretninger		333	840
Tømrerforretninger		211	546
Snedkerforretninger m. m.		138	333
Malerforretninger m. m.		109	258
Teglværker m. m.		41	610
Grovsmedeforretninger		232	504
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder		59	935

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

<i>Udskænkingssteder (1914):</i>	
med stærke Drikke.....	35
uden — —	28

Udsalgssteder med stærke Drikke (1914):..... 178

	1916—17	1906—07	1896—97
	Kr.	Kr.	Kr.
<i>Amtsrepartitionsfonden :</i>			
Indtægt.....	1,126149	666360	1,151841
Fonden ejede.....	1,886778	1,562538	931302
— skyldte	1,595066	718256	1,239007
<i>Amsfattiggassen :</i>			
Indtægt.....	29353	24407	11806
Kassen ejede.....	26028	25116	25384
— skyldte.....	"	"	"
<i>Amsskolefonden :</i>			
Indtægt.....	688232	275148	—
Fonden ejede.....	36684	28435	—
— skyldte	"	8622	—
<i>Sognekommunerne :</i>			
Indtægt.....	3,769211	1,692549	1,199758
Kommunerne ejede.....	5,694277	3,450787	2,531060
— skyldte.....	3,388389	1,705740	1,029680

Henning Kiørboe.



Toldkammeret, Frederikshavn.
(Efter Fot.)

NOGLE ERHVERV

LANDBRUG

Fra gamle Dage har Vendelboerne haft Ord for at være noget stridige, og det var kendelig, at de Ulemper, som Stridighederne medførte, hemmede Landbrugets frie Udvikling, og at det satte dette Erhverv en Del tilbage. Denne Selvhævdelsestrang kendes endnu i disse Landets nordligste Egne, men har gennem de sidste Decennier vist sig gennem en stærk Udvikling af Landbruget, der sikkert nu staar paa Højde med andre jyske Landsdeles, og er der enkelte Steder nogle Mangler, hænger de sammen med de ugunstige Naturforhold, som ikke mindst er til Stede i den Del af Vendsyssel, som omfattes af Hjørring Amt.

Dette Amt er fra de tre Sider omgivet af Havet, og den længste Kyststrækning har det mod Nord og Vest, fra den flade, tidligere ubevoksede Strandkant kan Vestenvindene frit stryge ind over Landet og anrette deres Ødelæggelser paa Landbrugets Marker. „Pinse-Vesten“ kan rejse et Støv fra de lige tilsaæde Marker og bortføre baade Kunstgødning, Kløver og Græsfrø og blotte Rødderne paa de spirende Korn. „Bortholomæi-Stormen“ kan piske den halv- eller helmodne Vaarsæd, saa store Dele af Afgrodens Kærnemængde bliver paa Marken; men ikke alene bringer Havet Storme, det bringer ogsaa de saakaldte Havguser ind over Landet, og disse kolde Taager, der ret pludseligt kan faa Temperaturen til at falde, er ret frygtet af Befolkningen; de medfører, at Kornet bliver svangt i Kystegnene, og at Blomster- og Frugthaverne tager Skade endog langt inde i Landet, selv Husdyrene kan ikke lide denne Taage, deres Sundhed og Trivsel lider derunder. De klimatiske Forhold er altsaa ikke gunstige for Landbrugets Trivsel i Hjørring Amt, og Jordbundsforholdene kan heller ikke siges at være det i særlig Grad; de frugtbareste Strækninger er en Del bakket og derfor noget uensartet, og Grænseegnene er fyldt med Klitter, Moser og Kær; efter Hartkorn faar Amtet Gennemsnitstaksten 4, kun Ribe og Ringkøbing har en lavere.

Naar alligevel Landbruget er kommen godt med i nævnte Amt i de senere Tider trods de vanskelige Naturforhold, skyldes det, at man har gjort et stort Arbejde for at plante Læbælter i Klitterne og omkring de mest udsatte Marker og ved at forsøge Skovarealet, der i de sidste 30 Aar



er bleven syv Gange større, ogsaa gennem Valg af Afgrøder og Sædskifter søger man at afbøde de vanskelige Naturforhold.

Angaaende Sædskifterne kan det nævnes, at det efter statistiske Undersøgelser særlig er 7 Marks Drifterne, der er fremherskende; i Børglum, Vennebjerg og Horns Herreder har ca. 70 % af de undersøgte Ejendomme 7-aarige Rotationsperioder; i Dronninglund, Hvetbo og Øster Han Herred er Omdrifterne nogenlunde ligelig fordelt paa 7 og 8 Marker.

Ligesom i Landets øvrige Amter har Husdyrbruget i Hjørring Amt gennemgaaende været i rig Udvikling, Hestetillæget giver gode Indtægter, og Kvægbesætningerne gør ogsaa, uden at man dog paa disse to Omraader kan siges at være fremme i forreste Række. Svineproduktionen er vel nok bedre, dette hænger sikkert bl. a. ogsaa sammen med, at man i stedse stigende Grad finder sin Regning ved at udvide Kartoffelarealerne, dette sidste er især foregaaet i de senere Aar, takket være de høje Kartoffelpriser, og det maa siges, at Kartoffeldyrkningen der er ved at komme ind i et dygtigt og rationelt Spor; det er i dette Amt, at det vægtigste Skridt er gjort for Oprettelsen af en Kartoffelindustri her i Landet, idet der rundt i Amtets forskellige Byer og Landsbyer er oprettet Stivelsesfabrikker og Rivestationer efter Andelsprincippet, og alle disse er bleven samlet i et Samvirke under Navnet: Hjørring Amts Andels-Kartoffelmelsfabrikker.

Græsarealerne, baade de permanente og de periodiske, har stedse været Genstand for Interesse i Hjørring Amt, og man maa ikke glemme, at det var der, at man for over Hundrede Aar siden begyndte at samle Naturgræsserne ind til Forædling, og at det var derfra bl. a., at „Havregræsset“ — Draphavren bredte sig. For Korndyrkningen gælder det, at Rugen og Havren i stedse større Grad faar Førerpladsen paa Byggets Bekostning, og med de voksende Roearaler forøges Jordernes Produktivitet.

Det er altsaa gennem Forstaaelse af Vind- og Vejr- og Jordbundsforhold, gennem Valg af haardføre Afgrøder og ved Plantning af Læbælter, at Hjørring Amts Landbrug har arbejdet sig frem, og dette Grundlag er vel funderet til videre Udvikling.

Niels Siggaard.

SKOVBRUG

Hjørring Amt er det skovfattigste Amt i Landet. Efter Arealopgørelsen i 1907 findes der et samlet Skovareal af 15284 ha, hvilket svarer til en Skovprocent af 5,4. Skovarealet er dog i stærk Stigning som Følge af Klitvæsenets og Hedeselskabets energiske Arbejde. I 1912

blev Skovarealet opgivet til 16444 ha, og det er nu mindst 1000 ha større. Henimod 5000 ha af Skovarealet er gammel Skovgrund, men ofte er de oprindelige Løvtræskove bleven afløste af Naaletræplantninger. Af større Skovejendomme kan nævnes Dronninglund Skovdistrikt, der er 1100 ha stort, og bestaar af Dronninglund Storskov, Dronninglund Skov og Dronninggaard Skov. Det ejes nu af Godsejer, Vicekonsul Strøyberg i Aalborg. Kokkedal Skovdistrikt (Kokkedal Skov, Andbjerg Plantage og Tinggaard Plantage), der er 616 ha stort, ejes af Hs. kgl. Højhed Prins Erik. Paa Halvøen Øland ligger Oxholm Skov, 469 ha, som ejes af Godsejer Sigurd Andersen. Til Stamhuset Birkelse hører ca. 500 ha Skov, til Børglum Kloster 386 ha, til Dybvad 359 ha. Skovene til Stamhuset Sæbygaard (270 ha) er bekendte for deres Skønhed, de gennemstrømmes af Sæby Aa, der bugter sig frem mellem skovklædte Skrænter og ofte har tjent som Motiv for Malere.

Som Rester af tidligere naturlige Løvskove findes der en Mængde større og mindre Krat i Amtet, oftest indeholdende Purrer af saavel Eg som Bøg.

Langs Amtets Nord- og Vestsider er der af Statens Klitvæsen anlagt en Række store Plantager, saaledes: Skagens, Bunken, Aalbæk, Tversted, Lilleheden, Uggerby, Tornby, Blokhus og Fosdal Plantager. Deres Areal er nu mellem 6000 og 7000 ha. Spredt over hele Amtet har Hedeselskabet anlagt en Mængde mindre Plantager, for Tiden er Antallet 287 med et samlet Areal af ca. 6000 ha.

Tidligere Tider har syndet stærkt ved Mishandling af Hjørring Amts naturlige Løvskove, og vor Tid kan ikke helt sige sig fri for Delagtighed deri. Meget er der bødet derpaa ved Anlæggelse af Klitplantager og Hedeplantager, og det maa haabes, at Amtets Beboere faar Øjnene op for, at det er lige saa gavnligt og lige saa fortjenstfuldt at frede et Løvtrækrat, som at frembringe en Naaletræplantage.

Johs. Helms.

FISKERI

Omgivet af to saa fiskerige Have som Kattegat og Skagerak og med nær Adgang til Vesterhavet har Hjørring Amt gode Betingelser for et indbringende Kyst- og Havfiskeri — vel at mærke, hvor det søgaaende Kutterfiskeri støttes af gode *Havne*. Derfor er ogsaa *Fredrikshavn* og, senere, *Skagen* blevet to af Landets aller betydeligste Fiskepladser, hvis udmærkede Havneanlæg afgiver fortrinlige Støttepunkter ikke blot for det danske Fiskeri, men tillige, særlig i Vintertiden, for det store svenske Sildefiskeri fra Bohuslän, navnlig Sildefiskeriet.

Havnenes Betydning illustreres bedst ved at sammenligne Forholdene i *Skagen* før og nu. For et halvt Hundrede Aar siden dreves her kun Hjemmefiskeri paa Nordstranden (Skagerak) og Sønderstranden (Kattegat); Afsætningsforholdene var elendige og Priserne ringe. Da Jernbanen i 1871 førtes til Frederikshavn, blev denne By Hovedsædet for Afsætningen, og Forsendelsen foregik med Vogn. I 1890 skete der et Fremskridt, idet Skagen fik sin egen Bane, og Priserne steg betydeligt. Allerede i Firsernes Begyndelse var de smaa Kystbaade blevne afløst af større, søgaaende Kuttere (Danmarks første Kutterskipper var en Skagensfisker, Lars Sørrig), og et mægtigt Opsving fik det søgaaende Fiskeri i Begyndelsen af dette Aarhundrede ved Anvendelsen af Motor til Fiskeribrug; — men endnu maatte Kutterne søge til Frederikshavn med deres Fangst og for at proviantere. Da desuden Motor-kutterne stadig byggedes større og større for at blive mere søgaaende, blev Savnet af en Havn bestandig føleligere; det blev næsten umuligt at drage disse store Fartøjer paa Land. I 1903 vedtoges endelig den længe ønskede Bygning af en Havn, som indviedes i 1907 og kostede ca. 1³/₄ Mill. Kr. — og dermed skete et mægtigt Opsving i Fiskeriet, der siden da er gaaet frem med Kæmpeskridt. Et Par Tal vil anskueliggøre Udviklingen: Værdien af Skagens Fiskerflaade (Fartøjer og Redskaber) var i

1904.....	ca.	400 000 Kr.
1907.....	-	700 000 „
1911.....	-	1.000 000 „
1916.....	-	2.000 000 „
1918.....	-	2.800 000 „

Flaaden talte i 1918 ialt 242 Fartøjer, hvoraf 94 var Kuttere over 15 Tons, 58 Motorbaade, Resten Sejljoller, Robaade og Pramme. I Fiskeriet deltog ca. 650 Mand.

Naar Værdien af Udbyttet for samme Aar imidlertid kun er opgjort til 1.376.000 Kr., er Aarsagen den sparsomme Tildeling af Petroleum til Motorerne, som Verdenskrigen medførte. I 1916, der hidtil betegner Rekordaaet, beløb Udbyttet sig til ca. 4 Mill. Kr., fordelt paa Rødspætter, Skærissinger, Kuller, Makrel, Hornfisk etc., og der er ingen Tvivl om, at Fiskeriet fremtidig, naar Petroleum atter vil kunne faas i tilstrækkelig Mængde, vil vise en fortsat Stigning.

For Frederikshavns Vedkommende har selvfølgelig Havnen haft en tilsvarende Betydning for Fiskeriet, men da den er ældre, har Stigningen ikke været saa pludselig og stærk som i Skagen. Forøvrig maa vi for Specialstatistikens Vedkommende henvise til den af Fiskeridirektøren paa Landbrugsministeriets Foranstaltning udgivne aarlige „Fi-

skeri-Beretning“, hvori Læseren vil finde et meget indgaaende og oplysende Talmateriale.

Af mere underordnet Betydning for Fiskeriet er *Sæby Havn*, hvis Anlæg langtfra kan maale sig med de to anførte, — og endelig er hele *Vestkysten* af Hjørring Amt endnu *havneløs*, og Fiskeriet fra *Hirshals*, *Lønstrup*, *Løkken*, *Blokkhus* og de andre Fiskerlejer har derfor endnu langtfra naaet den Udvikling, der tilkommer det. Baadene maa her stadig trækkes op paa *Stranden*, naar de ikke er i *Brug*, og deres *Størrelse* og *søgaaende Evner* er derfor mindre, end et virkelig betydeligt søgaaende Havfiskeri kræver. Et Lyspunkt for denne Kyststrækning er det, at Rigsdagen, paa Foranledning af den i 1914 nedsatte Kommission vedrørende *Anlæg af Fiskerihavne paa Jyllands Vestkyst*, har bevilget 500.000 Kr. til Anlæg af en *Læmole ved Løkken* og 4.200.000 Kr. til en *Fiskerihavn ved Hirshals*. Navnlig det sidst nævnte Anlæg vil give Vendsyssels Vestkystfiskeri et Opsving, der vil kunne sidestilles eller maaske overgaa Fiskeriets Udvikling fra *Skagen*. Angaaende Arten af Vestkystfiskeriet, der drives nogenlunde ens fra *Skagen* til *Vestkystens* hidtidige største Fiskeplads, *Esbjerg*, vil der senere blive Lejlighed til en samlet Fremstilling.

J. O. Bøving-Petersen.

REDNINGSVÆSEN

Det danske Redningsvæsens Virksomhed er, som Følge af Naturforholdene, særlig knyttet til *Jyllands Vestkyst* og vil kunne omtales under ét, naar de til *Vestkysten* grænsende Amter er behandlede. For *Hjørring Amts* Vedkommende skal vi dog give følgende specielle Oversigt over Amtets Redningsstationer i 1918 (sml. forøvrig den aarligt udgivne, i *Marineministeriet* udarbejdede „Beretning om det danske Redningsvæsens Virksomhed“): *Redningsstation med Motorredningsbaad* findes i *Skagens Havn*; *Redningsstation med Baad og Raketapparat* findes i *Aalbæk*, *Skagen* (*Skagens Fyr*), *Gl. Skagen*, *Kandestederne*, *Tversted*, *Nørre Tornby*, *Lønstrup*, *Løkken*, *Blokkhus*, *Slettestrand* samt ved *Østerby* og *Vesterø* paa *Læsø*. *Redningsstation med Baad, men uden Raketapparat* findes i *Sæby*, *Jerup*, *Højen Vest*, *Spirbakken*, *Skiveren*, *Uggerby*, *Lilleheden*, *Skallerup Klit*, *Rodhus* samt ved *Hornnæs* paa *Læsø*. *Fyr* findes ved *Nordre Rønner* (*Nord for Læsø*), *Skagen*, *Højen*, *Hirshals* og *Rubjerg Knude*. Samtlige Redningsstationer er forbundne ved *Telefon-* eller *Telegrafledninger*, hørende dels under *Redningsvæsenet*, dels under *Staten*.

J. O. Bøving-Petersen.



Skagens Fyr
(H. A. Ebbesen fot.)

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF ARKIVSEKRETÆR S. NYGÅRD

MED BIDRAG AF MUSEUMSINSPEKTØR H. KJÆR

DRONNINGLUND HERRED

Asaa-Melholt Sg. (2357 Indb.), oprettet 1914, udskilt af Dronninglund Sg. og Ulsted Sg. i Kær Herr. (af det nye Sg. ligger 1131 ha med 297 Indb. i dette Herr.). Byer: *Asaa* (Stationsby m. 722 Indb., K., Pg., Sk., Miss.-hus, Læge, Spk.-Filial, And.-Mejeri, Brugsf., Elektiv., Vandv., adskillige Fabb., Kbm., Kro, Ml., Havn, Toldassistentst., Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *S. Søraa*, *Aakær* (Sk.), *Geraa* (Sk., Kbm.), *V. Melholt* (Sk.), *Ø. Melholt* (Fors.-hus, Mejeri, Kbm., Tlf.-Central). Gaarde: *St. Langheden*, *Kællingbrogaard*, *St. Bovet*, *Nørkær* (m. Ml.; Bryggerne Jacobsen til Carlsberg stammer fra denne), *Lykkensprøve*.

Dronninglund Sg. (5330 Indb.). K. er sammenbygget med Dronninglund Hg., Pg. (Lundager) ligger enligt nord for denne. Byer: *Dronninglund* (Stationsby m. 760 Indb., Sk., MRSk., Miss.-hus, Fors.-hus, Amts-Sygehus og Epidemihus, Ap., Læge, Dyr læge, Sagf., Bank,

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind.

Spk., Elektiv., Vandv., Fls.-Mejeri, Brugsf., Kbm., adskillige Fabb., Bogtrykkeri, Hot., Mr., Markedspl., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst. m. m.), *V. og Ø. Møgelose* (Fattigg.), *Landbolyst* (And.-Mejeri, Brugsf., Kbm.), *Ørsø* (Sk., And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Ml., Jbhpl.), *V. og Ø. Dorf* (Filial-K., Fls.-Mejeri, Kbm., Haandv., Ml., Tlf.-Central), *Hjallerup* (490 Indb., Filial-K., Sk., Miss.-hus, Spk., Dyr læge, And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Maltgøreri, Maskinværksted, Maskinsnedkeri, Kro, Afholds-Hot., Markedsplads — navnlig store Hestemarkeder — Postk., Tlgst., Tlfst.), *Tolstrup**, *Gammelkirke* (Ml.), *Torup** (Sk., Fls.-Mejeri, Brugsf., Kbm.), *Rosenby** (Sk.), *Stagsted*, *Try* (Højskole, Kbm., Ml.), *Bolle** (Sk., Fls.-Mejeri, Brugsf., Kbm.), *Bolleskov**, *Østerled** (Sk., Miss.-hus, Ml.). Gaarde: *Dronninglund* (Hg., hed forhen Hundslund og var et betydeligt Nonnekloster, nævnt 1268; fra Reformationen et kgl. Len; H. blev 1581 mageskiftet til Hans Lindenow, hvis Slægt besad det omtr. 100 Aar; Kansler Peder Reedtzes Enke solgte 1690 H. og Skovsgaard til Dronn. Charlotte Amalie, der kaldte dem Dronninglund og Dronninggaard; de følgende Ejere var Frederik IV, Prinsesse Sofie Hedevig, C. A. v. Plessen, Købm. Jak. Severin, to Grever Moltke og den kendte Brigader Halling; i forr. Aarh.s første Halvdel skiftede D. stadig Ejere, kom derefter til E. V. R. Skeel og Grev Schimmelmann; Godsets Salg begyndte c. 1812 og fuldførtes hurtigt; Gaarden blev ret stærkt udparcelleret 1812, 1819 og senere; den anelige Hovedbyggn., 3 Fløje i 2 Stokværk, er muligvis opført af Dronn. Charlotte Amalie), *Dronninggaard* (Hg., var under Navnet Skovsgaard en Ladegaard under Dronninglund og havde Ejere fælles med den til 1812, da den kom til M. Bang; ejedes derefter af Staten, Fam. Arenstorff og Chr. Teisen; Godset fraskiltes 1812; den store Afbyggergaard Civagaard, oprettet 1876, frasolgtes 1911; i de sidste Aar er D. blevet stærkt udstykket), *Civagaard*¹⁾ (Afbyggergaard fra Dronninggaard, se der; i de sidste Aar er en Del af Arealet frasolgt), *Kvisselholt* (m. Tglv.), *Karensborg*, *Holtegaard*, *Bollegaard*, *Bollehede*, *Løgholt* (m. Ml.). *Rørholt* Jbst. og Posteksp. I Kirken Ligsten over Hans Lindenov og Hustru. I Sognet mange og ofte anelige Gravhøje, 1 Dysse af ældre Type og andre Stengrave. Dronninglund Storskov har Vendsyssels højeste Punkt Knøsen (136 m) med Gravhøj. — D. Sg. er Herredets største, baade efter Areal (14052 ha) og Indbyggere; til 1914, da Asaa-Melholt Sg. blev oprettet, var det efter Areal Landets største Sg.

Hellevad Sg. (1482 Indb.). Byer: *Hellevad* (K., Pg., Sk.), *Klokkerholm* (Sk., Spk., And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Haandv., Tlfst.), *Allestrup* (Sk., Spk., Kbm., Haandv., Vandv., Tlfst.), *Røgelhede* (Tglv.), *Lem**

¹⁾ Navnet er afledt af C. I. v. Arenstorff.



Parti ved Voersaa.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

(Sk.), *Trøgdrup* (Tglv.) Gaarde: *Klavsholm* (oprettet til en Avlsg. i Begynd. af det 18. Aarh. og fik efterhaanden betydeligt Gods, tilhørte Ejerne af Vraa i Kær Herr., senere P. Steinfeld og C. F. Hagstrøm; hyppige Ejerskifter; Godset solgtes c. 1805 og Gaarden udstykkedes 1824 fl), *Korslund* (gl. Selvejerg.), *Roeslund* (ligeledes), *Røgelhede* (ligeledes), *Kærsgaard* (ligeledes), *Bastrupdal*. I Sognet Allerup Bakker med Skov og Plantage, hvori *Dannerhøj* (88 m, Mindesten om Fr.VII.s Besøg). Banen fra Vodskov til Ø.Vraa, der er under Bygning, føres gennem H.Sg. — Anneks: Ørum.

Ørum Sg. (934 Indb.), Anneks til Hellevad. Byer: *Ørum* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm.), *S. Ravnstrup* (Sk., And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Fat-tigg. m. Alderdomshj., MI), *Aagaarde**, *Sønderhede**. *Vestermark**. Gaarde: *N. Ravnstrup* (forhen en Avlsg. med en større Vml. og en Del Gods, tilhørte omkr. Aar 1700 Fam. Kjærulf, i forr. Aarh. Fam. Lundbye og Bredstrup; Møllen er forlængst fraskilt og Gaarden er i dette Aarh. tildels udstykket), *Ny Ravnstrup* (Parcel af N. Ravnstrup), *Kællingbro* (m. Tglv.). Den kendte Bonde Lars Dyrskjød, Fader til Peder D., boede i Aagaard. Den under Bygning værende Bane Vodskov-Ø. Vraa føres gennem Sognet. I det næsten helt paa Flade liggende Sogn findes fra Sten- og Bronzealder kun Mindesmærker paa et smalt Strøg i Nord.

Hallund Sg. (917 Indb.), Anneks til Ø. Brønderslev i Børglum Herr. Byer: *Hallund* (K., Sk., Fors.-hus, Læge, Ap., And.-Mejeri, Farveri, Bageri, Cementstøberi, Haandv., Kbm., Kro, Ml., Brsml., Tlfst.), *Hollensted* (Sk., Fors.-hus, Kbm., Ml.), *Sønderhede**, *Nørrehede**, *Østerhede* (Ml.). Gaarde: *Kølskegaard* (Hg., tilhørte de børglumske Bisper og kom ved Reformationen til Kronen, som 1574 afhændede den; tilhørte derefter i godt 100 Aar Fam. Høg, Kaas og Below, omkr. Aar 1700 Fam. Benzon og fra 1725 i 100 Aar Fam. Lykke; bl. Ejerne i forr. Aarh. var Fam. Nyholm; Godset solgtes omkr. Aar 1830; Gaarden er i de senere Aar blevet udstykket), *Ø. Hebelstrup* (gl. Selvejerg.), *Lunden*, *Skarnvad* og *Nokkebjerg*. Ved Nokkebjerg Komplex af 2 Langhøje og en Rundhøj (fredlyste).

Hellum Sg. (507 Indb.), Anneks til Jerslev i Børglum Herr. By: *Hellum* (K., Sk., Kbm., Brugsf., Savværk, Cementstøberi, Haandv., Brsml., Tlfst.). Gaarde: *Kirkegaard*, *Hellumlund* (gl. Selvejerg.), *Holmgaard*. *Pilegaards* Vml. og And.-Mejeri. I Sognet en Del af Allerup Bakker med Storstensbakke (109 m). I Heden har været en fordem St. Hans Aften meget søgt Helligkilde. Den under Bygning værende Bane Vodskov-Ø. Vraa føres gennem Sognet.

Vor¹⁾ Sg. (2355 Indb.). K. og Præstebolig ligger enligt. Byer: *Agersted* (Stationsby m. 310 Indb., Filial-K., Sk., Miss.-hus, Fls.-Mejeri, Fabb., Kbm., Ml., Kro, Vandv., Markedspl., Jbst., Posteksp., Tlfst), *Idskov* (Sk.), *Bitteby*, *Flavenskjold* (216 Indb., Sk., Miss.-hus, Læge, Dyr-læge, Ap., Spk., And.-Mejeri, Kbm., Haandv., Markedspl., Postk., Tlfst.), *Baandhagen**. Gaarde: *Vorgaard*²⁾ (Hg., tilhørte Børglum Bispestol, blev afbrændt 1534 af Skipper Klement, tilfaldt Kongen, som 1578 afhændede den; den ejedes derefter af Fru Ingeborg Skeel († 1604), Jørgen Arenfeldt og Baron Jens Juel samt fra Slutn. af 17. til Slutn. af 18. Aarh. af Fam. Reedtz, fra hvem den kom til Fam. Steenild; bl. de følg. Ejere var E. E. Rosenørn og fra 1872 Fam. Scavenius; Godset fulgte Gaarden til sidste Halvdel af forr. Aarh., en Del Parceller er i ny Tid skilt fra Gaarden; Hovedbygn. er en af Landets seværdigste Herregaarde, 2 Fløje i 2 Stokværk, den ene opført af Fru Ingeborg Skeel, den anden tildels af ældre Dato), *Albertinesminde*, *Tranget*, *V. Idskov* (m. Ml.), *Pulsgaarden*, *Mølkær* og *Rykind*. Ved Kirken et anseligt Begravel-seskapel for Vorgaards tidligere Ejere, med Epitafium m.m.

Albæk Sg. (2587 Indb.). Byer: *Albæk* (K., Pg., Sk.), *Lyngsaa* (Filial-K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, And.-Mejeri, Kbm., Mlr.), *Favr-holt**, *Vorsaa* (358 Indb., Sk., Miss.-hus, Kbm., Mlr., Pottmageri, Kro,

¹⁾ eller Voer. ²⁾ eller Voergaard.

Udskibningssted), *N. Søraa* (Sk., Udskibningssted), *Præstbro* (Stationsby m. 197 Indb., Sk., Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, And.-Bageri, Maskinfab., Kbm., Gæstg., Ml., Vandv., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Mølholt* (Sk., Kbm.). Gaarde: *Tveden, Kringelhede* (i Tiden omkr. 1500 en Sdg.), *Lille Rugtved, Østerbroen, Donsted* (i 16. Aarh. en Sdg.), *Siverslet, Engebæksgaard, St. Rugtved* (Hg., i 14. Aarh. et kgl. Slot, som Dronning Margrete 1393 gav til Børglum Bispestol; senere vides kun lidt om den; tilhørte 1791—1848 Fam. Steenild og derefter i over 50 Aar Fam. Ahnfeldt; Godset, der ikke var betydeligt, solgtes efterhaanden i forr. Aarh.; Gaarden blev for faa Aar siden fuldstændig udparcelleret, men Hovedbyggn. staar endnu. Nær ved det gamle Slots Voldsted). *Fæbroen* Fls.-Mejeri og Sk. I *Togaarde* Spk. I Sognet en Del Skov. Blandt de fredlyste Gravhøje er de højttронende Degnehøje (80 m).

Skæve¹⁾ Sg. (2092 Indb.). K. ligger enligt, Pg. ligeledes. Byer: *Hugdrup** (Sk., Kbm., Ml.), *Smaagaarde* (Ml.), *Ørvad, Stagsted* (Sk.), *Stensholt**, *Kærsguarde, Dybvad Stationsby* (505 Indb., MRSk., Sk., Fors.-hus, Læge, Dyr læge, Bankfilial, Fls.-Mejeri, Elektv., Tglv., Kbm., Haandv., Markedspl., Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). Gaarde: *Dybvad* (Hg., tidligst oprettet i Slutn. af 16. Aarh., tilhørte vist uafbrudt til 1704 Fam. Skeel, derefter bl. a. General Stauffenberg og J. Todberg; fra 1748 ejedes den i 90 Aar af Fam. Gleerup og derefter til Dato af Fam. Winkel; havde 1837 endnu komplet Gods), *Knudseje* (Hg., oprettet 1658 af Erik Kaas, havde Ejer fælles med Dybvad 1677—1813, tilhørte i forr. Aarh. bl. a. Færch, Gleerup og Henckel; Godset solgtes efterhaanden fra c. 1825; Gaarden er i dette Aarh. tildels udparcelleret), *Solholt* (1834 solgt fra Knudseje), *Lykkesholm* (m. Ml.), *Brønden* (m. Kro, Kbm., Brsml.), *Tøsbæk* (m. Ml.), *Bollehøj* (m. Spk.), *St. Nejsum, Langholt*. *Skæve* And.-Mejeri. I Sognet en Del Skov (Stagsted Skov m. m.). Ved Nejsum er f. Rester af en middelalderlig Glasovn, en anden ved „Hyttten“. En Stenkiste fra rom. Jernalder er fredlyst nær Brøndens Kro.

Torslev Sg. (2967 Indb.). K. ligger enligt, syd for den Pg. og *Ris* Fattigg. Byer: *Ø. Vraa* (Stationsby m. 327 Indb., Filial-K., Baptistkapel, MRSk., Skr., Læge, Dyr læge, Ap., Bank, Kbm., Fls.-Mejeri, Elektv., Hot., Kro, Afholdshj., Good Templar Loge, Markedspl., Bogtrykkeri, Jbst., Postk., Tlfst.), *Søholt* (Fls.-Mejeri, Kbm.), *Vang** (Fls.-Mejeri, Kbm.), *Højstrup** (Sk.), *Torshøj* (Sk., And.-Mejeri, Kbm., Ml., Jbst., Posteksp.), *Tamstrup** (Ml.), *Try* (Skr., Miss.-hus, Mejeri, Kbm.). Gaarde: *Ormholt* (Hg., nævnt midt i 15. Aarh., men lidet kendt før midt i 17., da den ejedes af Korfits Trolle og derefter af Friherre Jens Juel; i det

¹⁾ eller Skjæve.



Voergaard (Dronninglund Herred).



Dronninglund (Dronninglund Herred).



Store Rugtved (Dronninglund Herred).



Nørre Elkjær (Horns Herred).



Eget (Horns Herred).



Stensbæk (Horns Herred).

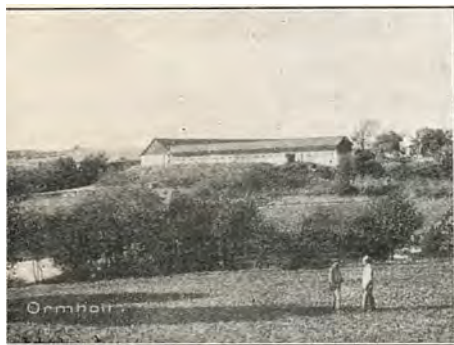
ØRRING AMT



Sæbygaard (Dronninglund Herred).



Sæbygaard (Dronninglund Herred).



Ormholt (Dronninglund Herred).



Haven (Dronninglund Herred).



Høgholt (Horns Herred).



Høgholt (Horns Herred).

følg. Aarh. tilhørte den Medlemmer af Fam. Kjærulf, Klein og Kjeldsen samt den forskruede K. N. Bornemann; fra 1827 har den tilhørt Fam. Bruun; Godset fraskiltes 1798), *Hejselt* (Hg., nævnt 1435, var en Tid lang i 17. Aarh. besat med Bønder, men beholdt sine Hovedgaardsrettigheder; bl. dens Ejere var i 18. Aarh. L. Broerholt, N. Iversen og S. B. v. Deden; ejedes 1843—89 af Fam. Pape; Godset solgtes af den første Pape), *Skavange* (i 16. Aarh. en Sdg.), *Vangkær*, *Aalborggaard*, *Dal*, *Fjeldgaard* (m. Ml.). En Bane fra Ø. Vraa til Vodskov i Kær Herred er under Bygning. Fra Trinnemose et Fund fra Folkevandrings-tid. Ved Riis en stor Gravplads fra Oldtidens Slutn. (se Incl.). — Anneks: Lendum i Horns Herred.

Hørby Sg. (1776 Indb), Anneks til Volstrup. Byer *Hørby** (K., Sk., And.-Mejeri), *Hørby Stationsby* (315 Indb., Højskole, Tekn. Sk., And.-Mejeri, Ml., Maskinværksted, Brugsf., Jbst., Posteksp.), *Gundestrup** (Sk.), *Estrup** (Miss.-hus, Sk.), *Løgtved*, *Badskær** (Filial-K., Sk.). Gaarde: *Hørbylund* (Hg., nævnt i 14. Aarh., i 15. ejet af Fam. Vognsen; bl; senere Ejere var And. Brønnum, Søren Bering og fra 1826 Fam. Lassen; Godset fraskiltes 1804 Gaarden, hvis Udparcellering samtidig begyndte og senere fortsattes), *Haven* (Hg., oprettet i 17. Aarh., i det følgende ejet af Fam. Bugge og Mejling, i forrige af Fam. Gleerup og Mollerup og fra 1845 længe af Fam. Undall; Godset solgtes efterhaanden i Løbet af forr. Aarh., og for en halv Snes Aar siden blev Gaarden stærkt udparcelleret), *Nyholm*, *Follerbakken*, *Rosenhave*, *Gammelholm*. *Stenhøj* Fls.-Mejeri. Ved Haven en fredlyst Dysse, samt flere Høje, deraf de 3 „Galgehøje“, sammenbyggede. Ved Gaarden Tof-ten, nordvest for Haven, et Voldsted. „Saltkilden“ i Hørby var tidligere bekendt.

Volstrup Sg. (1815 Indb.). Byer: *Volstrup* (K., Pg., Sk., Tglv. — alle noget afsides — Fors.-hus, Ml., Jbst.), *Langtved*, *Øksenhede* (Sk.), *Syvsten* (Fors.-hus, And.-Mejeri, Brugsf., Ml.), *Ørtoft* (Sk., Miss.-hus, And.-Mejeri, Ml.), *Grønheden** (Sk.), *Kragelund* (Tglv.), *Knæverhede* (Sk., Spk.). Gaarde: *Sæbygaard* (Hg., tilhørte de børglumske Bisper, kom ved Reformat. til Kronen, som 1560 mageskiftede den til Søhelten Otte Rud; senere Ejere var Rigsmarsken Peder Munk, Otte og Manderup Brahe, Admiral Niels Juel og Holger Pachs; 1723 kom den til Fam. Arenfeldt, af hvem den 1797 sammen med Ottestrup oprettedes til et Stamhus, som bestaar endnu; Godset er efterhaanden frasolgt; den ret anselige Hovedbygn. bestaar af 3 grundmurede Fløje, hvoraf den ældste er fra 1575), *Ottestrup* (Hg., hed til 1797 Stenshede, ejedes fra 15. Aarh. til midt i det 17. af Fam. Vognsen; den blev 1673 købt

af Niels Juel til Sæbygaard og har siden haft Ejer fælles med denne), *Memhave, Stenshede, Kilstруп* (m. Tglv.), *Gadensgaard, Bajensgaard, Krætrrup* Fattigg. Under Kirkens Kor er en Gravhvælving, hvori mange af de to Hovedgaardes Ejere er begravede; paa Kirkegaarden et Gravkapel for Sæbygaardes Ejere. Sæbygaardes Skov er kendt for sin Skønhed. Sognet har tidligere haft en „Sct. Mortens Kilde“. — Anneks: Hørby.

Karup Sg. (301 Indb.), Anneks til Understed. K. ligger enligt Gaarde: *Tveden* (i 15.—17. Aarh. en Hg., længe ejet af Fam. Basse), *Stendal, Karupgaard, Rævdalsodde*. *Karup* And.-Mejeri. Sognet er baade eft. Folketal og Areal (773 ha) Herredets mindste. Efter Danske Atlas har ved Kirken været en Helligkilde „Helligøbben“.

Understed Sg. (695 Indb.). K. og enligtligg. Pg. Byer: *Gadholt* (Ml.), *Skiftved**, *Vrangbæk, Dal* (Sk.), *Sulbæk* (Ml.). Gaarde: *Holtet, Rosengård, Højerholt*. *Understed* Jbst. (nordøstligst i Sognet). *Odin* And.-Mejeri. Miss.-hus. Ved Kirken en Helligkilde, der endnu besøgtes i 1870erne. Øksnebjerg (95 m). — Anneks: Karup.

HORNS HERRED

Hirsholmene¹⁾ Sg. (36 Indb.) bestaar af de to Øer Hirsholm og Græsholm og nogle smaa Stenholme. Sognets Areal er kun 40 ha. Paa Hirsholm findes K., Pg., Sk., Kro, Fyr, Toldassistentst., Lodseri, Statstlfst. og Havn. Græsholm er ikke beboet. Øerne, der tidligere udgjorde en Del af Elling Sg., fik c. 1640 egen Kirke, og har siden været et eget Pastorat undtagen en Tid lang i første Halvdel af forr. Aarh., da det var Anneks til Frederikshavn. Ingen Oldtidsminder eller Fund.

Flade Sg. (3133 Indb.). K. ligger enligt og ved den Pg. Byer: Ø. *Flade* (Sk., Fattigg. m. Alderdomshj., Tglv.), *V. Flade, Bangsbostrand* (Fiskerleje m. Filial-K., Sk., Miss.-hus, Brugsf., Tlfst.). Gaarde: *Knivholt* (Hg., tilhørte fra 14. Aarh. Fam. Panter, Lunge og Bydelsbach m. fl., i 16. Aarh. Fam. Juul, derefter Dyre og Arenfeldt, i forr. Aarhundredes første Halvdel Fam. Rosborg, i sidste Fam. Uldall; havde komplet Gods ind i forr. Aarh.; Hovedbyggn. menes at stamme fra c. 1700), *Bangsbo* (Hg., tilhørte Børglum Kloster, ejet af Kronen fra Reformationen til 1573, derefter af. Fam. Banner, Skeel, Bille og Arenfeldt i henvend 200 Aar, i Slutn. af 18. og Beg. af 19. Aarh. af Fam. Klitgaard; bl. de følgende Ejere var H. A. Bie, D. Görtz, Nyholm, Heiberg og Politikeren Joh. Knudsen; Godsets Salg begyndte c. 1800, Gaardens Udparcellering

¹⁾ eller Hirtsholmene.

1819 og er senere fortsat), *Haanbæk. Bangsbo* Jbhpl. I Kirken Ligsten over Mogens Juel m. Hustruer. Sognet, der er Herredets folkerigeste og har flere Smaaskove, er kendt for sin Naturskønhed og sine smukke Udsigter. Højdepunkter: Flade Kirkebakke (112 m), Pikkerbakken (71 m). Paa Præstegaardens Jord 6 fredlyste Høje, deraf 1 Langhøj. — Anneks: Gærum.

Gærum¹⁾ Sg. (620 Indb.), Anneks til Flade. K. ligger enligt. By: *Gærum* (Sk., Miss.-hus, And.-Mejeri, Brugsf., Brsml.). Gaarde: *Gærumgaard* (Hg., nævnt i 14. Aarh., men lidet kendt før i 16., da den tilhørte Fam. Basse, senere Orning og Hvas; skiftede hyppigt Ejer i 18. og 19. Aarh.; den lille Hg., der næsten intet Gods havde, blev 1802 delvis udparcelleret), *N. Vrangbæk* (m. Vml.), *Bol* (m. Vml.). I „Blakshøj“ en anelig Jættestue. Fremdeles er bl. a. fredlyst en stor Langdysse, „Stenstuen“. Højeste Punkt Kigud (122 m).

Aasted Sg. (1434 Indb.). Byer: *Aasted* (K., Pg., Sk., Ml.), *Favrholt*, *Ribberholt** (Sk., Miss.-hus), *Mejling*, *Kvissel* (Stationsby m. 407 Indb., Sk., Højskole, And.-Mejeri, Tglv., Maskinfab., Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgtst.). Gaarde: *Lindet* (fra Midten af 18. Aarh. ejet af J. Haarup, N. Anthonij, Bülow, Busch, Hoeck m. fl.), *Hedeas* (i 17. Aarh. beboet af Adelsfam. Munk), *St. Haabendal*. *Skørtholt* var en lille Hg., der i 17. Aarh. ejedes af Fam. Hvas, i 18. bl. a. af Fam. Vilholt; c. 1780 blev den delt i 2 Gaarde. I Sognet *Ravnshøj* Fls.-Mejeri, Tglv. og Ml.; *Rydal* And.-Mejeri. Ved Præstegaarden en fredlyst Gravhøj m. Dyssekammer. — Anneks: Skærum.

Skærum²⁾ Sg. (593 Indb.), Anneks til Aasted. Byer: Ø. *Skærum* (K., Sk., Ml.), *V. Skærum*, *Trøgdrup**, (Ml.). Gaarde: *Eget* (Hg., skal i 300 Aar have tilhørt Fam. Orning, da Vil Orning 1689 solgte den; bl. de følg. Ejere var Biskop Kristoffer Mumme, i 19. Aarh. P. A. Qvistgaard og J. C. Hasselbalch; Godset, der var ubetydeligt, solgtes 1823, og en Del af Gaarden udparcelleredes 1827), *Sludstrup*, *Stokholm* (Spk.). *Skærum* Fls.-Mejeri. Ved Eget en fredlyst Høj med et lille Stenkammer. En Helligkilde paa Ø. Holdens Mark er blevet besøgt op mod Nutiden og nød for 200 Aar siden stort Ry.

Lendum Sg. (1241 Indb.), Anneks til Torslev i Dronninglund Herred. Byer: *Lendum* (K., Kapellanbolig, Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Kbm., Brsml.), *Bredmose** (Sk.), *Stokbro** (Sk.). Gaarde: *Lengsholm* (Hg., i 15. Aarh. ejet af Fam. Vognsen, derefter længe af Fam. Rodsteen, i 18. Aarh. af Jørg. Bille til Ellinggaard og Greverne Holck til Vraa; i forr. Aarh. bl. a. af Bolwig, Brønnum,

¹⁾ eller Gjærum. ²⁾ eller Skjærum.



Udsigt fra Øen Deget mod Hirsholmene.
(R. H. Stamm fot.)



Klitplantning i Raabjerg Mile.
(R. H. Stamm fot.)

Kähler og Hartz; Godset fraskiltes 1803, Gaardens Udparcellering begyndte 1807 og er langsomt blevet fortsat lige til Nutiden), *Milbakken*.

Hørmested Sg. (1088 Indb.), Anneks til Tolne. K., Sk., og Fors.-hus ligger enligt. By: *Tislum* (Sk., Ml.), iøvrigt mest enligt liggende Gaarde og Huse. Gaarde: *Høgholt* (Hg., oprettet midt i 16. Aarh. og tilhørte Fam. Ulfstand, Grubbe, Rosenkrantz m. fl. og omkr. 1700 den rige Ejler Holm; derefter længe Fam. Jespersen og sidst i forr. Aarh. den kendte Ferd. Tutein; Godset solgtes 1803, og samtidig blev Gaarden stærkt udparcelleret, hvilket er fortsat i de senere Aar; Hovedbygning, 3 Fløje med højt Taarn, er gammel, men oftere ombygget og forandret), *Nejst* (i 15. Aarh. en Hg., tilhør. Fam. Banner; Voldsted ved Uggerby Aa), *Høglund*, *Gravensten* og *Vestermark* (Parceller af Høgholt), *Volstrup* (i 18. Aarh. en større Selvejergaard).

Mosbjerg Sg. (1174 Indb.). Byer: *Mosbjerg** (K., Pg., Sk., Spk., And.-Mejeri, Pottemgr.), *Maastrup** (Sk., Fattigg. m. Alderdomshj., Ml.), *Vogn* (Sk., And.-Mejeri, Kbm., Ml.). Gaarde: *Eskær* (Hg., kendt fra c. 1400, i 16. Aarh. ejet af Fam. Juel, i 18. af Fam. Brønndorff, i 19. af Fam. Holm; alt Godset solgtes 1805, og samtidigt blev Gaarden stærkt udparcelleret), *Bjørnager* (m. Tglv.). Mergelbane (se ved Tversted Sg.). Mosbjerggaard var i 15. og 16. Aarh. en Hg. — Anneks: Bindslev.

Tolne Sg. (681 Indb.). Byer: *Tolne** (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Fls.-Mejeri, Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgst), *Dvergetved* (Sk.). Gaarde: *Skaarupgaard* (Hg., der i 17. Aarh. tilhørte Fam. Orning, og fra dettes Slutning i 100 Aar havde Ejer fælles med Lerbæk i Elling Sg., blandt hvis Bøndergods den jævnlig regnedes; havde aldrig tilliggende Gods af Betydning), *Nørgaard*. I Sognet en Del Skov og Plantage samt Bolhøje (84 m). Der er ret mange Oldtidsminder, deraf 2 Langdysser og en Stensætning, 6 store, rejste Sten, paa Skørbæks Hede (fredlyst). Tidligere havde Sognet en Helligkilde, og her holdtes det ene af Vendsyssels 4 ældgamle Markeder. Anneks: Hørmested.

Elling Sg. (2269 Indb.). Byer: *Elling* (K., Pg., Sk., Ml., Jbhpl.), *Strandby* (364 Indb., Havn, Sk., Fors.-hus, Ml.), *Jerup* (Filial-K., Fors.-hus, Sk., And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Ml., Bageri, Jbst., Posteksp., Rdst.), *Napstjært** (Sk., Kbm., Jbhpl.), *Ø. Holmen** (Sk., Miss.-hus, Ml.), *Rimmen* (Kbm., Ml., Jbst.), *Nielstrup** (And.-Mejeri, Kbm.). Gaarde: *Lerbæk* (Hg., i 16. Aarh. ejet af Fam. Krognos og Podebusk, i 17. og 18. af Fam. Rodsteen, Arenfeldt og Würnfeldt samt af den kendte Statsmand Markus Gjøl Rosenkrantz, i forr. Aarh. bl. a. af Kammerherre Buchwaldt; Godsets Salg begyndte c. 1794, først i de allersidste Aar er en større Del af Gaardens Areal fraskilt), *Elling-*

gaard (Hg., tilhørte i 15. Aarh. Fam. Gyldenstjerne, senere Sparre, Kaas og Ulfeld, sidst i det 17. Ejler Evert Banner, der oprettede Gaarden Bannerslund, senere af den bekendte Stiftamtmand Jørgen Bille, Greverne Holck til Vraa og Fam. Mollerup, sidst i forr. Aarh. af Fam. Nyholm; Godset fraskiltes 1803, Gaarden udparcelleredes stærkt 1813 og senere), *Bannerslund* (oprettedes 1672 af to Bøndergaarde af E. E. Banner til Ellinggaard og havde som en tiendefri Avlsg. Ejer fælles med denne til 1805; derefter ejedes den bl. a. af Fam. Bang, Rehders, Fogh og Mehrens), *Kragsskov* (var i 16. Aarh. en Hg.), *Mariendal* (m. Vml.) *Sydsighave* (m. Ml. og Tglv.). I Sognets vestlige Del megen Hede og Mose.

Raabjerg Sg. (1074 Indb. foruden de 142, der i kirkelig Henseende hører til Skagens Landdistr., se dér). Byer: *Raabjerg** (K., Pg., Skr.), *Aalbæk* (Fiskerleje m. 308 Indb., Filial-K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, And.-Mejeri, Kbm., Brugsf., Gæstg., Kro, Mr., Markedspl., Spk., Jbst., Postesp., Statstlfst., Plantørbol., Logebygn. for N. I. O. G. T., Strandkontrollørst.), *Bunken** (Jbhpl., Plantørbol.), *Heden** (Sk.), *Lodskovvad** (Sk., Mr.), *Skiveren* (Rdst., Kysttlf.). *Gaardbogaard*, omtr. midt i Sognet, har sit væsentligste Tilliggende fra den 1881—82 udtørrede Gaardbo Sø; anselig Hovedbygning med Taarn, opført 1893. (Allerede i 14. Aarh. laa paa omtr. samme Sted en Hovedgaard af samme Navn, der senere havde sit eget Birk, men den blev før 1660 ødelagt af Sandflugt). Sognet er i Hens. t. Areal Herredets største, 9242 ha; mod Nord er det opfyldt af Flyvesand (Raabjerg Miler), mod Syd er der meget Hedeareal; en Del er beplantet: Aalbæk Plantage (668 ha) og Bunken Plantage (1311 ha), hvis nordlige Del ligger i Skagens Landdistr. — A. P. Gaardboe, topografisk Forfatter, blev født paa S. Gaardbo 1823.

Skagens Landdistrikt (268 Indb.). Byer: *Hulsig** (Filial-K., Spk., Fls.-Mejeri, Kbm., Brugsf., Jbst., Postesp., Statstlfst.), *Rannerød** (Sk.), *Kandestederne* (Rdst., Hotel). Ved Spirbakke findes Rdst. *Lundholm*, nær ved Hulsig, var fordum en større Gaard, ejet af Niels Bugge til Hald, hvis Datter 1401 skødede den til Dronning Margrete. Distriktet har lidt meget af Sandflugt; ind i dets nordlige Del strækker sig den store Skagen Plantage, i dets sydlige Bunken Plantage. Distriktets sydlige Del (Rannerød, Starholm og Kandestederne) hører kun i kirkelig Henseende — fra 1893 — til dette. I verdslig Henseende hører det med sine 142 Indb. til Raabjerg Sg.

Tversted Sg. (1792 Indb.). Byer: Ø. *Tversted* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, And.-Mejeri, Markedspl., Tglv., Kbm., Kro, Bageri,

Brsmll., Rdst.), *V. Tversted* (Sk., Ml.), *Terpet* (Ml.), *Horsnab* (Sk.), *Sørig* (Sk.), *Sørigmose** (Filial-K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus), *Tuen* (And.-Mejeri, Kbm.). Gaarde: *N. Elkær* (Hg., nævnes fra Beg. af 17. Aarh., tilhørte i dettes sidste Halvdel Fam. Rodsteen, fra 1799 i over 100 Aar Fam. Ring; Godset solgtes langsomt fra c. 1800, i nyere Tid er Gaardens Tilliggende gentagne Gange blevet formindsket), *Slynge*, *Vaagholt*. Nordligst i Sognet ligger Tversted Plantage (748 ha, m. Plantørbol.) og Badepensionatet *Tannishus*, østligst en Del af den udtørrede Gaardbo Sø (se ved Raabjerg Sg.). Mergelbane fra Eskær i Mosbjerg Sg. til Slynge. — Anneks: Uggerby i Vennebjerg Herred.

Bindslev Sg. (1595 Indb.), Anneks til Mosbjerg. K. m. Sk. ligger enligt. Byer: *N. Bindslev* (Sk., Læge, Dyr læge, Spk., And.-Mejeri, Elektv., Kbm., Brugsf., Ml.), *S. Bindslev** (Sk., Fors.-hus, Fattigg. m. Alderdomshj., Tglv., Kbm.), *Skoven** (Sk., Ml.), *Tronsmark* (Sk., Miss.-hus). Gaarde: *Stensbæk* (Hg., kendt fra Reformationstiden, havde indtil 1750 i over 100 Aar Ejer fælles med Odden i Mygdal Sg., tilhørte derefter Fam. Kjørulf og Bergh og fra 1828 til ind i dette Aarh. Fam. Bang; Godset solgtes 1805; samtidig foretoges en læmpelig Udstykning af Gaarden, en mere voldsom i dette Aarh.; i Haven Alleer), *Søttrup* (har været en Ladegaard under Baggessvogn i Sindal Sg.), *Lykkegaard* (var i 16. Aarh. en Hg.). *Søndagshvile* And.-Mejeri. I Kirken et mærkeligt Freskomaleri.

VENNEBJERG HERRED

Uggerby Sg. (647 Indb.), Anneks til Tversted i Horns Herred. Byer: *Uggerby* (K., Sk., Miss.-hus, And.-Mejeri, Ml.), *Tolstrup*, *Stabæk*, *Skeen* (Ml., Tlfst.), *Østenaæn*. Sognets nordlige Del, der var dækket af Heder og Flyvesand, optages nu af Uggerby Plantage (c. 750 ha). Ved Kysten findes Rdst. I en lav Banke ved Skeen Mølle er fundet romerske Jernaldergrave. Paa Tolstrup Hede gl. Dyrkningsvolde.

Horne Sg. (1269 Indb.). Byer: *Horne* (K., Pg., Sk., Højskole, Miss.-hus, Fattigg., Mejeri, Kbm., Mlr., Brsmll.), *Hirshals* ell. *Lilleheden* (Fiskerleje m. 516 Indb., Filial-K., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus m. Afholdsrestaurant, Badehot., Kro, Brugsf., Tglv., Fyr, Signalstat., Rdst., Toldkontrolsted, Brsmll., Tlgst., Statstlfst. m. m.), *Højrup* (Ml.). Sognet har lidt meget af Flyvesand; den nordøstlige Del dækkes nu af Lilleheden Plantage (c. 350 ha). Ved Landevejen en fredlyst Stenalders Hellekiste. Atter fra dette Sogn kendes rom. Jernald. Grave. — Anneks: Asdal.



Træhus i Skagen.
(H. M. fot.)



Hirshals Fyrtaarn.
(Stenders Forlag)

Asdal Sg. (756 Indb.), Anneks til Horne. K. ligger enligt. Byer: *Allingsdam* (Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Ml., Bageri), *Skovsgaarde* (Fattigg. m. Alderdomshj.), *Kjul**, *Heden**. Gaarde: *Asdal* (Hg., forhen en af Vendsyssels anseligste Herregaarde, under hvis Hovedgaardstakst hele Sognet var samlet; ejedes i 14. Aarh. af Fam. Panter, i 15. og 16. af Fam. Banner; 1622 kom den til Fam. Rantzau, der ejede den til 1793; 1756—93 laa den under det grevelige Rantzauske Forlods; i forr. Aarh. ejedes den af Th. Jensen, P. Jensen og O. C. Olesen; Godset solgtes i Slutn. af 18. Aarh. og Gaarden udparcelleredes 1799 og 1806, hvorved den reduceredes fra 154 til godt 30 Tdr. Htk.; tæt ved Gaarden det meget anselige Voldsted, hvor det gamle Slot har ligget), *Mølgaard*, *Rugtved*, *Stejlbjerg*. *Asdal* And.-Mejeri. Fra *Kjul* har været drevet betydelig Skudehandel. Ved *Hjul* en Helligkilde.

Tornby Sg. (792 Indb.). Byer: *S. Tornby* (K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, And.-Mejeri, Kbm., Ml., Fattigg. m. Alderdomshj., Brsml.), *N. Tornby* (Skr., Mlr., Kbm., Bageri, Rdst., Kysttlfst., Plantørbol., Brsml.), *Bakken*, *Krage*, *Købsted**. Gaarde: *Kærsgaard* (Hg., tilhørte i 16. og 17. Aarh. Fam. Kaas og Kruse, var 1666—1728 delt mell. flere Ejere, men samledes da af N. Kjær; fra Midten af 18. til henimod Slutn. af 19. Aarh. ejet af Fam. Berg og Segelcke; 1805 var det meste af Godset, der aldrig var betydeligt, frasolgt; Parceller af Gaarden fra-



Bangsbo (Horns Herred).



Leerbæk (Horns Herred).



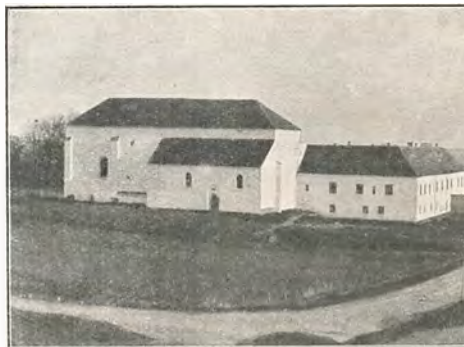
Baggesvogn (Vennebjerg Herred).



Bøgsted (Vennebjerg Herred).



Overklit (Vennebjerg Herred).



Børglum Kloster (Børglum Herred).

FØRRING AMT



Eskjær (Horns Herred).



Gaardbogaard (Horns Herred).



Odden (Vennebjerg Herred).



Aastrup (Vennebjerg Herred).



Børglum Kloster (Børglum Herred).



Sejlstrupgaard (Børglum Herred).

skiltes 1821 og i nyeste Tid), *Ejstrup*. Hirshals Nationalpark (Bade-
sted). Store Klitstrækninger, hvoraf en Del nu dækkes af Tornby Plan-
tage (528 ha) og af Sommervillaer. Ved N. Tornby et fredlyst Dysse-
kammer, paa Præstegaardens Jord en forstyrret Langdysse med 2
Kamre. Fra Tornby har været drevet stor Skudehandel. — Anneks:
Vidstrup.

Vidstrup Sg. (423 Indb.), Anneks til Tornby. By: *Vidstrup* (K.,
Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Brugsf., Mlr.). Dalsgaard var i 15. Aarh.
en Sdg.

Bjergby Sg. (864 Indb.). Byer: *Bjergby* (K., Pg., Sk., Fors.-
hus, Spk., Fatigg., Ml., Brsml.), *Snevre* (Sk.), *Hvirrekær*, *Sakstrup**,
*Sønderhede**. Gaarde: *Pilgaard*, *Gammeljord*, *Hovbak* (m. Fors.-hus
og And.-Mejeri). I Præstegaarden er Historikeren Hans Gram født
1685. — Anneks: Mygdal.

Mygdal Sg. (1011 Indb.), Anneks til Bjergby. Byer: *Mygdal**
(K., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Ml.), *Gødgaarde** (Ml.), *Retholt*
(Kbm., Brsml.). Gaarde: *Odden* (Hg., nævnes 1377, ejedes fra Midten
af det 15. Aarh. i omtr. 200 Aar af Fam. Lunge, derefter i 100 Aar af
Fam. Skeel og Plessen, hvorefter den hyppigt har skiftet Ejer; i de
sidste halvhundrede Aar har den bl. a. tilhørt Konsul Rygaard, Pro-
kurator Tvermoes og P. G. S. Rodskjer; næsten alt Godset solgtes lige
i Begyndelsen af forr. Aarh., og samtidig solgtes mange Parceller fra
Gaarden; den anselige Hovedbyg., 2 Fløje i 2 Stokværk, er tildels
meget gammel), *Hoven*, *Hebelstrup*, *Krogholt*. Bjergby-Mygdal Tglv.
I Kirken Ligsten over Kristoffer Lunge og Hustru. Ved Hoven en fred-
lyst Langdysse, ved Skovsmose en forstyrret Langdysse, „Skovsmose
Kirke“. Rom. Jernaldersgrave er fundne i Sognet.

Sindal Sg. (2082 Indb.). Byer: *Sindal* (K., Pg., Baggessvogns
Hosp., Ml.), *Sindal Stationsby* (1066 Indb., Filial-K., Sk., MRSk.,
Læge, Dyr læger, Ap., Spk., Bank, And.-Mejeri, Elektv., flere Fabb.,
Ml., Kbm., Markedspl., Gæstg., Afholdshj. m. Fors.-bygn. og Teater,
Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst. osv.), *Fjelsted* (Sk.), *Tværkær**, *Østerlund*.
Gaarde: *Baggessvogn* (Hg., ejedes i 15. Aarh. af Fam. Banner og der-
efter af Fam. Krabbe og Kruse; Søstrene Anne og Birgitte Kruse opret-
tede 1669 Hospitalet i Sindal; bl. senere Ejere var Fr. Kjærskjold til
Børglum Kl. og i 19. Aarh. Rigs greve P. C. de Fædder og en Tid lang
Staten, samt fra 1837 Fam. Nyholm og Glud; havde komplet Gods
endnu c. 1840; under Hovedbyg. gamle hvælvede Kældere), *Tekla-
borg* (Afbygger af Baggessvogn, med hvilken den har fælles Ejer), *Chri-
stianshede* (ligeledes, frasolgt), *Ulstedbo*, *Sindallund*, *Slotved* (Fattigg.

m. Alderdomshj.). Miss.-hus paa Lundemark. *Engbjærg* og *Triticium* Fls.-Mejerier. I Sognet en Del Skov, hørende til Baggesevogn. Sognet er det folkerigeste i Herredet. — Anneks: Astrup.

Astrup Sg. (1154 Indb.), Anneks til Sindal. Byer: *Astrup* (K., Sk., Miss.- og Fors.-hus, And.-Mejeri), *Klastrup** (Sk.), *Borrisholt** (Sk.), *Sønderskov* (Sk., Mejeri, Ml., Jbhpl.). Gaarde: *Bøgsted* (Hg., i 14. Aarh. ejet af Fam. Panter, derefter af Fam. Lunge, Krabbe og Sandberg til sidste Halvdel af 17. Aarh., i 18. bl. a. af H. Bugge og Envold Bolvig, i 19. af Sev. Hastrup, Raben og indtil 1908 af Kommandør Bluhme; det meste Gods solgtes 1804; en Del Parceller er fra Tid til anden fraskilte; Hovedbyggn., der ligger smukt og er ret anselig, synes at indeholde gamle Bestanddele), *Enggaard* (Afbygger fra Bøgsted, udskilt af Sev. Hastrup), *Mølgaard, Gru.* I Sognet Bøgholt Skov og Plantage. Teglhøj (93 m). I Kirken Ligsten over Morten Krabbe m. Hustru.

Ugilt Sg. (1719 Indb.). Byer: *Ugilt* (K., Pg., Skr., Kbm., Ml.), *Linderum* (Sk., And.-Mejeri, Ml.), *Lørslev* (Sk., Fls.-Mejeri, Ml., Jbst., Posteksp.), *Glimsholt* (Sk.). Gaarde: *Linderumgaard* (Hg., nævnt i 15. Aarh., i de to følgende ejet af Fam. Dyre, Urne, Rosenkrantz og Bugge, i 18. længe af Chr. v. Berg, i forr. af C. F. Bang og fra 1881 af Fam. Hasselbalch; Godset solgtes c. 1802 og samtidig fraskiltes over Halvdelen af Hovedgaardstaksten), *Egebjerg* (Hg., kendt fra Slutn. af 15. Aarh., ejet i 17. af Fam. Galde og Unger, havde næsten hele 18. Aarh. Ejer fælles med Linderumgaard, tilhørte det meste af forr. Aarh. Fam. Ræbild; Godset var ubetydeligt), *Mølgaard* (en gl. Avlsg., i 17. Aarh. ejet af Fam. Seefeld, laa i 18. under Hvidstedgaard i Taars Sg., tilhørte i forr. bl. a. Fam. Degner og kom 1874 til Weimann), *Spangerhede* (gl. Avlsg., der i 18. og Beg. af 19. Aarh. laa under Hvidstedgaard), *Mølskovgaard* (hørte til 1802 under Linderumgaards Hovedgaardstakst), *Dalsager* (ligeledes), *Sødenaaen.* Sydøstligst i Sognet ligger Børglumkloster Skov. Ugilt Sg. er i Hens. t. Areal Herredets største (4951 ha).

Sct. Olai Sg. (1172 Indb.), Anneks til Sct. Hans. K. ligger i Hjørring. Byer: *Skibsby* (Sk., Fattigg., Fls.-Mejeri, Ml.), *Højene* (Sk., Ml.), *Vellingshøj*, *Gaarestrup** (Sk.), *Ilbro* (Stationsby m. Tglv., Haandv., Jbst., Posteksp.). Gaarde: *Fuglsig* (Hg., tilhørte fra Midten af 17. Aarh. Fam. Lange, gik derefter fra Haand til Haand, ejedes fra 1851 af Fam. Lassen og Lützhöft; Godsets Salg begyndte c. 1800, Gaardens Udstyknings 1812 og er fortsat til Dato), *Hestehave*, *Ulstrup. Broholm* And.-Mejeri. Vellingshøj har været en Hg., Stamsædet for Fam. Sehested, der ejede den ind i 17. Aarh.

Sct. Hans Sg. (1264 Indb.). K. og Pg. ligger i Hjørring. Byer: *Bagterp* (Sk., Ml.), *Giverup* (Sk., Ml.), *Krustrup*. Gaarde: *Aastrup* (Hg., fra Valdemar Atterdags Tid ell. før et kgl. Slot, der 1662 solgtes fra Kronen og blev en Hg., ejet af Fam. Pentz og Wilholt samt Greverne Levetzau, der lagde den ind under Stamhuset St. Restrup; blev 1779 igen fri Ejendom og kom c. 100 Aar senere til Fam. Hasselbalch; Godsets Salg begyndte c. 1800 og en lempelig Udparcellering af Gaarden 1818), *Tvevang* (Afbyggergaard fra Aastrup), *Lundergaard* (i 14. Aarh. en Hg.), *Vanggaard*, *Vandsted* (oprettet som Sdg. 1680 af Vandsted By, i 19. Aarh. udstykket). *Krustrup* var i 15. Aarh. en Hg. (Fam. Berg). — Anneks: Sct. Olai.

Skallerup Sg. (817 Indb.). K. og Pg. ligger enligt. Byer: *Nørum* (Fors.-hus), *Sønderlev** (Sk., Mlr., Jbst., Posteksp.), *Nørlev** (Sk.), *Klithuse**. Gaarde: *Villerup* (Hg., skal i 14. Aarh. have tilhørt Fam. Skovgaard, senere i et Par Hundrede Aar Fam. Smalsted, i det 17. Fam. Unger og i det 18. bl. a. Jens Duche og Medlemmer af Fam. Ilum, Gleerup og Zeuthen, derefter længe Fam. Bruun indtil 1862, senere Obel og de Linde; Godset solgtes langsomt 1797 ff.; Parceller frasolgtes Gaarden 1823 ff. og i nyeste Tid), *Størup*, *Klitgaard*. *Liver* Ml. (forh. Oliemølle) og Fls.-Mejeri, *Viktoria* And.-Mejeri. Skallerup Klit Rdst. Skallerup By er forlængst begravet af Flyvesand. — Anneks: Vennebjerg.

Vennebjerg Sg. (767 Indb.), Anneks til Skallerup. Byer: *Vennebjerg* (K., Sk., Brugsf., Ml., Haandv.), *N. Harridslev* (Sk.). Gaarde: *Overklit* (Hg., tilhørte fra Slutn. af det 16. Aarh. forskell. Medlemmer af den lavere Adel, bl. a. Lunov, Hvas og Unger, havde fra 1709 i godt 100 Aar Ejer fælles med Aastrup, kom derefter til Jørg. Egholm og har fra 1869 tilhørt Fam. Færch; da den solgtes fra Aastrup medfulgte næsten intet Gods; 1819 solgtes en Parcel fra Gaarden), *Stade*. I Vennebjerg har der været i en Sdg. I Kirken et Ligtræ fra 1662.

Maarup Sg. (488 Indb.), Anneks til Jelstrup. K. ligger enligt ved Klitten. Byer: *Lønstrup* (Fiskerleje m. 378 Indb., Sk., Badehot., Gæstg., Afholdshot., Fls.-Mejeri, Vandv., Kbm., Bageri, Haandv., Rdst., Kysttilfst., Faresignalst., Toldassistentst., Jbst., Posteksp., Tlgst. m. m.), *V. Vidstrup*, *Klithuse*. I Lønstrup, hvorfra der har været drevet stor Handel paa Norge, laa i Middelalderen en Hg. (Fam. Rotfeld). Sognet er efter Areal Herredets mindste (695 ha).

Rubjerg Sg. (532 Indb.). Byer: *S. Rubjerg** (K., Pg., Sk., Ml.), *N. Rubjerg**, *Ulstrup*, *Løkken-Vejkro* (Sk., Miss.-hus, Fabb., Kbm., Bageri, Markedspl., Kro). Gaarde: *Kajholm* (i 17. Aarh.s sidste Halvdel

skrev flere Adelsmænd sig til K., i 18. ejedes den af Fam. Wibe og Lund), *Kronholm* (m. Ml.). Rubjerg Knude Fyr. I Sognet Metodistkapel. Sognets nordlige Del dækkes af Klitter (højeste Punkt Rubjerg Knude, en Lerbanke, 74 m); Kirken laa tidligere umiddelbart ved disse, 2—3 km nord for den nuværende. — Anneks: Lyngby i Børglum Herred.

Jelstrup Sg. (712 Indb.). Byer: *Jelstrup* (K., Pg., Sk., Spk., Tglv., Jbhpl.), *Gølstrup* (Tglv., Brugsf., Ml., Jbst., Posteksp.), *Hundelev* (Sk., And.-Mejeri, Fls.-Mejeri, Ml.). — Anneks- Maarup.

*Harridslev*¹⁾ Sg. (363 Indb.). By: *S. Harridslev* (K., Pg., Sk., Miss.-sal, Brugsf., Ml., Brsml., Tlfst.). Gaard: *Ø. Vanggaard*. Sognet er efter Indb.-Antal det mindste i Herredet. — Anneks: Rakkeby i Børglum Herred.

BØRGLUM HERRED

Rakkeby Sg. (671 Indb.), Anneks til Harridslev i Vennebjerg Herred. Byer: *Rakkeby* (K., Skr., Miss.-hus, Fls.-Mejeri, Mlr.), *Snarup**, *Holmen**.

Hæstrup Sg. (395 Indb.), Anneks til Vrejlev. Byer: *Hæstrup* (K., Sk., And.-Mejeri, Tglv., Ml., Jbst., Posteksp.), *Hæstrughede**. Gaard: *Hæstrup* (Hg., nævnes 1424, ejedes i 16. Aarh. af Fam. Vognsen, i 17. af Fam. Bildt, derefter af Fam. Wilholt og til 1810 af Erik Wilsbeck, i forr. Aarh. af Fam. Kabell og Stilling; Godset var endnu 1830 komplet og var 25 Aar senere endnu ikke alt solgt; Gaarden er blevet stærkt udstykket efter 1906).

Vrejlev Sg. (2821 Indb.). K. m. Sk. ligger tæt ved Vrejlev Kloster, Pg. i Lund. Byer: *Lund** (Pg., Fattigg.), *Guldager* (Sk., Ml.), *Høgsted* (Sk., And.-Mejeri, Ml.), *Rønnebjergghede**, *Rønnebjerg* (Sk., Fls.-Mejeri, Ml.), *Bastholm* (Sk., Ml.), *Tollestrup*, *Aarup* (Ml., Tlfst.), *Grønnerup*, *Povlstrup* (Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Kbm., Ml., Tlfst.), *Gunderup* (Sk.), *Harken* (And.-Mejeri, Brugsf., Ml.), *Rønnovsholm Huse**. Gaarde: *Vrejlev Kloster* (Hg., i Middelalderen et Nonnekloster, første Gang nævnt midt i 13. Aarh., fra Reformationen et kgl. Len; 1575 blev V. solgt til Jens Bille og ejedes derefter af hans Søn Henning; i sidste Halvdel af 17. Aarh. og ind i det 18. ejedes V. af Peder Juel, hans Enke og Døtre, kom derefter til Grev J. L. Holstein, K. E. Ermandinger m. fl.; i forr. Aarh. ejedes V. af N. F. Hillerup, H. G. Koefoed, Fam. Nyholm og Baronesse Løvenskjold; det meste Gods solgtes omkring 1810;

¹⁾ eller Harritslev.

i Begynd. af dette Aarh. er en stor Del af Gaardens Tilliggende blevet fraskilt; Hovedbyggn., 2 anselige, grundmurede Fløje, stammer i det væsentlige fra Klostertiden, men Nordfløjen er betydeligt ombygget efter en Brand for en halv Snes Aar siden), *Rønnovsholm* (Hg., hed forhen Tjered og blev oprettet til Hg. af Jens Bille til Vrejlev Kl., eft. hvis Hustru den fik Navn; tilhørte senere Fam. Lange og C. G. v. Møsting; 1720—75 havde den Ejer fælles med Vrejlev Kl.; bl. de følg. Ejere var Erik Wilsbech, General A. L. Moltke, Admiralinde Zahrtmann og hendes Svigersøn samt sidst i forr. Aarh. Fam. Behrens; Godset solgtes c. 1810; Gaarden er i dette Aarh. blevet stærkt udstykket), *Havrholm* (en gl. Avlsg., i 17. Aarh. beboet af Adel), *Aabenterp*, *Høgstedgaard*, *Tollestrup Storgaard*, *Saxager*, *Solvang*, *Nørtjered*. *Rønnovsholm* Tglv. I Kirken, der er den gamle Klosterkirke, staar flere Kister med Ligene af ældre Ejere af Vrejlev Kloster og Rønnovsholm. — Anneks: Hæstrup.

T a a r s S g. (3412 Indb.). Byer: *Taars* (Stationsby m. 365 Indb., K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Læge, And.-Mejeri, Elektiv., Tglv., Brugsf., Kbm., Bagerier, Haandv., Jbst. Postk., Tlfst.), *Terpet*, *Tranget* (Sk., Kbm., Ml., Jbst., Posteksp.), *Graum*, *Sæsing* (Sk., And.-Mejeri, Ml., Kbm., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Koldbro* (Sk., Miss.-hus), *Bøjet* (Fors.-hus), *Morild* (Filiat-K., And.-Mejeri, Kbm., Brugsf., Haandv., Ml.), *Vogdrup** (Spk.), *Græsdal* (Sk., Kbm.), *Rugholm**, *Ilbjerger Huse**, *Hvidsted**, *Hovstrup* (Sk., Fattigg.). Gaarde: *Tidemandsholm* (Hg., tilhørte oprindeligt Børglum Kloster og hed Kartoff; blev 1572 af Kronen solgt til Mogens Juel, efter hvis Hustru den fik sit nye Navn; tilhørte Fam. Kaas, i 18. Aarh. bl. a. Henr. Unger, Er. Arenfeldt og P. Bering, i forrige J. C. Brønnum og H. N. Qvistgaard; næsten alt Godset var solgt c. 1825; Parceller af Gaarden frasolgtes 1832 og i dette Aarh.), *Hvidstedgaard* (Hg., tilhørte i 16. Aarh. Fam. Galskyt, i følgende Fam. Dyre og Below samt Biskop Matt. Foss, derefter Jesper Jespersen til Høgholt og i forr. Aarh.s sidste Halvdel Fam. Ammitzbøll; næsten alt Godset fraskiltes 1805—10 og en Del Parceller solgtes fra Gaarden 1831), *Boller* (Hg., ejedes 1380 ff. af Fam. Vognsen, derefter til 1631 af Fam. Dyre, senere af Fam. Sehested og næsten hele det 18. Aarh. af Fam. Bergh og Mørch; i den følg. Tid gik Gaarden fra Haand til Haand; Godset solgtes vist c. 1806, Gaarden blev udparcelleret 1823 ff. og i dette Aarh.), *Ny Boller* (Parcel af Boller), *Aas* (Hg., tilhørte i 16. og 17. Aarh. Fam. Kaas, Buchwaldt og Rodsteen, i 18. bl. a. Grev Holck til Vraa, Kristoffer Jerboe og dennes Enke, i det meste af forr. Aarh. Fam. Jensen; Godset solgtes omkr. Aar 1800; Gaarden, hvoraf noget

blev udparcelleret 1804 f., blev for 5 Aar siden solgt til Udstykning), *Lindholt*, *Tykskov*, *Nørlund* (m. Ml.), *Bjørnstrup* (m. Cementstøberi). *Bøjholm* Jbhpl. *Agdrup* har været en Sdg., og paa flere mindre Gaarde i Sognet har der boet Adelsfolk. I Kirken Ligsten over Klavs Dyre til Boller og Hustru samt flere Epitafier. Sognet er i Hens. til Areal (7221 ha) Herredets største.

Jerslev Sg. (2912 Indb.). Byer: *Jerslev* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Spk., Elektv., And.-Mejeri, Kbm., Haandv., Markedspl., Kro, Ml., Brsml., Tlfst.), *Klæstrup* (Sk., Kbm., Tglv., Ml., Haandv., Tlfst.), *Aalstrup** (Tglv.), *Ø. Mellerup** (Sk., Ml.), *Flyvbjerg* (Sk., Kbm.), *Sterup* (Sk., Husflids-Sk., Dyr læge, And.-Mejeri, Brugsf., Ml., Haandv., Fattigg. m. Alderdomshj., Tlfst.), *Mylund* (Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Brugsf.), *Søheden** (Sk., Privat-Sk.), *Svennum*, *Langthjem**, *Aaholm**. Gaarde: *V. Mellerup* (sidst i 17. Aarh. beboet af Adel, derefter en Avlsg. med en Del Gods; laa en Tid lang under Nibstrup), *Musted*, *Abildgaard*. Østligt i Sognet Søhedens Bakke (112 m). Den under Bygn. værende Bane fra Ø. Vraa til Vodskov føres genn. Sognet. Paa en forsvunden Gaard Knærø boede den kendte Peder Dyrskjøt. — Anneks: Hellum i Dronninglund Herr.

Ø. Brønderslev Sg. (1644 Indb.). Byer: *Ø. Brønderslev* (K., Pg., Skr., Spk., And.-Mejeri, Elektv., Kbm., Brugsf., Haandv., Ml., Gartneri, Brsml., Tlfst.), *Stubdrup** (Tglv.), *Linderup** (Sk.), *Snaphede Huse**, *Hvilshøj* (Sk., And.-Mejeri, Tglv., Kbm., Tlfst.), *Kraghede** (Sk., Ml., Fattigg.). Ved Kraghede er en vigtig førromersk Bo- og Gravplads kommen for Dagen. Gaarde: *Gl. Burholt* (Hovedparcel af den store gamle Selvejergaard Burholt, der tit benævntes Hg. og havde ret betydeligt Gods; tilhørte i sin Tid Børglum Kl., derefter Kronen og en Del af 17. Aarh. Fam. Bille, fra 1789 i over 100 Aar Fam. Winde), *Ny Burholt* (Parcel af Burholt, oprettet 1855), *Hvilshøjgaard* (gl. Selvejerg., fra Midten af 17. Aarh. stadig ejet og jævnlig beboet af Folk udenfor Bondestand), *Ø. Gerndrup*, *V. Gerndrup*, *Linderupgaard*, *Nejst*. I Kirken Epitafier over flere af Burholts Ejere. Ved Hvilshøj har været Tingsted for det tidligere Jerslev Herred. — Anneks: Hallund i Dronninglund Herred.

V. Brønderslev Sg. (4646 Indb.). Byer: *V. Brønderslev* (stor købstadlignende Stationsby m. 3156 Indb., K., Pg., Sk., MRSk., Tekn. Sk., Handels-Sk., Bogtrykkeri, Amt-Syge- og Epidemihus, Ap., Læger, Dyr læger, Sagf., Bank., Spk., kommunalt Gasv., Vandv. og Elektv., And.-Slakteri og -Mejeri, adskill. Fabb., Haandv., Kbm., Hot., Kro, Markedspl., Jbst., Postk., Tlgst., Statstlfst., Tlfst. m. m.), *Vrangdrup**

(Fattigg.), *Agdrup** (And.-Mejeri, Ml.), *Grinsted** (Sk.). Gaarde: *Nibstrup* (Hg., aldrig i længere Tid knyttet til nogen Slægt; bl. Ejerne var i 16. Aarh. Predbjørn Podebusk, i 17. Kaaser og Urner, i det følgende Jesper Jespersen til Høgholt og Anders Skeel til Birkelse, i forr. Justitsraad Støcken og H. P. Høyer; Godsets Salg tog Fart i den nærmeste Tid eft. 1830; Gaarden er stærkt udstykket i de senere Aar), *Kornumgaard* (gl. Selvejergaard, kendt fra 15. Aarh., i de to følgende bl. a. ejet af Kjærulfer og Galskytter; blev en stor Avlsgaard med adskilligt Gods og ejedes i 18. Aarh. bl. a. af nogle af Vrejlev Klosters Ejere og Jes Dytskov; fra 1822 ejedes den i henved 100 Aar af Fam. Møller; Gaarden er blevet udstykket dels i Beg. af forr. Aarh., dels — og navnlig — i de senere Aar), *Enggaard* (gl. Afbyggergaard fra Kornumgaard), *Torsmark*. Sognet er efter Indb.-Antal Herredets største. — Anneks: Serridslev.

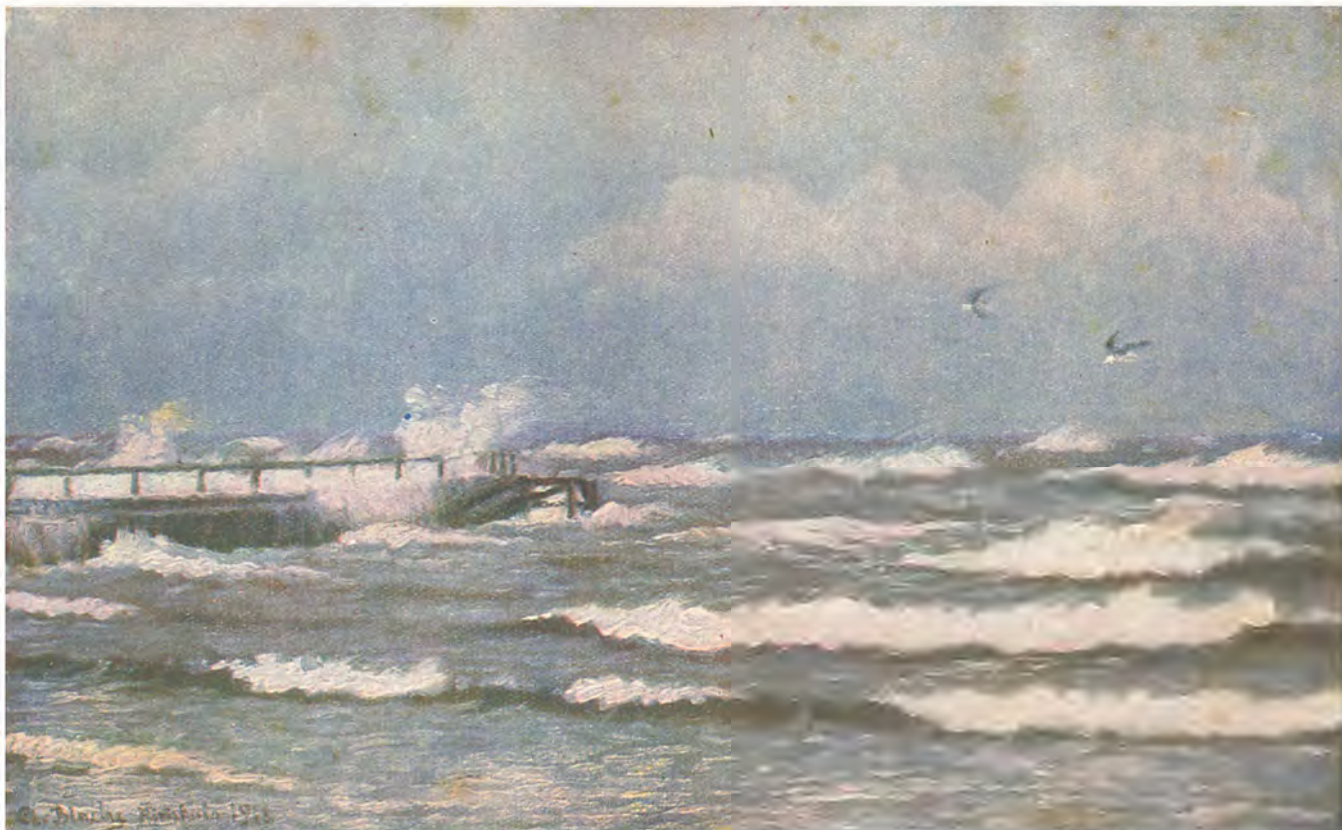
Serridslev¹⁾ Sg. (1147 Indb.), Anneks til V.Brønderslev. Byer: *Serridslev* (K., Sk., Spk., And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Bageri, Haandv., Tlfst.), *Kalum* (Ml.), *Revsnæs*, *Uderaare*, *Hjelmsted* (Sk.), *Holte** (Kbm., Ml.), hvoraf noget ligger i Tolstrup Sg. Gaarde: *Kalum Nørgaard* (gl. Selvejergaard), *Sønderhave* (m. Tglv.), *Nørhave* (m. Tglv.), *Østeraa* (m. Ml.). Paa Kirkegaarden en Oldtidshøj med Klokketabel.

Em²⁾ Sg. (384 Indb.), Anneks til Vraa. Byer: *Em* (K., Sk., And.-Mejeri, M., Tlfst.), *Vollerup**, *Møllehuse*. Gaarde: *Stenvad*. Em Jbhpl. sydligt i Sognet. Ved Em er fundet et stort Bosted fra rom. Jernalder.

V r a a Sg. (2338 Indb.). Byer: *Vraa* (Stationsby m. 1267 Indb., K., Pg., Valgmenigheds-K., Bolig for Præsten ved samme, Baptisternes Fors.-hus, Skr., Højskole, Tekn. Sk., Ap., Læger, Dyr læger, Bank, Spk., Gæstg., Afholds-Hot., And.-Mejeri, And.-Bageri, Elektv., Vandv., Brugsf., Kbm., Ølbryggeri, Maskinfab. m. m., Haandv., Markedspl., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Gadehuse*, *N. Vraa** (Sk.), *Vesterhede** (Tglv.), *Borup**, *Boruphede**, *S. Vraa* (Mlr.). Gaarde: *Bundgaard*. *Vrejlev Kro* ved Landevejen fra Aalborg til Hjørring. — Anneks: Em.

Sejlstrup Sg. (463 Indb.), Anneks til Vejby. K. ligger enligt. Byer: *Smidstrup* (Sk., And.-Mejeri, Kbm., Ml., Tlfst), *Stagsted**, *Sejlstrupmark** (Sk.). Gaarde: *Sejlstrupgaard* (Hg., tilhørte de børglumske Bisper og var fra Reformationen et kgl. Slot, der blev solgt — uvist naar — igen kom til Kronen og 1687 atter solgtes; tilhørte omkr. 1700 Amtm. A. C. Dyssel, derefter hans Sønner; bl. de følg. Ejere i 18. Aarh. var P. Bering og Erik Wilsbeck; fra 1805 tilhørte den i mer end 100 Aar Fam.

¹⁾ eller Serritslev. ²⁾ eller Emb.



Høyer og Segelcke; Godset solgtes c. 1800; Gaarden blev stærkt udparcelleret 1799, fortsat 1810), *Smidstrupgaard, Aagaard*.

Vejby Sg. (386 Indb.). Pg. og Sk. ligger nord for Vejby. Byer: *Vejby* (K., Fls.-Mejeri, Ml., Tlfst.), *Kirkholm* (Ml.). Gaard: *Dalmark*. — Anneks: *Sejlstrup*. V. for Kirken St. Villads Kilde, oprenset og istandsat 1918.

Børglum Sg. (1505 Indb.). K. er en Fløj af Børglum Kloster. Byer: *Børglum* (Pg., Sk., Fors.-hus, Fls.-Mejeri, Ml., Brsml., Tlfst.), *Vittrup** (Sk., Ml., Jbst., Posteksp.), *Skøttrup* (Fattigg. m. Aldersdomshj., Ml.), *Fristrup**, *Løt**, *Tidsebak**. Gaarde: *Børglum Kloster* (Hg., oprindelig en Kongsgaard, hvor Knud den hellige opholdt sig 1086, da Opstanden brød ud, blev halvhundrede Aar senere et Kloster, der samlede stor Rigdom, nød stor Anseelse og blev Bispesæde; efter Reformationen blev det et kgl. Len, 1623 henlagdes det til Sorø Akademi, men 1669 solgtes det til Kansler P. Reedtz; sammen med Dronninglund ejedes det af Dronning Charlotte Amalie, Fr. IV og Prinsesse Sofie Hedevig; bl. a. kendte Ejere i 18. Aarh. var Fr. Kjærskjold, Generalmajor Laur. Thurah og Greve M. G. Rosencrone; i forr. Aarh. tilhørte Gaarden N. F. Hillerup og hans Enke til 1835, da den kom til Fam. Rottbøll, der endnu har den og ganske langsomt har bortsolgt det betydelige Gods og en Del af Hovedgaardens Marken; af nogle i sin Tid underlagte ufri Jorder er der oprettet Afbyggersgaarde; Hovedbygn. i 4 Fløje er anselig; Kirken og en Del af Ydermurene stammer fra Klostertiden), *Hjortnæs* (m. Hovedgaardstakst, tilhørte Fam. Rottbøll til 1913), *Nielsminde* (Afbyggersgaard af Børglum Kl., oprettet af N. Fr. Hillerup), *Christiansdal* (Afbyggersgaard af samme, oprettet af C. M. Rottbøll). *Børglum Klosters* Fls.-Mejeri. I Kirken, der baade var Klosterkirke og Domkirke, findes Ligstene over Bisperne Jep Friis og N. Stygge, Marmormonument ov. Fam. Thurahs Gravkapel, Epitafium ov. N. Fr. Hillerup og Hustru m. m. Ved Vejen til Løkken findes nord for Klosteret „Sct. Bodils Kilde“, der er velbevaret.

Furreby Sg. (1190 Indb.). Byer: *Furreby* (K., Sk., Ml.), *Løkken* (Ladeplads m. 1086 Indb., hvoraf dog de 46 bor i Vrensted Sg., som Byen strækker sig ind i, Filial-K., Metodist-K., Sk., Privat-Skr., Ap., Læge, Dyrlæge, Spk., Badehot., Gæstg., Afholdsrestauration, Markedspl., Kbm., And.-Mejeri, Jærnsøberi, Ml., Alderdomsbol., Rdst., Faresignalst., Kysttlfst., Toldassistentst., Jbst., Posteksp., Tlgst., Statstlfst.). Løkken var i Slutn. af 17. Aarh. et ubetydeligt Sted, som snart efter fik Betydn. ved udstrakt Skudehandel og som Ladeplads for Hjørring. Sognet, der eft. Areal (407 ha) er Herredets mindste og som i Fortiden har lidt



Vrejlev Kloster (Børglum Herred).



Gl. Hammelse (Børglum Herred).



Bratskov (Øster Han Herred).



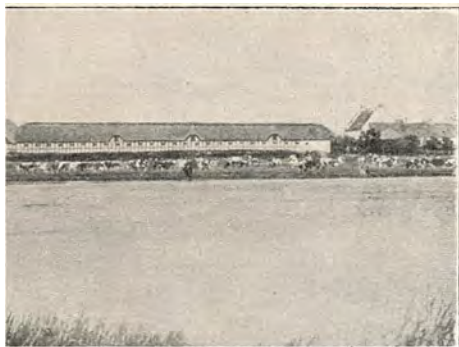
Kokkedal (Øster Han Herred).



Læsø. „Klitgaard“, gammel Birkedommerbolig i Byrum Sogn.
 Set fra Syd. (Chr. Axel Jensen fot.) Set fra Nord.
 1908.



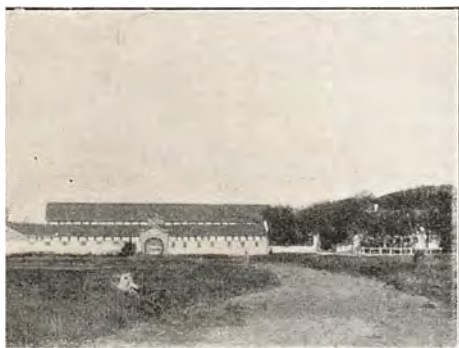
ØRRING AMT



Hjermeslevgaard (Børglum Herred).



Birkumgaard (Hvelbo Herred).



Aggersborggaard (Øster Han Herred).



Oxholm (Øster Han Herred).



itgaard" paa Læsø. Udbygningens nordre
Længe.
(Chr. Axel Jensen fot.)



„Sognefogdens Gaard“. Læsø.
(Chr. Axel Jensen fot.) 1908.

meget ved Sandflugt og Havets Voldsomhed, var indtil 1917 Anneks til Børglum.

Lyngby Sg. (328 Indb.), Anneks til Rubjærg i Vennebjerg Herr. Byer: *N. Lyngby* (K.), *S. Lyngby** (Sk., Ml.), *Lyngbytorp* (And.-Mejeri, Fors.-hus). Sognet er efter Indb.-Antal det mindste i Herredet.

Vrensted Sg. (1211 Indb.). Byer: *Vrensted* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Mlr., Jbst., Posteksp.), *Vrenstedkær*, *Aasendrup** (Sk.), *Libakkehuse*, *Bostedhede*, en lille Del af *Løkken* i Furreby Sg. Gaarde: *Holmen*, *Sundstedgaard*, *Roden*. I Aasendrup laa i 15. Aarh. en Fam. Banner tilhørende Hg. Sognet har forhen lidt af Sandflugt. Ved Kirkegaardsdiget „Sct. Thøgers Kilde“, istandsat 1894. — Anneks: Tise.

Tise Sg. (1081 Indb.), Anneks til Vrensted. K. ligger enligt. Byer: *Tise* (Skr., Fors.-hus, Kbm., Cementstensfab., Haandv., Ml., Markedspl., Tlfst.), *Tisekær**, *Manna* (Sk., Fls.-Mejeri, Kbm., Haandv., Brsml., Tlfst.), *Filholm** (Tglv.). Gaarde: *Hammelse* (Hg., tilhørte i 14. Aarh. bl. a. Marsken Peder Vendelboe, kom 1408 til Børglum Kl., ved Reformationen til Kronen, som 1541 solgte den til Albert Skeel, hvis Slægt den fulgte til 1670, da den deltes i to Halvdele, hvoraf den ene 1696 lagdes under Stamhuset Birkelse, den anden kom til Fam. Rantzau, laa en Tid lang sammen med Asdal under det grevelige Rantzauske Forlods, men kom 1794 ligeledes under nævnte Stamhus, tilhørende Fam. Skeel; det meste Gods solgtes omkr. Midten af forr. Aarh.; Hovedbygn. er ret gl., i det mindste fra 17. Aarh.), *Ny Hammelse* (Afbyggergaard af H.), *Stavad*, *Nielsminde*, *Filholm Vestergaard*, *Grønborg*, *Tagmark*, *Thise Ladegaard*. Mod Syd strækker Sognet sig ind i den store Vildmose. Her findes 40—50 Smaahøje fra 5—800 e. Kr. F., enkelte langt ude og overgroede. V. for Kirken har været „Vor Frue Kilde“, der endnu ses som en Grøft. Thise Marked var et af Vendsyssels 4 ældgamle Markeder.

Stenum Sg. (464 Indb.), Anneks til Tolstrup. Byer: *Stenum* (K., Sk., And.-Mejeri, Kbm., Haandv., Ml., Tlfst.), *Stenumhede**. Gaard: *Kokholm*.

Tolstrup Sg. (1236 Indb.). K. og Sk. ligger enligt, Pg. ligeledes. Byer: *Tømmerby* (Sk., Kbm., Haandv., Ml., Fattigg.), *Linderup*, *Vibsig*, *Hybjerg*, *Ø. Hjermelev* (Filial-K., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Elektv., Kbm., Tglv., Haandv., Tlfst.). Gaarde: *Hjermelevgaard* (Hg., nævnt i 15. Aarh., afbrændt af Skipper Klement og da ejet af Bagge Griis; Fam. Kruse havde den fra 1588 i omtr. 80 Aar; kom derefter til Otto Skeel, som 1696 lagde den under Stamhuset Birkelse, hvorfra den solgtes 1918; det meste Gods solgtes omkr. Midten af forr.

Aarh.), *Grishøj* (Afbyggerg. af Hjermelevgaard). Endvidere: Spk., *Haabet* And.-Mejeri, *Oddergaards* Ml. Sydligst i Sognet en Del af den store Vildmose („Rebsenge“ under Stamhuset Birkelse). — Anneks: Stenum.

HVETBO HERRED

Ingstrup Sg. (1133 Indb.). Byer: *Ingstrup* (K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Mlr., Jbst., Posteksp.), *Trudslev** (Fors.-hus), *Skjulsmark**, *Hvorupklit**, *Grønhøj**, *Brødslev** (Miss.-hus, Ml.), *Ejersted* (tildels i Saltum Sg.), *Nejst.* Gaarde: *Kettrupgaard* (fra c. 1700 en Avlsgaard, hvortil senere hørte noget Gods; nu med Badehotel), *Klitladen*. Ved Pg. skal der have været Opholdssted for Kongerne, naar de passerede. Sognets sydvestlige Del udgjorde forhen et eget Sogn, kaldet *Kettrup*. — Anneks: *Hjermelev*.

Hjermelev Sg.¹⁾ (668 Indb.), Anneks til *Ingstrup*. Byer: *V. Hjermelev* (Stationsby m. 222 Indb., K., Sk., Fors.-hus, Dyrlæge, Spk., And.-Mejeri, Kbm., Brugsf., Maskinværksted, Bageri, Haandv., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Stride*. Gaarde: *Lemmergaard*, *Hjortholm*.

Alstrup Sg. (279 Indb.), Anneks til *Saltum*. Byer: *Alstrup* (K., Tglv., Haandv., Ml.), *Nymark**, *Langbak**. Gaard: *Abildgaard* (i 16. og 17. Aarh. en adelig Sdg., ejet af Fam. Bagge og Bildt). *Alstrup* Sg. er Herredets mindste baade eft. Indb.-Antal og Areal (456 ha).

Saltum Sg. (1688 Indb.). K. og Pg. ligger enligt. Byer: *N. Saltum* (299 Indb., Skr., Epidemihus, Ap., Læge, Spk., And.-Mejeri, Ml., Afholdshot., Markedspl., Kbm., Brsml., Tlfst.), *Faarup* (Sk.), *Østrup*, *Bunken*, *Saltumkær**, *Rendbæk** (Sk., Ml.), *S. Saltum* (Filial af And.-Banken, Kbm., Brugsf., Bageri, Jbst., Posteksp.), *Villerupkær**, *Torpetkær*, *Torpet*, *Over Jonstrup**, *Ejersted* (tildels i *Ingstrup* Sg.). Gaarde: *Vestrupgaard* (en stor gammel Selvejergaard, i 17. Aarh. lejlighedsvis beboet af Adel, i 18. med betydeligt Gods; i forr. Aarh. ejedes den længe af Fam. Hasselbalch, fra 1883 af Fam. Rendbeck), *Saltumgaard* (gl. Selvejergaard, forh. ret betydelig og med en Del Gods), *Albæk* (m. Ml.). Vestlig i Sognet en Del Hede og Flyvesand med Villabebyggelsen „*Saltum Strand*“. — Anneks: *Alstrup*.

Hune Sg. (759 Indb.), Anneks til *Jetsmark*. K. m. Fors.-hus ligger enligt. Byer: *Huneby* (Sk., And.-Mejeri), *Blokhush* (Ladeplads m. 133 Indb., Gæstg., Badehot., Rdst., Toldassistentst., Kbm., Brsml., Tlfst.), *Dommerborghuse**, *Pirup**, *Hunetorp** (Sk.), *Rødhuse** (Filial-K., Sk.). I Sognet, der i Vest og Syd rummer store Hede- og Flyvesandsarealer, findes *Blokhush Plantage* (536 ha). Fra *Blokhush* har der været drevet

¹⁾ eller *Hjermitslev*.

betydelig Skudehandel, der kan spores tilbage til 1. Halvdel af 17. Aarh. Ved Kirken en Runesten (se Indledn.). Paa Stenmarken er fundet sten-satte Grave fra rom. Jernalder. Sognets Klitter tildels bebyggede med Sommervillaer.

J e t s m a r k S g. (3350 Indb.). K. ligger noget syd for Pandrup og nær den Pg. og Fors.-hus. Byer: *Pandrup* (Stationsby m. 541 Indb., Sk., Ting- og Arresthus, Herredsføgedbolig, Sagf., Spk., Bank, And.-Mejeri, Elektiv., Bryggeri, Kro, Afholdshot., Kbm., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Purkær**, *Kvorup* (Mr.), *Risager* (Tglv.), *Sønderby**, *Kaas* (Fors.-hus, Brugsf., Jbst., Posteksp.), *Rødehede**, *Skadbak* (Fri-Miss.-hus, Kalkbrænderi), *Bleggrav**, *Mergelsbæk* (Ml., Kbm.), *Mosehuse* (Sk., Kalkbrænderier), *Lundergaard* (se nedenfor). Gaarde: *Lundergaard* (Hg., tilhørte midt i 16. Aarh. Fam. Friis, fra Midten af det følgende Fam. Seefeld og Skeel; bl. de ofte skiftende Ejere var senere A. og J. Gleerup og J. Østergaard, i forr. Aarh. Fam. Hastrup og J. C. Salicath; til Gaarden hørte betydeligt Gods, hvis Salg begyndte c. 1800 og fortsattes til c. 1840; fra Gaarden solgtes 1874 den store Mose og i Begynd. af dette Aarh. blev den voldsomt udstykket og gav Plads for en helt ny Bebyggelse; særlige Bestanddele er Lundergaards Tglv., Kalkv., Kalksandstensfab., Tørvefab.), *Toftegaard* (under Stamhuset Birkelse, sammenlagt af 2 Gaarde 1821), *Mosegaard* (under samme, oprettet c. 1857), *Bedholm*, *Udholm* (Afbyggersgaard fra Lundergaard, oprettet omkr. 1855), *Bundgaarde*, *Sigsgaard*. I Kirken staar en Runesten. Sognet er det største i Herredet, baade efter Indb.-Antal og Areal (5976 ha). — Anneks: Hune.

A a b y S g s vestlige Del (1305 Indb.); den øvrige Del, Hoveddelen, ligger i Kær Herr., saaledes at Ryaa danner Grænsen mellem de to Dele. Byer: *Vedsted* (Stationsby ved Birkelse St. m. 230 Indb., Filial.-K., Skr., Fors.-hus, Kreslæge, Branddirektør, And.-Mejeri, Brugsf., Kbm., Ml., Jbst., Posteksp., Tlfst.), *Skald*, *Mumgaarde*, *Ryaa* (And.-Mejeri, Jbhpl.), *Kølvring*, *Kølvringkær* (Tglv.), *Frøstrup* (Sk.), *Vedstedkær* (Sk.). Gaarde: *Rævkærgaard* (Hg., solgtes 1579 fra Kronen til Henrik Gyldenstjerne, kom knap 100 Aar senere til Otto Skeel, som 1696 lagde den under Stamhuset Birkelse, hvortil den siden har hørt; Godset var i 1830 komplet, men 1875 var næsten alt bortsolgt; Gaarden mistede i 1850erne en stor Del af sit Tilliggende ved Bortsalg af Søengene), *Kragelund* (Afbygger af Rævkærgaard), *Rævhede*. I Sognet Ulvskoven (under Stamhuset Birkelse) med Skovridergaarden *Ulvhus*. I Vedsted skal Skipper Klement være født.

G ø l¹⁾ S g. (844 Indb.). Byer: *Gøl* (K., Pg., Skr., Miss.-huse, Fors.-hus,

¹⁾ eller Gjøl.

Bruuns Stiftelse, Spk., And.-Mejeri, Kbm., Kro., Mr., Brsml., Tlfst.), *Torp, Bjerregaarde, Nørredige**, *Østerkær**. Gaard: *Birkumgaard* (tilhørte Børglum Kloster og derefter Kronen, som 1669 solgte den; fra 1713 ejedes den og en Del Gods i 100 Aar af Fam. Bjerregaard og Gleerup, derefter længe af Fam. Bruun, hvis sidste Medlem oprettede den ovennævnte Stiftelse; Gaarden er i de seneste blevet stærkt udparceleret). I en Lund ved Birkumgaard er Gravkapel for C. J. Bruun og Hustru. Sognet er en Ø, fra hvilken der dog nu fører 2 Køreveje over til Fastlandet. Ingen jordfaste Oldtidsminder; Flintsager er fundne ved Kysten. Der drives betydeligt Fiskeri fra Øen.

ØSTER HAN HERRED

Ø l a n d S g. (613 Indb.). K. er en Fløj af Oxholm Hg. Byer: *Østerby* (Pg., Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Elektiv., Ml.), *Vesterby*. Gaarde: *Oxholm* (Hg., det gl. Ø Kloster, et Nonnekloster, der skal være stiftet i 12. Aarh. og ved Reformationen blev inddraget under Kronen, som 1573 mageskiftede det til Frans Banner, efter hvis Hustru det fik sit nye Navn; ejedes derefter af Fam. Due og Seefeld og kom 1670 til Fam. Levetzau, hos hvem den blev i 126 Aar; i forr. Aarh. ejedes den bl. a. af den kendte O. T. Lange til Bratskov, N. Nyholm, H. Neergaard og O. Skeel; Godssets Salg begyndte sidst i 18. Aarh., men fuldbragtes langsomt; Hovedbyggn., 3 Fløje, hvoraf den ene er Sognekirke, stammer i det væsentlige fra den sidste Klostertid, en Del dog — bl. a. det spirklædte Taarn — fra 1871), *Hvolgaard, Knudegaard*. I Kirken pragtfuldt Monument over Generalløjtnant H. F. Levetzau og Hustru. Sognet er en Ø, der dog ved Kørevej er forbundet med Fastlandet; omtr. en Sjettedel af den dækkes af Oxholm Skov. Ingen Oldtidsmindesmærker; spredte Flintredskaber er fundne. En massiv Halsring af Guld fra senere Jernalder (2500 Kr.) blev fundet 1857, vistnok i Vejlen ved Mellemøen.

B r o v s t S g. (3026 Indb.). Byer: *Brovst* (bestaar af 2 Dele, nemlig B. Kirkeby m. 335 Indb. og en lille km derfra B. Stationsby m. 653 Indb.; i begge tilsammen findes: K., Pg., Skr., Tekn. Sk., Miss.-hus, Amts-Sygehus, Ap., Læge, Dyrlæge, Spk., Filial af And.-Banken, And.-Mejeri, Elektiv., Maskinfabr. og adskill. andre Fabb. og industrielle Anlæg, Kbm., Brugsf., Gæstg., Mr., Haandv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Fredensdal, Movkær, Vilsbæksminde**, *Sønderøkse* (Sk.), *Halvrimmen* (Stationsby m. 307 Indb., Sk., And.-Mejeri, Elektiv., Ølbryggeri, Kbm., Kro, Markedspl., Jbst., Posteksp.), *Nørreøkse* (Sk., Ml.), *Arentsminde** (syd for denne A. Jbst. m. Sk., And.-Mejeri, Ml., Posteksp.), *Røgel* (ligger

i Hvetbo Herr.). Ved Langeslund findes Filial-K. og Ml., ved Nymark findes Ml. og Damp-Uldspinderi og Karteri. Gaarde: *Bratskov* (Hg., skal i over 300 Aar have været ejet af Fam. Rotfeld, da den 1558 uddøde; derefter af Fam. Holck og Gøye, og i 17. og 18. Aarh. af Fam. Rantzau og Grabow; 1784 købtes den af den bekendte Ole Tønder Lange, der foretog store Forandringer; siden 1826 har den været ejet af Fam. Schibsted, Sass og Hane-Schmidt; Godset fraskiltes i Beg. af forr. Aarh. og allerede tidligere var Gaardens Udstykning begyndt; med dens tidligere Tilliggende foregik der derefter idelige Forandringer, se nedenfor; den trefløjede Hovedbyggn. stammer tildels fra 16. Aarh. Avlsbygningerne og alle Jorderne frasolgtes for et Par Aar siden), *Langeslund* (Parcel af Bratskov, fraskilt 1789, ejedes fra 1829—1919 af Fam. Plesner; se den følgende), *Haabet* (Parcel af Langeslund), *Vilbæksminde* (Parcel af Bratskov, nu en lille Gaard, da meget er frasolgt; 1829 kom den til Fam. Hasselbalch), *Boelsgaard* (Fam. Wad og Bruun), *Jægerum*, *Søgaard*. O. T. Lange til Bratskov paabegyndte sidst i 18. Aarh. Udtørringen af den nu helt tørlagte Nørreøkse Sø og af Dele af Limfjorden mellem Øland og Fastlandet. Sognet er eft. Indb.-Antal det største i Herredet.

T r a n u m S g. (1454 Indb.). Byer: *Tranum* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, And.-Mejeri, Kbm., Ml., Bageri, Brsml.), *Ejstrup*, *Bækken** (Kbm., Haandv.), *Jarmsted*, *N. og S. Bratbjerg* (Kbm., Ml., Brsml.), *Krogen*, *Melkær**, *Tranumenge** (Tglvr., Ml.), *Koldmose** (Filial-K., Sk.), *Klithuse** (Sk., Kbm., Ml.), *Tranum Klit* og *Strand** (Sk.), *Underlien** (delvis i Lerup Sg.). Bratbjerggaarde var i Middelalderen en større Gaard. Fra Strandgaard har der været drevet Skudehandel. Af de vidtstrakte Hede- og Flyvesandsarealer er kun en ringe Del tilplantet. Sognet er efter Areal (7177 ha) det største i Herredet. I Heden ved Ejstrup gamle Dyrkningsvolde (sml. Lerup S.). — Anneks: Lerup, der forhen var Hovedsognet.

L e r u p S g. (319 Indb.), Anneks til Tranum. K. ligger enligt. Byer: *Telling* (Sk.) *Møgelvold**, *Underlien** (delvis i Tranum Sg.). Gaarde: *Paarup*, *Lunde*, *Mølgaard*, *Stagsted*. I Sognet, hvor der findes betydelige Hedestrækninger, ligger Fosdal Plantage (172 ha), den naturskønne Fossedal og Bavnehøj (82 m). Ved „Vor Frue Kilde“ holdtes der fra Middelalderen stort Marked. 47 fredlyste Gravhøje. Over en Strækning af ca. 110 ha findes paa Rødlandshede ved Paarup talrige gamle Agre med mellemliggende Kamme. Et Parti i Statsplantagen er fredlyst.

S v e n s t r u p S g. (835 Indb.), Anneks til Torslev: Byer: Ø. *Svenstrup* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Haandv., Ml.), *Janum* (Ml.), *Skovsgaard* (Stationsby m. 282 Indb., hvoraf 25 i Torslev Sg., Privat-Sk., Læge, Spkr., Maskinværksted, Damphamreri, Vognakselfab., Damp-And-

Bageri, Bageri, Kbm., Haandv., Gæstg., Markedspl., Jbst., Posteksp., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.). Gaarde: *N. Skovsgaard* (var fra 1677 til 1809 en Avlsg. under Bratskov; delvis udparcelleret 1810 og i indev. Aarh.), *S. Skovsgaard* (ligeledes en Avlsgaard under Bratskov), *Neesgaard*, (i 17. Aarh. Sdg.). Sognet er eft. Areal (1342 ha) det mindste i Herredet. 16 Smaahøje i Gruppe ved Janum, fra Oldtidens Slutning, er undersøgte. Fra Højene i Sognet flere gode Fund fra Bronzealderen. I Sognet er der Rester af Skov.

Torslev Sg. (1143 Indb.). Byer: *Torslev* (K., Skr., Miss.-hus, Braës' Hospital, Spk., And.-Mejeri, Maltgørerer, Damp-Tglv., Bageri, Farveri, Kbm., Mr., Haandv.), *Aarup* (Pg.), *Flegum*, *Alsbjerg**, *Attrup* (Sk., Miss.-hus, Kbm., Maltgørerer, Ml., Ladeplads), en Del af *Skovsgaard Stationsby* (i øvrigt i Svenstrup Sg.). Gaarde: *Kokkedal* (Hg., tilhørte maaske alt fra Beg. af det 14. Aarh. Fam. Stenbrikke, der ejede den til midt i det 15., da K. kom til Fam. Banner, hvem den tilhørte i over 100 Aar; derefter tilhørte den til Midten af 17. Aarh. Fam. Lykke; sidst i samme Aarh. kom den til D. C. Braës, der oprettede Hospitalet i Torslev, derefter til hans Søn P. S. B. og L. J. Jelstrup; i forr. Aarh. tilhørte den bl. a. Staten i 15 Aar og Fam. Bruun fra Stenalt; nuværende Ejer er Prins Erik; meget af Godset solgtes omkr. 1840; omtr. Halvdelen af Gaardens Tilliggende er fraskilt eft. 1911; Hovedbyggn., i skønne Omgivelser, er anselig, med 3 Fløje i 2 Stokværk og spirklædt Taarn; dens ældste Dele er antagelig fra Tiden kort eft. Grevens Fejde, da den blev afbrændt, hvilket muligvis ogsaa skete under Bondeoprøret 1441), *Haven*. I Middelalderen laa i Sognet de to Hovedg. *Frejstrupgaard* og *Alsbjerggaard*; begges Tomt paavises endnu. Ved Alsbjerg findes en enestaaende, trekamret Jættestue. I Kirken Ligsten over Erik Banner († 1483) og over Erik Banner († 1554) med to Hustruer; i Taarnet Begravelse med Epitafier over Fru Ingeborg Seefeld og Anders Kjærulf til Sødal. — Alsbjerglund blev nedhugget af de Kejserslige 1628. — Anneks: Svenstrup.

Skræm Sg. (390 Indb.), Anneks til Haverslev. Byer: *Skræm* (K., Sk., Ml., Markedspl.; S. Jbhpl. 1 km syd for Byen), *Aalegaardshede**, *Aalegaardshuse**, *Hassig*, *Myager*. Gaarde: *Aalegaard* (Hg., tilhørte de Børglumske Bisper og fra Reformationen Kronen; i 18. Aarh. havde den i Reglen Ejer fælles med Oxholm, derefter hyppige Ejerskifter; næsten alt Godset fraskiltes 1798 og samtidig blev Gaarden stærkt udparcelleret), *Gundestrup* og *Bisgaard* (gl. Selvejergd.). Østligst i Sognet Tinggaard Plantage og en Del af Andebjærg Plantage med den udtørrede Henrik Sø. Ved Skræm og Gundestrup findes to anselige Langdysser og to mærkelige Jættestuer med Sidekamre.



Parti fra Læsø.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

Haverslev Sg. (824 Indb.). Byer: *Haverslev* (bestaaende af to Dele, den gamle H. By og en nyere Bebyggelse, opstaaet omkr. den tidligere enligt liggende K.; K., Pg., Sk., And.-Mejeri, Kbm., Ml.), *Holmsø* (Ml.), *Kærhuse*, *Lørsted* (Ml.), *Tanderup* (Sk., Spk.), *Bonderup* (Miss.-hus, Tglv., Jbst., Posteksp.) Gaard: *Vanggaard*. *Haverslevstrand* Udskeibningssted m. Kro. Nordligst i Sognet en Del af Andebjerg Plantage. Syd for Kirken var „Vor Frue Kilde“. Fra Højene i Sognet flere gode Fund fra Bronzealderen. — Anneks: Skræm.

Bejstrup Sg. (725 Indb.), Anneks til Aggersborg. Byer: *Bejstrup* (K., Sk., Spk., Kbm., Ml.), *Blegebrønde**, *Manstrup* (Sk., Ml.). Gaarde: *Tanderupgaard* (gl. Selvejerg.), *Sønderstrup*. *Bejstrup Strand*, Udskeibningssted m. Kro. Ved Bejstrup en fredlyst tokamret Langdysse, „Grøn-høj“, begge Kamre med Dæksten, samt et Dyssekammer; desuden 7 Høje. Under Bondeoprøret flygtede Knud den hellige til Biskopstorp (o: Bejstrup), en Gaard, som ejedes af Bispen i Børglum.

Aggersborg Sg. (774 Indb.). K. ligger enligt. Byer: *Aggersborg* (Pg., Sk., Fors.-hus), *N. Aggersund* (Færgeby m. 296 Indb., Overfart til S. Aggersund, Anløbssted for Dampskibe, Sk., Privatskr., Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Tglvr., Gæstg., Brsml., Tlgst., Statstlfst., Tlfst.), *Borredige**, *Krøldrup*, *Ullerup*, *Kærhuse*, *Torup*. Gaarde: *Aggersborg* (Hg., gammel Kongsgaard, ødelagt 1086 af de oprørske Bønder; atter



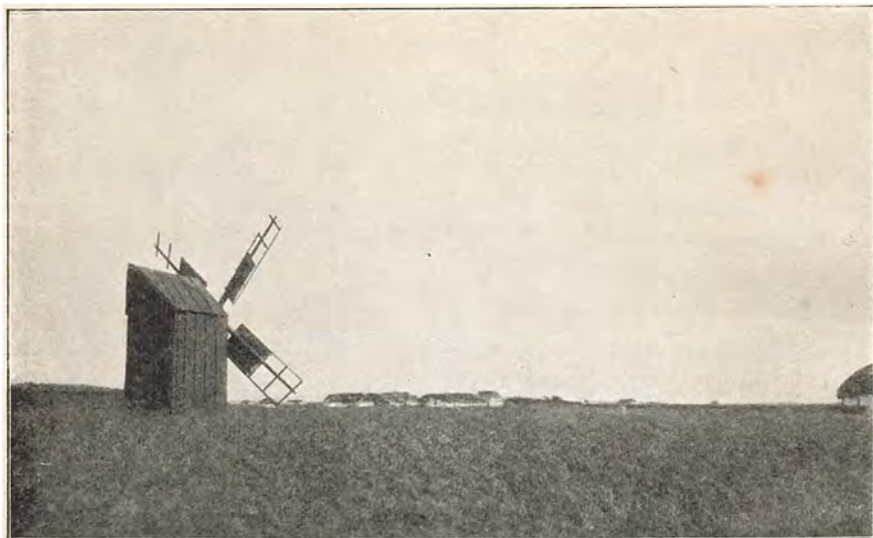
Fyret paa Nordre-Rønner, Læsø.
(K. J. V. Steenstrup fot.)

ødelagt af Oprørere under Valdemar Atterdag og afbrændt af Bønderne 1441; senere en Herregaard, i 17. Aarh. ejet af Fam. Bild, Kaas, Høg og Vind m. fl.; fra 1718 ejedes den i henved 100 Aar af Fam. Speitzer, senere af Jak. Kjellerup og Sten Kjærulf samt fra 1853 af Fam. Nør-gaard; næsten hele det betydelige Gods frasolgtes c. 1810), *Ottoshvile*. En Del Holme i Limfjorden hører til Sognet. Ved A. har været „St. Nilaus Kilde“ mellem Byen og Fjorden. — Anneks: Bejstrup.

LÆSØ

Der er nordligt paa Øen fundet Flintsager, som viser, at allerede den ældre Stenalder Mennesker fandt Vej hertil; ogsaa fra den yngre Stenalder er Sager fundne, derimod er næppe fremkommet noget Fund fra Bronze- eller Jernalder. Læsø har tidligere været Hovedstedet for den danske Salttilvirkning, saavel ved Hjælp af „Kister“ som ved Kogning og Øens Skove gik derved til Grunde.

B y r u m Sg. (848 Indb.). I Sognet: K., Pg., Skr., Miss.-hus, Fors.-hus, Tinghus, Bolig for Birkedommer (i Klitgaard), Kreslæge (i Kirkensgaard), Dyrlæge, Branddirektør, Spk., Fls.-Mejeri, Ølbryggeri, Brugsf., Kbm., Kro, Mlr., Postk., Tlgst., Statstlfst. Gaarde: *Pilegaard, Stoklund, Vejgaard, Krogbæk, Mariesminde, Langestræde*. Bebyggelsen er i det



Læsø. Vesterø's Markmølle og Gaard øst for Kirken.
(Chr. Axel Jensen fot.)

hele taget spredt; kun Byrum er en egentlig Landsby, hvori de fleste af de ovennævnte Institutioner m. m. er samlede. Sognet udgør den sydøstlige Del af Øen, hvortil ogsaa hører *Langerøn* og *Kringelrøn*, der nu er landfaste, samt *Hornfiskerøn*, der er en Ø, og endvidere en stor Hedestrækning paa Læsøs Nordkyst mell. Hals og Vesterø Sogne; i denne ligger de ubetydelige Rester af den gamle Hals Kirke. — Anneks: Vesterø og Hals.

Hals Sg. (723 Indb.), Anneks til Byrum. Byer: *Østerby* (Kapel, Sk., Miss.-hus, Kbm., Udkigsstat., Agentur for Switzer, Lodseri, Toldkontrolsted, Brsml., Tlgst. — Havn og Rdst. sydvest for Jegens Odde), *Klitten**, *Bangsbogaarde** (Kbm., Brsml.). Ved Lundensgaard en lille Skov. En meget stor Del af Sognet er opfyldt af Hede og Flyvesand, navnlig i den nordøstlige Del, der af Byrum Sg. er adskilt fra den sydvestlige.

Vesterø Sg. (1259 Indb.), Anneks til Byrum. I Sognet: K., Kapellanbolig, Sk., Miss.-hus, Fls.-Mejeri, Mlr. samt *Vesterø* eller *Lundbæk Havn* m. Sk., Skibsbyggeri, Dampskibseksp., Tglv., Kbm., Hot., Toldkontrolsted, Lodseri, Rdst., Brsml. og Tlfst. Gaarde: *Nordstjernen*, *Dommergaard*, *Børumgaard*, *Kirkensgaard*. Til Sognet hører *nordre Rønner*, c. 6 km nord for Læsø, m. Fyr og Fyrmesterbolig; i dets nordøstre Hjørne findes Rdst. (nær Hornnæs Odde). Store Dele af det dækkes af Hede.

FORTEGNELSE

over

de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Hjørring Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Aaby (den vestl. Del)	Kær Herreds (i Aalborg Amt)	Hvetbo
2	Aasted	Frederikshavn	Horns
3	Aggersborg	Øster Han Herreds	Øster Han
4	Albæk	Dronninglund Herreds	Dronninglund
5	Alstrup	Børglum Herreds Søndre	Hvetbo
6	Asdal	Skagen	Vennebjerg
7	Astrup	Hjørring	Vennebjerg
8	Bejstrup	Øster Han Herreds	Øster Han
9	Bindslev	Skagen	Horns
10	Bjergby	Hjørring	Vennebjerg
11	Brovst	Øster Han Herreds	Øster Han
12	Byrum	Frederikshavn	Læsø
13	Børglum	Børglum Herreds Nordre	Børglum
14	Dronninglund	Dronninglund Herreds	Dronninglund
15	Elling	Skagen	Horns
16	Emb	Børglum Herreds Nordre	Børglum
17	Flade	Frederikshavn	Horns
18	Furreby	Børglum Herreds Nordre	Børglum
19	Gjøl	Øster Han Herreds	Hvetbo
20	Gærum	Frederikshavn	Horns
21	Hallund	Børglum Herreds Søndre	Dronninglund
22	Hals	Frederikshavn	Læsø
23	Harridslev	Børglum Herreds Nordre	Vennebjerg
24	Haverslev	Øster Han Herreds	Øster Han
25	Hellevad	Dronninglund Herreds	Dronninglund
26	Hellum	Dronninglund Herreds	Dronninglund
27	Hirsholmen	Frederikshavn	Horns

	Sogn	Skyldkreds	Herred
28	Hjermeslev	Børglum Herreds Søndre	Hvetbo
29	Horne	Skagen	Vennebjerg
30	Hune	Børglum Herreds Søndre	Hvetbo
31	Hæstrup	Børglum Herreds Nordre	Børglum
32	Hørby	Frederikshavn	Dronninglund
33	Hørmested	Skagen	Horns
34	Ingstrup	Børglum Herreds Søndre	Hvetbo
35	Jelstrup	Børglum Herreds Nordre	Vennebjerg
36	Jerslev	Børglum Herreds Søndre	Børglum
37	Jetsmark	Øster Han Herreds	Hvetbo
38	Karup	Frederikshavn	Dronninglund
39	Lendum	Skagen	Horns
40	Lerup	Øster Han Herreds	Øster Han
41	Lyngby	Børglum Herreds Nordre	Børglum
42	Maarup	Hjørring	Vennebjerg
43	Mosbjerg	Skagen	Horns
44	Mygdal	Hjørring	Vennebjerg
45	Raabjerg	Skagen	Horns
46	Rakkeby	Børglum Herreds Nordre	Børglum
47	Rubjerg	Hjørring	Vennebjerg
48	Saltum	Børglum Herreds Søndre	Hvetbo
49	Sankt Hans	Hjørring	Vennebjerg
50	Sankt Olai	Hjørring	Vennebjerg
51	Sejlstrup	Børglum Herreds Nordre	Børglum
52	Serridslev	Børglum Herreds Søndre	Børglum
53	Sindal	Hjørring	Vennebjerg
54	Skagen Købst. Landd.	Skagen	Horns
55	Skallerup	Hjørring	Vennebjerg
56	Skræm	Øster Han Herreds	Øster Han
57	Skærum	Frederikshavn	Horns
58	Skæve	Dronninglund Herreds	Dronninglund
59	Stenum	Børglum Herreds Søndre	Børglum
60	Taars	Børglum Herreds Nordre	Børglum
61	Tise	Børglum Herreds Nordre	Børglum
62	Tolne	Skagen	Horns
63	Tolstrup	Børglum Herreds Søndre	Børglum

	Sogn	Skyldkreds	Herred
64	Tornby	Hjørring	Vennebjerg
65	Torslev	Dronninglund Herreds	Dronninglund.
66	Torslev	Øster Han Herreds	Øster Han
67	Tranum	Øster Han Herreds	Øster Han
68	Tversted	Skagen	Horns
69	Uggerby	Skagen	Vennebjerg
70	Ugilt	Hjørring	Vennebjerg
71	Understed	Frederikshavn	Dronninglund'
72	Vejby	Børglum Herreds Nordre	Børglum
73	Vennebjerg	Hjørring	Vennebjerg
74	Vester Brønderslev	Børglum Herreds Søndre	Børglum
75	Vesterø	Frederikshavn	Læsø
76	Vidstrup	Hjørring	Vennebjerg
77	Voer	Dronninglund Herreds	Dronninglund'
78	Volstrup	Frederikshavn	Dronninglund'
79	Vraa	Børglum Herreds Nordre	Børglum
80	Vrejlev	Børglum Herreds Nordre	Børglum
81	Vrensted	Børglum Herreds Nordre	Børglum
82	Øland	Øster Han Herreds	Øster Han
83	Ørum	Dronninglund Herreds	Dronninglund'
84	Øster Brønderslev	Børglum Herreds Søndre	Børglum
85	Øster Svenstrup	Øster Han Herreds	Øster Han



Læsø. „Hjørnegaard“. Byrum Sogn.
 (Chr. Axel Jensen fot. 1908)

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde	Skatteydere til Staten			
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue
	ha				Kr.	Kr.	Kr.
Jerslev	6450	586	2912	201	403900	4431	3 237100
Øster Brønderslev-Hallund	7337	533	2561	129	375440	5465	3 461400
Vester Brønderslev	3582	768	4646	644	639457	30239	5 933700
Serritslev	2413	224	1147	68	143900	1887	1 378000
Vraa-Emb	3020	501	2722	243	756503	14601	5 041700
Vejby-Sejlstrup	1816	162	849	79	177043	2300	1 635400
Børglum-Furreby	4432	559	2695	240	671455	13916	3 522500
Vrendsted-Tise	7414	563	2292	134	360149	5969	3 138200
Tolstrup-Stenum	4869	432	1700	134	303063	4416	2 561700
Ingstrup-Hjermeslev-Alstrup	4445	425	2080	159	360809	5615	3 798900
Saltum-Hune	8436	622	2447	206	381784	4556	3 489000
Jetsmark	5976	640	3350	217	404487	5796	3 835200
Gjøl	2500	174	844	101	212192	2737	1 399700
Øland	2412	110	613	46	106672	1969	1 432100
Brovst	5189	602	3026	243	632963	7704	5 572200
Lerup-Tranum	9080	377	1773	107	154942	1256	1 349800
Øster Svenstrup	1342	177	835	76	153997	2225	1 515600
Torslev (Han Herred)	2465	264	1143	98	215705	3648	1 997700
Skræm	1931	86	390	26	46126	511	436100
Haverslev-Bejstrup	4209	357	1549	133	266332	3275	3 220300
Aggersborg	2087	192	774	90	178638	2353	1 587100

				Gaarde					Huse									
Hk.	med 2-4 Tdr.	Hk.	med 4-12 Tdr.	Hk.	med 12 Tdr. Hk. or derover	I alt	Samlet Vur-	Vurderings-	Samlet Jord-	Jordværdi	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur-	Vurderings-	Samlet Jord-	Jordværdi
							deringssum	sum pr. ha	værdi	pr. ha					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
63	34	7	»	104	2 464000	810	1 532000	503	51	175	100	326	2 611000	932	1 335000	441		
51	36	20	1	108	3 699000	701	2 524000	478	51	165	53	269	1 776000	944	1 051000	559		
21	20	11	2	54	1 963000	1013	1 233000	657	57	97	27	181	1 368000	1484	645000	700		
24	28	11	»	63	1 510000	886	1 032000	606	36	55	15	106	570000	924	320000	519		
31	30	12	»	73	2 159000	1116	1 442000	745	52	81	36	169	1 420000	1373	765000	740		
19	25	9	1	54	1 593000	1112	1 073000	749	14	43	7	64	395000	1023	237000	614		
29	34	9	2	74	3 046000	988	1 854000	601	58	83	31	172	1 134000	1101	554000	538		
42	53	29	3	127	3 876000	817	2 403000	506	50	88	33	171	994000	879	508000	449		
39	32	19	1	91	2 795000	1021	2 003000	732	39	86	22	147	950000	1093	586000	674		
43	37	25	»	105	2 864000	961	2 060000	691	52	80	34	166	997000	803	560000	451		
49	36	19	1	105	2 679000	783	2 011000	588	60	96	117	273	1 531000	414	962000	260		
37	30	10	1	78	2 939000	929	2 336000	739	96	169	70	335	2 460000	1119	1 582000	720		
22	27	3	1	53	1 166000	650	854000	476	10	31	19	60	501000	1004	339000	667		
14	18	6	1	39	976000	557	634000	362	9	23	13	45	301000	944	140000	439		
42	35	14	2	93	3 166000	1015	2 405000	771	59	138	44	241	2 152000	1365	1 384000	878		
48	19	8	»	75	1 370000	461	887000	299	43	73	120	236	1 316000	296	704000	158		
5	10	4	»	19	688000	1030	458000	686	11	43	24	78	610000	1008	306000	506		
31	29	1	1	62	1 523000	867	1 002000	571	17	57	11	85	606000	1131	352000	657		
4	5	4	»	13	397000	568	288000	412	6	29	26	61	373000	580	198000	308		
49	32	18	»	99	2 315000	783	1 443000	488	40	76	20	136	898000	1049	421000	492		
15	17	3	1	36	849000	555	599000	391	16	31	10	57	357000	1038	171000	497		

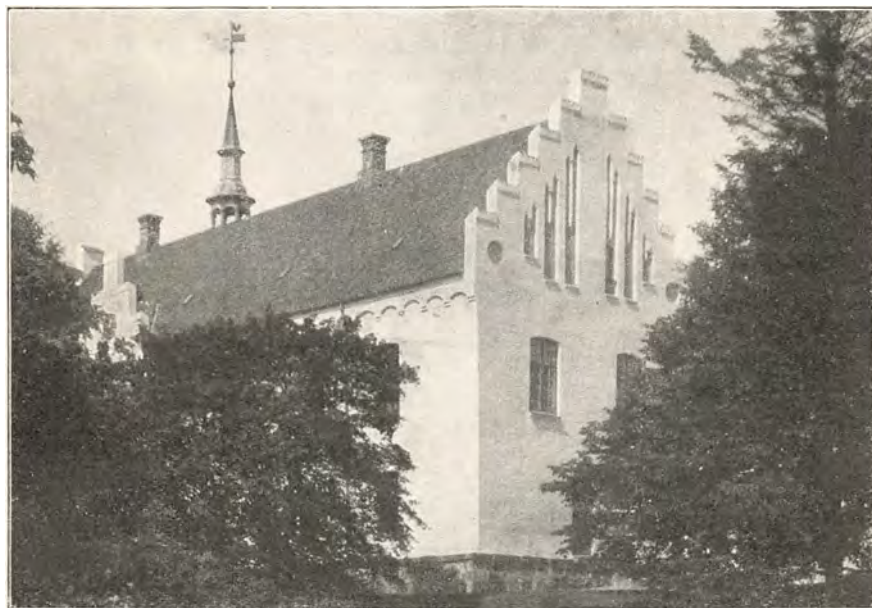
Henning Kiørboe.

FORTEGNELSE OVER GAARDE M. M. I HJØRRING AMT

VURDERET TIL MINDST 75,000 KR. EJENDOMSSKYLD

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET.

(REVIDERET I JANUAR 1919 I SELVE AMTET.)



Kokkedal.
(Hude, fot.)

Alfabetisk Register til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aabenterp	114	Gaardbogaard	73
Aagaard	126	Gjærndrup, Øster	144
Aalegaard	170	Gunderup Vestergaard	112
Aastrup	97	Gynderupgaard	111
Aggersborggaard	171	Haabendal, Store	56
Albertinesminde	30	Hammelmose, Gl.	134
Asdal	78	Hammelmose, Ny	135
Baggesvogn	83	Haven	41
Bajensgaard	49	Haven, Ny	42
Bangsbo	51	Havrholm	113
Bannerslund	71	Hedegaard	76
Birkumgaard	161	Hejselt	38
Boelsgaard	165	Hellumlund	22
Bollegaard	6	Hjermeslevgaard	152
Bollehede	7	Hjortnæs	130
Boller	120	Hjørring 251	79
Borupgaard	154	Holmgaard	21
Bouet, St.	12	Holtegaard	8
Bratskov	164	Hvidstedgaard	121
Brønderup, Øster	103	Hvilshøjgaard	141
Burholt, Gl.	139	Hæbelstrup, Øster	147
Burholt, Ny	140	Hæstrupgaard	110
Bøgsted	86	Høgholt	62
Børglum Kloster	127	Høglund	63
Christiansdal	129	Høgstedgaard	115
Christianshede	84	Hørby 12 a m. fl.	44
Civagaard	9	Hørbylund	43
Dahl	39	Johnstrup	100
Donsted	29	Kalum Nørgaard	136
Dronninggaard	5	Karensborg	3
Dronninglund Hovedgaard	1	Kielstrup	48
Dybro	58	Kirkegaard	20
Dybvad Hovedgaard	34	Kjellerups Plantage	162
Egebjerg	91	Kjærsgaard	80
Eget	57	Kjølkegaard	146
Elkær	74	Klosterskoven	96
Ellinggaard	69	Knivholt	52
Enggaard	150	Knudseje	35
Enggaarden	87	Kobbersholt	82
Eskær	61	Kokkedal	169
Falden Skov	28	Kornumgaard	149
Fuglsig	101	Korsholt	65
		Korslund	14
		Kragelund	50

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Kraghedegaard	17	Rønnebjerg Storgaard	118
Kringelhede	27	Rønnovsholm	117
Kvisselholt	2		
Kællingbro 1 m. fl.	18	Sejlstrupgaard	125
Kællingbrogaard	11	Siverslet	26
		Skaarupgaard	66
Langeslund	166	Skovsgaard, Nr.	167
Langheden, St.	10	Skovsgaard, Sdr.	168
Lemmergaard	153	Skrivensgaard	143
Lengsholm	60	Sludstrup	59
Lerbæk	68	Solholt	36
Linderumgaard	93	Sortkær, Øster	72
Lindet	55	Spangerhede	90
Lindholt	122	Stensbæk	75
Lundegaard	99	Stenbjerggaard Matr. Nr. 1	131
Lundergaard	157	Stenbjerggaard Matr. Nr. 2	132
		Storskoven	4
Mariendal	70	Størup	107
Moién	64	Sæbygaard	46
Mosegaard	159	Søndenaæn	95
Musted	137	Søndergaard	156
Mølgaard	89	Søttrup	77
Mølskovgaard	94		
		Theklaborg	85
Nejst	145	Thorsmark	151
Nibstrip	148	Tidemansholm	123
Nielsminde	128	Tirup, Øster	88
Nielsminde	133	Toftegaard	160
Nyholm, Vester	45	Tveden	23
Nørgaard	67	Tvevang	104
Nørtjæred	116	Tykskov	124
Odden	31	Ugilt, Over	92
Ormholt	37	Ulstrup	102
Ottestrup	47		
Overklit	109	Vanggaard	98
Oxholm	163	Vangkær	40
		Vejenggaard	106
Pajhede og Grønsvov	138	Vestergaard	142
Pilgaard, Vester	158	Vestrupgaard	155
Præstgaard	108	Villerup	105
Pulsgaard	32	Voergaard	31
		Voergaard Mark, 1 i, 1 k.	33
Ravnstrup, Nr.	15	Vrangbæk, Nørre	54
Ravnstrup, Ny	19	Vrejlev Kloster	119
Ravnstrup, Sdr.	16		
Rugtved, Lille	24	Østerbroen	25
Rævdal, Vester	53		
Røgelhedegaard	13		

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.
Dronninglund Herreds :				
1	Dronninglund	Dronninglund	{ Dronninglund } Hovedgaard	32
2	»	»	Kvisselholt	13 ¹ / ₂
3	»	»	Karensborg	15 ¹ / ₄
4	»	»	Storskoven	10
5	»	»	Dronninggaard	20 ¹ / ₂
6	»	»	Bollegaard	8 ³ / ₄
7	»	»	Bollehede	6 ¹ / ₂
8	»	»	Holtegaard	13 ¹ / ₂
9	»	»	Civagaard	17
10	»	»	St. Langheden	8 ¹ / ₂
11	»	»	Kællingbrogaard	9
12	»	»	St. Bouet	9 ¹ / ₂
13	Hellevad-Ørum	Hellevad	Røgelhedegaard	4 ¹ / ₂
14	»	»	Korslund	10
15	»	Ørum	Nr. Ravnstrup	8
16	»	»	Sdr. Ravnstrup	4
17	»	»	Kraghedegaard	5 ¹ / ₂
18	»	»	Kællingbro 1 m. fl.	5
19	»	»	Ny Ravnstrup	1
20	Hellum	Hellum	Kirkegaard	9 ¹ / ₄
21	»	»	Holmgaard	4 ¹ / ₄
22	»	»	Hellumlund	6 ¹ / ₄
23	Albæk-Voer	Albæk	Tveden	15 ¹ / ₂
24	»	»	Lille Rugtved	12 ¹ / ₂
25	»	»	Østerbroen	8
26	»	»	Siverslet	9
27	»	»	Kringelhede	11 ³ / ₄
28	»	»	Falden Skov	10 ¹ / ₄
29	»	»	Donsted	15
30	»	Voer	Albertinesminde	12 ³ / ₄
31	»	»	Voergaard	43 ¹ / ₄
32	»	»	Pulsgaarden	15
33	»	»	Voergd. Mark 1i, 1k	12 ³ / ₄
34	Skæve	Skæve	Dybvad Hovedgd.	53 ¹ / ₂
35	»	»	Knudseje	12 ¹ / ₂
36	»	»	Solholt	12 ¹ / ₄
37	Torslev	Torslev	Ormholt	17 ¹ / ₄
38	»	»	Hejselt	14 ¹ / ₄
39	»	»	Dahl	7
40	»	»	Vangkær	8 ³ / ₄

Løse	Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		Ejen- doms- skyld- værdi- Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.	Ejer	Løbe- Nr.
			Tdr. Ld.	Hektar					
»	16	»	1001	552	480000	248000	350036	N. K. Strøyberg	1
—	—	—	278	153	150000	80000	110700	Th. Pilgaard	2
»	»	—	290	160	138000	110000	28400	N. K. Strøyberg	3
—	—	—	1169 ¹ / ₂	645	300000	120000	53767	Sehested	4
»	»	»	517	285	250000	180000	192350	C. Nielsen	5
»	»	16	196	108	80000	58800	30000	K. Jensen Møller	6
»	»	2	156	86	80000	54600	40000	N. Jensen	7
6	10	3	479	264	150000	96000	89510	J. B. Ottosen	8
»	»	2	332	183	175000	116200	101160	Gr. Thomsen	9
2	2 ¹ / ₂	»	194	107	90000	58200	70000	H. Petersen	10
»	»	5	225	124	96000	67500	57000	P. Nielsen	11
—	—	—	289	159	112000	75000	55185	I. P. Jensen	12
1	»	2	185 ¹ / ₂	102	75000	43000	54000	Marie Hartz	13
3 ¹ / ₂	»	5	279	154	115000	65000	80000	P. Larsen Holst Hansen	14
8	2 ¹ / ₂	2	226	125	85000	48000	61300	J. Nielsen	15
4	»	5	220	121	90000	—	64000	N. Sanden	16
15	»	6	245	135	98000	58000	59200	H. Christensen	17
—	—	—	257	142	82000	50000	40000	K. S. Djernis	18
»	»	3 ¹ / ₂	157	87	75000	42500	43000	M. Jørgensen	19
»	3	5	226	125	90000	57000	57400	O. Olesen	20
»	»	56	248 ¹ / ₂	137	76000	45200	29300	C. Larsen Christensen ...	21
2	»	7	279	154	82000	59500	39120	L. C. Winther	22
2	»	10	273	151	115000	70000	73567	Ahlefeldt-Laurvigen	23
»	»	4	304 ¹ / ₂	168	115000	72000	72000	C. Sørensen	24
»	»	1 ¹ / ₂	168	93	92000	66000	39000	C. P. Hansen	25
»	»	1	238	131	95000	65000	56700	J. M. Jensen	26
4	8	6	256	141	125000	77000	85170	Ahlefeldt Laurvigen	27
—	—	—	447 ¹ / ₂	247	80000	51900	13828	A. Petersen Geltzer	28
—	—	—	440	243	160000	106200	52450	J. P. Carlsen	29
1	»	2 ¹ / ₂	159	88	90000	60000	57900	N. P. Jensen	30
»	25	25	775 ¹ / ₂	428	520000	265000	506680	E. Scavenius	31
—	—	—	254	140	125000	—	70400	C. Christensen	32
»	»	»	185 ¹ / ₂	102	75000	70000	6800	C. Christensen	33
3	»	22	1377	760	545000	350000	217860	S. Winkel	34
»	»	9	219	121	85000	50000	63744	L. Larsen	35
»	»	2	307	169	115000	75000	34953	G. Frederiksen	36
—	—	—	528 ¹ / ₂	292	150000	100000	82050	N. Bruun	37
—	—	—	353	195	131000	92500	77000	M. Pilgaard	38
»	»	2	238	131	80000	65000	38500	N. P. Rafn	39
2	»	4	237	131	80000	65000	40000	M. Jensen	40

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Ager
Frederikshavn:					
41	Hørby	Hørby	Haven	8 ³ / ₄	193
42	»	»	Ny Haven	6	—
43	»	»	Hørbylund	15 ³ / ₄	295
44	»	»	Hørby 12 a m. fl.	5	136 ¹ / ₂
45	»	»	Vester-Nyholm	8 ¹ / ₄	137
46	Volstrup	Volstrup	Sæbygaard	41 ³ / ₄	500
47	»	»	Ottestrup	20 ¹ / ₂	300
48	»	»	Kielstrup	10 ³ / ₄	280
49	»	»	Bajensgaard	5 ¹ / ₂	—
50	»	»	Kragelund	5 ¹ / ₄	263
51	Flade-Gærum	Flade	Bangsbo	9 ¹ / ₂	—
52	»	»	Knivholt	43 ³ / ₄	690
53	»	Gærum	Vester-Rævdal	6 ¹ / ₂	—
54	»	»	Nørre-Vrangbæk	7 ¹ / ₄	130
55	Aasted-Skærum	Aasted	Lindet	10	214
56	»	»	Store-Haabendal	6 ¹ / ₂	175
57	»	Skærum	Eget	9 ¹ / ₄	—
58	»	»	Dybro	6 ¹ / ₄	160
59	»	»	Sludstrup	10 ³ / ₄	270
Skagen:					
60	Lendum	Lendum	Lengsholm	12 ¹ / ₄	218
61	Mosbjerg	Mosbjerg	Eskær	10 ¹ / ₂	220
62	Hørmested	Hørmested	Høgholt	18	332
63	»	»	Høglund	6 ¹ / ₄	180
64	»	»	Moién	6 ³ / ₄	140
65	»	»	Korsholt	6 ¹ / ₂	310
66	Tolne	Tolne	Skaarupgaard	14 ¹ / ₄	—
67	»	»	Nørgaard	11 ³ / ₄	190
68	Elling	Elling	Lerbæk	18 ¹ / ₄	390
69	»	»	Ellinggaard	7 ¹ / ₄	132
70	»	»	Mariendal	7 ¹ / ₂	150
71	»	»	Bannerslund	10 ¹ / ₂	230
72	»	»	Øster-Sortkær	12	145
73	Raabjerg	Raabjerg	Gaardbogaard	2 ³ / ₄	54
74	Tversted-Uggerby	Tversted	Elkær	11 ³ / ₄	260
75	Bindslev	Bindslev	Stensbæk	13	230 ¹ / ₂
76	»	»	Hedegaard	7	200
77	»	»	Søttrup	7 ¹ / ₂	144
78	Horne-Asdal	Asdal	Asdal	24 ¹ / ₂	339 ¹ / ₂

1) Herunder hører Hovedgaardene Sæbygaard og Ottestrup. Besidder J. K. Arenfeldt.

Andre Arealer	Samlet Areal		Ejen- doms- skyld- værdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.	Ejer	Løbe- Nr.
	Tdr. Ld.	Hektar					
12	237	131	130000	69000	106540	Overgaard og Mathisen ...	41
—	180	99	80000	43500	38000	P. Christiansen	42
6	320	177	145000	100000	65000	N. Riis Lassen	43
6½	147	81	80000	63000	27000	Kirstine Risgaard	44
6	173	95	75000	50000	40000	C. Thomsen	45
160	1410	778	450000	236000	334800	Stamhuset Sæbygaard ¹⁾ ..	46
2	352	194	100000	80000	55700	»	47
»	280	154	150000	95000	60000	M. Jensen	48
—	171	94	88000	61400	41242	Jacob Jensen	49
7	290	160	80000	70000	25000	C. Møller	50
—	218	120	110000	55000	57950	O. Bigler	51
20	800	449	325000	290000	105000	G. Frederiksen	52
—	217	120	92000	67000	32000	J. L. Thomsen	53
9	204	113	80000	50000	42700	O. Olsen	54
49	484	267	115000	86000	57849	C. C. Westergaard	55
5	244	135	90000	63500	41810	A. Sørensen	56
—	263	145	90000	63500	56000	Th. P. Therkildsen	57
2	210	116	96000	66000	80000	Brødrene Calundan	58
7	343	189	110000	85000	39100	Brødrene Calundan	59
12	280	154	155000	88000	104480	C. Møller	60
8	404	223	125000	75500	74000	A. Holm	61
10	392	216	180000	113760	156000	C. Salomon Hansen	62
4	214	118	110000	70500	63700	H. Nielsen	63
5	171	94	77500	53400	32650	A. Ræbild	64
6½	346½	191	100000	60600	42000	C. Olesen	65
—	598	330	128000	53600	6090	N. Andersen	66
5	300	165	110000	76000	54470	J. Gleerup	67
18	540	298	143000	101000	99514	Steen Giebelhausen	68
8	182	100	75000	45000	52700	Lystager m. fl.	69
11	167	92	75000	40100	70588	A. Andersen	70
18	308	167	100000	75000	50000	P. Mehrens	71
2	162	89	75000	50500	41000	S. French	72
135½	1000½	552	400000	300000	271000	J. W. Larsen	73
5	388	214	133000	85000	102000	Nielsen m. fl.	74
15	282½	156	125000	98000	88710	Th. P. Therkildsen	75
9	218½	121	90000	70000	36050	J. L. Thomsen	76
10½	176	97	75000	50000	35000	M. Larsen	77
6	387½	214	220000	135000	116000	Norsk Konsortium	78

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Agar
Hjørring:					
79	Hjørring Købstad	Hjørring	Hjørring 251 m. fl.	4 ¹ / ₄	60
80	Tornby-Vidstrup.....	Tornby	Kjærsgaard	14 ³ / ₄	228
81	Bjergby-Mygdal.....	Mygdal	Odden	24 ³ / ₄	475
82	»	»	Kobbersholt	7 ¹ / ₄	—
83	Sindal	Sindal	Baggesvogn	35 ¹ / ₄	570
84	»	»	Christianshede	12	214
85	»	»	Theklaborg	5 ³ / ₄	—
86	Astrup.....	Astrup	Bøgsted	25 ¹ / ₂	400
87	»	»	Enggaarden	16	250
88	»	»	Øster-Tirup	6	148
89	Ugilt.....	Ugilt	Mølgaard	10 ¹ / ₄	150
90	»	»	Spangerhede	10 ¹ / ₂	213
91	»	»	Egebjerg	15 ³ / ₄	—
92	»	»	Over-Ugilt	7 ³ / ₄	171
93	»	»	Linderumgaard	16 ¹ / ₂	—
94	»	»	Mølskovgaard	10 ¹ / ₄	200
95	»	»	Søndenaen	7 ¹ / ₄	—
96	»	»	Klosterskoven	7 ¹ / ₄	—
97	St. Olai-St. Hans.....	St. Hans	Aastrup	31 ³ / ₄	—
98	»	»	Vanggaard	10 ¹ / ₄	186 ¹ / ₂
99	»	»	Lundegaard	7 ¹ / ₄	105
100	»	St. Olai	Johnstrup	9 ³ / ₄	117
101	»	»	Fuglsig	16	275
102	»	»	Ulstrup	6	123
103	»	»	Øster-Brønderup	6 ³ / ₄	»
104	»	»	Tvevang	10	—
105	Skallerup-Vennebjerg...	Skallerup	Villerup	12	158 ¹ / ₂
106	»	»	Vejenggaard	13 ¹ / ₄	103
107	»	»	Størup	7 ¹ / ₄	140
108	»	Vennebjerg	Præstgaard	8	195
109	»	»	Overklit	12 ¹ / ₄	200
Borglum Herreds nordre:					
110	Vrejlev-Hæstrup	Hæstrup	Hæstrupgaard	11	190
111	»	Vrejlev	Gynderupgaard	3 ³ / ₄	213
112	»	»	Gunderup Vesterg.	6	132
113	»	»	Havrholm	14 ¹ / ₄	194
114	»	»	Aabenterp	10 ¹ / ₂	198
115	»	»	Høgstedgaard	20	—
116	»	»	Nørtjæred	4	112
117	Vrejlev-Hæstrup	Vrejlev	Rønnovsholm	8 ³ / ₄	202
118	»	»	Rønnebj. Storgd.	7	85
119	»	»	Vrejlev Kloster	23	380

Ieds	Ande Arealer	Samlet Areal		Ejen- doms- skyld- værdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.	Ejer	Løbe- Nr.
		Tdr. Ld.	Hektar					
»	2	62	34	110000	64000	97169	M. Olesen	79
»	»	231	127	160000	100000	87179	Et Konsortium	80
25	7	707	390	248000	200000	119580	Norsk Konsortium	81
—	—	159 ³ / ₄	88	75000	58000	32300	N. Rasmussen	82
»	»	1010	557	420000	325000	133913	O. R. Sagf. Madsen, Kbh.	83
»	2	251	138	130000	75500	56700	Faber	84
—	—	163	90	80000	50000	32028	O. R. Sagf. Madsen, Kbh.	85
20	»	820	452	210000	160000	109000	Norsk Konsortium	86
»	17	345	190	150000	117000	66000	A. Bech	87
»	5	171 ¹ / ₂	95	90000	59800	41600	S. Møller	88
»	5	190	105	80000	57000	43400	E. Weimann	89
»	7	270	149	125000	88000	60427	C. Pedersen	90
—	—	350	193	130000	100000	74900	M. Pilgaard m. fl.	91
»	7 ³ / ₄	213 ³ / ₄	118	87000	64000	40000	C. Ugilt	92
—	—	434 ¹ / ₂	240	160000	120000	93500	I. Hasselbalch	93
»	4	276	152	110000	72000	69753	Norsk Konsortium	94
—	—	217	120	100000	70000	60000	P. Olsen	95
—	—	585	323	138000	59000	29800	Fru K. Rottbøll	96
—	—	394	217	243000	—	120400	A/S. Aastrup Hovedgd. . .	97
»	1	215 ¹ / ₂	119	104000	75000	40925	J. Sørensen	98
»	5	128	71	100000	60000	84900	M. Jensen	99
»	1 ¹ / ₂	130	72	100000	58500	71050	Christensen & Jensen . . .	100
»	10	321	177	186000	136000	83070	Overgaard & Mathisen . . .	101
»	2 ¹ / ₂	149 ¹ / ₂	82	100000	67500	53022	N. C. Bisgaard	102
»	5	186	103	100000	70000	39396	H. Pape	103
—	—	127	70	81000	—	35350	A/S. Aastrup Hovedgd. . .	104
»	2	175 ¹ / ₂	97	85000	44800	50500	A. Nørgaard	105
»	2	113	62	82000	54000	35942	N. C. Thirup	106
200	47	396	218	85000	55875	38500	J. Stadil Petersen	107
»	46	249	137	81000	61100	29500	F. A. Asmussen	108
»	2	217	120	87000	51400	52800	S. Færch	109
»	4	233	129	137000	88000	72574	A. Andersen	110
»	10	223	123	80000	50000	58300	H. P. Pedersen	111
»	5 ¹ / ₂	150	83	75000	50000	36072	P. C. Christensen	112
3	»	217	120	130000	80000	76800	C. Jensen	113
»	8	224	124	90000	66000	37934	P. Thomsen	114
—	—	286	158	137000	86000	75594	Fru A. Jensen	115
»	2	114	63	75000	45000	39980	T. Petersen	116
3	1	245	135	150000	98000	90300	C. Konnerup	117
»	2 ¹ / ₂	117 ¹ / ₂	65	85000	55000	46000	T. Thomsen	118
»	8	438	242	225000	130000	200000	N. Kaas	119

Løbe- Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hart-	Ager
				korn	
Børglum Herreds nordre (fortsat):					
120	Taars	Taars	Boller	12 ¹ / ₂	208 ¹ / ₂
121	»	»	Hvidstedgaard	18 ¹ / ₂	268
122.	»	»	Lindholt	7 ¹ / ₄	146
123	»	»	Tidemansholm	14	190
124	»	»	Tykskov	5 ¹ / ₂	131
125	Vejby-Sejlstrup	Sejlstrup	Sejlstrupgaard	21 ³ / ₄	222
126	»	»	Aagaard	10	154 ¹ / ₂
127	Børglum-Furreby	Børglum	Børglum Kloster	68 ³ / ₄	700
128	»	»	Nielsminde	11 ³ / ₄	248
129	»	»	Christiansdal	14 ¹ / ₂	300
130	»	»	Hjortnæs	11 ¹ / ₄	342
131	»	»	Stenbjerggaard	7	—
132	»	»	Stenbjerggaard	8	178
133	Vrensted-Tise	Tise	Nielsminde	12 ¹ / ₄	272
134	»	»	Gl. Hammelse	61	400
135	»	»	Ny Hammelse		
Børglum Herreds søndre:					
136	Serridslev	Serridslev	Kalum Nørgaard	9 ¹ / ₄	135
137	Jerslev	Jerslev	Musted	6 ¹ / ₄	187
138	»	»	Pajh. og Grønskov	3 ¹ / ₂	—
139	Ø. Brønderslev-Hallund	Ø. Brønderslev	Gl. Burholt	13	240
140	»	»	Ny-Burholt	6 ¹ / ₂	171
141	»	»	Hvilshøjgaard	10 ¹ / ₂	215
142	»	»	Vestergaard	6 ¹ / ₂	135
143	»	»	Skrivensgaard	7 ³ / ₄	106
144	»	»	Øster Gjerndrup	10 ¹ / ₄	209
145	»	»	Nejst	7	250
146	»	Hallund	Kjølsegaard	11 ³ / ₄	—
147	»	»	Øster Hæbbelstrup	8 ¹ / ₂	210
148	V. Brønderslev	V. Brønderslev	Nibstrup	10 ¹ / ₂	200
149	»	»	Kornungaard	12 ¹ / ₂	125
150	»	»	Enggaard	12 ³ / ₄	188
151	»	»	Thorsmark	6 ¹ / ₂	154
152	Tolstrup-Stenum	Tolstrup	Hjermeslevgaard	52 ¹ / ₂	300
153	Ingstrup-Hjermeslev- Alstrup	Hjermeslev	Lemmergaard	8	117
154	»	Ingstrup	Borupgaard	7 ³ / ₄	90
155	Saltum-Hune	Saltum	Vestrupgaard	13 ¹ / ₂	224
156	»	»	Søndergaard	6 ¹ / ₄	88

Tede	Andre Arealer	Samlet Areal		Ejen- doms- skyld- værdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.	Ejer	Løbe- Nr.
		Tdr. Ld.	Hektar					
»	6	264 $\frac{1}{2}$	146	125000	75500	76421	C. Pedersen Lindrup	120
»	14	326	180	150000	100000	66195	J. C. Christensen	121
»	1 $\frac{1}{2}$	183	101	94000	54000	40400	C. Andersen	122
1	8	244	135	130000	73000	74517	A. C. Jørgensen	123
»	4	245	135	85000	43000	59100	L. Christensen	124
4	4	300	165	180000	130000	99527	K. Kristiansen	125
»	5 $\frac{1}{2}$	177	98	90000	65400	37676	C. Larsen og A. Rubæk . . .	126
10	20	1080	596	700000	432000	449893	C. Rottbøll	127
»	3	281	155	140000	100000	45648	A. Christensen m. fl.	128
5	»	401	221	190000	120000	104915	C. Rottbøll	129
55	6	518	286	216000	116000	161650	G. Frederiksen	130
—	—	199	110	75000	55000	23000	J. L. Pedersen	131
»	1 $\frac{1}{2}$	225	124	90000	67500	31000	A. Pedersen	132
»	2	288	159	134000	94000	59400	K. Kjeldsen	133
»	6 $\frac{1}{2}$	609 $\frac{1}{2}$	336	283000	168000	150600	Stamhuset Birkelse	134
»	6	506	279	168000	101000	100050	»	135
»	3	160	88	75000	55000	51410	J. S. Nielsen	136
»	3	212	117	80000	56000	42200	M. Larsen	137
—	—	346 $\frac{1}{2}$	191	88000	24000	—	Stamhuset Birkelse	138
»	16	341	188	155000	110000	85000	C. Pedersen	139
»	4	210	116	85000	63000	46000	C. Berthelsen	140
1	11	345	190	106000	82000	57713	J. Møller	141
»	3	208	112	80000	60000	40000	P. M. Thomsen	142
»	7	208	115	80000	61000	34544	J. L. Pedersen	143
10	38	302	167	90000	68000	39286	H. P. Jensen	144
»	»	250	138	115000	80000	69400	J. C. Andersen	145
—	—	491 $\frac{1}{4}$	271	135000	77000	73000	F. Thomsen	146
»	10	330	182	95000	68000	54710	J. Jensen	147
»	5	232	128	102000	66900	73000	M. Mikkelsen	148
»	5	214	129	120000	81900	81000	T. P. Therkildsen	149
»	7	306 $\frac{1}{2}$	169	124500	76500	89221	Norsk Konsortium	150
»	18	222	122	80000	55900	48000	C. A. Christensen	151
5	35	637	351	255000	205000	112200	I. P. Pedersen	152
»	»	117	65	83000	60000	31500	Maren Lemmergaard	153
»	2	123	68	85000	63000	39919	J. Nørgaard	154
»	2	260	143	121000	96000	50000	Ane Dorth. Rendbech . . .	155
»	6 $\frac{1}{2}$	130 $\frac{1}{4}$	72	80000	64000	21673	M. Berthelsen	156

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hart-korn Tår.	Ager
Øster Han Herreds:					
157	Jetsmark	Jetsmark	Lundergaard	2 ¹ / ₂	—
158	»	»	V. Pilgaard	7 ¹ / ₂	83
159	»	»	Mosegaard	7 ¹ / ₄	240
160	»	»	Toftegaard	18 ³ / ₄	250
161	Gjøl.....	Gjøl	Birkumgaard	12 ³ / ₄	150
162	»	»	Kjellerups Plantage	4 ¹ / ₄	10
163	Øland.....	Øland	Oxholm	40 ¹ / ₄	600
164	Brovst.....	Brovst	Bratskov	27 ¹ / ₄	200
165	»	»	Boelsgaard	17	161
166	»	»	Langeslund	6	92 ¹ / ₂
167	Øster Svenstrup	Svenstrup	Nr. Skovgaard	8 ¹ / ₄	200
168	»	»	Sdr. Skovgaard	4 ³ / ₄	87
169	Torslev	Torslev	Kokkedal	19 ¹ / ₂	282
170	Skræm.....	Skræm	Aalegaard	7 ¹ / ₂	212
171	Aggersborg	Aggersborg	Aggersborggaard	30 ³ / ₄	130

l.	Andre Arealer		Samlet Areal		Ejen- doms- skyld- værdi Kr.	Jord- værdi Kr.	Byg- nings- assu- rance Kr.	Ejer	Løbe- Nr.
	Mosc	Hede	Tdr.	Ld. Hektar					
—	—	—	730	403	280000	252500	56791	L. Fruensgaard	157
6	»	2	121	67	82000	69900	24000	H. R. Nielsen	158
283	»	7	650	359	175000	162000	55904	Stamhuset Birkelse	159
50	»	14	486	268	225000	200000	86176	»	160
5	10	40	505	279	115000	80500	109500	Øllgaard & Trolle	161
»	»	»	180	99	50000	16500	10000	N. W. Kjellerup	162
5	»	7	1962	1082	350000	205650	206461	H. N. Andersen	163
2½	»	17	361½	199	215000	178600	128300	V. Hane-Schmidt	164
20	»	6	225	124	140000	115200	59000	C. Rendbech	165
»	»	12½	135	74	75000	53250	60065	K. S. Plesner	166
»	»	5	230	127	160000	106000	120363	J. Christensen	167
3	»	1½	100½	56	75000	60500	20500	Karen Marie Nielsen	168
»	»	17	423	233	210000	144000	180000	Prins Erik af Danmark	169
20	30	4	336	185	95000	72000	42500	I. K. Hasselbalch	170
»	20	6	526	290	150000	125000	51400	H. B. F. Nørgaard	171

THISTED AMT



**Hanklit paa Mors.
(Ved Geol. Forening.)**



Harald Foss: Klitter ved Hanstholm. 1897.
(Ved Foreningen for national Kunst.)

THISTED AMT

INDLEDNING

AF MAG. SCIENT. J. O. BØVING-PETERSEN

Amtet omfatter Landsdelene *Vester-Hanherred*, *Thy* og *Mors* samt — som en lille søndenfjords Enklave — Harboøretangens yderste Spids med Thyborøn, saaledes at Limfjordens nuværende Udløb i Vesterhavet, *Thyborøn Kanal*, har begge sine Bredder indenfor Amtets Omraade.

Saavel Vester-Hanherred som Thy minder i landskabelig Henseende om Vendsyssel — dog uden dettes østlige, venlige og skovrige Egne. Det er Vest-Vendsyssels aabne, stort formede Land, vi her genfinder, med de samme milevide Udsigter og de samme isolerede Bakkeøer, hvis oprindelige Kyster mange Steder endnu staar som stejle Klinter ud mod lavt liggende Flader, der tidligere var Sunde, Fjordbredninger og Vige, og som i det vestlige Hanherred, henimod Thy, endnu delvis er dækkede af Vand. Men er den ydre Lighed end stor — baade Vester-Hanherred og det nordlige Thy har dog forud for Vendsyssel deres høje Kridt- og Kalkklinter (Svinkløv, Bolbjerg og Hanstholm), der giver disse Landsdele en ganske særegen Interesse — en forhistorisk Patina af geologisk Ælde, som Vendsyssel savner.

Nærmer man sig ad Aalborg-Thisted Landevej Hanherredernes ad-

ministrative og kommercielle Midtpunkt, *Fjerritslev*, befinder man sig paa den store Bakke mellem Brovst og *Fjerritslev*, som skyder sig ind i *Hjørring* Amts sydvestligste Del, og som ud mod det lave Forland langs Havet falder stejlt og dybt ned mod *Lerups* og *Svinkløvs* Klinger. Under jævne Stigninger og Sænkninger bølger Landet aabent til alle Sider, hævende sig mod Nord i *Hingelbjergenes*, mod Syd i *St. Jørgensbjergs* svære *Rygge*, der — som alle betydelige Højdedrag i *Hanherrederne* og *Thy* — er rigt overstrøede af *Gravhøje*, vidnende om gammel, tæt *Beboelse* paa disse fordums *Øer*. Særlig interessant i saa *Henseende* er *Egnen* omkring *Herregaarden Aagaard* lidt Syd for *Fjerritslev*, hvor man i adskillige *Kæmpehøje* kan besøge store, vel bevarede *Jættestuer*. Her er det ogsaa, man oppe paa *St. Jørgensbjergs* Bakker valfarter til den historisk berømte *Husby Hole*, der egentlig burde benævnes med *Flertalsformen Holer* — to fordums *Hulveje*, nu et *Par græsklædte Slugter* gennem *Bakken*, hvor, under *Bondekampen 1441*, saa mange tapre *Vendelboer* maatte lade *Livet*, svigtede af deres *Forbundsfæller*, *Morsingerne* og *Thyboerne*.

Har *Egnen* Syd for *Fjerritslev* historisk *Kolorit*, saa er det Landet mod Nord, der i rent landskabelig *Henseende* er det mest dragende. Her ude langs *Jammerbugt*, løftende sig højt op over udstrakte, mørke, kun sparsomt beboede og opdyrkede *Hedeflader* og *Klitter*, ligger *Svinkløvs* frodige *Plantage* og hvide *Kridtklinger* — en *Kyststrækning*, hvis *Ejendommeligheder* og særlige *Skønhed* vi ikke finder *Mage* til langs *Jyllands Vestkyst*. *Plantagens* *Terræn* er stærkt bakket, med dybe, lune, af smaa *Vandløb* gennemskaarne *Kløfter*, hvis yppige *Vegetation* af *Bregner*, høj *Lyng*, store, gulblomstrende *Klitroser* og næsten uigennemtrængelig tætte *Krat* af *Enebærbuske* vidner om *Undergrundens* *Frugtbarhed*. Naar man gennem *Plantagen* ud til dens nordvestlige *Rand*, hvor et *Sømærke* knejser et halvt *Hundrede Meter* over *Havet*, opdager man *Frugtbarhedens* *Aarsag*: *Undergrundens* *Kridt* — det samme hvide *Skrivekridt*, som i *Jordens* *Middelalder* ogsaa opbyggede *Møens* *Klinger* af de talløse, mikroskopisk smaa *Skaller* af *Slimdyr* og *Kalkalger*, der levede i *Datidens* dybe *Hav*, drev pelagisk om som „*Svæv*“ i dets *Overflade* og, efter *Organismernes* *Død*, dryssede som fin *Støvregn* ned paa dets *Bund* for dér at aflejres og langsomt, uhyre langsomt danne *Lag* paa *Lag*. Senere hævedes og tørlagdes *Bunden*, og *Havet* skar bort af *Landets* *Sider* og dannede en stejl *Klitemur*. Men i denne *Mur* har *Vejrsmuldring* og *Regnvand* udfuret dybe *Kløfter* og omformet *Kridtvæggen* til en *Række* nøgne, hvide *Kamme*, der, set fra *Søsiden*, ligner *kæmpemæssige* *Klove* og adskilles ved *tragtformede*



Svinkløv, 1900.
D. G. U. (Axel Jessen fot.)



Svinkløv.
D. G. U. (K. J. V. Steenstrup fot.)

Kløfter, hvorigennem Plantagens Krat- og Skovbundsvegetation presser sig ned mod det aabne, lave Forland, der nu breder sig udenfor Kridtklinterne og beskytter dem mod fortsatte Angreb af Havet. Nu er det kun Vejrsmuldringen og det rindende Vand, der arbejder videre paa Svinkløv-Klintens Omformning. Som den her rejser sig, hvid og forrevet, minder den om sin store Frænde og Samtidige, Møens Klint, langt mod Sydøst, i det modsatte Hjørne af Danmark.

Følger vi fra Fjerritslev Banen vestpaa, til den ved *Frøstrup* Station bøjer i sydlig Retning, kører vi hen over en Strækning, der mere end nogen anden i Hanherred giver os et levende Indtryk af Landvinding. Forude løfter sig, med brat afskaarne Klinter, Vust-Bakken, der endnu i Valdemars Jordebog kaldes en Ø, og Navne i Omegnen som *Gjotrutrupstrand*, *Klimodde*, *Holmene*, *Thorup Holme*, *Vust Holm* og mange flere taler et tydeligt Sprog om, at disse store, grønne Engflader, der nu paa begge Sider af Banelinien breder sig mellem Limfjorden mod Syd og den mørke Klitkam mod Nord, ikke altid var Land. De mange Vejrmøller, de hvide skinnende Gaarde med deres Vindmotorer paa Ladernes Straatage og de store Flokke af broget Kvæg rundt om paa Engfladerne giver Egnen et hollandsk Præg, som yderligere forhøjes, naar man Vest for Vust kører ad en henvend to Kilometer lang Dæmning over *Lund Fjords* Sivskove og lergule Vande og mod Syd lader Blikket glide ud over de store, inddigede og næsten tørlagte Vejler, *Selbjergvejle* og *Bygholmsvejle*, med deres vidtstrakte Engflader. Fra *Løgstør* Bredning har en Fjord her tidligere skaaret sig langt ind i Landet mod Nord, kun adskilt fra Skagerak ved en 3—4 km smal Tange; men af denne Fjord er nu kun tre Indsøer tilbage, nordligst og størst af dem alle den, Banen fører over, og som med Urette endnu bærer Betegnelsen Fjord, — *Lund Fjord*.

Ved *Frøstrup* og *Tømmerby* Station befinder man sig igen paa oprindeligt Land — paa den fordums Ø *Hannæs*, der som et Højland skyder sig mod Syd helt ud til *Feggesund* og mod Vest indrammes af en ny Række lave Vejler (*Vesløsvejle*) og Søer, der ligeledes er Rester af en tidligere Limfjordsindsøkæring. Ogsaa her kaldes en af Søerne endnu „Fjord“ — *Tømmerbyfjord*. At disse oprindelige Vandveje omkring *Hannæs*' Højland har været stærkt benyttede i gamle Dage, fremgaar tydeligt af Egnens Rigdom paa Gravhøje og Stensætninger, hvoraf især den store, fredede Stensætning i Heden lidt Syd for *Tømmerby* gør et imponerende og ejendommeligt Indtryk — ikke mindst ved sin Beliggenhed umiddelbart op til Banelinien og ved de Livs- og Tidsmodsetninger, der saaledes mødes Side om Side.

Men atter her er det Egnen mod Nord, der først og fremmest tiltrækker os i landskabelig Henseende. Dér, en halv Snes Kilometer fra Frøstrup, sætter *Bolbjerg* sin haarde Limstensryg mod Havets Angreb paa den smalle Kyststrimmel mellem Skagerak og Lund Fjord og giver os, ligesom Svinkløv, et Indblik i vort Lands Forhistorie, der aabner os dybere Perspektiver end dem, de sædvanlige Kystklinter giver.

Undervejs fra Frøstrup til Bolbjerg passerer Landsbyen *Bjerget* paa et Bakkedrag, der, hvad Udsigtsvidde angaar, virkelig svarer til sit Navn. Man har derfra et enestaaende Panorama over Vester-Hanherred og hele det østlige og nordlige Thy. Intet andet Højdepunkt giver et saa fuldkomment Overblik over Egnens topografiske Naturforhold som denne, kun 40 m høje Bakke. Mod Vest falder den brat ned mod et lavt, mørkt og øde Hedeland, bag hvilket fjernt ude Hanstholm hæver sine høje Klinter og Bakkerygge. Men mod Øst, som Modsætning til Hedens Alvor, breder Landet sig bag Lund Fjord smilende og velbebygget, med Landsbyer og Gaarde, Møller, Huse og Kirker som talløse hvide Pletter og Prikker i de grønne Enge og gult og grønt mønstrede Marker. Mod Syd ser man langt ud over Vejlernes Indsøer og Engdrag, ud over Løgstør store Bredning og til Klinterne paa Mors. Og endelig mod Nord løfter Bolbjerg sin svære Ryg. Til alle Sider har vi Vidnesbyrd om de Landhævninger, hvorved Øer er blevne til Højlande, Fjorde og Sunde til friskgrønne Enge eller til vide Kær, Moser og Heder med spredte Smaasøer, hvis Blinken liver op i de ensformigt mørke Flader.

Ned over et saadant lavt Hededrag gaar Vejen mod *Bolbjerg*, hvis takkede Ryg ligger forude. Takkerne er de gule Klitter, der har lejret sig oppe paa Limstenskalkens Ryg, og hvis malerisk forrevne Former endnu ikke er tilslørede og skjulte af den unge Vust Plantage, der ad Aare vil tilhulle dem med sit monotone Tæppe. Naar man ind under Ryggen, svinger en Vej mellem lave Klitter ud til Stranden — og pludselig staar man overfor vort Lands mægtigste, eneste virkelig imponerende Strandpille, *Skareklit*, hvis spidse, graahvide Limstenskegle 100 m fra Land stiger 16 m stejlt op af Havet, forneden udhulet af Brænding og Bølgeslag, der stadig arbejder videre paa at gøre Keglens Sokkel tyndere og tyndere — indtil det Tidspunkt en Gang kommer, da den vil knække over under Klippens uhyre Vægt, og Skareklit styrter i Søen. Men som den endnu knejser dér, en enlig Ruinpille lig fra den Tid, da Bolbjerg skød sig langt ud i Havet, virker den mere storslaet og fantastisk end nogen af Bornholms fritstaaende Strandklipper.

I Modsætning til den slanke Obelisk ligger selve Bolbjerg tungt og

ludende med sine svære, graagule Flintlag som Bindingsværk i den graa Limstensvæg. Ogsaa denne undermineres af Højvande og Frost, der gnaver i Muren og lader store og smaa Kalkblokke styrte ned paa Stranden, saa at Klippens øverste Del springer langt frem som et Halvtag, hvorunder man færdes med en utryg Uhyggefølelse. Dobbelt befriende virker det da at komme op paa den ca. 50 m høje Ryg og se Skareklit dybt nede som en stor Sten, slynget i Havet af en Jættes Kæmpehaand. Og hvilken Udsigt over Land og Hav! Mod Øst følger Øjet Jammerbugtens øde, fint buede Kystlinje helt til Svinkløvs Plantage og Klinter, og mod Vest ses Jyllands skarpe, nordvestlige Hjørne, Hanstholms høje Forbjerg med sit berømte Fyr yderst ude — Skibenes første Landkending, naar de paa Vej over Nordsøen sætter Kurs mod Skagen.

Den for Vendsyssel og Hanherrederne karakteristiske Landskabs-type fortsætter sig ind i *Nordthy*.

Ogsaa her møder vi de iøjnefaldende Modsætninger mellem lave Sletteflader, der i Stenalderen var dækkede af Saltvand, men nu er Heder, Moser eller Enge, og Morænernes høje Bakkeøer med deres ofte skarpt afskaarne Kystklinter.

Staar man f. Eks. paa Bakkerne ved *Tved*, hvis mørke Granplantage danner den flatterende Ramme om Kirkens hvide Taarn, faar man et levende Indtryk af denne Modsætning mellem fordums Hav eller Fjord og Land. *Hjardemaal*, *Hunstrup* og *Østerild* Sogne løfter sig som en samlet Bakkeø, Østholmen, bag de lave Engstrækninger, hvor tidligere et langt, smalt Sund skar sig ind fra Sennels Hage og Hovsør Havn forbi Kaastrup og Tved. Her delte det sig i to Grene, der omsluttede Nordthys anden store Bakkeø, Hanstholm, og hvis sydlige Arm endnu markeres tydeligt af Engene ved Rær inde under Hanstholms lange Ryg, medens den nordlige Arm fortsattes Øst om Bakkeøen, forbi Vigsø ud mod Vigsø Bugt. Midt i denne Sundarms Flade ligger det lille *Gasbjerg*, en ensom Holm, hvis regelmæssigt afskaarne Sider og jævne Overflade giver den paafaldende Lighed med et gammelt Voldsted.

Imponerende virker *Hanstholm*, hvis Ryg hæver sig saa brat over Engene og det lave Hede- og Klitland, at den ligner en mægtig Fæstning; og er man fra Rær naaet ad den zigzagslyngede Kørevej op paa selve Ryggen og fortsætter ud mod Fyret, faar man paa denne Bakkeø virkelig en Følelse af *endnu* at færdes paa en Ø. Mod Nord og Vest breder Havet sig dybt nede og langt ud, og mod Syd og Øst sænker Holmen sig med stejle Klinter mod Lavslätten. Modsætningen mellem dennes næsten ubeboede Hedeflader og Kær og den tæt bebyggede,



Bolbjerg og Skareklit.
D. G. U.

opdyrkede Højderys Marker og Gaarde forstærker Indtrykket. Faa Steder i Danmark føler man sig saaledes i en Verden for sig selv som ude paa Hanstholms Forbjerg, omsluttet af Hav og Hede, altid omsuset af Blæstens friske Pust. Her ude har man paa én Gang baade Friheds- og Ensomhedsfornemmelse — ligesom paa en rigtig Ø.

I det øvrige Thy er det ikke saa meget Forholdet mellem fordums Øer og Hav- eller Fjorddamme, der præger Landskabet, som Modsætningen mellem de opdyrkede, delvis meget frugtbare Egne ud mod Limfjorden og Klit- og Hedelandet langs Vestkysten. Hvor disse to Landskabsformer mødes, strækker sig gennem hele Mellem- og Sydthy en Række anselige Søer — *Nors Sø, Vester Vandet, Ove og Flade Sø* —, hvis østlige Bredder hører til det opdyrkede Land, medens Heder, Klitter og Klitplantager indrammer deres blinkende Vandspejl mod Vest. Disse blaa Søer, med deres store Skarer af Wade- og Svømme- fugle, bidrager i særlig Grad til at oplive det indre Thys i og for sig ret ensformige Egne. Ude i Vestlandet er det de mange Plantager, frem for alle den smukke Torup Plantage, samt Klitmøllers, Vorupørs og de andre Fiskerbyers smaa Oaser, der bringer Afveksling og bryder Klit- ternes og Hedernes storladne Øde.

Omtrent midt i Thy ligger som et Frodighedens Tegn *Sjørring*

Enge med deres historiske Voldsteder. Tidligere var ogsaa disse Enge Søbund; men gennem en lang Kanal lededes Søens Vande Syd paa til Ove Sø, Flade Sø og videre til Limfjorden; og i Stedet breder sig nu et Englandskab saa saftiggrønt og yppigt, at man har svært ved at tro sig kun faa km fra Vesterhavet. Men Klitrækkens mørke Takker mod Vest, bag Engfladernes store Kreaturflokke, taler jo deres overbevisende, tavse Sprog.

Modsætningen mellem Frugtbarhed og ørkenagtigt Øde træder endnu skarpere frem længere mod Syd, i *Vestervig* Sogn. Hvede- og Roemarker naar her helt ud paa Taabbøls forbjerglignende, høje Land mellem Flade Klitsø og den nøgne *Aggertanges* Sandørken, hvor Luft, Vand og Sand er de herskende Elementer.

Øst for Vestervigs berømte Klosterkirke hæver *Ashøj* sig, det højeste Punkt i Thy (92 m), med vid og fri Udsigt til alle Sider over et bølgende, gennemgaaende frugtbart Land, saa rigt oversaaet af Kæmpehøje, at disse medvirker til at præge hele Egnen omkring de store Stationsbyer Hurup og Ydby.

Ud mod Limfjordens Bredninger og snævre, bugtede Sunde sænker Landet sig snart i stærke Bølgelinjer, snart med stejle Klinter, hvori Undergrundens tertiære Moler træder frem — denne forunderlig lette Jordart, opbygget af utallige Skaller af mikroskopiske Kiselalger. *Silstrup Hoved* Syd for Thisted — Klinten, hvor J. P. Jacobsen saa gerne færdedes som Dreng — er en saadan udpræget Molersklint, Mage til dem, vi genfinder ovre paa Mors. Længere mod Syd, ved Vilsund og ved Næssund, er det de kraftigt formede Bakkedrag, der giver Egnen en storslaaet Karakter, som kulminerer ved *Doverkil*, en Vig af Næssund, hvor vældige Lyngbakker hæver sig paa begge Sider af det snævre Engdrag, der betegner et gammelt Sund mellem *Boddums* høje Land og det øvrige Thy.

Syd for *Boddum* skærer Skibsted Fjord sig dybt ind mod Vest, kun adskilt fra den store Nissum Bredning ved en ganske smal og lav Tange, Draget, der langs begge Sider begrænses af høje Klinter, som tydeligt viser, at her, hvor nu Jernbanen fører fra det egentlige Thy over til *Thyholm*, var tidligere et Sund.

Ligesom Nordthy bærer saaledes ogsaa det sydligste Thy iøjnefaldende Vidnesbyrd om Landhævning og senere Forbindelse mellem Landsdele, der en Gang var Øer. Kun *Jegindø*, Øst for *Thyholm*, er forblevet sin oprindelige Natur tro.

Mellem *Jegindø* og *Hannæs*, mellem Thy og *Salling* løfter *Mors* sig, omskyllet af Limfjordens saltfriske Vande, der snart snævrer sig ind

til flodlignende Sunde, snart vider sig ud til store, sø- eller havlignende Bredninger.

Af oprindelig Natur er der ikke meget tilbage paa det frugtbare, opdyrkede Mors. Kun ved den smukt beliggende Herregaard *Højris*, Syd for Nykøbing, er der Rester af gammel Skov med karakteristisk Bestand af Ege, Birk og El, der imidlertid nu er fornyet ved Indvandring og Beplantning af Bøge, og kun i *Ovtrup* Sogn, omtrent midtvejs paa Øen, ligger en større Hedestrækning; men ogsaa den er delvis afløst af Plantage. I det hele har Plantningssagen vundet stærkt Indpas paa den før saa træfattige Ø, og de mange Haver omkring Gaardene og Landsbyerne giver derfor, sammen med de frodige Marker, dens Egne et venligt Præg.

Interessantest i landskabelig Henseende er Øens nordlige Del, hvor kraftigt formede Bakkedrag veksler med lavt liggende Enge og Moser, der skærer sig ind gennem Højlandet. Sin Kulmination naar dette i *Salgjer Høj* (88 m) ud mod Thisted Bredning — et prægtigt, stærkt bølget Bakkeparti med vid og fri Udsigt ikke blot over Mors, men langt ind i Thy og Hanherred, helt til Hanstholm og Bolbjerg. Midt i Panoramaet ligger som en stor Indsø Thisted Bredning, hvis Vand paa skyfri Solskinsdage er mere blaat end noget andet dansk Vand — dybblåat som en norditaliensk Sø.

Fra *Salgjer Højs* Bakker til hen imod Vilsund indrammes Bredningen af bratte Klinger, hvori Moleret — særlig i *Hanklit* — spiller en fremtrædende Rolle, ikke mindst ved den Farverigdom, det giver de friske Brudflader, hvor Nedstyrtninger nylig har fundet Sted. Disse maleriske, farvestærke Klinger danner, sammen med Klinterne ovre ved *Silstrup*, den skønneste, lyse Ramme om Bredningens dybe Blaa.

Fortsætter man fra *Salgjer Høj* i modsat Retning og bøjer mod Nord, kommer man tilsidst ud paa den smalle, lave „Hals“, hvor yderst ude *Feggeklit* løfter sig imponerende som et mægtigt, 24 m højt, grønt Voldsted af en gammel Borg. Ligheden skyldes her den samme Aarsag som ved *Gasbjerg*et ovre i Nordthy — Vandets Nedbrydning og Klintdannelse i de Tider, da „Klitten“ var en Holm og „Halsen“ et Sund. For Fantasien bliver imidlertid *Feggeklit*, trods al geologisk Forklaring, Voldstedet for den Borg, hvor hin Kong *Fegge* residerede, der, efter *Saxo*, skal have myrdet sin egen Broder, den jyske Prins *Hamlets* Fader. Og det er da maaske snarere til *Feggeklit* paa Mors end til *Helsingør*, at alle *Hamlet-Dyrkere* egentlig burde valfarte!

GEOLOGISKE FORHOLD

AF PROFESSOR O. B. BØGGILD

Intet af de andre danske Amter udenfor Bornholm frembyder en saadan Rigdom af de ældre Dannelser, som Tilfældet er med Thisted Amt, hvor næsten alle de Formationer, der overhovedet findes repræsenterede i Landet, forekommer, ofte i høje og pragtfulde Klinger. Mens disse Dannelser, som man kan vente sig, har været Genstand for talrige Undersøgelser, er dette desværre ikke Tilfældet med de kvartære Dannelser, som i det hele er ret ukendte og vistnok ikke frembyder særlig meget af Interesse.

Skrivekridtet træder for Dagen i to Omraader, et større, vestligt, der indbefatter næsten hele Hillerslev Herred og den vestlige Del af Vester Hanherred, og et mindre, østligt, der danner Vestranden af det store, sammenhængende Kridtomraade i Øster Hanherred og Vendsyssel. Det berømteste Parti her er den pragtfulde Klint *Svinkløv*, der ligger ud mod Vesterhavet, skilt fra det ved en bred Forstrand; tidligere har den været beskyttet af Havet, men nu, efter at dette har trukket sig tilbage, er den i Færd med at falde sammen og er af det rindende Vand blevet gennemfuret af talrige vegetationsklædte Kløfter, mellem hvilke Kridtpynterne træder frem, lignende mægtige Svinekløve. I det vestlige Omraade er Kridtet ikke saa fremtrædende, men ses dog paa mange Steder; i Kridtterrænet findes ofte Jordfaldshuller, Fordybninger frembragte ved, at det gennemsivende Vand har opløst Partier af Kridtet i Dybet, hvorefter de overliggende Masser er styrtet ned.

Det nyere Kridt har ogsaa en meget stor Udbredelse i Amtet; Bjergarten er snart udpræget Bryozokalk (Limsten), snart Blegekridt. Limstenen findes særlig under den største Del af Vester Hanherred, hvor den navnlig træder frem i *Bolbjerg*, der har en Højde af 45 m og er meget stejl, delvis endogsaa ragende ud over Havet. Dette skyller stadig bort af Klintens Fod og har i Tidernes Løb ædt store Partier bort; kun den isolerede Klippe *Skareklit*, hvis Højde er henved 15 m, har hittil modstaaet Havet, uvist af hvilken Grund. Ogsaa inde i Landet træder Limstenen paa forskellige Steder nær op til Overfladen, og navnlig ved *Klim* er den Genstand for en Del Brydning, idet den ligesom Limstenen fra Stevns Klint saves ud til Bygningssten. Af andre Omraader for nyere Kridt maa mærkes *Hansthalm* og *Hjardemaal* Bakkøerne i det nordlige Thy, i hvis Skrænter, der nu for største



Klim Limstensbrud. (Vester Hanherred).
(K. J. V. Steenstrup fot.)



Skred. Molerkysten Nord for Klitgaard, Mors.
(N. V. Ussing fot. 1903)

Delen er græsbevoksede, Kalken paa flere Steder kommer til Syne. I Midten af Thy findes Blegekridtet under store Dele af Hundborg Herred, hvor det navnlig brydes i Omegnen af *Thisted* og ved *Legind* for at anvendes til Kalkbrænding. Endvidere findes det ved *Hvidbjærg* paa Thyholm og i den midterste Del af Mors, hvor det brydes en Mængde Steder, navnlig i Omegnen af *Erslev*, hvor man har Lejlighed til at iagttage Grænseforholdene mellem Skrivekridtet og det nyere Kridt.

Tertiærformationens Dannelser er meget rigt udviklede i Amtet. Den ældste Afdeling, *Paleocænet*, repræsenteres af det graa, kalkfrie Ler, der træder frem forskellige Steder i Nærheden af Molerklinerne, hvor det paa Grund af dets plastiske Egenskaber giver Anledning til store Skreddannelser, navnlig i Nærheden af *Klitgaard* paa Mors.

Til *Eocænformationen* hører, foruden det plastiske Ler, der er fundet et Par Steder paa Mors, men iøvrigt her spiller en meget underordnet Rolle, den ejendommelige Dannelse *Moleret*, der er særlig karakteristisk for disse Egne. Moleret findes i Reglen i høje, ofte meget stejle Kliner, der frembyder et meget karakteristisk Udseende paa Grund af Molerets hvide Farve, der brydes af de talrige sorte Baand af vulkansk Aske og af enkelte, ligeledes mørke, tykkere Baand af Cementsten eller Rækker af Boller af saadanne. Hvad der er særlig paafaldende ved Klinerne, er dog den Omstændighed, at Molerets Lag aldrig er vandrette, men bøjede og foldede paa mangfoldig Maade; man ser, at der er foregaaet store Bevægelser i Lagene, efter at de er aflejrede, men man gør dog næppe Ret i at opfatte dem som egentlige tektoniske Bevægelser i den faste Jordskorpe, men som et ret overfladisk Fænomen, frembragt af den fremrykkende Indlandsis. De vigtigste Forekomststeder er *Silstrup* Syd for Thisted (afbildet i den almindelige geologiske Del af Værket) og endvidere en lang Række Kliner paa Nordsiden af Mors, *Svalklit*, *Hanklit*, Kliner Nord for *Salgjer Høj*, *Skærbæk* Klint, *Feggeklit* og *Ejerslev* Klint. Af disse Kliner maa navnlig fremhæves *Hanklit*, den højeste af alle (henved 60 m). Indtil for nogle faa Aar siden havde den et Udseende som vist paa hosstaaende Figur; den paa Billedet viste Skrænt stod vinkelret paa Kysten, men parallelt med denne løb en ret lang Skrænt med ret jævnt hældende Lag. Nu er imidlertid hele den Trekant, der begrænses af Tværprofilet og en Del af Strandprofilet, styrtet ned og ligger foran Klinten som en mægtig Masse store Blokke, og i den ny frembragte Klint ses en mægtig Fold i Lagene, hvoraf en Del er vist i hosstaaende Figur. De vulkanske Lag og et Cementstenlag ses her overordentlig tydelig. Moleret har i



Hanklit paa Mors, set fra Vest (ca. 29 m o. H.).
(N. V. Ussing fot. 1902)



Hanklit (højre Side af Klinten i Nutiden).
D. G. U. (Victor Madsen fot.)



Strandvold af Kalksten. Hjørdemaal SØ for Hanstholm.
D. G. U.

nyere Tid fundet en Del Anvendelse til Forarbejdning af lette Tagsten, og der findes Brud i det ved *Gullerup* nær Hanklit, ved *Skarrehøj* og ved *Ejerslev*.

Det næste Afsnit af Tertiærtiden, *Oligocænet*, repræsenteres i disse Egne af Glimmerler, der kan indeholde Kalkkonkretioner, i hvilke der undertiden findes Forsteninger af Krabber, Muslinger og Snegle. Leret findes hovedsagelig i Vilsundegnen, baade i Thy og paa Mors, og benyttes noget til Teglværksbrug.

Til Tertiærets fjerde Afsnit, *Miocænet*, der indtager de sydlige Dele, baade af Mors og Thy, hører først de brunkulførende Lag, Glimmersand og Glimmerler; denne Formation er fundet paa Thyholm, men har ikke der nogen videre Betydning. Yngre end disse Dannelser er en Aflejring af fint Glimmersand, der er fundet ved *Skyum* SV for Vilsund, og som indeholder Konkretioner med Forsteninger, der viser, at Sandets Alder er den mellemste Del af Miocænet, fra hvilken Tid vi iøvrigt her i Landet har meget faa forsteningsførende Aflejringer.

Istidsdannelserne udgøres for største Delen af Moræneler, hvad der er ret ejendommeligt, naar man betænker, at denne Dannelselse iøvrigt er meget sjælden i Vest- og Nordjylland; men Thisted Amt er ogsaa fra gammel Tid bekendt for sin Frugtbarhed. Andre Dannelser, som Diluvialsand og stenet Sand har forholdsvis ringe Udbredelse. Morænedannelsernes Terræn minder i det hele meget om det for de danske Øer typiske, uregelmæssig bakkede og bølgede; mange Egne er forholdsvis lidet kuperede og maa betegnes som Moræneflader, mens an-



Strandvold af Kalksten ved Knudstrup.

D. G. U.

dre hører til de mest udprægede Bakkelandskaber i hele Landet. Dette gælder navnlig om den nordlige Del af Mors, hvor Bakkerne i det hele ordner sig i Form af store bueformede Strøg, der følger Kysterne og indbefatter Molerpartierne; disse Buer maa opfattes som Randmoræner fra en Opholdstid under Isens Tilbagerykning; Isen er rykket et mindre Stykke frem og har slæbt de store Molerflager med sig, hvorved de uregelmæssige Lejringsforhold i denne Bjærgart er fremkomne. Dette Morænedrag fortsættes mod Vest tværs igennem Thy og mod Øst over Fur, der har ganske tilsvarende Terrænforhold. Forskellige Steder, navnlig paa Mors, findes Dalsænkninger, der frembringer en tiltalende Afveksling i det ellers ret ensformede Morænelandskab. Mægtigheden af Istidsdannelserne er ret ukendt; de fleste Steder kan den ikke være ret betydelig, men man har dog ved Nykøbing boret 160 m uden at naa de ældre Lag.

Den nordlige og vestlige Del af Amtet indtages for største Delen af de yngste Dannelser, *Alluvialdannelserne*, og blandt dem maa særlig fremhæves Saltvandsalluviet og Klitterne. *Saltvandsalluviet* har særlig stor Udbredelse i det nordlige, hvor det dækker store, flade Strækninger, over hvilke Havet er gaaet ind i Stenaldertiden og har aflejret Sand eller Ler, der indeholder talrige Skaller af Muslinger og Snegle af væsentlig de samme Arter, som endnu lever i de tilgrænsende Have. Saltvandsalluviet afbrydes paa talrige Steder af højereliggende Land, der i sin Tid har raget op som Øer, og endnu fremtræder i stærk Modsætning til det omgivende flade Terræn, næsten overalt begrænset

af stejle, græsbevoksede Skrænter. Vester Hanherred er for største Delen fladt Land, der mod Øst begrænses af den store Bakkeø, der indtager største Delen af Øster Hanherred. Frem over Sletten rager flere mindre Bakkeøer, blandt hvilke kan mærkes *Gjøtrup Bakkeø*, *Klim Bjerg*, *Bolbjerg Bakkeøen* og *Lild Bakkeø*, ligesom ogsaa største Delen af *Hannæs* har raget op som een eller flere Øer. Store Dele af det nordøstlige Thy udgøres ogsaa af det flade Saltvandsalluvium, der afbrydes af de særlig smukt udviklede og skarpt begrænsede Bakkeøer, *Hanstholmen* og *Hjardemaal Bakkeøen*, der ved et smalt Sund ved *Hunstrup* er skilt fra den sydligere liggende Bakkeø ved *Kløv* og *Lønnerup*. I øvrigt er største Delen af Thy og Mors Højland, og Saltvandsalluviet er her i det væsentlige indskrænket til mindre Vige og Sunde, blandt hvilke navnlig maa fremhæves det, der mellem *S. Draaby* og *Flade* har afskaaret det nordøstlige Mors fra Hoveddelen af Øen. Den meget forskellige Udstrækning, som Saltvandsalluviet har i de forskellige Dele af Amtet, skyldes væsentlig den meget ulige Grad af Hævning Landet har været underkastet siden Stenalderen; thi mens denne for det nordøstliges Vedkommende beløber sig til ca. 6 m, er den mod Sydvest reduceret til et Par m.

Store Dele af det vestlige Thy udgøres sandsynligvis ogsaa af Saltvandsalluvium, men her er Forholdene meget vanskelige at tyde, da de oprindelige Terrænformer i høj Grad er tildækkede af Sandflugt. *Klitterænet* har i det hele en betydelig Mægtighed, idet det sædvanligvis strækker sig i en Bredde af 4—8 km ind i Landet; kun ved *Vigso Bugt* og længst mod Syd, ved *Agger* reduceres det i væsentlig Grad. Klitterne er for største Delen ordnede i lange Rækker (Rimmer eller Miler), hvis Retning er fra NV til SØ; indad mod Land forener to saadanne Rækker sig ofte, saa at de tilsammen danner en lang, parabelformet Bue.

Blandt de geologiske Forhold maa endnu omtales et Fænomen, der spiller en forholdsvis stor Rolle i Amtet, nemlig *Jordskælv*. I de sidste 200 Aar, fra hvilke der alene haves nogenlunde paalidelige Efterretninger, kendes følgende: I Februar 1745 paa Thyholm, den 1. Januar 1794 i Nykjøbing, den 3. April 1841 rystedes næsten hele Amtet af et forholdsvis kraftigt Jordskælv, der kun strakte sig lidt udenfor dette Omraade; i 1844 indtraf en svagere Rystelse i de samme Egne, og ligeledes den 16. December 1895. Endelig maa mærkes et Jordskælv den 1. December 1912, der dog havde en væsentlig sydligere Udbredelse og kun strakte sig over de sydlige Dele af Amtet. Selv om der er en Del Variation i Udbredelsesomraaderne, synes det dog, at i det

mindste nogle af Jordskælvene maa have deres Oprindelse i selve Amtet, hvad der igen kan tyde paa, at der til Stadighed maa foregaa en Del tektoniske Bevægelser; de uregelmæssige Forhold i Undergrundens Beliggenhed kan ogsaa tyde i samme Retning, men i øvrigt er de foreliggende Data næppe tilstrækkelige til at konstatere bestemte Brudlinier i Undergrunden, og de Forstyrrelser i Lagene, som man direkte kan iagttage, navnlig i Moleret, kan, som tidligere omtalt, tilstrækkelig forklares ved Isens Virkning.

KLIMA

AF AFDELINGSCHEF MAG. H. HANSEN

Maaned	Middeltemperatur C °			Gennemsnitligt Antal Frostdage			Middelnedbør, mm			Antal Dage med Nedbør i Thisted
	Thisted	Vestervig	Tødsø (Mors)	Thisted	Vestervig	Tødsø (Mors)	Thisted	Visby	Tødsø (Mors)	
Januar	0.1	0.3	-0.2	21	19	22	50	47	49	15
Februar	-0.3	-0.1	-0.3	20	19	20	45	39	43	14
Marts	1.5	1.4	1.2	17	15	19	46	45	46	15
April	5.4	5.1	5.0	7	4	7	38	36	34	12
Maj	10.1	9.6	9.7	2	0.2	0.4	44	49	42	12
Juni	14.3	13.5	13.8	0.0	0.0	0.0	40	39	41	9
Juli	15.6	15.1	15.2	0.0	0.0	0.0	71	67	68	13
August	15.1	14.9	14.8	0.0	0.0	0.0	91	93	82	16
September	12.3	12.5	12.1	0.8	0.0	0.0	75	78	69	15
Oktober	7.7	8.1	7.8	5	0.7	2	96	95	85	19
November	3.8	4.2	3.8	9	8	9	64	69	55	16
December	1.0	1.4	0.8	17	16	18	63	63	57	17
Aaret	7.2	7.2	7.0	99	82	97	723	720	671	173

Aarets Middeltemperatur varierer i de forskellige Egne af Amtet mellem $7,0^{\circ}$ (Fjerritslev og Mors) og $7,5^{\circ}$ (Thyborøn). Februar har den laveste, Juli den højeste Middeltemperatur. Middeldatum for sidste Frost om Foraaret er i Vestervig d. 19. April og i Tødsø (Mors) d. 23. April, Middeldatum for første Frost om Efteraaret i Vestervig d. 4. November og i Tødsø d. 30. Oktober. Den aarlige Middelnedbør er for Amtet som Helhed 700 mm; den er ca. 720 mm i Thy, der hører til Landets

regnrigeste Egne, og ca. 670 mm i Amtets østlige Del. Middelnedbøren er mindst i April og størst i Oktober, men dog kun nogle faa Millimeter større end i August. Efteraarets Middelnedbør er gennemsnitlig ca. 30 mm større end Sommerens.

PLANTEVÆKST

AF PROFESSOR DR. PHIL. C. H. OSTENFELD

Jordbundsforholdene i *Thisted Amt* er meget forskellige, og i Sammenhæng hermed er Plantevæksten forskellig i Amtets forskellige Egne. I hele Amtet mangler naturlig Skov, alene med Undtagelse af Højris Skov paa Mors (se nedenfor) og en lille Skovrest ved *Aagaard* syd for Fjerritslev. Naturligt Krat findes flere Steder paa Bakkeskraaninger og i Dalgange, saaledes f. Eks. i „Faldet“ ved Svinkløv. Kratbuskene er gjerne Roser, Enebær og Havtorn.

Vidtstrakte Klitplantager findes mangesteds, og i de ældre af dem begynder naturlig Skovbund at udvikle sig. Nævnes kan f. Eks., at den smukke Enblomstrede Vintergrøn (*Chimaphila uniflora*) for nylig er indvandret, rimeligvis ved Trækfugles Hjælp, til *Torup Plantage*.

Langs hele Vestkysten af Amtet fra Thyborøn Kanal til Hanstholm findes et udstrakt Klitterræn, hvis Plantevækst i det hele og store ligner Vegetationen i Klitterne i Hjørring Amt (se dette); dog har Klitterne i Thy mange flere Søer, saaledes at Klitsø- og Klitlavnings-Vegetation spiller en større Rolle; medens den hjelme-bevoksede Klit er mindre dominerende. Derimod er der megen Klithede. Hede-dækkede Egne er i det hele meget fremtrædende i Amtet, saaledes ogsaa i det nordlige fra Hanstholm til Svinkløv.

Dette sidste Parti udmærker sig ved, at Kridtunderlaget naar op til Overfladen mangesteds i Bakkerne, medens Lavningerne (Stenalder-tidens gamle Havbund) er Moser og Kær. Disse kalkholdige Bakkepartier er for Størstedelen kultiverede og bærer frugtbare Agre og Marker; men hvor Skraaningerne er for stejle til Ploven, har den naturlige Plantevækst faaet Lov til at staa, og her træffer man en rig og ejendommelig Flora, som ellers ikke er hyppig i Nord- og Vestjylland og som skylder Bundens Kalkrigdom sin Eksistens. Blandt de mange blomstrende Urter og Græsser, som danner disse Skraaningers Vegetation, kan fremhæves som iøjnefaldende: Blodrød

Storkenæb (*Geranium sanguineum*), Nøgleblomstret Klokke (*Campanula glomerata*), Knoldet Mjødurt (*Filipendula hexapetala*), Stor Knopurt (*Centaurea scabiosa*), Eng-Brandbæger (*Senecio jacobæa*), Merian (*Origanum*), Kransbørste (*Clinopodium*), Kambunke (*Koeleria pyramidata*), Glat Rottehale (*Phleum Boehmeri*) o. m. a. Om Sommeren, naar disse Planter staar i fuldt Flor, er her en broget Farverigdom, som staar i stærk Modsætning til Hedernes og Kærenes mere dystre og ensformede Tone. Saadanne Kridtbakke-Planteselskaber træffer man f. Eks. paa Bolbjerg, men maaske bedst paa Hanstholm, Gasbjerg, Bleg-hulen o. s. v.

I Lavningerne mellem Bakkerne har Mose- og Kær-Vegetationen undertiden (hvor Bunden er sandblandet) et særegent Præg ved den massevisse Optræden af Sort Skjæne (*Schoenus nigricans*), et ellers i Danmark sjældent Halvgræs.

De Søer, som ligger i denne Del af Amtet, f. Eks. *Nors Sø* og *Vandet Sø*, afviger i Henseende til Plantevækst ikke lidet fra Klitsøerne, hvad der sikkert staar i Forbindelse med deres kalkrige Vand. Vandplantevegetationen er ret fattig og bestaar mest af Vandaksarter (*Potamogeton*), samt, hvad der særlig karakteriserer den, et tæt Bunddække af de kalk-inkrusterede Kransnaale (*Chara*). Ind mod Bredderne staar undertiden lidt spredt Kogleaks (*Scirpus*), men dog ikke saa meget, at man kan tale om Rørsump. Denne Mangel paa en Rørbræmme er netop et Særkende for disse Søer i Modsætning til de ofte tilgroede Klitsøer og andre Smaasøer, som *Bjerge Sø* og *Voldum Sø*, hvor der findes store Tagrørsbestande (*Phragmites*). Adskillige af disse lavvandede Søer er nu udtørrede; dette er f. Eks. Tilfældet med den langstrakte *Sjoring Sø* vest for Thisted, hvis Bund nu bærer frodige og stærkt ydende Græsenge og Kornagre. Under Tilgroning, d. v. s. med vel udviklet Rørsump, er ogsaa de større Søer længere syd paa: *Ove Sø*, *Ørum Sø* og *Flade Sø*.

En Rørsumpvegetation, endda ret udstrakt, er saaledes almindelig mangesteds i Amtet, og dertil maa endvidere regnes de mægtige Rørskove, som fylder de nu inddæmmede Partier af Limfjorden, de saakaldte „*Vejler*“, særlig i Vester Hanherred: *Byholmsvejle*, *Tømmerbyfjord*, *Vesløsvejle*, *Arupevejle* o. s. v. Disse gamle, fladvandede Limfjordsbugter er nu aflukkede ved Dæmninger, og Vandstanden holdes kunstig nede paa et vist Niveau. Det er derved blevet Rørplanterne — og her næsten udelukkende Tagrøret — muligt at erobre hele Arealet og danne mange Hektarer store ganske ensformede Bevoksninger, der giver et ikke helt ringe økonomisk Udbytte.

Langs Limfjordskysten omtrent fra Thisted sydefter findes der der-



Ved Vester Vandet Sø.
(Stenders Forlag)

imod ikke saadanne store Strandsumpe. Ofte er Landet højt lige til Kysten, saaledes f. Eks. ved Silstrup Klint, andre Steder er der smalle Strandvolde eller Strandenge, og først i den sydligste Del ved Skibsted Fjord, der afsnører Amtets sydligste Parti som Thyholm, findes igen Strandsumpe, dog ikke af stor Udstrækning, og ret vidtstrakte Strandenge (ogsaa paa Jegindø).

Iøvrigt er Thyholm og Thy indenfor det brede Klithælte nu til Dags vel opdyrket og Hedepletterne er ret smaa og faa. Thisted Amt er i det hele et meget frodigere Land, end man efter dets Beliggenhed skulde formode. Det fugtige, milde Havklima er gavnligt for Græsvæksten, men sammen med de stærke Vinde til Hinder for Trævæksten. —

Mors er en velopdyrket og frugtbar bakket Ø, hvor Agre og Marker indtager Størstedelen af Arealet. I Lavningerne mellem Bakkerne findes talrige Græsmoser (Kærmoser), hvis Plantevækst er af sædvanlig Type: forskellige Græsser og Halvgræsser danner Hovedmassen, og ind i denne er saa strøet en broget Blanding af blomstrende Urter.

Enkelte af de mere fremtrædende Bakkepartier, saaledes f. Eks. *Sallingsund Bakker* syd for Nykøbing og Bakkerne øst for *Rakkeby*, er endnu lyngklædte, dog stedvis tilplantede med Naaletræer. Hedevegetationen er af sædvanlig jydsk Type med Hedelyng, Melbærris, Visse o. s. v.

De store *Molérsklinter* mod Nord og Øst (Hanklit, Feggeklit, Ejers-



Hedeparti ved Sallingsund.
(Stenders Forlag)

lev Klint o. s. v.) er opdyrkede ovenpaa i deres største Udstrækning; men pletvis og især paa Skraaningerne huser de en mere oprindelig Plantevækst, et Plantesamfund af Buske og store Urter. Buskene er mest Roser (bl. a. Klitrosen, *R. pimpinellifolia*) og Tjørn (*Crataegus*). Paa Feggeklit er særlig den store Astragal (*A. glycyphyllus*), Skov-Flad-bælg (*Lathyrus silvester*) og Merian (*Origanum*) fremtrædende blandt Urterne; men forøvrigt er Arternes Antal stort, og mange af dem, f. Eks. de nævnte, træffes ellers kun sjældent i disse Egne af Landet.

Paa Mors findes, som ovenfor berørt, Amtets eneste Skov af nogen Betydning, og den er endda lille nok (blot 33 ha), nemlig *Højris Skov*. Det er en gammel Naturskov med broget Bestand af Træer, blandt hvilke dog Bøg og Eg er de dominerende. Den har en ret righoldig Flora af Anemoner og andre Skovbundsurter.

Langs Kysten af Mors findes hist og her smalle Strandenge, men ellers udmærker Kysten sig ved sit stejle Affald mod Vandet, saaledes at der kun bliver ringe Plads til Saltplanteformationer. Hyppige er tørre Strandoverdrev med Engelskgræs (*Statice armeria*), Harekløver (*Trifolium arvense*), Marehalm (*Elymus*) o. s. v., saaledes f. Eks. paa Ør-odde ved Nykøbing og paa Feggeklithalsen.

Klitterræn findes ikke paa Mors, som i den Henseende staar i stærk Modsætning til den øvrige Del af Amtet. De rigtige Klitplanter mangler derfor, eller forekommer i alt Fald kun i ringe Mængde og paa faa Steder.

Særegne Planter i Amtet. Der er en Plante, som er særegen for Amtet, og som rimeligvis er indvandret i ganske ny Tid, da den uagtet sine store iøjnefaldende lyserøde Klokkeblomster først i 1902 blev fundet for første Gang; det er *Klit-Snerlen (Convolvulus soldanella)*. Den vokser selskabeligt, idet den har vidtkrybende underjordiske Stængler, som baner sig Vej i det løse Sand, gerne paa Overgangen fra Sandstranden til Klitten, sammen med de yderste Hjelme-Bevoksninger og Strandærten. Den findes et Par Steder paa Hanstholm og ved Klitmøller. Det er en Plante, der er vidt udbredt i Verden langs Havkysterne, men helst i noget varmere Klima; den har sin Nordgrænse her og i Skotland.

Foruden denne huser Amtet en anden ejendommelig Strandplante, der vokser paa gruset og stenet Strandbred saavel ved Hanstholm som helt inde i Nissum-Bredning ved Draget; den findes ogsaa noget øst for Amtets Grænse i Hjørring Amt. Det er den smukke blaablomstrede Urt *Hestetunge (Mertensia maritima)* med tykke, kodede blaagraa Blade. I Modsætning til Klit-Snerlen har Hestetunge en nordlig Udbredelse og har sin Sydgrænse dels her og dels paa Englands Østkyst (Norfolk), medens den mod Nord naar op til det nordligste Grønland.

Den kalkrige Jord er ovenfor sat i Forbindelse med Forekomsten af flere ejendommelige Plante-Arter. Her skal endnu nævnes Mark-Fnugurt (*Cineraria integrifolia*), der ellers kun findes i Aalborg og Randers Amter, Bitter Mælkeurt (*Polygala amarellum*), ellers blot i Aalborg Amt (og Munkebjerg?), og Hvidgraa Draba (*D. incana*), ellers blot ved Hirtshals, Løgstør og Aalborg.

Omkring Thyborøn og Agger findes en mærkelig lille Kurvblomst (*Cotula coronopifolia*), der egentlig hører hjemme i Syd-Afrika, men er vandret vidt om i Europa og andetsteds i Menneskenes Fodspor. I Danmark kendes den ellers kun fra Taasinge og Ærø.

Nogle sjældne Karsporeplanter findes ogsaa i Amtet (*Selaginella*, *Isoëtes echinospora* og *Equisetum hiemale* var. *Moorei*).

Ved Kysten af Nissum Bredning vokser den smukke gulblomstrede Hornskulpe (*Glaucium flavum*), en Strandplante, der i Danmark blot findes ved Kysterne af den vestlige Del af Limfjorden.

I Vejlerens Rørskove er fundet en sjælden Skærmpolte (*Oenanthe Lachenalii*), der ellers blot forekommer iblandt Strandplanterne ved vore Østersøkyster, og lignende er Forholdet for en Star-Arts Vedkommende (*Carex extensa*), der er hyppig ved Østersøen og saa desuden fundet ved Agger.

Manglen paa Skove bevirker naturligvis, at Skovplanter er sjældne eller mangler i Amtet. Endog vor aller hyppigste Skovurt, den hvide

Anemone, er ret sjælden, selvom den findes flere Steder paa græsklædte Bakkeskrænter o. lign., altsaa udenfor egentlig Skov, saaledes baade paa Thyholm og i det sydlige Thy. Den blaa Anemone derimod findes blot i den lille Skov ved Aagaard; det er denne Plantes nordvestlige Findested i vort Land.

FORHISTORISKE MINDESMÆRKER

AF MUSEUMSINSPEKTØR HANS KJÆR

Ligesom Thisted Amt vel nutildags administrativt udgør et Hele, men landskabeligt falder i 3 adskilte Dele, det egentlige *Thy*, *Vester Han Herred* og *Morsø*, opfattes det ogsaa naturligt med Hensyn til Oldtidsmindesmærkerne. Det *egentlige Thy*, 4 Herreder, 53 Sogne, afsluttet i Syd med Thyholm og Jegindø, er en naturlig Helhed, næsten en Ø, som i Nordøst er adskilte fra Vester Han H. gennem Vejlerne, Fjorde og øde Sandstrækninger, hvor Oldtidsmindesmærker ikke med Sikkerhed kan paavises, og som mulig endnu i Oldtiden var vanddækkede; nogle Forskere mener her at maatte søge Skuepladsen for Harald Haarderaades berømte Bedrift ved „Haraldsejd“.

Det *egentlige Thy* er arkæologisk undersøgt 1912—16. Herved kortlagdes paa 16 Kvadratmil 4495 Punkter, ganske overvejende Mindesmærker. Der kendes et betydeligt Antal Fund, hvoraf 230 kan henføres til bestemte Punkter, og derhos er ikke faa bestemte, dels gennem Oplysninger, dels ved hvad der endnu kan ses paa Stedet, saaledes at Antallet af tidsfæstede Punkter gaar op til 540, altsaa mere end en Tiendedel. Saaledes kan der i Omrids optegnes et Billede af dette Landskab, som viser flere Enkeltheder end de fleste andre.

Kun faa Procent af *Mindesmærkerne* er nutildags ganske udslettede. Pieteten for Mindesmærkerne er almindelig. Dog er den oprindelige landskabelige Karakter noget forringet ved, at henimod Halvdelen af Mindesmærkerne er overpløjede og nu kun $\frac{1}{3}$ —1 m h. Men de øvrige tegner sig stærkt i Landskabet. Hertil virker den gennemgaaende anselige Størrelse; mange er omkring 3 m, ikke faa 4—5 og derover; men tillige ligger de ofte højt og i Grupper, der efter Landskabets Art virker stærkt fremtrædende. Ikke mindre end 473 er fredlyste, fordelte paa 43 Sogne; deraf er 13 *Langhøje*, 2 *Langdysser* og 2 *Dyssekamre*, samt 1 *Jættestue*, den bekendte „Lundehøj“ i Heltborg Sogn i Sydthy, hvortil Frederik VI i 1838 bevilgede 500 Rd. af Chatolkassen. Et landskabeligt og ved Mindesmærkerne lige udmær-



ket Parti, ligeledes i Sydthy, paa et højt Kystplateau paa Ydby søndre Hede, fredlystes samlet som Helhed i 1914 ved Bidrag fra Beboerne i Forening med Nationalmuseet.

Tættest ligger Mindesmærkerne i Syd, 1076 i Refs Herred, 1705 i Hassing, 1076 i Hundborg, men taber sig i Hillerslev Herred, 566, til sidst med spredte Udløbere paa Bankerne ud mod de øde Strækninger i Nordøst. Henimod 370 tælles alene i Vestervig Sogn, 180 i Snedsted; lige saa mange i Bedsted og Hørdum, 250 i Sønderhaa. De ligger tættest i Øst, med smukke, samlede Partier i Skyum, i den vestlige Del af Sønderhaa, og en mærkelig, stor Gruppe paa Hassing Galgebakke. Mod Vest ligger Mindesmærkerne mere spredt, og de naar i Reglen ikke ud til Havet; en bred Bræmme baade af det høje Land og de lave Ør-strækninger har i Oldtiden været ubeboet, ligesom ogsaa de meget faatallige Fund af Oldsager tyder paa ringe Færdsel. Helt til Havet er Mindesmærkerne dog gaaet i Agger Sogn. Talrige Genstande, som efter deres Art maa stamme fra Grave, er opskyllet af Havet og sikkert at opfatte som Tegn paa en ældre, solidere Landforbindelse mod Syd end den nuværende Tange. Flyvesandet er paa mange Steder vandret ind over de vestlige Grænsestrækninger, som i Oldtiden var beboede, saaledes at ikke faa Høje nu ligger omgivne af eller dækkede af Sandet.

Ellers ligger Højene overalt; selv paa den vandarme, nu næsten ubeboede, højtliggende „Kronens Hede“ er talt 16. Til en Oldtids „Urskov“ af større Omfang synes der ikke at være Plads; Skovfattigdommen i Thy er af gammel Dato. Jegindø har dog ikke usandsynligt Navn af gammel Egeskov, og kun ved Kysterne spores Bebyggelse; ligeledes har mulig en Del af Thyholm baaret Skov.

Fund og Mindesmærker tyder paa, at Landet her i Oldtiden havde et lignende Niveau over Havet som nutildags. En Høj, utvivlsomt fra Bronzealderen, i Boddum, ligger kun 8' (ca. 2,5 m) over Havet, og paa en flad Strækning paa Thyholm, indtil 15' (4,7 m) højt, er opsamlet talrige Oldsager fra yngre Stenalder. Andetsteds spores dog betydelige Ændringer i Overfladeforholdene. Naar der paa Bunden af den nu tørlagte Sjerring Sø er fundet sene Oldtidsgrave, tyder det paa, at Søen ikke var af særdeles gammel Oprindelse, men sikkert opdæmmed ved Sandflugten. I den Kanal, som gravedes for at skaffe Afløb ved Tørlægningen, fandtes en Flintøkse ved en Træstub 20' (6,3 m) under Overfladen, paa et gammelt Muldlag. Et smukt Eksempel paa Tilknytning mellem Mindesmærkerne og gamle Vejforbindelser ses i Partiet Ydby Hede—Boddum. Højene følger fra begge Sider med gamle,



Høje paa Ydby Hede.
(Fot. Kredslæge Vilh. Kjer, Hurup.)

dybe Hulveje ned i Dalen og helt ud paa den flade Lavning i „Kongens Gade“, hvor de sidste ligger, kun 10—15' (3,1—4,7 m) over Limfjorden.

Af *Højnavne* er bevaret et meget stort Antal, og ikke faa er fra temmelig gammel Tid. Traditionen har her været stærkere end i de fleste andre Egne; ialt kendes 710, der omfatter ca. 850 Høje. Flere nævnes i „Danske Atlas“ med samme Navn, som de endnu bærer. En Række *Tinghøje* ned gennem Landet vidner om Tingstedets Skiften gennem Middelalderen; det smukkeste, „Tinghøj“ med „Galgehøj“ ved Siden af paa „Tingheden“ ved den smalle Landstrimmel ved Thyholm, er sikkert et Minde om det gamle „Refshøgh“s Herredsting. Medens det er ganske ukendt, hvornaar der her er holdt Ting, ses Traditionens Sejghed af, at Stedet for Jegindø's særlige Birk endnu erindres, endskønt Birket ophævedes 1688. Naar 6 store „Thorshøje“ ligger regelmæssigt fordelte gennem Landet, gemmes da muligt ogsaa heri gammel Overlevering.

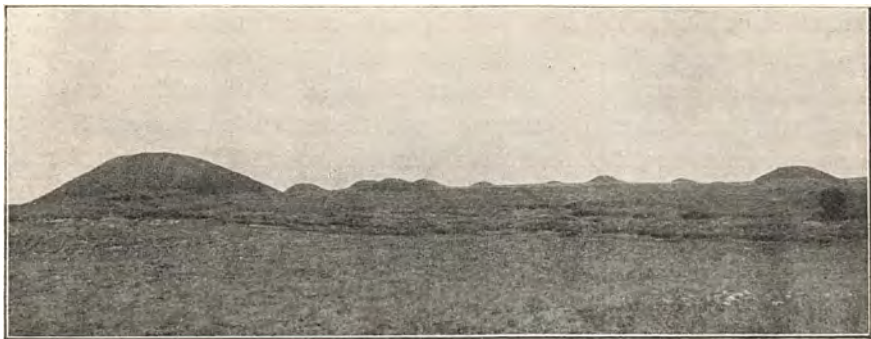
Af sikre Bopladser fra *ældre Stenalder* (Køkkenmøddingtid) kendes kun een, og det en ringe, paa en gammel fordums Havbrink ved Østerild, længst i Nordøst. Enkeltvis er dog Oldsager fra denne Tid fundne langs hele Limfjordskysten, ogsaa paa Jegindø. Den *ynge Stenalder* betegnes ved 111 Punkter, fordelte i 2 Grupper. Den ene, den gamle østdanske, viser sig som østlig Kystbebyggelse, nordligt ved Sennels (øst for Thisted), sydligt ved Heltborg-Dover, samt i en større Gruppe med bred Basis ved Kysten fra Thisted sydover til Stagstrup og derfra mod Vest over Hundborg og Thorsted. Ca. 24 *Dysser* er paa-viste, deraf 19 i Hundborg Herred, 8 *Jættestuer*, hvoraf kun 1 helt

bevaret, medens der er Levninger af 3, hvoraf den ene har haft usædvanlig store Dimensioner, og af *Hellekisterne* endelig en halv Snes. Sydfra spores derimod den jydsk *Enkeltgravskultur*, den senere indkomne Bebyggelse, stærkest sydpaa, med 19 Punkter i Refs Herred, og den gik her i Agger helt til Havet, medens Sporene som venteligt taber sig nordefter, ca. 6 i Hassing Herred, 2 i Hundborg og ingen i Hillerslev. Derimod er Stenalders Oldsager i stort Antal fundne over det hele Terræn.

Hovedmængden, over 4000 Mindesmærker, er uden al Tvivl fra *Bronzealderen*. Der kendes mindst 219 Gravfund fra ældre, 167 fra yngre Bronzealder; næsten altid er Gravene omhyggeligt udførte. De fra dem fremdragne Oldsager har derimod været meget skiftende; nogle er ganske fortræffelige, mange temmelig ringe, og ikke sjælden indeholder Gravene næsten intet Udstyr. Der er ialt ca. 40 Langhøje, den anseligste, umiddelbart ved Thisted By, er 180 m l. og indtil 2,4 m h.

Mærkelig lidet fremtrædende er derimod *Jernalderen*, der hidtil kun er kendt fra 40 Punkter, overvejende fra den *romerske Jernalder*, de første Aarhundreder af vor Tidsregning. Kun en enkelt Gravplads kendes, ved Tvorup; en udstrakt førromersk Boplads er fremdraget sydvest for Ginnerup i Refs Herred.

I *Vester Han Herreds* 12 Sogne er paavist ca. 500 Høje og Stenmindesmærker, hvoraf 75 er fredlyste. Højenes Bevaringstilstand synes gennemgaaende at være ringere end i Thy, dog findes ogsaa her anseelige Mindesmærker, der føjer sig karakterfuldt og smukt ind i Landskabet. Overvejende ligger de i de østlige Sogne: Hjortdals, Kjettrup og Kollerup har tilsammen over Halvdelen; ikke faa ligger dog vesten for den dybt indskaarne Lund Fjord i Tømmerby Sogn, samt paa det ølignende Hannæs, i Øsløs og Vesløs Sogne. Disse Dele var da i Oldtiden ganske vel bebyggede. Af Stenmindesmærker findes kun en god halv Snes, hvorimellem alle disse Fællesgraves Hovedtyper er repræsenterede. Imellem dem er en ganske anselig *Langdysse* ved Kjettrup, et polygonalt Dyssekammer, med Dækstenen bevaret, ved Kollerup, og et kisteformet Kammer med Gang ved Brøndum, ligeledes i Kollerup, begge fredlyste. Ved Kjettrup ligger i den anselige, 4 m h. „Klovenhøj“, som endnu er omsat med ca. 30 Randsten, en *Jættestue* (fredet) af ikke særlig store Maal, med et Kammer af 2 $\frac{1}{4}$ m L., men kun 1 $\frac{1}{4}$ m h. En Gang paa henimod 5 m fører ind til Kamret. Langt de fleste Mindesmærker er altsaa ogsaa her Jordhøje, og *Rundhøjene* ganske overvejende. Kun nogle faa er *Langhøje*, deraf en i Vesløs paa Højbjerg 36 m l. Vel har ogsaa nogle af Højene vist sig at dække over



Høje ved Blidstrup, Mors.
(Fot. i Nationalmuseet)

Grave med Stensager, mest i stensatte Kamre, men langt de fleste tilhører Bronzealderen som i Thy.

Stenalderens Mindesmærker samler sig mod Øst med andre i den tilstødende Del af Øster Han Herred til en anselig, men isoleret Koloni.

Den *ældre Stenalder* kendes fra flere Punkter paa de gamle Kyster. Et mærkeligt Sted, der sikkert maa opfattes som en Boplads af egen Art, overvejende med Sager fra den *ynge Stenalder*, er „Troldsting“ ved Bulbjerg. Ligeledes ligger ved Bulbjerg en af de først kendte Boplads fra *Bronzealderen*, medens en Skaldyngge fra yngre Stenalder, med Knogler af Vildt og Tamdyr, er fundet ved Øsløs. Til *Jernalderens* mærkeligste Mindesmærker hører en *Gravplads* paa en flad Strandmark ved Selbjerg Vejle, en Vig fra Limfjorden, i Nærheden af Højstrup By, opr. med ca. 30 runde Tuer, 7 smaa Langhøje og 3 Skibssætninger samt 75 Bautasten uden Indskrift, rejste paa og om ved Højene. Et større Areal med 28 Høje og 2 Skibssætninger, samt et Halvhundrede større og mindre Bautasten er fredet. Undersøgelse foretoges dels i 1881, dels senere. Mest fandtes midt paa Højbunden et Baallag med Kul, brændte Ben samt Lerkarskaar, Tenvægte, Jernknive, Perler og andre Smaasager. Gravpladsen tilhører Vikingetiden og stammer antagelig fra en indvandret Koloni af Svenske eller, maaske, snarest Nordmænd. I øvrigt er ogsaa her Jernalderens Mindesmærker faatallige; sene Grave er fundne ved Hingelbjerg i Kollerup.

Med Hensyn til *Morsø* er Undersøgelsen af ældre Dato og trænger ganske sikkert i høj Grad til at suppleres. Der er ialt ca. 370 Mindesmærker, næsten udelukkende Rundhøje; 66 er fredlyste, men 80—100 helt eller næsten helt borte. Ikke faa Fund fra ældre og nyere Tid vidner om, at Højene atter her ganske overvejende stammer fra Bronze-

alderen. Øen havde i denne Periode en over det meste af Landet udbredt Befolkning. Ofte ligger Højene smukt paa Bankerne, ikke sjældnen paa eller nær ved Kystbrinkerne. Den ældre Stenalder er paavist paa Sydkysten, og her, i Lødderup Sogn, findes tillige de eneste 2 større Stenmindesmærker, 2 *Landdysser*, der allerede 1873 var stærkt medtagne. Jernalderen er kun sparsomt paavist.

Runestene er sjældne i Thisted Amt. Sjørringrunestenen, omtalt 1741, men siden forsvundet og atter fundet 1841, er rejst ca. 1000 af Aase efter sin Ægtefælle Ømunde, Finnulfs Hjemfælle. Et Fragment er fundet ved Hurup (rejst af Tormod efter hans Broder, „en gæv Yngling“), et andet, med faa Runer af uvis Tydning fra ældre Middelalder, fra Elsø paa Mors, opbevares i Nationalmuseet. En i Danske Atlas omtalt Runesten ved Flarup er forsvundet og i ny Tid forgæves eftersøgt. Der kendes derimod ikke faa *Helligkilder*, de fleste nu halvt udtørrede eller helt forsvundne, saaledes én ved Kildegaard i Møllerup paa Morsø, en anden, St. Marretes Kilde i Flade paa Mors, i en Dal ved Kirken, og paa Dragstrup Kirkegaard Marie Magdalenes Kilde, der var god for Øjensvagthed. Paa Nordsiden af Banken Hjælpensbjerg i Refs H. var en „Sundhedskilde“, nu fredlyst med hele Banken og de paa den liggende 2 Høje. En Kilde ved Kjettrup i Vester Han H. bar St. Jørgens Navn, og ved Svinkløv i Hjortdals var en St. Olafs Kilde.

THY OG THYBOERNE

AF DR. PHIL. VILLADS CHRISTENSEN

Medens Hjørring Amt præges af de store Haves barske Kyster, faar Thisted Amt sit Præg af Limfjordens fredelige Vande, der snart slynger sig om de Øer, der hører til Amtet, snart skærer sig dybt ind i den smalle Landstrimmel, der danner Bolværket mod Vesterhavet. Intet Amt i Danmark har saa stor en Kyststrækning som dette, skønt Amtet selv er et af de mindste.

Indtil for faa Aar siden var Kysterne af Hanherred og Thy endda langt mere lunefuldt indskaarne af Fjorden end nu. Thi mange af dens Vige og Vejler er efterhaanden bleven inddæmmede og de store Fladvandsstrækninger tørlagte. Bygholms Vejle og Vesløs Vejle, som blev inddæmmede i forrige Aarhundrede, har lagt over 10,000 Tdr. Land til Fastlandet.

Men helt tilbage i gammel Tid har Forholdene set ganske anderledes ud, end selv de ældste Kort og Beskrivelser kan lære os. Da har der været Udløb fra Fjorden til Havet baade her og der, og hele Thyland har været en Samling af Øer.



Jordbundsforholdene viser, at *Hanstholmen* med de tre Sogne Rær, Hansted og Vigsø engang har været en Ø, og syd for det Sund, som i sin Tid har skilt Holmen fra Thy, ligger endnu en Gaard, som kaldes Færgegaarden, og hvorfra Overfarten til Hanstholm i fordums Tid har fundet Sted. Øst herfor laa en anden Ø, der kaldtes *Østholmen* og omfattede Sognene Hundstrup, Østerild og Hjardemaal; endnu i 1472 tales om „Sognepræsten paa Østholm“. *Vust* nævnes i Kong Valdemars Jordebog som en Ø, hvorpaa der var et kongeligt Hus; men Betegnelsen har vist allerede dengang ikke passet længer. *Boddum* Sogn i det sydlige Thy har ligeledes været en Ø, og det samme gælder Halvøen *Thyholm*, der endnu i 1627 af de kejserlige Officerer fejlagtig betegnes som en Ø.

Forfatteren Adam af Bremen, der levede paa Svend Estridsens Tid, angiver det nordlige Jylland som bestaaende af tre store Øer: Vendsyssel, Thy og Mors. Hvis Thy dengang har været helt omflydt af Vand, har altsaa ikke blot det nuværende Udløb mellem Agger og Harboøre eksisteret; men der maa ogsaa have været et Udløb øst paa, formodentlig over Tangen ved Vust. Dette Udløb var dog allerede tilsandet i Aaret 1061, da Harald Haardraade her trak sine Skibe over den smalle Tange og saaledes slap ud fra Limfjorden til Vesterhavet og reddede sig fra de forfølgende danske. At det var ved Vust, denne Bedrift blev udført, er allerede antaget af den lærde Vendsysselbonde Peder Dyrskjøt i et Brev fra 1704 og siden udførligt godtgjort af Professor Kr. Erslev.

At det vestlige Udløb paa den Tid eksisterede, er jo sikkert nok. Sagaberetninger tyder paa, at Knud den Store i 1027 sejlede vest fra ind i Limfjorden, og at Harald Haardraade i 1049 sejlede tværs gennem hele Fjorden „sønden om Vendsyssel og sønden om Thy“. Det maa, siger Professor Steenstrup, anses for bevist, at Limfjorden paa Knud den Stores Tid har haft en Port mod Vest saa vid, som man næppe senere har kendt det. „Man styrede fra England mod denne Aabning som en Indgangsdør til Danmark, og man sejlede ud herfra til Norge og England“. Og det stemmer godt hermed, at da Vendsyssel og Thy paa Svend Estridsens Tid blev et eget Bispedømme, fik Biskoppen sit Sæde allervestligst i Stiftet, i Vestervig, hvorfra Forbindelsen med Europas Kulturlande var let. I 1086 samlede Knud den Hellige, da han vilde gøre et Krigstogt til England, sine Skibe i den vestlige Del af Limfjorden, fordi der herfra, som Sakso siger, var den korteste Udfart i Havet. Men Sakso tilføjer ogsaa, at dette Udløb senere er bleven aldeles tilstoppet af Sand. De vestlige Limfjordsegne blev efter den Tid en Afkrog af Landet, og omtrent 1135 flyttes Bispedædet fra Vestervig til Børglum.

Det maa altsaa antages, at den Sandbarre, som derefter i Aarhundreder forbandt Thy og Harsyssel, er dannet omkring ved Aar 1100; men utvivlsomt har den siden Saksos Tid mange Gange været gennembrudt og atter tilstoppet. Om flere saadanne Gennembrud haves historiske Efterretninger. Det hedder saaledes i en Optegnelse fra 1560, at i „dette Aar indløb Havet imellem Harboøre og Thyøre, at der kunde Skibe udkomme af Fjorden i Havet, og den Tid indgik usigelig Flynder og blev saare mange i Fjorden“. I 1624 skete et nyt Gennembrud, hvilket foranledigede Kristian IV til at indkalde to Digemestre fra Ejderstedt, som skulde forsøge paa at lukke Gabet. De undersøgte Forholdene og indgav et Overslag over Bekostningerne ved Arbejdet; men de tilføjede rigtignok de mistrøstige Ord, at „dersom Gud end vil give Lykke, at samme Hul paa de Aasteder, den nu forefindes, kunde blive tilstoppet, da er det befrygtendes, at Havet enten der næst hos eller paa andre Steder (eftersom allesteds deromkring er fladt og Sletteland) udi mægtig høj Storm og Uvejr paa ny skulde gøre Indbrud.“ Planen blev derfor opgivet, saa meget mere som det „formen af Bønderne derhos og omkring boendes, at samme Hul med Tiden ved Sand, som af Havet udi streng Storm og Guds Vejrlig saa vel som ellers ideligen indskydes, udaf sig selv skulde kunne dæmpes og tillukkes, som de og beretter med forrige Indbrud tilforn at være sket“.

Formodningen om, at Hullet snart vilde lukke sig af sig selv, synes at være gaaet i Opfyldelse; thi under Krigen 1644 passerede svenske Troppestykker gentagne Gange fra Bøvling Len „over Passet til Thy og fra“, saa der har paa den Tid været nogenlunde landfast Forbindelse. Men kort efter kom et nyt Gennembrud, hvorom Arent Berntsen fortæller i sin Danmarksbeskrivelse fra 1656: „Over dette smalle Stykke Land haver Vestersøen nogle Aar forleden indbrudt i Limfjord, og den, som tilforne skal have været ganske eller næsten ferskt Vand, salt gjort, hvorover saadan stor Mængde Gedder, Karper, Brasen, Helt, Aborrer og deslige, som den tilforne var rig af, skal være bleven døde og ved alle Strandbredde opskylde, at man paa nogle Hundrede Vogne dem ikke haver kunnet borttage. Og er siden den Tid forskrevne Slags Fisk ikke udi Limfjord tilgaaen, men alene Flynder, Aal, Hvilling, Torsk, Sild og andre Strandfiske.“

Da Svenskerne i 1657 paany passerede Tangen ved Agger, var det af Arent Berntsen beskrevne Gennembrud endnu ikke helt lukket. Det hedder i samtidige Kirkebøger fra Thy, at Svenskerne kom over „ved Minderne“, d. e. Udløbene. Og den svenske Generalkvartermester Erik Dahlbergs Krigskort viser ogsaa et tydeligt Udløb fra Limfjorden til



**Udsigt mod SV fra Vorupør.
(Mineralogisk Museums Samling)**



**Høfdebygning, Aggertangen.
(Mineralogisk Museums Samling)**

Vesterhavet. Men Vandet har dog paa den Tid ikke været dybere, end at Svenskerne kunde ride eller vade over. En samtidig dansk Beretning fortæller, at en Bonde ledsagede Svenskerne „gennem Vandet“ ved Harboøre og ind i Vendsyssel; og i en svensk Beretning hedder det, at de gik „gennem Moradser og Vand“. I hvert Fald har Udløbet senere lukket sig helt, og gennem hele det 18. Aarhundrede høres intet om nye Gennembrud. Men at Forholdene ikke har været stabile fremgaar af de vekslende Angivelser af Tangens Bredde. Digemestrene fra 1624 angiver Kanalens Længde fra Vesterhavet til Limfjorden til 500 Favne. Paa Svenskekrigens Tid siges denne Afstand at være, næppe et godt Musketskud, hvad der med den Tids Skydevaaben vel kun har været et Par Hundrede Alen. Men derefter er den hurtigt vokset igen; thi i 1694 angiver Søkortdirektør *Jens Sørensen*, hvis Opmaalinger var meget nøjagtige, Tangens Bredde paa de smalleste Steder til 1500 à 2000 Alen. I det 18. Aarhundrede er den atter gaaet tilbage og angives sædvanlig til kun 800 Skridt, saaledes i „Danske Atlas“ 1769. Endelig kom da det store Gennembrud i 1825, da „Aggerkanalen“ dannedes. Den holdt sig med Møje i 50 Aar, men blev efterhaanden mere og mere tilsandet, og i 1875 lukkede den sig ganske. Imidlertid var ved et nyt Gennembrud „Thyborøn Kanal“ dannet i 1863, og den søger man nu at holde aaben med Kunst.

Thy er et Land med gammel Kultur. Om den tætte Bebyggelse i Oldtiden vidner de smukke Gravhøje, der findes i Snesevis i mange Sogne, i Hundredvis i hvert Herred. Og Thy har forstaaet at bevare Minderne og Traditionen, overalt taler Røster fra Fortiden til den, der vandrer mellem Thylands store Bakker og lytter til Thyboernes Tale.

Hvor meget siger f. Eks. ikke dette, at der paa Hassing Kirkegaard, langt syd for Thisted, endnu findes en Afdeling, som hedder *Hanherredernes Kirkegaard*? Hvad har de fjerne Hanherreder med denne Begravelsesplads at gøre? Jo, Sagnet kender endnu helt godt Oprindelsen dertil. I den første kristne Tid, da der endnu ingen Kirker var bygget i Hanherred, og da Kirken i Hassing var en af de faa, der overhovedet fandtes nord for Limfjorden, da førte de enkelte kristne i Hanherred deres døde hertil for at faa dem begravede i indviet Jord. Saa langt tilbage gaar Thylands Traditioner.

Eller et andet Eksempel. Ved Stagstrup Kirke ligger endnu den nordlige Del af Kirkegaarden planeret og ubenyttet. Traditionen siger, at denne Del af Kirkegaarden blev brugt til Begravelsesplads for dem,

der døde i den sorte Døds Tid ved Aar 1350, og at den aldrig siden har været benyttet.

Overleveringer fra Kristendommens ældste Tider er ogsaa de mange Minder om Sct. Thøger, som Thy er saa rig paa. Den hellige Thøger, af Fødsel en Thyringer, havde virket som Missionær i Norge under Olaf den Hellige; men efter denne Konges Fald 1030 forlod han Norge og kom til Thy. Her byggede han, i Nærheden af Vestervig, en Kirke „af Ris og Kviste“, i hvilken han selv blev skrinlagt som Helgen, da han døde c. 1065. Vestervig Kloster, der blev stiftet c. 1110, var indviet til ham, og hans pragtfulde sølvsmykkede Helgenskrin overførtes senere til Klosterkirkens Alter. Men hvor hans første tarvelige Gudshus havde staaet, opførtes en ny prægtig Sct. Thøgerskirke, der omtales som et af vore ejendommeligste kirkelige Mindesmærker fra Middelalderen. Kirken, der var af lutter hugne Sten med smukt udhugne Piller ved Dørene, var bygget i Form af et græsk Kors og med et spirdækket Taarn, hvilende paa fire Piller, i Midten. Mellem Kirkens Ruiner er fundet smaa trekantede Glasruder i alle Farver, sikkert Rester af oprindelige Glasmalerier. — Denne Kirke, der laa 2—300 Skridt nordvest for Klosteret, blev nedreven efter Reformationen af Provst Svend Mogensen i Vestervig, der døde 1547, efter Sagnet ramt af et Slagtilfælde, da Nedrivningen af Sct. Thøgers Kirke blev begyndt.

Omkring Tomten af den nedbrudte Kirke ses endnu den gamle Kirkegaard, og paa denne findes Sct. Thøgers Kilde, en lille Brønd omgaaet med Sokkelsten fra Kirken. Men til mange andre Kilder end denne er Hellig Thøgers Navn knyttet. En fandtes saaledes ved Kappelgaarde i Vestervig Sogn, en anden ved Randrup, der hvor Helgenen først skal være gaaet i Land. Ved denne stod et Sct. Thøgers Kors, som længe blev vedligeholdt af Bonden i den nærliggende Gaard og først forsvandt i Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Korset bar da følgende Indskrift:

Det er for ingen Overtro,
Men til et varigt Minde,
Sct. Thøgers Kors i dette Bo,
Som I nu her kan finde.

Fremdeles fandtes en Sct. Thøgers Kilde i Nørhaa Sogn, en anden i Hassing Sogn i en Dal kaldet Troldgab sydøst for Kirken. Det fortælles, at Kræmmere, som rejste fra Thisted til Vestervig Marked, brugte at kaste Penge i denne Kilde, hvilket skulde bringe dem Lykke i Handelen. Syge kunde ogsaa faa deres Helbred tilbage ved at kaste Penge i Kilden og to sig i dens Vand.

Foruden Sct. Thøgerskilderne fandtes mange andre hellige Kilder i Thy. Der var en Sct. Jørgens Kilde i Husby Hole i Kjettrup Sogn, en Sct. Andreas Kilde i Jannerup Sogn, en Sejers Kilde ved Sejrskildegaard i Ydby Sogn; endvidere fandtes en hellig Kilde med Kapel ved Kapelhus i Rær Sogn, en anden paa Nordsiden af Hjælpensbjerg i Gjettrup Sogn. Den hellige Kilde ved Helligkildegaard i Hvidbjerg Sogn findes endnu og danner Tilløbet til en fiskerig Mølledam. Endnu saa sent som i 1716 kunde nye Lægedomskilder opdages i Thy. En Kvinde fandt en saadan ved Serup i Odby Sogn, i en Bakke ud mod Limfjorden, og baade hun og siden andre blev helbredede af dens Vand. Endog fra Norge søgte Folk til den hellige Kilde ved Serup; og Lysekronen i Odby Kirke skal være skænket af en af Kildegæsterne.

Nu bedes der ikke længer til Sct. Thøger i Kirke, ved Kors og Kilde. Men hans Navn er ikke glemt i de Egne, hvor han virkede. Overalt i det sydlige Thy er Navnet Thøger og Thøgersen meget almindeligt den Dag i Dag; og det siges, at naar Thylands Fiskere i haardt Vejr vender hjem fra Havet, da skal først Manden, der sidder tilrors, og derefter Baadens øvrige Besætning udraabe: Thøger! Thøger! i det kritiske Øjeblik, da Baanden vendes, for at Søen kan løfte den over den inderste Revle. Ordets Forklaring kan være usikker. Men det vilde ligne Thyboen godt nok at holde fast ved en gammel Skik, selv efter at dens Betydning er glemt, og saaledes endnu i farefulde Øjeblikke at nævne Navnet paa Thylands gamle Værnehelgen, som hans Forfædre før ham gjorde det for Aarhundreder siden.

Et andet Eksempel paa Thyboens Kærlighed til de gamle Minder skal her nævnes. Det er ikke af ny Dato, — det stammer fra Aar 1676. Paa den Tid kendte endnu hver Thybo den gamle Vise: „Skammel han bor sig nør i Thy“ og vidste nøje at stedfæste Visens Handling: den var foregaaet paa Nordentoftgaard i Sjørring Sogn. Herom læses i Hundborg Herreds Tingbog, at Mandagen d. 11. Sept. 1676 fremstod paa Tinget en Række af Egnens gamle Mænd, som vidnede ved højeste Ed og oprakte Fingre, at enhver af dem kunde mindes i 60 eller 64 Aar, og da havde de samtlige i deres Barndom hørt af deres Forældre og andre gamle bedagede Folk, at Nordentoftgaard i Sjørring haver i gamle Dage været en Adelsgaard, hvorpaa skal have boet Skammels Ebbesen, hvis tvende Sønner var Peder Skammelsen og Ebbe Skammelsen, og den ene af dem slog den anden ihjel efter gammel Tale og efter den Digt og Vises Lydelse, som derom gjort er. Og at der ligger en firkantet Sted straks sønden ved Gaarden, som kaldes Ebbes Toft, hvormed de af Alders Minde haver hørt sige, at Borgegaarden der



Parti fra Klitmøller.
(Stenders Forlag.)



Parti fra Klitmøller.
(Stenders Forlag.)

skulde have staaet, og endnu der udi paa samme Sted findes Kul, Mursten og andre store Sten.

Saaledes bringer Thyland os Minder fra hvert Aarhundrede, som svandt. Den store Borgplads Sjørring Volde stammer fra den ældste Middelalder eller fra Oldtiden, og den Kongsgaard, som engang har staaet her, blev ødelagt 1086 i Oprøret mod Knud den Hellige. Fra Tiden omkring Aar 1200 stammer de mærkelige Gravminder, der kaldes Bispegraven paa Sjørring Kirkegaard og Liden Kirstens Grav ved Vestervig. I 1260 var Hvidbjerg Kirke paa Thyholm Skuepladsen for den blodige Daad, da Stiftets Biskop Oluf Glob blev dræbt foran Kirkens Alter af sin Brodersøn Adelsmanden Jens Glob. I det næste Aarhundredes Kampe mellem Jyderne og Valdemar Atterdag blev Ørum Slot indtaget og nedbrudt; og i Bondeoprøret 1441 brændtes den befæstede Borg Aagaard, saa Ejeren Hr. Niels Pedersen Gyldenstjerne „ikkun kom af Gaarden med en Stav i sin Haand“. Borgens Tomter ses endnu ligesom Voldstedet af Kongsgaarden Hillerslevhus, der forsvandt ved samme Lejlighed. Under Grevefejden blev den befæstede Gaard Lyngholm brændt af Borgere fra Thisted. Og Thylands gamle Kirkebøger bærer endnu Vidne om Bøndernes Kamp d. 3. Okt. 1657, da de forsøgte at spærre de Svenske Adgangen til deres Land og betalte Forsøget med deres Blod.

Hvor mange der kæmpede og faldt hin 3. Okt., ved vi ikke. Karl Gustavs Historieskriver Samuel Pufendorf siger, at Skansen ved Agger forsvarede af 1500 Bønder, af hvilke de 800 blev dræbte. Tallene er dog vistnok for høje, og andensteds angives de faldne til 3-400. Af Døds-listerne i de bevarede Kirkebøger fra Thy fremgaar det, at alle Sogne sønden for Thisted havde sendt deres Mandskab mod Fjenden, medens man norden for Thisted ikke træffer noget Vidnesbyrd om Kampen.

Bønderne stod ved Nabe, en lille By i Agger Sogn, som nu forlængst er opslugt af Havet, da Generalmajor Böttiger rykkede frem imod dem med 700 Ryttere. Udfaldet blev, som det var at forudse i et Sammenstød mellem den Tids ypperste Krigere og en Skare af uøvede Bønder, der antagelig har været slet bevæbnede, — de brugte Plovstangen som Vaaben, siger Pufendorf med en retorisk Vending. En gammel Vise skildrer Begivenheden saaledes:

Svensken kom da straks paa Stand,
ad Midnatstid faldt Skansen an
og slog der slet til Døde
hver Bonde, de i Skansen fandt;
der myrdes mange fattige Mand,
et Hjerte derved maatte bløde.

I de følgende Dage begravede Thyboerne deres unge Mandskab paa alle Kirkegaarde. Det begyndte d. 6. Oktober i Agger, hvor der jordedes 20 Mænd og Kvinder, alle af Agger Sogn, „som af Fjenderne blev nedlagt den 3. Oktober“. Fra Vestervig Sogn angives de dræbtes Antal til 29. I Gjettrup Kirkegaard begravedes 6, i Skjoldborg og Kallerup 5, i Heltborg 4, i Tilsted 6 osv., allesammen „skudt ved Minderne“ eller „dræbte i det ynkelige Mord, som skete ved Vesterhav“.

Thyboerne vandt ingen Sejr; men de havde vist, at de ikke vendte Ryggen til, naar Fjenden truede deres Land.

Medens Limfjordens stille, fiskerige Vande giver Amtets Syd- og Østside sin Karakter og fredeligt bærer „Krejlerne“ smaa Handelsskuder fra Havn til Havn, har Nord- og Vestkysten det samme barske Præg som i Vendsyssel. Klitbæltet er ofte 1 eller 1½ Mil bredt, og omtrent en Trediedel af Thy er dækket af Sand. *Sandflugten* har da ogsaa her raset lige saa slemt som i Vendsyssel. I *Lodbjerg* Sogn har Kirken maattet flyttes to Gange, og Byen Skovsted, i hvilken Præstegaarden forhen laa, er helt ødelagt af Sand. Navnet tyder paa, at der ogsaa her engang har været Skove, som værnede det aabne Land. I 1794 maatte *Tvorup* Sogn nedlægges og Kirken nedbrydes paa Grund af Sandflugt. Men værst er det dog gaet ud over *Agger* Sogn, der gennem Aarhundreder er hærget baade af Sandflugt og Vandflod. I Sognet laa engang Byerne Bollum, Nabe og Toft, som nu ganske er opslugte af Havet; og allerede i 1683 gives følgende triste Beskrivelse af Sandets Ødelæggelser i Sognet:

„Agger Sogn er overalt saa ganske fordærvet af Sandflugt, at det staar aldrig til Redning; thi foruden det at Havet kommer Folkene jo nærmere og nærmere og underskærer Bakkerne, saa at det er ej ganske sikkert, at enten deres Kirke eller deres Bopæl kan længe blive der bestandig, saa tynger Sandet ikke aleneste deres Huse ned, men endog saaledes indspænder Ind- og Udgangen til og fra Husene, at Regn og andet Vand kan ingen Udgang faa fra dem, men bliver staaende inde i Husene hos dem; saa ligger det og mange Alne tykt paa de Steder, hvor Sognefolket haver tilforn haft deres Agerjorde“. Indbyggerne har da ej andet at leve af, fortsætter Beskrivelsen, end det usikre Fiskeri og gode Menneskers Almisser, hvorfor de er at regne for „Landets almindelige Hospital og Fattighus, som alstille søge deres Ophold med Tiggen hos den menige Almue udi Landet“. Men trods alt det hænger Aggerboerne, ligesom alle Thyboer, trofast ved deres gamle Hjem, hvad Forfatteren fra 1683 i høj Grad misbilliger. De er, siger han, „et sært

Slags Folk, som ej duer til andet end til det samme, bliver og derover inden deres egne Sognegrænser og stedse formerer deres Familier tillige med deres Armod og Elendighed“. — Først efter de store Oversvømmelser i forrige Aarhundrede, da Grunden bogstavelig blev skyllet bort under Fødderne paa dem, og deres gamle Kirke i 1838 maatte opgives, blev mange af Aggerboerne tvungne til at forlade deres Hjem. De drog dog ikke længere bort end nødvendigt, men nedsatte sig omkring paa Limfjordens vestlige Kyster, paa Thyholm, Hannæs, Mors og i Salling, hvor det klangfulde Havbomaal endnu længe adskilte dem og deres Børn fra den indfødte Befolkning.

Skageraks og Jammerbugtens øde Kyster savner ganske naturlige Havne, — de faa Tilflugtssteder for Søfarende, som nu findes, er indrettede ved menneskeligt Snille og er af helt ny Oprindelse. Men Søhandel har der dog fra Arilds Tid været drevet mellem Jyllands Nordvestkyst og den lige over for liggende Kyst af Norge. Den har da af sig selv taget den Form, som Naturforholdene nødvendiggjorde. Man har hjulpet sig uden Havne, hvor der ingen saadanne var, og til Sejladsen har man udelukkende benyttet Skuder, som var indrettede til at løbe lige op paa den sandede Strandbred.

Denne saakaldte *Skudehandel* eller *Nordstrandshandel* hører oprindeligt hjemme i Thy, og først senere blev den ogsaa almindelig i Vendsyssel. Den omtales i et Aktstykke fra 1665, men har da allerede været gammel i Thy. Dette Dokument er en Ansøgning til Kongen fra Beboerne af Hanstholm og Klitmøller, i hvilken de andrager om, at de maa faa Lov at vedblive „den ældgamle Skik og Brug fra Arilds Tid af“, som de og deres Formænd har drevet, nemlig at sejle til Norge med en Snes Tønder Korn eller Mel, hvilket den nye unge Borgmester i Thisted nu vilde formene dem. Strandmændene fik den ønskede Tilladelse, og Borgmesteren maatte foretage et Tilbagetog. Senere ordnedes denne Handel ved gentagne kongelige Bevillinger, idet Skudehandlerne fik Tilladelse til at opkøbe Landets egne Produkter som Korn, Smør og Ost og fra Norge føre Tømmer, Kalk og Sten, efterhaanden ogsaa Jern, Kakkelovne og Tjære som Returladning tilbage. Skudehandelen dreves derefter langs hele Stranden fra Skagen til Agger, ja endogsaa et Stykke sønden for Limfjordsudløbet, idet ogsaa Beboerne i Skodborg og Vandfuld Herreder i 1688 havde faaet Tilladelse til med Sandskuder at sejle fra Bovbjerg og Harboøre til Norge. Denne Skudehandel var sikkert ganske givtig; Aalborg klagede stadig over, at den var Borger-skabet til største Afbræk og Svækkelse, og i „Danske Atlas“ hedder det i 1769: „Disse Strandboere og Skippere kan ikke andet end være for-



**N. P. Mols: Aften i August, Vestjylland.
(Ved Føren. for national Kunst.)**

muende Folk, efterdi de ernærer sig baade som Borgere og Bønder“. De vigtigste Handelspladser var Kjul, Lønstrup, Løkken, Blokhus, Slettestrand, Thorupstrand, Hansthalm og Klitmøller. Men forøvrigt dreves Handelen af enhver, der havde en Skude ved Stranden. I Slutningen af 18. Aarhundrede var omtrent et halvt Hundrede Skuder i Fart, der hver kunde lade fra 100 til 500 Tdr. Byg. Da det i 1735 var bleven paalagt det søndenfjeldske Norge ene og alene at tage sit Forbrug af Korn fra Danmark, har Skipperne ikke savnet Afsætning.

Skudehandleren var i sin Tid Vestkystens Matador. Hos ham maatte baade Præst og Proprietær søge Kredit, han var som oftest Strandfoged og Strandingskommissionær, og han stod i et venskabeligt Forhold til de stedlige Autoriteter, hvilket ikke blev forstyrret, selv om han smuglede en Del eller gjorde sig lidt ulovlig Fordel ved Strandinger. Det fortælles om en af dem, at han affandt sig med de Bønder, han skyldte Penge, ved at give dem Tilladelse til at hente „et Læs Fjæl paa Stranden“.

Nordstrandshandelen fik sit første svære Knæk i Krigen med England 1807—14, da det var et Vovestykke at forsøge at sejle over Skaerak. I Norge indtraadte tilsidst en formelig Hungersnød, og mange norske Fiskere vovede den farlige Sejlads til Jylland for at hente Levnedsmidler i deres Smaabaade. Fik Englænderne Øje paa dem, var Baad og Ladning fortabt, og Mandskabet kom i Fangenskab. „Terje Vigen“ har ikke manglet Lidelsesfæller i det virkelige Liv.

I Thisted Amt kom Skudehandelen aldrig rigtig i Gang igen efter den engelske Krig. I Vendsyssel tog Handelen derimod endnu en Gang et Opsving, og helt standsede denne Handel ikke, før Jernbaner og Dampskibe ledede Omsætningen ind paa helt nye Baner. I 1851 gik det første Dampskib gennem Limfjordens vestlige Udløb til England, og dermed indvarsledes Skudehandelens Undergang. Dødsstødet fik den, da Vendsysselbanen aabnedes i 1871. Efter den Tid begyndte de gamle store Handelsgaardene ved Kysten at staa tomme, — adskillige af dem er nu indrettede til Sommerpensionater for Badegæster. Men endnu ser man hist og her paa den øde Strand et mægtigt Pakhus med mange Luger som Minde om det fordums travle Liv mellem Klitterne.

Inden for Klitbæltet laa Thylands fede og frugtbare Jord, og her har i Aarhundreder været drevet et lønnende Landbrug med Studeopdrætning og Ostefabrikation. Særlig de fede og skarpe Thybooste, der blev bedre, jo længer de gemtes, var tidligere meget skattede baade i Indland og Udland, men vanskelige for fremmede at faa fat paa. De

Oste, som førtes ud af Landet, var Kæmper paa 3—4 Lispunds Vægt; og Grunden til, at de blev saa store, er saare karakteristisk for Thyboernes Vedhængen ved de gamle Skikke. Ostens Størrelse skyldtes nemlig den nedarvede Vedtægt, at hver Mand i Sognet gav sin Præst, Degn, Herredsfoged og Herredsskriver hver et Maal Mælk, som blev modtaget paa een Gang og slaæet sammen til een Ost. Dennes Størrelse rettede sig altsaa efter Sognets Størrelse, men blev i Reglen paa c. 3 Lispund. De 28 Sogne i Thy leverede paa den Maade 112 Oste; men da det i nogle Sogne var Skik, at Præst og Degn fik Mælk to Gange om Aaret, kunde Antallet blive noget større. Disse store Oste blev i Reglen solgte, og kun ad den Vej var det muligt for Folk uden for Thy at komme i Besiddelse af den eftertragtede Thyboost. Thi de smaa Oste, som Bønderne lavede, og som forøvrigt smagte lige saa godt som de store, var ikke til Salg, men blev spiste af Bønderne selv.

Thyboerne forstod i det hele at leve godt, og her som paa saa mange andre Omraader traadte Forskellen mellem dem og deres østlige Naboer, Vendelboerne, tydeligt frem. Medens Pastor Friis i Horne skriver om Vendelboerne, at „deres Tarvelighed stundom udarter i den Grad, at man mange Steder nøjes med en Føde, som Øboerne ville mene passede sig bedre for visse Dyr end for Mennesker“, fortæller Thylands Topograf, Sognepræst Knud Aagaard i Skjoldborg, vidt og bredt om al den gode Mad, som Thyboerne satte til Livs. „Næppe gives noget Sted, hvor Bonden i Almindelighed lever bedre end i Thy. God Mad og stærkt Øl bestræber enhver, endog den fattigste, sig for altid at have paa sit Bord. Man hører Tjenestefolkene langt sjældnere spørge, hvor stor Lønnen er, end hvordan Føden er. At man her er vant til saa god en Kost, er nok og Aarsagen, hvorfor langt færre Karle og Piger forlade Thy, end de andre jyske Provinser. Kun faa begive sig til Norge, og til Sjælland og Kjøbenhavn næsten ingen; thi Thyboerne tro, at man alle andre Steder lever usselt. I Høstens Tid spiser Bonden 6—7 Gange om Dagen. Nogle give et Glas Brændevin til Frokost, dog anses dette ikke for nødvendigt; men det, som mest sættes Pris paa, og som enhver, der vil have Høstfolk, nødvendig maa være forsynet med i Høsten, er gammelt Øl. Overalt gør Thyboen sig meget tilgode med stærkt Øl“.

Den samme Forfatter giver ellers Thyboerne et godt Skudsmaal. De er gæstfrie, venlige Folk med et lyst og glad Sind. De ledes lettere ved Godhed, end de drives ved Haardhed. De har Videlyst og Læselyst, og uden at være alt for arbejdsomme viser de Flid og Iver for de Ting,

som de forstaar sig paa og interesserer sig for. „Thyboerne er takksomme, sædelige og gode Folk, som man ikke kan kende uden at agte og elske“.

Denne Skildring er fra Aar 1801. Fyrretyve Aar senere giver en anden Forfatter, Provst Diørup i Thorup, dem det samme gode Vidnesbyrd: I de fleste Sogne træffes en sjælden Orden, Sædelighed og Guds frygt. Thyboen er god mod sine Husdyr; han fodrer sine Kreaturer tidligt og sildigt og lader snarere for meget Korn blive siddende i Straaet, end han piner den sidste Kærne ud af det med Plejlen; han mishandler aldrig sine Heste ved at drive dem over deres Evne eller ved at lade dem staa i timevis i Frost og Kulde uden for Kroen, medens Herren glemmer dem over Flasken. Der findes i det hele kun faa Kroer i Amtet, og de besøges kun lidet af Bonden, der ingen Tilbøjelighed har til Spil eller Svir. Hvad den fremskridtsvenlige Provst har at bebrejde sine Sognebørn og de andre Thyboer, er kun den Vedhængen ved det gamle og den Forkærlighed for de fra Fædrene nedarvede Skikke, som ofte gør dem blinde for Nutidens Fortrin og fylder dem med Fordom imod alt, hvad der ej er almindeligt i deres egen Egn.

I Sandhed, en Bebrejdelse, som det ikke er svært at bære!

VOLDSTEDER OG HERREGAARDE

AF MAG. ART. CHR. AXEL JENSEN

Baade Thy og Mors er rige paa Voldsteder, og i det skovfattige Thy er et af disse Voldsteder i vore Dage bleven et yndet Valfartssted, hvor der kan samles Tusinder af Mennesker til Friluftsmøder. Det er de bekendte, siden 1885 fredlyste Sjørring Volde. Ifølge Knytlingasaga skal Knud den Hellige have standset her en kort Tid paa sin Flugt fra Vendssyssel 1086, og selv om dette ikke stadfæstes af de sikrere Kildeskrifter, (der nævner Aggersborg og Bejstrup), har der dog i den ældre Middelalder ligget en Kongsgaard, som opføres i Valdemars Jordebog, og som senere kun nævnes under Valdemar Atterdag. - Det anselige, græsbevoksede Voldsted ligger ved Sænkningen mellem Sjørring og Sperring Sø, tildannet af en naturlig Højde og oprindelig kun landfast mod Nord og Nordøst. Omkring den firkantede Midtbanke (i Fodkvadrat c. 37½ m) løber en Gravsænkning, der atter er omgivet af en noget uregelmæssig Ringvold, gennembrudt mod Nordvest og Sydvest, hvor Vandet synes at have haft Adgang til den indre Grav. Ved et moderne Vej-





Voldstedet Borggaard (set fra Vest), Hundborg Sogn, Hundborg Herred,
Thisted Amt.
(Fot. i Nationalmuseet)



Vestervig Kloster i forr. Aarh., Refs Herred.
(Efter gl. Tegning i Thisted Museum)

anlæg er Sydøstpartiet nu udjævnet; oprindeligt har et Par andre Vold-dæmninger dannet Forbindelsen mellem Banken og Ringvolden, og i Forlængelsen af den ene af disse, mod Sydøst, har den gamle Adgangsvej til Borgen været. Ved en Udgravning i 1876 fandtes der her Pælerækker, omkring hvilke der er fremdraget Sværd og andre Oldsager, især fra den ældre Middelalder (nu i Nationalmuseet).

Mellem Thys andre Voldsteder er der to, der har Karakter som Folkeborge, idet de bestaar af en naturlig Højning, hvis uregelmæssigt ovale Overflade er kranset af en lav Ringvold, den ene Færgeborg i Vang S. ved Sjørring Sø (c. 138 m lang), den anden den fredlyste Madstedborg paa en lille Ø i Ovesø (c. 125 m lang). Ingen af disse to Voldsteder nævnes i historiske Kilder, hvorimod de fleste andre af Thys Voldsteder forekommer som Borge i 14. Aarh. Dette gælder saaledes de smaa runde Voldsteder, „Hellediis“ ved Vesløsgaard (fredlyst), Todbøl i Kallerup Sogn, Øland i Harring Sogn (fredlyst), Borggaard i Hundborg Sogn (fredlyst, Historie ukendt) og Voldhøj ved Boddumbisgaard i Boddum S., der i Engene udenom sin cirkelrunde Midtbanke har bevaret en firkantet, lav Ydervold (fredlyst). Fremdeles den til Voldhøj svarende, men helt igennem firsidede Gaardstedhøj ved Diernæs i Vang Sogn (ligeledes fredlyst), det ret ødelagte Lyngholm i Hvidbjærg Sogn og det ligeledes ret ødelagte, fredlyste Nørtorp i Rær Sogn, begge nogenlunde regelmæssige firsidede Banker, den sidstnævnte med Spor af Randvolde langs Bankens Kanter. Endelig nogle todelte Anlæg, Sperring Voldsted i Sjørring Sogn, der har to runde Banker omgivet af en rundet Ringvold, Hillerslevhus, hvis Anlæg er af lignende Art (nævnt som Kongsgaard i Beg. af 1400'erne), Aagaard i Kjettrup Sogn, i 14. Aarh. tilhørende Gyldenstjernerne, der bestaar af to ret store firsidede Banker, og Ørumgaard i Ørum Sogn, hvis to Banker er mere rundede. Begge de to sidstnævnte er anlagte i side Engdrag.

Paa Mors findes i Sejerslev Sogn det ejendommelige Voldsted Skarrehøj, anlagt paa en Pynt i Limfjorden, der er afskaaret ved to tørre Halsgrave, og hvis firkantede Overflade er indfattet af lave Randvolde (fredlyst); formodentlig er det en Forgænger for den Skarregaard, der nævnes 1406. De andre morsingske Voldsteder er alle Vandborge. Noget uregelmæssige, men dog firsidede Midtbanker omgivet af rundede Ydervolde har Voldhøj i Alsted Sogn, rimeligvis det Gods, som Henrik Skarpenberg forbrød til Kronen under Erik af Pommern, samt Blaaborg i Rakkeby Sogn (nævnt 1481). Det flade Voldsted „Gravene“ i Alsted Sogn omgives af en større cirkelrund Grav og har i Centrum af den saaledes dannede Ø en mindre, firkantet Grav om en indre



Sjørring Voldsted.
(Efter Sophus Müller: „Vor Oldtid“)

Borg. Helt firsidet er Kobbervold i Dragstrup Sogn, hvis Banke har Randvolde og i alle fire Hjørner runde Forhøjninger, der muligvis har baaret Taarne, og det fredlyste Gammelvold i Vejerslev Sogn, med lave Randvolde. Gammelvold er formodentlig det „Søborg“, som nævnes 1489, medens de to førnævnte Voldsteder ikke er nævnte i Historien. Firsidede er ogsaa det ret ødelagte „Votborg“ i Tæbring Sogn og et navnløst Voldsted i Ejerslev Sogn; Gammel-Lund i Øster Assels S., som var Len under Kronen c. 1400, er derimod anlagt paa en ret stor, uregelmæssig Banke.

Paa yngre Herregaardsbygninger er Amtet fattigere end noget andet i Danmark. Af Dueholm Kloster, hvis Hovedbygning nu tilhører Nykøbing Kommune og tjener som Museum, staar der vel en enkelt Fløj, men Vestervig Kloster er helt nedrevet. Fra Renæssancetiden findes ikke en eneste Hovedbygning, og den anseligste Gaard fra 18. Aarh., Kjølbygaard, en lav, men lang hvidkalket Længe, der opførtes i 1750'erne af Højesteretsjustitiarius Villum Berregaard, bliver for Tiden ganske ødelagt. Frøslevgaard paa Mors er bygget 1786; alle de andre Herregaardes Hovedbygninger synes at være stærkt ombyggede eller helt nybyggede i Løbet af 19. Aarh. Som den anseligste af disse nyere Gaarde kan nævnes Højris paa Mors, opført 1859 og 1876, men omgivet af de gamle Grave og af en stor, smuk Have.

KIRKER

AF MAG. ART. CHR. AXEL JENSEN

Midtpunktet for Middelalderens kirkelige Liv i Thy var *Vestervig*. Her byggede Landets Lokalhelgen, St. Thøger, en født Thyringer, der havde været Kapellan hos Olaf den Hellige, sig en lille Kirke „af Ris

og Kviste“; her vældede hele tre Kilder, der bar hans Navn, den ene i Randrup, hvor der i senere Tider stod et Trækors med Vers, den anden ved Kappelgaarde, hvor der fandtes et Kildekapel, den tredje i selve Vestervig, hvor Kildebrønden endnu ses paa St. Thøgers Kirkegaard. I 12. Aarh. blev Kirken paa denne Plads afløst af en ejendommelig Granitkvaderbygning, opført som et ligearmet Kors med et spirtækt Taarn over Midtpartiet; hver af Korsarmene var omtr. 28 m lang. Men denne Kirke blev nedlagt efter Reformationen og forfaldt efterhaanden; Bygningsmaterialerne brugtes til nye Huse paa Vestervig Kloster, og nu er der kun enkelte, spredte Kvadre tilbage, for en Del samlede i den endnu staaende Klosterkirke. Klostret, der tilhørte Kanniker af Augustinerordenen, grundlagdes omtr. 1110, og allerede syv Aar efter skrinlagdes St. Thøgers Helgenlevninger i dets Kirke. Af Klosterhusene er der nu intet tilbage; efter Reformationen blev Klosteret Sæde for en kgl. Lensmand, men da det var kommet i Privateje, opførte Købmanden Jochum Irgens i 1660'erne en helt ny Hovedbygning, der atter fornyedes i 1730'erne og endelig helt blev nedbrudt i 1840'erne. Tilbage staar kun den anselige Klosterkirke, opført i Slutn. af 12. Aarh. af Granitkvadre, et treskibet Kirkerum, hvis Arkadepiller (mellem Midtskibet og Sideskibene) er vekslende firkantede og runde. Rummet har oprindelig været dækket af Bjælkelofter og har faaet Lys gennem højt-siddende Vinduer, men har nu sent middelalderlige Hvælvinger, fra samme Tid som Taarnet, og Bygningen har i Tidernes Løb lidt meget; Korsarmene er blevne ændrede, og hele Koret med dets Apsis er nedbrudt. Men ved en Istandsættelse i Aarene 1915—19 bliver hele dette Østparti genopført paa de gamle Fundamenter og delvis med Benyttelse af de gamle Sten, som er fundne i saa stor Mængde, at det er muligt at rekonstruere Udsmykningens Enkeltheder med stor Sikkerhed. Samtidigt er ogsaa Skibets Tag blevet delt og Højskibets Vinduer genaabnede, ligesom Dørportalerne genskabes med Brug af de oprindelige Detaljer. Fra første Færd har Bygningen været ganske rigt smykket med Granitskulpturer, hvoriblandt det saakaldte Vartegn, en Kvader med fire fantastiske Hoveder, og fra Syddøren en Tympanon med et smukt Relief, forestillende Kristus i mandelformet Glorie, der bæres af to Engle.

Paa Vestervig Kirkegaard findes „Liden Kirstens Grav“, en ejendommeligt formet romansk Ligsten, dobbelt saa lang som Tidens almindelige Gravsten og smykket med to Kors, det ene i Forlængelse af det andet. Den stærkt forvitrede latinske Indskrift langs Stenens Rand er tydet: „En forskellig Gravkiste indeslutter her en Søster tilligemed en



Vestervig Klosterkirke før den seneste Istandsættelse.
(M. Mackeprang fot.)



Dueholm.
(M. Mackeprang fot.)



„Liden Kirstens Grav“ paa Vestervig Kirkegaard.

1. Gravstenen med den halvt udslettede Indskrift.
2. Gravkisterne forinden Afdækningen i 1875.
3. Gravkisterne efter Afdækningen.

(Efter J. B. Løffler)

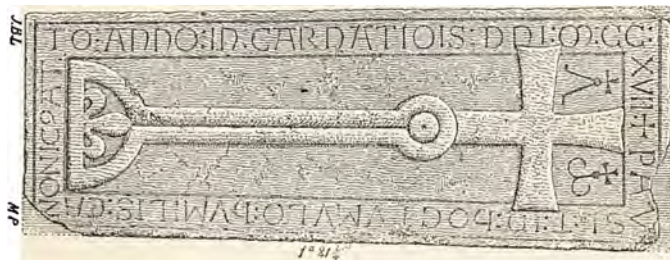
Broder, et saa inderligt forbundet Par, at disse højfornemme Personer hviler i en og samme Gravhøj“. Under Stenen er der ved en Udgravning 1875 fundet to stensatte Kister, den ene ved Fodenden af den anden, og indeholdende to velbevarede Skeletter, et mandligt og et kvindeligt. Havde det været et Ægtepar, var de sikkert blevne jordfæstede Side om Side, og alt synes at stadfæste, at Traditionen virkelig har Ret, og at Stenen er lagt over Folkevisens Elskerpar, Prins Buris og Liden Kirsten, Valdemar den Stores Søster (eller rettere Søsterdatter), som maatte undgælde saa haardt for deres brødefulde Elskov.

Foruden dette berømte Gravminde findes i Vestervig flere andre tidligt middelalderlige Sten med usædvanligt lange latinske Indskrifter, deribl. en over Kanniken Atto, † 1217, den ældste Sten i Landet, som nævner et bestemt Dødsaar, og en samtidig Sten over en Kvinde, Cristina. Fra Middelalderens senere Del er der bevaret smukke Gravsten over Ridderen Niels Strangesen † 1424, samt over Adelsmanden Peder Friis og Hustru, begge † 1483.

Ligesom Vestervigkirkerne er opførte af Granitkvadre, saaledes er næsten alle Landsbykirkerne baade i Thy og paa Mors *romanske Kvaderstensbygninger*. Tre af de med Apsis udstyrede Kirker, Rær og Vester Vandet i Hillerslev H. samt Bjærgby paa Mors, har en i Danmark



Vestervig Kirke: „Vartegnet“.
(M. Mackeprang fot.)

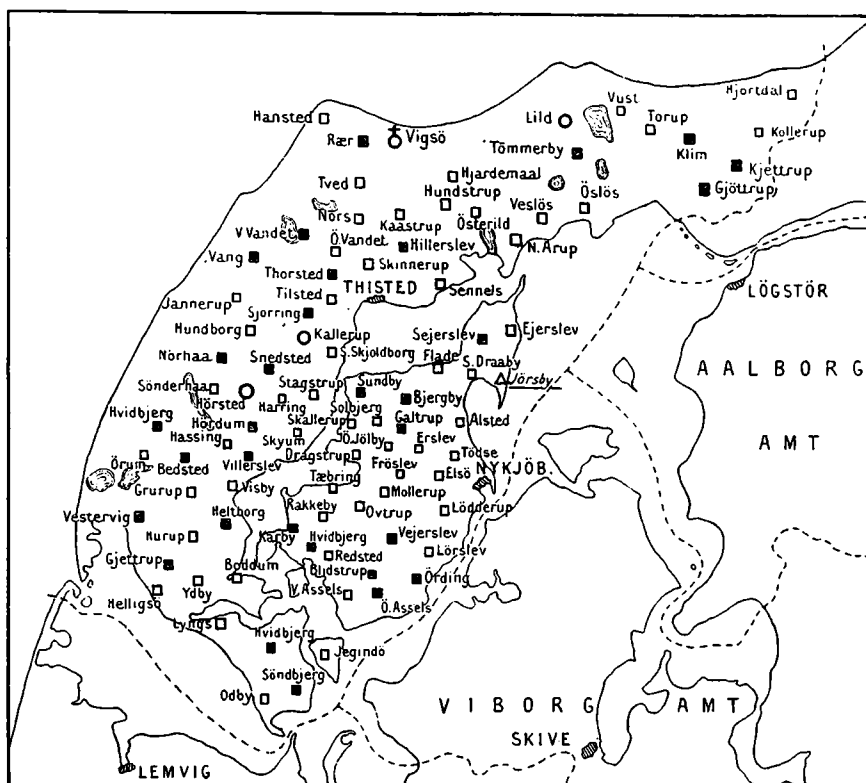


Ligsten over Otto, Kannik i Vestervig. 1217.
(Efter J. B. Løffler)

usædvanlig Plan, idet Kor og Skib er byggede i næsten samme Bredde og uden ydre Adskillelse, men da alle tre Kirker senere synes at være forlængede mod Vest, er det dog næppe helt sikkert, at denne Form er deres oprindelige. Alle de andre Kvaderkirker har den sædvanlige Deling i Kor og Skib, og kun ganske faa synes desuden at have haft oprindelige Taarne (Blidstrup og Ejerslev paa Mors, Søndbjerg paa Thyholm, hvor der er fundet en Sokkelsten med Runeindskrift: „Jakob voldte, Skjalm gjorde“ samt et Par latinske Ord). Derimod har, som Kortet viser, de halvrunde Korafslutninger været ret almindelige, og flere af disse Apsider er særdeles smukke, enten fint profilerede som Gjettrup, smykkede med Buefrise som Tømmerby eller med Halvsøjler som Rær og Hillerslev i Thy samt Karby og Vejerslev paa Mors. Enkelte oprindelige Apsider er senere nedrevne, saa at de kun kendes af Fragmenter (Bedsted, Hurup, Lødderup). Adskillige Kirker er smykkede med reliefhugne Billedkvadre; paa Tømmerby Kirke er der saaledes hugget Jagtscener og en Drage, paa Skinnerup et slynget Drageornament, paa Karby Kirkes Apsis Dyrefigurer, og paa talrige andre Kirker findes mindre Skulpturer, f. Eks. i Flade paa Mors. Særligt rige Portaler er bevarede i Blidstrup, hvor Karmen er smykket med en svær Tovsnoening, der fortsætter sig op om Tympanonfeltet med dets to Løver, samt i Tødse og Sjørring, hvor Dørkarmene er søjlesmykkede. I sidstnævnte Kirke har Nordportalen balusteragtige Søjleskafter af samme Form, som findes i Børglum og Vitskøl Klostre, og baade Søjlehoveder og Søjlefødder er tydeligt gjorte efter Forbilleder fra Viborg Domkirke, hvis Stenhuggerskole ogsaa synes at have arbejdet paa Vestervig. Af de oprindelige Bygningers andre Enkeltheder kan desuden fremhæves de smaa, lavtsiddende Vinduer, der her som andetsteds i Landet kan findes i Korets Sydmur, og som i Følge en paa Mors bevaret Tradition kan forklares som „Spedalskvinduer“; de har gjort det muligt for de spedalske at overvære Gudstjenesten uden at komme ind i Kirken.

Romanske Kvaderkirker har der ogsaa staaet i Amtets to Købstæder, men begge Steder er de blevne helt ombyggede i den sidste katolske Tid, og Kirken i Nykøbing er fuldstændig ombygget 1890—91. Bevaret er derimod den sentgotiske Kirke i Thisted, i hvis Mure der findes flere Kvadre og Billedsten. Af Johanitterklosteret Ducholm ved Nykøbing, der blev stiftet henimod 1370, er nu kun bevaret en enkelt Fløj, en hvidkalket, gotisk Murstensbygning med Spor af spidsbuede Vinduer; selve Klosterkirken er fuldstændigt nedbrudt.

Amtets afvigende eller yngre Landsbykirker er snart talte. Vigsø er en romansk Limstensbygning, Lild, Kallerup og Hørsted er overvejende



□ Kvader. ○ Raa og kløvet Kamp. ⚪ Limsten. ▲ Tegl.

(Fyldte Signaturer betegner, at Kirken har Apsis, kursiveret og understreget Navn, at den stammer fra gotisk Tid.)

Oversigt over Landsbykirkerne i Thisted Amt.
 Forfattet af Museumsdirektør Dr. M. Mackeprang.

byggede af raa Granit, blandet med Munkesten; den raa Marksten er ogsaa delvis brugt i Møllerup K. paa Mors. En udpræget gotisk Murstensbygning er kun den lille Jørsby paa Mors. Fra 19. Aarh. stammer Agger K., der paa Grund af sin udsatte Beliggenhed ved Vesterhavet maatte flyttes 1839.

De fleste af de romanske Kirker staar ret uforandrede, uden større Ombygninger. Hvad der mest gør sig gældende i Landskabet, er de hvidkalkede, sentmiddelalderlige Taarne, som fordeler sig paafaldende uregelmæssigt i de forskellige Herreder. I Hillerslev, Hassing og Refs H. er de kullede og de taarnede Kirker omtrent lige i Tal. I Hundborg H. har blot en enkelt Kirke, Skjoldborg, faaet Taarn, som senere endda er delvis nedbrudt, og i Nørre Herred paa Mors har kun fire af Kir-

kerne Taarne (Tødse, Galtrup, Solbjerg og Sejerslev). Men omvendt dominerer Taarnene i Mors Sønder H., hvor kun Tæbring og Rakkeby er kullede, og i Vester Han H., hvor der blot findes en eneste kullet Kirke, Vesløs. Bortset fra en Del smaa Vaabenhuse er de gotiske Tilføjelser iøvrigt ret ubetydelige; kun en enkelt Kirke, Kollerup, synes at være udvidet mod Øst, og kun seks (Rær, V. Vandet, Skjoldborg, Hundborg, Jannerup og Stagstrup) vides at være forlængede mod Vest. Hvidbjærg Kirke paa Thyholm (hvor Adelsmanden Jens Glob 1260 myrdede Børglumbispen Elav) har faaet anselige Korsarme; og noget lignende er Tilfældet med Karby Kirke paa Mors. Ogsaa Kirkernes Indre staar ret uforandrede, med flade Bjælkelofter; selv i Korrummene er der kun sjældent indbygget Hvælvinger (Sennels, Bedsted, Søndbjerg, Blidstrup).

Den romanske Kirke i Torup blev paa Grund af Sandflugt helt nedbrudt 1794 og dens Materialer brugte i Vang og Nors.

Af *Kalkmalerier* rummer Amtets Kirker kun lidet. Rester af sent-gotiske Dekorationer er fundne i Vestervig. I Sennels findes nytestamentlige Scener fra Tiden c. 1500, og i Søndbjerg Kirke er Korhvælvet i 1570'erne dekoreret i Renæssancestil, med musicerende Engle; i Karby Kirkes Sakristi er der Dekoration fra Tiden c. 1700.

I god Overensstemmelse med selve Bygningerne er det mellem *Kirkeinventaret* og Grævminerne i første Række det ældste, der har Interesse. I usædvanlig stort Tal har de murede Alterborde Plader af en enkelt, mægtig Sten; i Tømmerby hviler denne Bordplade paa fire Granitsøjler, i Hillerslev paa en enkelt, rund Pille. De romanske Granitfonte har hyppigt almindelige vestjydske Profiler, men ret ofte er deres Kummer firkløverformede, og enkelte er rigere dekorerede; paa Tømmerbyfonten ses Fablen om Ræven og Storken, paa Handstedfonten en Løve, der opæder et Menneske, paa Tvedfonten fire Dyr; Fontekummerne i Sennels og Dragstrup er prydede med romanske Ranker; i Gjettrupfonten er der hugget Kors, Hammer og Spyd (Kristi Lidelsesredskaber?), og paa Skyumfonten læses tre Runer, Mandsnavnet Kir (Geir).

Paa en Dør fra 1668 er der i Hvidbjærg K. paa Thyholm anbragt et broncestøbt Løvehoved til en Dørring fra 13—14. Aarh. I samme Kirke findes Rester af en smukt sengotisk Altertavle (nederlandsk Arbejde c. 1525), men iøvrigt synes der kun at være større Levninger af katolske Altertavler i Thisted og Rær. Af middelalderlige Lægmandskrucifikser kan fremhæves det smukke Kors i Ejerslev.

Renaissancetidens Inventar er kun mangelfuldt kendt, men det synes dog, at det gennemgaaende har et meget hjemmegjort Præg, paa-

virket af aalborgensisk eller østjydske Stil (gennem Lærlinge af Mikkel van Grønningen, der synes at have gjort Prædikestolen i Thisted 1590). En af de ældste Prædikestole findes i Kjettrup (1577), og fra samme Aar stammer Altertavlen i Ydby. Mellem de senere Arbejder er den af Peder Jensen Kolding 1648 skaarne Altertavle i Jannerup sikkert det bedste.

Flere af de kirkelige Gravminder fra den ældre Middelalder bærer Runeskrift, Galtrupstenen over Isulv Torkelssøn, Thistedstenen over Tor Amdissøn, Vesløsstenen med Navnet Niklas, og Hillerslevstenen, der baade har latinske Bogstaver og Runer og foruden Navnene Thorchil og Mergret er smykket med et Adelskjold fra Valdemar Sejrs Tid, sikkert det ældste, som findes paa et dansk Gravmæle. Af de talrige andre romanske Ligsten kan foruden Vestervigstenene særligt fremhæves „Bispegraven“ i Sjørring, et flerdobbelt, vistnok i senere Tider sammenstillet Gravmæle, paa hvis to prismedannede Kampesten der bl. a. er udhugget en Bisp og en Helgeninde, samt Gravkorset i Tømmerby, med Fremstilling af Herrens højre Haand.

Af betydeligere Gravminder fra Renæssancetiden findes kun et Par Adelsligsten i Vester-Vandet og Bedsted.



Plade af Bronze til Dørring.
Hvidbjerg Kirke, Refs Herred.
(Chr. Axel Jensen fot.)



Thisted. Grundplan 1768.

KØBSTÆDERNE

THISTED

Thisted, som først nævnes 1367, var i Middelalderen kun en lille Flække under Biskoppen af Børglum, som ejede en *Bispegaard* tæt Norden for Byen. I Gadenavnet *Bisgaardsstræde* lever endnu Mindet om denne Gaard — *Bisgaard* eller *Thistedgaard* —, som efter Reformationen kom i Kronens Haand, senere i Privateje og blev afbrudt 1764, hvorefter dens Jorder lagdes under Byen.

Kirken, som ombyggedes i Slutningen af Middelalderen, maa oprindelig — hvad de i Murene anvendte Billed- og Sokkelsten tyder paa — have været en ikke uanselig romansk Granitkirke, om hvis ældre Periode ogsaa to middelalderlige Ligsten, den ene med Indskrift af Runer, minder. Øst for Kirkegaarden laa et Gildehus, som Christian den Tredje 1546 under et Besøg i Thisted skænkede Byen til *Raadhus*, samtidig med at Borgmester og Raad fik Tilladelse til at nedbryde et nyt *Kapel* uden for Byen og anvende dets Materialer til Bygningens

Forbedring. Endnu 1769 hedder det, at det aarlige Heste- og Kvægmarked afholdtes „ved Capel-Stene uden for Vesterport“. Fremvokset i Ly af Krumstaven skylder Thisted uden Tvivl Biskoppen sit Vaabenmærke, Jomfru Marie med Barnet omsluttet af Solgissel, og i hvert Tilfælde var det udtrykkeligt paa hans Foranledning, at den endelig 1524 opnaaede Købstadret og Privilegier i Lighed med Viborgs.

Skønt det i disse Privilegier med rene Ord blev forbudt til Skade for den nye By at bygge „nogen nye Købstæder i Hovsør eller andetsteds“, maatte Thisted dog udkæmpe en haard Dyst, inden dens Forret respekteredes; thi allerede fra Middelalderen havde det ovennævnte Hovsør i Østerild Sogn konkurreret med den som Udskebningssted for Thy, og hele det 16. Aarhundrede igennem fortsattes Striden, indtil Thisted endelig afgjort vandt Overtaget. 1608 og 1620 hærgede Flammer Staden, Svenskekrigenes Trængselsaar lammede den yderligere, og det var en fattig, hensygnende By, som 1696 i Anledning af „den vidt udraabte Besættelse“, den sidste Heksesag i Danmark, kom paa alles Læber. Tilbagegangen fortsattes i det følgende Aarhundrede, da Thistedes Borgere maatte „lade sig nøje med det lidet, som Bonden vil unde dem af sin Handel“; thi myndigt holdt Aalborg de mindre Limfjordsbyers Skibsfart nede, og desuden maatte Byen føre nye Kampe for at hævde sine Købstadrettigheder, hvori Klitmøller og Viksø søgte at gøre den Indpas. 1769 var den næsten reduceret til det halve, idet den talte knap 600 Indbyggere og 171 Huse og Gaarde, af hvilke kun 24 var teglhængte. Først fra 19. Aarhundredes Midte vandt Thisted atter frem, og som Symbol paa det nye Opsving byggedes 1853 et nyt Raadhus. 1840 var den første Havn bleven anlagt, der efter en Stormflod 1909 yderligere udvidedes og forbedredes, og med de gunstigere Besejlingsforhold i Limfjorden og Jærnbanens Fuldførelse 1882 har Byen udviklet sig stærkt.

Som den længe og haardt maatte kæmpe for Eneretten som Købstad i Thy, er den i sin topografiske Udformning præget af en lignende, mindre iøjnefaldende, men lige saa stædig Strid med et ujævnt, besværligt Terræn. Paa det højeste Punkt knejser Kirken paa en lille Bakkeknude, men Terrænet falder stærkt mod Øst, saa det ved Hjørnet af Store- og Korsgade kun hæver sig 1 Meter over Vandfladen. Grundstammen af den gamle Bebyggelse er formet over den i Vest—Øst gennemløbende Landevejslinje, som betegnes af *Vestergade*, *Storetorvet*, *Storegade* og dennes Fortsættelse i *Strandgade*, medens Bebyggelsen langs Landevejen mod Nord — *Nørregade* — var af mindre Betydning. Ud over disse store Hovedlinjer er Gadenettet kroget og forviklet



Thisted. Udsigt fra Østerbakken.
(Stenders Forlag)



Thisted. Parti fra Havnen.
(Stenders Forlag)



Tegnet og reproduceret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1919.

- | | | | |
|----------------------------------|---------------------|--|----------------------------|
| 1. Bryggeri | 10. Kommuneskole | 20. Raadhus med
By- og Herreds-
kontor | 27. Mellemmølle |
| 2. Katolsk-aposto-
lisk Kirke | 11. Museum | 21. Løveapoteket | 28. Dampmølle |
| 3. Børnehjem | 12. Teknisk Skole | 22. Hotel »Royal« | 29. Svin slagteri |
| 4. Skole | 13. Hotel »Phønix« | 23. Svaneapoteket | 30. Off. Slagtehus |
| 5. Mindestøtter | 14. Banegaard | 24. Sparekasse | 31. Havnekontor |
| 6. Pavillon | 15. Posthus | 25. Administrations-
bygning | 32. Hotel »Aalborg« |
| 7. Realskole | 16. Telegrafstation | 26. Amtssygehus | 33. Toldkammer |
| 8. Amtskontor | 17. Markedsplads | | 34. Gasværk |
| 9. Amtstue | 18. Thisted Bank | | 35. Electricitets-
værk |
| | 19. Kirke | | |



Thisted. Parti fra Havnen.
(Stenders Forlag)



Thisted. Store Torv.
(Stenders Forlag)



Thisted. J. P. Jacobsens Gravsted.
(Stenders Forlag)

paa en Maade, som er et karakteristisk Vidnesbyrd om en ældgammel Kamp mod Terrænvanskeligheder. En lille Bæk, som — svingende i en Bue fra Nordvest — gennemskærer Byens østlige Del skævt og som Skel mellem Hundborg og Hillerslev Herreder falder ud i Bugten, har for en Del Ansvaret for de mange uregelmæssige og forkrøblede Smaagyder. Men ved Siden heraf spillede ogsaa Terrænets Ujævnheder en Rolle. Ældre Gadebetegnelser som *paa Bjerg*, *Bjerget*, *østen under Bjerg*, *paa Stranden*, *ved Broen*, *ved Bækken* og *østen Bæk*, samt *Øster- og Vester Knakken* — et Navn som uden Tvivl er alledt af den paa Thy brugte Betegnelse Knak for en af Lyngtøtter og Tuer oversaaet Mark — fortæller om en Bebyggelse, som tilfældigt og uden Hensyn til ordnede Gadelinjer har maattet indrette sig efter Grundenes Brugbarhed; thi Byen — i hvert Fald den østre Del — laa, som det hed 1735, „paa et sumpig og fugtigt Sted“. 1622 hærgedes den af en Vandflod, idet der var „5 Kvarters Vande i Bisgaards Lade og i andre Huse stod Vandet til Fæmonets Bug“.

I disse Forhold maa ogsaa Forklaringen søges paa de mange Torve, som — foruden det gamle *Storetorv* ved Kirken i Hjærtet af Byen — kiler sig ind hist og her i det uregelmæssige Gadenet, *Lilletorv*, *Hjultorv*, *Nytorv*, forhen *Kringeltorv*, *Grydetorv* og *Frederikstorv*.

Forgæves vil man i disse gammeldags Krinkelkroge lede efter gamle,

monumentale Bygninger; thi Byens fattige Fortid afspejler sig i dens Huse, af hvilke de ældste er i jævn Empire, og hvis Tal den sidste Menneskealders stærke Byggeri har bragt i rivende Svind.

Hugo Matthiessen.

Foruden Kirken og Raadhuset har af Bygninger Højskolemanden *Kresten Kolds Fødested* i Strømgade Interesse (Mindetavle i Muren). Foran Raadhuset staar en *Broncestatue af Chr. IX* og i det smukke Anlæg *Christiansgave* findes Buster af flere danske Konger samt af Amtmand *Faye*. Paa Byens gamle Kirkegaard umiddelbart ved Kirken ligger *J. P. Jacobsen* begravet; en Mindesten med Portrætmedaillon er rejst paa Graven. (Se iøvrigt Byplanen.)

THISTED: STATISTIK

Areal (1916): 748 ha.

Faste Ejendomme (1911): 754
heraf Beboelseshuse
med 1 Etage: 451
- 2 Etager: 224
- 3 eller flere Etager: 14

I alt 689

Antal Lejligheder: 1829

Befolkning:

1801: 1068
1855: 2763
1880: 4184
1901: 6072
1916: 6833

Indkomstskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 1545
disses saml. Indkomst: Kr. 4.201281
heraf betaltes i Skat: - 90750

Formueskatteydere til Staten (1917—18):

Antal: 839
disses saml. Formue: Kr. 13.181300
heraf betaltes i Skat: - 15526

Folketingsvælgere (1918): 3083

Landstingsvælgere (1918): 2504

Kommunale Vælgere (1917):

Mænd: 1154
Kvinder: 1196

I alt 2350

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:

med 0—5 Arbejdere: 229
- 6—20 — 16
- over 20 — 3

I alt 248

heraf:

med mekanisk Kraft: 56

Samlet Personel: 907

heraf:

egentlige Arbejdere: 574

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke: 29
uden stærke Drikke: 2

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke: 35

Handelsflaade (1917):

	Antal	Reg. Tons
Dampskibe:	2	253
Motorskibe:	6	91
Sejlskibe:	19	338

I alt 27 682

Skibsfart (1917):		
Indgaaede Dampskibe:	Antal Bestuvning	Reg. Tons
fra danske Havne:	31	1321
- fremmede -	1	108
	I alt 32	1429
Indgaaede Sejlskibe:		
fra danske Havne:	39	1067
- fremmede -	59	2961
	I alt 98	4028
Toldindtægt (1917): Kr. 107076		
Postkontoret (1917—18):		
Ankomne Breve:	1.711736	
Indbetalte Postanvisninger og Postopkrævninger:	Kr. 4.607828	
Udbetalte Postanvisninger og Postopkrævninger:	- 3.289296	
Kontorets Indtægt i Porto:	- 163039	
Telegrafkontoret (1917—18):		
Ankomne Telegrammer:	10615	
Banker (1917—18):		
	Antal:	1
Aktiekapital:	Kr.	600000
Reservefond:	-	22694
Indlaan:	-	2.047165
Balance:	-	2.728389

Eksamensskoler (1915):
Antal: 1 Elever: 124

Kommunens Indtægt (1916—17):
af Erhvervsvirksomheder: Kr. 84856
- Ejendomsskatter: - 9692
- personlige Skatter: - 226045

Kommunens Udgift (1916—17):
til Skolevæsen Kr. 74131
- Hjælpekassen og forsk.
Bidrag: - 14253
- Fattigvæsen: - 50596
- Alderdomsunderstøttelse: - 53890
- Forrentning af Gæld: - 44624
- Afdrag af Gæld: - 22772

Kommunens Formue (1916—17):
Faste Ejendomme: Kr. 1.124176
Andre Aktiver: - 384480
I alt Kr. 1.508656

Kommunens Gæld (1916—17):
Kr. 874529

Henning Kiørboe.

NYKØBING PAA MORS

I det flade Engstrøg mellem Bugten og Mors' Bakker er Nykøbing, som første Gang nævnes 1299, groet frem paa en lille, af Vandløb omsluttet Holm. Jorderne hørte under de 2 Landsbyer *Venner* og *Vettels*, hvis Sognekirke, viet St. Clemens, omdannedes til Bykirke og udvidedes betydeligt i Slutningen af Middelalderen. Det paa *Dueholm*, en Holm i Engene Syd for Byen, i 14. Aarhundrede grundlagte Johaniterkloster bragte med sin hurtigt voksende Rigdom ogsaa den lille Købstad i Opkomst. Klosterets Mærke — Duen — fik Plads i Byens Signet, og uden Tvivl har Ordenen myndigt udstrakt sit Herredømme over Nykøbing, der 1459—60 opnaaede store Privilegier, samt modtog Vettels Bymark som Gave. Allerede da synes Byen at have været fuldt udformet. 1418 nævnes „*de spedalskes Hus* paa Dueholm“, muligvis tæt ved den sydlige Aa, hvor St. Jørgens Mølle laa lige til 1803, og et *Præstegilde* blom-



Nykøbing.
(Stenders Forlag)



Nykøbing. Udsigt fra Strandager.
(Stenders Forlag)



Nykøbing Kirke.
(Stenders Forlag)

strede i Byen, der tillige besad et *St. Gertruds Hus*. 1440 stiftede Staden et *Helligaandshus*, hvortil Dueholm Kloster knyttede et *Helligaandskapel*, grundlagt i den nordlige Udkant af Byen ved den Aa, som siden bar Navnet *Helligaandsaaen*, men begge Stiftelser — ogsaa den af Borgerne indrettede — havnede snart under de herskesyge Johaniter, og først ved Reformationen gik Helligaandshuset 1528 atter — som verdsligt Hospital — over i Byens Hænder. Kapellet omdannedes 1546 til Raadhus, men ruineredes vistnok i den frygtelige Ildsvaade, som 1560 lagde Størstedelen af Staden i Aske. Ogsaa i den følgende Tid hjem-søgte haarde Brande atter og atter Byen, af hvilken en Tredjedel 1603 gik op i Luer. 1628 ødelagde Flammerne den halve Stad, og under Svenskekrigenes knugende Tryk sank Nykøbing ned i Fattigdom og Forfald, hvoraf den kun langsomt hævede sig. Baade 1715 og 1748 hær-ge de Ildsvaade igen Byen, der dog saa smaat begyndte at komme paa Fode, skønt den stadig vedblev at være ubetydelig og lille; thi ca. 1700 husede den kun 480 Sjæle, og 1769 bestod den kun af ialt 44 Gaarde og 73 Huse.

Forhen havde man hjulpet sig med Broer og Brygger i Bugten, indtil 3 Købmænd 1788 indrettede „*et Bassin eller indelukt Havn*“, som i over et halvt Aarhundred var paa private Hænder og først 1843 over-toges af Kommunen. Siden da er Havnen Gang paa Gang udvidet og

har — da Aggertangens Sprængning 1825 og Løgstørkanalens Fuldførelse 1861 aabnede Adgang til Havene — spillet en betydelig Rolle for Udviklingen i sidste Menneskealder. 1884 blev Nykøbing Endestation for Skive—Glyngøre Banen, og industrielle Anlæg, særlig det store Jærnstøberi, har vægtigt bidraget til at fremskynde dens Vækst.

Trods sin Ælde gør Staden dog nu et fuldt moderne Indtryk, idet de faa ældre Huse, som endnu i Mands Minde fandtes, er forsvundne paa et Par jævne Empirebygninger nær. Allerede i Middelalderen var den oprindelige, gamle Byholm, hvor Bebyggelsen samlede sig om *Adelgaden* og St. Clemens Kirke, bleven for snæver, og i de følgende Aarhundreder voksede Byen ud over Aaløbene mod Syd og mod Nord. *Dueholm*, som for et halvt Aarhundred siden laa i landlige Omgivelser, er nu helt indkapslet i Staden, og den bevarede, af Munkesten opførte Klosterfløj, hvori Morslands historiske Museum har til Huse, er i vore Dage Nykøbings sidste og eneste middelalderlige Monument; thi paa Grund af Brøstfældighed nedbrødes *Sct. Clemens Kirke* 1889—90. I de følgende Aar rejstes en ny Kirke paa tværs af dens Grund, og 1846—47 opførtes det nuværende *Raadhus* tæt ved den nu overdækkede Helligaandsaa, hvor det gamle Kapel fordum havde ligget.

Hugo Matthiessen.

Endvidere skal omtales, at der i Byen findes et Skibsbyggeri, Østersfiskeriets Depot og Station, samt at der derfra finder Dampfærgefart Sted til *Glyngøre*. (Se iøvrigt Byplanen.)

NYKØBING P. M.: STATISTIK

Areal (1916): 977 ha.

<i>Faste Ejendomme</i> (1911):	938
heraf Beboelseshuse	
med 1 Etage:	724
- 2 Etager:	120
- 3 eller flere Etager:	4
	I alt 848
Antal Lejligheder:	1618

Befolkning:

1801:	651
1855:	1746
1880:	2723
1901:	4492
1916:	7743

Indkomstskatteydere til Staten (1917—18):

Antal:	1401
disses saml. Indkomst:	Kr. 4.561122
heraf betaltes i Skat:	- 129203

Formueskatteydere til Staten (1917—18):

Antal:	827
disses samlede Formue:	Kr. 15.053900
heraf betaltes i Skat:	- 20535

Folketingsvælgere (1918): 3231

Landstingsvælgere (1918): 2640

Kommunale Vælgere (1917):

Mænd:	1366
Kvinder:	1589

I alt 2955

Haandværk og Fabrikdrift (1914):

Antal Bedrifter:	
med 0—5 Arbejdere:	130
- 6—20 —	29
- over 20 —	5

I alt	164
heraf:	
med mekanisk Kraft:	67
Samlet Personel:	1227
heraf:	
egentlige Arbejdere:	992

Udskænkingssteder (1914):

med stærke Drikke:	30
uden stærke Drikke:	2

Udsalgssteder (1914):

med stærke Drikke:	29
--------------------	----

Handelsflaade (1917):

	Antal	Reg.	Tons
Dampskibe:	3		991
Motorskibe:	36		457
Sejlskibe:	17		387

I alt	56		1835

Skibsfart (1917):

	Antal	Bestuvning	Reg. Tons
Indgaaede Dampskibe:			
fra danske Havne:	32		1317
- fremmede -	2		220

I alt	34		1537
Indgaaede Sejlskibe:			
fra danske Havne:	61		847
- fremmede -	43		2362

I alt	104		3209

Toldindtægt (1917): Kr. 67959

Postkontoret (1917—18):

Ankomne Breve:	1.071044
Indbetalte Postanvisninger	
og Postoprævninger:	Kr. 3.785029
Udbetalte Postanvisninger	
og Postoprævninger:	- 2.746385
Kontorets Indtægt i Porto:	- 123343

Telegrafkontoret (1917—18):

Ankomne Telegrammer: 9277

Eksamensskoler (1915):

Antal: 1 Elever: 113

Banker (1917—18):

Antal: 1	
Aktiekapital:	Kr. 600000
Reservefond:	- 450947
Indlaan:	- 9.788694
Balance:	- 11.062304

Kommunens Indtægt (1916—17):

af Erhvervsvirksomheder:	Kr. ÷ 20750
- Ejendomsskatter:	- 6676
- personlige Skatter:	- 361395

Kommunens Udgift (1916—17):

til Skolevæsen	Kr. 87257
- Hjælpekassen og forsk.	
Bidrag:	- 102123
- Fattigvæsen	- 60361
- Alderdomsunderstøttelse:	- 42857
- Forrentning af Gæld:	- 55439
- Afdrag af Gæld:	- 31041

Kommunens Formue (1916—17):

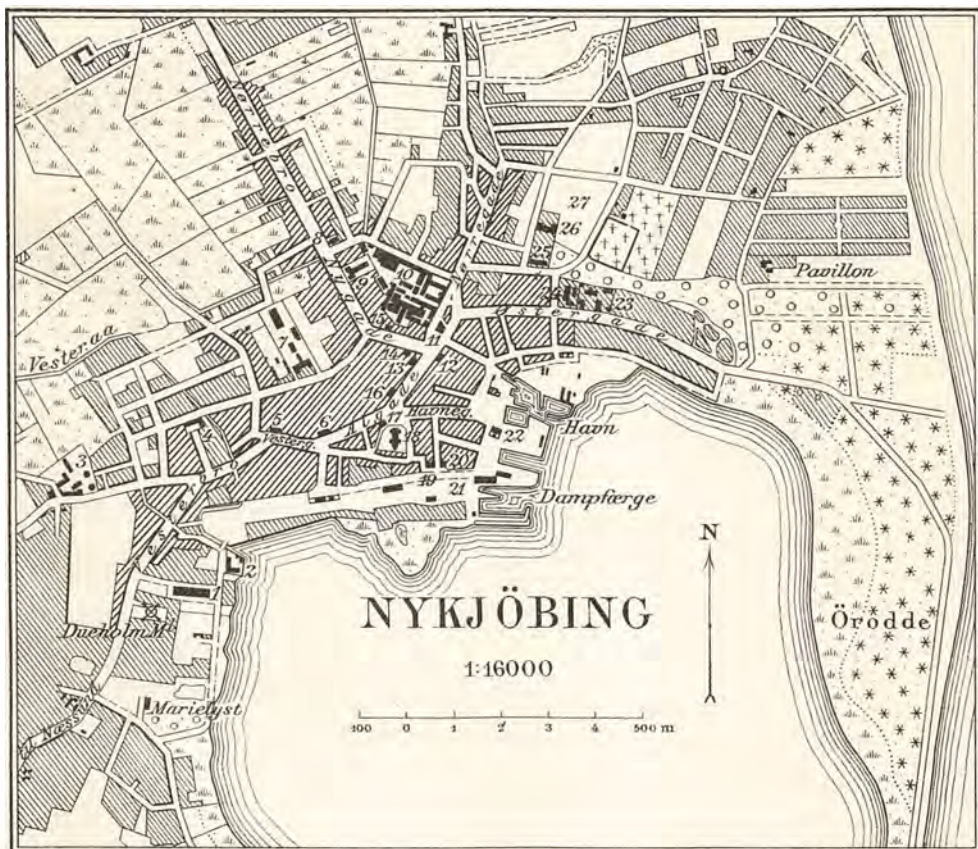
Faste Ejendomme:	Kr. 1.311727
Andre Aktiver:	- 76126

I alt	Kr. 1.387853

Kommunens Gæld (1916—17):

Kr. 1.036806

Henning Kiørboe.



Tegnet og reproducéret ved Generalstabens topografiske Afdeling 1919.

- | | | | |
|----------------------|---------------------|---------------------|----------------------|
| 1. Svineslagteri | 7. Kommuneskole | 15. By- og Herreds- | 22. Toldkammer |
| 2. Off. Slagtehus | 8. Missionshus | kontor | 23. Sygehus |
| 3. Gas-, Vand- og | 9. Realskole | 16. Bendix' Hotel | 24. Stiftelse (N. A. |
| Elektricitetsværk | 10. Jernstøberi | 17. Sparekassen for | Christensen og |
| 4. Dueholm (Mu- | 11. Raad-, Ting- og | Nykj. og Omegn | Hustru) |
| seum) | Arresthus | 18. Kirke | 25. Stiftelse (M. C. |
| 5. Larsens Hotel | 12. Apotek | 19. Posthus | Holm og Hustru) |
| 6. Haandv.- og Indu- | 13. Morsø Bank | 20. Teknisk Skole | 26. De gamles Hjem |
| striforening | 14. Telegrafstation | 21. Banegaard | 27. Dyrskueplads |

THISTED AMTS LANDDISTRIKTER

STATISTIK

Areal:

km ²	1758
ha	175833

Veje:

Landeveje (1918)..... km	308,2
Biveje (1913)..... —	1499,5

Befolkning:

1801	28313
1855	46800
1880	57100
1901	60874
1916	63454

Befolkningstæthed:

1801	pr. km ²	16,3
1855	—	26,6
1916	—	36,1

Indkomstskatteydere til Staten:

Antal (1917—18)	8624
disses saml. Indkomst Kr. 20,189545	
heraf betales i Skat -	332754

Formueskatteydere til Staten:

Antal (1917—18)	8319
disses saml. Formue Kr. 122,595400	
heraf betales i Skat -	129513

Folketingsvælgere (1918):.....

25047

Landstingsvælgere (1918):.....

21222

Kommunale Vælgere (1917):

23611

heraf Mænd	12478
— Kvinder	11133

Erhvervsfordeling (1911):

Landbrug o. l.	40833 ¹⁾
Haandværk og Fabrikdrift.	9406
Handel	2123
Transport	1590
Andre Erhverv	8644

I alt... 62596

Faste Ejendomme:

	1916	1904
Vurderingssum	Kr. 14036	12444
Bygningsassurance	- 37,531000	—
heraf:		
Gaarde	3485	3256
Hektar	100356	104903
Tdr. Hartkorn	10887	11046
Samlet Vurderingssum.....	Kr. 92,089000	69,011000
Jordværdi	- 66,618000	—
Bygningsassurance	- 39,194000	—
Huse	5513	5327
Hektar.....	38472	35543
Tdr. Hartkorn	2093	1854

¹⁾ heraf Fiskeri 2758 (foruden 665 i Amtets Byer).

Samlet Vurderingssum.....	Kr.	32,955000	22,035000
Jordværdi	-	18,378000	—
Bygningsassurance.....	-	19,821000	—
heraf Statshusmandsbrug		322	69

<i>Arealets Benyttelse:</i>	1917 ha	1912 ha	1901 ha
Hvede	173	193	55
Rug	3736	6204	7199
Byg	8328	8801	7644
Havre.....	23282	24526	23217
Blandsæd	3611	3591	3892
Kornarealer i alt	39130	43315	42007
Kartofler.....	2149	2657	3105
Foderroer	10783	10176	5264
Sukkerroer	"	13	7
Andre Rodfrugter.....	125	237	238
Rodfrugtarealer i alt.....	13057	13083	8614
Andre Høstarealer	—	449	740
Brakarealer o. l.	—	2976	4615
Grønfoder- og Græsningsarealer	—	55119	60880 ¹⁾
Haver.....	—	878	—
Moser.....	—	1687	—
Skove	—	11687	5846

<i>Høstudbyttet:</i>	1917		1912		1901	
	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha	hkg	hkg pr. ha
Hvede	2828	16,4	5123	25,1	1214	22,1
Rug	47553	12,7	109136	17,3	121594	16,9
Byg.....	141439	17,0	204507	22,9	157266	20,6
Havre.....	412796	17,7	561603	22,6	444464	19,1
Blandsæd	53207	14,7	73126	20,2	69654	17,9

<i>Kapitelstakst²⁾:</i>	1917	1912	1901
Hvede	Kr. pr. hkg	"	"
Rug	—	25,28	11,62
Byg	—	21,96	12,14
Havre	—	21,35	11,02
			10,06

<i>Kreaturholdet:</i>	1917	1914	1903
Heste	21843	21609	17673
Hornkvæg	107010	108988	78436
Svin	54068	79147	37931
Faar	41593	42940	65103
Høns	452653	504489	373905

¹⁾ herunder Moser. ²⁾ for Thy og Morsø.

<i>Mejeridrift:</i>		1914
Mejerier		36
Mælkeleverandører		8919
Køer		37345
Indvejet Mælkemængde	kg	86,296000
Produceret Smør	-	3,340000
— Ost	-	16000
— Fløde	-	87000
— Sødmælk	-	436000

Salg af Landejendomme:

Gaarde:	1913—17	1905—09	1900—04
Antal	774	637	536
Tdr. Hartkorn	2422,6	1958,3	1611,2
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger.....Kr.	8905	6334	5603
- Besætning og Inventar... —	3097	1678	1302
Huse:			
Antal	968	926	866
Tdr. Hartkorn	510,8	481,2	444,9
Pris pr. Td. Htk:			
for Jord og Bygninger.....Kr.	14547	10136	8834
- Besætning og Inventar... —	4954	2390	1703

Haandværk og Fabrikdrift:

		1914	1906
Virksomheder med 0—5 Arbejdere		1880	2154
— — 6—20 —		35	26
— — over 20 —		2	4
I alt...		1917	2184
Samlet Personel		3639	3724
heraf:			
Egentlige Arbejdere		1622	1472

De vigtigste industrielle Brancher (1914):

	Bedrifter ¹⁾	Personel ¹⁾
Møller	134	177
Bagerier m. m.	101	257
Slagterier	76	169
Mejerier	35	145
Skrædderforretninger	240	454
Skomagerforretninger	115	153
Murerforretninger	261	625
Tømrerforretninger	293	538
Snedkerforretninger m. m.	80	226
Malerforretninger m. m.	89	192
Teglværker m. m.	15	220
Grovsmedeforretninger	194	337
Maskin- og Skibsbyggerier og -værksteder	35	595

¹⁾ Tallene omfatter ogsaa Amtets Byer.

<i>Udskænkingssteder (1914):</i>			
med stærke Drikke.....			26
uden — —			22
<i>Udsalgssteder med stærke Drikke (1914):</i>			
		89	
	1916—17	1906—07	1896—97
<i>Amtsrepartitionsfonden;</i>	Kr.	Kr.	Kr.
Indtægt	751149	384125	399385
Fonden ejede	1,350326	609936	649029
— skyldte.....	558675	427538	247298
<i>Amtsfattigkassen:</i>			
Indtægt.....	25867	24848	28692
Kassen ejede.....	53524	40387	62119
— skyldte	51078	35328	„
<i>Amtsskolefonden:</i>			
Indtægt.....	428928	192404	—
Fonden ejede	10035	22170	—
— skyldte	8500	2890	—
<i>Sognekommunerne:</i>			
Indtægt.....	1,822099	1,161477	749584
Kommunerne ejede.....	2,859178	2,362238	1,938360
— skyldte	761878	973458	678380

Henning Kiørboe.



Bondehus i Sejerslev (Mors Nørre Herred).

NOGLE ERHVERV

LANDBRUG

Det er ikke ved sin Størrelse, at dette Amt skal fremhæves, mindst som det er af alle jydsk, heller ikke ved sin Form eller heldige Beliggenhed, langt og smalt strækker det sig langs Vesterhavets Kyst, opfyldt flere Steder af dobbelte Klitrækker og udsat for de barske Vestenvinde, der gør Klimaet køligt, fugtigt og stormfuldt. Frostnætterne holder sig længe der om Foraaret og indfinder sig tidligt om Efteraaret; derimod er der Grund til at betone, at man i dette Amt træffer nogle af Jyllands bedste Jorder, i Egnen langs Limfjorden, i Thy og paa Øen Mors finder man stærke Jorder med Kalkunderlag, og det kan saaledes nævnes, at i Morsø Nørreherred gaar der 7,06 Tdr. Hartkorn paa 100 Td. Ld., medens Gennemsnittet for Amtet kun er 4,5.

Paa de gode Jorder i Thisted Amt har Vangebruget ikke været anvendt, i gamle Dage før Udskiftningen inddeltes Agerjorden til de enkelte Ejendomme i Alsædsjorden, Brødjorden og Havrelandet, til den første hørte den bedste og nærmest ved Landsbyen liggende Jord, og den gav hvert Aar en Kornafgrøde og blev gødsket hvert tredie eller fjerde Aar. Paa Brødjorden anvendtes en primitiv Form af Kobbeldbrug med mange Kornmarker efter hinanden indtil Jorden var træt, derefter fulgte saa et langt Græsleje, i Havrejorden toges der med længere eller kortere Mellemrum et Par Havreaafgrøder, dog uden Gødning. Efter Udskiftningen gik man over til Kobbeldbruget af den mere forbestemte Type og det for samtlige Jorder; det nuværende Sædskifte er af den moderne Slags, og 8 Marks Driften er i Majoritet. Det dyrkede Areal er i dette Amt bleven en Del udvidet gennem Udtørring af Søerne Sjørring og Sperring og ved Inddæmning af Vige.

Kommunikationsmidlerne har aldrig været vel udviklede i Thisted Amt; og de var særlig daarlige i gamle Dage; det var derfor vanskeligt at afhænde Landbrugsprodukterne; man blev derfor nødt til at producere saadanne, der kunde transportere sig selv, og det blev i væsentlig Grad Heste og Stude; fra gammel Tid har dette Amt da ogsaa haft Ord for at have gode og veludviklede Husdyr. Hestene var kraftige, noget



grove og ikke særlig kønne, mange Hestehandlere søgte dog dertil, fordi Hestene der var „de bedste, der kunne faaes for godt Kjøb, og de tabe ej let deres Huld.“

Allerede i 1838 finder man der en Hesteavlforening, som vilde arbejde for at skaffe Hestebestanden en mere elegant Form og en bedre Bevægelse; man søgte at gøre dette ved Indførelse af tyske Halvblods og engelske Yorkshire Hingste; men det blev dog først, da man tog energisk fat paa gennem Udvalg at forbedre den hjemlige Race, at Fremgangen blev mærkbar.

Kvægavlen var som nævnt særlig baseret paa Studehold, Kalvene opfødtes som Regel af Boels- og Husmændene og solgtes, naar de var mælkedrukne, 2 à 3 Maaneder gamle til Gaardmændene for saa endelig at havne i 4 Aars Alderen paa Herregaardene, hvor de saa holdtes et helt Aar. Herfra gik de derpaa om Foraaret under Betegnelsen „Staldstude“ fra de varme Stalde til de slesvigske Markeder, hvor de efter 14 Dages Marsch og Sulteføde solgtes ikke som fede, men som magert Kvæg. Racen var da af en knokkelstærk, lav og tæthygget Type. Efterhaanden som Eksportforholdene ændredes, saa man kunde fodre dem slagtefærdige i Hjemlandet, begyndte man at stille Fordringer til større Masse og tidligere Modenhed, og i 50erne opretter man saa Foreninger til Indkøb og Udstationering af gode jyske Tyre, og Interessen for Indførelse af Korthornskvæg begynder at vise sig, og i en Tid stod der Kamp mellem Forkæmperne for den hjemlige Race og de, der holdt paa de fremmede, saa kom Tiden, hvor Mælkeribruget kom stærkt i Forgrunden og gode Malkebesætninger fremkom, dog træffer man endnu i dette Amt meget Fedekvæg.

Den stærke Udvikling af Husdyrbruget i Thisted Amt hænger altsaa oprindelig sammen med vanskelige Afsætningsforhold og de gode Kornjorder. Kornet kunde man vanskelig afhænde, og i hvert Fald blev det til en ringe Pris, man foretrak derfor at fodre det op til Heste og Kvæg og saa sælge disse. Ogsaa de gode Græsmarker fremmede Husdyravlen, og denne Avl medførte, at Markernes Gødningskraft blev holdt oppe, og at man i dette Amt den Dag i Dag træffer mange veldrevne Landbrug og en velstaaende Landbefolkning.

Niels Siggaard.

SKOVBRUG

Thisted Amt er et af de skovfattigste Amter i Landet. Efter Arealopgørelsen i 1907 var det samlede Skovareal 11687 ha, hvilket svarer til en Skovprocent af 5,9, men Skovarealet er i stærk Stigning ved An-

læggelsen af nye Skove. Af oprindelige Løvsкове findes der nu kun en lille Rest paa ca. 33 ha, der hører til Gaarden Højris paa Mors, og Skovlevninger er kun sparsomt til Stede i dette Amt. Desto større har Iveren været for Frembringelsen af Plantager. Klitvæsenet har anlagt Plantagerne: Vilsbøl, Svinkløv, Vester Thorup, Hjørdemaal, Østerild, Tved, Vandet, Nystrup, Tvørup, Stenbjerg, Hvidbjerg og Bedsted, der nu tilsammen dækker et Areal af 10136 ha. Plantagerne ligger overvejende langs Amtets nordlige og vestlige Kyster og paa selve Klitbræmmen, enten saaledes, at de naar helt ud til Havet eller paa Klitbræmmens inderste Del, hvor der er de bedste Betingelser for Frembringelse af Skov, der kan bryde Vindens Magt.

Spredt over Amtet har Hedeselskabet anlagt 90 Plantager, som omfatter et Areal af 3266 ha.

Johs. Helms.

RØDSPÆTTEINDPLANTNINGEN I LIMFJORDEN

Thisted Bredning — hvis Omraade jo helt ligger indenfor Thisted Amts Grænser — spiller en særlig Rolle i det danske Fiskeris Historie, fordi den blev Forsøgsfarvand og Udgangspunkt for den aarlige Indplantning af Rødspætter i Limfjordens vestlige og mellemste Vande, som den danske biologiske Station under Dr. C. G. Joh. Petersens Ledelse har Æren af at have gennemført med saa stort økonomisk Udbytte, at den nu er blevet en konstant, betydningsfuld Faktor i hele Limfjordsfiskeriet. Grundtrækkene i denne Indplantning er følgende:

I Limfjordens vestligste Del, Nissum Bredning, lever uhyre Mængder af smaa, forsultede, langsomt voksende Rødspætter, der aldrig faar synderlig Værdi som Menneskeføde, fordi der er Overbefolkning, og fordi der stadig med Strømmen gennem Thyborøn Kanal føres saa mange Rødspætteunger ind fra Vesterhavet, at der umuligt kan blive Mad nok til de mange Munde. Da kun en forsvindende Del af disse Millioner magre Smaarødspætter naar ind i de mellemste Limfjordsbredninger, og da Rødspætten, som det har vist sig, ikke yngler i Limfjorden, selv om den trives nok saa godt, er Bestanden i de indre Fjorddele langt fattigere end Næringsbetingelserne. Disse Bredninger, — Thisted, Visby, Livø, og hvad de nu alle hedder — er tilmed ganske overordentlig rige paa Rødspættens Yndlingsføde, Smaamuslinger, saa at de faa Individuer, der er heldige nok til at finde Vej fra de vestlige, sandede Bredninger gennem de snævre, tangbevoksede Sunde, der fører til de næringsrige Vande mod Øst, fedes og vokser forbavsende hurtigt. Deres Vækst er saa rivende, at de i et Sommerhalvaar fra min-



dre end en Haands Størrelse og elendig, værdiløs Magerhed kommer til at veje ca. $\frac{1}{2}$ kg. — At det virkelig er de samme „magre Køer“, der i én Sommer omskabtes til lige saa mange „fede Køer“, har Biologisk Station paavist ved Mærkninger af Rødspætter, som fra Thyborøns og Nissum Brednings Sandørkener førtes til Thisted og Livø Bredningers næringsrige Oaser.

Fiskerne ved Thisted Bredning havde forøvrig længe vidst, at der i denne af og til kunde fanges en enkelt stor, fed Rødspætte, og de indførte da store, kønsmodne Rødspætter ude fra Vesterhavet, udsatte dem i Bredningen og haabede, at de skulde yngle og danne en blivende Bestand. Men da Rødspætten — hvad Fiskerne ikke vidste — lige saa lidt yngler i Thisted Bredning som andre Steder i Limfjorden, blev Forsøgene kun Tab og spildt Ulejlighed.

Imidlertid lærte Biologisk Stations Direktør, Dr. Petersen, disse Omstændigheder at kende, foretog en Række mindre Indplantninger og Mærkningsforsøg og fik omsider fuld Klarhed over Forholdene. Han opfattede Limfjorden som et System af Damme (i Lighed med et Anlæg af Karpedamme), der mod Vest indeholder den fra Vesterhavet indkomne *Yngel* i utallig Mængde og i sin mellemste Del repræsenterer store *Vækstdamme*, hvori Yngelen hvert Foraar skal indplantes for at vokse sig stor til om Efteraaret. I Modsætning til Karpeavlere har man her at gøre med en hurtigt voksende Fisk, — og Yngelen leveres frit af Vesterhavet. Udgifterne bestaar kun i Udgifter til Flytning af Yngelen, og den udføres for ca. 1 Øre pr. Stk. Yngel saa stor som en Haand fanges i Vaad, tages ombord i Kvaser, der sejler den levende i deres Vandbeholdere til de forskellige Indplantningssteder i den indre Fjord.

I mindre Stil foretoges gennem en Aarrække Indplantninger, hvorved der — skønt Fredning Sommeren igennem den Gang, i Modsætning til nu, ikke var paabudt — blev tjent 20—40,000 Kr. aarlig, og derved fik saavel Regeringen som Fiskerne Forstaaelse af, at her laa en mægtig Opgave og ventede paa sin Løsning. De Limfjordsarealer, der kan benyttes til Indplantning, er nemlig langt betydeligere end hele det Vandareal, det danske Ferskvandsfiskeri omfatter, og af Yngel er der jo fra Naturens Haand en saa godt som ubegrænset Mængde, der blot behøver at tages op og flyttes for at give rig Høst.

Da Fiskeriloven berettiger enhver dansk Undersaat til at fiske overalt i de danske Farvande, maatte større Indplantninger blive Statens Sag, eftersom Følgen ellers kunde blive, at nogle saaede, medens andre høstede. Ved Fiskerilovens Revision stillede Staten derfor foreløbig

20,000 Kr. aarlig til Raadighed for Indplantning i Limfjorden, ligesom der blev truffet særlige Fredningsbestemmelser for indplantede Fisk.

Hermed var Betingelserne givne for et Limfjords-„Agerbrug“ i stor Stil, og i April 1908 gjordes saa den første store Udsæd, idet der i Nissum Bredning opfiskedes ca. halvanden Million magre Smaarød-spætter, som transporteredes ind i de mellemste Dele af Limfjorden og udsattes her. Resultatet af denne første store Indplantning skal gives med Dr. Petersens egne Ord: „Efter de 31. December (samme Aar) indkomne statistiske Oplysninger fra Kontrollen og Fiskerne kan man udregne, at Indplantningen i 1908 har gavnet Limfjorden med 100—150,000 Kr. Indtægten af Limfjordens Rødspættefiskeri har i 1908 været 135,000 Kr. større end de 18 nærmest foregaaende Aars Gennemsnitsudbytte. De 15—16,000 Kr., Indplantningen i 1908 har kostet, har derfor givet op imod 700—800 Procent i Udbytte; Forretningen maa derfor kaldes særlig god.“

At denne Indplantning efter en saa smuk Debut fortsattes og fremdes vil blive fortsat, er indlysende, og Indplantningsmængden er endogsaa blevet forhøjet — og vil vistnok yderligere blive forøget. Det gælder blot om at udfinde det fordelagtigste Forhold mellem Udsæd og Næringsbetingelser, d. v. s. Mængden af de smaa Muslinger og Orme, der er Rødspættens Hovedføde. Gennem sine grundige Undersøgelser med Bundhenter over „Bonitering af Havbunden“ og specielt af Limfjordens Bund er Biologisk Station her naaet saa vidt, at vi nu for dette Farvands Vedkommende virkelig kan tale om et rationelt drevet „Agerbrug til Søs“, hvori Danmark har været Foregangslandet.

J. O. Boving-Petersen.

FISKERI

Langs Skageraks og Vesterhavets Kyst findes en Række mindre eller større Fiskerlejer — Klimstrand, Torupstrand, Lildstrand, Hansted, Klitmøller, Vangsaa, Vorupør, Stenbjerg, Lyngby, Agger og Thyborøn — men naar undtages *Thyborøn*, hvis Fiskeri- og Nødhavn i de faa Aar, den har bestaaet, har været et godt foreløbigt Støttepunkt for det søgaaende Havfiskeri, gælder for hele denne Kyststrækning det samme som for Hjørring Amts Vestkyst, nemlig at Fiskeriet hidtil har maattet drives fra aaben Strand og derfor ikke har kunnet naa den Udvikling, det kunde gøre Krav paa i Forhold til Skageraks og Vesterhavets Fiskerigdom. Ved *Roshage* paa Hanstholms Nordvestpynt og ved *N. Vorupør* afgiver to større Moler ganske vist noget Ly for Fartøjerne, men

Savnet af en Havn har de naturligvis ikke kunnet udfylde, og hidtil har Fartøjerne derfor ikke kunnet bygges større, end at det var muligt at trække dem op paa Land.

Imidlertid vil ogsaa for denne Kyststrækning, ligesom for Hjørring Amts Vestkyst, Forholdene i en nær Fremtid forandre sig til det bedre, idet der ved *Helshage*, Hanstholms vestligste Pynt, vil blive bygget en meget betydelig Fiskerihavn, hvortil Forarbejderne er paabegyndt. Den af Regering og Rigsdag vedtagne Bevilling til dette Havneanlæg lyder paa 11.400.000 Kroner, og det vil saaledes blive adskilligt større end det ved Hirshals projekterede. Betydningen af disse to Havne, som vil være tilgængelige selv i strenge Vintre, indskrænkes dog ingenlunde til Fiskeriet alene. „De vil“ — som det udtales i Kommissionens Betænkning — „komme til at ligge paa Hovedruten for alle Skibe, der igennem Skagerak søger Kattegat og Østersøen; de vil kunne blive Handelshavne i hvert Fald for en Del af Jylland, og deres Betydning i denne Henseende forøges yderligere ved, at Muligheden staar aaben for fremtidige Udvidelser. Havnene vil endvidere under visse Forhold kunne gøre Nytte som Nødhavne og som Stationer for Redningsvæsenet. Havneanlæg ved Hirshals og Helshage vil paa fortrinlig Maade supplere ikke alene hinanden, men ogsaa de allerede tilstedeværende Anlæg ved Skagen, Esbjerg og Thyborøn, og herefter maa Kravet om Fiskerihavne paa Jyllands Vestkyst anses for i en overskuelig Fremtid at være tilfredsstillt.“ —

Fiskeriet i de Dele af *Limfjorden*, der hører til Thisted Amts Omraade, omfatter foruden det sædvanlige Limfjordsfiskeri efter Sild, Aal, Torsk og Flynderfisk, særlig Rødspætter, m. m. ogsaa et betydeligt *Østersfiskeri*, der drives med Nykøbing, Mors, som Udgangspunkt.

Østersfiskeriet i Limfjorden indtager en Særstilling i de danske Fiskerier ved fra gammel Tid at være Kronregale, d. v. s. Statens Eje. Staten driver dog ikke selv dette Fiskeri, men bortforpagter det paa Aaremaal mod en vis Afgift i Forhold til Fangstmængden og mod, at Forpagteren eller Forpagterne holder sig de af Staten foreskrevne Regler for Fredning af Bestanden efterrettelig. Gennem sin Konsulent, Direktøren for Den danske biologiske Station, fører Staten Tilsyn med Østersbestanden og regulerer Fiskeriet. Dette foregaar dels med Skraber, dels med Bril (Kætser), men hovedsagelig dog ved Hjælp af Dykkere, som gaar ned paa „Bankerne“ og opsamler de Østers, der har naaet det lovbefalede Mindstemaal.

Efter en Række Dykkerundersøgelser, foretagne i 1907 paa forskellige Banker for at bestemme nogenlunde, hvor tæt Østersbestanden

var, og hvor mange der levede i Limfjorden (fra Thyborøn til Løgstør), udregnede Biologisk Station, at der af Østers over 7 cm's Længde fandtes ca. 90 Millioner, og i sin Beretning for 1918 anslaaer Direktøren, Dr. C. G. Joh. Petersen, Antallet til ca. 100 Millioner. Gennem sine Iagttagelser over Østersens Livs- og Vækstforhold har Dr. Petersen paavist, at det Mindstemaal, der tidligere var lovbefalet, var urimelig stort og medførte en for vidt drevet Fredning, idet Østersen i Virkeligheden blev kønsmoden og forplantede sig, ja ofte endogsaa døde, længe forinden den naaede dette Maal; mange gik saaledes til Spilde. Han udvirkede da, at der oprettedes en ny Forpagtningskontrakt, i Henhold til hvilken Østersfiskeriet blev betydelig mere indbringende. Medens Udbyttet af Østers indtil 1910 i en Række af Aar saaledes kun har udgjort ca. 1—1½ Million aarlig, er det efter 1910 hævet til 4—6 Millioner Østers aarlig — fraregnet Verdenskrigens senere Aar, i hvilke den almindelige Mangel paa Petroleum til Motorbrug ogsaa har hæmmet Østersfartøjernes Virksomhed.

Efter Resultaterne af Biologisk Stations Undersøgelser vil Østersfiskeriet utvivlsomt kunne give endnu rigere Udbytte, bl. a. ved at skaffe Østersen bedre Udviklingsmuligheder ved i dens Yngletid at udlægge rene, soltørrede Skaller, hvorpaa den spæde Yngel kan sætte sig, naar den efter sit første, pelagiske Liv i Vandets Overflade søger ned paa Bunden for at blive fastsiddende. Ved de omtalte Dykkerundersøgelser viste det sig, at selv de bedste „Banker“ kun husede 1—2 Østers pr. Kvadratmeter og de fleste langt færre, f. Eks. 1 paa hver 15—20 Kvadratmeter, hvilket er altfor lidt i Forhold til, hvad Limfjorden vil kunne producere ved en mere intensiv Drift. Ved sin Saltholdighed og friske Strøm har den vestlige Limfjord fra Løgstør til Nissum Bredning i Virkeligheden Betingelser for at kunne blive et af de for Østersavl gunstigst egnede Farvande, der kendes, og den rummer saaledes store Fremtidsmuligheder.

„Østerskompagniet“, der har forpagtet Fiskeriet, har sit Hovedsæde i Nykøbing, Mors, hvor ogsaa Østersflaaden og Hoveddepotet har Station. —

Ogsaa for Avl af *Blaamusling* har Biologisk Station i de senere Aar gjort et betydeligt Arbejde bl. a. i Limfjorden og har her anstillet Forsøg med Udsættelse af Pæle og Muslingris, visende, at Muslingavl, rationelt drevet, vil kunne give langt rigere Udbytte og faa større Betydning end hidtil, først og fremmest for Produktionen af Muslinger til Menneskeføde, men tillige til Hønsføder.

J. O. Bøving-Petersen.



REDNINGSVÆSEN

Redningsstation med *Motorredningsbaad* findes i Klitmøller. Redningsstation med *Baad og Raketapparat* findes i Torupstrand, Lildstrand, Hanstholm, Klitmøller, N. Vorupør, Stenbjerg, Agger og Thyborøn. Redningsstation med *Baad, uden Raketapparat*, findes i Thyborøn Nord; Redningsstation kun med *Raketapparat* i Vigsø, Vangsaa og Lyngby. Alle Stationer har Telefon- eller Telegrafledninger. *Fyr* findes paa Hanstholm og ved Lodbjerg.

J. O. Bøving-Petersen.



Ørndrup (Mors Sønder Herred).



Nandrup (Mors Nørre Herred).

SOGNEBESKRIVELSER*)

AF ARKIVSEKRETÆR S. NYGÅRD

MED BIDRAG AF MUSEUMSINSPEKTØR H. KJÆR

VESTER HAN HERRED

Gøttrup¹⁾ Sg. (716 Indb.), Anneks til Kettrup. Byer: *Gøttrup* (K., Skr., Ml., Miss.-hus, Brsml.), *Gøttruphave**, *Gøttruprimme** m. fl. *Nørbjerggaard* gl. Selvejergaard. Gøttrup Jbhpl. ligger i Kollerup Sg.

Kettrup²⁾ Sg. (837 Indb.). Byer: *Kettrup* (K., Pg., Sk., Spk.), *Drostrup**, *Øslev* (Ml.), *Husby* (Sk., Ml.), *Trustrup**. Gaarde: *Aagaard* (Hg., ejedes i flere Hundrede Aar af Familien Gyldenstjerne til 1627, senere Rantzau, 1828—42 af Staten, Godset solgtes midt i forrige Aarh., Gaarden nu udparcelleret), *Skerpinggaard* (forhen Ting- og Arresthus), *V. Kjeldgaard*, sydøstligst i Sognet *Sct. Jørgensbjerg*, hvor Kristoffer af Bayern 1441 slog de oprørske Bønder. Klovenhøj med en anselig, udgravet Jættestue er fredlyst tilligemed 6 Høje. I Husby Hole har været „St. Jørgens Kilde“. — Anneks: Gøttrup.

Kollerup Sg. (1743 Indb.). Byer: *Kollerup* (K., Pg., Sk., Ml.), *Fjerritslev* (Stationsby m. 1103 Indb., Filial-K., Kapellanbolig, MRSk., Tekn. Sk., Tinghus, Sagfr., Amtssygehus, Kresl., Læger, Ap., Bank, Fabb. Jbst., Postk., Tlgst. osv.), *Brøndum**, *Borup**, *Andrup**, *Hingelbjerg** m. fl. *Dalhøj* And.-Mejeri, *Perfect* Fls.-Mejeri, *Vestergaard*, *Aarupgaard*. Sydvestligst i Sognet Gøttrup Jbhpl. Ret mange Oldtidsminder; 2 Dysekamre ved Brøndum og Kollerup, samt 20 Høje er fredlyste. — Anneks: Hjortdal.

Hjortdal Sg. (430 Indb.), Anneks til Kollerup. K. ligger ensomt; Byer: *Hjortdal** (Sk.), *V. Svenstrup*, *Slettestrand** (Fiskerleje med Rdst.), *Sanden*. Gaarde: *Slette* (Hg., i 15. og 16. Aarh. ejet af Familien Griis, led meget af Sandflugt), *Nørtorup* (i 16. og 17. Aarh. Sdg., senere Selvejergaard, men oftere beboet af Adel). Ved Svinkløv har været „St. Olufs Kilde“. Paa V. Svenstrup Hede staar en Bautasten, „den graa“

*) Fortegnelse over benyttede Forkortelser findes bagest i nærværende Bind.

¹⁾ eller Gjøttrup. ²⁾ eller Kjettrup.

Sten, 1,60 m h. *Svinkløv Statsplantage* (870 ha) optager en stor Del af Sognet; forhen dreves Skudehandel fra Slettestrand.

Klim Sg. (893 Indb.). Byer: *Klim* (K., Frimenigheds-K., Skr., Ml., Spkr., Tglv., Uldspinderi, Jbst., Posteksp., Statstlfst.), *Klimodde** Klim Oddegaard i 17. Aarh. en Sdg., ejet af Fam. Navl, *Klimstrand** (Fiskerleje m. Sk.), *Fjordholme* (Sk.) m. fl. — Annekser: V. Torup og Vust. Ved Klim Bjerg stor Tilvirkning (Udskæring) af Limsten.

V. Torup¹⁾ Sg. (643 Indb.), Anneks til Klim. Byer: *Torup* (K., Pg., Sk., Gæstg., Ml., Jbst., Posteksp., Statstlfst.), *Torup Holme** (Sk., Ml.), *Torupstrand* (Fiskerleje med Rdst., Statstlfst.), *Ullerup. Toftholm* And-Mejeri. I Sognets nordligste Del den store *Torup Plantage*, der sammen med den tilstødende Vust Plantage er 1486 ha, i den sydligste en Del af den udtørrede *Bygholms Vejle*. Fra Torupstrand dreves tidligere Skudehandel.

Vust Sg. (288 Indb.), Anneks til Klim. Byer: *Vust* (K., Skr., Posteksp., Statstlfst., Ml.; Jbst. 1 km syd for Byen), *Vust Holme** (Sk.), *Ellidsbøl**. I Sognets nordlige Del findes den store *Vust Plantage* (se V. Torup Sg.), i den sydlige en Del af den udtørrede *Bygholms Vejle*. Missionæren Jens Haven er født her i Sognet 1724 og har Navn efter Gaarden *Haven*, der i 17. Aarh. beboedes af Adel.

Lild Sg. (755 Indb.), Anneks til Tømmerby. K. ligger enligt. Byer: *Bjerget* (Sk., Ml., Kbm., Brugsf., Kro, Tglv., Statstlfst.), *Lund, Glæde** (Sk.), *Lildstrand* (Fiskerleje med Rdst., Statstlfst.). *Rolsgaard* (i 16. og 17. Aarh. en Sdg., ejet af Fam. Griis). Nordøstligst i Sognet ligger *Bolbjerg*²⁾ (60 m) med *Skarreklit*³⁾; derved Badehotel. Ved „Troldeing“ paa Bolbjerg ligger mange spredte Flintsager; smst. er undersøgt en Boplads fra Bronzealder.

Tømmerby Sg. (895 Indb.). K. ligger enligt. Byer: *Tømmerby* (Sk., Mlr., And-Mejeri, Læge, Dyr læge, Jbhpl., Statstlfst.), *Frøstrup* (Stationsby m. 192 Indb., Ap., Spk., Markedspl., Jbst., Postk., Tlgt., Statstlfst. osv.), *Kærup* (Pg., Jbhpl.), *Højstrup, Langvad. Selbjerggaard. Kaphøj* And-Mejeri. Østligst i Sognet ligger en større Del af den udtørrede *Bygholms Vejle*. Ved Højstrup en Gravplads fra Vikingetiden med talrige Bautastene, delvis undersøgt; et stort Parti fredlyst. — Anneks: Lild.

Øsløs Sg. (656 Indb.). Byer: *Øsløs* (K., Pg., Skr., Mlr., Kbm., Brugsf., Bageri, Brsmll., Statstlfst.), *Skaarup, Skippergade. Øsløs Bisgaard* (gl. Selvejergaard, sidst i det 17. Aarh. beboet af Adel). Sognets østligste Del er et Stykke af den udtørrede *Bygholms Vejle*. Ved Øsløs en

¹⁾ eller Thorup. ²⁾ eller Bulbjerg. ³⁾ eller Skarreklit.



Parti fra Bolbjerg.
(Stenders Forlag)



Bolbjerg.
(Victor Madsen fot.)

yngre Stenalders Boplads med Skallag. 13 fredlyste Høje; i en af dem et Stenkammer. — Anneks: Vesløs og Arup.

Vesløs Sg. (552 Indb.), Anneks til Øsløs. By: *Vesløs* (K., Sk., Ml., Kbm., Posteksp., Statstlfst.; Vesløs Jbst. hinsides Vesløgård). *Vesløgård* (Hg., ejedes fra Midten af det 14. Aarh. af Fam. Glob, senere af Fam. Krabbe og Berregaard; laa 1741—97 under Stamhuset Kølbygård. Godsets Salg begyndte ca. 1800, Gaarden udparcelleret 1911; „Helledis Voldsted“ i Haven). *Hannæs* And.-Mejeri. Vestligst i Sognet *Tovsig* Jbhpl. (Tovsig ligger i Østerild Sg.). Ved Udtørringen af *Vesløs Vejle* har Sognet faaet en stor Udvidelse mod Vest. — Paa Høbjerg en stor, fredlyst Langhøj.

Arup Sg. (462 Indb.), Anneks til Øsløs. Byer: *N. Arup* (K., Sk.), *S. Arup*, *Amtoft* (Kbm., Landgangsbro). *Feggeklit Færggaard* (Ladeplads m. Kbm., Ml., Kro, Statstlfst., Overfart til Mors). *Amtoftegaard* var en Hg., der ejedes af Valdemar Atterdag. Til Sognet hører en Del af den udtørrede *Vesløs Vejle*.

HILLERSLEV HERRED

Østerild Sg. (711 Indb.), Anneks til Hundstrup. Byer: *Østerild* (K., Sk., Ml., Kro, And.-Mejeri, Brugsf., Jbst., Posteksp., Statstlfst.), *Vesterby*, *Sønderby**, *Havland** (Ml.), *Hovsør** (med Havn; i Reformationstiden konkurrerede den med Tisted), *Tovsig** (Sk.; Jbhpl. i Vesløs Sg.). Sognet er i nyere Tid væsentlig forandret, idet *Østerild Fjord* er blevet inddæmmet, en Del af den udtørrede *Vesløs Vejle* er blevet lagt til det og Heden i nordøst beplantet (*Østerild Plantage*, 798 ha.).

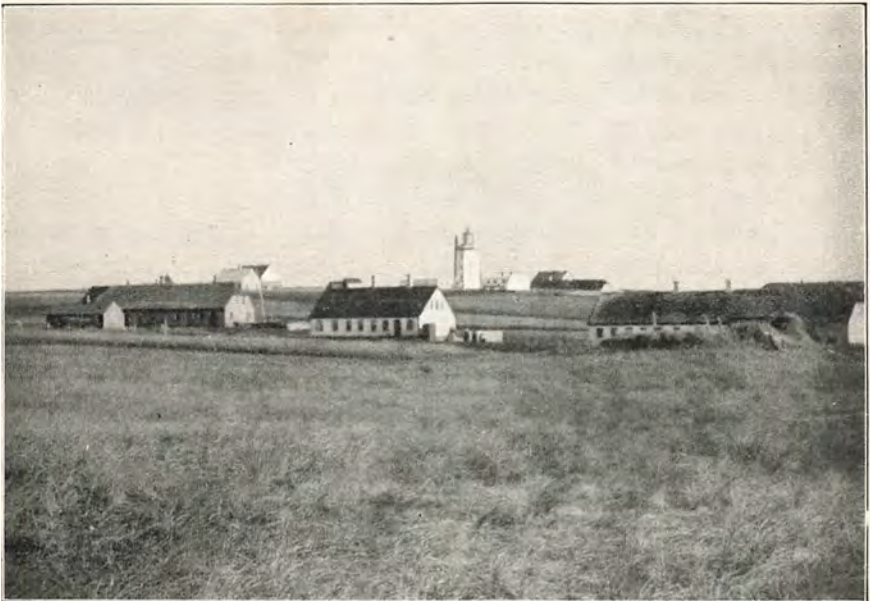
Hundstrup Sg. (506 Indb.). Byer: *Hundstrup* (K., Pg., Sk., Gæstg., Jbst., Tlgst., Tlfst., Posteksp.), *Klastrup*, *Lønnerup** (ved den nu inddæmmede Lønnerup Fjord, Sk.), *Kløv. Kølbygård* (Hg., i 16. Aarh. ejet af Fam. Krabbe, senere af Fam. Lange; 1726—97 Stamhus for Fam. Berregaard og en Tid lang forenet med Vesløgård; Godsets Salg begyndte c. 1800, Gaarden udstykket 1915). — Anneks: Østerild.

Hjardemaal Sg. (455 Indb.). Byer: *Hjardemaal* (K., Pg., Sk., Ml., Kbm., Statstlfst.), *Tved**, *Kaase*, *Hjardemaal Klit** (Filial-K., Sk., Statstlfst.). Rdst. ved *Madsbøl Plantage*. *St. Oddershede* (gl. Selvejergård, der i mer end 100 Aar ejedes af Fam. Preetzmann). *Hjardemaal Plantage* (784 ha) dækker nu en Del af Sognets udstrakte Hede- og Flyvesandsarealer.

Vigsø Sg. (239 Indb.), Anneks til Rær. Byer: *Vigsø* (K., Sk., Statstlfst.; Rdst. ved Kysten), *Bjerre* (Brsm.). I Sognet skal omkr. Aar 1400



Parti fra Klitmøller.
(Stenders Forlag)



Hanstholm.
(Efter Fot.)

have ligget en Kongsgaard Vig og en Gaard Søborg. Tidligere dreves fra kysten Skudehandel paa Norge.

Rær¹⁾ Sg. (628 Indb.). Byer: Rær (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Ml., Statstlfst., Brsml.), *Nytorp*, *Saarup**, *Febbersted* (Fiskerleje), *Hamborg*. *Hanstholm* And.-Mejeri. Tidligere laa i Sognet Hovedgaarden *Torp* eller *Nørtorp*, ejet af Dronning Margrete, senere af Fam. Due, Krabbe og Lykke; Godsets Salg begyndte ca. 1775 og Gaarden udparcelleredes 1794; *Torp Voldsted*, med Volde og Grave, er fredlyst. Paa Kirkegaarden er et Monument for den „ærlige Bondeven“ Byfoged O. Lemvigh. Faa Oldtidsminder. „Hjertebjerg Høj“ ved *Nørtorp* er fredlyst. — Annekser: *Hansted* og *Vigsø*.

Hansted Sg. (421 Indb.), Anneks til Rær. Byer: *Hansted* (K., Sk., Fors.-hus, Hot., Brsml.), *Nørby*. *Hanstholm Fyr* (Signal- og Tlgtst., Statstlfst.), opført 1843, med stor Lysstyrke. *Hanstholm Rdst.* ved *Roshage*, Sognets nordligste Pynt.

Tved Sg. (438 Indb.), Anneks til Nors. K. ligger ensomt i den østlige Udkant af Tved Plantage. Byer: *Sønderby**, *Nørby**, en Del af *Ballerum** (Sk., Ml.; Resten af Byen i *Kaastrup Sg.*), *Skelsgaard* med Ml. (nævnt 1429). Af *Tved Plantage* (692 ha) ligger den største Del i Nors Sg. Vestligst i Sognet megen Hede og Flyvesand.

Nors Sg. (841 Indb.). Byer: *Nors* (K., Pg., Skr., Fors.- og Miss.-hus, Kro, Mr., Brugsf., Fabb., Jbst., Posteksp., Statstlfst., Dyrlæge), *Vorring*, *Hinding** (Sk.), *Nors Havreland** (Sk.). *Søgaard* (Hg., nævnt 1400, i 16. Aarh. ejet af Fam. Rød, i 18. Aarh. delt mell. to Bønder, i 19. Aarh. ejet af Fam. Holst). I Sognet, hvis nordvestligste Del er opfyldt af Hede og Flyvesand, *Isbjerg* (56 m), en stor Del af *Tved Plantage* og flere Søer, bl. a. *Blegsø* og det meste af *Nors Sø*, hvoraf Dele er tør-lagte. „Thorshøj“ syd for Nors er fredlyst. Tæt ø. for Foden er fremdraget et mærkeligt Votivfund fra den yngre Bronzealder, talrige smaa Baade af Guldblik over et Bronzestel. — Anneks: Tved.

V. Vandet Sg. (793 Indb.). Byer: *V. Vandet* (K., Sk., Ml., And.-Mejeri, Brsml., Statstlfst.), *Agerholm** (Pg.), *Klitmøller* (Fiskerleje og Ladeplads med 502 Indb., K., Sk., Mr., Badehot., Toldassistentst., Brmsl., Statstlfst.), *Blegghule*. *Nebel* (Hg., ødelagt af Sandflugt, nævnes i 14. Aarh. og skal da have tilhørt Fam. Friis, i 18. Aarh. Fam. Langballe; udparcelleret 1793). *Søholt* (Overklitfogedbolig). I Sognet *Vilsbøl Plantage* (333 ha) og en Del af *Vandet Plantage* (434 ha), det meste af *V. Vandet Sø* og en Del af *Nors Sø*. Fra *Klitmøller* forhen betydelig Skudehandel. Talrige Gravhøje vidner om, at ogsaa Strækninger, som

¹⁾ eller Ræhr.

nu dækkes af Flyvesand, var dyrkede i Oldtiden. En smuk Gruppe ved V. Vandet er fredet; ligl. østligere 3 større paa Række. — Anneks: Ø. Vandet.

Ø. Vandet Sg. (215 Indb.), Anneks til V. Vandet. By: Ø. Vandet (K., Sk., Ml., Mejeri; Jbst. øst for Byen). I Sognet en Del af Vandet *Plantage. Tøfting*, gl. Selvejergaard.

Hillerslev Sg. (1350 Indb.). Byer: *Hillerslev* (K., Pg., Sk., Brugsf., And.-Mejeri, Jbst., Posteksp., Statstlfst.), *Lille Hillerslev**, *Skovsted* (Sk., Brsml., Statstlfst.), *Kelstrup* (Sk.), *Brund* (Sk.), *Bro* Vml. Ved Hillerslev „Store Vold“, Voldsted af Hillerslevhus, der nævnes i Dronning Margretes Tid. I Kirkemuren en mærkelig middelalderlig Ligsten med et Kors og Menneskefigurer. Ved St. Hillerslev „Galgehøje“, ved L. Hillerslev „Tinghøj“, hvor Tinget har været holdt (fredlyste).

Kaastrup Sg. (162 Indb.), Anneks til Hillerslev. Byer: *Kaastrup* (K., Sk.), en Del af *Ballerum** (Resten i Tved Sg.). *Nedergaard* (har været en Hg.). *Kaastrup Mølle*.

Sennels Sg. (873 Indb.). Byer: *Sennels* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Statstlfst.), *Hov* (Sk.), *Hunddal*, *Malle* (Spk.). *Ullerup* (Hg., ejedes i 15. Aarh. af Fam. Kirt, i 17. af Fam. Pors, som delte den i N. og S. Ullerup, der igen samledes 1756 og ejedes af Fam. Toft, senere i henved 100 Aar af Fam. Hagensen; Godset solgtes kort eft. 1800 og Gaardens Udparcellering begyndte 1807 og er senere blevet fortsat; der opstod *Gl. Ullerupgaard* og *N. Ullerupgaard*), *Momtoft* (var indtil 1805 snart en Fæstegaard under Ullerup, snart en selvstændig Avlsgaard). Ved Hov var forhen et Kalkværk. I Sognet 2 Langdysser. Paa Knudsbjerg er fundet mange Flintsager fra ældre og yngre Stenalder.

HUNDBORG HERRED

Thisted Landsg. (736 Indb.), Anneks til Thisted Købstad. Byer: *Tingstrup* (Sk), *Torp*, *Faartoft* (Sk., Ml.), *Dragsbæk* (Fiskerleje med flere Fabb.). *Landlyst* (Gaard m. Tglv.). Tæt v. for Thisted By ligger en meget stor Langhøj.

Tilsted Sg. (387 Indb.), Anneks til Thisted Købstad. Byer: *Tilsted* (K., Sk., Ml.), *Silstrup** (Sk., Fors.-hus, Ml.).

Skinnerup Sg. (335 Indb.), Anneks til det residerende Kapellani i Thisted. Byen *Skinnerup* (K., Sk., Ml.).

Torsted¹⁾ Sg. (287 Indb.), Anneks til Sjørring. By: *Torsted* (K.,

¹⁾ eller Thorsted.



Parti fra Sjørring.
(Stenders Forlag)

Skr.). *Torshøj* Fors.-hus. I Sognet *Torshøj* (56 m) og en Del af *Vandet Plantage*.

*Sjørring*¹⁾ Sg. (1241 Indb.). Byer: *Sjørring* (K., Pg., Sk., Ml., And.-Mejeri, Gæstg., Dylræge, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Sperring** (Sk., Fors.-hus, Ml., Tglv., Brugsf.), *Næstrup** (Sk.), *Dollerup** (Ml.), *Skaarup** (Sk.). Gaarden *Nordentoft* (en Rest af den gamle Herregaard *Norringtoft*, ejet af Fam. *Strangesen*) og *Rosvang* (en ny Gaard, opstaaet ved Udtørringen af *Sjørring Sø*, nu tildels udparcelleret). *Sjørring Sø*, der tildels laa i *Sjørring Sogn*, blev ved Hjælp af svære Afvandingskanaler udtørret for 60 Aar siden, hvorved der blev indvundet meget frugtbart England. En Snes Aar senere udtørredes ligeledes *Sperring Sø*. — Paa Kirkegaarden findes „*Bispegraven*“, et anseligt Fortidsminde, der menes at være sammensat af Stene fra Tiden omkring Aar 1200. Nær ved *Sjørring By* ligger *Sjørring Volde*, Tomt af en Kongsgaard, der maaske blev ødelagt af de oprørske Bønder 1086; Borgen, der laa ved *Sjørring Søs* østlige Ende, har været stærkt befæstet; i sin Oprindelse er den fra Oldtidens Slutning. Brede Grave skilte Voldbanken fra den ydre Voldkrans. Paa en Holm i den udtørrede *Sperring Sø* ligger Voldstedet „*Søgaardsborg*“. I Vaabenhuset *Sjørringrunestenen*, nævnt 1741, genfundet 1841, sat ca. 1000 af Aase efter Ømunde, sin Ægtefælle, *Finnulfs* Hjemfælle. — Anneks: *Torsted*.²⁾

Vang Sg. (596 Indb.) bestaar dels af det oprindelige *Vang Sg.*, dels

¹⁾ oprindelig *Sjørind*.

af det 1794 formedelst Sandflugtens Hærgninger nedlagte Torup¹⁾ Sg. af hvis Kirke der endnu er Ruiner. Byer: *Vang* (K., Pg., Sk., M., Statstlf.), *Skaarhede*, *Vangsa* (Fiskerleje m. Sk., Statstlfst., Rdst.), *Torup* (Mejeri). Gaarde: *St. Diernæs* (i 14. Aarh. en betydelig Hg., i nyere Tid en stor Selvejergaard, tilhørende Fam. Nors, Tøfting og Skibsted; ved Gaarden det af Grave omgivne Voldsted *Gaardstedshøj*), *Færgegaard* (i 16. Aarh. beboet af Adel; sydøst for Gaarden, i den udtørrede Sjørring Sø, Voldstedet *Færgborg*), *Egebaksande* (hvis meste og bedste Jord blev indvundet ved Udtørringen af Sjørring Sø 1858 fl.), *Nystrup* (en gl. adelig Sdg., der led meget under Sandflugt, tilhørte i 200 Aar. Fam. Blik og Lunov, 1687 tilfaldt den Kongen for Skatterestancer og blev besat med Bønder). Sognet har lidt overordentlig meget af Sandflugt, flere Byer skal være blevet begravede, Byer og Gaarde maatte oftere flyttes østpaa. Nu dækker den store *Torup Plantage* (1903 ha, muligvis oprindelig anlagt ca. 1815) og *Nystrup Plantage* (856 ha) meget af det hærgede Areal. I Sognet Svalhøj (54 m).

Jannerup Sg. (307 Indb.), Anneks til Hundborg. Byer: *Jannerup* (K., Sk., Ml., Tglv.), *Snedstrup* (Kbm.). Kirken, kaldet „den hellige Kirke“, modtog tidligere mange Gaver af Folk, der havde været i Havnød; den er i det indre rigt udstyret. I Sognet har været „St. Andreas Kilde“. Sognets vestlige Del er Klit og Hede.

Hundborg Sg. (1968 Indb.). Byer: *Hundborg* (K., Pg., Skr., Miss-hus, Legatstiftelse, Spk., Sygehus, Ap., Læge, And.-Mejeri, Ml., Savværk, Kbm., Brugsf., Brsml., Statstlfst.), *Førby** (Sk.), *N. Vorupør* (Fiskerleje m. 611 Indb., Filial-K., Miss-hus, Sk., Kbm., Brugsf., Badehot., Brsml., Tlgst., Statstf., Rdst.; 2 Ledefyr ved Voruphage), *S. Vorupør* (Fiskerleje m. 204 Indb., Sk., Kbm., Brsml., Statstlfst.). Gaarde: *Ulstrup* (Hg., nævnes 1451, ejedes i 17. Aarh. af Fam. Kaas, Godset solgtes 1804, Gaarden blev tildels udparcelleret 1807), *Landbolyst* og *Midholm* (1807 udparcellerede fra Ulstrup), *Raastrup* (Hg., nævnes 1348 bl. Glob'ernes Gods, ejedes fra Reformationstiden i 100 Aar af Fam. Skeel, blev 1795 udparcelleret og samtidig solgtes Godset), *Faddersbøl* (Hg., nævnt 1472, ejet af Fam. Dan, Skeel og Kaas samt af Legatstifteren Jens Ware c. 1760; Godset solgtes 1800 og samtidig blev Gaarden udparcelleret). Ved Hundborg Voldstedet *Borggaard*; talrige Gravhøje, deraf mange store paa Højden tæt øst for Hundborg; en Høj mod NØ i Sognet har haft Jættestue. — Anneks: Jannerup.

Kallerup Sg. (214 Indb.), Anneks til Skjoldborg. Byer: *Kallerup* (K., Sk.), *Todbøl* (Jbhpl., Posteksp.). Denne By saavel som Gaarden

¹⁾ eller Tvorup.

St. Todbøl og tildels *Hornstrup* er opstaaede paa Ruinerne af den gl. Hg. Todbøl, der midt i det 14. Aarh. ejedes af Fam. Glob, i det 16. og 17. af Fam. Høg, 1782 blev et Stamhus, der alt nedlagdes 1799, hvorefter Godset solgtes og Gaarden 1804 udparcelleredes.

Skjoldborg Sg. (654 Indb.). Byer: *S. Skjoldborg* (K., Sk., Ml., „Todbøl Hospital“), *N. Skjoldborg* (Pg., Tglv.), *Møgelvang* (Maskin-Fab.), *Aas, Vildsund* vestre Side (Fiskerleje m. Kbm., Kro, Markedspl., Brsml., Statstfst., Færgefart til Vildsund østre Side paa Mors). I Sognet mange, større Gravhøje fra Bronzealderen, en Koloni af Stenminde-mærker ved Aas. (Dysser, en ødel. Jættestue). Historikeren Jakob Langebek blev født i Pg.-en 1710. — Anneks: Kallerup.

Nørhaa Sg. (727 Indb.). Byer: *Nørhaa* (K., Pg., Sk., Kbm., Brsml.), *Stenbjærg* (Fiskerleje m. 356 Indb., Filial-K., Sk., Kro, Ml., Kbm., Rdst., Toldsted, Brsml., Statstfst.). Gaarde: *Nørhaagaard* (i Mid-delalderen en Hg. med eget Birk, senere en Avlsgaard, længe forenet med Faddersbøl), *Broager* (Parcel af Nørhaagaard). De vidtstrakte Hede- og Flyvesandsarealer mod vest dækkes nu tildels af *Stenbjærg Plantage* (1232 ha).

HASSING HERRED

Snedsted Sg. (1517 Indb.) Byer: *Snedsted* (Stationsby m. 410 Indb., K., Pg., Sk., Miss-hus, Spk., And-Mejeri, Elektv., Gæstg., Kbm., Brugsf., Dyr læge, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst. og flere industrielle Anlæg), *Aarup* (Sk., Ml., Kbm., Farveri, Stamperi, Uldspinderi), *Elsted* (Sk., Ml., Tglv.), *Gersbøl** (Ml.). Et af Jyllands ældste Seminarier oprettedes 1812 i Snedsted, hvorfra det 1848 flyttedes til Ranum i Aalborg Amt. Mange, for en stor Del anselige (og fredlyste) Oldtidsminder, især fra Bronzealderen.

Sønderhaa Sg. (555 Indb.). Byer: *Sønderhaa* (K., Pg., Sk., Miss-hus, Spk., Ml., Kbm., Statstfst.), *Jestrup**. Gaarde: *Kovstrup* (Hg., tilhørte omkr. Aar 1500 Fam. Munk, senere Fam. Rantzau; Godset solgtes 1824), *Haagaard* (var i 15. og 16. Aarh. en Sdg.). Mod Vest grænser Sognet i hele sin Længde til den 8 km lange *Ove Sø*. — Anneks: Hørsted.

Hørsted Sg. (198 Indb.), Anneks til Sønderhaa. By: *Hørsted* (K., Sk., Ml.)

Harring Sg. (281 Indb.). By: *Harring* (K., Pg. — hedder Rosholm; var i 14. Aarh. en Hg., ejet af Fam. Glob — Sk., Spk., Ml., Kbm.). *Øland* (Hg., tilhørte ligesom Rosholm Glob'erne, der skødede den til Valdemar Atterdag; Kronen solgte den 1580; Godsets Salg begyndte

1795, og 2 Aar efter udparcelleredes Halvdelen af Gaardens Tilliggende). — Anneks: Stagstrup.

Stagstrup Sg. (852 Indb.), Anneks til Harring. Byer: *Stagstrup* (K., Sk., Ml., Spk., Kbm., Tglv.), *Sundby* (Sk., Miss-hus, And.-Mejeri, Ml., Fabb., Tglv., Statstlfst.), *Gerup* (Sk.), *Mejlbjerg** (Ml.), *Vilsund* (ligger tildels i Skjoldborg Sg., se dér). *Sundby* nævnes alt i første Halvdel af 13. Aarh. og tilhørte da Kongen.

Skyum Sg. (585 Indb.). Byer: *Skyum* (K., Pg., Skr., Mlr., Brugsf., Brsml., Tlfst.), *Gudnæsstrand* (Ladeplads m. Kbm., Kro, Tlfst.). — Anneks: Hørdum.

Hørdum Sg. (1189 Indb.), Anneks til Skyum. Byer: *Hørdum* (Stationsby m. 364 Indb., K., Sk., And.-Mejeri, Mlr., Kbm., Brugsf., Elektv., Kro, Markedspl., Fabb., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Koldby* (Sk., Amtssygehus, Ap., Læge, Dyrlæge, Planteskole, Kbm., Brugsf., Kro, Brsml., Tlfst.). *Irup* (Hg., tilhørte Børglum Bispestol, tilfaldt 1536 Kronen, som 20 Aar efter solgte den til Knud Gyldenstjerne, hvis Slægt havde den i 100 Aar; siden 1800 ejet af Fam. Sørensen; Godset solgtes 1800, Gaarden blev delvis udparcelleret 1770 og 1800; Irups Have var tidligere en af de betydeligste i Thy. Til Høje i Heden, „Kong Hvirvils Høje“, Sagn om Søkongen Hvirvil, fældet af Fridlev den Raske i et Sølslag ved Sjælland, gravlagt her med Stalbrødrene Buge og Faning.

Villerslev Sg. (516 Indb.), Anneks til Hassing. Byer: *Villerslev* (K., Sk., Spkr., And.-Mejeri, Kbm., Ml.), *Vibberstoft**, *Lilbjerg**, *Gudnæs* (Anlægsbro, Ml.). Blandt 13 fredlyste Gravhøje er Barnehøj (40 m).

Hassing Sg. (341 Indb.). By: *Hassing* (K., Pg., Sk., Spk., Jbhpl., Tlfst.). Sydøst for Kirken i „Troldgabet“ Sct. Tøgers Kilde. Kræmmerne, der drog til Vestervig Marked, kastede Penge deri for at faa Lykke. Kirken er muligvis en af de ældste nord for Limfjorden. — Anneks: Villerslev.

Visby Sg. (248 Indb.). Byer: *Visby* (K., Pg., Sk.), *Visbyaa* (Udskibningssted, Kbm.). *Vestergaard* var i 18. Aarh. Herredsfogedbolig. — Anneks: Heltborg i Revs Herred.

Grurup Sg. (336 Indb.), Anneks til Bedsted. Byer: *Grurup* (K., Sk.), *Gammelby** (Sk., Ml.). *Abildgaard*, forhen en ret anselig Gaard med Tiender og Gods, blev udparcelleret for en halv Snes Aar siden.

Bedsted Sg. (1328 Indb.). Byer: *Bedsted* (Stationsby m. 410 Indb., K., Pg., Skr., Miss-hus, Tekn. Sk., Dyrlæge, And.-Mejeri, Kbm., Brugsf., Savsk., Mlr., Tglv., Gæstg., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.), *Vittrup**, *Hundskær**, *Spangbjerg**, *Horsfeld** (Ml.). Gaarde: *Tandrup* (Hg., tæt ved Ove Sø, ejedes i 14. og 15. Aarh. af Fam. Høg, senere af Fam.



Irup (Hassing Herred).



Øland (Hassing Herred).



Dueholm (Nykjøbing Købstad).



Højris (Mors Sønder Herred).



Slettegaard (Vester Han Herred).

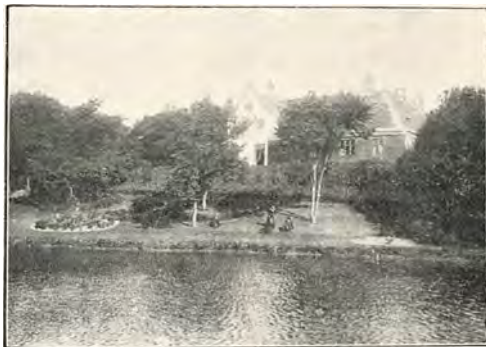


Kølbygaard (Hillerslev Herred).

THISTED AMT



Tandrup (Hassing Herred).



Hindsels (Refs Herred).



Glomstrup (Mors Sønder Herred).



Blidstrup (Mors Sønder Herred).



Ullerup (Mors Nørre Herred).



Sø (Mors Nørre Herred).

Rantzau og Klingenberg, fra 1849 af Fam. Lützhøft; Salg af Godset begyndte c. 1845; Haven er efter Egnens Forhold anselig), *Søvang* (Parcel af Tandrup, m. Tglv.). *Maarup Ml.* (fra ældgl. Tid en betydelig Vml., nu Gaard, Ml., Bageri, Savsk., Kbm., Brugsf., Gæstg., And-Mejeri, Brsml., Tlfst.). *Maarup Hg.* købte Valdemar Atterdag 1367. I Kirken Gravkapel og flere gamle Ligstene. — Anneks: Grurup.

Hvidbjerg vesten Aa Sg. (561 Indb.). Byer: *Hvidbjerg* (K., Pg., Sk., Brsml.), *Kjallerup** (Ml.), *Istrup** (Sk., Statstlfst.), *Lynghby* (Fiskerleje m. Rdst., Statstlfst.), *Svankær* (Sk., Ml., Kbm.). *Lyngholm* (Hg. fra Midten af 15. Aarh. ejet af Fam. Banner, Høg m. fl., hele det 17. Aarh. af Fam. Kaas, i 1790rne af Landsdommer Leth, der solgte Godset, som ikke var betydeligt, og begyndte Gaardens Udparcellering; L. blev afbrændt i Grevens Fejde, udplyndret under Torstensons Indfald og led meget af Sandflugt i 18. Aarh; nær ved Gaarden findes Lyngholm Voldsted). Ved *Madsted* findes en Borgplads (Madstedgaard nævnes 1324 og flere Gange senere). Sognet har i Aarhundreder lidt meget af Sandflugt; en hel By er forsvundet, og det meste af Sognet dækkes af Hede og Flyvesand, hvoraf en Del er beplantet (*Hvidbjerg Plantage*, 748 ha). — Anneks: Ørum og Lodbjerg.

Ørum Sg. (266 Indb.), Anneks til Hvidbjerg v. Aa. Byer: *Ørum* (K., Sk., Stiftelse, Spk.), *Svindborg**, *Hedegaarde* (Rdst.). Gaarde: *Gl. Ørumgaard* (Hovedparcel af Hg'en Ørum, forhen Ørum Slot, Krongods, nævnt i 1. Halvdel af 13. Aarh., solgt fra Kronen 1661, ejet af Fam. Klingenberg og Moldrup, var 1761—88 indlemmet i Stamhuset Vestervig Kloster, i forrige Aarh. ejet af Fam. Eyber; beskadiget af Sandflugt i 18. Aarh., Godset solgt c. 1800 og Gaardens Udparcellering begyndt 1802), *Ny Ørumgaard* og *Vilhelmsminde* (begge Parceller af Ørum). *Ørum Slots* Borgplads er en dobbelt Voldbanke ved Hvidbjerg Aa. Sognets vestlige Del er Hede og Flyvesand.

Lodbjerg Sg. (83 Indb.), Anneks til Hvidbjerg v. Aa. K. ligger ene. By: *Tolbøl* (Sk.). *Lodbjerg Fyr*. Sognet har i usædvanlig Grad været hærget af Sandflugt; mere end $\frac{1}{8}$ af det dækkes af Hede og Flyvesand, mindst én By er fuldstændig blevet dækket, ligeledes den gl. Hg. *Rotbøl*, og Kirken har man maattet flytte fra den Plads, som endnu er kendelig længer mod Vest.

REFS¹⁾ HERRED

Agger Sg. (535 Indb.), Anneks til Vestervig. Byer: Ø. *Agger* (384 Indb., K., Sk., Badehot., Kbm., Toldassistentst., Rdst., Brsml., Statstlfst.

¹⁾ ellers Revs.

m. m.), *V. Agger, Tyborøn* (Stationsby m. 151 Indb., Kapel, Sk., Rdst., Fyr, Ingeniørkont. for Vandbygningsvæsenet, Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst.). *Flade Sø*, der ligger nordligst i Sognet, og den tilstødende *Ørum Sø* begyndte man 1868 at udtørre, men det maatte opgives. Agger Sogn har i overordentlig høj Grad været Genstand for Angreb fra Hav og Sand; voldsomme Stormfloder har gentagne Gange overskyttet store Dele af det, ødelagt Byer og gennembrudt Tangen, der skilte Vesterhavet fra Limfjorden. Efter Dannelsen af Tyborønkanalen for halvhundrede Aar siden ligger Tyborøn afskaaret fra Sognets øvrige Del. Ved kostbare Høfdeanlæg har Staten søgt at sikre, hvad Havet hidtil har levnet af Sognet. Ingen sikre Oldtidsmindesmærker i den bevarede Del, derimod har der været flere, maaske mange, i den bortskyllede.

Vestervig Sg. (2348 Indb.). K., Pg. og Sk. ligger noget nord for Vestervig By. Byer: *Vestervig* (393 Indb., Ting- og Arresthus, Herredsfogedbolig, Sagf., Amtssygehus, Ap., Læge, Spkr., Tekn. Sk., Haandværkerforening, And. Mejeri, Ml., Kbm., Gæstg., Postk., Tlgst., Statstlfst. osv.), *Oksenbøl** (Sk., Ml.), *Krik* (Ladeplads m. Kbm., Gæstg., Lodseri, Brsmll., Statstlfst.), *Vesterby, Taabel* (Sk., Ml., Farveri), *Handrup**, *Trankær** (Sk.), *Villerup* (Sk., Ml.), *Tygstrup, Randrup** (Sk.). Gaarde: *Vestervig-Nedergaard* og *Vestervig-Overgaard* (Parceller af Vestervig Kloster, se nedenfor), *Bubbel* (Fæstegaard under Vestervig Kl. til 1788, derefter i omtr. 100 Aar ejet af Fam. Hjardemaal). Talrige Oldtidsminder, næsten alle Høje fra Bronzealderen, kroner Bakkedragene og danner hist og her anselige Grupper (mange fredlyste). *Vestervig Kloster* blev grundlagt i Begyndelsen af det 12. Aarh. og indviet til Sct. Tøger, hvis Lig førtes til Klosterkirken. De vendsysselske Bisper residerede en Tid paa Klosteret, der samlede betydeligt Gods og fik sit eget Birk. Efter Reformationen blev det et kgl. Len, men 1661 udlagdes Klosteret og en Mængde Gods til Jokum Irgens, hvis Enke 1698 solgte det til Peder Mollerup, som 1731 oprettede Stamhuset Vestervig Kloster, hvortil en Tid lang ogsaa Ørum i Hassing var henlagt. Stamhuset nedlagdes allerede 1798, og straks efter blev Godset solgt og Gaarden udparcelleret, saaledes at der blev 2 Hovedparceller. Klosterbygningerne er forlængst forsvundne, men *Klosterkirken* er den nuværende Sognekirke (Den oprindelige Sognekirke, Sct. Tøgers Kirke, nordvest for Klosteret, nedlagdes efter Reformationen; paa dens Kirkegaard en Helligkilde). Kirken er trods ilde Medfart endnu anselig og rummer adskillige gamle Ligsten m. m., bl. a. Landets ældste daterede Ligsten (1217). En omfattende Restaurering af Kirken begyndte 1918. Paa Kirkegaarden *Liden Kirstens Grav*. — Anneks: Agger.

Hurup Sg. (1574 Indb.). Byer: *Hurup* (Stationsby m. 1051 Indb.,

K., Pg., Sk., MRSk., Tekn. Sk., Kresl., Læge, Dyr læge, Hjælpe-*Ap.*, Miss-hus, Bank, Sagfr. Hot., Kbm., Markedspl., And.-Mejeri, Elektiv., Fabb., Vandv., Jbst., Postk., Statstlfst., Tlfst. m. m.), *Ettrup*, *Revsbøl* (Ml.), *Revs* (Sk.). I Sognet Tys højeste Punkt *Ashøj* (92 m, fredlyst Gravhøj).

Heltborg Sg. (765 Indb.), Anneks til Visby i Hassing Herred. Byer: *Heltborg* (K., Sk., Ml., Tlfst.), *Ullerup*, *Ginnerup* (Sk.). Fra *Næs-sund vestre Side* (Tglv., Statstlfst.) er Overfart til Karby Sg. paa Mors. *Toftungaard* var forhen en Hg., nævnt 1443, hjemfaldt til Kronen ca. 1688 for Skatterestancer og blev besat med Bønder. Øst for Ullerup den højt liggende, fredlyste Gravhøj „*Lundehøj*“ med en anselig Jætte-stue med Sidekamre, aabnet 1837, siden restaureret (fredlyst). Naturlige Ridser paa en Sten i Kamret er antagne for Runer eller Helleristning.

Boddum Sg. (421 Indb.). By: *Boddum* (K., Pg., Sk., Ml.). Gaarde: *Gl.* og *Ny Boddum-Bisgaard* (Boddum Bispegaard, der tilhørte Biskop-perne i Børglum, kom ved Reformationen til Kronen, senere i privat Eje og var i en kort Aarrække — i 1790erne — forenet med Stamhuset *Todbøl*. Godset solgtes 1804 og senere er Gaarden blevet delt). — Anneks: *Ydby*.

Ydby Sg. (1332 Indb.), Anneks til Boddum. Byer: *Ydby* (Sogneby og Stationsby m. K., Sk., Miss-hus, Ml., Kro, Kbm., Spk., Elektiv., Tglv., Jbst., Posteksp., Tlgst., Tlfst., m. m.), *Tvolm* (Pg., Sk., Miss-hus, Ml., Kbm., Kro), *Sindrup*, *Flarup* (Sk.), *Dover* (Sk.), *Doverodde* (Ladeplads m. Anløbsbro for Dampskibe, Kro, And.-Mejeri, Tlfst.), *Holmegaarde* (Sk., Vml.). Gaarde: *Skibstedgaard* (forhen en lille Hg., aldrig af Be-tydning; en Del af Jorderne bortsolgtes 1821), *Dover Vestergaard*, *Dover Østergaard*. I og ved Dover Plantage samt paa Ydby søndre Hede prægtige Oldtidsminder (fredlyste).

*Gettrup*¹⁾ Sg. (471 Indb.), Anneks til Helligsø. Byer: *Gettrup* (K., Sk., Ml., Spk., Kbm., Brsml., Tlgst., Statstlfst.), *Gundtoft* (Ml., Kbm.). Paa Nordsiden af *Hjælpensbjerg* en hellig Kilde.

Helligsø Sg. (386 Indb.). By: *Helligsø* (K., Pg., Sk., Miss-hus, Spk., And.-Mejeri). — Anneks: *Gettrup*.

Lyngs Sg. (668 Indb.), Anneks til Hvidbjerg. Byer: *Lyngs* (Sta-tionsby m. 150 Indb., K., Sk., Miss-hus, Ml., Brugsf., Afholdshjem, Jbhpl., Posteksp., Tlgst.), *Jestrup*, *Torp. Odgaard* (m. Tglv.) har været en Hg. i 15. Aarh.

Hvidbjerg Sg. (2287 Indb.). Byer: *Hvidbjerg* (Stationsby m. 659 Indb., K., Pg., Skr., Tekn. Sk., Miss-hus, Amtssygehus, Ap., Kresl.,

¹⁾ eller *Gjettrup*.

Læger, Dyr læge, Bank, Spk., Kbm., And.-Mejeri, Elektiv., flere industrielle Anlæg m. m., Gæstg., Markedspl., Jbst., Postk., Tlgst., Tlfst.), *Smerup** (Sk.), *Barslev* (Sk., Ml.), *Flølev* (Sk., Ml., Kbm., Haandv.), *Helligkilde* (Sk.), *Egebjerg* (Sk.), *N. Hvidbjerg** (Ml.), *Skjolddal* (m. Færgesart over Skibsted Fjord). Gaarde: *Hindsels* (Hg., tilhørte til Reformationen Biskopperne i Børglum, derefter Kronen; havde senere mange forskellige Ejere og var i henved 100 Aar — indtil midt i 18. Aarh. — delt i Ø. og V. Hindsels, der samledes af Frederik v. Klingenberg; Godset solgtes i forrige Aarh.s 1. Fjerdedel, først senere blev en Del Parceller skilt fra Gaarden), *Overgaardsminde* (blev 1857 bygget af Niels Overgaard til Hindsels paa en Parcel af denne), *Helligkildegård* (en ufri Gaard, dannet omkr. 1720 af 3 Bøndegaarde, senere opbygget som en Herregaard og tillagt mange Tiender og meget Gods, der dog frasolgtes henved Aar 1800; 1909 bortsolgtes $\frac{2}{3}$ af Gaardens Areal. Ved denne en Kilde, fordum anset for hellig, endnu rigt strømmende). *Smerup* har været en Hg., som Dronning Margrete 1408 købte. I *Hvidbjerg Kirke* blev Børglumbispen Oluf 1260 myrdet af Jens Glob. — Anneks: Lyngs.

Disse to Sogne samt Søndbjerg og Odby Sogne udgør Halvøen Thyholm.

Søndbjerg Sg. (653 Indb.). Byer: *Søndbjerg* (K., Pg., Sk., Mlr., Brugsf., Haandv.), *Hellerød* (Sk.), *Tambohuse* (Kro, Kbm., Færgesart til Jegindø, Statstlfst.). Hvidlersgrave i dette og Hvidbjerg Sg. brugtes fra 1734 til Markernes Frugtbargørelse, men gjorde ofte megen Skade, fordi det anvendtes til Overmaal. I Kirketaarnets sv. Hjørne en Sten med Runer (ca. 1200—25): Jacob voldte, Skjalm gjorde (o: J. var Bygherren, Skjalm Bygmester), samt: ibi oculus, ubi ara (o: Øjet (Gud) er, hvor Altret er). — Anneks: Odby.

Odby Sg. (917 Indb.), Anneks til Søndbjerg. Byer: *Odby* (K., Sk., Spk.), *Uglev* (Stationsby m. 208 Indb., Miss.-hus, Spk., And.-Mejeri, Elektiv., Kbm., Brugsf., Kro, Fiskenetfab., Jbst., Posteksp., Tglst., Tlfst.), *Bjørndal** (Ml.), *Serup*, *Oddesund Nord* (Færgesby m. Dampfærge til Oddesund Syd, Jbst., Posteksp., Tlgst.). *Odby Sø* blev udtørret for 40 Aar siden.

Jegindø Sg. (772 Indb.). Byer: *Jegind* (K., Pg., Skr., And.-Mejeri, Ml., Statstlfst.), *Nørby**, *Bøl**, *Nørskov*, *lbsted*. Færge til Tambohuse i Søndbjerg Sogn paa Thyholm og til Hesterodde i Ø. Assels Sg. paa Mors. Øen nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Dens Stednavne tyder paa, at den før har haft en Del Skov (Egeskov?)

MORS SØNDER HERRED

V. Assels Sg. (393 Indb.), Anneks til Ø. Assels. By: V. Assels (K., Sk., Afholdshjem, Kbm., Brugsf., Bageri).

Ø. Assels Sg. (999 Indb.). Byer: Ø. Assels (K., Pg., Skr., Miss.-huse, Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Elektiv., Mlr., Kbm., Brugsf., Bageri, Brsml., Tlfst. m. m.), *Sillerslev* (Sk., Mlr.). Gaarde: *Gammellund*, *Katrinelund*, *Peterslund* og *Nylund* (alle Parceller af den gl. Kongsgaard Lund, hvis anselige Voldsted findes tæt ved Gammellund; Gaarden blev 1652 udlagt til Kronens Kreditorer og ejedes i den følg. Tid. bl. a. af Fam. Klingenberg i tre Generationer, og omkr. 1770 af Th. Lund, der her anlagde en Fajancefab.; Godset solgtes, henved Aar 1800, og Th. Wissing delte 1803 Gaarden i to store Parceller, Gammellund og Peterslund, der senere udparcelleredes videre; Katrinelund opstod derved 1820). Fra *Sillerslevøre* Færgefart til Nymølle i Salling og fra *Hesterodde* til Jegindø (Refs Herred). — Anneks: V. Assels.

Ørding Sg. (708 Indb.), Anneks til Ljørslev. Byer: *Ørding* (K., Skr., Spk., Ml., Brugsf., Maskinfab., Bageri), *Storup**. *Storupgaard* var i 16. Aarh. en Hg.

Ljørslev Sg. (292 Indb.). By: *Ljørslev* (K., Pg., Sk.). Gaarde: *Højris* (Hg., ejedes omkr. Aar 1400 af Joh. Skarpenberg, derefter i c. 100 Aar — til Reformationstiden — af Fam. Banner og i de følgende 100 af Fam. Sehested, fra 1669 i tre Generationer af Fam. Klingenberg, fra 1812 i godt 100 Aar af Fam. Gjedde og Steensen Leth; Godset var endnu 1840 komplet; H. udmærker sig saavel ved sin statelige Bygning som ved sin smukke Beliggenhed og gamle Have; Gaardens lille Skov var længe den eneste paa Mors), *Kirstinedal* (opført paa Højris' yderste Mark, kaldet Nebelmark; solgt fra Højris 1882). I Kirken et Gravkapel med 2 Marmorkister med Ligene af P. Klingenberg († 1723) og hans Hustru. — Anneks: Ørding.

Blidstrup Sg. (238 Indb.), Anneks til Vejerslev. K. nær Blidstrup Hg. By: *Em* (Sk., Stiftelse for trængende, Ml., Bageri). Gaarde: *Blidstrup* (Hg., nævnt 1402, men lidet kendt før midt i 17. Aarh., derefter ejet af Skram, Klingenberg, Riis, Knudsen; havde komplet Gods endnu c. 1840), *Movtrup* (til c. 1780 en stor Fæstegaard under Damsgaard, derefter ejet af Fam. Knudsen). *Tissingvig* blev inddæmmet 1874.

Vejerslev Sg. (704 Indb.). K. og Pg. ligger enlgt. Byer: *Vejerslev* (Sk., Fors.-hus, Spk., Ml.), *Vils* (Ap., Læge, Dyr læge, Kro, Brugsf., Brsml.). Gaarde: *Vejerslevgaard* (forhen en adelig Sdg., i 15. Aarh. ejet af Fam. Krabbe, i 16. af Fam. Lykke, i Slutn. af 17. reduceret til en



Mors. Parti fra Legind Bjerge.
(Stenders Forlag)



Mors. Parti fra Sallingsund.
(Stenders Forlag)

stor Bondegaard, i Reglen ejet af Borgerlige, i Slutn. af 19. delt i 3 Gaarde), *Vilsgaard* og *Ballegaard* (ældre Proprietærgaarde). Noget syd for Vejerslevgaard ligger det fredlyste Voldsted *Gammelvold*. 10 Høje fredlyste, deraf „Slumshøje“ og „Smedehøje“. — Anneks: Blidstrup.

Redsted Sg. (875 Indb.). Byer: *Redsted* (K., Pg., Skr., Brugsf., Ml., Bagerier, Maskinfab., Haandv.), *Sindbjerg** (Sk., Kbm.), *Tissinghuse* (Udskibningssted m. Sk., Kbm., Tglv., Farveri). *Sindbjerggaard* (Hg., gl. Bispegaard, Krongods, fra 1636 ejet af Fam. Sehested, aldrig betydelig). I Sognet *Malhøje* (Gravhøje, 64 m). — Anneks: Hvidbjerg.

Hvidbjerg Sg. (613 Indb.), Anneks til Redsted. Byer: Ø. og V. *Hvidbjerg* (K., Sk., Fors.-hus, Spk., Læge, Ml., Tlfst.). Gaarde: *Glomstrup* (Hg., tilhørte i 17. Aarh. Fam. Krag, i 19. Fam. Gjedde; Godset, der tildels var blevet bortsolgt, tilbagekøbtes, saa at Gaarden fra 1812 igen blev komplet; den blev udparcelleret 1914), *Hvidbjerggaard* (var i Slutn. af 15. Aarh. og endnu 1662 en Sdg. af ringe Betydning), *Ejstrup* (gl. Selvejergaard, paany bragt paa Fode af Kammerraad C. J. Møller, † 1891).

Karby Sg. (1042 Indb.), hvortil hører *Agerø*, der ved en Vejle er forbundet med Mors. Byer: *Karby* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Hospital for trængende, Spk., Afholdshjem, And.-Mejeri, Mlr., Kbm., Bryggeri, Postk., Tlfst. m. m.), *Torp* (Ml.), *Næs** (Sk.), *Agerby* (paa *Agerø*, Kapel, Sk., Brugsf.). Fra *Næssund østre Side* (Kro, Statstlfst.) Overfart til Heltborg Sg. i Ty. *Ørndrup* (Hg., kendt fra Midten af 15. Aarh., længe ejet af Fam. Kaas, først i 17. Aarh. af den kendte Anders Kjærulf til Bjørns-holm, senere af Fam. Stjernholm og i det meste af forrige Aarh. af Fam. Poulsen; 1798 udparcelleredes omtrent Halvdelen af dens Tillig-gende, og ved samme Tid solgtes alt dens Gods). *Næs* har været Sdg. — Anneks Rakkeby.

Rakkeby Sg. (242 Indb.), Anneks til Karby. By: *Rakkeby* (K., Sk.). I Sognet *Blaabjerg* eller *Blaaborg Voldsted*, en høj Banke, tildels omgivet af Vold og Grav.

Tæbring Sg. (361 Indb.). By: *Tæbring* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Spk., Kbm., Brugsf., Ml., Bageri, Brsml.). Gaard: *Votborg* (i Middelalderen en Hg. for Fam. Kaas, senere en Bondegaard under Damsgaard, ejedes i forr. Aarh. af Fam. Hagensen; et ret anseligt Voldsted nord for Gaarden). — Anneks: Ovtrup.

Ovtrup Sg. (548 Indb.), Anneks til Tæbring. Byer: *Ovtrup* (K., Sk., Mlr., And.-Mejeri, Kbm.), *Fjallerslev* (Sk., Ml., Kbm., Brsml.). *Dams-gaard* (Hg., nævnt 1422, ejet af Fam. Due, Kaas — bl. a. den Mogens Kaas, hvis Lig Christian II lod opgrave og hænge — Bille og Gylden-



Mors. Ved Sallingsund.
(Stenders Forlag)



Mors. Parti fra Sallingsund.
(Stenders Forlag)

stjerne samt i næsten hele forr. Aarh. af Fam. Breinholt; Godset, der var betydeligt, solgtes næsten alt ca. 1780, og en Del Parceller fra Gaarden 1804 og senere, men den vedblev at være en større Ejendom). Sydligst i Sognet er anlagt en større Plantage.

Møllerup Sg. (358 Indb.), Anneks til Frøslev. By: *Mollerup* (K., Sk., Ml., Brugsf.). Ved *Kildegaard* har været en Helligkilde.

Frøslev Sg. (613 Indb.). Byer: *Frøslev* (K., Pg., Skr., Fors.- og Miss.-hus, Spk., Brugsf., Ml., Maskinfab., Dyrlæge, Brsml.), *Frøsevang** (Kalkværk og Kridtbrud), *Andrup**. Gaarde: *Frøsegaard* og *Bentinesminde*, Parceller af den gl. Hg. Frøsegaard (først nævnt i Beg. af det 14. Aarh.; bl. dens senere Ejere var den bekendte Jens Juel og Envold Berregaard til Kølbygaard; Gaardens Udparcellering begyndte 1822 og fortsattes senere). — Anneks: Møllerup.

Elsø Sg. (254 Indb.), Anneks til Nykøbing Købstad. By: *Elsø* (K., Sk., Ml., Bageri). Kirkens Taarn styrtede ned 1704 og ødelagde Kirken. Fr. af en middelalderlig Runesten i Nationalmuseet.

Lødderup Sg. (1128 Indb.), Anneks til Nykøbing Købstad. Byer: *Lødderup* (K., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Ml.), *Fredso** (Sk., Spk., And.-Mejeri, Ml.), *Kaarup*, *Legind** (Sk.), *Faarup*. Gaarden *Frydsbrønd* blev sammenlagt af 3 Bøndergaarde i sidste Halvdel af 17. Aarh. skiftede hyppigt Ejer, tilhørte den største Del af forr. Aarh. Fam. Voetmann og solgtes 1911 til Udstykning, hvorefter omtr. Halvdelen af dens Tilliggende frasolgtes. *Sallingsund Kro*, kaldet „*Plagen*“, var tidligere det vigtigste Overfartssted til Salling, ved Kroen „*Pinen*“. I Sognets østligste Del, ud til Sallingsund, er anlagt en større Plantage.

MORS NØRRE HERRED

Tødse¹⁾ Sg. (750 Indb.). Byer: *Tødse* (K., Pg., Sk., Fors.-hus, Spk., Fls.-Mejeri, Brugsf., Mlr., Brsml., Statstlfst.), *Vodstrup*, *Bjørndrup**. *Tødsegaard* var i det 14. Aarh. og senere en Hg. — Anneks: Erslev.

Erslev Sg. (725 Indb.), Anneks til Tødse. By: *Erslev* (K., Sk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Brugsf., Kalkbrænderi, Bryggeri, Ml., Kro, Bageri, Brsml.).

Galtrup Sg. (689 Indb.). Byer: *Galtrup* (K., Pg., Sk., Højskole, Fors.-hus, Spk., Vindmotorfab.), *Tøving* (Sk., Miss.-hus, Ml., Brugsf.). *Ullerup* (Hg., nævnt 1337, ejedes i 15. til 17. Aarh. af Fam. Muus og Vind, fra 1786 stadig af Fam. Stadel; havde komplet Gods langt op i forrige Aarh. og er en af de faa Hge. i Amtet, som har undgaaet Ud-

¹⁾ eller Tødso.



Ejerslev Klint, Mors. Anløbsbroen.

(Victor Madsen fot. 1910)

stykning; Amtets største Gaard i Hens. t. Hartk., 41 $\frac{1}{2}$ Td., og i Hens. t. Ejendomsskyldsværdi, 285,000 Kr.; har en af Amtets ældste og største Haver). — Anneks: Ø. Jølby.

Ø. Jølby Sg. (394 Indb.), Anneks til Galtrup. By: Ø. Jølby (K., Valgmenigheds-K., Bolig for Præsten ved samme, Skr., Læge, Dyrlægge, And.-Mejeri, Brugsf., Ml., Bageri, Tlfst.).

Dragstrup Sg. (338 Indb.). Byer: *Dragstrup* (K., Sk., Trælasthandel), *V. Jølby* (Pg., Sk., Kbm., Ml.). *Digsind* har været en Hg. Syd for Dragstrup Voldstedet *Kobbervold*. Paa Kirkegaarden har været „Marie Magdalenes Kilde“, god for Øjensvaghed. — Anneks: Skallerup.

Skallerup Sg. (351 Indb.), Anneks til Dragstrup. Byer: *Skallerup* (K., Skr., Spk., Kbm.). *Torup* (Skr., Fors.-hus, Kbm., Brugsf., M., Bageri).

Solbjerg Sg. (697 Indb.). Byer: *Solbjerg* (K., Pg., Skr., Spk., Fors.-hus, And.-Mejeri, Brugsf., Ml., Bageri, Brsml.), *M. Jølby** (Kbm.). *Jølbygaard* var en gl. Sdg. (nævnt fra Slutn. af 14. Aarh.), der er blevet udstykket i dette Aarh. — Anneks: Sundby.

Sundby Sg. (692 Indb.), Anneks til Solbjerg. Byer: *Sundby* (K., Sk., Spk., Kbm., Brugsf., Murstensfabr., Ml., Brsml., Tlfst.), *Faartoft** (Brugsf., Tlfst.), *Vildsund* østre Side (Kro, Markedspl., Statstlfst., Færgefart til Vildsund vestre Side i Ty). *Faartoft* var i 15. Aarh. en Hg. og *Overgaard* fra Beg. af 16. Aarh. til langt ind i forrige, da den blev udstykket. I Sognet *Kridehøj* (80 m).

Bjergby Sg. (534 Indb.), Anneks til Flade. Byer: *Bjergby* (K., Sk., Fors.-hus, Kbm., Bageri, Savskæreri, Ml.), *Gullerup** (Sk., Brugsf., Ml.). I Gullerup har ligget en Sdg. I Sognet *Tinghøj* (fredlyst Gravhøj, 68 m); ogsaa de højtliggende „Burhøje“ er fredlyste.

Alsted Sg. (388 Indb.). Byer: *Alsted* (K., Sk., Ml., Kbm.), *Skarum* (Pg.). I Sognet Voldstederne *Voldhøj* ell. *Alstedvold* (Borgen skal i 15. Aarh. være afbrændt af Henr. Skarpenberg) og *Gravene*. — Anneks: S. Draaby.

Flade Sg. (674 Indb.). By: *Flade* (K., Pg., Skr., Fors.-hus, Spk., And.-Mejeri, Ml.). Gaarde: *Nandrup* (Hg., tilhørte fra Midten af 15. Aarh. Fam. Vinter i 100 Aar, senere Fam. Kaas i 17., Ammitzbøl, Steenstrup og Buchwaldt i 18. og 19. Aarh.; Godset solgtes for c. 100 Aar siden, først i dette Aarh. er Gaarden delvis blevet udstykket), *Lindholm*. I Sognet det højeste Punkt paa Mors, *Salgjer Høj* (89 m). I en Dal v. for Kirken har været St. Margretes Kilde. — Anneks: *Bjergby*.

S. Draaby Sg. (434 Indb.), Anneks til Alsted. By: *S. Draaby* (K., Sk., Spk., Kbm., Ml., Brsml., Statstlfst.).

Jørsby¹⁾ Sg. (236 Indb.), Anneks til Ejerslev. By: *Jørsby* (K., Sk.). *Jørsbygaard* var i 15. Aarh. en Sdg., ejet af Fam. Krag ell. Kid; senere en stor Bondegaard, men ofte beboet af Folk udenfor Bondestand.

Sejerslev Sg. (869 Indb.). Byer: *Sejerslev* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Fors.-hus, Kbm., Brugsf., Mlr., Brsml., Statstlfst.), *N. Draaby** (Sk., Læge, Statstlfst.), *Hanstholm**, *Skærbæk**, *Skrandrup**, *Hesselbjerg* (Sk., Statstlfst.). Gaarde: *Sø* (Hg., nævnes i 15. Aarh. og ejedes i halvandet Hundrede Aar af Fam. Dyre; efter hyppige Ejerskifter kom den 1772 til Fam. Stadel til Ullerup og blev da først komplet; Godset solgtes igen omkr. 1840; C. C. Mansa, der fik Sø 1881, gjorde sig fortjent ved sine Samlinger til Morsøs Historie. — Afbyggergaard: *Mølhøve*), *Mølhøve* (bygget i Beg. af 19. Aarh. paa en Udkant af Søs Mark), *Skarregaard* (fra c. 1400 kendt som en Sdg., ejet af Fam. Banner, i 18. Aarh. en Bondegaard under Nandrup, fra 1833 ejet af Fam. Overgaard), *Feggeklit* (m. Kro, Anløbssted for Dampskibe, Statstlfst., Færgefart til Arup Sg. i V. Han Herred). I Sognet *Hovgaard* And.-Mejeri. *Hanstholm* var forhen en stor Bondegaard. *Skarreborg* Voldsted ved Skarregaard er fredlyst; til Egnen er Hamletsagnet knyttet.

Ejerslev Sg. (376 Indb.). Byer: *Ejerslev* (K., Pg., Sk., Miss.-hus, Spk., Kbm., Brugsf., Ml.), *V. Hundrup**. I Sognet Voldstedet *Ejerslev Slot*. Ved Sognets Vestside ligger den udtørrede *Hundsø*. — Anneks: *Jørsby*.

¹⁾ eller Jordsby.

FORTEGNELSE
over
de Skyldkredse og Herreder, hvortil de enkelte
Sogne i Thisted Amt hører.

	Sogn	Skyldkreds	Herred
1	Agger	Hassing-Refs Herreders	Refs
2	Alsted	Mors Vestre	Morsø Nørre
3	Arup	Vester Han Herreds	Vester Han
4	Bedsted	Hassing-Refs Herreders	Hassing
5	Bjergby	Mors Vestre	Morsø Nørre
6	Blidstrup	Mors Østre	Morsø Sønder
7	Boddum	Hassing-Refs Herreders	Refs
8	Dragstrup	Mors Vestre	Morsø Nørre
9	Ejerslev	Mors Vestre	Morsø Nørre
10	Elsø	Mors Østre	Morsø Sønder
11	Erslev	Mors Østre	Morsø Nørre
12	Flade	Mors Vestre	Morsø Nørre
13	Frøslev	Mors Østre	Morsø Sønder
14	Galtrup	Mors Vestre	Morsø Nørre
15	Gettrup	Hassing-Refs Herreders	Refs
16	Gøttrup	Vester Han Herreds	Vester Han
17	Grurup	Hassing-Refs Herreders	Hassing
18	Hansted	Vester Han Herreds	Hillerslev
19	Harring	Hundborg Herreds	Hassing
20	Hassing	Hundborg Herreds	Hassing
21	Helligsø	Hassing-Refs Herreders	Refs
22	Heltborg	Hassing-Refs Herreders	Refs
23	Hillerslev	Thisted	Hillerslev
24	Hjardemaal	Vester Han Herreds	Hillerslev
25	Hjordtal	Vester Han Herreds	Vester Han

	Sogn	Skyldkreds	Herred
26	Hundborg	Hundborg Herreds	Hundborg
27	Hundstrup	Vester Han Herreds	Hillerslev
28	Hurup	Hassing-Refs Herreders	Refs
29	Hvidbjerg	Mors Vestre	Morsø Sønder
30	Hvidbjerg (paa Thyholm)	Hassing-Refs Herreders	Refs
31	Hvidbjerg vesten Aa	Hassing-Refs Herreders	Hassing
32	Hørdum	Hundborg Herreds	Hassing
33	Hørsted	Hundborg Herreds	Hassing
34	Jannerup	Hundborg Herreds	Hundborg
35	Jegindø	Mors Vestre	Refs
36	Jørsby	Mors Østre	Morsø Nørre
37	Kaastrup	Thisted	Hillerslev
38	Kallerup	Hundborg Herreds	Hundborg
39	Karby	Mors Vestre	Morsø Sønder
40	Kettrup	Vester Han Herreds	Vester Han
41	Klim	Vester Han Herreds	Vester Han
42	Kollerup	Vester Han Herreds	Vester Han
43	Lild	Vester Han Herreds	Vester Han
44	Ljørslev	Mors Østre	Morsø Sønder
45	Lodbjerg	Hassing-Refs Herreders	Hassing
46	Lødderup	Mors Østre	Morsø Sønder
47	Lyngs (paa Thyholm)	Hassing-Refs Herreders	Refs
48	Møllerup	Mors Østre	Morsø Sønder
49	Nors	Thisted	Hillerslev
50	Nørhaa	Hundborg Herreds	Hundborg
51	Odby (paa Thyholm)	Hassing-Refs Herreders	Refs
52	Ovtrup	Mors Vestre	Morsø Sønder
53	Rakkeby	Mors Vestre	Morsø Sønder
54	Redsted	Mors Vestre	Morsø Sønder
55	Rær	Vester Han Herreds	Hillerslev
56	Sejerslev	Mors Vestre	Morsø Nørre
57	Sennels	Thisted	Hillerslev
58	Sjørring	Hundborg Herreds	Hundborg
59	Skallerup	Mors Vestre	Morsø Nørre
60	Skinnerup	Thisted	Hundborg

	Sogn	Skyldkreds	Herred
61	Skjoldborg	Hundborg Herreds	Hundborg
62	Skyum	Hundborg Herreds	Hassing
63	Snedsted	Hundborg Herreds	Hassing
64	Sølbjerg	Mors Vestre	Morsø Nørre
65	Stagstrup	Hundborg Herreds	Hassing
66	Sundby	Mors Vestre	Morsø Nørre
67	Søndbjerg (paa Thyholm)	Hassing-Refs Herreders	Refs
68	Sønder Draaby	Mors Vestre	Morsø Nørre
69	Sønderhaa	Hundborg Herreds	Hassing
70	Thisted Landsogn	Thisted	Hundborg
71	Tilsted	Thisted	Hundborg
72	Torsted	Hundborg Herreds	Hundborg
73	Torup	Vester Han Herreds	Vester Han
74	Tved	Thisted	Hillerslev
75	Tæbring	Mors Vestre	Morsø Sønder
76	Tødsø	Mors Østre	Morsø Nørre
77	Tømmerby	Vester Han Herreds	Vester Han
78	Vang	Hundborg Herreds	Hundborg
79	Vejerslev	Mors Østre	Morsø Sønder
80	Vesløs	Vester Han Herreds	Vester Han
81	Vester Assels	Mors Østre	Morsø Sønder
82	Vester Vandet	Thisted	Hillerslev
83	Vestervig	Hassing-Refs Herreders	Refs
84	Vigsø	Vester Han Herreds	Hillerslev
85	Villerslev	Hundborg Herreds	Hassing
86	Visby	Hassing-Refs Herreders	Hassing
87	Vust	Vester Han Herreds	Vester Han
88	Ydby	Hassing-Refs Herreders	Refs
89	Ørding	Mors Østre	Morsø Sønder
90	Ørum	Hassing-Refs Herreders	Hassing
91	Øsløs	Vester Han Herreds	Vester Han
92	Øster Assels	Mors Østre	Morsø Sønder
93	Østerild	Vester Han Herreds	Hillerslev
94	Øster Jølby	Mors Vestre	Morsø Nørre
95	Øster Vandet	Thisted	Hillerslev

SOGNE KOM-
STATI-

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde	Skatteydere til Staten				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Kjetterup-Gjætterup	5133	331	1553	182	322755	3881	2 649800	2611
Kollerup	4227	322	1743	275	690086	12122	3 017100	3186
Hjortdal	2672	109	430	64	129713	1969	698200	760
Thorup-Klim	7723	333	1536	208	371252	4073	2 453000	2297
Vust	3010	63	288	46	84751	1060	852400	882
Tømmerby-Lild	8304	384	1650	229	377721	4120	2 248100	2089
Øsløs-Vesløs-Arup	5180	393	1670	217	349966	3414	2 100700	1781
Hundstrup-Østerild	5522	252	1217	190	334710	4034	2 198300	2110
Hjardemaal	5472	82	455	64	109130	1032	659000	543
Rær-Hansted-Vigsø	5860	281	1288	225	675065	12214	1 575500	1270
Nors-Tved	6165	298	1279	214	382032	4505	2 771900	2690
Vester Vandet-Øster Vandet ...	5011	225	1008	164	608318	13070	1 989200	1954
Hillerslev-Kaastrup	3997	342	1512	250	446348	5389	3 608000	3623
Sennels	2149	180	873	115	205146	2544	1 698500	1705
Thisted Landsogn	939	160	736	145	305579	5427	2 186400	2762
Tilsted	860	99	387	85	162222	2223	1 243300	1277
Skinnerup	865	74	335	65	119396	1426	987500	965
Sjørring-Thorsted	3358	318	1528	256	437027	5141	3 423800	3435
Vang	6333	140	596	130	258877	3563	924100	869
Hundborg-Jannerup	5024	506	2275	330	1 037396	20062	2 710700	2476
Skjoldborg-Kallerup	1992	199	868	108	240439	3564	1 981700	2171
Nørhaa	3403	168	727	108	356037	6450	1 068600	1096
Snedsted	1989	333	1517	230	435544	5120	2 730200	2582
Sønderhaa-Hørsted	2538	155	753	86	238521	4192	1 877700	2127
Harring-Stagstrup	2165	273	1133	138	316260	5023	2 331100	2452
Skyum-Hørдум	2734	368	1774	271	705652	16359	4 331900	4961
Hassing-Villerslev	2121	208	857	113	254011	3457	2 243000	2347
Visby-Heltborg	2359	225	1013	146	363698	6042	2 832400	3073
Bedsted-Grurup	3179	353	1664	183	432361	7733	3 884100	4760
Hvidbjerg-Ørum-Lodbjerg	7698	226	910	147	325612	4961	2 057100	2196
Vestervig-Agger	7101	651	2883	402	1 492127	38300	6 496400	8138
Hurup	1432	318	1574	265	616582	9808	3 818600	4107
Boddum-Ydby	4067	386	1753	221	544439	8918	4 271500	4760
Helligsø-Gjettrup	1793	297	857	153	358624	5947	2 440700	2724
Hvidbjerg-Lyngs	4729	605	2955	362	1 006770	17639	5 740800	6227

MUNERNE
STIK

				Gaarde				Huse								
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
42	27	20	1	90	2 175000	606	1 785000	498	31	85	53	169	947000	673	655000	465
12	16	6	»	34	786000	407	480000	248	18	32	46	96	501000	307	243000	149
13	6	3	»	22	440000	384	272000	237	10	22	27	59	255000	360	123000	174
32	19	15	»	66	1 460000	439	1 061000	319	17	45	69	131	830000	355	493000	211
7	10	4	»	21	421000	484	308000	354	6	11	10	27	140000	495	85000	300
35	31	6	»	72	1 358000	378	1 047000	291	33	99	74	206	935000	429	602000	276
41	33	9	»	83	1 557000	768	1 138000	561	47	100	28	175	841000	830	499000	493
30	24	15	2	71	2 023000	743	1 650000	606	41	50	27	118	664000	850	399000	511
17	14	6	»	37	723000	269	454000	169	2	5	29	36	155000	146	84000	79
33	32	8	»	73	990000	284	742000	213	12	40	47	99	454000	372	238000	195
49	30	17	1	97	2 143000	661	1 592000	491	41	67	30	138	856000	790	515000	476
4	16	22	1	43	1 501000	736	1 177000	577	12	34	47	93	476000	312	252000	165
53	46	31	1	131	3 065000	1082	2 381000	841	52	76	18	146	881000	966	514000	564
18	19	18	3	58	1 701000	1118	1 304000	857	29	55	6	90	563000	1232	336000	735
18	17	7	»	42	873000	1542	710000	1254	30	20	»	50	330000	2050	182000	1130
10	17	6	1	34	962000	1402	692000	1009	14	19	»	33	247000	1727	131000	916
17	10	13	»	40	1 113000	1407	843000	1066	6	14	»	20	150000	1786	87000	1036
40	27	24	1	92	2 385000	1060	1 687000	749	41	73	12	126	823000	1280	400000	622
10	12	4	2	28	870000	583	618000	414	11	25	32	68	346000	277	167000	133
33	22	11	1	67	1 765000	956	1 374000	744	51	99	44	194	1 105000	690	689000	430
27	19	17	»	63	1 689000	1178	1 105000	771	36	45	12	93	646000	1340	317000	658
7	5	8	1	21	739000	888	548000	659	18	35	22	75	322000	568	189000	333
30	22	5	»	57	1 453000	1240	1 036000	884	52	81	14	147	1 055000	1433	627000	852
19	12	17	1	49	1 736000	1003	1 072000	619	13	49	14	76	498000	1016	260000	531
35	28	12	1	76	1 978000	1357	1 308000	897	29	78	9	116	867000	1367	442000	697
28	28	17	2	75	2 360000	1260	1 687000	901	39	90	14	143	1 018000	1347	558000	738
24	27	15	»	66	1 728000	1086	1 163000	731	21	56	4	81	523000	1226	279000	655
19	31	25	»	75	2 227000	1216	1 676000	915	44	42	3	89	564000	1654	295000	865
25	32	12	2	71	2 193000	1011	1 621000	822	39	98	17	154	1 132000	1313	639000	741
23	23	7	1	54	1 405000	456	1 037000	337	11	31	52	94	572000	363	335000	212
50	33	41	3	127	4 005000	1234	2 918000	899	68	116	22	206	1 382000	1303	738000	696
14	10	14	1	39	1 333000	1379	948000	980	30	32	8	70	541000	1605	272000	807
38	36	35	3	112	3 348000	1129	2 256000	760	50	72	8	130	810000	1290	390000	621
38	30	18	»	86	1 714000	1175	1 284000	880	68	60	5	133	422000	1502	258000	918
68	65	42	1	176	4 533000	1259	3 028000	836	62	117	5	184	1 281000	1510	615000	755

Kommune	Areal	Ejendomme	Folkemængde	Skatteydere til Staten				
				Antal	Indkomst	Indkomstskat	Formue	Formueskat
	ha				Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Søndbjerg-Odby	2163	319	1570	172	390143	5390	2 417200	2324
Jegindø	796	178	772	140	359258	5451	1 326000	1098
Øster Assels-Vester Assels	2570	319	1392	155	309270	4449	1 962200	2007
Ljørslev-Ørding	2388	221	1000	93	161131	1901	1 159600	1275
Vejerslev-Blidstrup	2854	197	942	121	303189	5155	2 086500	2392
Karby-Hvidbjerg-Redsted	5370	570	2530	305	674391	11628	3 879500	3852
Tæbring-Ovtrup-Rakkeby	2678	244	1151	128	339609	5902	1 936000	2061
Frøslev-Møllerup	1805	193	971	101	194744	2430	1 579200	1591
Lødderup-Elsø	3095	310	1382	140	313772	4436	2 548800	2708
Tødsø-Erslev	2522	344	1475	205	450703	6660	3 233000	3269
Galtrup-Øster Jølby	1742	236	1083	107	297325	5533	2 442500	3387
Dragstrup-Skallerup	1514	155	689	85	155920	1773	1 333600	1248
Solbjerg-Sundby	2263	314	1389	136	325936	5004	2 627500	2996
Alsted-Bjergby	1563	218	922	94	176123	1974	1 199100	1092
Flade-Sønder Draaby	1861	237	1108	96	259952	4588	1 583600	1725
Sejerslev-Ejerslev-Jordsby	3545	324	1481	159	383912	5618	3 179800	3482

				Gaarde				Huse								
med 1-2 Tdr. Hk.	med 2-4 Tdr. Hk.	med 4-12 Tdr. Hk.	med 12 Tdr. Hk. og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha	med 0,55-3,3 ha	med 3,3-10 ha	med 10 ha og derover	I alt	Samlet Vur- deringssum	Vurderings- sum pr. ha	Samlet Jord- værdi	Jordværdi pr. ha
					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.					Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
35	40	15	»	90	2 123000	1285	1 444000	874	31	37	4	72	466000	1395	232000	695
11	14	1	»	26	455000	1004	294000	649	14	44	»	58	321000	1259	165000	647
31	21	20	1	73	1 937000	993	1 377000	706	32	73	4	109	639000	1299	345000	701
25	27	4	1	57	1 266000	715	742000	419	36	57	12	105	620000	1042	285000	479
27	12	19	2	60	2 169000	908	1 495000	626	17	38	7	62	408000	1176	199000	573
51	39	41	3	134	4 004000	1019	3 094000	788	74	125	31	230	1 410000	1076	857000	654
26	28	17	1	72	2 057000	1052	1 664000	851	36	56	2	94	508000	1257	529000	814
20	19	13	»	52	1 400000	1238	992000	877	23	53	16	92	645000	1108	368000	632
39	32	14	1	88	2 323000	1147	1 573000	777	46	76	17	139	869000	1117	459000	590
37	33	19	»	89	2 497000	1371	1 770000	972	63	84	1	148	903000	1495	517000	856
16	25	8	1	50	1 508000	1203	1 082000	824	32	50	2	84	592000	1600	307000	830
27	29	8	»	64	1 350000	1042	993000	766	24	23	»	47	253000	1506	132000	786
13	25	28	»	66	2 274000	1297	1 670000	953	47	39	5	91	531000	1487	290000	812
28	22	9	»	59	1 354000	1270	934000	876	33	59	»	92	548000	1324	309000	746
25	19	9	3	56	1 549000	1223	1 143000	902	52	39	7	98	485000	1115	296000	680
32	42	26	1	101	3 071000	1089	2 349000	833	58	65	4	127	675000	1236	380000	696

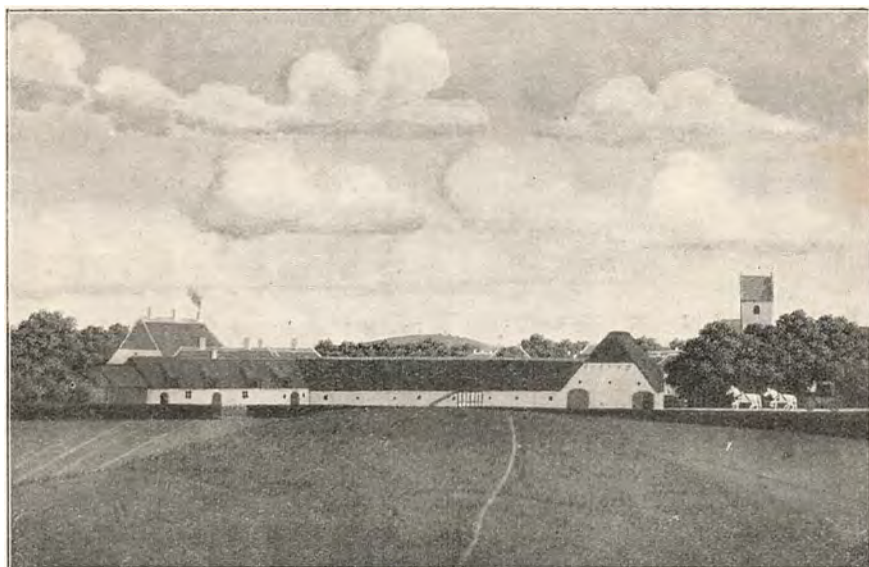
Henning Kiørboe

FORTEGNELSE OVER GAARDE M. M. I THISTED AMT

VURDERET TIL MINDST 75,000 KR. EJENDOMSSKYLD

UDARBEJDET PAA GRUNDLAG AF MATERIALE I
OVERSKYLDRAADET.

(REVIDERET I JANUAR 1919 I SELVE AMTET.)



Dueholm, set fra den vestlige Side.

Tegnet 1838 af R. H. Kruse.

(Ejendommen er senere udstykket.)

Alfabetisk Register til Fortegnelsen.

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Aagaard	3	Koldbygaard.....	39
Andrup 4 a m. fl.	77	Kortbæk	98
Astrup, Over	53	Kovstrup	35
Ballegaard	81	Kronborg.....	13
Bisgaard	37	Kringsholm	100
Bjerregaard, Nørre	4	Landlyst	14
Blidstrup Hovedgaard	84	Lindholm	92
Bodumbisgaard	59	Lynggaard.....	72
Bodumbisgaard, Ny	60	Lynggaard.....	76
Bodum Præstegaard	61	Lyngholm I m. fl.	45
Bubbel.....	52		
Bygholm	7	Mariesminde.....	104
		Momtoft	22
Damsgaard 1 a m. fl.	98	Moustrupgaard.....	85
Diernæs, St.	27	Mølhave 1 b m. fl.	87
Dover 12 a m. fl.	57		
Dover Østergaard	56	Nandrup Hovedgaard.....	91
		Nedergaard	19
Egebaksande.....	28	Nordentoft, Vester.....	26
Eistrupgaard.....	102	Nylund	80
		Næsgaard	32
Fjerritslev 6 f m. fl.	2	Nørgaard.....	63
Frydsbrønd 1 a m. fl.	71	Nørhaagaard.....	31
Færgegaard	29	Nørtorupgaard	1
Gadegaard.....	62	Odbygaard	64
Gammelbygaard	44	Odgaard.....	68
Gammellund	78		
Gisselbæk	41	Peterslund	79
Glomstrup Hovedgaard	101		
		Refsgaard	55
Helligkildegaard	67	Rolighed	12
Hindsel Hovedgaard.....	65	Rolstrup 2 a m. fl.	69
Hundstrup 5 a m. fl.	10	Rosvang	25
Hundstrupgaard.....	9		
Hvidbjerggaard	66	Sejerslev 16 m. fl.	89
Højris Hovedgaard	73	Sindbjerg 6 a m. fl.	105
Horsted Møllegaard	36	Sindbjerggaard.....	103
		Skaarupgaard	24
Idasminde.....	17	Skaarupgaard, Vester.....	51
Irup Hovedgaard	38	Skallerup 5 a m. fl.	95
		Skarregaard	90
Kirkegaard	94	Selbjerggaard 1 m. fl.	5
Kjærgaard.....	50	Sundbygaard	34
Kjølbygaard	8	Sø.....	86

Navn	Løbe-Nr.	Navn	Løbe-Nr.
Søgaard	18	Vejerslevgaard	82
Søndergaard	6	Vejlegaard	54
Søndergaard	70	Vestergaard	74
Søndergaard	88	Vestervig Nedergaard	48
Søvang	43	Vestervig Overgaard	49
Tandrup	42	Vilhemsborg	11
Tilsted 11 h m. fl.	15	Vilsgaard 3 a m. fl.	83
Tilstedgaard	16	Votborggaard	97
Tøttrupgaard	40	Ydby Kirkegaard	58
Ullerup	96		
Ullerupgaard, Gl.	20	Øland	33
Ullerupgaard, Ny	21	Ørndrup 1 a	99
Ulstrup	30	Ørumgaard, Gl.	46
Vandet, V., 3 m. fl.	23	Ørumgaard, Ny	47
		Østergaard	75

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hart-korn Tdr.	Ager
Vester Han Herreds:					
1	Hjortdal	Hjortdal	Nørtorupgaard	10 ³ / ₄	140
2	Kollerup	Kollerup	Fjerritslev 6 f m. fl.	8 ¹ / ₂	114
3	Kettrup-Gøttrup	Kettrup	Aagaard	12 ¹ / ₂	195
4	»	Gøttrup	Nørre Bjerregaard	9 ¹ / ₄	225
5	Tømmerby-Lild	Tømmerby	Selbjerggrd, 1 m. fl.	10 ¹ / ₄	96
6	Øsløs-Vesløs-Arup	Øsløs	Søndergaard	10 ¹ / ₄	150
7	»	»	Byholm	1 ¹ / ₄	»
8	Hundstrup-Østerild	Hundstrup	Kjølbygaard	25 ³ / ₄	220
9	»	»	Hundstrupgaard	14 ¹ / ₄	75
10	»	»	Hundstrup 5 a m. fl.	9	50
Thisted:					
11	Thisted Købstad	Thisted	Vilhemsborg	7	93
12	»	»	Rolighed	11 ¹ / ₄	86
13	»	»	Kronborg	6 ¹ / ₄	143
14	Thisted Landsogn	ThistedLandsogn	Landlyst	8 ¹ / ₂	73
15	Tilsted	Tilsted	Tilsted 11 h m. fl.	12 ¹ / ₂	130
16	»	»	Tilstedgaard	9 ¹ / ₂	95 ¹ / ₄
17	Skinnerup	Skinnerup	Idasminde	11 ¹ / ₄	132
18	Nors-Tved	Nors	Søgaard	16 ³ / ₄	190
19	Hillerslev-Kaastrup	Kaastrup	Nedergaard	12	82
20	Sennels	Sennels	Gl. Ullerupgaard	10 ³ / ₄	65
21	»	»	Ny Ullerupgaard	13 ³ / ₄	100 ¹ / ₄
22	»	»	Momtoft	21 ³ / ₄	185
23	V. Vandet og Ø. Vandet	Vester Vandet	V. Vandet 3 m. fl.	11 ³ / ₄	100
24	»	»	Skaarupgaard	16 ¹ / ₂	200
Hundborg Herreds:					
25	Sjerring-Thorsted	Sjerring	Rosvang	1	1072 ¹ / ₂
26	»	»	V. Nordentoft	12 ³ / ₄	109 ¹ / ₂
27	Vang	Vang	St. Diernæs	23 ³ / ₄	326
28	»	»	Egebaksande	1 ¹ / ₄	81
29	»	»	Færggaard	14 ¹ / ₂	182
30	Hundborg-Jannerup	Hundborg	Ulstrup	17	155
31	Nørhaa	Nørhaa	Nørhaagaard	16 ³ / ₄	200
32	»	»	Næsgaard	9 ³ / ₄	118
33	Harring-Stagstrup	Harring	Øland	17 ¹ / ₄	187
34	»	Stagstrup	Sundbygaard	11	115
35	Sønderhaa-Hørsted	Sønderhaa	Kovstrup	22 ¹ / ₂	300
36	»	Hørsted	Hørsted Møllegaard	9 ¹ / ₂	158
37	Skyum-Hørdum	Skyum	Bisgaard	10 ¹ / ₂	143 ¹ / ₂
38	»	Hørdum	Irup Hovedgrd.	24	282

Hede	Andre Arealer	Samlet Areal		Ejendoms-skyld-værdi Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.	Ejer	Løbe-Nr.
		Tdr. Ld.	Hektar					
48	2	250	138	77000	52000	41953	N. Simonsen Røgild ...	1
10	4	168	93	75000	60000	44000	Jakob Nielsen	2
»	2	248	137	100000	89000	51228	C. Gravensen og C. Drejer	3
100	4	560	309	88000	71000	35670	Th. Isager m. fl.	4
»	2	168	87	79000	69000	23980	Jakob Bak	5
40	2½	237½	131	78000	62250	30000	Holst Kjeldsen	6
»	»	6000	3310	250000	200000	44000	G. Bendtzen m. fl.	7
10	»	306	169	170000	165000	80000	Thylands Udstykn.foren.	8
»	2	180	99	100000	89250	24000	A. Nørgaard Stavvad ...	9
5½	½	131	72	75000	61850	27790	T. Th. Lund	10
»	3½	96½	53	96000	67550	73420	C. Koldkjær	11
»	1½	87½	48	90000	74000	37070	Ole Bach	12
»	»	143	79	95000	85800	24050	M. Jensen	13
»	12½	97½	54	130000	66000	39800	A. E. Brix	14
»	½	150½	83	85000	73600	20500	J. Jepsen	15
»	2	97¼	54	75000	58750	21984	K. Vestergaard	16
»	1	133	73	86000	66500	36700	L. Nielsen	17
199		444	245	123500	98490	52000	V. og P. O. Poulsen ...	18
20	1	187	103	87000	74500	28400	K. Mikkelsen Jensen ...	19
»	5	90	50	100000	63000	53000	V. Oddershede	20
»	2	132¼	73	110000	71500	52700	J. Sloth Odgaard	21
4	4	218	120	132000	104000	40000	K. Kloster Pedersen ...	22
45½	1	162	89	90000	79550	22200	P. K. Wigh	23
74½	»	274½	151	130000	106500	48760	H. Oddershede	24
»	145	1287½	710	800000	648700	305220	P. Støvring m. fl.	25
»	2¼	134¾	74	90000	64475	24000	P. Klemensen Jensen ..	26
41½	4	433½	239	180000	153120	58682	Fru Leonhard	27
»	249	297	164	200000	142100	80450	J. P. Hansen	28
»	11	221	122	110000	85100	35496	A. Madsen	29
»	15	245	135	155000	118500	58100	P. Houe	30
»	102	322½	178	123000	98000	52000	J. Nielsen	31
»	5	158	87	88000	72000	32000	Brødr. Nørgaard	32
»	12	229	126	150000	120750	40000	V. Fibiger	33
»	5	150	83	86000	60000	24000	J. Chr. Skibsted	34
43	1½	412½	228	203000	138000	73274	M. Jensen Tølbøll	35
»	2	160	88	90000	60000	30000	C. Harkjær	36
»	1	144½	80	90000	67700	35000	C. Bisgaard	37
»	12	434	239	220000	177200	89000	J. Sørensen	38

Løbe-Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hartkorn Tdr.	Ager
	Hundborg Herreds (fortsat):				
39	Skyum-Hørdum	Hørdum	Koldbygaard	10	134 ¹ / ₂
40	»	»	Tøttrupgaard	14 ¹ / ₄	145
41	Hassing-Villerslev	Hassing	Gisselbæk	10	124
	Hassing-Refs Herreders:				
42	Bedsted-Grurup	Bedsted	Tandrup	29 ¹ / ₄	347
43	»	»	Søvang	10 ³ / ₄	121
44	»	Grurup	Gammelbygaard	13 ³ / ₄	165
45	Hvidbjerg-Ørum-Lodbj..	Hvidbjerg	Lyngholm I m.fl.	13 ¹ / ₂	—
46	»	Ørum	Gl. Ørumgaard	11 ³ / ₄	—
47	»	»	Ny Ørumgaard	9 ¹ / ₂	110
48	Vestervig-Agger	Vestervig	VestervigNedergrd.	12 ³ / ₄	110
49	»	»	Vestervig Overgrd.	12 ¹ / ₄	128 ¹ / ₂
50	»	»	Kjærgaard	10 ¹ / ₄	109
51	»	»	V. Skaarupgrd.	9 ¹ / ₄	137
52	»	»	Bubbel	16 ¹ / ₄	237
53	»	»	Over Astrup	8 ¹ / ₄	125
54	»	»	Vejlegaard	11	134
55	Hurup	Hurup	Refsgaard	13 ¹ / ₄	112
56	Bodum-Ydby	Ydby	Dover-Østergaard	10 ³ / ₄	87
57	»	»	Dover 12 a m. fl.	12	112
58	»	»	Ydby Kirkegaard	9 ³ / ₄	68
59	»	Bodum	Bodumbisgaard	15 ³ / ₄	97
60	»	»	Ny Bodumbisgaard	9 ³ / ₄	136
61	»	»	Bodum Præstegrd.	13	104
62	Helligsø-Gettrup	Helligsø	Gadegaard	11 ¹ / ₂	99
63	»	»	Nørgaard	9 ³ / ₄	86
64	Søndbjerg-Odby	Odby	Odbygaard	11 ¹ / ₄	77
65	Hvidbjerg-Lyngs	Hvidbjerg	Hindsøl Hovedgrd.	16	209
66	»	»	Hvidbjerggaard	9 ¹ / ₄	100
67	»	»	Helligkildegaard	9 ¹ / ₄	106
68	»	Lyngs	Odgaard	8	95
	Mors østre:				
69	Nykøbing Købstad	Nykøbing	Rolstrup 2 a m. fl.	8 ¹ / ₂	90 ¹ / ₂
70	Lødderup-Elsø	Elsø	Søndergaard	10 ¹ / ₂	99
71	»	Lødderup	Frydsbrønd 1a m.fl.	15 ¹ / ₄	195
72	»	»	Lynggaard	10	109 ¹ / ₂
73	Ljørslev-Ørding	Ljørslev	Højris Hvdgrd.	20	300
74	Tødsø-Erslev	Tødsø	Vestergaard	9 ¹ / ₄	118
75	»	»	Østergaard	8 ³ / ₄	110
76	»	»	Lynggaard	7 ³ / ₄	—
77	Frøslev-Møllerup	Frøslev	Andrup 4 a m. fl.	10 ¹ / ₄	102

d.			Samlet Areal		Ejendoms-skyld-værdi Kr.	Jord-værdi Kr.	Byg-nings-assu-rance Kr.	Ejer	Løbe-Nr.
Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar					
2	»	3 ¹ / ₂	140	77	85000	71000	24000	N. C. Nielsen	39
1	12	5	165	91	104000	86450	58000	M. C. Korsgaard	40
»	10	3	154	85	75000	56625	28400	N. C. Overgård	41
»	»	10	397	219	240000	188800	98820	H. Lützhøft	42
»	»	4	135	74	75000	54000	34000	P. Eriksen	43
4	»	1	171	94	87000	73800	27000	J. N. Nikolajsen	44
—	—	—	201 ¹ / ₂	111	117000	95300	43730	A. T. Ifversen	45
—	—	—	108	60	80800	65300	37100	C. Fuglsang	46
»	»	102	212	117	86000	66600	28000	A. Hilligsø	47
»	»	2	140 ¹ / ₂	78	100000	70900	59000	C. Christensen	48
»	»	»	128 ¹ / ₂	71	115000	85700	56900	L. T. Sørensen	49
3 ¹ / ₄	»	1 ³ / ₄	118 ¹ / ₄	65	80000	63900	29900	T. A. Kjærgaard	50
»	»	5	144	79	80000	62400	30000	N. Jensen	51
»	69	6	312	172	150000	123600	44747	S. K. Sejersens Enke	52
»	»	5	140	77	76000	58000	30000	J. Nik. Nikolajsen	53
»	»	4 ¹ / ₄	148	82	90000	74000	29700	P. Jepsen	54
»	»	»	112	62	108000	86000	28132	P. Stensgaard	55
»	»	1 ¹ / ₄	99 ¹ / ₄	55	84000	59100	32350	C. Bisgaard	56
3 ¹ / ₄	»	1 ¹ / ₂	120	66	84000	64800	20500	K. og J. Boel	57
»	7	1	80	44	75000	49000	24000	J. N. Grønkjær	58
»	»	»	136	75	112000	83300	39400	C. Sørensen	59
»	10	2	220	121	94000	69700	31800	S. Krabbe	60
»	58 ¹ / ₂	»	162 ¹ / ₂	90	102000	76300	28200	Præsteembedet	61
»	9	1	132	73	100000	74000	46625	N. Søndergaards Enke	62
»	23	»	109	60	83000	66500	33000	A. Smed	63
»	39	13 ¹ / ₄	137 ¹ / ₄	76	81000	66000	29700	A. A. Styvelgaard	64
1	1	64	305	168	151000	129700	44200	B. V. Asker Overgaard	65
»	5	2	107	59	78000	60300	30000	N. Sloth	66
»	4	5	115	»	78000	54800	34355	Chr. Gade	67
»	»	9	139	77	83000	55200	29800	C. Lyngs	68
»	»	2	92 ¹ / ₂	51	95000	74000	24600	N. P. Toft	69
4 ¹ / ₂	»	1 ¹ / ₂	105	58	75000	54000	22000	P. C. Nørgaard	70
»	»	5	215	119	155000	105000	75000	N. Ovesen	71
11	»	2	122 ¹ / ₂	68	90000	67000	30765	J. Odgaard	72
3	3	8	764	421	180000	80000	209630	C. M. Pay	73
»	»	2	122	67	78000	61000	21000	T. Dahlgaard	74
»	»	1	114	63	800000	57000	27700	M. P. M. Østergaard	75
—	—	—	150	83	87000	60000	30000	K. Kristensen	76
1	»	2	145	80	95000	75000	35000	C. Dissing	77

Løbe- Nr.	Skyldkreds og Kommune	Sogn	Ejendommens Navn eller Matr.-Nr.	Hart- korn Tdr.	Ager	A	En
							v
							var
							Gi
							nin
Mors østre (fortsat):							
78	Ø. Assels og V. Assels...	Ø. Assels	Gammellund	10	280		
79	»	»	Peterslund	12 ¹ / ₂	188		
80	»	»	Nylund	7	156		
81	Vejerslev-Blidstrup.....	Vejerslev	Ballegaard	8 ³ / ₄	80	1:	
82	»	»	Vejerslevgaard	9 ¹ / ₄	95		
83	»	»	Vilsgaard 3 a m. fl.	7 ³ / ₄	124		
84	»	Blidstrup	Blidstrup Hvdgrd.	26	310		
85	»	»	Moutrupgaard	14 ³ / ₄	250		
Mors vestre:							
86	Sejerslev-Ejersl.-Jordsby	Sejerslev	Sø	17 ¹ / ₄	225		
87	»	»	Mølhavn 1 b m. fl.	10 ³ / ₄	178		
88	»	»	Søndergaard	10 ¹ / ₄	138		
89	»	»	Sejerslev 16 m. fl.	6 ¹ / ₄	60		
90	»	»	Skarregaard	9 ³ / ₄	96	1	
91	Flade-Sønder Draaby...	Flade	Nandrup Hvdgd. 1 a	18 ³ / ₄	174		
92	»	»	Lindholm	15	125		
93	»	»	Kortbæk	12	127		
94	Solbjerg-Sundby	Sundby	Kirkegaard	11 ³ / ₄	94		
95	Dragstrup-Skallerup	Skallerup	Skallerup 5 a m. fl.	10 ³ / ₄	125		
96	Galtrup-Ø. Jølby.....	Galtrup	Ullerup	41 ¹ / ₂	454	1	
97	Tæbring-Ovtr.-Rakkeby.	Tæbring	Votborggaard	11 ¹ / ₄	132		
98	»	Ovtrup	Damsgrd. 1 a m. fl.	28 ³ / ₄	270		
99	Karby-Hvidbj.-Redsted.	Karby	Ørndrup 1 a	20 ¹ / ₄	175		
100	»	»	Kringsholm	12 ³ / ₄	105		
101	»	Hvidbjerg	Glomstrups Hvdgd.	13 ³ / ₄	128		
102	»	»	Ejstrupgaard	8	175		
103	»	Redsted	Sindbjerggaard	11 ³ / ₄	185		
104	»	»	Mariesminde	8 ³ / ₄	120	1	
105	»	»	Sindbjerg 6 a m. fl.	8	106		

Ld.			Samlet Areal		Ejendoms-skyld-værdi	Jord-værdi	Byg-nings-assu-rance	Ejer	Løbe-Nr.
Mose	Hede	Andre Arealer	Tdr. Ld.	Hektar	Kr.	Kr.	Kr.		
»	»	4	284	157	100000	75000	44000	J. Møller Poulsen	78
»	»	3	191	105	100000	75000	38966	N. M. Sørensen	79
»	»	124	314	173	80000	50000	54200	T. S. Møller	80
»	»	6 ¹ / ₂	100	55	82000	60000	28000	P. M. Villadsen	81
»	»	22	130	72	82000	61000	30000	A. Clausen	82
»	2	3	166	92	75000	55000	24000	N. Bjerregaard Jensen	83
100	10	»	540	254	245000	165000	99100	J. Knudsen	84
16	»	2	280	154	140000	110000	41000	J. Knudsen	85
2	»	4	253	140	140000	111800	49950	Et Konsortium	86
9	»	5	212	117	85000	60700	38718	J. C. Kjeldberg	87
2	5	8 ¹ / ₂	153 ¹ / ₂	85	86000	66000	21000	L. N. Søndergaard	88
¹ / ₂	»	2	87 ¹ / ₂	48	83000	65000	24000	P. Svenningsen Sønderg.	89
6	7	81	373	206	90000	75300	23500	J. Overgaard	90
»	»	2	176	97	153000	115000	49800	Et Konsortium	91
3 ¹ / ₂	»	2	137	76	112000	87000	28000	L. Mehlsen	92
3	»	6 ³ / ₄	160 ³ / ₄	89	96000	75000	24000	P. Pedersen Kortbæk	93
»	»	1 ¹ / ₂	95 ¹ / ₂	53	90000	72000	22168	M. Kortbæk	94
»	»	7	155	86	75000	62000	25000	P. H. Krogh	95
»	»	20	584	322	285000	190700	135350	F. H. Stadel	96
10	»	2 ¹ / ₂	155 ¹ / ₄	85	85000	75000	23982	C. J. Østergaard	97
10	10	6	304	168	215000	168000	73000	N. Overgaard	98
»	»	131	376	207	170000	136750	61000	N. Voetmann	99
»	»	11 ³ / ₄	136 ³ / ₄	75	93000	78500	24000	J. Hansen	100
»	»	4	194	107	106000	80800	40000	H. Bering	101
»	15	9	229	126	78000	66400	24800	K. Ørgaard	102
»	»	21	221	122	105000	87000	33733	A. Nielsen Lyngs	103
»	»	3 ¹ / ₄	137 ¹ / ₂	76	78000	65000	26160	N. B. Stokholm	104
»	27	9 ³ / ₄	162 ³ / ₄	90	80000	62000	33500	A. M. Sørensen	105

FORKORTELSER

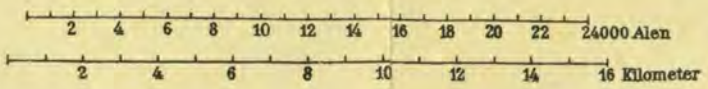
Af Forkortelser er navnlig anvendt følgende:

* efter en »Bys« Navn, betyder at det ikke er en egentlig Landsby, men en Samling af smaa spredt liggende Gaarde og Huse med fælles Navne.

<p>And. = Andels. Ap. = Apotek. Avlsg. = Avlsgaard. Brsm. = Brevsamlingssted. Brugsf. = Brugsforening. Elektv. = Elektricitetsværk Fab. = Fabrik; Fabb. = Fabrikker. Fls. = Fælles. Fors. = Forsamlings. Gasv. = Gasværk. Gl. = Gammel. Gæstg. = Gæstgiveri, Gæstgivergaard. Herr. = Herred. Hg. = Hovedgaard. Hot. = Hotel; Hott. = Hoteller. Hpl. = Holdeplads. Haandv. = Haandværker, Haandværksdrift. Indb. = Indbyggere (i Aaret 1916). Jb. = Jærnbane. Jbhpl. = Jærnbanelholdeplads. Jbst. = Jærnbanestation. K. = Kirker. Kbm. = Købmandshandel (ogsaa i Flertal). Kresl. = Kreslæge. Ldg. = Ladegaard. L. = Lille. Læge = Læge(bolig). Markedsplds. = Markedsplads. M. = Mellem. Miss. = Missions. Ml. = Mølle; Mlr. = Møller.</p>	<p>Msk. = Mellemskole. M.- og Rsk. eller MRSk. = Mellem- og Realskole. N. = Nørre. Ndr. = Neder, Nedre. Ov. = Over. Pg. = Præstegaard, Præstebolig. Posteksp. = Postekspedition. Postk. = Postkontor. Pottemgr. = Pottemageri (ogsaa i Flertal). Rdst. = Redningsstation. Rsk. = Realskole. S. = Sønder. Sagf. = Sagfører. Savsk. = Savskæreri. Sct. = Sanct. Sdg. = Sædegaard. Sg. = Sogn. Sk. = Skole (Landsbysk., Frisk. o. l.). Spk. = Spare- (og Laane)kasse. St. = Store. Stat. = Station. Statsstf. = Statstelefonstation. Tekn. Sk. = Teknisk Skole. Tglv. = Teglværk. Tlfst. = Telefonstation. Tlgst. = Telegrafstation. Vandv. = Vandværk. V. = Vester. Vml. = Vandmølle; Vmlr. = Vandmøller. Ø. = Øster.</p>
--	--

HJÖRRING AMT

1 : 200000



Hjørring Amt

1 Horns Herred	4 Dronninglund Herred
2 Vennedjery do	5 Hvidebo do
3 Børglum do	6 Otterbaa do

LÆSØ



30'

20'
57'

Forklaring

- Gejstlige Herredsvæj
- Sogneafdel.
- Jernbaner
- Landeveje
- Andre Veje
- Kirker
- Samlet Befbyggelse (Landsby)
- Spredt Befbyggelse
- Herregårde
- Væjrmøller
- Vandmøller
- Fyr
- Enkelt Gaarde
- Ruin
- Skov
- Eng og Nør
- Lyng
- Sandflugt



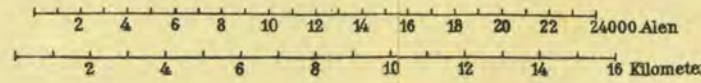
S.E.B.Y.

LAESÖ



HJÖRRING AMT

1 : 200000



Hjørring Amt

- 1 Horns Herred
- 2 Vænnebjerg do
- 3 Børglum do
- 4 Dronninglund Herred
- 5 Høebo do
- 6 Øster Han do

Forklaring

-  Geistlige Herredssygel
-  Sognekirke
-  Jernbaner
-  Landeveje
-  Andre Veje
-  Kirker
-  Samlet Bebyggelse (Landsby)
-  Spredt Bebyggelse
-  Herregårde
-  Vejr møller
-  Vandmøller
-  Fyr
-  Enkelte Gaarde
-  Ruin
-  Skov
-  Eng og Næse
-  Lyng
-  Sandflaet

20° 57'

1° 30'



















40'

30'

20° 57'



Forklaring

-  Geftige Hævede Syd
-  Sognestiel
-  Jernbaner
-  Landeveje
-  Andre Veje
-  Kirker
-  Samlet Bebyggelse (Landsby)
-  Spredt Bebyggelse
-  Herregårde
-  Værmøller
-  Vandmøller
-  Fyr
-  Bakke Gårde
-  Rust
-  Skov
-  Eng og Mose
-  Lyng
-  Sandflugt



orklaring
Vejr møller
Vandmøller
Fyr
Enkelt Gaarde
Ruin

Landby
Skov
Bjerg og Moss
Lyrng
Sandflaegt



30

20

57'

10'

57'

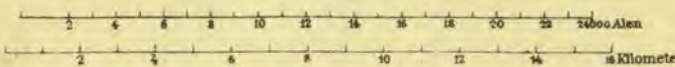
0'

57'

0' 3'0" 50' 40' 30' 20' 10' 2'0"

THISTED AMT

1 : 200000



Forklaring

- Bejdede Herredskyst
- Sognskæbel
- Jernbaner
- Landskæbe
- Andre Veje
- Kirker
- Samlte Bebyggelse (Landsby)
- Spredte Bebyggelse
- Herregaarde
- Vejmøller
- Vandmøller
- Fyr
- Enkelte Gaarde
- Ruin
- Skov
- Eng og Moss
- Lyst
- Sandflugt

Inddeling

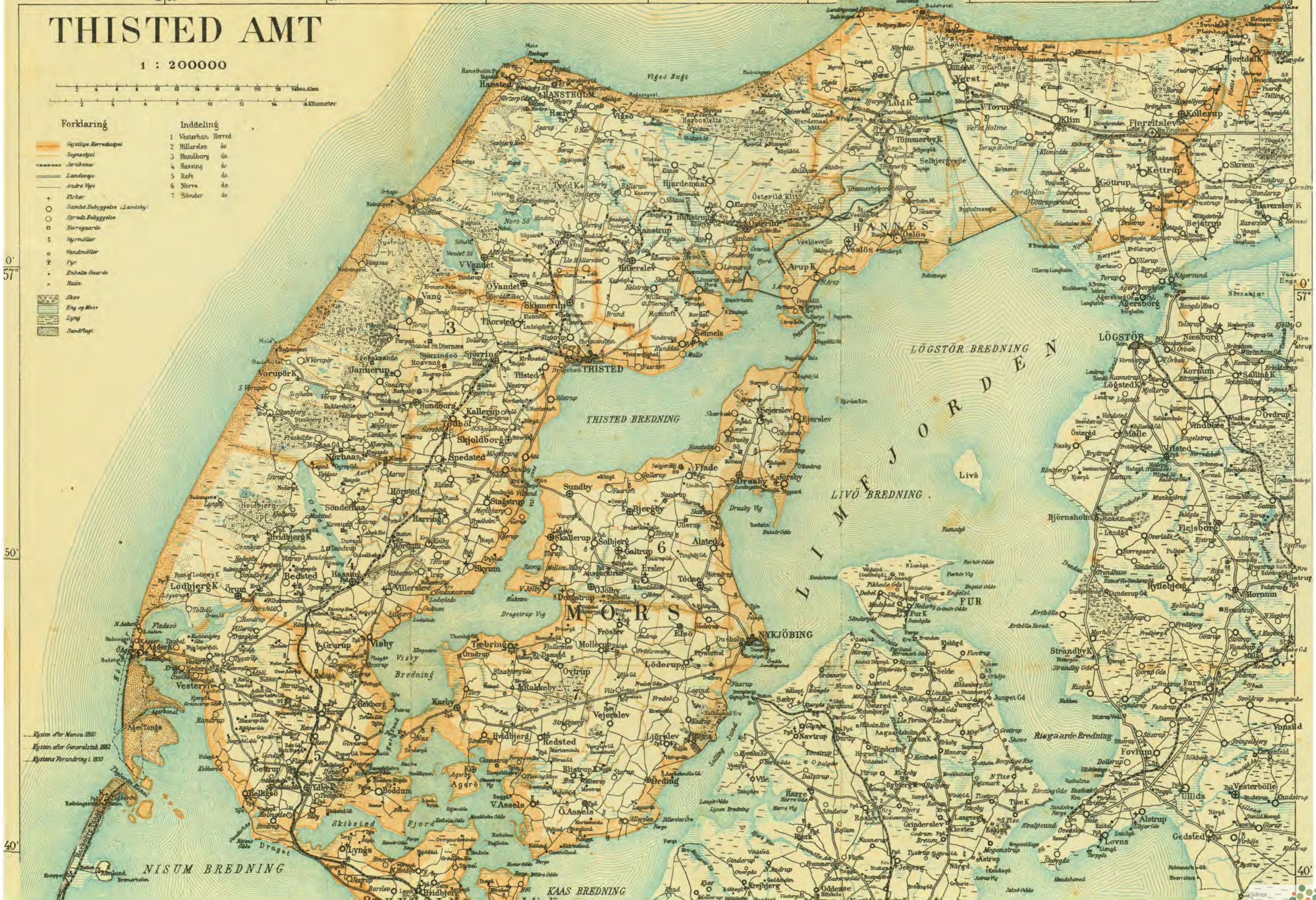
- 1 Vesterhan Herred
- 2 Hillerslev do
- 3 Hundborg do
- 4 Hassung do
- 5 Refs do
- 6 Nørre do
- 7 Sønder do

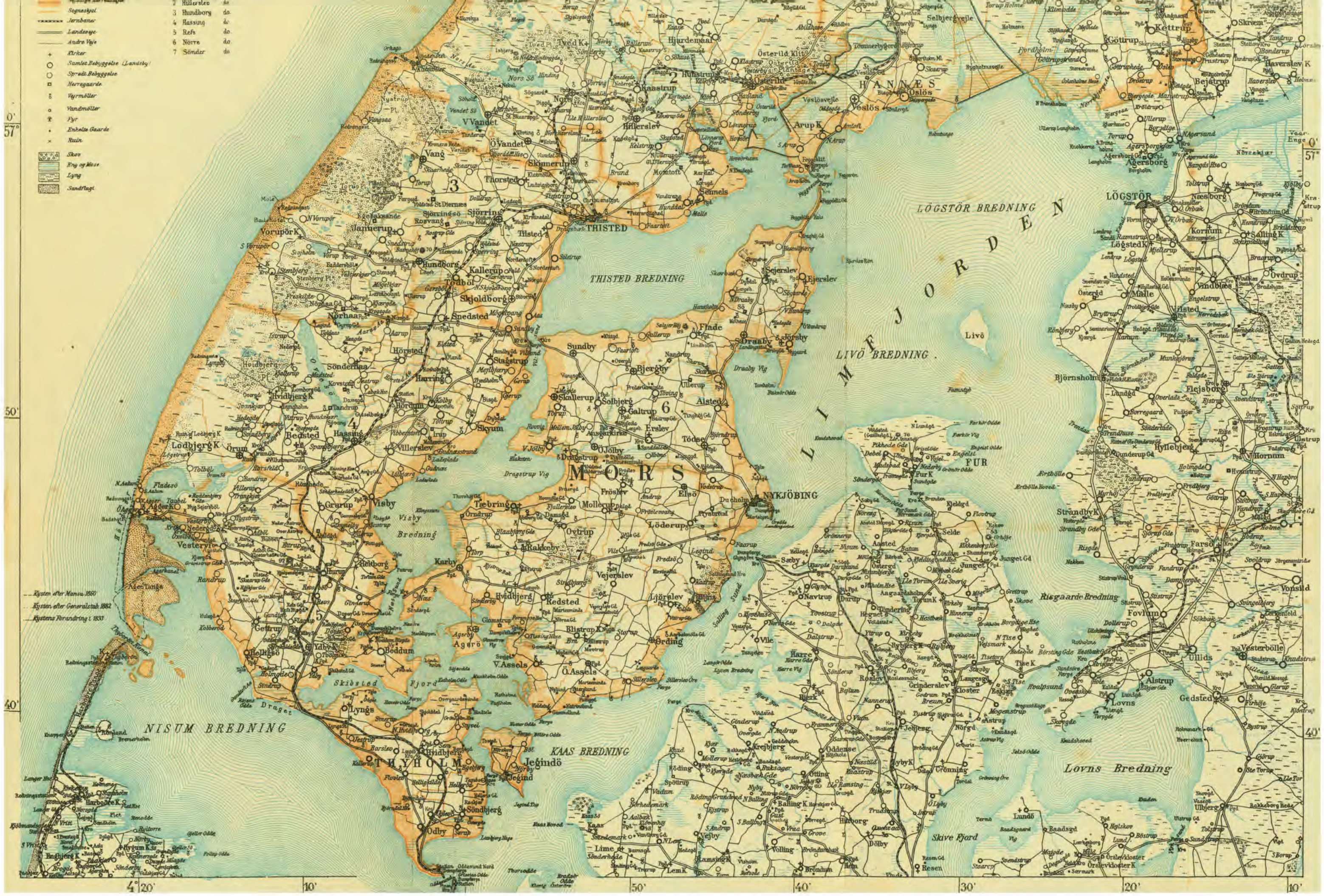
0' 57"

50'

40'

Kysten efter Marsus 1850
Kysten efter Generalstab 1882
Kystens Forandring i 1833





- Segnskejet
- Jernbane
- Landeveje
- Andre Veje
- Kirker
- Samlet Bebyggelse (Landsby)
- Spredt Bebyggelse
- Herregårde
- Værnøller
- Vandmøller
- Fyr
- Enkelte Gaarde
- Ruin
- Skov
- Fry og Moss
- Lyng
- Sandflaet

1	Hillersted	do
2	Hundborg	do
3	Hassing	do
4	Refs	do
5	Norre	do
6	Norre	do
7	Sønder	do

----- Kysten efter Marsus 1870
 ----- Kysten efter Generalstab 1882
 ----- Kystens Forandring i 1831

42° 10' 50' 40' 30' 20' 10'

